L O G O S

16

LINGVISTICĂ • POETICĂ • STILISTICĂ

Fondatorul Colecţiei LOGOS: Prof.univ.dr. Dumitru Irimia

Colecţia LOGOS este coordonată de Ana-Maria Minuț și Ioan Milică

Martin-Dietrich Glessgen este unul dintre romaniştii eminenţi contemporani, profesor de filologie romanică şi lingvistică istorică franceză la Universitatea din Zurich, Director al Institutului de Romanistică din Zurich, secretar-administrator al Société de Linguistique Romane.

În cadrul preocupărilor privind istoria şi variaţia limbii în Romania, profesorul M.-D. Glessgen este un participant important în cadrul unor mari proiecte de cercetare, precum cel privind elaborarea lingvistică şi scripturalitatea în Evul Mediu tîrziu sau cel care are drept obiectiv întocmirea unei istorii lingvistice a Romaniei.

În cadrul scrierilor sale (studii teoretice, aplicate şi monografii, toate dominate de perspectiva diacronică), un loc important îl ocupă cele care privesc manualele de romanistică. Acestea arată cu limpezime că, pe lîngă obiectul ştiinei, sale, cercetătorul este preocupat de metodele de cercetare din domeniul său, de constituirea, funcţionarea şi eficienţa acestora, privite în dimensiunea lor evolutivă, precum şi de roadele pe care impactul unor astfel de scrieri îl au asupra generaţiilor tinere şi asupra publicului de dincolo de cercul de specialişti.

Alexandru Gafton este profesor de lingvistică diacronică la Universitatea din Iaşi, preocupările sale centrîndu-se asupra studiului dinamicii şi evoluţiilor limbii, gîndirii şi societăţii, din perspectivă evoluţionistă (lamarckist-darwinistă).

Totodată, însă, prin unele dintre scrierile sale, se arată a fi preocupat şi de componenta aplicată a traductologiei, de activitatea de traducere, în general. Profesorul ieşean consideră că activitatea de traducere constituie o necesitate a unei culturi, nu doar din perspectiva accesului la anumite conţinuturi ştiinţifice, ci şi întrucît acest tip de activitate lingvistică şi culturală are darul de a modela atît limba, împreună cu nivelul conceptual al acesteia, cît şi nivelul mentalitar al societăţii. Activitatea sa ca traducător – de texte contemporane, dar, mai cu seamă, de la confluenţa secolelor al XIX-lea şi al XX-lea – este astfel orientată şi, parţial, efect al acestei concepţii.

Redactor: Dana Zămosteanu
Tehnoredactor: Florentina Crucerescu
Coperta: Manuela Oboroceanu

ISBN 978-973-703-999-6

© Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, 2014
700109 – Iaşi, str. Pinului, nr. 1A, tel./fax: (0232) 314947
http:// www.editura.uaic.ro e-mail: editura@uaic.ro

Martin-Dietrich Glessgen

LINGVISTICĂ ROMANICĂ

Domenii şi metode în lingvistica franceză şi romanică

Cuvînt înainte şi traducere de
Alexandru Gafton

Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza“ Iaşi

2014

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
GLESSGEN, MARTIN-DIETRICH

Lingvistică romanică: domenii și metode în lingvistica franceză și romanică / Martin-Dietrich Glessgen; trad. și cuv. înainte de Al. Gafton. - Iași: Editura Universității „Al.I. Cuza", 2014

Bibliogr.

ISBN 978-973-703-999-6

I. Gafton, Alexandru (trad.; pref.)

Cuprins

Cuvînt înainte (*Alexandru Gafton*) 13
Prefață 21
Simboluri și abrevieri 27

Parte introductivă
Limbile romanice și lingvistica

Capitol preliminar 35
0.1. Lingvistica romanică și structura manualului 35
0.2. Conceptul 'limbă' 37
1. Cele trei funcții ale limbajului 38
2. Limba ca sistem de semne 40
3. Limbă și vorbire 43
4. Trei principii de organizare a limbii: linearitatea, comprehensibilitatea, economia 45
5. Caracterul variabil și evolutiv 48
6. Factorii 'externi' în utilizarea și în evoluția limbajului 53
7. Oral și scris 55
8. Rezumat 56
0.3. Lingvistica față în față cu limba și cu societatea 56
1. Direcțiile de interpretare în lingvistică 56
2. Instrumente pentru înțelegerea fenomenelor lingvistice 58
2.1. Tipologie și diacronie 58
2.2. Limbile creole și limbile surdo-muților 59
2.3. Psiho- și neurolingvistica 60
3. Contribuțiile și pericolele lingvisticii 61
3.1. Contribuțiile lingvisticii în planul societății 61
3.2. Pericolele intrinseci și politice ale lingvisticii 63
4. Rezumat 64
0.4. Lucrări de referință în lingvistica romanică 64
1. Marile manuale și lucrări introductive 64
2. Accesul la monografii și articole specializate prin intermediul bibliografiilor uzuale 68

Prima parte

Limbile și varietățile romanice actuale

Capitolul 1.1. Prezentarea limbilor romanice....73
1.1.1. Terminologie: limbă, dialect, idiom, varietate în Romania 73
1.1.2. Limbile romanice în europa și în lume....76
1.1.3. Diviziunile geolingvistice ale dialectelor conform galo- și italoromaniei....81
1.1.4. Caracteristici externe ale limbilor romanice....86
1. Franceza și dialectele limbii d'oïl....87
2. Occitana și gascona sau dialectele limbii d'oc....89
3. Franco-provensala....91
4. Italiana....92
5. Sarda....96
6. Romanșa....97
7. Ladina, friulana....98
8. Spaniola....100
9. Catalana, valenciana și graiurile din Baleare....104
10. Galițiana....105
11. Portugheza....106
12. Româna....107
1.1.5. Elemente de tipologie intra-română....108
1. Limbi prin distanțare și limbi prin elaborare în Romania....108
2. Ilustrarea variației dintre limbile romanice....113
3. Reflecții asupra clasificării limbilor romanice....116
1.1.6. Contactul lingvistic în Romania....123
1. Diglosie, bilingvism și contact lingvistic....123
2. Importanța contactelor lingvistice în Romania continua....125
3. Limbile creole cu bază lexicală romanică....127
Capitolul 1.2. Studiul limbilor romanice sub aspect variațional....131
1.2.1. Obiectul variațiilor....131
1. Variația lingvistică – o constantă empirică....131
2. Limitele variației: comprehensibilitatea, gramaticalitatea, acceptabilitatea....133
3. Abordarea variațională a limbajului....134
1.2.2. Variația în spațiu....136

1. Dialectele primare 136
2. Evoluțiile lingvistice în spațiu 145
3. Dialectele secundare 149
4. Variația regională 151
1.2.3. Variațiile diastratică și diafazică și teoretizarea lor 154
1. Fundamentele unei teorii variaționiste 154
2. Interdependența dintre varietățile unei limbi 155
3. Variațiile diastratică și diafazică: definiție 157
4. Prestigiul lingvistic 159
5. Variațiile diastratică și diafazică în Romania 163
1.2.4. Apropiere și distanță lingvistică, oral și scris 165
1.2.5. Interogații asupra teoriei variației 170
1.2.6. Lingvistica variațională în manualul de față 173
Capitolul 1.3. Lingvistica textuală și pragmatică 175
1.3.1. Genurile textuale 175
1. Diversitatea genurilor textuale 175
2. Genuri textuale și diasistem 177
3. Întrebări ale lingvisticii textuale 179
1.3.2. Pragmatica 180
1. Sensul general al 'pragmaticii' în lingvistică 180
2. Acte de limbaj, principiu de cooperare și implicaturi 181
3. Pragmatică, diasistem și genuri textuale în funcționarea lingvistică 182

Partea a doua

Structurile și istoria internă a limbilor romanice

Capitolul 2.0. Segmentarea și periodizarea 189
2.0.1. Segmentarea domeniilor limbajului 189
2.0.2. Contribuțiile neuropsihologiei 192
2.0.3. Domeniile limbajului și gramaticalizării 195
2.0.4. Periodizarea limbilor romanice 197
2.0.5. Remarci asupra capitolelor următoare 202
Capitolul 2.1. Fonetica/fonologia și grafematica 203
2.1.1. Sunete și foneme în romania 203
1. Fonetică vs fonologie 203
2. Sunete și foneme din limbile romanice 206

2.1.2. Silabă și prozodie 221
2.1.3. Scriere, grafematică și ortografie 227
1. Scrierea alfabetică 227
2. Relația dintre grafie și fonie în istorie 229
3. Ortografie și societate 231
4. Importanța grafemelor pentru fonetica istorică 232
2.1.4. Marile evoluții fonetice din Romania 233
1. Vocalismul latinei tîrzii 233
2. Vocalismul accentuat romanic 235
3. Vocalism neaccentuat romanic 238
4. Evoluția fonologică a vocalismului între latina și franceza modernă 240
5. Consonantismul 240
6. Rezumat fonologic al evoluțiilor consonantice de la latină la franceză 245
7. Cîteva observații cu caracter general 247
2.1.5. Latinizări și relatinizări 247
2.1.6. Teoria schimbărilor fonetice și fonologice 249
Capitolul 2.2. Morfologia 253
2.2.1. Scopurile morfologiei 253
1. Noțiuni fundamentale (cuvînt, lexem, gramem) 254
2. Analiza morfologică tradițională – cîteva noțiuni (morf, morfem) 258
3. Flexiunea 260
2.2.2. Morfologia flexionară 266
1. Transformarea flexiunii nominale latine 266
2. În jurul adjectivului: comparație și adverbe 271
3. Sistemul pronominal 273
4. Transformările din cadrul paradigmelor verbale 277
2.2.3. Formarea cuvintelor în limbile romanice 282
1. Funcții și caracteristici generale 282
2. Derivarea în istoria Romaniei 284
3. Compunerea în limbile romanice 291
4. Mecanisme particulare ale derivării 293
5. Alte mecanisme de formare a cuvintelor 294
6. Ponderea diacroniei în formarea cuvintelor 296
Capitolul 2.3. Sintaxa 301
2.3.0. Studiul sintaxei 301

2.3.1. Grupul nominal (gn) în romania 304
1. Rolurile sintactice și 'actanții' 304
2. Grupul nominal (GN) și componentele sale 304
3. Determinarea 305
4. Modificarea 306
2.3.2. Grupul verbal (GV) în Romania 309
1. Componentele GV 309
2. Modurile de acțiune și sensurile lexicale 310
3. Valență și tranzitivitate verbală 312
4. Perifraze verbale 315
5. Diateză și dispoziție 316
6. Categoriile gramaticale ale predicatului: TMA 319
7. Rezumatul transformărilor latino-romanice în domeniul sistemului verbal 322
2.3.3. Propoziția în Romania 327
1. Aserțiune și principii ale marcării lineare 327
2. Ordinea constituenților și probleme de poziție 330
3. Funcțiile actanțiale 332
4. Structura informațională (temă-remă) 342
5. Subordonarea 343
2.3.4. Perspective: gramaticografie romanică și schimbare gramaticală 346
1. Observații asupra gramaticografiei limbilor romanice 346
2. Considerații generale asupra schimbării latino-romanice în morfologie și în sintaxă 350
Capitolul 2.4. Lexicologia 353
2.4.1. Lexemele: proprietăți generale 353
1. Proprietățile de bază ale lexemului 353
2. Lexeme și nume proprii 355
3. Numărul și frecvența utilizării cuvintelor 357
4. Conotație variațională și context de comunicare 359
2.4.2. Teorie semantică și semiotică 361
1. Sens lexical, concept și referent 361
2. Teoria semnului și structura lexemului 362
3. Onomasiologie, semantică structurală, semantică cognitivă 372
2.4.3. Schimbarea și relațiile semantice în limbile romanice 375
1. Tipuri de schimbare și de relații semantice 375
2. Schimbarea taxonomică 378

3. Metonimia 380
4. Metafora 383
5. Schimbările datorate motivației formale 385
6. Cîteva observații generale 386
7. Interpretarea istorică și antropologică a schimbărilor semantice 388
8. Onomasiologie istorică 389
2.4.4. Frazeologie și context sintagmatic 393
2.4.5. Împrumutul lexical în romania 397
1. Definiție 397
2. Limbile de contact și de împrumut din Romania 398
3. Tipologia împrumuturilor lexicale 403
4. Importanța cantitativă a împrumuturilor în Romania 407
2.4.6. Onomastică și deonomastică 409
1. Nume proprii și lexeme nominale 409
2. Formarea numelor de persoane în Romania 411
3. Formarea numelor de locuri în Romania 413
2.4.7. Lexicologie istorică și etimologie în romanistică 416
2.4.8. Instrumente de lucru: lexicografia istorică și etimologică 421

Partea a treia

Istoria externă a limbilor și a varietăților romanice

Capitolul 3.1. Introducere 433
3.1.0. Istorie externă, istorie internă 433
3.1.1. Problematica istoriei externe 435
3.1.2. Factorii determinanți în istoria externă 437
Capitolul 3.2. Epoca romană (-secolul al V-lea) 445
3.2.1. Formarea imperiului roman și latinizarea 445
3.2.2. Contactul lingvistic și fragmentarea romaniei 448
3.2.3. Variația și regionalizarea latinei 451
Capitolul 3.3. Geneza Romaniei (secolele al V-lea – al X-lea) 453
3.3.0. De la latină la limbile romanice 453
3.3.1. Geografie: delimitarea viitoarelor teritorii romanice 455
3.3.2. Migrație și contact lingvistic: 'suprastraturile' germanice și arab 460
3.3.3. Factori politici și infrastructură 462

3.3.4. Cultura scrisului și reflecția lingvistică 464
3.3.5. Concluzie: trecerea latinei la limbile romanice 472

Capitolul 3.4. Romania în Evul Mediu timpuriu (secolele al XI-lea – al XV-lea) 475
3.4.1. Spațiu și migrații 475
3.4.2. Infrastructură, evoluții socioculturale şi instituții ierarhizate 481
3.4.3. Cultura scrisului și cultura lingvistică 484
3.4.4. Varietăți și limbi aloglote 494
3.4.5. Chestiunea genezei limbilor romanice naționale 495

Capitolul 3.5. Epoca modernă (1500 – sfîrșitul secolului al XIX-lea) 499
3.5.1. Spațiu, geopolitică și demografie 499
3.5.2. Infrastructuri și evoluții socioculturale 506
3.5.3. Cultura scrisului și elaborarea lingvistică 507
3.5.4. Varietățile non-standard 522

Capitolul 3.6. Epoca contemporană (1880-2000) 525
3.6.1. Spațiu, geopolitică și varietăți 525
3.6.2. Determinanți demografici, de infrastructură și socioculturali 529
3.6.3. Cultura scrierii și lingvistică 530
3.6.4. Tendințe evolutive ale varietăților non-standard contemporane 534

Capitolul 3.7. Contribuțiile istoriei externe 537

Partea a patra

Elemente de metodologie și de practică a cercetării

Capitolul 4.0. Domenii metodologice 541
Capitolul 4.1. Filologie. Studiul izvoarelor scrise pentru istoria idiomurilor romanice 545
4.1.1. Genurile textuale în lingvistica istorică 545
4.1.2. Marile tradiții textuale din romania medievală 548
4.1.3. Codarea materială și transmiterea textelor vechi 561
4.1.4. Teoria și practica editării 574

4.1.5. Lingvistica corpusului şi filologia în romanistică 581
Capitolul 4.2. Elemente de istorie a disciplinei 591
4.2.1. Delimitarea capitolului 591
4.2.2. Paradigma istorico-comparativă 595
4.2.3. Paradigma modernă 609
4.2.4. Teorie, practică şi învățământul romanisticii 613
4.2.5. Lingvistică şi politică 620
4.2.6. Epilog: la ce serveşte lingvistica? 622
Capitolul 5. Bibliografie 625
5.1. Sigle (Reviste, bibliografii, serii, dicționare, corpusuri de texte) 625
5.2. Lucrări cu caracter general, monografii şi articole 631

Cuvînt înainte

Fiind o constantă venerabilă a lingvisticii occidentale, cercetarea în domeniul romanisticii a făcut ca de-a lungul timpului să apară numeroase manuale de romanistică, fiecare avîndu-şi valoarea sa şi propriul rol. Desigur, numărul şi nivelul acestora reflectă cu fidelitate intensitatea preocupărilor pe care cercetătorii le au, profunzimea şi amplitudinea studierii domeniului. Prezența unor astfel de scrieri complexe reflectă însă şi necesitatea existenței lor pentru diacroniști (istorici ai limbii, ai culturii şi ai literaturii, filologi, romaniști sau nu), dar şi pentru publicul intelectual mai larg. Opțiunea noastră de a traduce un astfel de manual derivă din observarea unei carențe care plasează lingvistica românească în contrast cu cea occidentală, unde nu se înregistrează o scădere severă a interesului pentru romanistică şi pentru studierea limbii din perspectivă diacronică, în general. Cu siguranță că lipsa unei preocupări organizate – sprijinite instituțional şi fiind parte a unui efort colectiv orientat către cercetarea diacronică a limbii române şi a limbilor romanice, urmărind formarea de specialişti în lingvistică diacronică, şi orientată către educarea societății, urmărind conştientizarea de către aceasta a existenței şi a implicațiilor naturii evolutive a oricărui proces – nu poate fi complinită printr-un (singur) manual. Cu toate acestea, un manual constituie o sinteză şi reprezintă un îndemn, se oferă ca depozitar de cunoştințe, metode şi instrumente şi stimulează interese şi capacități. Dintre manualele existente, l-am ales pe acesta nu doar datorită faptului că este cel mai recent, ori pentru calitățile umane şi ştiințifice deosebite ale autorului, dar şi dintr-un motiv pragmatic.

Trăind şi activînd în lumea occidentală, autorul *Manualului* deplînge scăderea interesului pentru lingvistica diacronică, ponderea tot mai redusă a educației şi a mentalității centrate pe dimensiunea evolutivă a realității. Constatarea aceasta, care pe autor îl umple de regret, dar îi dă şi puternicul imbold de a face ceva pentru remedierea situației – iar pe noi ar trebui să ne umple de teamă, dar şi de maxima vitalitate care ar duce către o acțiune de rodnică compensare şi de recuperare a timpului pierdut –, este determinantă pentru

modalităţile în care prezenta scriere este concepută, structurată şi edificată.

Printr-un şir de particularităţi date de geneza, concepţia, elaborarea şi finalităţile sale, *Manualul de lingvistică romanică* al profesorului Martin-Dietrich Glessgen dezvoltă şi deţine calităţile unui model. Dincolo de chestiunea centrală mai sus menţionată, autorul manualului identifică mai multe categorii de necesităţi care pot fi cuprinse în două mănunchiuri: ale cercetării şi dezvoltării domeniului şi ale învăţămîntului în această direcţie (avînd în vedere complexa relaţie dintre domeniu, studenţi, societate – fiecare cu nevoi, deziderate şi capacităţi proprii, dar şi date interrelaţii – şi posibilităţile de edificare a celei mai potrivite şi eficiente căi de a satisface întregul complex schiţat). În acest context, este cît se poate de sugestivă şi de relevantă preocuparea autorului pentru constituirea unui sistem epistemologic coerent, care să transceandă diferitele şcoli naţionale de romanistică.

Manualul procură cunoştinţe privind teoriile şi temele, modalităţile şi scopurile ce călăuzesc cercetarea diacronică şi pe cea sincronică din cadrul romanisticii occidentale, explicînd tuturor categoriilor de cititori procedee şi rezultate, soluţii şi posibilităţi, toate de natură să aducă nu doar un plus de cunoaştere în sine a unui complex de fapte şi de procese revolute sau în desfăşurare, cît, mai ales, să genereze stimularea aptitudinilor şi deschiderilor intelectuale şi practice de largă utilitate, deoarece romanistica nu este doar o ştiinţă (avînd un obiect de studiu, un instrumentar şi metode de cercetare, obiective etc.), ci şi o cale de edificare a fiinţei umane, de integrare a acesteia într-o realitate vie, dotată cu dinamism evolutiv.

Prin accentul pus pe istoria externă a limbilor, lucrarea de faţă îşi atinge una dintre componentele dimensiunii diacronice, deoarece ia în calcul factorii care, în modul cel mai firesc, influenţează realitatea lingvistică, determinînd-o sau aflîndu-se cu ea în relaţii de interdeterminare, fiind inextricabil legaţi de aceasta, împreună constituind, în adevăr, componentele unui organism aflat într-o continuă devenire. În acest fel, scrierea profesorului german depăşeşte calitatea de manual de lingvistică – unul care decupează mai mult sau mai puţin realist limba din contextul viu în care aceasta concreşte – aducînd analizele din cercul descriptiv şi static în sfera vie a dinamicii.

Pentru studenți, întregul modul teoretico-introductiv (lingvistică generală, sociolingvistică, lingvistică istorică, istorie externă și filologie), uneori compact, alteori distribuit – dar care în mod chibzuit străbate lucrarea hrănind-o, este util în mod hotărîtor deoarece prezintă fundamentele științifice ale lingvisticii, pînă la nivelul detaliilor semnificative și relevante, indispensabile bunei stăpîniri a domeniului, operării în cadrul acestuia la un nivel calitativ superior. Pentru toate categoriile de cititori mai puțin specializați în domeniu, acest modul procură, pe deplin și la nivel rezonabil, înțelegerea capacităților și a valențelor pe care lingvistica le are în a genera înțelegerea largă și filozofică a lumii, de a contribui la acțiunea concretă și pragmatică a ființei umane în realitatea astfel pătrunsă.

Chiar dacă o parte a valorii *Manualului* decurge din modalitatea în care acesta este conceput (fiind bogat, doct, cult, științific, dar și avînd raționamente și explicații convingătoare și impecabile, vioiciune în expunere), cititorul va cîntări singur și va discerne în consecință asupra aserțiunilor renumitului romanist, referitoare la feluritele chestiuni de știința limbii, pe care le prezintă și dezbate, la intuițiile și credințele sale privitoare la multe dintre procesele istorice și lingvistice pe care le abordează. Autor sau cititor, profesor sau student, specialist sau doar trăitor în lume, în fața lipsei datelor istorice dotate cu atributul certitudinii conferite de documentele sau de relatările istorice de încredere și verificate, fiecare devine un interpret care manevrează elementele disparate în funcție de anumite credințe, accentuează sau estompează felurite aspecte, supralicitează sau trece sub tăcere altele, urmînd construcția pe care, *ab initio*, o avea în minte sau reconfigurînd-o așa cum decurge din pluscunoașterea procurată de *Manual*.

În ceea ce privește stilul și anumite elemente de conținut, cititorul va socoti cum crede situațiile în care autorul își întrerupe discursul științific, schimbă catedra profesorală cu tribuna celui implicat rațional și afectiv în viața socială, dispus fiind să își exprime cu dărnicie propriile opinii cultural-mentalitare, în cadrul unor judecăți evident sau estompat sentențioase. De altfel, lucrarea profesorului Martin-Dietrich Glessgen conține destule elemente care arată că atît *Manualul*, cît și autorul se adresează în primul rînd studenților săi din lumea romanică occidentală, în special celor de limbă franceză – lucru care nu-l scutește de la a-i îndemna constant

către continuarea cu seriozitate a unor cercetări începute şi mai departe duse de cele mai ilustre nume ale romanisticii europene. O astfel de necesitate şi un astfel de efort ar trebui, probabil, înţelese şi asumate şi în spaţiul românesc.

*

Folosind nivelul formal al originalului urmat, traducerea de faţă încearcă să redea cu fidelitate conţinutul conceptual al textului. Unele exemple folosite în traducerea de faţă nu există în textul original, fiind introduse de către traducător. Diferit de dorinţa autorului – care a oferit traducătorului toată libertatea şi l-a îndemnat să populeze versiunea românească cu astfel de exemple – traducătorul a încercat să reducă la minimum aceste exemple, folosindu-le exclusiv în caz de strictă necesitate, din perspectiva înţelegerii textului, şi numai acolo unde, prin natura lor, acestea nu puteau aduce cu sine posibilitatea unei controverse lingvistice, istorice sau metodologice.

Posibilitatea reconstruirii în limba română a nivelului conceptual, prin urmarea cu ridicată fidelitate a nivelului formal, nu a fost sprijinită de caracterul comun romanic al limbilor franceză şi română, de experienţa ori de alte însuşiri ale traducătorului. Fiind vorba despre un text subsumat stilului ştiinţific, am făcut o observaţie pe care o împărtăşim cititorului: aproximativ două secole de exerciţiu, în care structuri ale limbii franceze au constituit principalul model de creare a structurilor aspectului literar românesc, au făcut ca acesta din urmă (încă destul de permisiv şi de maleabil în sine, mult prea suferind din lipsa neologizării – mai ales interne – datorită exageratei reticenţe a custozilor limbii) să fie caracterizat de supleţea naturală în măsură să îi permită acomodarea la structurile unei limbi cu care s-a aflat în contacte culte, precum şi apetenţa pentru achiziţii formale şi expresive dinspre aceasta. În fapt, aspectul cult al limbii române conţine mult mai multe structuri şi modalităţi de exprimare datorate limbilor franceză, engleză şi germană decît am fi dispuşi să recunoaştem. Traducătorul istoric al limbii nu are cum sa nu observe identitatea dintre structurile româneşti şi cele străine, ori urmele evidente ale tiparelor-model, prin care acest aspect redă adesea felurite conţinuturi conceptuale. Totodată, el nu are cum să creadă în dezvoltarea independentă a acestora. În realitate, activitatea de

traducere a secolelor al XVI-lea şi al XVII, apoi cea din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, precum şi contactul viu dintre învăţaţii români ai secolelor al XIX-lea şi al XX-lea, cu limbile culte ale Occidentului, au modelat definitoriu aspectul cult al limbii române, desigur, potenţîndu-i, iar nu anulîndu-i moştenirea şi virtualităţile romanice – care, de altfel, nici nu pot intra într-o astfel de discuţie. Dincolo de acest aspect, însă, în măsura în care sistemul i-o permite, limba română literară, mai ales cea de la folosită în discursul ştiinţific scris, prezintă, în special cu limba franceză, elemente nu doar de compatibilitate, ci şi de imitare a modelului.

*

Un ultim aspect care credem că necesită o menţiune se referă la o chestiune de interes pentru cititorul român: care este tratamentul limbii române în acest *Manual*?

Există în *Manual* aserţiuni referitoare la formarea şi la evoluţia poporului român şi a limbii române, aflate în dezacord cu opiniile istoricilor şi ale istoricilor limbii române, cu opinia încetăţenită în rîndul actualilor romanici de la nordul Dunării, vorbitori ai limbii române.

Unele afirmaţii ori concluzii – de nuanţă sau esenţiale – nu par fi ulterioare vreunei urmăriri a cercetărilor din lingvistica românească, fiind lipsite de argumente ce ar deriva din cunoaşterea acestor cercetări (nu spunem a concluziilor pe care cercetătorii români le-au extras din acele cercetări). Alte aserţiuni pot chiar provoca gîndul că ar fi tendenţioase, mai ales atunci cînd nici tonul nu pare a fi imparţial.

Probabil că, în general, nativul român nu acceptă sau ajunge la disonanţe cognitive dacă se confruntă cu idei care susţin că limba română nu provine dintr-un dialect primar al latinei, că migraţia şi variaţia spaţială, prin nomadism şi transhumanţă, au constituit dominantele acelei populaţii romanice, că spaţiul medieval românesc era multicultural şi multilingual, că limba română datorează influenţei slave cel puţin tot atît material lexical cît engleza latinei, că interferenţele gramaticale îndepărtează limba română de tipul romanic clasic, iar caracterul romanic al românei s-ar datora parţial relatinizărilor şi refrancizărilor din secolul al XIX-lea, ori că latina din Dacia a fost abandonată, precum în provinciile care nu s-au

romanizat, astfel încît actualii locuitori de la nordul Dunării pot ajunge să îşi pună nedumerita întrebare: românii sînt romanici ori sînt doar o populaţie care vorbeşte o limbă romanică?

Orice aparenţă ar lua acestea în mintea şi sub ochii cititorului român – o spunem ca unul care a a fost încercat în mod repetat şi cu acuitate de o gamă largă de stări –, sîntem pe deplin încredinţaţi că autorul *Manualului* nu poate fi privit cu reproş pentru lucruri pe care, de-a lungul timpului, chiar unii autori români le-au susţinut cu superficialitate, intuitiv, pe baza unor pseudoraţionamente, prea adesea sumare şi, categoric, fără argumente ştiinţifice valide. Chiar dacă astfel de afirmaţii pot aparţine oricui din afara spaţiului românesc, în fapt, ele ni se datorează. Cercetătorii străini nu pot vorbi în deplină cunoştinţă de cauză despre lucruri pe care ştiinţa românească nu a avut răbdarea de a le lămuri (cu date, argumente şi raţionamente fundamentate ştiinţific, acceptabile pentru întreaga comunitate ştiinţifică internaţională), pentru toată lumea şi în cel mai aşezat mod. Probabil că, mai ales pentru lingvistica istorică românească, astfel de situaţii nu constituie decît necesarul impuls către analiza obiectivă, negrevată de mize şi susceptibilităţi şi, mai ales, indiferentă tocmai la critica partizană, mai avantajată, mai eficientă şi mai productivă atunci cînd are a comenta jumătăţi de adevăruri convenabile (românilor), decît atunci cînd se confruntă cu dovezi irefutabile şi adevăruri mai puţin convenabile (românilor).

După cum este firesc pentru un manual de romanistică, limba română şi unele elemente de istorie a românilor apar aici cu diferite prilejuri. Din motive obiective, tratamentul şi ponderea de care beneficiază diferitele limbi romanice nu pot fi egale. Cunoscînd acest lucru, cititorul român s-ar aştepta ca segmentul românesc să fie mult mai bine reprezentat, ştiut fiind că, prin caracterul ei aparte, prin particularităţile ei determinante, prin efectele multora dintre factorii care-i conferă identitate şi individualitate, limba română contribuie într-un mod unic la concertul limbilor romanice. Probabil că, de exemplu, tratînd şi folosind, într-o astfel de lucrare, limbile franceză, italiană, portugheză şi română, dar omiţîndu-se spaniola, imaginea obţinută ar fi mai puţin densă, multe date concrete şi elemente de nuanţă pierzîndu-se. Cu certitudine, însă, că acea imagine ar fi mai completă decît dacă din şirul acelor limbi româna ar lipsi. Prin neprezentarea unei limbi romanice (chiar şi de importanţa spaniolei)

pierderea nu ar fi decît cantitativă, aproape nimic din ceea ce este esențial şi definitoriu pentru formele de existență ale latinei populare de după secolul al V-lea nefiind astfel pierdut. În adevăr, datorită interrelaționării dintre ele, principalele limbi romanice occidentale nu procură, una în raport cu alta, decît date cantitative şi, desigur, elemente de aspect, nuanțări şi particularisme care evidențiază irizările diferitelor aspecte regionale ale latinei populare, aşa cum au fost ele fecundate de condiții extralingvistice uşor diferite. Fireşte, pentru mintea umană este mult mai lesne de cuprins, de ordonat şi de tratat un astfel de complex, relativ unitar, diferențiat în sînul său la nivel de nuanță, corespondențele, concordanțele şi variațiile între limite lejere oferind minții confort. Imaginea lumii de limbă romanică, însă, nu poate fi deplină şi completă tocmai datorită lipsei limbilor care au avut posibilitatea de a apărea şi de a evolua în alte cadre decît cel majoritar. Alături de insula retoromană, însă la o cu totul altă scară, româna este singura limbă romanică de natură să contribuie definitoriu la conturarea imaginii reale a complexului romanic, una care, pe alocuri, lezează concertul corespondențelor şi concordanțelor din Romania continua, dar oferind o imagine mai apropiată de realitatea romanicei primitive. Româna are lipsuri pe care nici o altă limbă romanică nu le are şi deține elemente pe care, iarăşi, nici o altă limbă romanică nu le prezintă; în raport cu celelalte limbi, româna nu doar pierde material, structură şi funcționalitate romanică, dar şi oferă aceleaşi lucruri, iar – diferit de cum cred mulți dintre romaniști – acest fapt nu se datorează influențelor neromanice din istoria ei, ci păstrării de timpuriu a unora dintre componentele ei moştenite din latină, în conjuncție cu particularitățile evoluției sale.

În general, limba română se bucură de puțină atenție printre romaniştii de astăzi, iar locul pe care aceştia i-l acordă este unul mai degrabă marginal. Indiferent de locul pe care românii cred că limba lor în deține, de drept şi în mod obiectiv, printre limbile romanice, o astfel de lucrare (una destul de ponderată, de altfel, în astfel de considerații, dar reflectînd cu fidelitate ceea ce cred şi scriu romaniştii, nu ceea ce pot ei rosti cu generoasă eleganță, în cadrul unor discuții private cu lingviştii români) are marele merit de a arăta că locul pe care ştiința romanisticii îl acordă limbii române este acela pe diacroniştii români, la capătul unor cercetările serioase, aprofundate şi aplicate, reuşesc să îl obțină prin propriul efort ştiințific. Privind la

calitatea şi la cantitatea de lucrări pe care celelalte mari limbi romanice (franceza, italiana, spaniola) le-au generat printr-un astfel de neabătut travaliu, şi privind apoi la monografiile, corpusurile de texte, gramaticile şi dicționarele pe care lingvistica românească le-au produs, putem recunoaşte că, deşi privirile romanisticii occidentale pot fi tendențioase, nedrepte sau răuvoitoare, propriul dezinteres pentru lămurirea istoriei limbii române este de natură şi în măsură să justifice lacunele de cunoaştere ale celor care se pronunță cumva asupra istoriei poporului şi a limbii române.

Alexandru Gafton

Prefață

De ce acest manual? Există deja zeci de lucrări care se străduie să ofere o imagine asupra lingvisticii romanice, încît s-ar crede că, în mod esențial, această disciplină există prin manualele și prin lucrările ei introductive. Cu ocazia unui seminar ținut la Universitatea din Jena, în 1997, marea tradiție a manualelor de lingvistică romanică ne-a determinat să întreprindem o analiză comparativă a vreo cincizeci dintre acestea. Acel curs avea ca obiect istoria disciplinei și nu era nicidecum inspirat de voința de a redacta un nou manual. O astfel de idee nu ne-a venit decît ca urmare a viilor luări de poziție ale studenților, întrucît nici o lucrare nu reflecta de o manieră echilibrată diferitele aspecte ale disciplinei:

- variația – fundamentală în romanistică,
- structurile și istoria internă a diferitelor domenii ale limbii (fonetică, morfologie, sintaxă, lexic),
- istoria externă de-a lungul a două milenii de transformări lingvistice,
- aspectele metodologice, precum filologia sau istoria disciplinei.

Doar marile manuale (*Lexicon der Romanischen Linguistik* [LRL] și *Romanische Sprachgeschichte* [RSG], avînd tăria mai multor mii de pagini, acopereau toate aceste aspecte. Pe baza analizei manualelor existente, am construit, așadar, un 'plan ideal' al elementelor constitutive ale disciplinei și, de-a lungul mai multor ani, am redactat diferitele capitole pe care acest plan le cerea. Am încercat să lăsăm deoparte preferințele personale, precum și temele de cercetare care ne preocupaseră pînă atunci.

Ideea de plecare a fost aceea de a scrie capitolele plecînd doar de la cunoștințele la care apelăm spontan în practica disciplinei, fără a integra, în primul moment, datele altor lucrări, într-un sens, utilizînd propria memorie ca pe un filtru. În schimb, am pus accentul pe coeziunea ansamblului diferitelor capitole, pe relațiile care se stabilesc între diferitele domenii ale limbajului și studiul acestuia, asupra gradului de interes al chestiunilor tratate. Am dorit să propunem o imagine de ansamblu, construită în linii generale, spre a

putea permite studenților să-şi reordoneze cunoştințele specifice formării lor într-un cadru general dotat cu coerență.

Redactarea acestui manual s-a dovedit a fi mult mai îndelungată decît am prevăzut: pe parcursul a aproape zece ani am scris diferitele capitole, după prima redacție integrînd referințele, exemplele şi ajustările extrase din bibliografia secundară. În anumite domenii, cunoştințele noastre s-au dovedit a fi insuficiente şi, înainte de a scrie, a trebuit să parcurgem, cu deplină umilință, învățături complementare. Totodată, în ciuda intențiilor noastre prime, în mai multe rînduri, am propus noi interpretări, mai cu seamă în lingvistica variațională, în semiotică, în structurarea generală a domeniilor limbii şi a istoriei externe, precum şi în interpretarea istoriei disciplinei.

După publicare, am utilizat manualul în învățămîntul universitar, cum am făcut-o şi anterior cu versiunile parțiale şi preliminare. De asemenea, am dezbătut cu numeroşi colegi cu privire la calitățile şi la defectele sale şi am putut profita de o duzină de referate, adesea minuțioase şi mereu bogate în contribuții (*cf.*, în ordine alfabetică, cu indicarea locului de publicare):

M. Aprile, *Lingua e stile* 43 (2008), p. 154-161;
M. Barbato, *Medioevo Romanzo* 31 (2007), p. 448-450;
J.-P. Chambon, *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 103 (2008), p. 258-265;
L. Fesenmeier, *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur* 119 (2009), p. 287-294;
H. Goebl, *Vox romanica* 66 (2007), p. 212-219;
G. Holtus, *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 124 (2008), p. 599-602;
K. Klingebiel, *French Review* 82 (2008), p. 443 şi urm.;
J. Kramer, *Zeitschrift für Romanische Sprachen und ihre Didaktik* 3 (2009), p. 123-133;
S. Pfänder, *Revue de Linguistique Romane* 71 (2008), p. 213-216;
F. Rainer, *Romanische Forschungen* 120 (2008), p. 402-404;
F. Sánchez Miret, *Rivista de Filología Española* 87 (2007), p. 408-412;
D. Trotter, *Journal of French Studies* 18 (2008), p. 245 şi urm.

Numeroasele încurajări din partea studenților noştri de la Strasbourg şi de la Zürich, precum şi primirea favorabilă din partea colegilor noştri ne-au determinat să întreprindem a doua ediție.

Aceasta corespunde unei rescrieri complete a părții introductive şi a primelor două părți, în vreme ce ultimele două părți, mai scurte, nu au suferit decît o revizie în profunzime. Am încercat să armonizăm mai bine diferitele părți, să ne îngrijim mai mult de elementele de detaliu ale structurii argumentative, să integrăm contribuțiile însemnate, recent achiziționate în domeniu, şi să facem lucrarea mai accesibilă publicului studențesc.

În ciuda voinței de obiectivare a practicii noastre ştiințifice, lucrarea de față reprezintă, în mod inevitabil, o luare personală de poziție: ea propune o privire particulară asupra disciplinei, organizată conform unei anumite abordări, orientată prin alegeri definite şi determinate de convingerile proprii unui individ. Cu toate acestea, utilizarea în învățămînt a acestui manual a arătat că el permite studenților motivați să înțeleagă coeziunea generală a disciplinei noastre. Desigur, textul este dens şi solicitant pentru o introducere; tocmai datorită acestui fapt, însă, el permite o învățare intensivă, cu păstrarea calităților sale de unic volum, față de manualele în mai multe volume.

Într-un cadru de învățare organizată, aşadar, începătorii pot folosi cu profit acest manual. Ca lectură individuală, el se adresează deopotrivă studenților avansați şi cercetătorilor disciplinelor conexe, acelora care ar dori să dobîndească cunoaşterea marilor direcții de cercetare în lingvistica romanică.

Lucrarea este complementară la manualul lui Carlo Tagliavini, nedepăşit în ceea ce priveşte domeniile – mai restrînse – pe care le tratează, şi la cel al lui Pierre Bec, care rămîne de neînlocuit în ceea ce priveşte prezentarea textelor comentate din diferitele limbi romanice. De altminteri, manualul acesta are şi rolul de a îndemna către apelul la marile manuale pe care, de altfel, se întemeiază (LRL, RSG, CambrHist, *cf. infra* 0.4 nr. 1).

Adăugăm cîteva observații relativ la utilizarea manualului de față: mai întîi, el prezintă datele concrete (variație, lingvistică internă şi externă), iar apoi doar anumite elemente de metodologie a cercetării (am reținut aici, ca fiind exemplare, filologia, înțeleasă ca ştiință a analizei izvoarelor, şi istoria şi teoria disciplinei). În mod obişnuit, travaliul ştiințific urmează o cale inversă: se pleacă de la un *a priori* teoretic şi de la tradițiile disciplinei, pe această bază se analizează izvoarele scrise şi orale, făcîndu-se apel la o bibliografie

secundară, pentru ca în final să se ajungă la anumite rezultate în diferitele domenii ale limbii. Inversiunea are în vedere, pur şi simplu, raţiuni de inteligibilitate.

Din aceeaşi perspectivă, la prima apariţie a unui termen tehnic, acesta este parafrazat pe scurt sau explicat între paranteze. Aceste glose terminologice nu sînt sistematice, dar, în majoritatea lor, au fost introduse la cererea studenţilor care au lucrat cu acest manual. Pe de altă parte, facem apel la un număr important de trimiteri interne, întemeiate pe numerele capitolelor şi ale subcapitolelor: trei cifre arabe (ex. «1.1.1»), urmate, eventual, de una sau două cifre complementare (ex. «1.1.1 nr. 1.1 » sau «1.1.1 nr. 1»).

La încheierea redactării celei de-a doua ediţii, dincolo de toate, rămînem cu numeroase regrete. În cadrul tuturor subcapitolelor am fi vrut să integrăm mai multe exemple, din diferite idiomuri romanice, mai ales din varietăţi dialectale sau din limbi mai puţin răspîndite, care, adesea, se arată a fi interesante pentru analiza lingvistică; totodată, am fi vrut să lărgim partea metodologică (*cf. infra* 4.0). Cu toate acestea, sperăm că numeroasele trimiteri bibliografice vor permite studenţilor să aprofundeze aspectele care îi interesează cu deosebire.

Geneza şi redactarea acestui manual sînt inseparabile de formaţia pe care am primit-o de la dascălii noştri, Max Pfister şi regretatul Dieter Hauck, precum şi de dezbaterile regulate, bogate şi plăcute, avute cu colegii noştri apropiaţi Jean-Pierre Chambon, Alain Lemaréchal, Wolfgang Raible, Wolfgang Schweickard, Elisabeth Stark, André Thibault şi Paul Videsott. La fel de inseparabile sînt şi schimburile mereu încurajatoare cu studenţii noştri de la Jena, Strasbourg şi Zürich.

De asemenea, mulţi dintre colegii noştri au intervenit în diferite faze ale redactărilor succesive ale acestui manual, recitindu-l parţial sau global. Este imposibil să mulţumim fiecăruia dintre ei, pe măsura timpului şi a efortului intelectual pe care le-au investit. Citäm în special pe Gerhard Ernst şi pe Marie-Ange, ale căror lecturi repetate ale primei versiuni au fost foarte intense. Dar mulţumirile noastre cele mai sincere se adresează tuturor colegilor noştri: Georg Bossong, Éva Buchi, Jean-Paul Chauveau, Cyril Dubois, Marc Duval, Dominique Gerner, Paul Gévaudan, Peter Koch, Johannes Kramer, Brenda Laca, Franz Lebsanft, Hansruedi Nüesch, Franco Pierno,

Ruth Radermacher, Franz Rainer, Fernando Sánchez Miret, Tania Paciaroni, Jean-Christophe Pellat, Stefan Schmid și Harald Völker.

Mulțumim, totodată, colaboratorilor noștri de la Zürich, care s-au implicat cu angajament, atît amical, cît și profesional, în întreprinderea celei de-a doua ediții a acestui manual, Laura Endress, Dumitru Chihai și Christian Di Giusto.

Acest manual este dedicat lui Carl, Franz, Johann și Amy Helena, care sînt cea mai mare provocare pedagogică a noastră, dar, totodată, cea mai mare bucurie pe care o împărtășim cu Hélène.

Simboluri şi abrevieri

1. Simboluri

"..."	definiție
'...'	terminologie particulară, uz ocazional
«...»	citat
> (sau: <)	indică faptul că o formă lexicală (sau un segment fonetic) se transformă într-o alta, în principal ca urmare a unei schimbări fonetice; ex. MATRE > *mère*; FAMILIA > *femeie*
→ (sau: ←)	indică faptul că o formă sau un sens se transformă în alta (altul), prin intervenția unui mecanism de derivare sau de schimbare semantică, ex. APE → *abeille* (prin derivatul APICULA), CAULIS → *curechi* (prin intermediul derivatului CAULICULUS) sau CAPUT "cap" → "șef, conducător"
*	în domeniul etimologiei indică faptul că o formă lexicală sau un sens definit nu sînt atestate în latină; în gramatică, marchează o formă incorectă, chiar negramaticală
⌜...⌝	indică un concept (contrar sensului lexical, indicat prin "...") sau, într-o manieră mai puțin specifică, o formă tipizată (un tip lexical)
'	accent pe silaba următoare
ø	căderea unui sunet sau a unui fonem

Pentru etimoanele latine, doar vocalele lungi sînt marcate (printr-o linie deasupra vocalei), vocalele scurte rămînînd nemarcate; notăm formele de acuzativ fără -M flexionar latin, care a căzut foarte devreme (*cf. infra* 2.2.4 nr. 5.3, de exemplu MATRE pentru MATREM, CENTU pentru CENTUM); la declinarea I a femininelor, în -A, forma de acuzativ fără -M este identică cu cea de nominativ (de exemplu, AMICA).

2. Abrevieri

Pentru abrevierile din capitolele de morfologie şi de sintaxă, este în aceeaşi măsură de util să se consulte *Leipzig Glossing Rules* (*cf. Comrie/Haspelmath/Bickel*, 2008).

A	–	actant (sau: adjectiv)	frprov.	–	franco-provensală
adj/ADJ	–	adjectiv	gal.	–	galică
adv/ADV	–	adverb	gasc.	–	gasconă
al.	–	*alii*, alţii	germ.	–	germană
amer.	–	americană	GN	–	grup nominal
ar.	–	arabă	gr.	–	greacă
ar.magr.	–	arab magrebian	grm.	–	germanică
art.	–	articol	GV	–	grup verbal
C	–	consoană/circumstant	*ib.*	–	*ibidem*, în acelaşi loc
cca	–	circa, aproximativ	iber.	–	iberică
cal.	–	calabreză	*id.*	–	*idem*, de acelaşi, acelaşi
cap.	–	capitol	ind.	–	indicativ
cat.	–	catalană	it.	–	italiană
cf.	–	*confer*, vezi	it.centr.	–	italiana centrală
cf. infra	–	vezi mai jos	it.sept.	–	italiana septentrională
cf. supra	–	vezi mai sus	î.C.	–	înainte de Isus Cristos
d.C.	–	după Isus Cristos	lad.(dol.)	–	ladina (dolomitană)
dir.	–	director	lat.	–	latină
ed.	–	ediţie	lat.med.	–	latina medievală
engad.	–	engadină	log.	–	logudoric
engl.	–	engleză	m./masc.	–	masculin
ex.	–	exemplu	merid.	–	meridional
f./fem.	–	feminin	ms.	–	manuscris
fasc.	–	fasciculă	O (1/2)	–	obiect (1 sau 2)
fr.	–	franceză	occ.	–	occitan
fr. contemp.	–	franceză contemporană	p.	–	pagina
fr.fam.	–	franceză familiară	perf.	–	perfect
fr.m.	–	franceza medie	pl.	–	plural
fr.mod.	–	franceza modernă	port.	–	portugheză
fr.pop.	–	franceză populară	prez.	–	prezent
friul.	–	friulană	prov.	–	provensală

rmş.	–	romanşă	trad.	–	traducere
rom.	–	română	umbr.	–	umbrică
S	–	subiect/sintagmă	V	–	vocală
s.v.	–	*subvoce*, la intrarea respectivă	vb.	–	verb
			v.	–	vechi
sard.	–	sardă	v.fr.	–	franceza veche
sept.	–	septentrional	v.franc. j.	–	vechi francic de jos
sg.	–	singular	v.franc.	–	francica veche
sicil.	–	siciliană	v.it.	–	vechi italian
sp.	–	spaniolă	v.occ.	–	vechea occitană
sp.amer.	–	spaniolă americană	v.sp.	–	spaniola veche
sq./sqq.	–	următoarea/următoarele	vol.	–	volum(e)
subj.	–	subjonctiv	*vs*	–	*versus*
subst.	–	substantiv			

PARTE INTRODUCTIVĂ

Limbile romanice și lingvistica

Ilustrația 1. Ramurile familiei de limbi indoeuropene

proto indoeuropeană	balto-slava	baltica					lituaniana
				prusaca veche			
							letona
		slava		slava de est			soraba
							poloneza
							slovaca
							ceha
				slava de sud			slovena
							sîrbo-croata
							macedoneana, bulgara
				slava de est			ucraineana
							bielorusa
							rusa
	germanica	nordică		nordica veche	islandeza veche	islandeza medie	islandeza
							feroenica
					norvegiana veche	norvegiana medie	norvegiana
				suedeza veche		suedeza medie	suedeza
				daneza veche		daneza medie	daneza
		vestică		engleza veche		engleza medie	engleza
				frizona veche			frizona
				francica veche de jos		neerlandeza medie	flamanda
							olandeza
							afrikaans
				saxona veche		germana medie de jos	germana de jos
				germana veche de sus		germana medie de sus	germana de sus
							jiddisch
		estică		gotica			
	celtica	celtica insulară	gaelica	irlandeza veche		irlandeza medie	gaelica irlandeză
							gaelica scoțiană
			britonica	galica veche			galica
				bretona veche			bretona
		celtica continen-tală	galica				
			celtiberica				

protoindoeuropeană	italica	latino-falisca	falisca				
			latina	galego-portugheza			galițiana, portugheza
				spaniola veche			spaniola
				catalana veche			catalana
				occitana veche, gascona			occitana, gascona
				franco-provensala veche			franco-provensala
				franceza veche			franceza
				italiana veche			italiana
				sarda veche			sarda
				romanșa veche			romanșa
				dalmata veche	dalmata		
				româna veche			româna
		sabelica	osca				
			umbrica				
	traca						
	elenica			greaca veche		greaca bizantină	greaca modernă
	armeana			armeana clasică			armeană
	frigiana						
	anatoliana	hitita					
		luvica					
	indo-iraniana	iraniana		iraniana de sud-vest	persana veche	persana medie	persana modernă
				iraniana centrală			kurda
							pachtoun
							oseta
						parta	
						bactriana	
		indo-ariana		sanscrita vedică		sanscrita clasică	urdu
							panjabi
							sindhi
							hindi
							bengali
	toharică						

Capitol preliminar

0.1. Lingvistica romanică și structura manualului

Limbile și varietățile romanice formează un ansamblu ușor recognoscibil printre limbile lumii. Ele s-au născut din aceeași bază, variantele latinei vorbite în antichitatea tîrzie (**latina tîrzie vorbită**), ca urmare a diferențierii și a divergenței. Cu toate acestea, în istoria lor, lungă de un mileniu și jumătate, ele au cunoscut numeroase interacțiuni și evoluții paralele, atît prin proximitatea lor geografică, cît și prin legătura lor comună cu latina scrisă, ca limbă de cultură și limbă a religiei. Istoria lor parțial comună a mărit coeziunea acestei familii de limbi.

În sînul marii diversități de limbi a lumii, limbile romanice nu ocupă decît un spațiu foarte mic: ele formează un subansamblu în interiorul celor unsprezece ramuri ale familiei de **limbi indoeuropene**, paralel cu limbile germanice, slave, celtice sau indoiraniene (*cf.* Ilustrația 1). Această mare **familie**, răspîndită astăzi pe toate continentele, urcă pînă la o limbă originară comună, vorbită acum 6000 sau 7000 de ani, într-o zonă mai degrabă restrînsă la Asia Mică sau occidentală: indoeuropeana. La rîndul lor, aceste limbi nu constituie decît unul dintre grupurile distincte de limbi, precum limbile semitice sau sino-tibetane, pierdute într-un flux de limbi, adesea neclasificate, iar alteori chiar neclasificabile.

N.B. Prezentarea **genealogică** din ilustrația 1 reliefează felul în care se grupează cele mai multe dintre limbile indoeuropene. Cu toate acestea, lista limbilor nu este completă: pentru Romania, de exemplu, ar fi posibil să se adauge ladina sau friulana, fără a mai vorbi de numeroasele varietăți dialectale. Unele aspecte sînt dificil de reprezentat sub o formă grafică: de pildă, de-a lungul Evului Mediu și în epoca modernă, după dispariția sa ca limbă orală, latina a continuat să existe ca limbă scrisă. Pe de altă parte, ramurile nu sînt mereu etanșe, galițiana și portugheza evoluează plecînd de la o galego-portugheză comună; varietățile occitanei, ale gasconei și ale catalanei erau mai puțin diferențiate între ele în Evul Mediu decît în epoca contemporană, iar în studiul lor evolutiv, este, totodată, necesar să se ia în considerare și alte variante precum aragoneza (*cf. infra* 1.1.4 nr. 10).

Cu toate acestea, **idiomurile romanice** deţin o caracteristică ce le conferă un avantaj particular printre cele cîteva familii lingvistice bine cunoscute: ele beneficiază de cunoaşterea foarte precisă a **limbii-mamă comune**, latina, spre deosebire de imensa majoritate a limbilor actuale, ale căror stadii anterioare sînt rareori bine atestate. Pe de altă parte, evoluţia mai multor idiomuri romanice este bine documentată prin **surse scrise** de-a lungul celui de-al doilea mileniu. Numai evoluţiile dintre latina tîrzie vorbită (secolele al IV-lea – al V-lea) şi prima perioadă a limbilor romanice (secolele al VIII-lea – al X-lea) ne scapă pentru o bună a parte a celor două intervale, însă chiar şi pentru această perioadă de trecere dispunem de mai mulţi indici.

Marea varietate a idiomurilor romanice, bine atestate şi bine descrise în aproape două secole de lingvistică ştiinţifică, constituie un **laborator de observare** unic: mai puţin de o zecime dintre limbile pămîntului sînt descrise de o manieră satisfăcătoare în cadrul studiilor lingvistice (LangTyp, IX), şi numai o mică parte dintre acestea dispune, în plus, de o documentaţie istorică. În consecinţă, romanistica îşi dezvoltă marea sa forţă prin reflecţii **istorice, comparative** şi **variaţionale**. În aceste trei domenii, ea poate avea o contribuţie reală la înţelegerea funcţionării lingvistice în general.

Independent de interesul pentru studiul lingvisticii teoretice, cunoaşterea limbilor romanice şi a evoluţiei lor contribuie la înţelegerea **patrimoniului**, nu doar **european**, dar, parţial, şi a celui **extra-european**: limbile naţionale precum franceza, spaniola, portugheza, italiana şi româna acoperă o şesime din teritoriul Europei; spaniola şi portugheza domină întreaga Americă centrală şi meridională; ca limbi primare sau secundare, franceza, portugheza şi spaniola sînt prezente în America de Nord şi/sau în Africa (*cf. infra* 1.1).

Sub cele două aspecte evocate, privirea romanistului este de folos, fie şi pentru studiul unei singure limbi romanice, înţelegerea fenomenelor gramaticale, lexicale sau sociolingvistice fiind ameliorată prin luarea în considerare a perspectivelor oferite de cadrul romanisticii. Sub acest aspect, manualul de faţă ar dori să trezească o anumită '**conştiinţă romanică**' în rîndul studenţilor de la secţiile de franceză, italiană, spaniolă sau română; chiar fără a cunoaşte îndeaproape toate idiomurile neolatine este posibilă familiarizarea cu traiectoria lor generală şi cu unele dintre particularităţile acestora.

Manualul va prezenta elementele constitutive ale unei astfel de **paradigme romanice**:

- **descrierea** succintă a idiomurilor romanice actuale (1.1), studiul lor **variațional** (1.2), precum și principiile de bază ale abordării din perspectivă pragmatică (1.3);
- cele patru mari **domenii ale limbii** – fonetică/fonologie (2.1), morfologie (2.2), sintaxă (2.4) și lexic (2.5) –, privite din perspectiva schimbării lingvistice romanice;
- istoria Romaniei într-o viziune sociolingvistică, numită și '**istoria externă**' a idiomurilor romanice (3);
- aspecte fundamentale care țin de practica și de teoria cercetării romanice: **bazele filologice** și textuale (4.1) și **istoria lingvisticii** romanice (4.2), a căror importanță stă în faptul că instrumentele de observare determină rezultatele.

Idiomurile romanice și uzul lor în comunicarea concretă împărtășesc cu limbile din lume aceleași trăsături generale ale limbajului: limba este o constantă **antropologică** și **universală**, fiind totodată **istorică** și **individuală**. Vom încerca să evidențiem particularitățile specific romanice, însă multe dintre observațiile noastre vor fi valabile, în aceeași măsură, și pentru alte limbi. De aceea, înainte de a prezenta diferitele limbi și **varietăți** romanice ne propunem o definiție a limbajului și, totodată, a lingvisticii.

0.2. Conceptul 'limbă'

Fenomenul **limbajului** nu poate fi abordat decît din mai multe unghiuri. Într-un anumit sens, manualul de față constituie o încercare de interpretare a limbajului de-a lungul unei viziuni romanice. Reținem, ca elemente preliminare ale definiției:

- cele trei funcțiuni fundamentale ale limbajului: socială, cognitivă, creativă (nr.1);
- caracterul său de sistem de semne (nr.2);
- opoziția dintre enunț și competență lingvistică, precum și implantarea limbii în gestiunea cerebrală (nr.3);
- principiile sale de organizare: linearitatea, comprehensibilitatea și economia (nr.4);
- caracterul său variabil și evolutiv (nr.5);

- relaţia dintre datele interne şi factorii externi (nr.6);
- cele două modalităţi ale sale: orală şi scrisă (nr.7).

1. Cele trei funcţii ale limbajului

Orice utilizare a limbii este motivată de intenţii extralingvistice sau pragmatice (*cf. infra* 2.1.1); în consecinţă, orice variaţie şi orice schimbare lingvistică este tributară **stimulilor externi**. Aceştia pot fi reduşi la **trei funcţii** esenţiale ale limbajului, care sînt complementare dar şi parţial contradictorii: o funcţie socială, una cognitivă (legată de facultăţile intelectuale) şi una expresivă. Aceste trei funcţii sînt prezente atît în geneza limbajului, cît şi în evoluţia şi în folosirea actuală a limbilor.

Funcţiile sociale ale limbajului constau, mai cu seamă, în potenţialul său ca unealtă de influenţare a celorlalţi şi ca unealtă distinctivă între grupurile socioculturale. **Puterea de influenţă** este omniprezentă în viaţa cotidiană: utilizăm limba pentru a formula cereri sau pentru a convinge pe alţii să acţioneze într-un anumit sens. În acest cadru, putem fi sinceri, putem face apel la minciuni sau chiar să profităm de neînţelegerile lingvistice; limbajul se pretează la toate aceste operaţii. Într-o formă extremă, cuvintele devin veritabile acte, cînd salutăm, cînd ne scuzăm, cînd ameninţăm sau cînd promitem (acestea sînt 'acte ilocutorii performative' (*cf. infra* 1.2.3 nr. 2).

Distincţia între **grupuri** se întemeiază pe reflexul înnăscut şi nefast de a respinge persoanele care «nu vorbesc precum noi» (*cf.* etimologia gr. *bárbaros*, "barbar", la origine, "cel care face *brrr-brrr*", care aşadar vorbeşte o altă limbă). Este dificil de spus în ce măsură intervine acest reflex în constituirea **grupurilor geografice** vorbind limbi diferite, însă odată formate, aceste limbi mai degrabă separă oamenii decît îi apropie. Într-o societate complexă, distincţia lingvistică acţionează mai direct asupra **grupurilor sociale**, definite prin uzuri diferite la interiorul aceleiaşi limbi; aşadar, limba contribuie la formarea de opoziţii socioculturale.

În sfîrşit, limbajul procură **individului** un puternic instrument de **poziţionare socială**. Adesea, se vorbeşte şi se scrie mai mult în vederea poziţionării în raport cu alţii decît pentru a transmite acestora informaţii (discursul electoral este un exemplu clasic).

Funcţiile cognitive ale limbajului decurg din capacitatea sa de a denumi concepte şi de a stabili legături între acestea. Limbajul

permite descrierea şi interpretarea universului şi a existenţei umane. El conduce astfel la abstractizare şi face posibilă o gîndire articulată şi autoreflexivă: numai limbajul ne permite să dobîndim conştiinţa propriei noastre **identităţi**. Deopotrivă, el permite **transmiterea** de date culturale de la o generaţie la alta şi, în acest fel, acumularea, elaborarea şi interpretarea acestor date.

Geneza **gîndirii** umane ar fi de neimaginat fără aceea a limbajului, chiar dacă relaţia dintre acesta din urmă şi alte capacităţi cognitive este extrem de dificil de stabilit. 'Gîndirea' noastră depăşeşte elementele limbajului şi, cu atît mai mult, pe cele ale unei limbi particulare. Evoluţia gîndirii, însă, este inseparabilă de **capacitatea** noastră **de a utiliza limbajul** (*cf. infra* nr. 4, 0.3 nr. 2.2 şi, mai ales, 2.4.2). În acest sens, funcţiile cognitive ale limbajului sînt, poate, cele mai caracteristice şi cele mai particulare.

Funcţiile expresive ale limbajului valorifică partea de creativitate care îi este inerentă acestuia. Ele împlinesc, deopotrivă, finalităţi **ludice** şi **emotive**, deoarece limbajul permite exteriorizarea a ceea ce este interior şi propriu subiectului vorbitor. Funcţia expresivă este aceea care corespunde cel mai bine elementelor individuale prezente în limbaj. Această forţă **creativă** se corelează în mod nemijlocit cu variabilitatea limbajului, însuşire la fel de necesară şi celorlalte două funcţii, cea socială şi cea cognitivă (*cf. infra* 4).

Cele trei funcţii lingvistice reies deja din **modelul de comunicare** stabilit de către psihologul Karl Bühler (1879-1963), în 1934 (*Sprachtheorie*). Acest model 'semiotic' (*cf. infra* nr. 2), numit 'model de organon', distinge trei poziţii: a emiţătorului (în original, germ. *Sender*), a receptorului (*Empfänger*) şi a datelor referenţiale (*Gegenstände und Sachverhalte*, *cf. infra* 2.3.0). Funcţia expresivităţii (*Ausdruck*) este legată de emiţător, cea socială sau 'conativă' (*Appel* [≈ interpelare]) de receptor, iar cea cognitivă (*Darstellung* [≈ reprezentare] de datele referenţiale (*cf.* ilustraţia 2).

Ilustrația 2. Modelul organon

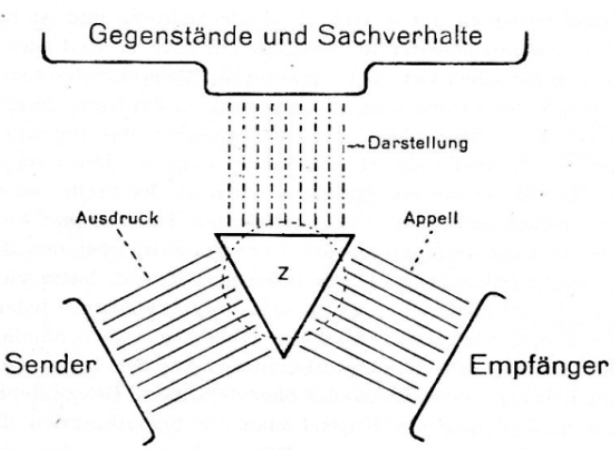

2. Limba ca sistem de semne

Limbile sînt sisteme de semne, precum alte sisteme de comunicare naturale (de exemplu, cîntecul păsărilor) sau artificiale (de exemplu, semnele de circulație). Funcția unui **semn** este de a se referi la o entitate care îl depăşeşte (*aliquid stat pro aliquo*, Augustin). Străbătînd conceptele mentale, semnele lingvistice se referă la lumea exterioară şi la relațiile de interdependență pe care le observăm în aceasta (*cf. supra*, 'datele referențiale'). Mai exact, lucrul acesta este valabil pentru semnele lexicale (sau 'lexeme', precum substantivele sau verbele), în vreme ce semnele gramaticale (sau 'grameme', precum prepozițiile sau conjuncțiile) se referă la relații care, datorită acestora, se instaurează între alte semne lingvistice (*cf. infra* 2.2.1 nr. 1).

Teoria semnelor (semiotica sau semiologia) distinge, începînd cu filozoful american Charles Pierce (1839-1914), trei tipuri de semne: indexale, iconice şi simbolice. **Semnele indexale** trimit, de exemplu, la o *cauză* a existenței lor, precum "fumul" care, ca semn simptomatic, indică "focul"; ele păstrează o relație de 'contiguitate' cu referentul, care se bazează pe o proximitate spațială, temporală sau cauzală (*cf. infra* 2.4.3, mai ales nr. 1 şi 3). **Semnele iconice** se întemeiază pe o relație de asemănare acustică sau, mai cu seamă,

vizuală, precum un plan al oraşului sau luminile semafoarelor pentru pietoni (care, în unele țări, apar ca siluete umane). În sfîrşit, **semnele simbolice** se definesc prin convenție (de exemplu, semnul de circulație "sens interzis"), întocmai precum semnele lingvistice.

Prin natura lor convențională, **semnele lingvistice** sînt arbitrare în uzul lor dintr-un moment istoric dat (în sincronie). Caracterul **arbitrar** al semnului lingvistic se referă, mai exact, la natura relației dintre o formă lingvistică dată şi un anumit sens: nu există rațiune aparent justificată pentru denumirea aceluiaşi animal prin *chien*, *perro* sau, în Brazilia, *cachorro*.

Această **dihotomie a semnului** este una dintre ideile fondatoare introduse de către indoeuropenistul genevez Ferdinand de Saussure (1857-1913), în al său *Cours de linguistique générale* (CLG, lucrare postumă, 1916). În fapt, semnul lingvistic îmbină un element de conținut, '**semnificat**' (sens lexical) şi un element formal, '**semnificant**'. În momentul enunțării, acest ansamblu formează o nouă unitate care, conform lui Saussure, este inseparabilă precum cele două fețe ale unei foi de hîrtie.

Elementul arbitrar, sau **convențional** al acestui ansamblu decurge cu limpezime din faptul că forma unui cuvînt se poate schimba fără a se schimba şi sensul, şi invers (*cf.* diferitele tipuri de schimbare semantică prezentate sub 2.4.3); de asemenea, o formă poate avea mai multe sensuri ('polisemie', *cf. infra* 2.4.2 nr. 2). Tot astfel, dacă o persoană bilingvă înțelege forma franceză /'aRbR/ sau forma spaniolă /'arbol/, ea se va gîndi la acelaşi concept: reprezentarea mentală a unui arbore (conceptul relaționat sau semnificat) nu se schimbă, chiar dacă termenul utilizat (semnificant, formă fonologică) variază.

Mai precis, «semnul lingvistic nu uneşte un lucru şi un cuvînt, ci un **concept** şi o **imagine acustică**» (CLG, prima parte, cap. 1, § 1, *cf.* ilustrația 3):

Ilustrația 3. Dihotomia semnului lingvistic

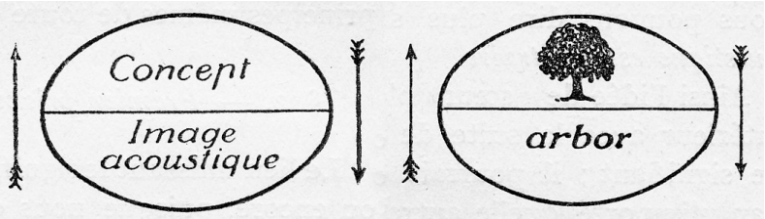

Vom reveni la natura exactă a 'semnificantului' (*cf. infra* 2.1.1 nr. 1.1) şi a 'semnificatului', precum şi la natura relațiilor care se instaurează între aceştia (*cf. infra* 2.4.2 nr. 5). Ideea de plecare a lui Saussure, însă, rămîne fundamentală.

N.B. Cu toate acestea, caracterul arbitrar al semnului nu este absolut, nici chiar în sincronie. La originea lor, semnele lingvistice pot fi motivate de **factori iconici**; acesta este cazul, mai cu seamă, al onomatopeelor care reflectă sunetul pe care îl simbolizează (precum fr. *beugler*, *papoter*, rom. *a behăi*, *a orăcăi*). O anumită iconicitate apare şi în morfologie (de exemplu, fr. *un chien – trois chiens*, rom. *un cerc – unsprezece cercuri*: pluralul face cuvîntul mai lung). Pe de altă parte, cuvintele derivate sau compuse cunosc o **motivație morfologică**, cel puțin parțială (fr. *sonnette* serveşte la 'sonner', rom. *studența* aparține 'studentului').

Diferitele sensuri ale unui cuvînt 'polisemantic' pot procura, şi ele, o motivație semantică parțială, întrucît **polisemia** este rezultatul unei schimbări semantice. Or, introducerea unui sens nou ține seama mereu de sensul deja existent (de exemplu, fr. *souris*, în informatică, este o metaforă care utilizează – în mod original în engleză – anumite trăsături aparente ale animalului: talie mică, forma corpului şi a cozii, mişcare rapidă; în zilele noastre, aşadar, forma fr. *souris* are două sensuri între care există o relație semantică).

Limba este un sistem de comunicare umană foarte complex, dar nu este singurul. El este însoțit de alte sisteme precum **limbajul gestual sau corporal**, mimica sau rîsul. Aceste sisteme pot chiar înlocui limba, de o manieră punctuală prin gesturi (de exemplu, pentru a semnifica "da" sau "sst!"), de o manieră sistematică prin limbajele surdo-muților (*cf. infra* 0.3 nr. 2.2). Totodată, limba

acționează în concurență cu **sistemele de semne culturale**, precum conversațiile sociale (distanța fizică dintre partenerii de conversație, aranjamentul invitaților la o masă, interpretarea culturală a punctualității), precum moda sau arhitectura. Așadar, în funcție de natura întrebărilor care se pot ridica este necesar ca, pentru interpretarea lingvistică, să se ia în considerare și alte sisteme de comunicare umană. Cu toate acestea, limba rămîne singurul sistem de comunicare capabil să se aplice asupra lui însuși (= **sistem autoreferențial**) și care permite crearea de sisteme artificiale.

N.B. Sistemele artificiale de semne sînt mult mai puțin complexe decît sistemele naturale sau culturale menționate; acesta este cazul sistemului de semne de circulație și chiar al limbajelor informatice. Alfabetul morse, adeseori invocat, nu este un sistem de semne autonome, ci o simplă transpunere a alfabetului latin în semne acustice sau vizuale.

3. Limbă și vorbire

Limbajul nu se manifestă niciodată așa cum este, ci numai sub forma limbilor individuale ale pămîntului (='**limbi particulare**'). Nici chiar o limbă dată nu-și manifestă esențele nemijlocit: ea transpare doar prin **enunțuri** concrete ale locutorilor, în discursuri orale sau în texte scrise. Totuși, în spatele acestor coduri, există o **competență lingvistică** abstractă, împărtășită de toți vorbitorii unei limbi particulare; la rîndul ei, aceasta se înscrie într-o competență lingvistică generală (numită '**universală**'), proprie speciei umane. Aceste competențe aparțin fiecărui individ, fiind deținute de către oameni; acesta este un fapt atît personal, cît și intersubiectiv, avînd dimensiune antropologică.

De la Ferdinand de Saussure (1916) încoace, lingvistica are în vedere această opoziție de fond dintre un sistem abstract (= '**limba**') și emanațiile concrete (= '**vorbirea**'). 'Limba' este guvernată de competențe deopotrivă generale și proprii unei limbi particulare, fiind localizată în creierul uman. **Enunțurile**, în schimb, constituie singura emanație observabilă a limbii și, în consecință, singurele obiecte imediate ale observației lingvistice (*cf. infra* 2.1.1 nr. 1.1).

Definiție: dihotomia saussuriană ***limbă – vorbire***

limbă (= sistem de semne): sistemul unei limbi, aflat la dispoziția întregului ansamblu al societății, şi care poate fi învățat de către un locutor; acesta înțelege şi ştie să pună în act toate elementele fonologice, lexicale şi gramaticale ale acelei limbi, precum şi regulile lor de combinare (= fapt abstract şi social).

vorbire (= utilizarea sistemului de semne în discuție): realizările concrete ale *limbii*, sub formă de expresii lingvistice (orale şi scrise).

N.B. Pe de altă parte, dihotomia saussuriană trimite la un al treilea parametru complementar, cel de 'limbaj', corespunzînd facultății umane a vorbirii. Înainte de Saussure, filozoful Wilhelm von Humboldt (1787-1835) pusese deja accentul pe uzul individual şi creativ al limbajului, pe care îl numea *enérgeia*, şi pe care îl distingea de un produs finit sau de o construcție statică, pe care o numea *érgon* (*cf. infra* 4.2.2 nr. 2.1); aceste două concepte, aşadar, sînt apropiate de termenii saussurieni *limbaj* şi *vorbire*.

Opoziția dintre 'limbă' şi 'vorbire' a fost reluată şi reinterpretată de către lingvistul nord-american Noam Chomsky (*1928), ca opoziție între 'competență' şi 'performanță' lingvistică. El subliniază că, la nivel individual, **competența** reprezintă o capacitate inconştientă şi implicită, care corespunde facultății unui vorbitor de a genera şi de a înțelege un număr nelimitat de enunțuri într-o limbă dată. Curentul **gramaticii generative**, pe care l-a fondat, se ocupă cu aflarea limbii materne de care dispune 'vorbitorul ideal' şi pe care a achiziționat-o încă din prima copilărie. În ceea ce priveşte **performanța**, adică utilizarea reală a limbii în enunțuri legate de situații concrete, Chomsky atrage atenția asupra puternicei prezențe a variației, care duce pînă la violarea normelor lingvistice şi a numeroase fenomene de ezitare şi de construcții ratate; în acelaşi timp, el exclude fenomenele de analiză, deoarece acestea nu indică domeniul de competență lingvistică propriu-zis (*cf.* Chomsky 1957, 1965). Aşadar, conceptele saussuriene sînt mai generale decît terminologia lui Chomsky şi îşi păstrează astfel întreaga lor valoare necesară interpretării limbajului.

N.B. Inspirat de lingvistul danez Louis Hjelmslev, romanistul de la Tübingen, Eugenio Coşeriu (1921-2002), de origine română, a introdus

în dihotomia dintre *limbă* şi *vorbire* un al treilea nivel de descriere intermediară, **norma** (sau '**norma uzului**'); dacă *limba* ('sistem', la Coşeriu 1952) cunoaşte o **invarianţă** funcţională, *norma* reprezintă realizările obişnuite şi, aşadar, **variabile**; norma uzului propusă de Coşeriu priveşte:

– fenomenele de variaţie din diferitele domenii ale limbii (de exemplu, variantele fonetice libere pentru un cuvînt dat, precum fr. [baRbəkju] *vs* [baRbəky] pentru *barbecue* (*cf. infra* 2.1.1 nr. 2.1) sau variantele de derivare, precum it. *chiarezza* "claritate" *vsi chiarità*, mai rar);
– domeniul pragmatic, unde se reunesc toate modelele recurente ale uzului (formulele de salut sau modelele textuale); aceste modele restrîng uzul liber al *vorbirii* ('discurs', la Coşeriu), dar fără a constitui reguli inviolabile.

Vom vedea mai jos că 'norma' lui Coşeriu poate fi exprimată cu precizie şi înlocuită prin cele două ansambluri, ale 'genurilor textuale' şi al 'diasistemului', care redau ideea sa într-o manieră mult mai adecvată (*cf. infra* 1.3.2 nr. 3).

Dincolo de toate nuanţele terminologice, este limpede că limbajul este organizat la nivel individual în creier şi că, în mod esenţial, această organizare se află în **inconştient**, precum instinctele. În cea mai mare şi mai importantă parte a sa, inconştientul lingvistic, competenţa, nu poate fi recuperat de către conştiinţă, ceea ce în mod firesc obligă lingvistica să-şi întemeieze toate descrierile şi interpretările pe 'simptome' – *vorbirea*. Prin observarea manifestărilor concrete ale limbajului, orale sau scrise, prin compararea discursului sau a textelor, lingvistica încearcă să deducă principiile abstracte care guvernează funcţionarea 'limbii' ascunse în inconştient. Precum fizica, în acest caz lingvistica propune **modele** pentru a explica fenomene observabile; în cel mai bun caz, aceste modele reflectă felul în care este organizată limba în creierul nostru. În special de prin anii 1980, studiile neuro- şi psiholingvistice au adus o contribuţie valoroasă (*cf. infra* 0.3 nr. 4).

4. Trei principii de organizare a limbii: linearitatea, comprehensibilitatea, economia

Procesele de codare lingvistică urmează trei principii de organizare care determină funcţionarea limbajului, şi care sînt

omniprezente la nivelul enunțării: expresia lingvistică este (1) lineară, ea trebuie (2) sa fie comprehensibilă şi (3) să-şi atingă scopurile cu un efort minim (= principiul economiei).

1. Principiul **linearității** enunțului a fost stabilit încă de către Ferdinand de Saussure:

> «Le signifiant, étant de nature auditive, se déroule dans le temps seul et a les caractères qu'il emprunte au temps: a) il représente une étendue, et b) cette étendue este mesurable dans une seule dimension: c'est une ligne» (CLG, 103)

Această chestiune prezintă o importanță aparte pentru construcția sintactică, aceea care transformă organizarea elementelor frazei, ierarhizate la nivel cerebral, într-un şir linear (*cf. infra* 2.3.1 nr. 0) Conform lui Saussure, linearitatea expresiei corespunde unei **axe sintagmatice**, în care semnele lingvistice sînt combinate conform lanțului vorbit (elemente *in praesentia*). Aceasta se opune unei **axe paradigmatice**, care se referă la toate elementele interschimbabile care pot fi introduse în locul altor elemente deja prezente ('comutare'); aceste din urmă elemente sînt considerate ca elemente *in absentia*, ele îndeplinind o funcție identică sau analogă din punct de vedere sintactic, chiar dacă pot avea un sens diferit:

Maria	↔	*mănîncă*	↔	*un*	↔	*măr.*	Axa paradigmatică
Yves	↔	*vrea*	↔	*acest*	↔	*măr.*	
Ea	↔	*mănîncă*	↔	*o*	↔	*prăjitură*	
Bunica	↔	*cumpără*	↔	*un*	↔	*măr*	

Axa sintagmatică

2. Condiția cea mai constrîngătoare, poate, a limbajului este **comprehensibilitatea** sa. Un act de comunicare este reuşit dacă receptorul îl înțelege pe emițător. Această perspectivă relativizează ideea de '**greşeală**' lingvistică: eşecul unei tentative de comunicare este mai grav decît infracțiunea privitoare la normă sau la o regulă dată. Majoritatea 'greşelilor' sesizabile la nivel oral se explică prin această logică (*cf. infra* 1.2.3 nr. 4).

Cu toate acestea, condiția de comprehensibilitate nu este valabilă decît în interiorul unui grup de persoane, iar nu în afara acestuia.

Una dintre funcțiile (secundare) ale limbii este tocmai aceea de a permite constituirea grupurilor de indivizi care vorbesc o limbă de neînțeles pentru alții (*cf. supra* nr. 1). Lucrul aceste este încă și mai valabil în cazul scrierii, element de putere, chiar de magie, în culturile în care dominația aparține celor puțini. În special limbile sacre sînt adesea incomprehensibile pentru cea mai mare parte a populației, așa cum este latina în Europa, începînd cu Evul Mediu și pînă în secolul al XX-lea, sau sanscrita în India actuală. Valoarea lor magică își are originea în **incomprehensibilitate**, altfel spus în pervertirea unui principiu de comunicare, de obicei respectat (*cf.* germ. *Hokuspokus*, engl. *hocus-pocus* "înșelătorie, prestidigitație", care ar proveni dintr-o propoziție latină sau pseudo-latină, de neînțeles pentru cei de rînd, eventual chiar propoziția rostită de preot: *hoc est corpus (meum)*, în momentul consacrării ostiei, ca declarație a transsubstanțierii, fapt ce pare 'magic').

Pentru a reduce cazurile de non-comprehensiune, multe dintre elemente sînt codate de mai multe ori într-un act enunțiativ; lucrul se realizează în cadrul limbii prin marcarea repetată a unui parametru dat (*ai văzut cele două frumoase case albe*? – cinci mărci ale pluralului). În conversație, însă, acest procedeu implică și gesturile, mimica și expresia corporală în general. Această **redundanță** subliniază importanța comprehensibilității în cadrul procesului de comunicare, cu atît mai mult cu cît aceasta se opune celui de-al treilea principiu, cel al economiei.

Cerința comprehensibilității are efect, totodată, asupra **schimbării lingvistice**, ea inducînd o anumită **lentoare**, deoarece orice stadiu nou al limbii trebuie să fie compatibil cu stadiul anterior. Intercomprehensiunea între o formă lingvistică veche și una noua (fonetică, lexicală sau gramaticală) este garantată de coexistența lor, care poate acoperi mai multe generații, uneori chiar secole.

> N.B. Un exemplu de ordin fonetic: în v.fr., forma *françois* (francez) era rostită /frãn'tswɛ/. Această formă cu diftong tonic este atestată pînă spre 1800. Încă din 1500, însă, apar rostirile actuale, de tip /frã'sɛ/ sau /frã'swa/ (pentru numele *François*). Această schimbare, așadar, a cunoscut polimorfismul timp de trei secole; *cf. infra* 2.1.4 nr. 2.2; 2.1.6 nr. 2.

3. Cel de-al treilea principiu de organizare a limbajului, cel al **economiei**, corespunde, totodată, modalităților generale de funcționare a creierului şi exigențelor comunicării. **Creierul** urmează de o manieră riguroasă regula minimumului de efort; el este 'leneş', iar gestiunea limbajului este de o astfel de complexitate încît toate procesele necesită a fi simplificate. În altă ordine de idei, o **comunicare** eficace trebuie să se axeze asupra esențialului, ceea ce favorizează concentrarea maximă a informațiilor într-un interval de timp redus.

Cele două forme de economie nu se referă la aceleaşi nivele ale limbajului, cel al organizării cerebrale şi cel al organizării enunțurilor. Acestea, însă, se pot împreuna, precum, de exemplu, în cazul schimbării fonetice, care tinde mereu să scurteze formele lexicale sau gramaticale (*cf.* 1.5.2 nr. 2: exemplul citat, al lat. APEM > v.fr. *ef*, "albină", sau lat. AQUA /'akwa/ > fr. *eau* /o/ "apă", lat. -EBAM /'eba(m)/ > fr. *-ait* /ɛ/ morfemul de imperfect "*-am*"). În linii generale, limbile favorizează lexemele (= cuvintele) scurte, formele cu una sau două silabe fiind cele mai frecvente. Economia, atît cerebrală, cît şi de comunicare, împiedică, aşadar, lexemele şi mărcile de la a deveni prea lungi, prea greoaie sau redundante.

Cum am văzut deja, principiului economiei i se opune cel al comprehensibilității, care solicită un minimum de **contrast** la nivelul formelor lingvistice; cînd, spre exemplu, scurtarea la nivel fonetic nu permite o bună distingere a formelor, el este contrabalansat prin integrarea de elemente formale noi care, adesea, cresc **expresivitatea** (de pildă, *ef* este înlocuit cu diminutivul *abeille* < APICULA). Precum în orice alt fapt de natură socială, şi în limbă este vorba despre a obține cît mai multă expresivitate cu prețul unui efort cît mai redus.

5. Caracterul variabil şi evolutiv

Caracterul variabil al limbajului reprezintă o altă trăsătură esențială a sa. Orice utilizare a limbii implică o formă de **variație**. Lucrul acesta este cu deosebire flagrant în cazul rostirii, deoarece variația fonetică permite recunoaşterea la telefon, încă de la primele cuvinte, a unui număr mare de persoane diferite. **Variația individuală** de la nivel oral se manifestă, însă, în aceeaşi măsură atît în cadrul formelor gramaticale, cît şi în cel al formelor lexicale deviante ('greşite'); în scris, ea se constată în zilele noastre, de pildă,

în publicațiile de sport, de modă sau de satiră politică, prin folosirea de metafore ocazionale sau de derivate noi ori de împrumuturi. Astfel de variații nu pun în discuție coerența 'sistemului' lingvistic în vigoare la un moment dat, dar ele se află la originea transformării sale în timp şi trebuie luate în seamă de către teoria lingvistică (*cf. infra* 1.5.1 nr. 1).

Variația lingvistică, aşadar, procură condiția indispensabilă şi imediată a **schimbării lingvistice**, la rîndul ei, aceasta fiind prezentă în universul nostru cotidian. O putem observa constant în procesul de utilizare a limbii: ea se manifestă prin neologisme (de pildă, împrumuturi din engleză), precum şi prin arhaisme (frecvente în textele elaborate sau lirice), sau chiar prin diferențe lingvistice în funcție de generație (*cf. infra* 2.4.1 nr. 5, 'conotații cronologice'); anumite transformări ale limbii în curs decurg uneori şi din evoluții ale ortografiei sau din anumite 'greşeli' lingvistice recurente. Într-un chip mai degrabă artificial, dar la fel de flagrant, schimbarea lingvistică apare cu prilejul lecturii textelor din secolele trecute, ale căror dificultăți ridicate în calea înțelegerii sporesc în mod firesc cu timpul.

Toate aceste fenomene de variație şi de evoluție reflectă o proprietate fundamentală a limbajului şi, totodată, permit o mai bună înțelegere a funcționării sale.

Fără îndoială, **caracterul evolutiv al limbii** se datorează, parțial, folosirii repetate a formelor lingvistice care, urmînd o logică a economiei, tind a se scurta (*cf. infra* nr. 6 şi 2.1.6 nr. 3). Înainte de toate, însă, acest caracter răspunde înseşi **funcțiilor** limbajului: cognitivă, socială şi expresivă; pentru a putea răspunde transformărilor petrecute în lume şi în societate, pentru a-şi păstra forța interactivă şi expresivitatea, limba trebuie să se poată adapta şi schimba (*cf. infra* nr. 6).

Cel mai uluitor efect al forței evolutive a limbajului îl constituie **diversificarea extremă** a miilor de limbi din lumea actuală, care, cu toate acestea, nu au decît o singură **origine**. Este sigur că, încă din perioada lor de formare, limbile au cunoscut un anumit grad de variație, în funcție de diferitele grupuri de oameni care le vorbeau, iar aceste variații nu au încetat de atunci. Întrucît **geneza limbajului** este inseparabilă de aceea a speciei umane, (filogeneză) şi întrucît omul ca specie are o singură origine (monogeneză), diversitatea

lingvistică din primele timpuri trebuie să fi fost mult mai puțin dezvoltată decît acum.

Geneza omului actual şi, aşadar, aceea a limbajului, s-a produs în Africa, fiind urmare a evoluției primului hominid, *Homo erectus*, care îşi face apariția cam cu 1,8 milioane de ani î.C. Ea este însoțită de o creştere a volumului creierului (de la cca 600 cm^3 la cca 1350 cm^3), care se întinde pînă la apariția lui *Homo sapiens*, cam cu 200.000 de ani în urmă (în medie, un cm^3 la fiecare 2000 de ani). Nu ne sînt bine cunoscute motivele care au determinat această creştere, care pare a fi legată de procese de memorizare, esențiale pentru funcționarea limbajului. În orice caz, resturile de cranii arată că laringele a coborît cam cu 250.000 de ani în urmă, condiție necesară alungirii coardelor vocale şi ca acestea să producă diferite sunete (*cf.* Zimmer, 1986). Este imposibil ca limba să se fi format pe deplin înainte şi este puțin probabil ca ea să se fi format mult după acest moment. Aceasta dublă constatare antropologică coincide cu diferitele cercetări genetice care plasează începuturile speciei noastre aproximativ cu **200.000 de ani** în urmă (*cf.*, de exemplu, Mayr 2001, cap. 11). Limbajul, aşadar, şi-a atins stadiul actual de funcționare cu mult înainte de omul ca Cro-Magnon să fi populat Europa (către 35.000 î.C.).

Geneza conjunctă a speciei şi a limbajului explică rolul primordial al acestuia din urmă în **gestionarea creierului**. Limbajul este **definitoriu** pentru om, ca specie. De aici rezidă întreaga complexitate, atît psihologică, cît şi culturală a fenomenelor de limbaj.

> N.B. Ne putem imagina că, la început, limbile făceau apel la onomatopee, sau la semne iconice care se asemănau în oarecare măsură cu realitatea extralingvistică la care se refereau (*brrr-*, *pl-* etc.). Odată acceptate, însă, astfel de semne trebuie să fi căpătat destul de repede autonomie, încît să permită crearea de noi semne simbolice, definite prin pură convenție; geneza semnelor individuale – 'cuvintele' – a putut fi urmată de dezvoltarea unei sintaxe şi a unei morfologii, a căror geneză este posterioară celei a lexicului.

Variația lingvistică a crescut prin migrații şi prin popularea cu oameni de-a lungul şi de-a latul pămîntului: dacă orice grup tinde să se diferențieze de cele vecine în ceea ce priveşte felul său de a vorbi, o îndepărtare prea mare izolează diferitele grupuri de inovațiile care se

produc în altă parte. Combinația dintre variație și separațiile geografice este responsabilă, așadar, de marele **număr de limbi** particulare, care trebuie evaluat astăzi între 3.000 și 6.000 (*cf.*, de exemplu, site-ul *World atlas of language structures* ‹wals.info›, care inventariază aproape 3000 de intrări ca limbi vii, știind că din cele 24 de 'limbi' romanice, 10 sînt factice; site-ul ‹*ethnologue.com*›, cu aproape 7.000 de intrări este încă și mai supus greșelii în ceea ce privește Romania. Este imposibil de dat un număr exact deoarece (i) multe dintre idiomuri nu sînt suficient de bine descrise pentru a li se putea evalua gradul de autonomie, pentru că (ii) granițele dintre varietățile non-standardizate (= de tip dialectal) sînt dificil de trasat, pentru că (iii) definiția însăși a unei limbi în raport cu o alta nu este mereu de domeniul evidenței; pentru cazul limbilor romanice, vom aborda aceste chestiuni mai mult decît detaliat (*cf. infra* 1.1.1 și 1.1.4).

> N.B. Evoluția la nivel macroscopic, care tinde către diferențierea și divergența limbilor, s-a inversat de aproximativ 50 de ani. Observăm un **proces invers**: limbile naționale și limbile de comunicare supranațională se impun tot mai mult în lume; limbile care servesc comunicării în grupuri restrînse au tendința de a dispărea; limbile mici și dialectele nu se mai vorbesc sau se apropie de limbile standard învecinate. Se presupune că peste un secol jumătate dintre idiomurile existente astăzi riscă să **dispară**, iar multe altele nu vor mai avea un număr mare de vorbitori tineri. Acest proces a putut fi calificat drept 'glottofagie', însă avem a face cu o evoluție la nivel mondial, care își are paralela în fenomenul dispariției speciilor animale și vegetale, și unul și celălalt diminuîndu-și varietatea genetică și culturală.
>
> Exemplul mai multor idiomuri romanice amenințate reflectă în aceeași măsură aceste tendințe generale (*cf. infra* 1.1.4). Într-o anumită măsură, mișcarea de uniformizare este, totodată, contrabalansată prin **fenomene centrifuge** precum limbajele de periferie sau 'codificarea pluricentrică' a marilor limbi de comunicare, cum este engleza din Asia (*cf. infra* 3.6).

Cu toate acestea, puternica diversificare a limbilor actuale nu trebuie să ascundă faptul că toate limbile împărtășesc din plin principiile fundamentale ale funcționării lingvistice. În ciuda aparențelor, limba este mai degrabă un **factor comun** pentru oameni decît un **factor de diferențiere**, idee dezvoltată încă de către W. von Humboldt (*cf. infra* 4.2.2 nr. 2.1). Asemănarea de fond dintre toate

limbile decurge, de pildă, din extraordinara uşurinţă a celor mai diverse limbi de **a interfera** (*cf. infra* 1.2 nr. 4), precum şi din capacitatea general umană de a produce aceleaşi sunete.

N.B. Schimbarea lingvistică are cîteva trăsături caracteristice comune cu evoluţia speciilor (*cf.* sinteza lui E. Mayr, *What evolution is*, 2001), însă distingîndu-se de aceasta în puncte esenţiale. Mai întîi, trăsăturile comune:
– precum limbile, speciile se separă exclusiv la nivel spaţial; pentru ca o limbă să se scindeze în două limbi (sau o specie în două specii), este necesar ca ea să fie vorbită (sau ca specia să trăiască) în locuri distincte, fără vreo legătură strînsă între cele două;
– evoluţia speciilor este accelerată dacă grupul de populaţie este restrîns: dacă o specie este separată geografic în două grupuri, unul mic şi unul mare, cel dintîi va evolua mai mult şi mai repede; această regulă pare a se aplica deopotrivă şi limbilor (explicînd marele număr de limbi din Noua Guinee sau din Amazonia, limbi vorbite de mici grupuri de vorbitori, care cunosc puţine relaţii între ele; în Romania, acest fapt ar explica diversificarea limbilor din văile alpine şi din Pirinei).

Apoi, diferenţele:
– schimbarea lingvistică nu cunoaşte reproducerea genetică; în consecinţă, ea nu funcţionează de la o generaţie la alta, precum evoluţia speciilor, dar este continuă; cel mai apropiat tip de evoluţie ar putea fi, eventual, cel al procariotelor (de exemplu, bacteriile), a căror reproducere nu este sexuată şi permite puternice interferenţe între diferitele tipuri (asemănătoare contactului lingvistic);
– evoluţia speciilor se înscrie într-o logică a ameliorării, pentru a garanta supravieţuirea grupului; limbile, în schimb, sînt definitorii pentru o singură specie, cea umană, şi nu sînt perfectibile în mod fundamental; este posibil ca vocabularul să fie lărgit, să se elaboreze o sintaxă complexă, însă toate limbile împărtăşesc aceleaşi însuşiri comunicaţionale şi pot exprima toate conţinuturile dorite. Motorul schimbării lingvistice nu este, aşadar, supravieţuirea grupurilor, ci, după cum am văzut, menţinerea funcţionalităţii comunicării.

În sfîrşit, caracterul variabil şi evolutiv al limbajului ilustrează **istoricitatea** limbilor particulare. Fiecare varietate şi fiecare limbă cunosc o traiectorie evolutivă diferită, iar în cazul limbilor notate prin scris această traiectorie joacă un rol considerabil în utilizarea lor; sub

acest aspect, cazul limbilor romanice, cu numeroasele lor împrumuturi din latina scrisă, este cît se poate de evident (*cf. infra* 2.1.5 şi 2.4.5 nr. 4).

În consecinţă, studiul lingvistic distinge două abordări fundamentale, una centrată asupra schimbării în timp a unei limbi (= **diacronică**), cealaltă luînd în considerare stadiul unei limbi dintr-un anumit moment dat (= **sincronică**). Un astfel de moment, însă, poate fi plasat în trecut, şi este posibilă studierea, din punct de vedere sincronic, a latinei secolului I sau a spaniolei secolului al XIII-lea. Pe de altă parte, o descriere sincronică trebuie să ia în considerare variaţia lingvistică observabilă în perioada în discuţie (*cf. infra* 0.3 nr. 2.1). Opoziţia dintre 'sincronie' şi 'diacronie' reprezintă cea de-a treia mare **dihotomie** introdusă de către Ferdinand de Saussure, alături de cea dintre 'semnificant' şi 'semnificat' şi aceea dintre 'limbă' şi 'vorbire'.

6. Factorii 'externi' în utilizarea şi în evoluţia limbajului

Descrierea unei limbi cuprinde atît caracteristicile ei '**interne**', fonetice, gramaticale şi lexicale, cît şi caracteristicile ei '**externe**', care îi definesc locul ocupat de acea limbă în societate: în ce spaţiu geografic şi de cîţi vorbitori este ea vorbită? Cu ce alte limbi coexistă? Care este stadiul de organizare sub aspectul infrastructurii, din punct de vedere politic şi cultural, al societăţii care utilizează acea limbă? Care este uzul ei corect? (doar oral?, scris, deopotrivă? în ce domenii? în mass-media?).

Chiar dacă faptele de natură geografică, socială şi politică nu se relaţionează nemijlocit cu fapte concrete de natură fonetică şi gramaticală, aceşti factori interferează cu utilizarea şi evoluţia internă a limbii. Transformările care apar în **lumea exterioară** sau în gîndire stimulează, aşadar, schimbările în limbă. Aceste efect este pus în act de către **funcţiile limbajului**, în actele de comunicare – cognitivă, socială şi creativă (*cf. supra* nr. 1): voinţa vorbitorilor de a ţine seamă de o lume revolută şi de a se poziţiona prin raportare la alţii, conjugată cu potenţialul expresiv al limbajului, induce variaţii şi, apoi, schimbări lingvistice.

N.B. Un exemplu de interdependenţă indirectă este formarea spontană a unei cărări de-a lungul unei suprafeţe de gazon dintr-un campus universitar: aceasta apare ca urmare a unei coincidenţe între mai multe

voințe individuale, care nu se referă la a crea o cărare, ci la a scurta un drum. R. Keller înscrie această explicație într-o teorie a 'mîinii invizibile', inspirată de economistul Adam Smith (1776, *cf. Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*, 1994). Această teorie nu explică cu adevărat schimbările lingvistice concrete, însă ea ajută la a discerne mai bine asupra naturii indirecte a relațiilor dintre motive și efecte, în acest domeniu: pentru a atinge un scop cognitiv, social sau ludic, se întrebuințează o formă lingvistică dată, supusă regularităților interne ale funcționării limbii.

Marile transformări istorice ale unei limbi se datorează mereu factorilor 'externi' care accelerează şi orientează schimbarea lingvistică (*cf. infra* 2.0 nr. 4): separarea în spațiu permite geneza de noi limbi (*cf. supra* nr. 5); contactul lingvistic provoacă interferențe şi împrumuturi (*cf. infra* 1.1.6); crearea unui stat poate atrage după sine notarea în scris a limbii sau standardizarea acesteia (*cf. infra* 3.5.3); diferențierea socială creează varietăți lingvistice noi (*cf.* şi *infra* 2.1.3); evoluțiile tehnologice conduc la un vocabular specializat şi la fixarea formelor sintactice (*cf. infra* 1.2.3 nr. 3); transformările în ceea ce priveşte politețea induc apariția de forme lingvistice particulare (de pildă, adresarea cu *Dumneavoastră vs* tutuială; pentru problema 'periodizării', *cf. infra* 2.0 nr. 4).

N.B. «[...] Schimbările lingvistice sînt [...] mult mai lente decît schimbările sociale; de aceea, ca urmare a apariției de noi factori externi, se întîmplă des să vedem anumite evoluții frînate sau stopate, înainte ca acestea să ajungă la capăt. Această îmbinare de cauze face ca interpretarea efectelor acestora să fie delicată» (F. Helgorsky, *Encyclopedia Universalis*, 1990, corpus 9, «Française (langue)», p. 784.

Orice interpretare a schimbărilor lingvistice interne trebuie să ia în considerare aceste motivații externe prime. Totodată, însă, transformările interne se înscriu în logici funcționale proprii care necesită deopotrivă o descriere şi o interpretare. Această **dublă natură** a oricărei schimbări este, desigur, de natură să complice explicarea în profunzime a variațiilor şi a transformărilor concrete.

N.B. Un exemplu fonologic: seria de oclusive *p*, *t*, *k* în poziție intervocalică suferă o sonorizare în perioada formării limbilor romanice (lat. RIPA devine, în fr., *rive*, etc.; *cf. infra* 2.1.4 nr. 5.1).

Aproximativ în aceeaşi perioadă, în anumite limbi germanice, aceeaşi serie de foneme se transformă în africate (forma grm. *appul* devine *apfel*, în germ., dar se conservă în engl. *apple*). Divergenţa evoluţiilor arată libertatea schimbărilor concrete, însă faptul că o întreagă serie de foneme este atinsă de o evoluţie asemănătoare solicită, totodată, explicaţii mai generale, de ordin comunicaţional, care depăşesc cu mult nivelul fonemelor izolate.

7. Oral şi scris

Expresia lingvistică naturală şi iniţială este **orală**. Limbajul s-a pregătit, s-a născut şi a trăit de-a lungul a mii de ani doar în condiţiile oralităţii. **Scrierea** nu a intervenit decît de vreo 5.000 de ani şi i-au trebuit milenii înainte de a atinge un procentaj considerabil în rîndul diferitelor societăţi şi a membrilor acestora. Cu toate acestea, chiar dacă limba scrisă este de departe posterioară limbii vorbite şi chiar dacă, din punct de vedere ontologic, ea este secundară în raport cu aceasta din urmă, pentru persoanele alfabetizate, scrisul a devenit un partener cu drepturi egale cu oralitatea. **Gestiunea cerebrală** face apel într-o măsură foarte importantă la datele scrierii (accesul la un concept dat este la fel de rapid dacă se pleacă de la o formă scrisă, de la una orală sau de la o imagine); pe de altă parte, în **societăţile** care o utilizează, scrierea generează un impact unic asupra uzului şi a evoluţiei limbii.

Într-un prim moment, scrierea permite perenizarea unui text şi comunicarea la distanţă. Prin efectele condensării textului, de **memorizare**, precum şi prin diversificarea genurilor textuale, scrierea permite, apoi, creşterea considerabilă a complexităţii sintactice a unei limbi şi creşterea consistentă a vocabularului acesteia. Pe această bază, **cunoştinţe specializate** s-au putut dezvolta ca ştiinţe, de neimaginat în afara scrierii. Pe de altă parte, în cadrul unei limbi, scrierea catalizează formarea de **varietăţi standard**, indispensabile pentru gestionarea societăţilor moderne.

Aşadar, scrierea creşte evantaiul posibilelor uzuri ale limbii şi **intensifică** acţiunea fiecăreia dintre cele trei **funcţii** fundamentale ale limbajului: valorile sale cognitive (memorizare etc.), acţiunea sa socială (comunicare şi gestionare la distanţă etc.) şi potenţialităţile sale creative (uzul diversificat al limbii); ea transformă limbajul şi-i augmentează capacităţile sub aspectul tuturor finalităţilor sale. În

consecință, scrierea nu este doar un factor extern limbii, precum geografia sau politica, ci o veritabilă **modalitate de limbaj**.

8. Rezumat

Încercarea noastră de a defini natura limbajului a reunit aspecte destul de diferite: (1) cele trei funcții fundamentale ale sale, (2) natura sa de sistem de semne, (3) dihotomia dintre esența sa ca sistem (*limbă*) şi aparența sa concretă (*vorbire*), (4) cele trei principii de organizare a sa, de linearitate, de comprehensibilitate şi de economie, (5) caracterul său variabil şi evolutiv, (6), dihotomia dintre organizarea sa internă şi înrădăcinarea sa într-un ansamblu de factori externi şi, în sfîrşit, (7) cele două modalități ale sale, orală şi scrisă.

Toate aceste aspecte nu sînt ierarhizabile, fiecare contribuind la o mai bună definire. Atît complexitatea limbajului, cît şi importanța sa sînt prea adesea subestimate, chiar printre oamenii de știință care şi-au dedicat viața cercetărilor de lingvistică (*cf. infra* 0.3 nr. 3.1): pentru a înțelege veritabilul rol al lingvisticii, putem încerca să ne imaginăm o existență lipsită de limbaj. O atare tentativă este dintru început sortită eşecului, iar a renunța la limbaj ar echivala cu a renunța la esența identității noastre.

0.3. Lingvistica față în față cu limba şi cu societatea

1. Direcțiile de interpretare în lingvistică

Interesele lingvisticii sînt tot atît de variate precum însăşi limba. Știința cercetează în obiectele ei ceea ce este invariabilul şi general, dar şi ceea ce este specific şi istoric, fapt care duce la cele două mari direcții de studiu: una **sistemică**, alta **variațională**. În acest spirit, lingvistica îşi are originile, precum cea mai mare parte a științelor moderne, la începutul secolului al XIX-lea (de pildă cu Wilhelm von Humboldt). O gîndire lingvistică, însă, există încă din antichitatea greacă (de pildă la Aristotel), în India mileniului I, d.C., în timpul Evului Mediu occidental (de exemplu la Dante Alighieri) şi la începutul epocii moderne (de pildă odată cu Henri Estienne sau Bernardo Aldrete).

Lingvistica sistemică este interesată de tot ceea ce poate părea general sau invariabil în limbă: principiile de comunicare şi cognitive,

constantele pragmatice şi semantice, configuraţiile fonologice, sintactice şi lexicale. Ea se întemeiază mai cu seamă pe **structuralismul** european (Saussure, Şcoala de la Praga, Tesnière, Coşeriu) şi american (Sapir, Bloomfield, Boas, Hockett) şi se articulează astăzi în diferitele ramuri ale **generativismului** (Chomsky, Jackendoff), ale **funcţionalismului** (Martinet, Dik, Halliday) şi ale **gramaticii constructive** (Fillmore, Kay), dublate de studii de lingvistică cognitivă şi de neuro- şi psiholingvistică. **Lingvistica variaţională** este interesată mai mult de relaţiile care există între limbă şi societate şi de fenomenele care se concretizează la nivelul acestei interfeţe: dialectele, limbile grupurilor socioculturale şi limbile specializate şi tehnice, diferenţele lingvistice dintre diferitele genuri de text, relaţia dintre scris şi oral.

Cele două abordări se pot aplica unei **limbi particulare** sau la compararea unor **limbi diferite**, în procesul de căutare a concordanţelor sau a diferenţelor 'tipologice', ştiut fiind că aceste două procese se întreţes: studiul variaţional ale unei limbi sau al unei varietăţi date face apel la principiile unei lingvistici generale pe care o îmbogăţeşte; în acelaşi timp, în cercetarea tipologică, singurul obiect supus observaţiei se referă la limbile particulare privite sub aspectul multiplelor lor varietăţi, a căror cunoaştere precisă este necesară pentru a garanta interpretările coerente.

În sfîrşit, după cum am văzut deja, orice interogaţie lingvistică se poate aplica unui moment istoric definit sau unei evoluţii în timp (*cf. supra* 0.2 nr. 5). În primul caz, se analizează **stadiul sincronic** dat: fie o limbă actuală, fie textele unei epoci istorice. În cel de-al doilea caz, se studiază **schimbările diacronice** ale limbii, atît interne (transformarea sunetelor, a lexemelor, a frazelor), cît şi externe (utilizarea limbii, rolul ei politic, formarea limbilor scrise sau standard). Tot aici, direcţiile de analiză a sincroniei şi a diacroniei, aşa cum le-a definit Saussure, se condiţionează reciproc întrucît una nu poate exista fără cealaltă.

N.B. Terminologie: în lingvistică, uzul cotidian tinde să identifice în mod abuziv 'lingvistica sincronică' cu analiza sistemică a unei limbi în stadiul ei actual, pentru cea mai mare parte a varietăţii ei standard; 'lingvistica diacronică' este adesea luată drept analiză sistemică a unui stadiu definit de limbă veche (ceea ce, de altfel, revine analizei sincronice, însă aplicată trecutului). În realitate, cei patru parametri –

(i) sistemic *vs* variațional, (ii) o singură limbă sau varietate *vs* diferite limbi, (iii) sincronic *vs* diacronic, (iv) limbă actuală *vs* limbă veche – pot fi combinați cu o destul de mare libertate.

2. Instrumente pentru înțelegerea fenomenelor lingvistice

Fundamentul empiric ce permite înțelegerea fenomenelor lingvistice se întemeiază, în primul rînd, pe tradiția lingvistică a secolelor al XIX-lea şi al XX-lea, mai ales prin **compararea limbilor** şi tipologie, precum şi prin studiul lor **diacronic**. Începînd cu al treilea sfert al secolului al XX-lea, s-au adăugat două contribuții interpretative importante: cercetarea **limbilor creole** (şi a limbilor surdo-muților) şi **psiho-** şi **neurolingvistica**, acestea integrînd mai ales studiul disfaziilor (dificultăți de limbaj datorate unor leziuni ale centrilor cerebrali) şi analizele fiziologice ale activităților creierului. Cercetarea este departe de a fi atins limitele acestor 'experiențe ale vieții' (Dieter E. Zimmer, *Experimente des Lebens*, 1989), dar, încă de pe acum, noile deschideri spre gestionarea cerebrală a limbajului au transformat disciplina.

2.1. Tipologie şi diacronie

Compararea limbilor, atît a celor apropiate, cît şi a celor îndepărtate, reprezintă fundamentul prim al oricărei interpretări lingvistice. Această idee este prezentă deja în tradițiile antice sau în scolastica medievală, dar ea determină, mai cu seamă, gîndirea lingvistică a secolelor al XIX-lea şi al XX-lea. Cea mai recentă şi mai elaborată metodologie a '**tipologiei**' a reluat vechile abordări comparatiste. Ea favorizează luarea în considerare a limbilor foarte diferite, deoarece asemănările redau cu uşurință elemente lingvistice generale, iar nu legături istorice. Comparația la interiorul unei familii lingvistice, însă, îşi păstrează pe deplin validitatea.

Perspectiva **diacronică** reprezintă a doua pîrghie interpretativă pe care tradiția lingvistică o aplică spre mai buna înțelegere a funcționării limbajului. În cazul concret al Romaniei, calea diacronică este încă şi mai profitabilă decît aceea a comparației sincronice: dintr-o perspectivă globală, limbile romanice se aseamănă mult şi au păstrat numeroase caracteristici ale latinei, de care s-au separat în plan oral abia de 1300 de ani, dar rămînînd de atunci în contact cu

latina scrisă. Dacă marea lor apropiere constituie un punct slab din punct de vedere tipologic, în schimb, bogata lor documentare istorică constituie un puternic avantaj; aceasta permite urmărirea destul de detaliată a transformărilor lingvistice şi studierea, pe această cale, a naturii variabilităţii limbii. Privind la modul general, studiul acestei documentaţii permite punerea în valoare a **patrimoniului** textual şi istoric al unei mari părţi a Occidentului şi a Lumii Noi. Micuţa parcelă de observaţie lingvistică reprezentată de limbile neolatine devine astfel un infinit domeniu de studiu.

2.2. Limbile creole şi limbile surdo-muţilor

Limbile creole reprezintă un caz extrem de contact lingvistic (*cf. infra* 1.1.6 nr. 3). Ele apar în contextul colonizărilor europene, în încercarea de a instaura comunicarea într-o situaţie de dominaţie şi de distanţă lingvistică extreme, totodată. Cel mai frapant element lingvistic la acest tip de limbi generate aproape *ex nihilo* este faptul că, pentru partea sa esenţială, vocabularul lor este împrumutat de la limbile dominante (engleza, franceza etc.), însă principiile lor gramaticale sînt destul de omogene: toate limbile creole se aseamănă puternic în ceea ce priveşte gramatica lor, chiar dacă acestea au apărut în mod independent unele faţă de altele, şi plecînd de la limbi dominante şi dominate destul de diferite. Limbile creole, aşadar, provoacă în mod necesar intervenţia de principii împărtăşite de toţi oamenii şi corespunzînd condiţiilor antropologice ale facultăţilor lingvistice.

În **limbile surdo-muţilor** pot fi observate, de o manieră uimitor de asemănătoare, mai multe trăsături caracteristice limbilor creole. O comparaţie a acestor două sisteme de comunicare apărute în condiţii atipice completează, aşadar, cunoştinţele pe care acestea le furnizează în ceea ce priveşte cogniţia şi principiile lingvistice generale. Ea indică mai ales **facultatea înnăscută** a indivizilor de a-şi construi o limbă (90% dintre surdo-muţi au părinţi care nu se află în situaţia lor şi, aşadar, ei nu învăţă de la aceştia un limbaj de semne deja constituit); această facultate nu se pierde decît în absenţa totală a altor oameni, în timpul primilor ani de viaţă (cazul 'copiilor sălbatici').

N.B. Impresionanta povestire a Susanei Schaller, *A man without words* (1991) descrie cazul particular al unui surdo-mut care şi-a construit

mijloacele de expresie împreună cu fratele său, de asemenea surdo-mut, fapt l-a învăţat principiile de bază ale comunicării, dar care, totodată, i-a creat, o barieră aproape insurmontabilă către alte sisteme de comunicare, inclusiv limbile, existente fixate, ale surdo-muţilor.

Unul dintre elementele cele mai flagrante ale limbilor creole priveşte **marcajul verbal**: o formă verbală invariabilă este precedată de trei mărci distincte indicînd **timpul**, **modul**, **aspectul** (= TMA). Aceste mărci urmează mereu aceeaşi ordine, chiar dacă ele pot fi omise (= marcaj 'zero', *cf. infra* 2.3.1 nr. 2 (3)). Această structură particulară a mărcilor TMA urmate de verbe evidenţiază importanţa predicatului în propoziţie şi permite mai buna evidenţiere a factorilor esenţiali care plasează verbul în contextul său.

N.B. Alte caracteristici sînt: o **ordine** rigidă a **constituenţilor** (*cf. infra* 2.3.2 nr. 3.4), un număr redus de morfeme derivaţionale şi de lexeme (în consecinţă, adesea polisemice), precum şi absenţa unui verb corespunzător lui *a fi*.

În ceea ce priveşte limbile surdo-muţilor, acestea pot exprima prin gesturi – tridimensionale – **conţinuturi lingvistice** paralele, chiar **ierarhizate** (de exemplu, o mişcare a mîinii spre înainte, cu întoarcerea, totodată, a mîinii; două informaţii diferite, aşadar, sînt codate într-o singură mişcare). Aici, însă, este vorba mai degrabă de fenomene de suprafaţă. În ceea ce priveşte principiile lor de bază, aceste limbi urmează linearitatea caracteristică reprezentării lingvistice obişnuite (*cf. supra* 0.2 nr. 4).

Dezvoltarea, începînd cu anii 1970, a studiilor asupra limbilor creole, a contribuit serios la identificarea elementelor generale şi constitutive, în ceea ce priveşte funcţionarea limbilor.

2.3. Psiho- şi neurolingvistica

Studiile psihologice axate pe funcţionarea creierului procură lingvisticii o reală pîrghie de interpretare. Acestea încep încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi se intensifică cu putere începînd cu anii 1980, datorită, printre altele, dezvoltării informaticii şi a instrumentelor de analiză precum cele ale rezonanţei magnetice (IRM: imagistică prin rezonanţă magnetică).

Studiile de psihologie empirică fac apel al variate metodologii şi oferă lingvisticii diverse lămuriri: aportul lor poate fi foarte punctual,

însă, în anumite domenii, el poate deveni fundamental. Este vorba despre o disciplină foarte evoluată, unele dintre întrebările ei combinîndu-se parțial, iar uneori pe deplin, cu cele ale lingvisticii.

Primul domeniu de studiu avînd un puternic impact lingvistic a fost analiza leziunilor cerebrale, sindromurile **afazice** corespunzînd unor deficiențe severe de limbaj, datorate leziunilor localizate pe creier, și care nu implică în mod obligatoriu alte competențe cognitive ale individului. Este posibil, așadar, să se identifice mai bine domeniile fundamentale ale limbajului, fonetica și fonologia, morfologia și sintaxa, precum și lexicul (*cf. infra* 2.0 nr. 2). Mai recent, studiile centrate asupra **activităților neurologice** sau fiziologice ale creierului au cunoscut un mare avînt, ajutate fiind de tehnicile de electro-encefalografie (EKG) și de tomografie (precum IRM).

Lucrările de **psiholingvistică** adaugă alte aspecte descriptive și interpretative. Grație unui mare număr de teste de recunoaștere și de reactivitate este posibil să se specifice multe dintre aspectele gestiunii cerebrale a limbajului. În sfîrșit, **achiziția limbajului** reprezintă un al treilea mare domeniu de studii cu bază psihologică, de o importanță capitală pentru interpretarea lingvistică.

Rezultatele cercetării neuro- și psiholingvistice ale acestor ultime două decenii nu au fost încă bine integrate în paradigmele lingvistice, deci conțin încă un real potențial inovativ.

3. Contribuțiile și pericolele lingvisticii

3.1. Contribuțiile lingvisticii în planul societății

Contribuțiile lingvisticii în societatea contemporană sînt limitate, dar, cu toate acestea, reale și destul de numeroase. Lingvistica este inevitabilă pentru orice formă de travaliu asupra limbajului care se întemeiază, înainte de toate, pe o bună **gramaticografie** și, mai ales, pe o bună **lexicografie**. Orice formă de învățămînt școlar, mai cu seamă cel în limba maternă și de învățare a limbilor străine, face apel la instrumente care sînt prezente în cotidianul adolescenților și al studenților, însă a căror importanță pentru societate este subestimată.

Lingvistica rămîne referința ultimă în discuțiile asupra evoluțiilor actuale ale limbii, în chestiunile prilejuite de conflicte lingvistice și, într-un mod mai general, în cele de **politică** sau de **cultură lingvis-**

tică, chiar dacă în toate aceste domenii, rolul reflecției științifice ar putea şi ar trebui intensificat. Cu toate acestea, lingvistica a jucat un rol esențial în cazul Romaniei, în standardizarea recentă a catalanei, a galițienei şi a romanşei. Alte forme de explicare ale lingvisticii privesc formarea terminologiilor științifice, lucrul traducătorilor (traductologia), instrumentele informatice de analiză a textului (motoare de căutare) precum şi contactele interculturale în economie.

Pentru toate aceste aplicații, lingvistica reflexivă şi teoretică, aşa cum este ea prezentată în acest manual, funcționează ca știință de pornire, în fundal; ea este îndepărtată, însă indispensabilă, totodată. Ea mai mult contribuie la a forma o conştiință decît la a dezvolta competențe concrete, însă o astfel de conştiință se poate transforma, cu rapiditate şi eficacitate, în realizări aplicate.

Marile calități ale lingvisticii interpretative şi istorice rezidă în **caracteristicile reflexive** şi autoreflexive. Ea permite o mai bună poziționare a omului şi a societății pe traiectoria lor şi contribuie cu putere la formarea identității individuale şi colective. **Potențialul identitar** al acestei științe îşi dă întreaga sa măsură mai cu seamă în domeniile contactului şi conflictului lingvistic sau al normelor lingvistice. Pe de altă parte, lingvistica făureşte **capacitățile de analiză** şi de producție a textelor şi ale discursului elaborat. În sfîrşit, ea contribuie la protejarea, înțelegerea şi păstrarea în viață a unui **patrimoniu scris şi oral foarte diversificat**: studiul (şi editarea) de diverse genuri textuale romanice vechi, precum şi culegerea de texte dialectale vorbite.

Fără reflecția lingvistică şi deprinderea ei în cadru universitar, cultura scrisă şi mass-media ar stagna; dincolo de contribuțiile mai sus evocate (reflexivitate, construcție identitară, conceptualizare), dicționarele şi gramaticile ar înceta să evolueze, nu ar mai exista îmbunătățiri în rîndul metodelor de învățare a limbilor străine, analiza mijloacelor de comunicare din epoca noastră ar sărăci, formarea profesioniştilor scrisului (jurnalişti, editori) şi chiar a profesorilor din învățămîntul secundar şi-ar pierde elementele esențiale. Pe termen lung, abandonul reflecției lingvistice ar risca să ducă la şubrezirea procesului de **elaborare a datelor complexe** şi, în consecință, prin reducerea capacităților de organizare, la dezintegrarea lumii democratice contemporane. Este o viziune extremă, însă ea ține

seamă de importanța **conceptualizării** și de învățământul superior pentru o lume complexă.

De o manieră generală, lingvistica are calități catalizatoare asemănătoare lecturii (*cf. supra* 0.2 nr. 7): ea intensifică toate utilizările pe care le putem da celor trei funcții ale limbajului (*cf. infra* 4.2.6).

3.2. Pericolele intrinseci și politice ale lingvisticii

Slaba aplicabilitate imediată a cercetării lingvistice lasă libertăți mari în alegerea problematicii. În medicină, de exemplu, activitățile cercetătorilor și ale practicienilor sînt, în fapt, impuse de frecvența bolilor și de repartiția lor pe glob. Primul pericol al travaliului lingvistic este, așadar, de natură intrinsecă și el constă în **pierderea din vedere a finalităților sale identitare**: lingvistica are drept ultimă menire să aducă omului și societății cunoaștere, fie și numai dacă este vorba despre a înțelege ce sîntem.

Totuși, extrema complexitate a materiei și a disciplinei solicită, adeseori, o detașare aproape totală de aceste scopuri, spre a se ajunge la o mai bună înțelegere a fenomenului lingvistic. Limba devine **un obiect de studiu cu drepturi depline** și în afara contextului. Pentru lingvist este dificil, așadar, să știe care este momentul în care el părăsește zona rezonabilă, deoarece realizările sale nu au decît un slab impact imediat asupra societății. În schimb, faptul acesta cere, totodată, un efort considerabil, spre a convinge nespecialiștii de utilitatea unui raționament lingvistic avansat.

Cele mai concrete pericole în travaliul lingvistic apar acolo unde utilitatea ei este deplină, în domeniile identității și al normei. Mai cu seamă epocile fasciste și totalitare au utilizat din plin lingvistica în propriile lor scopuri, rescriind istoria limbii și pe aceea a societății. Chiar a doua jumătate a secolului al XX-lea, a pervertit suprafețe mari ale cercetării lingvistice și ale învățămîntului lingvistic, în **scopuri ideologice**. Este, așadar, curios felul în care, în ceea ce privește calitățile sale cele mai pregnante, lingvistica este cea mai amenințătoare și cea mai amenințată.

În consecință, lingvistica este o știință fundamentală în adevăratul sens al cuvîntului. Ea deține o **mare capacitate interpretativă**, însă o **slabă valoare** în ceea ce privește **aplicarea imediată**. De aceea, în domeniul lingvisticii există foarte puțini profesioniști adevărați în afara lumii universitare; în schimb, studiul ei este indispensabil

pentru numeroase meserii şi domenii de activitate (ansamblul învăţământului şi al mass-mediei, dar deopotrivă politica, economia, informatica şi psihologia).

Precum toate celelalte ştiinţe, lingvistica se dezvoltă la interiorul opoziţiei, uneori furtunoase, dintre utilitatea ei socială şi o indispensabilă libertate de acţiune.

4. Rezumat

Este important să se separe cele două mari **direcţii ale problematicilor** lingvistice, sistemică şi variaţională, care se aplică atît unei singure varietăţi şi unui singur moment istoric (actual sau trecut), cît şi mai multor familii de limbi şi unui traiect evolutiv; perspectivele tipologică şi diacronică sînt esenţiale pentru travaliul lingvistic, ceea ce explică importanţa unei **viziuni romanice comparative şi istorice**. Chiar dacă interesul priveşte doar o singură chestiune de morfologie din actuala spaniola peninsulară standard, este util să se ia în considerare celelalte varietăţi hispanice şi romanice, şi parcursul lor dinspre latină. La drept vorbind, contribuţiile complementare ale **creolisticii** şi ale **psihologiei** rămîn departe de romanistică, însă ele au devenit indispensabile pentru coerenţa interpretativă a întregii reflecţii lingvistice.

0.4. Lucrări de referinţă în lingvistica romanică

1. Marile manuale şi lucrări introductive

Manualul de faţă se înscrie într-un şir de peste 80 manuale de lingvistică romanică, apărute începînd cu 1831 (Diefenbach), pînă în zilele noastre (*cf.* analiza noastră comparată «Les manuels de linguistique romane», în *RK* XIV, 2000). Pe de altă parte, în anii din urmă au apărut mai multe mari **enciclopedii de lingvistică** generală şi romanică, prin a căror complementaritate se reflectă destul de bine stadiul actual de cunoaştere: *Lexicon der romanistischen Linguistik*, în opt tomuri (corespunzînd la douăsprezece volume, LRL, 1988-2005), seria de *Handbücher der Sprach- und Kommunikationswissenschaft* (HSK), cu o menţiune specială pentru *Romanische Sprachgeschichte* (istorie lingvistică a Romaniei), în trei mari volume (RSG, 2003-2008) şi, mai

concentrată sub aspect tematic, *Cambridge History of the Romance Languages*, în două volume (CambrHist, 2011-).

Scopul nostru nu este de a înlocui aceste lucrări de o mare calitate, ci de a oferi o **viziune de ansamblu** asupra subiectelor purtătoare de lingvistică romanică; această viziune ar trebui, apoi, să **faciliteze accesul** la articolele LRL, ale RSG şi ale CambrHist, al căror caracter specializat presupune anumite noţiuni pentru ca lectura lor să fie întrutotul profitabilă. Iată o scurtă prezentare a acestora:

Viziunea de ansamblu cea mai generală asupra lingvisticii romanice este dată de prima dintre cele trei enciclopedii, ***Lexicon der romanistischen Linguistik*** (LRL), Tübingen, Niemeyer, 8t. (12 vol.), 1988-2005, ed. Günther Holtus, Michael Metzeltin şi Christian Schmitt. Primele două volume (I/1 şi I/2) oferă o bogată privire generală asupra disciplinei, a metodologiei şi evoluţiei acesteia; următoarele două (II/1 şi II/2) tratează chestiuni privind geneza limbilor romanice şi a formelor lor medievale. Tomurile următoare (III-VI, în şase volume) iau în discuţie, una cîte una, diferitele limbi romanice actuale, iar tomul VII este consacrat contactelor lingvistice. Opera se încheie cu un volum de indici şi de bibliografie. Chiar dacă cea mai mare parte a articolelor este scrisă în germană, LRL conţine numeroase articole scrise în limbile romanice. Structura lucrării este bună, chiar dacă nu este scutită de dezechilibre, mai ales prin relativa insuficienţă a perspectivei diacronice.

Al doilea mare manual de lingvistică romanică a fost conceput dintr-o optică complementară, pentru a accentua componenta diacronică: *Romanische Sprachgeschichte*, ***Histoire linguistique de la Romania*** (RSG), Berlin, Mouton de Gruyter, 3 vol., 2003-2008, ed. Gerhard Ernst, Martin-D. Glessgen, Christian Schmitt şi Wolfgang Schweickard. În această lucrare, mai mult de jumătate dintre articole este scrisă în franceză, în italiană şi în spaniolă, celelalte fiind scrise în germană. Primul volum tratează chestiuni generale ale istoriei lingvistice şi oferă o privire generală asupra istoriei externe a diferitelor limbi romanice din Europa şi din afara Europei. Cel de-al doilea volum este consacrat diferitelor contexte de utilizare a limbii (limba religiei, a literaturii şi a economiei) şi factorilor externi de influenţă asupra evoluţiei lingvistice. Cel de-al treilea volum conţine, în afara indicelui, o privire generală sintetică asupra istoriei interne a

diferitelor limbi romanice, concentrîndu-se, totodată, asupra varietăţii dominante a limbilor.

Cea mai recentă, ***Cambridge History of the Romance Languages*** (CambrHist), Cambridge, University Press, vol. 1 (din două), 2011-, ed. Martin Maiden, John Ch. Smith şi Adam Ledgeway, pune accent, în primul volum, pe istoria internă a idiomurilor romanice: cele 14 capitole sînt organizate, fiecare, într-o optică panromană (în vreme ce RSG tratează diferitele limbi în mod separat) şi scot în evidenţă fenomene de o proeminenţă aparte (în vreme ce LRL şi RSG au în vedere, mai ales, o prezentare generală).

Este, aşadar, un complement util care, totodată, integrează viziunea generativistă în componentele sintactice. Al doilea volum, dedicat istoriei externe, este în curs de pregătire, în momentul redactării prezentului manual.

Acestor trei lucrări de romanistică li se adaugă întreaga colecţie a ***Handbücher der Sprach- und Kommunikationswissenschaft*** (HSK), conţinînd volume proprii de sociolingvistică, scriere, lexicografie şi tipologie (LangTyp), pentru cea mai mare parte în două tomuri. La această lucrare, ale cărei articole sînt redactate mai ales în limba engleză, au colaborat numeroşi romanişti.

În acest cadru, renunţăm la a mai furniza informaţii asupra resurselor disponibile pe **internet**, datorită marii mobilităţi a domeniului. Este uşor de găsit pagini de internet aduse la zi, care trimit la corpusuri de texte, la bibliografii şi la dicţionare actuale, pentru fiecare dintre limbile romanice.

Prezentarea noastră a extras în mod liber din operele de referinţă menţionate, precum şi din numeroase alte manuale de lingvistică romanică cu o pronunţată predispoziţie pedagogică (*cf.* studiul nostru comparativ, M.-D. Glessgen, *Les manuels de linguistique romane...*, 2000).

N.B. Există mai multe introduceri în limba franceză, care, din păcate, sînt destul de incomplete; citărm, mai ales, următoarele lucrări (*cf.* indicaţiile complete în bibliografie, 5.3):

– W. v. Wartburg, *Problèmes et méthodes de la linguistique*, 1969;
– P. Bec, *Manuel pratique de philologie romane*, 1970-1971;
– Ch. Champroux, *Les langues romanes*, 1979;
– J.-M. Klinkenberg, *Des langues romanes*, 1999;
– J. Allières, *Manuel de linguistique romane*, 2001;

– A. Varvaro, *Linguistique romane*, 2010 (trad. din it.).

Pentru o imagine aprofundată, este necesar recursul la lucrări în limba germană, engleză sau italiană:

– H. Lausberg, *Romanische Sprachwissenschaft*, 1967-1972;
– H.M. Gauger / W. Oesterreicher / R. Windisch, *Einführung in die romanische Sprachwissenschaft*, 1981;
– C. Tagliavini, *Le Origini delle lingue neolatine*, 1982;
– L. Renzi / G. Salvi, *Nuova introduzione alla filologia romanza*, 1994;
– R. Posner, *The Romance Languages*, 1996;
– G. Bossong, *Die romanischen Sprachen*, 2008;
– J. E. Gargallo Gil / M. R. Bastards (ed.), *Manual de lingüística románica*, 2007.

Pe de altă parte, există numeroase manuale și introduceri, dedicate unei limbi romanice anume, precum, de exemplu, A. Stein, *Französische Sprachwissenschaft*, 2010.

Să reținem că manualul lui Carlo **Tagliavini** (*Le origini delle lingue neolatine*) rămîne o lectură indispensabilă, propriul nostru manual fiind conceput în complementaritate la acesta, iar cele două volume de analiză lingvistică a diverselor texte romanice, ale lui Pierre **Bec** (*Manuel pratique de philologie romane*) constituie o abordare deopotrivă complementară și dintre cele mai folositoare. Pentru informații asupra foneticii istorice și a morfologiei istorice a idiomurilor romanice, lucrarea lui Heinrich **Lausberg** rămîne, de asemenea, nedepășită.

N.B. Chiar dacă nu le citãm de fiecare dată la modul explicit, ne referim de fiecare dată în mod implicit la cele trei mari enciclopedii a căror utilizare am vrea să o înlesnim. În cazurile în care citãm în mod explicit un anumit articol din *LRL*, din *CambrHist* sau din *RSG* (de exemplu, articolul 470 din LRL, vol. IV, redactat de W. Schweickard, privitor la tipologia împrumuturilor, 2.4.5 nr. 3, sau articolele 107 și 108 din LRL, vol. II/1, ale lui W. Oesterreicher, privitoare la gramatică, cap. 2.2/3), capitolul nostru în discuție va extrage din acel articol atît exemplele, cît și argumentația, fără ca acest lucru să fie semnalat în detaliu. Cu toate acestea, diferitele articole ale acestor trei lucrări nu sînt menționate în bibliografia noastră finală deoarece le socotim ca fiind referințe indispensabile; lucrul acesta este valabil și pentru articolele altor

volume din HSK (mai ales nr. 10, *Writing and its use*, nr. 20, *Language typology*, citat ca LangTyp).

Această scurtă sinteză arată, încă de pe acum, importanţa tradiţională a **germanei** în lingvistica romanică; engleza nu a fost introdusă decît recent şi încă rămîne periferică. Lucrările scrise într-o limbă romanică se referă mai mult la o limbă anume decît la comparaţia dintre mai multe idiomuri, perspectivă caracteristică autorilor non-romanofoni.

2. Accesul la monografii şi articole specializate prin intermediul bibliografiilor uzuale

Este evident că genurile textuale ale manualelor şi introducerilor permit observarea doar a unui aspect particular al ştiinţei; lecturile cele mai stimulante vor rămîne cele ale **monografiilor tematice** şi ale **articolelor** pe teme date, publicate în reviste şi în volume colective. De-a lungul manualului nostru, vom cita în chip de exemplu unele dintre aceste lucrări, după cum vom oferi şi indicaţii sistematice asupra realizărilor din domeniul geolingvisticii (*cf. infra* 1.5.3) şi asupra lexicografiei romanice istorice (*cf. infra* 2.4.8).

Scopul nostru aici, însă, nu este de a procura o bibliografie, aşa cum se poate întîlni în marile manuale, într-o lucrare bibliografică precum *Bibliographie sélective de linguistique française et romane*, a lui Willy Bal (1997), şi, mai ales, în marile **bibliografii** uzuale:

Romanische Bibliographie, *Bibliographie romane*, *Romance Bibliography* (RB), 1878-: constituie instrumentul cel mai important; aceasta a fost mai întîi complementul revistei *Zeitschrift für romanische Philologie* (1878-1960/64), înainte de a deveni independentă. Multă vreme bianuală, acum a devenit anuală. Fiecare apariţie se produce în trei volume (două, începînd cu 1998): index şi abrevieri, lingvistică, literatură (cu excepţia celei franceze, tratată în *Bibliographie der französischen Literaturwissenschaft*, a lui Klapp). Ea urmează mereu aceeaşi structură tematică, organizată numeric; de asemenea, indică rezumatele care evaluează monografiile din revistele ştiinţifice. Începînd cu 1997-1999, există o versiune informatizată.

Bibliography of linguistic literature, *Bibliographie linguistischer Literatur* (BLL), Frankfurt am Main, Klostermann, 1975- (versiune informatizată: *Bibliography of Linguistic Literature Database* –

BLLDB): repertoriu unic de articole apărute în reviste şi lucrări colective, iar nu monografii, ceea ce garantează o mai mare securitate în domeniu. Este complementul indispensabil al RB.

The Modern language Association of America (*MLA*) *International Bibliography*, New York, MLA, 1921-: este de încredere, mai ales pentru publicaţiile din lumea anglo-americană şi pentru anumite domenii specifice (de exemplu, cercetarea asupra romanşei); disponibilă, în numeroase biblioteci, sub formă informatizată.

Linguistics and Language Behavior Abstracts (LLBA), 1973-: resursă electronică vastă şi actuală, care dă seama, mai ales, de publicaţiile de lingvistică generală, şi care, totodată, este disponibilă în numeroase biblioteci.

Există alte bibliografii uzuale, mai ales generale, precum *Bibliographie linguistique* (interesantă pentru limbile minoritare), sau *Year's Work of Modern Language Studies* (prezintă sinteze critice ale cercetării), însă acestea nu aduc multe informaţii noi în romanistică, comparativ cu cele patru bibliografii prezentate (*cf.* W. Hillen, *Romanistische Sprachgeschichtsforschung: Bibliographien*, RSG, art. 39). Dimpotrivă, poate fi util apelul la bibliografiile mai specializate, cum este, pentru franceză, *Bulletin annuel de linguistique française* sau *Francis*.

Un acces parţial, dar complementar şi interesant, oferă lista informatizată a unui număr mare de table de materii ale revistelor de lingvistică, furnizate de către site-ul gratuit *Online Contents Linguistik*, care repertoriază 400 de reviste începînd cu 1993 şi permite, mai ales, identificarea publicaţiilor recente.

Catalogul virtual al tuturor marilor **biblioteci** din lumea occidentală, care poate fi accesat plecînd de la site-ul bibliotecii universitare din Karlsruhe este, pe de altă parte, un instrument foarte util pentru cercetarea monografiilor (*cf. Karlsruher Virtueller Katalog*, KVK): ‹http://www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk.html›; pentru revistele de romanistică vezi *infra* 4.2.4 nr. 4).

PRIMA PARTE

Limbile şi varietățile romanice actuale

Capitolul 1.1

Prezentarea limbilor romanice

1.1.1. Terminologie: limbă, dialect, idiom, varietate în Romania

Cea dintîi problemă care se ridică în cazul unei prezentări a diferitelor limbi romanice este de a şti ce se poate înţelege, în acest context, prin '**limbă**'. Indubitabil, franceza este o limbă, însă deopotrivă pot fi luate în considerare şi diferitele '**dialecte**' ale francezei (sau 'oïlice') care încă mai sînt vorbite astăzi de mii de vorbitori din Franţa şi din Elveţia. Trebuie precizat că ceea ce numim 'franceză' corespunde unei 'limbi standardizate', dar, totodată, şi unui ansamblu de '**varietăţi**' standard şi non-standard, aflate în uz în mai multe ţări europene şi extra-europene, de fiecare dată sub o formă lingvistică uşor diferită. După cum vom vedea mai jos, lucrurile se complică încă şi mai mult dacă includem în discuţie '**idiomurile**' vecine, precum occitana şi franco-provensala.

Să încercăm, aşadar, să precizăm: termenul '**limbă**' presupune o identitate bine stabilită, întemeiată pe un decalaj intern bine precizat în raport cu toate celelalte limbi din lume, precum şi pe o anumită conştiinţă a vorbitorilor. O astfel de definiţie creează lesne felurite contradicţii, dar, atît timp cît facem apel la acest termen, nu putem renunţa la ea. În fapt, este chiar necesar, pentru a defini termenul '**dialect**', la fel de indispensabil: un dialect corespunde unui subansamblu al limbii, care este circumscris în spaţiu. În terminologia anglo-americană, poate fi vorba, deopotrivă, de o circumscriere de tip sociologic. Într-un caz precum cel al francezei sau al italienei, limba în discuţie comportă o formă standard alături de numeroase forme dialectale. În schimb, o 'limbă' precum franco-provensala nu există decît prin dialectele ei: astfel de limbi nu apar în scris, nu cunosc standardizări, nici o puternică diversificare sociologică; aici, limba constă doar într-o grupare de dialecte.

N.B. Termenul 'grai' este sinonim cu cel de 'dialect', ca entitate spațială, însă aici este vorba despre o denominare peiorativă şi/sau arhaică.

Termenul '**idiom**' este mai neutru şi înglobează atît *limbile*, cît şi *dialectele* (de fiecare dată în cadrul definiției spațiale, iar nu sociolectale). Cel de '**varietate**' este încă şi mai general deoarece implică şi formele sociolectale ('limbaj popular' sau 'varietate standard') sau specializate ('limbaj/jargon medical') ale unei limbi date.

Să precizăm încă şi mai mult definiția noastră: o limbă comportă mereu varietăți interne. Dacă nu este standardizată, ea consistă esențialmente în varietăți de tip dialectal. Dacă este elaborată, cunoaşte, în consecință, o formă standard şi, prin forța lucrurilor, varietăți sociolectale sau specializate; în mod normal, ea înglobează şi varietăți dialectale.

Instrumentele lingvisticii permit să mergem şi mai departe: identificarea unei varietăți ca entitate proprie şi evaluarea statutului de 'limbă' sau de 'dialect' al acesteia fac apel (1) la criterii **lingvistice interne** sprijinite pe particularitățile fonetice, gramaticale şi lexicale şi (2) la **criterii lingvistice externe**, în funcție de gradul de elaborare al varietăților.

1. **Criteriile interne** se referă la gradul de **diferențiere lingvistică** între o varietate dată şi alte varietăți existente. Acest parametru este relativ, el stabilind **distanța** dintre o formă a limbii date şi toate celelalte forme de limbă vie de astăzi. Aceste criterii solicită intervenția comprehensibilității unei varietăți în raport cu vorbitorii unei alte limbi. Un exemplu: o persoană care nu a învățat niciodată franceza nu va putea înțelege spontan acest idiom, la nivel de vorbire, chiar dacă el este vorbitor al unei alte limbi romanice, precum italiana sau portugheza; această limbă, aşadar, are o **distanțare** (germ. *Abstand*) lingvistică importantă, chiar prin raport la alte limbi apropiate sub aspect genealogic. Este vorba despre o **limbă prin distanțare** (după germ. *Abstandssprache*, termen introdus de germanistul Heinz Kloss, în 1952).

2. **Criteriul extern** al **elaborării lingvistice** cuprinde mai mulți factori legați de locul limbii în societate: (i) notarea limbii în scris, o tradiție textuală consistentă, eventual elaborarea de terminologii ştiințifice; (ii) o conştiință lingvistică a utilizatorilor, care îşi consideră idiomul ca fiind o limbă aparte şi deplină, şi care o utilizează în contexte variate (familiare, profesionale, media); (iii) în sfîrşit, o re-

cunoaştere oficială, chiar o anumită importanță politică. O '**limbă prin elaborare**' (germ. *Ausbausprache*, H. Kloss) dispune de aceste trei elemente, precum franceza, italiana și portugheza.

> N.B. Există numeroase alte propuneri de criterii care să permită o clasificare a limbilor, însă cele două criterii, de distanțare și de elaborare, sînt adeseori conținute, sub o formă sau alta, ele corespunzînd, de exemplu, criteriilor numite *autonomy* și *standardization*, la W.A. Stewart (*A sociolinguistic typology*, 1968, p. 534-537).

Aplicarea a două tipuri de criterii permite o mai mare clarificare a situațiilor lingvistice. În fapt, anumite idiomuri cunosc o puternică distanțare internă comparativ cu vecinii lor, chiar şi cu cei mai apropiați, avînd totodată o puternică tradiție a elaborării. În cazul altor idiomuri, unul dintre cele două criterii, sau chiar ambele, sînt mai slab dezvoltate sau lipsesc. După cum vom vedea în capitolele următoare, cazul Romaniei arată că situațiile intermediare sînt cele mai frecvente și mai diversificate.

Deocamdată, să luăm un singur exemplu, cel al dialectelor italiene, care sînt destul de marcate din punct de vedere intern şi care, parțial, au fost notate în scris încă din Evul Mediu. Dacă un vorbitor al dialectului sicilian, la mijlocul secolului al XIX-lea, putea avea dificultăți în a înțelege un vorbitor al dialectului venețian (ne aflăm în epoca dinaintea formării națiunii italiene și a răspîndirii limbii italiene standard), în schimb, el înțelegea dialectul calabrez, vorbitorul de calabreză pe cel al dialectului napolitan, şi aşa mai departe pentru celelalte dialecte vecine, urcînd peninsula pînă la Veneția. Siciliana și venețiana nu răspund, aşadar, în totalitate criteriului distanțării lingvistice deoarece ele sînt legate prin intermediul altor forme dialectale intermediare. Existența unui continuum lipsit de fracturi clare reduce posibilitatea de a limita 'limbile', în ciuda marilor variații interne.

Pe baza gradului de prezență sau de absență a criteriilor, în Romania se pot distinge:

1. limbi prin distanțare și prin elaborare (precum franceza, italiana sau româna);
2. limbi distanțate care nu au cunoscut o elaborare sistematică (precum franco-provensala, deja menționată);

3. foarte numeroasele varietăți de tip dialectal, lipsite de un grad ridicat de elaborare, şi care, în raport cu alte idiomuri apropiate (o limbă standard sau alte dialecte), au caracteristici interne pregnante, dar care, indiferent de orice, rămîn dincoace de un anumit prag de distanțare, mai ales ca urmare a cazurilor de continuum precum cel arătat pentru venețiană;
4. în sfîrşit, limbi sau varietăți prin 'pură' elaborare, a căror autonomie internă este relativ slabă, precum în cazul celui de-al treilea grup, dar care au făcut obiectul unei elaborări mai pronunțate (de exemplu, un grup de dialecte precum corsicana, separat pe cale politică de dialectele toscane vecine şi influențat timp de două secole de către franceză, ori spaniola din America, față de cea peninsulară).

Vom adăuga un ultim parametru important: limbile distanțate standardizate, care, în acelaşi timp, reprezintă limbi naționale, funcționează ca '**limbi-acoperiş**', în raport cu toate celelalte idiomuri care se află în acelaşi spațiu național (iarăşi conform terminologiei introduse de H. Kloss). Această funcțiune de acoperire este independentă de proximitatea lingvistică internă; ea înglobează atît dialecte (italiana standard în raport cu dialectele italiene), cît şi limbi vecine (precum sarda) sau limbi dintr-o altă familie lingvistică (precum greaca sau albaneza, în Italia de Sud). Teritoriul acoperit de către limbile-acoperiş corespunde '**spațiului comunicațional**' al acestora.

Prin urmare, vom prezenta, sub o formă ceva mai detaliată – şi prin asociere de idei, aşadar într-o ordine aleatorie – diferitele idiomuri romanice, accentuînd asupra limbilor de distanțare identificabile. Apoi, vom reveni la o posibilă categorizare a acestora (*cf. infra* 1.1.5).

1.1.2. Limbile romanice în Europa şi în lume

În **Europa**, extensiunea geografică a idiomurilor romanice încă este legată şi astăzi de extensiunea **Imperiului roman** de odinioară: Romania ocupă un spațiu continuu între Atlantic şi Mediterana, care înglobează Peninsula Iberică, teritoriul Franței şi, în parte, Belgia, zonele alpine şi Peninsula Italică. În acest spațiu, latina a fost vorbită timp de secole în Antichitate (*cf. infra* 3.2.1; 3.3.1). Doar **România** rămîne separată geografic de acest teritoriu pe care coexistă foarte numeroase varietăți romanice şi multe alte idiomuri.

Pentru această trecere în revistă, vom lua ca punct de plecare reprezentarea cartografică pe care Walther von Wartburg a propus-o în 1950, pentru ceea ce se numește ***Romania continua*** (= zonele în care latina s-a transformat, *in situ*, într-un idiom romanic). Această hartă (ilustrația 4), pe care noi am modernizat-o și am făcut-o mai exactă, indică limitele latinizării în Imperiul Roman și reflectă situația lingvistică a dialectelor romanice, vorbite pînă pe la 1900. Dialectele, iar nu limbile standard apărute apoi, prin elaborare lingvistică, sînt singurele continuatoare directe ale latinei. De exemplu, spațiul francez (8) nu corespunde spațiului comunicațional al limbii moderne standard din jurului anului 1900 (= Franța și o parte a Belgiei și a Elveției), ci spațiului dialectelor franceze (= langue d'oïl): Franța de Nord, Valonia, fără Bretagne (de limbă bretonă, D), fără Alsacia și Lorena nord-orientală (germanofone, B), de asemenea, Elveția romandă (în vechime, de limbă vorbită franco-provensală, 9).

Limbi romanice

1 româna (daco-româna); 1b aromâna; 1c meglenoromâna; 1d istroromâna;
2 dalmata;
3 italiana: dialectele centrale, corsicane și din Sardinia septentrională (3a) cele din Nord (3b) și din Sud (3c);
4 sarda: dialectele logudoriene (4a) și campidan (4b);
5 romanșa;
6 ladina;
7 friulana;
8 franceza;
9 franco-provensala;
10a occitana; 10b gascona;
11 catalana: varietăți catalane (11a), valenciene (11b), baleare (11c), enclave din Alghero/ Sardinia (11d);
12 spaniola;
13 galițiana;
14 portugheza.

Limbi neromanice din țările de limbă romanică

A varietăți ale germanei, ale maghiarei (Transilvania, Banat);
B varietăți dialectale germane (Franța de Nord-Est, Elveția germană, Tirolul de Sud);
C greaca (Italia de Sud);
D bretona (Bretagne);
E basca (Pirineii atlantici, nordul Spaniei);
F slovena (Friul);
G albaneza (Italia de Sud).

Sursa: (mult adaptată) după Wartburg, 1950.

Ilustrația 4. Harta *Romaniei continua*

.....: frontiere naționale
- - - - : frontiere lingvistice către 1900
_____: fluvii (Loara, Rin, Pad, Tibru, Dunăre)
▪▪▪▪▪▪▪: limite extreme ale latinizării / romanizării, în Antichitate (către 200 d.C.)
====: munți (Alpii, Apeninii, Pirineii, Masivul Central, Vosgii)

Astăzi, statutul sociologic al tuturor acestor idiomuri este tributar națiunilor contemporane și '**spațiilor comunicaționale**' formate de acestea; rolul limbilor-acoperiș dominante este asumat peste tot de limbile naționale;

- De la vest la est, acestea sînt portugheza (14), spaniola (12), franceza (8), italiana (3), romanșa (sau retoromana, în cantonul Graubünden, din Elveția, 5) și româna (1).
- Se adaugă limbi romanice care dispun de o arie autonomă, precum, mai ales, galițiana (în Galiția, din nord-estul Spaniei, 13), catalana sau – foarte apropiată, sub aspect lingvistic – valenciana (11), dar și latina dolomitană (din văile dolomitane, 6), friulana (din Friul, situat la nord-estul Italiei, 7), sarda (4) și franco-provensala din Valea Aosta (chiar dacă nu are statut

aparte în Elveția romandă sau în Alpii francezi, unde subzistă în mai multe locuri, 9).
- Alte idiomuri nu dispun de un statut de autonomie oficială, precum, mai ales, occitana (în Franța meridională, 10)

Harta indică şi limbile neromanice care dispun de un teritoriu propriu în interiorul *Romaniei continua*, mai ales cele mai pregnante dintre acestea, sub aspect istoric:

- varietățile dialectale francice şi alamanice din zonele frontaliere (B) [mai exact, la exteriorul *Romaniei continua*];
- bretona, introdusă în secolele al V-lea – al VI-lea, dinspre insulele britanice (D) [id.];
- basca, anterior Imperiului Roman (E);
- maghiara şi varietățile germane din Transilvania şi din Banat, introduse sub Imperiul Austro-Ungar (A);
- greaca (C) şi albaneza, în cîteva oraşe ale Italiei de Sud (G).

Între timp, cea mai mare parte a acestor idiomuri şi-a pierdut vigoarea; în România, ca urmare a unei politici dictatoriale ostile limbilor minoritare, în Italia şi în Franța, adesea din cauze naturale, uneori, însă, şi politice. Doar basca mai are o vitalitate foarte mare în Spania, precum catalana şi galițiana, iar dialectele alamanice din Alsacia se vorbesc încă, susținute fiind de către vorbitorii vecini din regiunile Baden şi Basel.

Pe de altă parte, harta lui Wartburg indică teritoriile în care Imperiul Roman a introdus latina, mai mult sau mai puțin intens, şi în care aceasta s-a pierdut apoi: Anglia meridională, actualele teritorii germano- sau slavofone de pe o porțiune largă, care pleacă din actualele Țări de Jos pînă în Balcani, şi în Africa de Nord. După căderea Imperiului Roman, în unele dintre aceste locuri s-a dezvoltat o limbă romanică, însă aceste idiomuri din '***Romania submersa***' au dispărut între secolele al IX-lea şi al XI-lea: la nordul Tunisiei, în anumite părți ale Balcanilor, precum şi în zonele frontaliere germanice, uneori lăsînd urme în lexic sau în onomastică (de exemplu, în valea rîului Moselle, la nord de Saar şi în cîteva locuri din Pădurea Neagră).

Puțin diferit este cazul **dalmatei** (2). Acest idiom romanic de pe coasta adriatică este cunoscut datorită unui anumit număr de mărturii scrise, din secolele al XVI-lea – al XIX-lea, şi prin cîteva mostre orale de la sfîrşitul secolului al XIX-lea. Încă din Evul Mediu, acest idiom a fost influențat de dialectele venețiene, însă şi-a păstrat o autonomie internă recognoscibilă. Prin interferențele sale cu limbile slave meridionale, dalmata împărtăşeşte anumite trăsături şi cu varietățile românești, ceea ce-i conferă un statut de tranziție între Italoromania şi română. Această limbă s-a stins prin moartea ultimului ei vorbitor, de pe insula Krk (vechea Veglie), în 1898, fiind, aşadar, o parte a *Romaniei continua* care s-a transformat în *Romania submersa*.

Totuşi, cel mai mare număr de vorbitori ai unei limbi romanice trăieşte astăzi nu în Europa – care deține în jur de 175 de milioane de romanofoni –, ci în **America**, unde spaniola şi portugheza au cunoscut o remarcabilă expansiune, cu 300, respectiv 180 de milioane de vorbitori, actualmente. Prezența limbilor romanice în afara Europei se datorează colonizărilor întreprinse între secolele al XVI-lea şi al XIX-lea. Lăsînd deoparte limbile creole, care reprezintă un caz aparte, pe care îl vom prezenta mai jos (*cf. infra* 1.1.6 nr. 3), spaniola şi portugheza de aici sînt aceleaşi ca şi în Europa, chiar dacă au cunoscut cîteva evoluții divergente, în raport cu modelele lor ancestrale.

Romania nova se opune *Romaniei continua* întrucît ea nu-şi trage continuitatea geolingvistică din Antichitatea tîrzie; cu toate acestea, ea are cinci secole bune de istorie lingvistică externă şi internă, secole care astăzi încă au rămas relativ puțin studiate.

Cea mai mare varietate o deține **spaniola**, limbă a 19 state ale Americii, prezentate aici într-o ordine geografică de la nord la sud şi de la vest la est (*cf.*, pentru Romania extraeuropeană, cele patru hărți sintetice ale lui G. Bossong, *Die romanischen Sprachen*, 2008, p. 328-321, precum şi hărțile mai precise din RSG, art. 76-100):

- Antilele, împreună cu Cuba, Republica dominicană şi statul nord-american Puerto Rico;
- Mexicul şi America Centrală, împreună cu Guatemala, Honduras, Costa Rica, Salvador, Nicaragua şi Panama;
- Columbia şi Venezuela; Ecuador, Peru şi Chile; Argentina, Uruguay, Paraguay şi Bolivia.

Portugheza este, mai ales, limba Braziliei, a insulelor Madera şi Azore, precum şi a diverselor zone în care coexistă cu o limbă creolă avînd bază lexicală portugheză: Guineea-Bissau, insulele Capului Verde, Saõ Tome şi Principe (*cf. infra* 1.1.6 nr. 3). **Franceza** este limba oficială şi maternă în Quebec şi în cîteva teritorii mai mici: cele patru departamente de peste mări – Guadelupa, Martinica, Guyana Franceză şi Réunion –, cele patru teritorii de peste mări, precum şi cîteva teritorii situate în Oceanul Indian şi în cel Pacific (care se adaugă la Saint-Pierre-et-Michelon, plasat în faţa coastei americane).

În sfîrşit, în alte ţări, există o limbă romanică, dar nu ca limbă dominantă, ci ca limbă minoritară sau secundară: este cazul **spaniolei** în Statele Unite (unde numărul de vorbitori aproape că îl egalează pe cel din Peninsulă), al **portughezei** din Angola şi din Mozambic, al **francezei** ca limbă de circulaţie în şaisprezece ţări subsahariene, în trei ţări din Magreb şi din Madagascar. Alte prezenţe romanice, în schimb nu mai au astăzi decît o valoare istorică (*cf. infra* 3.6.1).

1.1.3. Diviziunile geolingvistice ale dialectelor conform Galo- şi Italoromaniei

În cadrul procesului de descriere geografică a limbilor romanice, este relativ uşor să se stabilească o graniţă între limbile standardizate (precum cele dintre italiană şi franceză sau dintre spaniolă şi portugheză). Dacă ne referim la harta lui Wartburg, aceasta nu se întemeiază pe limbile standard, ci pe varietăţile dialectale a căror delimitare este mai delicată. Lucrul acesta reiese cu uşurinţă în cazul Galoromaniei şi, încă mai bine, în cel al Italoromaniei, după cum am văzut deja prin intermediul exemplului venеţienei şi al sicilienei (*cf. supra* 1.1.1).

Să luăm, mai întîi, **Galoromania**: ansamblul varietăţilor franceze (= grupul nordic, oïlic), occitane şi franco-provensale formează un grup galoroman caracterizat printr-un anumit număr de elemente fonetice, gramaticale şi lexicale, care le disting de majoritatea celorlalte varietăţi romanice. La interiorul Galoromaniei, varietăţile vorbite ale franco-provensalei ocupă o poziţie intermediară, cu alte cuvinte, **delimitările** acesteia sînt mai puţin clare faţă de varietăţile de *oc* (sudice) şi, mai ales de *oïl* (nordice), decît cele care separă

occitana de franceză. Pe de altă parte, la sud-est de Gironde, varietăţile occitane se disting de varietăţile gascone.

Opoziţia dintre aceste patru idiomuri galoromanice corespunde în mod concret diferenţelor lingvistice interne, în toate domeniile limbii. Acolo unde harta trasează o linie de separaţie, varietăţile dialectale situate de o parte şi de alta a acestei linii indică un număr semnificativ de **opoziţii** imediate, cu păstrarea a numeroase trăsături comune (*cf. infra* 1.5.2 nr. 1, ilustraţia 13, harta Galoromaniei).

Iată un exemplu (care va fi mai uşor de înţeles după lectura capitolului 1.2.4, asupra foneticii istorice): cuvîntul latinesc CASA /'kasa/, s.f., s-a transformat ca urmare a schimbărilor fonetice petrecute de-a lungul secolelor, ajungînd la următoarele rezultate:

– v.fr. *chiés* /'ʧjɛs/ >fr. *chez* /'ʃe/ prep. “la, în preajma”
– occ.sept. *chas* /'ʃas/ prep. “la, în preajma”
– frprov. *tsi* /'tsi/ prep. “la, în preajma”
– occ. merid. *casa* /'kasɔ/ s.f. “casă”

Aceste forme reprezintă opoziţii generale la nivelul separaţiei limbilor în discuţie:

– /k/ latin înainte de /a/ devine /tʃ/ în v.fr., /ʃ/ în franceza modernă şi, parţial, în occitana septentrională, /ʧ/ sau /ts/ în franco-provensală, şi rămîne /k/ în occitana meridională;
– /a/ accentuat după /k/ şi în silabă liberă (care se încheie printr-o vocală) devine /'jɛ/ în v.fr., /'ɛ/ în fr., /'i/ în franco-provensală şi se conservă în occitană;
– se adaugă schimbarea categoriei gramaticale (substantivul devine prepoziţie), care afectează în acest caz concret întreaga Galoromanie, mai puţin occitana meridională.

În acest exemplu, diferenţa dintre occitana meridională şi septentrională este mai evidentă decît cea care se observă între occitana septentrională şi franceză. Separaţiile lingvistice pot marca, aşadar, diferenţe relative în sînul unuia şi aceluiaşi **continuum dialectal**, iar nu diferenţe absolute. De asemenea, se poate arăta că pentru cuvîntul în discuţie, vechea franceză seamănă mai mult cu franco-provensala decît cu franceza modernă; aşadar, diferenţele dintre varietăţi au crescut în timp (*cf.* FEW 2/1, 449b *sqq*. s.v. CASA,

unde se inventariază orice variație istorică și dialectală a cuvîntului, în Galoromania).

> Un alt exemplu (fără comentarii): termenul latin FICATUM /'fikatu/ devine, prin evoluție fonetică ereditară:
> – *foie* /'fwa/, în franceză,
> – *fedzo* /'fedzo/, în franco-provensală,
> – *fege* /'feʤe/, în occitană,
> – *hidge* /'hiʤe/, în gasconă (*cf.* FEW 3, 490b sqq. s.v. FICATUM).

Liniile care indică, în spațiu, astfel de opoziții lingvistice se numesc '**isoglose**'; liniile unei demarcații puternice, unde se întîlnesc mai multe isoglose formează un '**mănunchi de isoglose**'. Toate granițele lingvistice interne ale Romaniei, care sînt reprezentate pe harta lui Wartburg, constituie mănunchiuri de isoglose.

> N.B. În capitolul privind istoria externă, ne vom ocupa în detaliu de formarea spațiilor lingvistice romanice din a doua jumătate a primului mileniu. Deocamdată vom nota importanța particulară a masivelor muntoase în separarea limbilor romanice (*cf.* argumentația detaliată *infra* 3.3.1).

În **Italoromania**, diversificarea dialectală este încă mai marcată decît în Galoromania; limba italiană înglobează ansambluri dialectale destul de depărtate de actuala limbă standard, precum genoveza, napoletana, siciliana, ticineza și corsicana. Mai trebuie adăugat că mai multe idiomuri romanice care, geografic, sînt apropiate de dialectele italoromane, prezintă trăsături comune cu unele dintre acestea, păstrînd totodată caracteristici proprii care le separă de acest mozaic multiform (cazul sardei, al dalmatei, înainte de dispariția acesteia, al romanșei, al ladinei, și al friulanei).

În rîndul dialectelor propriu-zis italiene, se disting două mari '**frontiere**' **geolingvistice**, formînd, astfel, trei mari grupuri dialectale: frontiera dintre dialectele de Nord și cele de Centru este clar marcată de numeroase trăsături fonetice și coincide cu limita septentrională a lanțului muntos al Apeninilor (**linia La Spezia-Rimini**). Separația dintre dialectele de Centru și dialectele central-meridionale este mai puțin marcată, dar totuși sensibilă (**linia Roma-Ancona**). Separațiile se observă foarte bine pe harta mănunchiurilor de isoglose stabilită de Gerhard Rohlfs, încă din 1937:

Ilustrația 5. Exemple de isoglose care trasează separațiile lingvistice ale liniilor *La Spezia-Rimini* și *Roma-Ancona*

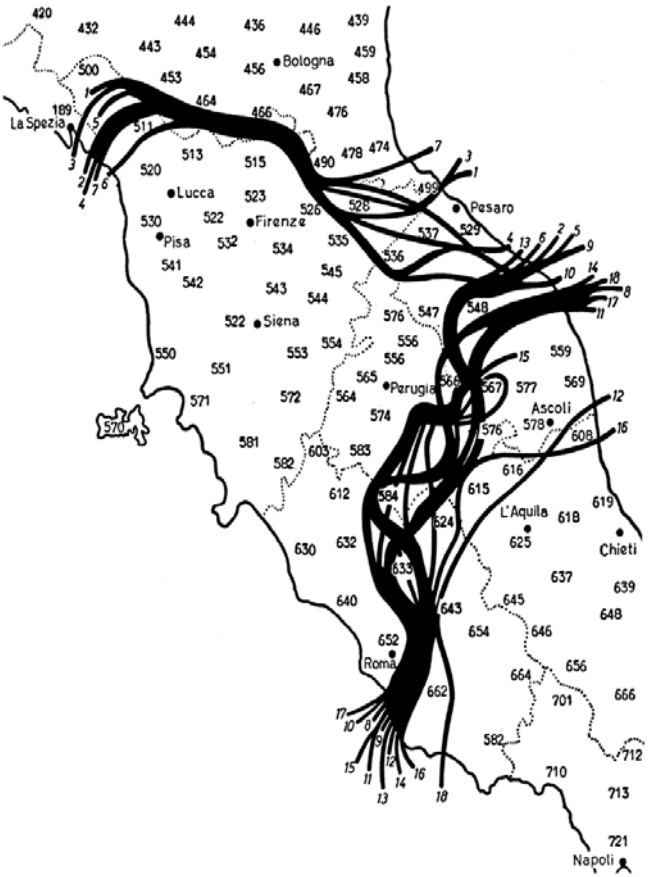

Sursa: după G. Rohlfs, *La struttura linguistica dell'Italia*, 1937, harta 2; *cf.* Tagliavini, 1982, § 68

N.B. Numerele de pe hartă corespund punctelor de anchetă a AIS, *cf. infra* 1.5.2, ilustrația 6.

Ca exemplu clasic prezentăm cele optsprezece criterii utilizate de către Rohlfs pentru a ilustra metodologia concretă pusă în act la o astfel de delimitare lingvistică.

Linia La Spezia-Rimini. Isoglosele se întemeiază pe opoziții fonetice pregnante; formele situate la sud de linie sînt conservatoare (*cf. infra* 2.1.4):

1: isoglosă care separă formele cu sonorizare ale explozivei /k/ intervocalice, la nord, (exemplu: *ortiga* 'urzică') de forme care păstrează explozivele latine (*ortica* < ORTICA), la sud;
3: la nord, fricatizarea explozivei /p/ intervocalice (exemplu: *cavei* 'păr', la sud, păstrarea formei latine (*capelli* < CAPILLI);
4: la nord, simplificarea consoanelor duble (exemplu: *spala* /'spala/ 'umăr'), la sud, păstrarea consoanelor duble (*spalla* /'spal:a/ < **espadla* < SPATHULLA 'săbiuță');
2: la nord, căderea lui /e/ final aton (exemplu: *sal* 'sare'), la sud, păstrarea (*sale* < SALE);
5: la nord, căderea vocalei protonice (*slér*, *slar* 'șelar'), la sud, păstrarea (*sellaio* < SELLARIU);
6: la nord, căderea nazalelor şi nazalizarea vocalelor precedente (*pã* 'pîine'), la sud, păstrarea nazalelor și absența nazalizării (*pane* < PANE);
7: criteriu lexical. La nord, *incø*, *incù* < HINC HODIE 'astăzi', la sud, *oggi*.

Linia Roma-Ancona. Isoglosele se întemeiază mai ales pe două tipuri lexicale şi includ cîteva fenomene morfologice şi fonetice:

8: la nord, *fabbro* 'făurar', la sud, *ferraru* 'id.';
9: la nord, *fratello* 'frate', la sud, *frate* 'id.';
10: la nord, *donna* 'femeie', la sud, *femmina* 'id.';
11: la nord, *mio figlio* 'fiul meu', la sud, *filiomo* (encliza determinantului posesiv *-mo*);
12: la nord, *ha le spalle larghe*, la sud, *tene le spalle larghe* (TENĒRE ca verb al posesiei, în loc de HABĒRE; *cf. infra* 2.3.3 nr. 3);
13: la nord, *coscia* 'coapsă', la sud, *cossa*;
14: la nord, *la cimice* 'ploșniță', la sud, *lu cimice* (păstrarea genului, în sud, trecerea la declinarea a treia, frecventă în nord);
15: la nord, *faggio*, 'fag', la sud, *fagu*;
16: la nord, *monotone* 'berbec', la sud, *mondone* (asimilarea *nt* > *nd*);

17: la nord, *denti* 'dinți', la sud, *dienti* (metafonie sau diftongare condiționată, *cf. infra* 2.1.4 nr. 2.3);
18: la nord, *aceto* 'oțet', la sud acito (metafonie).

Această ilustrare permite înțelegerea naturii criteriilor interne, care servesc la a stabili o diferență lingvistică. Diviziunile stabilite pe această cale sînt valabile din punct de vedere științific, dar, cu toate acestea, ele rămîn relative. Două dialecte vecine, care se află de o parte şi de alta a unuia dintre aceste mănunchiuri de isoglose, se aseamănă întotdeauna cu putere şi sînt aproape mereu intercomprehensibile (*cf. infra* 1.5.1 nr. 2). În aceeaşi ordine de idei, varietățile dialectale italiene de la nordul liniei La Spezia-Rimini au fost regrupate de către Wilhelm von Wartburg împreună cu dialectele galoromane (*cf. infra* 1.1.5 nr. 3), ceea ce se justifică, mai ales avînd în vedere forma lor medievală primitivă; Italia de Nord constituie, aşadar, o zonă de tranziție lingvistică între vorbitorii occitani sau francezi şi vorbitorii Italiei centrale şi meridionale.

1.1.4. Caracteristici externe ale limbilor romanice

Elementele definitorii, geografice şi geolingvistice prezentate pînă acum (1.1.1-1.1.3), deja arată cît este de dificilă descrierea unei limbi de o manieră adecvată. Precum definiția fenomenului *limbajului*, descrierea unei *limbi date* solicită abordări diversificate. Sub acest aspect, vom propune o privire de ansamblu asupra **caracteristicilor esențiale** ale idiomurilor în discuție:

1. numărul actual al vorbitorilor din diferitele teritorii,
2. actualele limbi de contact (în țările în care limbile în discuție dispun de un teritoriu propriu),
3. elaborarea unui aspect scris,
4. importanța dialectelor (subcapitol integrat în cel dintîi, pentru idiomurile ai căror vorbitori nativi sînt esențialmente dialectofoni).

Pentru această privire de ansamblu am reținut cele treisprezece limbi romanice actuale care dispun cu toată claritatea de criteriul distanțării lingvistice: franceza, occitana/gascona, franco-provensala, italiana, sarda, romanşa, ladina şi friulana (împreună), spaniola, catalana/valenciana/baleara, galițiana, portugheza şi româna.

N.B. Renunțăm aici la trimiteri sistematice la capitolele asupra variației, a caracteristicilor interne și la istoria externă, în care vom înlocui datele care urmează într-un context evolutiv mai larg; de asemenea, renunțăm la trimiterile la articolele din RSG (mai ales la art. 66-96 asupra istoriei externe a diferitelor limbi romanice) și la elementele corespunzătoare din manualul lui Georg Bossong (*Die romanischen Sprachen*, 2008), care ne-a servit drept ghid pentru prezenta ediție a acestui capitol; fiecare paragraf, așadar, trimite în mod implicit la acest excelent manual a cărui lectură o recomandăm cu căldură studenților care au acces la limba germană.

1. Franceza și dialectele limbii d'oïl

1.1. Limba franceză este limba maternă a aproximativ **70 de milioane** de vorbitori din Franța, Belgia, Elveția, Luxemburg, Monaco, Quebec (*cf. supra* 1.1.2, pentru departamentele și teritoriile de peste mări); mai dificil este de determinat numărul vorbitorilor francezei ca limbă secundară, mai ales în Haiti, Mauritius, Seychelles – unde franceza coexistă cu o limbă creolă, cu bază lexicală franceză – și, mai mult, în Africa. Cifrele avansate variază între 25 și 130 de milioane (uneori, socotind ca francofoni pe toți locuitorii unei țări chiar dacă franceza este vorbită acolo de către o minoritate), **65 de milioane**, însă, pare o sumă rezonabilă (*cf.* Bossong, 2008, p. 158-160).

1.2. În **Franța**, limba națională coabitează cu numeroase alte limbi sau varietăți **aloglote** (= diferite limbi de pe același teritoriu), **romanice** și neromanice: occitana (*cf. infra* 2), catalana (în Pirineii orientali), corsicana (*cf. infra* 4.3), precum și cîteva insule de dialecte oïlice (nordice), care își au propriul teritoriu.

N.B. Delimitarea precisă a teritoriului unei limbi minoritare este extrem de delicată deoarece vîrsta vorbitorilor și contextele de utilizare constituie parametri determinanți, și deoarece situația unei limbi minoritare este instabilă (problematica se observă într-o manieră exemplară din reprezentările cartografice minuțioase ale lui F. Bernissan, 2012, pentru gasconă, *cf. infra* nr. 2.1).

În schimb, italiana, portugheza și spaniola nu sînt 'teritorializate', chiar dacă acestea dispun de o solidă bază de vorbitori, ca urmare a imigrațiilor. Printre limbile **neromanice**, dialectele alamanice din Alsacia, dialectele francice, în Lorena germanofonă, flamanda (în Pas

de Calais), bretona şi basca, sînt asociate unei arii specifice. Se adaugă limbile migrante, precum araba, turca şi limbile Asiei orientale, care pot conta uneori pe un număr important de vorbitori (cel puţin 2 din 61 de milioane de locuitori ai Franţei sînt arabofoni, însă nu există un recensămînt oficial). Cu toate acestea, pentru vorbitorii tuturor limbilor minoritare din ţară, franceza reprezintă **reperul comun**.

În **Elveţia**, situaţia este aparte, deoarece patru limbi coexistă ca **limbi naţionale**, dintre care trei romanice: germana (în zona germană, în care dialectele alamanice domină la nivel vorbit), franceza (cu aproximativ **1,4 milioane** de vorbitori în Elveţia romandă, unde, în vechime, limba vorbită era franco-provensala, *cf. infra* nr. 3), italiana (în cantonul Ticino şi într-o parte din Graubünden) şi romanşa sau retoromana (în cantonul Graubünden, *cf. infra* nr. 6).

Belgia înregistrează două mari limbi naţionale – franceza (cca 3,4 milioane de vorbitori) şi flamanda (cca 7 milioane de vorbitori) – precum şi un mic teritoriu germanofon. Această distribuţie pare simplă, însă ea generează, totuşi, importante conflicte lingvistice. În **Luxemburg**, franceza coabitează ca limbă naţională cu dialectul francic de *Lëtzebuergesch*, limba maternă dominantă, şi cu germana. **Canada** este bilingvă în provincia Quebec (cu cca 7 milioane de francofoni), însă monolingvă în partea sa anglofonă.

1.3. Ca limbă scrisă, franceza s-a edificat mai ales începînd cu secolul al XII-lea, în cadrul unui proces de neutralizare, plecat de la diferitele varietăţi dialectale vorbite şi de la modelul latin. **Limba medievală** includea şi Anglia (anglo-normandă) şi juca, totodată, rolul de limbă literară aloglotă în Italia de nord, (franco-italiana) şi de limbă de circulaţie în regatul latin al Ierusalimului. Forma sa varia de la o regiune la alta, cu păstrarea unei anumite unităţi generale, datorate nu unui model central, ci condiţiilor genezei sale, peste tot aceleaşi: voinţa de a se rupe de dialectele vorbite, preferinţa pentru formele supraregionale şi imitarea latinei scrise. Aşadar, **franceza regională scrisă** a Evului Mediu, în mod indubitabil se distingea cu tărie de **dialectele oïl**, vorbite în aceeaşi vreme, chiar în regiunea Parisului, care a jucat un rol aparte în procesele de neutralizare şi de standardizare, mai ales începînd cu secolele al XIII-lea şi al XIV-lea.

1.4. **Dialectele oïlice** au supravieţuit în uzul de zi cu zi, peste tot pe teritoriul lor de origine, pînă în secolele al XVII-lea – al XVIII-lea (*cf. infra* 1.2.2 nr. 1, ilustraţia 14, hartă a domeniului oïl). În această

epocă, zona centrală s-a dedialectalizat sub influența crescîndă a megalopolisului parizian; în alte regiuni, dialectele locale au subzistat pînă în prima jumătate a secolului al XX-lea, apoi au cedat în fața condițiilor de comunicare ale statului contemporan (alfabetizare, mobilitate și apoi televiziune). Către anul 2000, doar persoanele mai degrabă în vîrstă, din cîteva locuri, mai vorbesc un dialect cu competența vorbitorilor de limbă maternă; acesta este cazul, mai ales, al valonei din Belgia și, într-o mai mică măsură, al lorenei din Val d'Orbey și Val de Villé, din Vosgi (sub guvernarea germană, în timpul fazei de puternică dedialectalizare, din 1871-1918). Mai există, totodată, un număr redus de vorbitori din Franche-Comté, inclusiv din cantonul elvețian din Jura, de galică, din Bretania orientală, de normandă, din insulele Canalului Mînecii, Guernsey și Jersey, sau de picardă. În general, cifrele avansate sînt supraevaluate; pe baza a numeroase sondaje personale, presupunem că numărul acestora nu ar trebui să depășească 10.000 de persoane în Franța (în jur de 0,3% din populația regiunilor de limbă oïl, încă puternic dialectofone acum un secol).

2. Occitana și gascona sau dialectele limbii d'oc

2.1. **Occitana** și **gascona** (la sud-est de Garonne) sînt două idiomuri care dețin în comun numeroase trăsături lingvistice, dar care cunosc, încă de la origine, diferențe interne destul de mari încît să nu poată fi confundate. Diferitele variante de occitană sînt destul de diversificate sub aspect lingvistic; diferența dintre formele meridionale (languedociană și provensală) și formele septentrionale (grupul limousin-auvergnat și dauphin) este în mod particular marcată, după cum am putut constata deja prin exemplul continuatorilor lat. CASA. În afara cazului particular al aranezei, pe care îl vom vedea mai departe, occitana și gascona nu dispun de un statut de autonomie politică pe propriul lor teritoriu și nu au vorbitori nativi ai unei varietăți standardizate, toți vorbitorii de limbă maternă fiind, așadar, **dialectofoni**.

Numărul actualilor **vorbitori nativi** ai complexului occitano-gascon este dificil de evaluat deoarece acest aspect are o puternică miză politică și ideologică. Cifrele avansate astăzi variază între o jumătate de milion și două milioane. În schimb, o recentă anchetă minuțioasă din Bigorre evaluează numărul vorbitorilor nativi capabili

să susțină o conversație spontană, pentru întregul sud al Franței, la aproximativ **100.000 de persoane** (F. Bernissan, *Combien de locuteurs compte l'occitan en 2010?*, 2012). Autorul presupune că această cifră urmează a se reduce la 30.000 de vorbitori în 2030 (ceea ce se apropie de evaluarea noastră personală, care, în prima ediție a acestui manual, presupunea existența a 50.000-100.000 de vorbitori). Este o scădere puternică şi regretabilă de la nouă-zece milioane de vorbitori estimați la începutul secolului al XX-lea, chiar dacă ne gîndim că în jur de un milion de persoane încă înțelege occitana şi gascona, mai cu seamă în regiunile muntoase din Masivul Central, din Alpi şi din Pirinei.

La aceste cifre se adaugă mai multe mii de vorbitori de provensală, din mai multe **văi alpine din Piemont** şi, mai ales, ai varietății araneze a gasconei, din zona catalană a **Văii Aran**. Aici, limba regională cunoaşte un statut autonom mai dezvoltat, şi cam jumătate din cei 8.000 pînă la 9.000 de locuitori au cel puțin o cunoaştere pasivă a acestui idiom. Cu toate acestea, vorbitorii obişnuiți sînt mai puțin numeroşi, iar cifrele sînt într-o uşoară scădere. În schimb, numărul vorbitorilor varietății provensale deplasate în urma unei migrații religioase medievale (valdezii) în **Guardia Piemontese**, în Calabria, se reduce astăzi la doar cîteva sute.

2.2. Limbile de contact ale occitanei şi ale gasconei sînt, în Franța şi în Italia, **franceza**, respectiv **italiana**, toți vorbitorii fiind bilingvi. Valea Aran este **trilingvă** prin prezența catalanei şi a spaniolei alături de araneză.

2.3. Occitana a cunoscut o strălucită **cultură scrisă** în Evul Mediu (prin poezia trubadurilor, de pildă), în vreme ce notarea în scris a gasconei s-a limitat la domeniul textelor reprezentate de documente (juridice şi administrative). Limba scrisă, tradițional numită **vechea provensală** (fără implicații geografice), ca limbă d'oïl, era în acelaşi timp neutralizată, regionalizată şi aflată în decalaj față de graiurile locale.

Ataşarea teritoriilor de limbă d'oc la coroana franceză a început cu Languedoc, după cruciada albigenză (1208-1229) şi, în esență, s-a încheiat în secolul al XVI-lea. Dominarea politică a Nordului a redus cu putere utilizarea în scris a occitanei, după 1550, şi a împiedicat punerea în act a procedeului de standardizare modernă (*cf. infra* 3.5.1 şi 3.5.3 nr. 5).

Au existat tentative de **resuscitare a limbii scrise**, la sfîrşitul secolului al XIX-lea, prin mişcarea Félibrige (din jurul lui Frederic Mistral (1830-1914) – care a primit premiul Nobel pentru romanul său în versuri, *Mirèio* (Mireille), scris în 1859, într-o varietate occitană din Provența de pe Ron) – şi, în secolul al XX-lea, de către *Institut d'Estudis Occitans* de la Toulouse (fondat în 1945). Félibrige a elaborat o ortografie inspirată din franceză, dar totuşi destul de fonetică (sub influența lui Joseph Roumanille, chiar dacă ortografia s-a numit '**mistralianã**'). Institutul de Studii Occitane, în schimb, a instituit o ortografie occitană etimologizantă, întemeiată pe fonetica languedoc ('**grafia clasică**'), utilizată în marea parte a actualelor scrieri occitane. Nici una dintre aceste mişcări nu s-a impus cu adevărat în rîndul vorbitorilor nativi.

3. Franco-provensala

3.1. În vechime, teritoriul franco-provensal cuprindea cea mai mare parte a Elveției romande (mai puțin nordul provinciei Jura, de limbă oïl) şi urma valea Ronului pînă în regiunea vechii capitale a Lionului, înglobînd şi Valea Aosta. Fiind aproape exclusiv o limbă orală, franco-provensala era constituită, aşadar, dintr-un ansamblu de varietăți dialectale avînd în comun o serie de trăsături interne particulare. Utilizarea **limbii vorbite**, relativ intactă încă în secolul al XIX-lea, s-a redus puternic în Franța, mai întîi, în Elveția şi în Italia, apoi. Un statut de relativă autonomie în Valea Aosta a încetinit acest proces, însă nici această regiune nu mai are astăzi prea mulți vorbitori tineri de limbă maternă.

Ultimii vorbitori nativi de franco-provensală – în mare parte vîrstnici – se concentrează în Valea Aosta şi în anumite zone din Valais (mai ales în satul Évoléne, care, la 1.300 de metri altitudine, rămîne cam departe de marile căi de circulație, şi care încă dispune de vorbitori tineri). Numărul lor este dificil de evaluat, iar evaluările disponibile care presupun mai multe zeci de mii de persoane avînd o competență lingvistică certă ni se par, din nefericire, prea optimiste. Pe de altă parte, foarte puține persoane vorbesc o varietate franco-provensală răspîndită în perioada medievală în cele două sate Faeto şi Celle San Vito, de la nord de Pouilles.

Datorită prezenței slabe a vorbitorilor tineri, franco-provensala face parte dintre varietățile romanice amenințate.

3.2. Franco-provensala este peste tot o limbă minoritară, alături de franceză sau de italiană, toți vorbitorii ei fiind cel puțin bilingvi. În Valea Aosta, franceza deține, totodată, un anumit rol ca limbă scrisă.

3.3. Franco-provensala nu a cunoscut niciodată o elaborare sistematică în scris. Încă din Evul Mediu, majoritatea textelor s-a aliniat la scrierea franceză, în Franța, precum și în Elveția (sub formele ei regionale din Burgundia și din France Comte), chiar dacă elementele franco-provensale apar în mod constant (mai ales în Fribourg). Lucrul acesta explică motivul pentru care identitatea acestui idiom nu a fost observată decît destul de tîrziu de către comparatistul italian Graziadio Isaia Ascoli (1829-1907). În perioada modernă, franceza a fost limba scrisă în zonele franceze și helvetice, piemonteza în Valea Aosta. Franco-provensala, în schimb, își face sporadic apariția în textele folclorice și în literatura dialectală.

4. Italiana

4.1. Italiana este cunoscută de către toți italienii, incluzînd Sardinia, și de către toți ticinezii. Ea are în jur de 55 de milioane de vorbitori nativi în Italia și pînă la 25 de milioane de vorbitori în întreaga lume, ca urmare a migrațiilor importante către alte țări ale Europei, ale Americii de Nord, Argentinei și Australiei (*cf.* Hermann W. Haller, *La lingua degli emigranti e degli esiliati: italiano*, RSG, art. 167). Cantonul Ticino, din Elveția are 335.000 de locuitori la care se adaugă numeroși italofoni din alte părți ale țării, cvadrilingvi (în total mai mult de jumătate de milion de vorbitori nativi, dacă includem celelalte cantoane; pentru Graubünden *cf. infra* 6.1).

4.2. În ceea ce privește plurilingvismul, cazul **Italiei** este asemănător celui al Franței, cu deosebirea că dialectele italiene încă sînt destul de viguroase. Alături de numeroasele sale varietăți dialectale, limba națională italiană este însoțită în mai multe regiuni de felurite **idiomuri romanice**, prezentate la locul lor (*cf.* ilustrația 6): sarda, ladina dolomitană și friulana (*cf. infra*), precum și franco-provensala și, foarte punctual, occitana (*cf. supra*).

Pe de altă parte, patru **limbi neromanice** au cunoscut o expansiune teritorială limitată: varietățile germanice (tiroleza în Tirolul de Sud, alamanica din Walser, dimprejur de Monte Rosa, bavareza din Sette Comuni și Tredici Comuni, de pe versantul de sud-est al Alpilor), slovena (în nord-est), greaca și albaneza (intrate în

epoci diferite, în cîteva sate din Italia de Sud). Pe de altă parte, Italia este plină de numeroase limbi ale emigranților de dată recentă.

4.3. **Formele scrise medievale** ale italienei se diferențiază în funcție de marile regiuni, precum pentru limba oïl şi limba oc, cu deosebirea că marile oraşe au jucat un rol mai important în formarea acestora (mai ales Genova, Milano, Veneția, Florența, Roma şi Napoli). Spre deosebire de franceză, însă, **limba standard** care se dezvoltă şi se impune în epoca modernă, nu este rezultatul organic al unei forme neutralizate de-a lungul mai multor secole şi difuzată în cele din urmă prin curtea regală. În fapt, ea se întemeiază pe o limbă regională bine determinată, toscana elaborată în cadrul unui proces artificial într-o anumită măsură: în secolul al XVI-lea, toscana arhaică scrisă a secolului al XIV-lea a fost luată ca model de limbă supraregională, sfîrşind prin a se impune ca limbă națională în secolul al XIX-lea.

În Evul Mediu, **limbile regionale scrise**, precum napoletana, venețiana, siciliana sau chiar toscana, coexistau într-o manieră relativ independentă (făcînd abstracție de anumite influențe toscane, din diverse locuri, începînd cu secolul al XIV-lea). În epoca modernă, aceste limbi regionale au continuat, de altfel, să producă texte literare de o anumită importanță, pînă la apariția statului contemporan. Astăzi încă există o literatură dialectală demnă de atenție. În cazul **corsicanei** – care, sub aspectul originii, este un dialect al Italiei centrale, apropiat de toscană iar, sub aspect politic, integrat Franței din 1768 –, producția recentă de texte atinge o reală diversitate.

4.4. Centralizarea politică slab marcată a Italiei din epoca modernă a garantat o vitalitate ridicată **dialectelor** vorbite pînă la sfîrşitul secolului al XX-lea; astăzi încă, un italian din doi face apel la dialect în mod regulat, chiar dacă în rîndul tinerei generații procentajul dialectofonilor a cunoscut o cădere considerabilă. Mediile de comunicare în masă par a fi separat tînăra generație de dialectele strămoşilor acestora şi, peste 50 de ani, situația dialectelor s-ar putea schimba radical.

N.B. Harta alăturată reproduce sub o formă simplificată *Carta dei dialetti d'Italia* pe care Giovan Battista Pellegrini a realizat-o în 1977; sub formă cartografică, aceasta sintetiza pentru prima dată peisajul dialectologic italian în toată complexitatea sa (trebuie corectată o

greșeală: teritoriul «Alto Adige» de pe această hartă, corespunde, de fapt, teritoriului «Trentino», și invers).
Grupele dialectale indicate în legendă (nr. 1-12) reunesc dialecte adesea distincte, prin urmare dăm o listă mai precisă care să indice și punctele din AIS (a căror distribuție concretă decurge clar din ilustrația 5):

1 ticinez (punctele AIS 22-93)

2 galo-italian:
- I liguric (p. 177-193)
- II piemontez (p. 133-176)
- III lombard (p. 117-129; 205-285)
- IV emilian, *romagnolo* (p. 401-499)

3 ladin (p. 305-322)

4a venețian (*'veneto'*, p. 345-399)

4b *trentino* (p. 333-344)

5 friulan [neinclus în LEI]

6 toscan (p. 500-545)

7 dialecte 'mediane' (p. 546-618):
- I *marchigiano* central
- II umbric
- III *laziale*

8 dialecte central-meridionale (p. 619-745):
- I *abruzzese*
- II *molisano*
- III *pugliese*
- IV *campano*
- V *luvano* (= Basilicata)

9 dialecte meridionale 'extreme' (p. 748-896):
- I salentin
- II calabrez
- III sicilian

10/11 sard (p. 901-) [neinclus în LEI]:
- I logudorian
- II campidanian
- III *sassarese*
- IV *gallurese* (p. 916-922)

12 corsican [neinclus în LEI]

De la apariția hărții, elementele acesteia au putut fi rafinate cu ajutorul bibliografic al *Lessico Etimologico Italiano* (LEISuppl), care procură actualmente cea mai detaliată structurare a varietăților dialectale italoromanice; acesta integrează și punctele din AIS.
Recent, Hans Goebl a realizat o versiune dialectometrică a AIS, care detaliază mai mult repartiția grupelor dialectale (H. Goebl, *la dialettometrizzazione integrale dell'AIS*, 2008, *cf.* harta sintetică, p. 10).

Ilustrația 6. Structura geolingvistică a Italiei, după AIS

Sursa: *Carta dei dialetti d'Italia* (G.B. Pellegrini, 1977), adaptată după reproducerea ei în LRL, vol. 4.

Dialectele italiene sînt foarte diversificate (*cf.* ilustrația 6); am văzut deja că diferitele grupuri dialectale formează trei mari ansambluri, dialectele de nord, de centru și de sud (*cf. supra* 1.1.3). Cele de nord prezintă un număr mare de trăsături comune cu dialectele galoromane, cu excepția celui venețian (*ib.*); cele din Centru privesc mai ales Toscana, dar și Corsica și Sardinia septentrională și dialectele 'mediane' (partea de nord din Marche și

din Latium, precum şi din Umbria); dialectele meridionale cunosc o diviziune ulterioară între dialectele central-meridionale (*alto-meridionali*) şi meridionale 'extreme'.

> N.B. Această ultimă separație este menționată pe harta lui Wartburg (ilustrația 4) prin limita de latinizare din Antichitate care, spre 200 d.C., nu atinsese încă sudul extrem al peninsulei, care era grecofon. Cu toate acestea, înaintea căderii Imperiului Roman, şi această parte a Italiei a fost latinizată; totuşi, în Puglia, Calabria şi chiar în Sicilia, rămînea un anumit număr de sate grecofone (a căror vitalitate a crescut în epoca bizantină, între secolele al VI-lea şi al XI-lea, *cf.* F. Fanciullo, *Fra Oriente e Occidente*, 1996).

Diversitatea lingvistică internă a trei (chiar patru) mari grupe dialectale este cît se poate de remarcabilă, în special opoziția dintre dialectele de nord ('galoitaliene') şi celelalte. Sprijinită de vitalitatea încă reală a graiurilor tradiționale, ea constituie un teren de cercetare excepțional, în fonetică, în morfologie, în sintaxă, precum şi în lexicologie.

5. Sarda

5.1. Recenta elaborare a **sardei** a avut ca efect o standardizare parțială, însă actualii vorbitori nativi, indiferent de orice, utilizează ca limbă maternă o varietate dialectală, iar nu una standardizată. Numărul acestora este încă important, depăşind un milion de persoane, chiar dacă tînăra generație urmează comportamente observate în Peninsulă, aliniindu-se la italiana standard. În ciuda recentului său statut autonom, viitorul sardei nu este pe deplin asigurat.

Dialectele sarde se divid în două ansambluri, un grup logudorian, în Centru-Nord (4a pe hartă, ilustrația 4) şi un grup campidanian în Sud (4b). Diferențele şi variațiile interne ale acestor ansambluri sînt destul de evidente. La interiorul logudorezului se evidențiază mai ales nuorezul (la est), la marginile septentrionale, graiul localității Sassari ocupă o poziție particulară prin vechile interferențe cu dialectele toscane învecinate.

5.2. Sarda se află în **contact** continuu cu italiana, care îi 'acoperă' teritoriul tradițional din Sardinia. Localitățile din nordul extrem al insulei nu vorbesc sarda, ci o varietate apropiată de corsicana meridională (aşadar, tipul toscan), galureza; la rîndul ei, aceasta este

apropiată de varietatea din Sassari (delimitarea este indicată pe harta lui Wartburg printr-o linie punctată). Alghero de pe coasta de nord-vest a Sardiniei, este o enclavă lingvistică ce rezultă din dominația catalană din Evul Mediu (*cf. infra* 9.1). Cvasi-totalitatea locuitorilor insulei vorbesc italiana ca a doua sau prima limbă.

5.3. Sarda a cunoscut **notarea în scris** în Evul Mediu, însă doar în texte administrative și juridice, precum gascona. Scrierea sardă medievală s-a dezvoltat după o primă epocă bizantină și semiautonomă având ca limbă-acoperiș catalana, urmare a cuceririi aragoneze (1326). Treptat, catalana a cedat locul spaniolei (secolul al XVII-lea) și de la începutul secolului al XVIII-lea sarda s-a aflat sub acoperișul lingvistic italian (1720). În timpul epocii catalane, începînd cu secolul al XV-lea, a apărut, într-o anumită măsură, o literatură, mai ales religioasă. În epoca contemporană aceasta s-a restrîns, dar este de bună calitate.

Formarea unei varietăți standard a sardei este puternic complicată de marea diversitate dialectală, precum în cazul occitanei și al romanșei. În fapt, sarda este actualmente scrisă sub două forme dialectale majore, campidaneza și logudoreza, conform originii autorilor. În ciuda unei conștiințe ascuțite a vorbitorilor în ceea ce privește autonomia sardei, elaborarea lingvistică a acesteia rămîne parțială.

6. Romanșa

6.1. **Romanșa** este singura limbă romanică proprie Elveției, țară plurilingvă de altminteri (*cf. supra* 1.2). Denumirea cea mai frecventă în Elveția este **reto-romană**, termen pe care îl evităm deoarece, în discuțiile de lingvistică, el este deseori utilizat într-un mod imprecis pentru a desemna un ansamblu de trei idiomuri, totuși destul de distincte, romanșa, ladina și friulana (*cf. infra* 7).

În principal, romanșa cunoaște cinci varietăți dialectale care corespund la cinci mari văi din cantonul Graubünden (Grischun, Grigioni, Grisons): *puter*, în Engadinul de sus, *vallader* în Engadinul de jos (inclusiv Val Müstair), *sursilvan* (sursilvana) în regiunea Rinului anterior, *sutsilvan* (subsilvana), în valea Rinului posterior, și *surmiran*, în văile din Albula și Julia. Practic, nu există vorbitori nativi ai varietății standard, **rumantsch grischun** (*cf. infra* 6.3). În zilele noastre, o treime din 600.000 de vorbitori nativi trăiesc în afara

cantonului, mai ales la Zürich, unde romanşa este destul de prezentă în învăţământul universitar. În Graubünden, cea mai mare concentrare de vorbitori se află în regiunea Rinului anterior şi în Engadinul de jos.

Dacă numărul vorbitorilor tineri este într-o uşoară scădere, romanşa primeşte o puternică susţinere instituţională ca limbă naţională (din 1938) şi administrativă (din 1880 la nivel cantonal şi din 1996 la nivel federal). Caracterul ei activ în plan literar şi cultural îi asigură, totodată, o anumită vitalitate.

6.2. De la integrarea cantonului în Federaţie, în secolul al XIX-lea, locuitorii din Graubünden se află sub o tot mai crescută dominaţie lingvistică din partea Elveţiei germanice. Germana standard şi varietăţile sale dialectale alamanice sînt, astăzi, limbile cele mai răspîndite în canton şi, practic, toţi vorbitorii de romanşă cunosc germana şi/sau dialectul alamanic. Se adaugă şi coprezenţa limbii italiene ca limbă oficială a cantonului Graubünden (văile meridionale din Val Mesolcina, Val Bregaglia şi Val Poschiavo) şi un număr important de vorbitori de origine italiană în zonele romanşei.

6.3. Din secolul al XVI-lea există o tradiţie notabilă a textelor scrise, mai ales pentru engadină (valladeră) şi sursilvană. În 1982, romanistul Heinrich Schmid (1921-1999) a elaborat la îndemnul *Lia Rumantscha* o limbă contemporană scrisă, **rumantsch grischun**, care reflectă o formă neutralizată, creată cu plecare de la diferitele varietăţi dialectale. Începînd cu 2007, aceasta se învaţă într-o parte a şcolilor din Graubünden. Rumantsch-ei grischun, însă, îi lipseşte exerciţiul de secole, iar diferenţele interne dintre cele cinci varietăţi sînt astfel încît utilizarea acestei limbi standard nu este mereu comodă pentru vorbitorii nativi. În comparaţie cu rumantsch grischun, engadina şi sursilvana, ca limbi regionale scrise, deţin un real dinamism. Ele joacă un rol mai ales în literatura recentă şi diversificată.

7. Ladina, friulana

7.0. Ladina corespunde varietăţilor dialectale vorbite în cinci văi ale Dolomiţilor, mai ales în jurul masivului Sella (Val Gardena, Val Badia, Val di Fassa, Livinallongo, Cortina d'Ampezzo), iar friulana unui ansamblu de dialecte din regiunea Friul. Aceste două idiomuri, plasate din punct de vedere geografic în Italia nord-orientală, au avut

o istorie lingvistică externă asemănătoare şi, împreună cu romanşa, deţin în comun un anumit număr de trăsături interne (de exemplu, păstrarea lui *l* după consoană şi a diftongului latin *au*, pluralul în *-s*, palatalizarea la /ʧ/ a lui /k/ înainte de /a/ şi diftongarea vocalelor latine accentuate /e/ şi /o/ aflate în silabă deschisă, *cf. infra* 2.1.4).

Revenind la problema de terminologie privind termenul 'reto-roman', comparatistul Graziadio I. Ascoli, deja menţionat (*cf. supra*, 3.3) a identificat, încă de la 1873, aceasta particularitate de clasificare, reluată de către romanistul austriac Theodor Gartner (1843-1925). Acesta din urmă presupunea existenţa unei vechi unităţi lingvistice între cele trei idiomuri cărora le aplica numele de 'reto-roman' (nu doar din cauza populaţiei antice a reţilor, ci şi reluînd numele latin dat Graubündenului de către umanişti, *Raetia*). Într-o contramişcare, lingviştii italieni Carlo Battisti (1882-1977) şi Carlo Salvioni (1858-1920) au apărat teza relaţiei genetice cu dialectele italiene înconjurătoare, teză care pregătea terenul pentru ideea unei supremaţii politico-lingvistice a italienei asupra celor trei idiomuri alpine. '**Questione ladina**' care a rezultat de aici, şi la care s-au adăugat discuţiile de natură politică dintre Italia, Austria şi Elveţia, a fost dezbătută pînă de curînd.

Problema rămîne spinoasă: din punct de vedere tipologic, asemănările interne şi externe ale celor trei limbi din această *Romanie a Alpilor orientali* permit, cu certitudine, gruparea lor fenomenologică şi le acordă o poziţie intermediară între dialectele Italiei de Nord şi dialectele galoromane. Din punct de vedere genetic, o poziţie rezonabilă pare a fi aceea care presupune că, pînă la sfîrşitul secolului al X-lea, cele trei regiuni geolingvistice se înscriau într-un mozaic lingvistic care îngloba întreaga Italie de Nord, mai puţin regiunea Veneţiei (de lîngă Bizanţ şi Dalmaţia). Începînd cu secolul al XI-lea, ansamblurile *Romaniei Alpilor orientali* s-au desprins mai mult sau mai puţin de Italia de Nord, dobîndind actuala fizionomie lingvistică.

7.1. Numărul actual al vorbitorilor **ladinei dolomitane** este destul de scăzut (cca 30.000 de vorbitori), însă – contrar altor limbi romanice minoritare – el se află într-o uşoară creştere, mai ales datorită copiilor care o învaţă ca primă limbă. Altminteri, ladina rămîne ameninţată.

Friulana este mult mai răspîndită, chiar dacă vorbitorii nativi aparţinînd noii generaţii sînt în scădere. Cu mai mult de jumătate de milion de vorbitori, friulana dispune astăzi de o relativă stabilitate.

Cele două idiomuri dispun de un statut de autonomie în Italia, beneficiind de dispoziţii juridice şi administrative variabile.

7.2. În cea mai mare parte a lor, vorbitorii ladinei sînt trilingvi (ladină, germană – sub forma varietăţii sale din Tirolul de Sud –, italiană), toţi fiind cel puţin bilingvi; vorbitorii friulanei sînt bilingvi (friulană, italiană).

7.3. Folosirea în scris a celor două limbi este relativ slabă, chiar dacă tradiţia textelor urcă, pentru ladină, ca şi pentru romanşă, pînă în secolul al XVI-lea, iar pentru friulană, în textele documentare, pînă în secolul al XIV-lea. În ceea ce priveşte ladina, utilizarea ei în regiunea *Trentino-Tirolul de Sud*, ca limbă a şcolii şi a administraţiei, ar putea permite elaborarea şi difuzarea unei koiné de referinţă, formată după exemplul rumantsch grischun, ***ladina dolomitană***. În ceea ce priveşte friulana, notarea acesteia în scris este favorizată de slaba variaţie internă şi de către modelul graiului din capitala Udine.

8. Spaniola

8.1. Spaniola zilelor noastre este de departe limba romanică **cea mai răspîndită**, cu aproximativ 42 de milioane de vorbitori în Peninsula Iberică, între 340 şi 360 de milioane de vorbitori în America centrală şi meridională şi între 36 şi 42 de milioane în Statele Unite (*cf. supra* 1.1.2).

8.2. Spania comportă mai multe idiomuri romanice teritorializate în afara spaniolei şi alături de bască: galiţiana, catalana, varietatea gasconă a aranezei, asturiana şi aragoneza. Statutul autonom al acestor idiomuri este puternic dezvoltat, catalana, basca şi galiţiana fiind limbi co-oficiale (*cf. infra* 8.4, 9, 10 şi *supra* 2).

În ţările din **Romania nova**, spaniola cunoaşte cazuri de **bilingvism** tradiţional, uneori foarte pronunţat, mai ales în Paraguay – unde guarani are acelaşi statut oficial ca şi spaniola şi deţine o puternică bază demografică –, în Bolivia (cu aymara) şi în Peru (cu quetchua şi deopotrivă cu aymara), dar şi în Guatemala şi Ecuador. Chiar dacă expansiunea hispanică în America a fost însoţită de o terifiantă cădere demografică în rîndul populaţiilor precolumbiene (*cf. infra* 3.5.1), numărul limbilor amerindiene de contact rămîne, în

anumite cazuri, foarte ridicat, precum în Mexic, mai cu seamă (54 de limbi indiene oficial inventariate). În schimb, în Statele Unite spaniola este o limbă minoritară sau dominată, în contact cu engleza; Puerto Rico reprezintă un caz particular deoarece acesta a fost ataşat politic Statelor Unite, dar, înainte de toate, el este hispanofon.

8.3. Încă din Evul Mediu, spaniola a fost supusă proceselor de **neutralizare**, din raţiuni care aveau la bază un intens proces de alipire a populaţiilor din vremea **cuceririi arabo-berbere** din Peninsula Iberică şi datorită recuceririi sale prin regatele şi senioriile creştine. Efectele omogenizării limbii vorbite au facilitat în mod considerabil elaborarea **limbii scrise**: din perioada Evului Mediu, spaniola scrisă este mai puţin instabilă decît limbile din Galo- şi Italoromania, iar începînd cu secolul al XIII-lea ea atinge un stadiu de elaborare asemănător celui al francezei sau italienei secolului al XVI-lea. Vom reveni asupra acestei chestiuni în capitolul corespunzător de istorie externă (*cf. infra* 3.4).

În epoca modernă, difuziunea spaniolei ca limbă scrisă în America şi în alte teritorii hispanofone este frecvent însoţită de variaţii, mai ales grafo-fonetice şi lexicale şi de numeroase interferenţe cu limbile de contact.

Spaniola a cunoscut o excepţională **evoluţie literară** şi, în general, textuală, începînd cu Evul Mediu, catalizată de numeroase contacte culturale şi de către forţa regatelor şi a imperiilor iberice. Ne gîndim la textele ştiinţifice medievale traduse din arabă în Spania celor trei religii, la poezia mistică a secolului al XVI-lea, la povestirile colonizării din acea perioadă, redactate de autori semi-învăţaţi sau la bogata literatură a Americii ultimelor decenii.

8.4. **Actualele varietăţi romanice** din Peninsula Iberică încă reflectă, prin distribuţia lor geografică şi prin caracteristicile lor interne, efectele îndepărtate ale cuceririi musulmane din secolul al VIII-lea. Aceasta a slăbit varietăţile dialectale în curs de formare, pe patru cincimi din suprafaţa peninsulei, cu excepţia unei părţi din nord, care se întinde din Galiţia pînă în Catalonia septentrională. Spectaculoasa mişcare de recucerire de către creştini, ***reconquista***, a antrenat, între secolele al IX-lea şi al XIII-lea, importante migraţii. Acestea au răspîndit varietatea dialectală a castilienei din cîteva văi ale munţilor Cantabrici – între Santander, Burgos şi La Rioja – pe

mai mult de jumătate din peninsulă (*cf.* prezentarea mai detaliată, *infra* 3.4.1 nr. 1).

Evoluțiile geolingvistice sînt evidente pe următoarele două hărți, puternic schematizate:

Ilustrația 7. Transformările geolingvistice din Peninsula Iberică, ca urmare a *reconquistei*

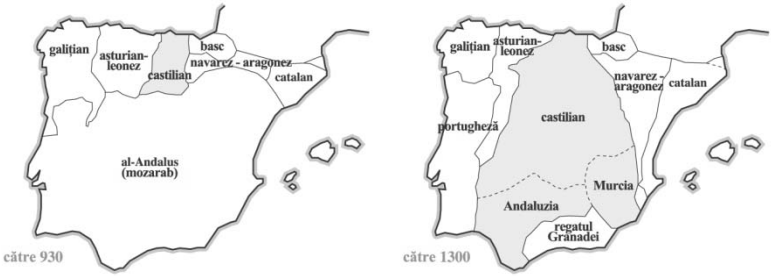

Sursa: tradusă după Dietrich/Geckler, 1990, p. 165; *cf.* harta corespondentă a lui Bossong, 2008, p. 322, precum și harta detaliată din Martinez González/Torres Montes, RSG art. 73, p. 859 («Expansión del castellano en la Peninsula Ibérica»).

Paralel cu castiliana, s-au răspîndit deopotrivă galițiana și catalana spre sud; prima pînă la Algarve (sub forma galego-portughezei, slab diversificată la început), cea de-a doua pînă la Alicante (= actualul idiom valencian).

> N.B. Pentru majoritatea situațiilor, termenii *castellano* și *español* sînt interschimbabili, cu precizarea că primul este mai răspîndit în America, ca urmare a voinței de a se distinge de Spania; aici, noi utilizăm 'castiliană' doar pentru vechile dialecte ale Castiliei, 'spaniolă' pentru toate celelalte cazuri.

După cum am spus deja, **castiliana** inițială s-a neutralizat încă din vremea acestei spectaculoase expansiuni, care urma să o ducă apoi pînă în America. Varietățile sale vorbite, așadar, nu au cunoscut niciodată – cu excepția zonelor din nordul Peninsulei, de unde s-a răspîndit – o variație precum cea a dialectelor franceze, occitane sau italiene. Formele de expansiune ale spaniolei, așadar, sînt caracterizate de o variație dialectală relativ slabă, ele nefiind dialecte

'primare', apărute pe calea transmiterii ereditare a latinei tîrzii vorbite, ci '**dialecte secundare**', apărute cu pornire de la un dialect primar, ca urmare a efectelor neutralizatoare ale unei imigrații (*cf. infra* 1.5.3 nr. 3).

Dintre varietățile secundare ale spaniolei iese în evidență **iudeo-spaniola**, care s-a format ca urmare a expulzării evreilor de către regii 'catolici', în 1492, și care a devenit limba tradițională a iudeilor **sefarzi**. Această varietate, desprinsă din limba de origine, a fost notată în scris cu litere ebraice și se caracterizează printr-un număr ridicat de împrumuturi din ebraică. Răspîndirea sa la începutul secolului al XX-lea, mai ales în Magreb și în Balcanii osmanici s-a diminuat cu putere ca urmare a persecuțiilor și a holocaustului; cea mai mare parte a zecilor de mii de vorbitori actuali locuiește astăzi în Israel.

Formele creolizate avînd baza lexicală în spaniolă sînt relativ puțin numeroase, ținînd seamă de marea răspîndire a acesteia. Varietățile cele mai vorbite sînt cele ale **chabacano**, grup de limbi creole din Insulele Filipine (sub dominație spaniolă între 1565 și 1898), ele numărînd mai mult de jumătate de milion de locuitori. **Papiamento**, limbă națională a insulelor Caraibe, Aruba, Bonaire și Curaçao, provine dintr-o creolă cu bază lexicală portugheză. Ulterior, aceasta a fost hispanizată, dar și influențată de olandeză. În schimb, **palanquero** columbiană, vechea limbă a sclavilor fugari este amenințată cu dispariția.

Revenim la **dialectele primare** care privesc nordul Peninsulei Iberice, unde dialectele castiliene au supraviețuit propriu-zis pînă la începutul secolului al XX-lea. Este de notat că celelalte idiomuri romanice din nord cunosc, și ele, o variație dialectală de tip primar: asturiano-leoneza la vest de castiliană, navareza și aragoneza la est (*cf.* ilustrația 7). Numărul de **vorbitori nativi** ai acestora graiuri este relativ scăzut astăzi, precum în cazul dialectelor oïl, și aceasta în ciuda tentativelor de revalorizare precum, spre exemplu, din cazul aragonezei (mai puțin de 50.000 de vorbitori). Doar asturiana cunoaște o vitalitate mai mare, ea fiind înțeleasă de aproximativ 500.000 de persoane și susținută instituțional (*Academia de la Lingua asturiana*). Vitalitatea dialectelor secundare din sudul peninsulei, în schimb, este foarte puternică, desigur, datorită marii apropieri de limba standard (cu baza castiliană), astfel încît, sub

forme mai mult sau mai puțin marcate, andaluza este vorbită de o mare parte a populației.

9. Catalana, valenciana şi graiurile din Baleare

9.1. Catalana reprezintă un grup de varietăți ale cărui forme mai pregnante sînt **catalana centrală**, dominată de Barcelona, **valenciana**, la sud şi varietatea din Insulele Baleare. Aceste idiomuri diferite, utilizate în toate contextele vieții cotidiene, sînt vorbite astăzi de aproximativ şapte, pînă la opt milioane de vorbitori de toate generațiile, pentru o mare parte a acestora fiind limbi materne. Catalana, care este în creştere sub aspect demografic, a cîştigat, pe de altă parte, o reală stabilitate a uzului în ultimele decenii. Din punct de vedere juridic, catalana centrală şi valenciana sînt recunoscute ca limbi oficiale, alături de spaniolă.

La aceasta se adaugă un număr mai curînd scăzut de vorbitori obişnuiți în departamentul francez al Pirineilor Orientali (regiunea istorică Roussillon, cu 10.000 pînă la 15.000 de vorbitori) şi într-o enclavă din Sardinia, Alghero (5.000 pînă la 10.000 de vorbitori).

9.2. Catalana se află peste tot în situația de **coexistență cu spaniola** (chiar şi cu sarda şi italiana la Alghero). Aproape toți vorbitorii sînt bilingvi sau au cunoştințe bune de spaniolă; cu toate acestea, ceva mai mult de jumătate din locuitorii teritoriului catalan şi valencian sînt hispanofoni monolingvi.

9.3. Încă din **Evul Mediu**, catalana a fost notată în scris, în mod asemănător cu occitana, care prezintă o oarecare diversificare regională. Printre marii autori, citățm mai ales pe Ramón Llull Mallorca (1232/35-1315/16) şi Ausiàs March de Valencia (cca 1397-1459). Ca urmare a dominației aragoneze, catalana a jucat un rol şi în Sardinia şi în Italia de Sud. Precum în cazul occitanei, utilizarea în scris a catalanei s-a redus puternic în secolul al XVI-lea, ca urmare a anexării coroanei aragoneze la coroana spaniolă (începînd cu 1476). **Renaşterea catalanei**, însă, în secolul al XIX-lea şi la începutul secolului al XX-lea (*renaixença*, ***rexurdimento***), a avut un curs prielnic şi a reuşit să salveze această limbă hărăzită abandonului progresiv. Din păcate, acest succes nu a putut împiedica un conflict identitar între Barcelona şi Valencia, care se manifestă mai ales prin existența a două varietăți standardizate, catalana propriu-zisă (elaborată de către *Institut d'Estudia Catalans* şi întemeiată pe

ortografia lui Pompeu Fabra, 1868-1948) şi valenciana (stabilită de *Acadèmia Valenciana de la Llengua*, începînd cu momentul fondării ei, din 1998).

9.4. **Variaţia dialectală** a ansamblului catalano-valenciano-balear corespunde, în primul rînd, opoziţiei teritoriale dintre **varietăţile** '**orientale**' (= catalana centrală şi a Balearelor precum şi graiurile din Russillon şi Alghero) şi **varietăţile** '**occidentale**', care se întind de la Lérida către Valencia în sud. În fapt, geneza valencienei este efectul expansiunii *reconquistei*, conferind acestui idiom caracteristicile unui dialect secundar (*cf. supra*, ilustraţia 7). Graiurile septentrionale ale catalanei, în schimb, participă la variaţia mai marcată a dialectelor primare.

Diferitele varietăţi de catalană (în sens larg) rămîn cu certitudine intercomprehensibile, chiar dacă diferenţa dintre formele orientale şi cele occidentale – mai apropiate de spaniolă – este uşor recognoscibilă, mai ales pentru hispanofoni.

10. Galiţiana

10.1 şi 10.2. Galiţiana este vorbită exclusiv în Galiţia, la nord-est de Peninsula Iberică. Din 1981, este limbă co-oficială, alături de spaniolă, iar cei aproximativ 2,6 milioane de vorbitori ai ei sînt bilingvi aproape toţi.

10.3. Începînd cu *reconquista*, galiţiana a fost exportată relativ devreme spre sud, ajungînd la Algarve încă din 1248. În consecinţă, galiţiana medievală scrisă nu era distinctă de portugheză; de aceea se vorbeşte despre un ansamblu lingvistic '**galego-portughez**', cunoscut mai ales pentru lirica de tip trubaduresc. Diferenţierea dintre cele două limbi începe odată cu separarea lor politică, în secolul al XII-lea, şi se fortifică prin ataşarea Galiţiei la coroana spaniolă, în 1476. În lipsa acestui eveniment, relaţia dintre galiţiană şi portugheză ar fi fost, fără îndoială, mai strînsă, pînă la a fi comparabilă cu cea dintre catalană şi valenciană.

Ca urmare a supunerii de către Spania, galiţiana dispare din scris precum catalana, fiind înlocuită de spaniolă. Tentativa de **revitalizare a galiţienei** vorbite şi scrise, de la sfîrşitul secolului al XIX-lea (*rexurdimento*) a fost, şi ea, încununată de succes, în ciuda unei baze demografice mai slabe. În sfîrşit, galiţiana are importante conflicte

identitare cu catalana, care se manifestă, printre altele, prin dezbateri însufleţite asupra ortografiei, opunînd modelele spaniol şi portughez.

10.4. Varietăţile dialectale ale galiţienei provenind din latina tîrzie vorbită şi sînt, aşadar, dialecte primare. Ele se află într-un decalaj mai mult sau mai puţin puternic faţă de limba standardizată, conducînd la o situaţie foarte complexă a nivelului vorbit.

11. Portugheza

11.1. Actualmente, **portugheza** este vorbită de aproximativ 10 milioane de vorbitori în Portugalia, de mai mult de 180 de milioane în Brazilia şi de mai mult de 10 milioane în Africa (Angola, Mozambic). Acestora li se adaugă mai multe milioane de vorbitori ai ei, ca limbă secundară, din Africa, precum şi emigranţii portughezi din Europa şi din America de Nord. Numărul de vorbitori din Asia, altădată considerabil, este destul de scăzut astăzi, mai puţin în Timorul oriental, unde poate că mai sînt încă 100.000 de vorbitori. După spaniolă, aşadar, portugheza este limba romanică cea mai vorbită.

11.2. Portugheza este singura limbă romanică a cărei ţară de origine, Portugalia, este **monolingvă**, cel puţin în termenii limbilor teritorializate. În acest caz, este vorba despre încă un efect îndepărtat al *reconquistei* medievale, a cărei expansiune a creat aici un teritoriu relativ întins, de o mare omogenitate lingvistică.

În **Brazilia**, puternica regresie a limbilor amerindiene, începînd cu secolul al XVIII-lea, a redus, din păcate, numărul de vorbitori, însă au fost numărate totuşi 150 de limbi diferite, în mare parte ameninţate.

După cum am văzut deja (*cf. supra* 1.1.2), în Guineea-Bissau, în Insulele Capului Verde şi la Saõ Tome-et-Principe, portugheza este limbă oficială, alături de **limbile creole** cu bază lexicală portugheză.

11.3. Dacă notarea în scris a portughezei, în Evul Mediu, este inseparabilă din punct de vedere lingvistic de galiţiană, cea mai importantă parte a textelor a fost redactată pe actualul teritoriu al Portugaliei. În epoca modernă, portugheza continuă această traiectorie şi trece prin etape asemănătoare spaniolei, atît în ceea ce priveşte expansiunea extra-europeană, cît şi în ceea ce priveşte procesul de elaborare al textului (putem cita, drept exemplu, pe poetul Luís Camões, 1524-1580). Sub cele două forme standardizate,

din Portugalia şi din **Brazilia**, astăzi se înregistrează diferenţe fonetice şi lexicale destul de mari, dar şi o gramatică relativ omogenă şi o puternică voinţă de unitate ortografică.

11.4. Geneza portughezei, ca **varietate de expansiune** a galiţienei explică faptul că varietăţile sale dialectale sînt exclusiv de tip secundar. Diversitatea lor, aşadar, este scăzută, toate fiind apropiate de limba standard. Precum în Spania meridională, graiurile locale coexistă fără mari dificultăţi cu limba scrisă.

În Brazilia, variaţia regională este prezentă în aceeaşi măsură, însă ea nu urmează logicile valabile în Europa, ca urmare a puternicelor mişcări de migraţie de-a lungul secolelor.

12. Româna

12.1. **Româna** este astăzi limba naţională a României şi a Republicii Moldova, cu aproximativ 21, respectiv 3 milioane de vorbitori, la care se adaugă un milion de vorbitori din ţările vecine (precum Ucraina, Serbia şi Ungaria) şi mai multe milioane de emigranţi din întreaga lume.

Harta lui Wartburg arată, pentru începutul secolului al XX-lea, alte trei variante în Balcani, mai ales pe teritoriul Greciei: aromâna şi meglenoromâna, precum şi istroromâna, în Istria. Totuşi, aceste graiuri au pierdut mulţi vorbitori şi sînt puternic ameninţate, inclusiv aromâna, care, probabil, încă mai numără aproape 150.000 de vorbitori.

12.2. Începînd cu Evul Mediu, România este o ţară multilingvă şi multiculturală, însă, din păcate, aceste trăsături nu sînt stabile, datorită eradicării tragice a vorbitorilor maghiari şi germani, sub dictatura lui Ceauşescu şi în anii care au urmat căderii sale. Cea mai mare majoritate a românilor, aşadar, o constituie astăzi monolingvii. În Republica Moldova, rusa – în vechime, limbă oficială – a cunoscut un puternic regres ca urmare a obţinerii independenţei ţării, în 1991, chiar dacă încă mai rămîn numeroşi vorbitori monolingvi.

12.3. Limba scrisă şi savantă a României medievale era **slavona**; Nici româna, nici chiar latina nu au lăsat **mărturii scrise** din acea perioadă, cu excepţia a numeroase nume româneşti de locuri şi de persoane, care apar în textele slavone. Româna nu a fost notată în scris decît în secolul al XVI-lea, mai întîi cu slove chirilice. Standardizarea ei – cu caractere latine, începînd cu 1860 – s-a intensificat în

secolul al XIX-lea, mai ales sub influenţa francezei. Republica Moldova a abandonat scrierea chirilică în momentul dobîndirii independenţei.

12.4. Vechile comunităţi care vorbeau româna la sudul Dunării şi în Istria reflectă importanţa migraţiilor în sînul populaţiei Evului Mediu, care trăia într-o cultură a transhumanţei. Teritoriul României (pe care se vorbeşte dacoromâna) pare a fi, precum cea mai mare parte a populaţiei teritoriului peninsular spaniol, rezultatul unei **mişcări de migraţie**. Chestiunea este controversată, însă pare a fi sigur că zona situată la sudul Dunării a fost mult mai profund latinizată în perioada Imperiului Roman decît România actuală, şi că invaziile slave din secolul al VI-lea au redus ulterior prezenţa românească la nordul Dunării. Această populare medievală pare a fi, cel puţin parţial, rezultatul migraţiilor spre nord, începînd cu secolul al XI-lea (*cf.* 3.3.1; 3.4.1 nr. 1). În consecinţă, variaţia în spaţiu este relativ slabă şi poate fi asemănată cu aceea a dialectelor secundare din Peninsula Iberică.

Din acest motiv, graiurile tradiţionale din Republica Moldova se disting prea puţin de cele din regiunea omonimă a României.

1.1.5. Elemente de tipologie intra-romană

1. Limbi prin distanţare şi limbi prin elaborare în Romania

Limbile romanice fiind prezentate, putem aborda, pe o bază empirică, distincţia dintre ‘limbă’ şi ‘dialect’. Cazurile concrete ale diferitelor idiomuri romanice arată cu fidelitate gradul de relativitate al criteriilor abstracte, măsura în care acestea sînt determinate de cazurile de **continuum**, precum şi cît de numeroase sînt etapele posibile pe continuumul distanţării şi al elaborării.

1. **Limbi distanţate pe deplin elaborate**. Combinarea celor două criterii este realmente esenţială pentru cele cinci limbi naţionale din vechime elaborate: portugheza, spaniola, franceza, italiana şi româna. **Franceza** şi **italiana** prezintă atît notabile diferenţe interne, cît şi o lungă tradiţie a scrisului. **Româna** se mîndreşte cu cea mai mare distanţă internă, comparativ cu oricare alt idiom romanic, însă gradul ei de elaborare este mai puţin dezvoltat deoarece textele sale şi standardizarea ei sînt mai recente. **Spaniola** şi **portugheza** dispun, ambele, de o tradiţie a elaborării datînd din Evul Mediu, însă ele sînt

foarte apropiate prin caracteristicile lor interne, ceea ce reduce gradul de autonomie.

La acest ansamblu se adaugă grupul lingvistic al **catalanei**, a cărui limbă standard, sub cele două forme, catalană şi valenciană, este astăzi deplin reprezentat în practica numeroşilor săi vorbitori (*cf. supra* 1.1.4 nr. 9).

2. **Limbile distanțate cu elaborare scăzută sau în desfășurare**. Acest caz se referă la romanşă şi la galiţiană, care dispun de un statut de limbă naţională sau co-oficială. **Romanşa** are trăsături interne reliefate, iar varietatea ei standard a fost elaborată – destul de recent – într-o manieră sistematică; această elaborare, însă, indiferent de orice, rămîne parţială iar uzul ei lingvistic limitat, inclusiv pe teritoriul ei natural. Pe de altă parte, varietatea ei standard cunoaşte un decalaj important faţă de varietăţile dialectale, bine implantate, atît la nivel oral, cît şi la nivel scris.

Galiţiana nu s-a detaşat de limba ei fiică, portugheza, decît la sfîrşitul Evului Mediu, sub influenţa spaniolei. Forma ei standard este recentă şi împreună cu varietăţile dialectale cunoaşte decalaje, asemănător romanşei. Dată fiind proximitatea sa internă cu portugheza, G. Bossong o clasifică printre 'limbile de pură elaborare', ca 'dialect elaborat' (germ. *Kulturdialekt*) al portughezei (= cea de-a treia categorie, la noi).

Această categorie, caracterizată printr-o elaborare parţială sau scăzută în lumea contemporană, conţine deopotrivă celelalte cinci limbi mai înainte prezentate: grupul occitano-gascon, sarda, franco-provensala, friulana şi ladina dolomitană; din punct de vedere istoric s-ar adăuga **dalmata**. Cîteva comentarii: **occitana** medievală este o limbă scrisă pe deplin, mai precoce decît catalana, însă tradiţia ei scrisă a fost serios slăbită în secolul al XVI-lea, iar tentativele de revitalizare din secolele al XIX-lea şi al XX-lea nu au putut reuşi pe de-a întregul. Pe de altă parte, utilizarea ei orală s-a redus consistent de-a lungul secolului al XX-lea. Deşi distinctă din punct de vedere genetic, **gascona** are multe trăsături interne comune cu occitana, şi a avut o istorie externă foarte asemănătoare; dacă, eventual, ea dispune de o bază de vorbitori ceva mai puternică decît occitana, elaborarea ei este încă departe de a fi completă, iar conştiinţa vorbitorilor că ar avea o limbă distinctă de occitană este aproape inexistentă.

Sub aspect intern, **sarda** are o autonomie comparabilă cu cea a limbilor naţionale, însă îi lipsesc factorii externi, mai ales deoarece tradiţia scrisă a sardei şi utilizarea ei în viaţa publică rămîn circumscrise. Cazurile **friulanei** şi **ladinei** dolomitane sînt destul de asemănătoare: ele au trăsături interne marcate şi au la bază o conştiinţă avansată a vorbitorilor, însă utilizarea lor, atît în scris, cît şi în viaţa de zi cu zi, precum şi standardizarea lor, se află în curs de elaborare.

În sfîrşit, **franco-provensala** a fost mereu o limbă esenţialmente orală; ea reprezintă cazul cea mai caracteristic al unei limbi prin distanţare, fără o reală elaborare.

3. **Limbile şi varietăţile prin elaborare**. Aici este vorba despre varietăţi care, din punct de vedere intern, sînt foarte aproape de o limbă prin distanţare bine definită, dar care, din motive mai cu seamă politice, au cunoscut fenomenul elaborării. Acesta este, de pildă, cazul **moldavei**, care, sub aspect istoric, este identică cu subdialectul moldovenesc din România, dar care, prin anexarea politică a Moldovei la URSS, apoi, ca urmare a autonomiei ei, a dezvoltat anumite diferenţe, în raport cu româna. Probabil că diferenţele sînt mai marcate în cazul **francezei din Elveţia** sau din Belgia, în raport cu franceza din Franţa. Mai caracteristice încă sînt formele pe care le-au luat limbile romanice în statele Americii: **portugheza din Brazilia**, **spaniola** din nouăsprezece ţări ale **Americii** centrale şi meridionale, **franceza din Quebec**. Aceste varietăţi sînt îndepărtate de strămoşii lor europeni, însă fără ca aceasta să producă o ruptură sub aspectul comprehensibilităţii, sau o separare lingvistică.

Această categorie include, totodată, varietăţi dialectale de tip primar, care au cunoscut o oarecare elaborare, care le distinge de dialectele exclusiv vorbite. Acesta este cazul, de pildă, al **asturienei** sau al **aragonezei** din zona septentrională şi pirineică a Spaniei actuale, ale căror teritorii se bucură de o autonomie politică relativă şi care au cunoscut o oarecare elaborare în scris. Decalajul lor intern în raport cu spaniola, precum şi gradul lor de elaborare, însă, rămîn vizibil dincoace de ceea ce întîlnim în sardă sau în occitană. Lucrul acesta este valabil şi pentru dialectul elaborat al **corsicanei**, deja menţionat (*cf. supra* 4.3), pentru **aranezăă**, în raport cu gascona (*cf. supra* 2.1) sau pentru o varietate precum **iudeo-spaniola** (*cf. supra* 8.4).

4. **Alte varietăți romanice**. Clasificarea limbilor prin distanțare și prin elaborare exclude un mare număr de varietăți romanice care, totuși, au o anumită autonomie. Aceasta privește, mai ales, **dialectele** romanice primare, care dezvoltă o destul de mare diversitate fonetică, lexicală și, într-o mai mică măsură, gramaticală. Întrucît acestea se întemeiază, mai mult sau mai puțin direct, pe **evoluțiile ereditare** ale latinei tîrzii vorbite, ele au o traiectorie istorică individuală de cel puțin 1.500 de ani. În vechime existau atîtea varietăți dialectale cîte centre locuite în Italia, Franța și în Spania septentrională, însă datorită numărului lor mare și proximității interne a varietăților imediat vecine, nu este posibilă integrarea lor în modelul limbilor prin distanțare.

Această scurtă trecere în revistă arată că nu este ușor de determinat diferența dintre o limbă relativ autonomă și un dialect sau o varietate cu o autonomie scăzută. Continuumul de autonomie cunoaște multe **situații de tranziție**, iar varietățile mai puțin marcate nu devin astfel mai puțin interesante. Studiul tuturor varietăților romanice contribuie la o mai bună înțelegere a fenomenelor schimbării și funcționării lingvistice.

> N.B. Numărul de varietăți pe care manualele de romanistică îl reține ca fiind 'limbi' nu a încetat să crească de la începutul secolului al XIX-lea: de la cinci limbi literare în 1818, dintre care patru «astăzi [...] culte» (Schlegel: «italiana, spaniola, portugheza, franceza», plus «provensala», precum și «o infinita varietate de dialecte și de graiuri»), s-a trecut la opt în *Grundriss*-ul lui Gustav Gröber (1886-1906), la nouă, la Walther von Wartburg (1943-1970): it., sp., port., fr., occ., rom., sard., rmș., cat.), la unsprezece la Carlo Tagliavini (1952-1982): aceleași plus dalmata și franco-provensala), la paisprezece la Bec (1970-1971) și la șaisprezece în LRL (adăugînd friulana, ladina și galițiana, precum și dialectele elaborate ale aragonezei/navarezei, asturienei/leonezei si corsican, însă omițînd franco-provensala), *cf*. Müller, 1994.

Cazul Romaniei, ale cărei varietăți sînt excelent descrise și cunoscute sub aspectul traiectoriei lor istorice și al utilizării lor actuale, demonstrează cu mare limpezime dificultățile de a determina statutul idiomului. Este posibil ca un sprijin să vină dinspre distincția între limbi pe deplin autonome, limbi parțial elaborate, dialecte sau varietăți naționale cu un anumit grad de elaborare și dialecte puțin

sau deloc elaborate, însă am văzut că însăşi această distincţie fină, rămîne firavă. Pentru idiomurile mai puţin cunoscute – acesta fiind cazul majorităţii familiilor lingvistice din lume –, dificultăţile sînt infinit mai mari. Această constatare îndeamnă la utilizarea prudentă a marilor baze de date care inventariază un număr extrem de mare de limbi (*cf.* de exemplu, WALS).

Cazul Romaniei mai ilustrează tendinţa actuală către **scădere a diversităţii lingvistice** (*cf. supra* 0.2 nr. 5). Am văzut cîte varietăţi sînt astăzi ameninţate: vorbitorii dialectelor oïl sau de franco-provensală sînt puţin numeroşi, şi chiar occitana, gascona şi varietăţile din nordul Spaniei sînt slăbite. Istroromâna aproape s-a stins, iar meglenoromâna este serios ameninţată. Alte idiomuri rămîn încă foarte prezente astăzi, însă numărul lor de vorbitori este în scădere, precum în cazul friulanei sau al sardei, al dialectelor italiene, al aromânei şi chiar al romanşei. În schimb, dacă o limbă este standardizată, precum catalana, supravieţuirea ei este garantată, dar acest lucru implică în mod necesar o reducere a diversităţii sale dialectale. În parte, acest fenomen este deopotrivă observabil pentru galiţiană şi curînd va fi valabil şi pentru ladina dolomitană; el este pe deplin dezvoltat în ceea ce priveşte franceza, al cărei succes pe teritoriul ei naţional aproape că a spulberat vechile graiuri oïlice.

În toate ţările de limbă romanică, utilizarea limbii naţionale şi dominante este însoţită de aceea a altor **idiomuri teritorializate**, adesea numeroase şi avînd o importantă variaţie sociolectală şi funcţională. Deşi limbile standard formează 'limbi-acoperiş' în spaţiile de comunicare ale propriilor state (*cf. supra* 1.1.1/1.1.2), ele nu sînt decît una dintre multiplele varietăţi de utilizare contemporană a limbii. Lumea lingvistică romanică, însă, se arată astăzi deschisă şi diversificată, şi conţine bogăţii neexplorate, atît pentru analiza lingvistică, cît şi pentru reflecţiile identitare.

Desigur, manualul nostru se adresează în primul rînd studenţilor de la secţiile de limbi romanice care, de departe, sînt cele mai studiate: franceza, spaniola, italiana, româna. În consecinţă, discuţiile noastre se vor concentra asupra acestor limbi, în parcursul lor istoric, dar vor integra pe cît posibil şi celelalte limbi şi dialecte romanice, pentru care, sub aspect lingvistic, istoric şi identitar, există un interes total: sursilvana, aragoneza, gascona sau napoletana şi chiar spaniola din Mexic. În funcţie de situaţie, vom lua în considerare parametri

mai ales interni sau externi, dar fără a putea face acestor idiomuri dreptatea pe care o merită. Obiectivul manualului nostru nu este acela de a studia în detaliu anumite segmente ale limbajului, ci de a propune un cadru interpretativ general, care ar putea permite o orientare globală.

2. Ilustrarea variației dintre limbile romanice

În cel de-al doilea capitol al manualului de față vom încerca să descriem **caracteristicile cele mai pregnante ale Romaniei**. Aici, ne dorim să oferim, ca primă trecere în revistă, o scurtă ilustrare a asemănărilor și ale diferențelor de la interiorul acestei familii lingvistice, prezentate, de data aceasta, de la est la vest.

N.B. În acest scop am reținut aici enunțul «pîinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi», din *Pater noster* (*Mt.* 6, 5-13), transcris într-o varietate a fiecăreia dintre limbile mai devreme prezentate (după K. Heger, *Die Bibel in der Romania*, 1967). Desigur, este vorba despre o singură variantă printre altele care pot exista, pentru acest verset, în diferite limbi. În latină, deja, am reținut varianta din *Vetus latina*, diferită de cea din *Vulgata* (care introduce în locul lui *quotidinaus*, conceptul teologic *supersubstantialis*, prezent în versiunea friulană); diferența dintre pîinea *cotidiană* și pîinea *de cade jou* «de fiecare zi» (occ.) corespunde totodată unei diferențe teologice și nu uneia lingvistice. Acest scurt segment, însă, deține o anumită valoare ilustrativă.

LAT.	*panem nostrum cottidianum da nobis hodie*
PORT.	*a pão nosso de cada dia nos dá hoje*
GAL.	*a pan noso de cada dia dánolo hoxe*
SP.	*danos hoy nuestro pan cotifiano* (în vechime: *el pan nuestro de cada día dánosle hoy*)
CAT.	*el nostre pa de cada dia doneu-nos, Senyor, el dia d'avui*
GASC.	*baillat-nous ouey nousté pa quotidien*
OCC. (prov.)	*dounà-nou vuèi nouèste pan de cade jou*
FRPROV. (frib.)	*le pan dè ti lè dzoa, baīdè no le, ouè*
FR.	*donne-nous aujourd'hui notre pain quotidien*
RMȘ. (sursilv.)	*nies paun de mintga di dai a nus oz*
LAD. (dol.)	*dànes encuei nost pan da vigni di*
FRIUL.	*dànus uè lu nèstri pan* (*soresostanzeôs*)
SARD. (log.)	*su pane nostru de ogni die danoslu hoe*

IT.	*dacci oggi il nostro pane cotidiano*
ROM.	*pîinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi*

Din acest enunț decurge destul de limpede marea asemănare dintre galițiană şi portugheză, precum şi cu spaniola (în versiunea veche a textului). Apropierea dintre catalană, occitană, gasconă, franco-provensală şi franceză este vizibilă, mai puțin aceea – totuşi reală – dintre italiană şi sardă. Tot astfel se observă şi diferențele dintre cele trei idiomuri alpine, romanşa, ladina şi friulana, precum şi locul aparte al românei, singura limbă separată de continuumul geografic al Romaniei europene.

Iată un scurt comentariu esențialmente **gramatical**, întemeiat pe terminologia care va fi prezentată în capitolul 2. Observațiile sînt grupate în funcție de constituenți şi de determinanții lor, grupul verbal («dă-ne nouă»), grupul nominal care intervine ca obiect direct («pîinea noastră cea de toate zilele») şi complementul circumstanțial («astăzi»).

- **grupul verbal**: verbul latin DARE («a da») apare în cea mai mare parte a limbilor (it., sard., sp. *da-*; lad., friul. *dà*; port., gal. *dá*; rom. *dă*; rmş. *dai*; lat. *da*). El este înlocuit în grupul fr. - occ. - cat. de descendenții lui DONNARE, la origine «a face cadou» (fr. *donne*, occ. *dounà*, cat. *donneu*). Acest cuvînt şi-a schimbat sensul prin metonimie. Textele gascon şi franco-provensal introduc încă un termen (răspîndit şi în varietățile occitane): BAJULARE («a duce, a purta»), care, şi el, a suferit o metonimizare.
- **determinantul personal** din grupul verbal este aproape mereu postpus verbului (sard., sp., cat., *-nos*; lad. *-nes*; gal. *-no*, frprov. *no*; fr. *nous*; occ. *nou*; rom., *nouă*; rmş. cu o marcă a complementului *a nus*; lat. sub forma flexionară *nobis*; it. introduce vechiul pronume demonstrativ *HĬC(CE) > *ci*, care şi-a schimbat funcția gramaticală); în port., dimpotrivă, pronumele este antepus (*nos dá*) datorită poziției neinițiale a verbului;
- **obiectul direct** este reluat prin complemente verbale în sardă, lat. şi în rom. (*-lu*, *le*, *-o*);
- **grupul nominal**: substantivul latinesc PANE (în cele mai multe cazuri, substantivele din limbile romanice au la bază forma de acuzativ, în cazul nostru PANEM, cu căderea lui -M final încă din secolul I) s-a păstrat în toate limbile, însă cu diferite schimbări

fonetice. Vocala finală dispare în gal., sp., occ., frprov., lad., friul. *pan*; rmş. *paun*; în plus, consoana nazală cade în cat., gasc. *pa*, precum şi în port. *pão* şi – la nivelul pronunţiei – în fr. *pain*. Vocala accentuată se nazalizează în port. şi în fr.; se diftonghează în rmş. *paun* şi, în vechile forme fr. (a >*aɛ > ɛ). Formele it. şi sard. reflectă pe deplin forma lat., iar forma rom. (*pîne*) nu se deosebeşte de aceasta decît printr-o schimbare caracteristică românei, prin care un *á* urmat de nazală şi de o vocală trece la *î*. Pe de altă parte, în rom., se produce schimbarea de gen (m → fem.), lesnicioasă pentru un substantiv de declinarea a III-a;

– **pronumele posesiv determinant** are la bază lat. NOSTRU (rmş. cunoaşte o diftongare prin metafonie, înainte de *-u* final: *nyes* > *nies*); pronumele este antepus substantivului în limbile centrale (it., lad., fr., occ., cat., sp.: *subst.pron.*), postpus în limbile periferice (port., rom., precum şi în sardă şi în vechea versiune spaniolă: *pron.subst.*);
– în formele antepuse, pronumele posesiv este lipsit de articol, mai puţin în it. *il nostro pane*, în friul. *lu nèstri pa* şi în cat. *el nostre pa*. Articolul rămîne intact în cazul tipurilor postpuse (port., gal. *o* < ILLU, ca şi în it., friul., cat., sard. *su* < ILLUM, rom. [*pîine*]*-a* < ILLA: postpus substantivului. Latina nu are articol, acesta fiind o inovaţie romanică.
– **adjectivul epitet** *cotidian* corespunde peste tot unui latinism savant (împrumut din latină, care servea în Romania ca limbă scrisă, iar nu o formă transmisă şi transformată pe cale orală, plecînd de la latina tîrzie vorbită); it. *quotidiano*, sp. *cotidiano*, fr. *quotidien*, gasc. *quotidien* < QUOTIDIANU (*cf.* versiunea latină). Versiunile care introduc aici un complement nominal indică instabilitatea adjectivului: rom. *toate* < *TOTTA(E); frprov. *ti* < TOTI; lad. *vigni*, sard. *ogni* < tosc. *ogni* < *omni*; port. gal., cat. *cada*; occ. *cade* < lat. tîrzie CATA < gr. *katá* (prin), rmş. *mintga* < germ. **manigiÞô* (cantitate mare), substantiv devenit adjectiv ca urmare a utilizării sale frecvente înaintea substantivelor. Cea mai mare parte a limbilor reia substantivul lat. DIEM (sard. *die*; port., cat. *dia*; rom. *zi-*); occ., dimpotrivă, introduce forma adjectivală substantivată *jou* < DIURNU;
– **complementul circumstanţial** provine, în cele mai multe cazuri, din HODIE, pe care îl întîlnim în textul latin (în limbile romanice apare sub diferite forme fonetice: it. *oggi*; port. *hoje*; gal. *hoxe*, rmş. *oz*; sard. *hoe*; friul. *uè*; frprov. *ouè*; occ. *vui*; cat. *avui*; sp. *hoy*), întărit

în franceză prin *au jour d'*(*hui*). Rom. *astă-zi* corespunde lat. ISTA DIE, lad. *enc-uei* lat. HANC DIE.

– **ordinea constituenților** o urmează pe cea din latină pentru obiect-verb, în sardă, rmş., frprov., port., cat., rom. (şi în vechea versiune spaniolă); ordinea este inversă (verb-obiect) în limbile mai degrabă centrale (it., lad., occ., fr., sp.).

Chiar fără a intra în detalii, mai ales de ordin fonetic, acest enunț simplu, care conține un vocabular de bază şi urmează îndeaproape un model latin biblic, ilustrează jocul în act al posibilelor variații dintre diferitele idiomuri romanice.

3. Reflecții asupra clasificării limbilor romanice

Prezentarea diferitelor idiomuri romanice a arătat deja cît de greu este să se opereze distincții sau clasificări la interiorul Romaniei. Lucrul acesta este valabil atît pentru chestiunile externe, cît şi pentru cele interne, privind diferențierea fonologică, gramaticală şi lexicală. Dacă cele cinci sau şase limbi contemporane standardizate apar cu claritate ca fiind distincte din punct de vedere intern, aceste distincții se atenuează dacă luăm în considerare toate varietățile romanice în discuție, fapt care se amplifică dacă luăm în calcul perspectiva istorică. Spre exemplu, opoziția dintre spaniolă, catalană şi franceză devine mai puțin clară dacă includem în prezentare dialectele primare ale Castiliei primitive, ale Aragonului, Gasconiei, Cataloniei, Languedoc-ului, ale Masivului Central, ale Alpilor occidentali şi cele din Franche-Comté: în această situație, **cazurile de tranziție** domină cu tărie diferențele. Doar dacă facem abstracție de formele intermediare şi de cele vechi apare efectul unor separații limpezi şi simple.

Să luăm ca exemplu un anumit număr de forme medievale ale francezei şi occitanei, tot din enunțul din *Pater noster*, mai devreme citat (după S. Heinimann, *Oratio dominica romanice*, 1988); juxtapunerea arată cîte dintre opozițiile actuale dintre cele două limbi se slăbesc în formele vechi:

v.fr. din Anglia (cca 1150):	*nostre pein chaske journel dune nus hoi*
v.fr. din Paris (cca 1200):	*nostre pain de chascun jor nos dones hui*
v.prov. din Vaud (cca 1300):	*dona nos encoy lo nostre pan cotidian*

v.prov. (prima jumătate a sec. XIV, ms. 15):	*dona huey lo pan de tos dies*
fr.m. din Lorena (cca 1365):	*donne nous du jour d'ui nostre pain cottidien et de chesques jour*
fr. (1524):	*donne nous aujourd'huy nostre pain cotidian* (~ *quotidien*, 1535)

Versiunea bibliei a lui Lefèvre d'Etaples (1524) şi a lui Calvin (1535, *cf. infra* 3.5.3 nr. 2) deja reflectă forma actuală, aproape atinsă în franceza medie din Lorena, 160 de ani mai devreme. Textele din franceza veche, însă, produse în Anglia şi la Paris, prezintă diferenţe notabile în ceea ce priveşte ordinea constituenţilor şi privitor la forma complementului (*hui*); ar fi greu se spus dacă acestea sînt mai apropiate de Biblia lorenă decît de Bibliile provensală sau vaudeză (provenind din văile provensale ale Piemontului).

Diversificarea crescîndă în timp a varietăţilor romanice relativizează astfel distincţiile posibile la un moment istoric dat (*cf. infra* 1.5.2 nr. 2; 3.4.1 nr. 3).

Pînă acum am comparat mai cu seamă varietăţile apropiate şi ne-am întrebat asupra posibilităţii şi a utilităţii de a le distinge sub aspectul statutului lor, atît intern, cît şi extern. O altă chestiune fundamentală este aceea a **grupării** diferitelor idiomuri din aceeaşi familie în subansambluri, de data aceasta, exclusiv conform criteriilor interne. Contrar la ceea ce, eventual, am putea aştepta, o astfel de clasificare se loveşte de dificultăţi încă mai insurmontabile decît categorizarea conform criteriului autonomiei şi celui al elaborării.

Lucrul acesta se potriveşte categorizării simple, binare, propuse în 1950 de către W. von Wartburg, care distingea atunci între o **Romanie orientală** (italiana din Centru şi din Sud, dalmata, româna) şi o **Romanie occidentală** (toate celelalte idiomuri, sardei atribuindu-i-se o poziţie intermediară). În cadrul acestui model, dialectele Italiei de Nord aparţin Romaniei occidentale, spre deosebire de italiana standard şi dialectelor situate la sudul liniei La Spezia-Rimini (*cf. supra* 1.1.3), care formează o frontieră cu Romania orientală.

Bipartiţia lui Wartburg se bazează mai cu seamă pe un dublu criteriu fonetic – rezultatele evoluţiei oclusivelor latine /p t k/ simple şi geminate în poziţie intervocalică – şi pe criteriul morfologic al

formării pluralelor în *-i* (it. *amici*, rom. *oameni*), opuse pluralelor în *-s* (fr. *amis*, sp. *amigos*).

În fapt, opoziţiile în discuţie sînt destul de prezente în uzul limbilor romanice. Să luăm, mai întîi, un exemplu care ilustrează sonorizarea oclusivelor latine intervocalice, care se referă atît la seria oclusivelor surde /p t k/, cît şi la cea a oclusivelor sonore /b d g/: cuvîntul latinesc FORMICA conţine un /k/ intervocalic, care s-a păstrat în rom. *furnică*, dalm. *formaika* şi it. *formica*; în schimb, fonemul s-a sonorizat în sardă, occ., cat., port. *formiga*, sp. *hormiga* /ɣ/ şi a dispărut în rmş. *furmia* şi fr. *fourmi*. Vom da mai jos lista completă a fenomenelor implicate (*cf. infra* 2.1.4 nr. 5.1). Formele din exemplul nostru – şi din sute de alte lexeme în aceeaşi situaţie – sînt inventariate în articolul corespunzător din *Romanisches Etymologisches Wörterbuch* (REW) al lui W. Meyer-Lübke; această lucrare de referinţă este deja veche (ed. 3, 1935), însă ea adună, într-o modalitate foarte succintă şi densă, principalele convergenţe şi divergenţe lexicale (şi fonetice, de asemenea,) ale idiomurilor romanice, structurate cu ajutorul etimologiei.

Ilustraţia 8. Exemplu de articol din REW,
de Wilhelm Meyer-Lübke (art. 3445)

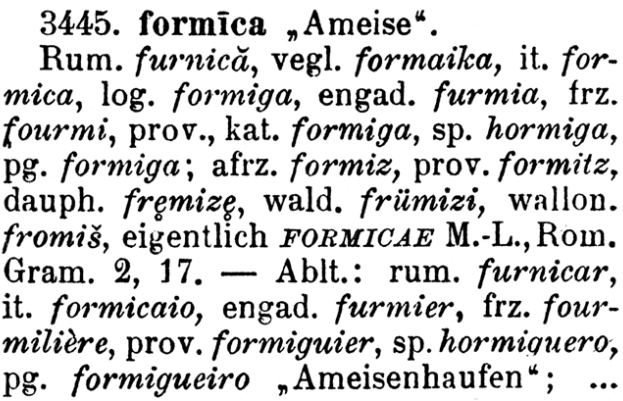

3445. **formīca** „Ameise".
Rum. *furnică*, vegl. *formaika*, it. *formica*, log. *formiga*, engad. *furmia*, frz. *fourmi*, prov., kat. *formiga*, sp. *hormiga*, pg. *formiga*; afrz. *formiz*, prov. *formitz*, dauph. *frẹmizẹ*, wald. *frümizi*, wallon. *fromiš*, eigentlich *FORMICAE* M.-L., Rom. Gram. 2, 17. — Ablt.: rum. *furnicar*, it. *formicaio*, engad. *furmier*, frz. *fourmilière*, prov. *formiguier*, sp. *hormiguero*, pg. *formigueiro* „Ameisenhaufen"; ...

Comentariu:
REW indică forma dalmată din insula Krk (vegliotă), sarda, în varietatea ei logudoreză, romanşa engadineză; pentru tipul alternativ,

cu *-z* (explicat aici prin pl. FORMICAE, dar în *Französisches Etymologisches Wörterbuch* / FEW, al lui W. von Wartburg, printr-o formație *FORMICEM), Meyer-Lübke citează forme provensale (inclusiv vaudeza din Piemont), dauphineza și valona (dialectul de tip oïl din Belgia). Variația vocalică se referă și la derivatul ('Ableitung') *fourmilière*.

Paralel cu sonorizarea și cu căderea, oclusivele latine geminate, tot în poziție intervocalică, se degeminează (devin simple): it. *cuppa* (< CUPPA) se opune astfel sp., port., cat. *copa*, fr. *coupe*. Totuși, această schimbare afectează și româna (*gută*).

Opoziția de plural (*cf. infra* 2.3.2 nr. 3.2) este la fel de aparentă; distribuția sa geolingvistică reiese cu ușurință din reprezentarea cartografică a lui Gerhard Rohlfs, care se ocupă de divergențele dintre idiomurile romanice, privind chestiunea din perspectiva unei logici a ansamblului.

Ilustrația 9. Formarea pluralului în Romania

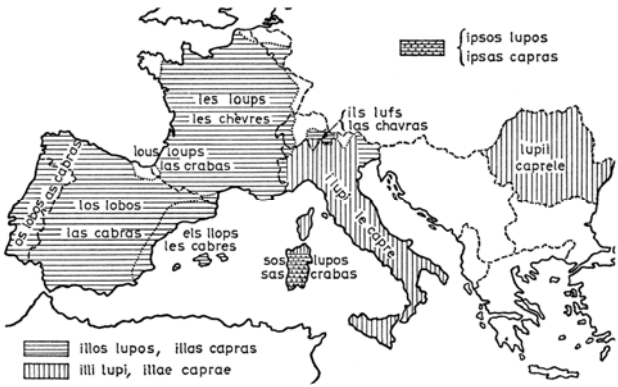

Sursa: după G. Rohlfs, *Romanische Sprachgeographie*, 1971, harta 10, p. 245; pentru alte hărți *cf.* id., *Panorama delle lingue neolatine*, 1986.

Forma articolului evidențiază totodată poziția aparte a sardei (forma *sos* provine din lat. IPSOS, spre deosebire de ILLOS din aproape toate limbile romanice; *cf. supra* 1.1 nr. 3).

Cele trei criterii reținute de către Wartburg (sonorizarea şi degeminarea oclusivelor intervocalice, pluralul în *-s*/*-i*) nu sînt complet izolate. În gramatică, precum în lexic, apar mai multe isoglose care unesc italiana meridională şi româna (*cf. infra* 2.3.3 nr. 3, pentru conjuncția subordonatoare *ca* < QUIA). Totuşi, acestea nu au o valoare probatorie prea mare. Deja am văzut că degeminația nu afectează româna, iar în ceea ce privește sonorizarea, ea nu afectează anumite văi bearneze (gascone), nici navareze (pe celălalt versant al Pirineilor). Pe de altă parte, isoglosele lexicale sau chiar gramaticale apar cu uşurință între două idiomuri romanice date, după cum a arătat-o analiza versetului din *Pater noster*, făcută în capitolul precedent.

În adevăr, cele două atlase lingvistice ale lui Rohlfs (1971, 1986) indică solidarizări şi regrupări foarte variate în **continuumul** geolingvistic numit Romania. Să luăm ca exemplu denominațiile pentru un concept definitoriu pentru viața rurală, *iapa* (ilustrația 8).

Ilustrația 10. Denumiri pentru «iapă» în Romania

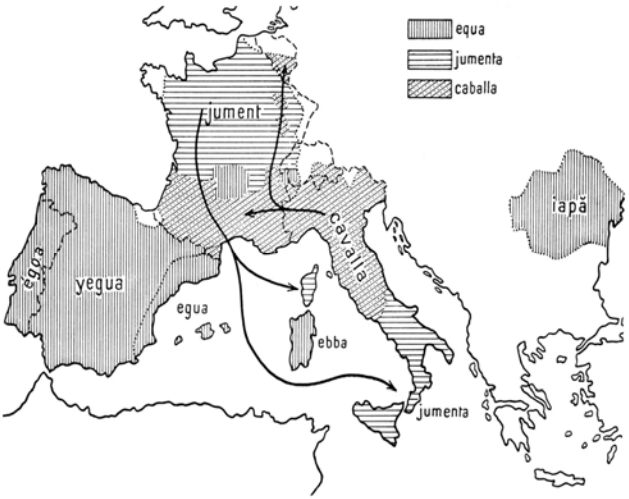

Sursa: după Rohlfs, 1971, harta 36, p. 271.

Comentariu:

1. Forma curentă latinească, EQUA /'ekwa/, apare în cele două 'arii laterale', în română (*iapă*, cu schimbarea fonetică /kw/ > p/ şi în Peninsula Iberică ((*y*)*egua*, cu sonorizarea explozivei intervocalice), precum în sardă (/kw/ > /bb/).
2. În Evul Mediu, acest tip s-a păstrat de asemenea în graiurile de tip oïl şi occitane (v.fr. *ive*, v.occ. *eg*(*o*)*a*), element care nu apare pe hartă, dar care se deduce din formele occitanei septentrionale şi franco-provensale ale lui EQUA.
3. Inovaţia din latina vorbită, CABALLU (→ fem. *cavalla*) se manifestă mai întîi într-o arie centrală (it.centr. şi sept., friul., lad., rmş.) şi se răspîndeşte apoi spre occ. merid., gasc. şi chiar în dialectele orientale de tip oïl (pînă în valonă).
4. În paralel, vechiul tip, EQUA, este concurat în franceză, şi în cele din urmă eliminat (precum reprezentanţii lui CABALLU în cea mai mare parte a zonelor orientale), de către termenul desemnînd "animalul de povară", provenind din lat. JUMENTU; această inovaţie se regăseşte şi în Italia de Sud, unde a putut fi întărită de către modelul francez (introdus în secolul al XII-lea de către normanzi, ca termen elevat).
5. În cele din urmă, cuvîntul franţuzesc este introdus în Corsica, după ataşarea acesteia de către Franţa, în 1768.

Aşadar, cele două valuri de inovaţie CABALLU şi JUMENTU se suprapun parţial, de fiecare dată fără a elimina complet formele anterioare (pentru un comentariu mai complet, *cf.* Rohlfs, p. 84-97).

Harta lui Rohlfs arată măsura în care situaţiile de solidaritate lingvistică de acum sînt efecte ale evoluţiilor geolingvistice de-a lungul unui mileniu şi jumătate şi cît de puţin semnificative sînt acestea. Conform repartiţiei formelor dialectale din secolul al XX-lea, ar trebui reţinute aici cele trei ansambluri sp.–port.–cat.–sard.–rom., it.centr.–it.sept.–friul.–lad.–rmş.–occ.merid.–gasc. şi fr.–it.merid. Alte hărţi generează alte rezultate a căror diversitate este confirmată de distribuţia fenomenelor de ordin gramatical (*cf. infra* 2.3.4 nr. 2). Luînd în considerare un număr mare de parametri interni, bipartiţia între o Romanie occidentală inovatoare (în opinia lui Wartburg, sub influenţa unui adstrat celtic) şi o Romanie orientală conservatoare îşi pierde orice însuşire clasificatorie şi explicativă.

Singurele elemente puternice de **solidaritate**, care decurg din luarea în considerare a numeroase elemente, sînt cele dintre **idiomu-**

rile vecine: între port. şi sp. sau între cat. şi occ. sau între it.sept. şi rmş., lad. şi friul. În mod obişnuit, aceste cazuri de solidaritate se manifestă în două sensuri, ceea ce face ca occ. să cunoască, deopotrivă, solidaritatea cu fr. şi cat., cu sp., dar şi cu it.nord. sau cu dalm. Aşadar, de fiecare dată, acestea sînt solidarităţi relative, care nu pot servi prea bine unei clasificări generale a Romaniei.

Din raţiuni exclusiv de ordin practic, socotim că, eventual, ar fi acceptabil să facem apel la etichetele deja consacrate, precum: **iberoromanică**, **galoromanică**, **italoromanică**. Aceste paracategorii fac apel la aspecte de ordin geografic ('Peninsula Iberică') şi de ordin politic ('Franţa actuală'). Din punct de vedere lingvistic, acestea au un nivel scăzut de coerenţă, mai ales datorită poziţiei intermediare a catalanei între idiomurile 'iberoromanice' (sp., gal., port.) şi 'galoromanice' (fr., frprov., occ.), datorită dificultăţii de a introduce sarda în vreo categorie, sau rmş., lad. şi friul. ('**Romania din Alpii orientali**'), în raport cu varietăţile italiene. 'Dacoromanica' (sau 'Romania de sud-est') ar reprezenta astăzi doar varietăţile românei. Privitor la dalmată, ar trebui luate în considerare elementele de contact datorate dialectelor veneţiene. Aşadar, acestea sînt etichete care trebuie folosite cu mare precauţie, dar care pot ajuta gestionării concrete a materiei lingvistice.

Observaţiile noastre arată că, pentru idiomurile romanice, nu este posibilă stabilirea unei clasificări interne unice şi coerente. Cauza se leagă de geneza lor: toate aceste limbi provin din latina tîrzie vorbită, de care s-au separat aproximativ în aceeaşi perioadă. Aşadar, nu s-a putut impune o ierarhizare generală, care să permită gruparea în ramuri. Singurele elemente de solidaritate care pot fi observate constituie efectul multiplilor factori geografici, socio-politici şi culturali.

Dificultăţile de a clasifica limbile romanice, idiomuri bine cunoscute sub toate aspectele, demonstrează cît de anevoios poate fi a clasifica *a fortiori* limbile amerindiene, africane sau asiatice, defectuos descrise, şi pentru care nu dispunem de mărturii istorice (*cf.* şi *supra* 0.1, ilustraţia 1, pentru limbile indoeuropene). Şi în acest caz, Romania ne dă o lecţie de umilinţă cu privire la imensa complexitate de limbajului.

1.1.6. Contactul lingvistic în Romania

1. Diglosie, bilingvism şi contact lingvistic

Am văzut că, în zilele noastre, prezența a două sau mai multe limbi este o situație obișnuită în aproape toate țările Romaniei, în vreme ce monolingvismul constituie o veritabilă excepție. Această constatare este valabilă pentru majoritatea situațiilor lingvistice din lumea contemporană şi chiar istorică. În acest caz, **diglosia** sau poliglosia (coprezența a două sau mai multe idiomuri într-un același context comunicațional) este în mod necesar însoțită de o frecvență ridicată a **bilingvismului** sau plurilingvismului (competența individului de a utiliza două sau mai multe limbi). În societățile diglosice, proporția cea mai mare de bilingvi o deține, cu deosebire, grupul vorbitorilor limbilor minoritare. În acest caz, bilingvismul lor este de natură funcțională, iar alegerea limbii depinde de interlocutori şi de situații (*cf.* J. Fishman, *Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without bilingualism*, 1967).

Diglosia şi bilingvismul sînt foarte apropiate de gestionarea mai multor varietăți ale uneia şi aceleiaşi limbi, atît din punct de vedere cognitiv, cît şi din punct de vedere sociologic şi comunicațional. Un medic din Palermo, de exemplu, va vorbi cu uşurință italiana în exercițiul funcțiunii sale, va face apel la dialectul sicilian în familie sau cu prietenii, iar la un congres internațional va utiliza engleza; aşadar, el stăpîneşte, de o manieră funcțională, două varietăți destul de distincte ale unei limbi, precum şi o limbă străină. Vom reveni asupra problemei varietăților în următorul capitol (*cf. infra* 1.2).

Cînd am prezentat spațiile romanofone am văzut că limba joacă un rol important în **conflictele identitare**. Într-o societate diglosică, alegerea unei limbi nu este niciodată neutră şi corespunde mereu unei poziționări sociologice sau ideologice. Pe de altă parte, o utilizare defectuoasă a limbii sau una prea puțin idiomatică generează negreşit judecăți de valoare dinspre anturajul locutorului. Căutarea unei relații echilibrate cu propria **identitate lingvistică** este o cerință primordială, atît pentru individ, cît şi pentru societăți. Dobîndirea conştiinței acestui fapt poate ajuta la depăşirea reflexelor atavice de respingere a celuilalt, aceasta fiind una dintre sarcinile cele mai importante ale acestei ştiințe, prea adesea greşit folosită în astfel de contexte.

Sub aspect intern, bilingvismul conduce la **interferenţe** între două (sau trei) sisteme lingvistice care conviețuiesc în cadrul unui grup de indivizi. Natura acestor interferenţe depinde de prestigiul social al celor două limbi în discuţie, care, în majoritatea cazurilor, este diferit: limba dominantă, cu prestigiu mai ridicat (*high variety* HV, conform terminologiei introduse de către Ferguson, 1959) tinde să influenţeze mai mult limba avînd un prestigiu mai mic (*low variety* LV, *cf. infra* 1.2.3 nr. 4). În acest caz, prima funcţionează ca limbă-sursă, cea de-a doua ca limbă-ţintă.

Interferenţele se produc mai întîi la nivel cerebral, apoi în cadrul enunţurilor. Cele mai regulate dintre interferenţe se perpetuează sub formă de **împrumuturi**, mai ales lexicale, mai rar gramaticale sau fonetice. Întotdeauna, împrumutul presupune o interacţiune între două limbi, o **zonă de contact** în care acestea să coexiste înainte ca anumite elemente să poată trece de la una la cealaltă.

O situaţie de diglosie conduce adesea la amestecuri ale limbilor în plan oral, la '**schimbarea codurilor**' (engl. *code switching*; de exemplu, fraza: *Sometimes I'll start a sentence in English y termino en español*, extrasă din situaţia de diglosie de la Puerto Rico; *cf*. Poplack, 1980). Pe această cale, uneori, anumite cuvinte ajung să fie împrumutate. Împrumutul care reuşeşte, aşadar, nu este decît rezultatul perceptibil al multiplelor interferenţe, cea mai mare parte a acestora rămînînd lipsită de consecinţe lingvistice durabile.

O zonă de contact destul de largă pentru a provoca împrumuturi presupune fie o diglosie răspîndită, fie contacte culturale la interiorul unor grupuri restrînse de populaţie. În Franţa, de pildă, **diglosia** se produce între franceză, pe de o parte, şi alsaciană, occitană sau arabă, pe de altă parte. În acelaşi fel, spaniola interferează cu catalana sau galiţiana. În aceste cazuri, interferenţele sînt reciproce: franceza regională din Alsacia sau spaniola regională din Catalonia conţin un număr mare de elemente alsaciene, respectiv, catalane. În schimb, alsaciana şi catalana împrumută elemente limbilor-acoperiş respective doar în grade variabile.

Contactele culturale sînt confirmate, de exemplu, de împrumuturile recente dinspre engleză, la nivelul terminologiilor specializate (muzică, informatică, modă, ştiinţe). Aceste împrumuturi pătrund prin intermediul persoanelor cunoscătoare de engleză, care introduc în limbile romanice anglicisme care se răspîndesc apoi, mai cu seamă

printre vorbitorii non-anglofoni (*cf. infra* 2.4.5 nr. 3). Acelaşi fenomen s-a produs cu **terminologia** medico-biologică sau astronomică **arabă**, primită de către Occident în Evul Mediu.

- De exemplu, ar. *az-zaᶜfarān* "şofran" pare a fi fost împrumutat în Occident de trei ori, în paralel: (1) sp. *azafrán*, port. *açafrão*, (2) cat. *safrà*, lat.med. *safranum* > fr. *safran* şi (3) it. *zafferano*; tipul sp. şi port. prezintă, de altfel, aglutinarea articolului arab, caracteristică a alternanţei de coduri orale, care respectă graniţele morfematice. În rom. termenul provine din rusă sau/şi poloneză.
- Celălalt exemplu, ar. *as-samt* (*ar-ra's*) "zenit" > lat.med. *zemt*, *zenit* > sp. *cenit* > it. *zenit*, cat. *zenit*, port. *zénite*, fr. *zénith*, este un caz în care împrumutul a pătruns pe cale scrisă, după cum o arată greşeala de lectură al cărei obiect este: formele romanice presupun o interpretare defectuoasă a celor trei haste ale lui *-m-* ca *-ni-*, eroare de lectură frecventă în manuscrisele medievale, care trebuie să se fi produs în procesul de copiere a textului latin tradus din arabă.

În cadrul contactelor culturale, interferenţele reale rămîn circumscrise unor **grupuri mici**, iar împrumuturile sînt adesea unidirecţionale (dinspre araba medievală spre spaniolă sau dinspre engleza contemporană spre franceză, iar nu invers).

Cu toate acestea, se întîmplă destul de des ca situaţiile de diglosie să nu aibă un impact lingvistic durabil. Numeroşii emigranţi din Franţa nu au provocat, în fapt, italienismele, hispanismele, lusismele sau turcismele francezei actuale. Mult mai puternice sînt interferenţele în sens invers, însă ele se limitează la nivelul comunităţilor de emigranţi, chiar la cel al anumitor indivizi, iar împrumuturile sînt rareori durabile.

2. Importanţa contactelor lingvistice în Romania continua

Contactele lingvistice concrete care se produc în Romania europeană şi extra-europeană au generat un număr mare de împrumuturi trecătoare sau durabile, cea mai mare parte a acestora fiind de natură lexicală şi nu priveşte decît foarte puţin cîmpurile semantice. Cu toate acestea, anumite întîmplări istorice au prilejuit adevărate **amestecuri de limbi**, perpetuate în timp.

Este cazul **englezei** medievale, care s-a transformat consistent ca urmare a interferenţelor cu franceza şi cu latina scrisă, începînd cu

perioada **anglo-normandă** din istoria engleză (*cf. infra* 3.4.1 nr. 1). În consecinţă, numărul actual de cuvinte engleze de origine franceză sau latină este foarte ridicat şi variază în funcţie de genurile textuale şi de nivelele de limbă, în jurul unei medii de 50%. Interferenţele gramaticale sau fonetice sînt mai puţin evidente, însă ar trebui studiate mai sistematic (să notăm, de pildă, ordinea constituenţilor, care, în engleză, urmează modelul francez S-V-O, diferită de ordinea T(temă)-V-X(constituent liber), din limbile germanice). Luarea în considerare a englezei, în cadrul studiilor de romanistică, mai ales sub dimensiunea ei lexicală, s-ar justifica, de exemplu, tot atît cît şi studiul limbilor creole cu bază lexicală romanică (*cf. infra* nr. 3).

O situaţie comparabilă caracterizează **româna**, care a fost puternic influenţată de contactele sale intense cu limbile slave meridionale, din perioada secolelor al IX-lea – al XVII-lea. Cu siguranţă, împrumuturile lexicale ale românei, din aceste limbi, nu sînt mai puţine decît cuvintele de origine latină din engleză, iar numeroasele interferenţe gramaticale îndepărtează aceasta limbă de tipul romanic clasic. Actualul ei caracter de limbă romanică este efectul parţial al relatinizărilor şi francizărilor, operate în vremea elaborării sale, din secolul al XIX-lea, şi care au redus numărul elementelor de origine slavă.

Alte **idiomuri mixte**, apărute în Europa din interferenţa dintre o varietate romanică şi una neromanică, sînt mai puţin răspîndite:

- dialectul, andaluz la origine, din Gibraltar a devenit – ca urmare a dominaţiei engleze a enclavei, începînd cu tratatul de la Utrecht, din 1713 – o limbă mixtă, anglo-spaniolă, numită **yanito** (< *llano*, limbă "simplă", populară); *cf.* Kramer, *English and Spanish in Gibraltar*, 1986);
- dialectul francic din Luxemburg a integrat foarte numeroase împrumuturi din franceză, devenind actualul ***Letzeburger Sproch*** (*cf. Dictionnaire étymologique des éléments français du luxembourgeois*, DictEtFrLux);
- la bază, **malteza** este un dialect arab magrebin, însă puternic alterat prin împrumutarea a numeroase elemente italiene şi engleze.

În cadrul inventarului **contactelor culturale**, **latina scrisă** a fost dintotdeauna şi de departe cea mai importantă dintre limbi. Ea a exercitat o influenţă determinantă asupra tuturor limbilor coborîte

din latina vorbită tîrzie, începînd cu notarea acestora în scris, din Evul Mediu şi pînă în secolul al XX-lea. Într-un text contemporan francez, italian sau portughez, mai mult de un sfert dintre cuvinte a fost împrumutat din latina scrisă şi nu reflectă schimbările fonetice ereditare (*cf. infra* 2.1.5). În ceea ce priveşte gramatica limbilor romanice, aceasta arată mai degrabă autonomia în raport cu modelul latin, care a lăsat, totuşi, numeroase urme. Continua raportare la latină a avut drept consecinţă globală întărirea **evoluţiilor convergente** din Romania şi reducerea tendinţelor de diferenţiere. Lucrul acesta este valabil în mod deosebit pentru limbile romanice scrise, care se aseamănă între ele mai mult decît varietăţile romanice vorbite, chiar şi cele standard.

Nu ar fi de folos aici prezentarea nenumăratelor situaţii de contact lingvistic din Romania, deoarece tipurile de interferenţe – pe care le vom prezenta în capitolul de lexic (*cf. infra* 2.4.5 nr. 3) – sînt recurente, chiar dacă detaliile sînt mereu altele. Să reţinem deocamdată că limbile nu sînt entităţi etanşe; ele evoluează în complementaritate şi contact unele cu altele, influenţîndu-se reciproc. Măsura unei astfel de influenţe este extrem de variabilă şi depinde de constelaţiile sociologice. Limbile, aşa cum sînt ele, se aseamănă suficient încît să permită, fără neajunsuri, orice formă de interferenţă, chiar gramaticală. Pe baza acestei constatări s-ar putea spune că toate limbile lumii formează în Istorie şi în Preistorie un mare continuum, şi că, prin marea lor asemănare, este posibil ca, în orice moment, ele să cunoască interferenţe.

3. Limbile creole cu bază lexicală romanică

Dacă în numeroase cazuri de interferenţă, fenomenul se limitează la împrumuturile lexicale, în alte cazuri în schimb, pot fi implicate gramatica şi fonologia. Cazul cel mai marcat de interferenţă este cel al **limbilor creole**: după cum am spus, acestea apar în tristul context istoric al **colonizărilor** europene, de la începutul epocii moderne (secolele al XVI-lea – al XVIII-lea, *cf. supra* 0.3 nr. 2.2 şi *infra* 3.5.1). Ele rezultă din tentativele de comunicare dintre colonişti şi indivizii supuşi, vorbind una sau mai multe limbi foarte diferite de ale lor. Multiplele situaţii arată, încă de la început, marea neînţelegere dintre vorbitori, ceea ce făcea dificilă învăţarea pe căi obişnuite a limbii dominante. S-au instaurat astfel '**sisteme minimale de**

comunicare', folosind ca bază lexicală cuvinte cu frecvență ridicată, din vocabularul limbii dominante, structurate conform unor noi principii gramaticale.

Totuşi, constituirea acestor sisteme se întemeiază pe procesele obişnuite în cazul **învățării** unei limbi secunde: un vorbitor al unei limbi date (L1) învață treptat elemente ale unei noi limbi (L2) relaționîndu-şi competența individuală cu aceea a unui vorbitor al L2. Or, această competență nou dobîndită este interpretată, în fiecare moment, de către cel care învață ca un sistem lingvistic coerent, o '**interlimbă**' (termen introdus de către L. Selinker, în 1969). Astfel se explică, de pildă, falsele analogii, foarte frecvente în cadrul achiziționării unei limbi (*cf* şi P. Corder/E. Roulet, *The notions of simplification, interlanguages and pidgins and their relation to second language pedagogy*, 1977). Acest parcurs poate fi reprezentat prin următorul grafic:

Ilustrația 11. Formarea unei interlimbi

Cînd procesul de învățare este foarte avansat, sistemul lingvistic individual va lua forma Lx şi, aşadar, va fi aproape de L2, dar păstrînd anumite interferențe cu L1. Un proces mai puțin avansat (Ly) corespunde mai degrabă unei limbi mixte care combină elemente din L1 şi L2. Dimpotrivă, cînd învățarea este foarte puțin avansată şi se blochează din lipsă de informații asupra naturii lui L2, în mod curios, sistemul extrapolat (Lz) nu reflectă de o manieră coerentă nici L1, nici L2, ci reprezintă tocmai o 'interlimbă', un 'sistem minimal de comunicare'. În principiu, acesta dispare foarte repede în condiții normale de învățare. Cu toate acestea, în cazul limbilor pidgins şi creole, acest sistem se permanentizează şi devine pe de-a întregul o limbă aparte.

N.B. Primii vorbitori ai acestor sisteme de comunicare minimale încă nu dezvoltă limbi foarte regulate – în acest caz vorbim despre ***pidgin*** –, însă copiii lor învață pidgin ca pe o limbă maternă şi o transformă într-o formă lingvistică echilibrată, o limbă creolă propriu-zisă.

Există limbi creole cu bază luso-spaniolă, engleză, franceză şi – lucru puţin cunoscut – chiar arabă (în Africa subsaharianã). Aceste limbi au evoluat în locuri disparate sub aspect geografic, în America, în Asia sau în Africa, adesea pe insule.

Deja am menţionat cea mai mare parte a limbilor creole cu bază lexicală romanică:

- *papiamento*, întemeiată pe un fond hispano-portughez (şi olandez) şi vorbită în insulele ABC (Aruba, Bonaire, Curaçao), din Antile;
- alte limbi creole cu bază lexicală portugheză apar în Guineea-Bissau, pe insulele Capului Verde şi în São Tome et Principe (*cf. supra* 1.1.2);
- cu bază lexicală spaniolă apare grupul de limbi creole *chabacano*, din Insulele Filipine şi *palenquero*, din Columbia (*cf. supra* 1.1.4 nr. 8.4);
- mai numeroase, limbile creole cu bază lexicală franceză apar în Guyana Franceză, Martinica, Guadelupa, Haiti, insulele Réunion, Mauritius, Seychelles şi în Noua Caledonie (*cf. supra* 1.1.4 nr. 1.1 şi exemplul de frază în 2.3.2 nr. 3 şi 4).

Chiar dacă, în contextul colonizărilor, istoria externă a ***Romanei creolica*** este paralelă cu aceea a *Romaniei nova*, sub aspect tipologic (din punctul de vedere al structurii lor interne), limbile creole cu bază lexicală romanică nu mai au nici o asemănare cu limbile romanice propriu-zise. Ele se apropie mai mult de limbile creole cu bază lexicală engleză sau arabă. *Romania creolica*, aşadar, iese din tematica proprie acestui manual, în ciuda interesului particular al lingvisticii generale pentru această chestiune (*cf.* în acest sens *supra* 0.3 nr. 2.2 şi *infra* 2.1.1 nr. 2; 2.3.3 nr. 3.6 şi 3.4.1 nr. 2, pentru *lingua franca*, cu bază lexicală italiană).

Capitolul 1.2

Studiul limbilor romanice sub aspect variațional

1.2.1. Obiectul variațiilor

1. Variația lingvistică – o constantă empirică

Prezentarea idiomurilor *Romaniei continua* a arătat că o limbă nu este niciodată omogenă. Fiecare dintre limbile romanice comportă varietăți divergente în spațiu, dialecte vechi sau chiar varietăți de export (precum spaniola în America), multe dintre ele cunoscînd, totodată, o varietate standard.

Toate aceste diferențe, însă, pe cît de importante pot părea, nu sînt decît vîrful de aisberg al efectelor produse prin **variația** lingvistică, omniprezentă în orice act de vorbire. În cadrul enunțului, toate elementele de limbaj sînt susceptibile de a varia: fonetica și fonologia, morfologia și sintaxa, precum și lexicul, sînt ***variabilele*** în joc. ***Variantele*** sînt, în primul rînd, punctuale și legate de o situație concretă. Apoi, ele pot deveni obișnuite pentru un individ (variație idiosincrasică, proprie unei persoane) și chiar regulate pentru un grup, dînd naștere ***varietăților*** lingvistice. În același fel, variația în sincronie conduce, de-a lungul vremii și la interiorul unei limbi date, la diferențe regionale, sociologice, contextuale sau enunțiative (oral/scris); în cazurile extreme, variația are ca efect apariția de noi limbi (*cf. supra* 0.2 nr. 5). Variația în sincronie este, așadar, condiția *sine qua non* a variației în diacronie, ea fiind motorul expresivității limbajului, al diversității interne a unei limbi și al schimbării lingvistice.

În capitolul următor (2) vom vedea numeroase variante sincronice din diferite domenii ale limbii:

- în fonologie, alofonele [R] și [r], în franceză și în italiană (*cf. infra* 2.2.1 nr. 1.2);

- în lexic, sp. Spania *coche*, *ordenator*, *patata vs* sp. America *carro* (sau *auto*), *computadora*, *papa* (*cf. infra* 2.4.1 nr. 4);
- în sintaxă, negaţia din fr. *je ne sais pas vs je sais pas*;
- în sintaxa textului, fraze eliptice la nivel oral (de exemplu, fr. (*je n'ai*) *jamais fait ça* sau (*c'est*) *génial*).

Multe dintre acestea aparţin doar nivelului oral sau aici sînt mai frecvente decît în scris, acesta din urmă stabilizat fiind prin standardizare; doar lexicul specializat şi sintaxa complexă cunosc o dezvoltare şi un grad de variaţie mai puternic în scris.

Cea mai mare parte a variantelor nu are un efect real asupra organizării sistemului lingvistic, însă unele dintre acestea pot coincide cu parametri extralingvistici precum spaţiul, grupul social sau situaţia de comunicare, pentru a forma astfel veritabile *varietăţi*. Să privim mai îndeaproape aceşti trei parametri: variaţia în spaţiu, numită '**diatopică**', produce tipurile de varietăţi cel mai profund ancorate în evoluţia limbilor, ea fiind responsabilă de formarea diferitelor limbi (precum limbile romanice, plecînd de la latină, sau galiţiana şi portugheza, plecînd de la un stadiu comun de limbă din Evul Mediu; *cf. supra* 1.1.4, prezentarea idiomurilor romanice). În Romania, variaţia diatopică se poate manifesta sub forme foarte diverse:

- vechile dialecte, provenind direct din latină, numite 'primare', şi care pot deveni de neînţeles pentru vorbitorul limbii standard;
- dialectele cele mai recente, datorate expansiunilor varietăţilor deja romanice, numite 'secundare', precum andaluza şi spaniola din Mexic (provenind din castiliană) sau franceza din Canada (provenind din franceza din Franţa);
- sau o varietate regională precum franceza vorbită la Paris, Marsilia, Strasbourg sau la Lausanne, variaţie posterioară formării unei varietăţi standard şi întemeiată pe aceasta din urmă.

Variaţia în funcţie de grupurile sociale, numită '**diastratică**', presupune o societate diversificată şi stratificată. În societăţile de tip tribal sau organizate în clanuri (în care membrii unui trib formează întreaga societate), sau în societăţile pe deplin rurale, această variaţie nu există decît, eventual, sub forma unei limbi sacre (*cf. supra* 0.2 nr. 4 (2)). O societate modernă, în schimb, dezvoltă varietăţi distincte, după cum acestea sînt vorbite de către un avocat, un muncitor, un

comerciant sau un țăran. Aceste varietăți sînt intercomprehensibile, însă pot duce la neînțelegeri și au o dezvoltată funcție de incluziune și de excluziune socială.

Variația diastratică se suprapune, atît din punct de vedere teoretic, cît și din punct de vedere empiric, cu variația dată de situația de comunicare, numită '**diafazică**'. Aceasta se referă la diferența dintre nivelul oral și cel scris și include variația stilistică; prin aceasta, ea se apropie de tradițiile discursului precum limbajele științifice sau cele ale mediilor de comunicare în masă. În mod tradițional, în ciuda puternicelor implicații de ordin sociologic, nivelurile limbii (sau registrele) sînt legate deopotrivă de dimensiunea diafazică. Variația diafazică caracterizează o societate care deține un înalt grad de diferențiere socioculturală și profesională, dezvoltarea sa în Occident intensificîndu-se începînd cu sfîrșitul secolului al XIX-lea, ca urmare a specializării crescînde din lumea profesională și a diversificării societății în microgrupuri.

Importanța comunicațională a acestor diferite varietăți lingvistice constă în faptul că utilizarea lor în societate reflectă **conștiința identitară** a membrilor acesteia. Rolurile sociale ale acestora și relațiile care se instaurează între ele se manifestă prin calitatea acestor varietăți și în forma precisă pe care ele o capătă.

Din punctul de vedere al lingvisticii interne, în cadrul genezei lor, toate aceste varietăți fac apel la marea **variabilitate** ce caracterizează limba și la variația spontană care îi guvernează funcționarea, nici una dintre ele nu este etanșă și, desigur, fiecare cunoaște numeroase variante. Coerența internă a varietăților lingvistice este întărită prin utilizarea lor. Dacă o formă nouă este utilizată de cîteva mii de ori într-un context dat, ea sfîrșește prin a caracteriza acel context (diatopic, diastratic sau diafazic).

2. Limitele variației: comprehensibilitatea, gramaticalitatea, acceptabilitatea

Dacă variația lingvistică este foarte dezvoltată, ea va cunoaște limite. La un moment istoric dat, pot fi identificate *variabile*, dar deopotrivă și elemente *invariabile* (sau *invariante*) a căror variație decurge din ceea ce vorbitorii identifică ca făcînd parte din acea limbă. Limita extremă a variației este aceea a **comprehensibilității**: atunci cînd un enunț nu mai este înțeles, el nu mai este semn al

variației de limbaj reuşite. Comprehensibilitatea unui enunț depinde cu tărie de context, însă intră în discuție şi o dimensiune intersubiectivă.

Un al doilea parametru care restrînge variația a fost introdus de către N. Chomsky şi se referă la prezența sau absența **gramaticalității** – faptul că un enunț este format din punct de vedere gramatical, conform regulilor sintactice în vigoare. Acest parametru este pur sintactic şi nu ia în considerare aspectul semantic. Un enunț poate fi agramatical, însă comprehensibil, sau gramatical, dar incomprehensibil (exemplul clasic al lui Chomsky este: *incolorele idei verzi dorm cu furie*). Gramaticalitatea priveşte, desigur, toate varietățile unei limbi, însă sînt greu de găsit enunțuri care să fie gramaticale într-o varietate a limbajului şi agramaticale într-o alta. În schimb, la interiorul unei varietăți, gramaticalitatea este independentă de context: o aceeaşi formă rămîne gramaticală în toate contextele.

Un al treilea parametru, mai dificil de decelat, este cel al **acceptabilității**: un enunț poate fi comprehensibil şi gramatical, dar nu şi acceptabil în contextul dat, sau poate fi acceptabil, dar nu şi gramatical (de exemplu, cazul frazelor incomplete, precum *Ați vrea să...?*, urmată de un gest care invită oaspetele să se aşeze). Acceptabilitatea este strîns dependentă de **contextul situațional**, de varietățile lingvistice în joc, de relația dintre vorbitori şi de gradul de stăpînire a limbii de către aceştia. Un uz inacceptabil provoacă reacții negative din partea celorlalți vorbitori, acesta fiind, aşadar, un parametru cu puternice implicații de ordin sociologic şi pragmatic (de adecvarea uzului la context; *cf. infra* 1.2.3 nr. 2). În concluzie, pentru a fi reuşită, o variație lingvistică trebuie să fie deopotrivă comprehensibilă şi acceptabilă.

3. Abordarea variaționistă a limbajului

Lingvistica variațională înlocuieşte ideea unei **limbi unice** şi indivizibile cu aceea a unui ansamblu de forme divergente, însă parțial identice. Aşadar, o limbă înglobează toate elementele **tuturor varietăților lingvistice** cunoscute de diferiții ei vorbitori. Aceste varietăți prezintă în comun majoritatea regulilor gramaticale şi un vocabular de bază care, dincolo de orice diversificare, garantează **coeziunea de limbă**.

Din perspectiva acestei logici, franceza scrisă şi vorbită în Franța, dialectele oïl şi franceza scrisă şi vorbită în Canada formează un singur **spațiu variațional** (precum spaniola standard din Spania, varietățile ei dialectale din Peninsula Iberică şi varietățile ei vorbite şi scrise din America). Or, trebuie să distingem cu claritate acest spațiu variațional de **spațiile comunicaționale** ale unei limbi care înglobează mai multe limbi sub o limbă-acoperiş (în Franța, franceza acoperă occitana, araba dialectală etc., în Italia, italiana acoperă o multitudine de dialecte italoromanice şi de limbi romanice şi neromanice, *cf. supra* 1.1.1/2). Spațiul variațional al francezei se află în diferite spații comunicaționale, Franța, Quebec, Maroc, de fiecare dată fără a le umple pe acestea pe de-a întregul. În acelaşi timp, acest spațiu variațional constituie o realitate de limbaj: canalele de comunicare ale lumii contemporane (mass-media, călătoriile, mobilitatea profesională) unesc toate varietățile unei limbi într-un **proces evolutiv general**; limbajul tinerilor sau cel al mediilor de comunicare în masă, din Franța, Canada sau Elveția cunosc atît evoluții comune, cît şi divergente. Pentru a reda ideea unei complexe entități a limbajului, lingvistica variațională numeşte integralitatea varietăților unei limbi 'arhitectură' sau '**diasistem'** (*cf. infra* 1.2.3 nr. 1).

Perspectiva variaționistă permite o mai bună distingere a fizionomiei concrete a unei limbi şi a parcursului transformărilor acesteia. De asemenea, ea evidențiază **latura dinamică** a limbii, care, în orice moment, înglobează norme foarte divergente. În acelaşi timp, însă, ea se loveşte de numeroase obstacole empirice şi teoretice şi trebuie să facă apel în mod constant la concepte 'vagi' prin natura lor, precum cel de '**continuum**', la distincții relative şi la 'demersul empiric', sprijinindu-se parțial pe intuiție.

În fapt, distincția concretă a diferitelor varietăți este mai mult rezultatul unui studiu statistic decît o **realitate lingvistică** imediat recunoscută de către vorbitori. Lucrul acesta decurge cu limpezime din tentativele de delimitare a dialectelor (*cf. infra* 1.2.3). Coeziunea limbii presupune continuumuri de forme şi de sensuri. Acest punct de plecare l-a condus pe R.A. Hudson la ideea de *Item Based Model* (model bazat pe fenomene individuale şi nu pe ansambluri variaționale, 1980), care presupune o distribuție particulară şi diferită pentru fiecare fenomen lingvistic şi pentru fiecare situație individuală. În

acest caz, identificarea varietăților are la bază gruparea unora dintre aceste criterii.

Un exemplu: un [r] apico-alveolar (rulat, lingual) apare în franceza regională din Marsilia ca şi în franceza din Tunisia sau precum în graiul francez relaxat al unui 'vorbitor de grai' (dialectofon) din Franța de Nord (*cf. infra* 2.2.1 nr. 1.2). În schimb, prezența consoanelor nazale în *main* ['mɛ̃n] etc., nu apare decît în varietățile meridionale ale francezei, or, pentru descrierea francezei regionale din Marsilia, cele două fenomene sînt pertinente, în mod independent de distribuția lor în alte părți.

Vom prezenta mai întîi variația diatopică, cea care este de rang fundamental, în ciuda relativei slăbiri a dialectelor în lumea romanică contemporană. Vom vedea apoi celelalte tipuri de variație (diastratică şi diafazică, orală-scrisă şi de proximitate-de distanță, tradiții discursive), care cer o reflecție teoretică aprofundată. Variația în spațiu permite mai buna înțelegere a celorlalte forme, mai complexe şi mai strîns relaționate între ele.

1.2.2. Variația în spațiu

1. Dialectele primare

Cele trei tipuri de **varietăți spațiale**, dialectele primare, dialectele secundare şi variația regională prezintă caracteristici destul de diferite (*cf. supra* 1.2.1 nr. 1). Dialectele primare sînt cele mai vechi şi sînt singurele care, în Romania, cunosc o **continuitate ereditară**, de la latina tîrzie vorbită. În mod ideal, acestea apar ca rezultat al unui lanț comunicațional neîntrerupt, din generație în generație, pe un acelaşi teritoriu locuit. În linii mari, această idee corespunde şi unei stări de fapt, în ciuda mişcărilor de populație din *Romania continua* şi a contactelor lingvistice, începînd cu influența varietății standard asupra dialectelor (*cf. infra* 3.4.1 nr. 3).

Elaborarea limbilor romanice, care a dus la varietăți scrise şi standardizate, se întemeiază peste tot pe aceste dialecte vorbite, ceea ce explică calificativul lor de 'primare'. În mod concret, aceste forme lingvistice au fost neutralizate şi îmbogățite cu ajutorul modelelor altor limbi scrise, mai ales al latinei (alternativ, slava veche în România, araba în Spania, uneori greaca în Italia de Nord-est sau de Sud). În acest sens, dialectele sînt **varietăți** lingvistice '**naturale**', în

vreme ce formele standard sînt varietăți '**semi-artificiale**' (*cf. infra* 1.2.3).

Din punct de vedere **geografic**, hazardul istoriei a făcut ca dialectele primare să nu acopere integral spațiul romanic istoric, prezența lor caracterizînd în mod tradițional continuumul geolingvistic care cuprinde **Italo**- și **Galoromania**, precum și o fîșie lată de aproximativ 100 pînă la 200 de km, situată la **nord de Peninsula Iberică**. În schimb, cele mai importante graiuri spaniole, precum și varietățile regionale ale portughezei, sînt rezultatul unei expansiuni lingvistice și, prin urmare, dialecte secundare. Într-un anumit sens, lucrul acesta este valabil și pentru română și, încă și mai mult, pentru întreaga *Romania nova* (*cf. infra* nr. 2).

Decalajul dintre dialectele primare și **limba standard** a aceluiași diasistem poate conduce la neînțelegere, cel puțin la nivel vorbit, în ciuda unei puternice asemănări structurale (*cf. supra* 1.1.5 nr. 1 la 4). Adesea, diferențele se reduc la domeniul **fonetic** și la anumite **lexeme**, după cum rezultă dintr-un scurt fragment al unei povestiri populare în dialect loren (*cf.* J. Lanher, *La Femme qui se noie*, în *Les Contes de Fraimbois*, 1983, redactate către anul 1900 de Athanase Grandjacquot, fost învățător la școala din Fraimbois; transcrierea este amatoristă, influențată de franceză):

- *In hôme de Frïmô atô mérié avô eune fôme qu'atô méchante, pire que lo diape*;
  Un homme de Fraimbois était marié avec une femme qui était méchante, pire que le diable
- *Elle fiô tojo le contrère de c'qu'i dîmandô; ç'atô eune manre bête* [...];
  Elle faisait toujours le contraire de ce qu'il demandait; c'était une mauvaise (moindre) bête
- *Quand toute celé évelé, l'en r'vont é Frïmbô*;
  Quand tout cela avait été avalé, ils s'en reviennent à Frambois
- *Lé fôme atô ïn pô tournisse (ça bïn fé à moins, lé peute* [< PUTIDUS] *bête*;
  Le femme avait (était) un peu tournis (ça [était] bien fait au moins, la bête puante)

Rolul determinant pe care l-au jucat dialectele primare în istoria Romaniei își găsește echivalentul în **interesul metodologic** al studiului lor, acesta întemeindu-se mai cu seamă pe intensitatea

variației lingvistice în funcție de parametrul, bine determinat şi uşor de identificat, al **spațiului**. Rezultatele obținute în urma analizei variației dialectale pot servi astfel ca model pentru varietățile diastratice şi diafazice, mai ales pentru delimitarea a două varietăți şi observarea interacțiunilor care se petrec între acestea. Variația, în cadrul dialectelor primare, ilustrează atît **coeziunea** unui diasistem lingvistic multiform, cît şi căile pe care acesta se diversifică. Pe de altă parte, dialectologia îmbogăţeşte studiile de sociolingvistică asupra identității, insecurității şi a conflictelor lingvistice.

Valoarea unică a dialectelor, de martori a 1500 de ani de **diferențiere** lingvistică '**naturală**' sau '**spontană**' explică locul special pe care lingvistica l-a acordat acestora de-a lungul vremii. Mai trebuie spus că, spre anul 1880, cînd a apărut dialectologia, dialectele încă aveau o **importanță sociologică** reală pe teritoriile lor tradiționale. Atunci s-a instaurat un conflict între limbile naționale standard, aflate în expansiune, şi dialecte, care făceau parte din realitatea cotidiană a imensei majorități a vorbitorilor din Franța, Italia, Elveția sau Belgia. **Slaba prezență** a dialectelor în lumea romanică actuală – lucrul pe care a trebuit să îl constatăm cînd am trecut în revistă diferitele limbi (*cf. supra* 1.1.4) – a condus, în schimb, către un anumit dezinteres pentru **dialectologie**. Astăzi, aşadar, avem a face cu o disciplină insuficient exploatată.

Studiul empiric al dialectelor romanice s-a dezvoltat mai ales între anii 1870 şi 1960 sub două forme: acoperirea unui teritoriu destul de întins prin atlase lingvistice şi descrierea cît mai detaliată a particularităților interne dintr-un spațiu dat. În cele două situații, efortul descriptiv se concentra asupra variației **fonetice** şi fonologice totodată, asupra culegerii **materialului lexical tradițional** şi a stabilirii **paradigmelor morfologice**; componenta interpretativă a fost mereu ruda săracă a acestor studii. Lucrul acesta este valabil şi pentru sintaxă, în general puțin studiată în marea epocă a dialectologiei. Este drept că variația este mai degrabă slabă în sintaxă şi că relativa ei omogenitate garantează coeziunea sistemului.

Primul mare **atlas lingvistic** din Romania a fost ***Atlasul lingvistic al Franței*** (ALF, 1902-1912), conceput de către Jules Gilliéron, eruditul elvețian romand realizînd mai înainte *Petit atlas phonétique du valais roman* (1881), colorat de mînă, prima lucrare de acest gen din Romania. Gilliéron a ocupat, începînd cu 1883, prima

catedră de dialectologie, creată la École pratique des hautes études, la Paris (*cf.* şi *infra* 4.2.2 nr. 3, pentru G. Ascoli). Anchetele de teren pentru ALF au fost efectuate de către un om lipsit de formație lingvistică, însă dotat cu o excelentă ureche: Edmond Edmond, care remarcase, ca vînzător de brînzeturi, diversitatea graiurilor din regiunea sa natală şi reunise aceste observații într-un dicționar bine făcut (Saint-Pol-sur-Ternoise, Pas-de-Calais). Pentru ALF, Edmond a parcurs cu trenul întreaga Franță în patru ani, punînd întrebări dialectofonilor din 639 de sate, cu ajutorul unui chestionar. Cele 1920 de intrări ale chestionarului acoperă foarte bine conceptele de referință din viața de zi cu zi a lumii rurale (părțile corpului uman, animalele de la fermă, instrumentele agricole, sărbătorile etc.). Aceste mostre permit, totodată, să se stabilească inventare fonologice şi includ cîteva elemente gramaticale (paradigme verbale, nominale şi pronominale, determinarea nominală şi, destul de insuficient, mărcile frazei simple). Răspunsurile au fost reportate pe hărțile atlasului, fiecare dintre acestea reproducînd o **panoramă geolingvistică** dezvoltată (*cf.* bogata descriere a genezei şi a finalităților ALF: J.-P. Chauveau, RSG, art. 8). Acestea sînt materiale brute, care necesită o elaborare ulterioară pentru a putea fi utilizate. Mai cu seamă tipizarea hărților permite o mai bună citire, după cum reiese din harta reprezentanților verbului *scier*, din regiunile Occitanei şi Gasconei:

Ilustrația 12. Hartă tipizată din ALF: «scier»

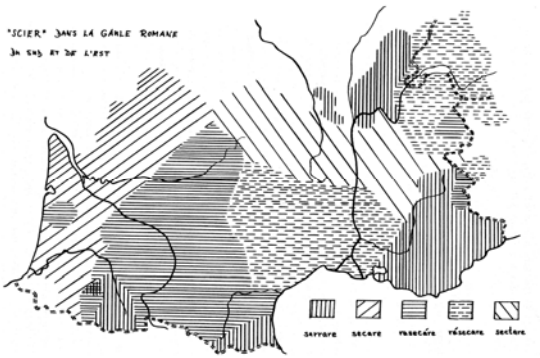

Sursa: după L. Wolf, *Aspekte der Dialektologie*, 1975, p. 58.

Comentariu:
Harta arată regresul continuatorilor lexemului latin inițial SERRARE ("a tăia" – cu ferăstrăul) datorită omofoniei acestora cu SERARE ("a închide"). Formele provenind din SERRARE se conservă în patru zone, toate periferice în raport cu domeniul occitano-gascon: în Béarn, în Rousillon (catalanofonă), în Provența centrală şi orientală şi la est de Dauphinois (= la est şi la sud de Durance) şi în Lyonnais. Pe de altă parte, se observă un mare ansamblu gascono-limousino-languedoc occidental (SE'CARE şi RESE'CARE). O a doua zonă de inovație se împarte între languedoc şi o mare parte a franco-provensalei ('RESECARE), însă aceasta este discontinuă ca urmare a introducerii în occitana septentrională a unei forme recente (SECTARE).

Metoda de anchetă a ALF prefigurează elaborarea altor atlase lingvistice apărute în Romania de-a lungul întregului secol XX. O metodă alternativă, a fost pusă în act de Georg Wenker pentru atlasul lingvistic german (*Deutscher Sprachatlas*), înaintea ALF (publicat parțial începînd cu anul 1926). Eruditul german a trimis învățătorilor, preoților sau primarilor din sate, chestionarele care trebuiau să indice formele din uzul local pentru diferite concepte. Această metodă a dat, şi ea, rezultate utilizabile, chiar dacă ea face apel la un număr mare de nespecialişti, ceea ce reduce serios calitatea transcrierilor fonetice şi înlesneşte erorile generate de opțiunile de la nivel lexical.

Metodele de anchetă directă au fost rafinate apoi, începînd cu ***Atlante Italo-Svizzero*** (AIS, *Sprach- und Sachatlas italiens und der Südschweiz*, 8 vol., 1928-1940), conceput de către profesorii elvețieni Karl Jaberg şi Jakob Jud. Ei au ales nu unul, ci **trei anchetatori** (Paul Scheuermeier pentru Italia de Nord şi Centrală, marele dialectolog şi lexicograf al Italiei de Sud, Gerhard Rohlfs, ale cărui anchete pe spatele măgarului au devenit legendare, şi, pentru Sardinia, Max Leopold Wagner, autorul lucrării *Dizionario Etimologico Sardo*); contrar ALF, anchetele acestora au cuprins marile **orașe**. Hărțile AIS sînt organizate pe ansambluri tematice (**ordine onomasiologică**, pe concepte) şi conțin desene care arată forma instrumentelor desemnate, deoarece denominarea unui obiect este adesea motivată de forma sa. În sfîrşit, dacă în ALF, numerele de ordine ale punctelor de anchetă urmează principii pur geometrice (după poziția lor într-un cerc ideal), în AIS acestea sînt organizate după **regiunile geolingvistice** (*cf.* ilustrația 12). Am prezentat deja isoglosele care

separă dialectele de Nord (punctele 1-499) de Centru (p. 500-) și de Centru-Sud (p. 745-; *cf supra* 1.1.3 și ilustrația 4, care indică în detaliu punctele din AIS pentru Italia Centrală). La aceasta se adaugă o separație pentru Sudul extrem (salentin, calabrez meridional și sicilian). Sarda, ladina și friulana au fost integrate în AIS, chiar dacă aceste idiomuri nu fac parte din continuumul dialectal italoromanic. În schimb, lipsește corsicana, care, totuși, aparține dialectelor toscane (*cf. supra* 1.1.4 nr. 4.3).

Seria **Nouveaux atlas** *linguistiques et ethnographiques de la France* atinge un nou prag al preciziei. Ea comportă vreo douăzeci de lucrări și mai multe volume care acoperă toate regiunile țării. Acest *Nouveaux atlas* nu doar întărește rețeaua de interogare a ALF, dar aplică toate achizițiile metodologiei AIS și face apel la anchetatori care, ei înșiși, sînt dialectofoni. **Atlasele recente** integrează tot mai mult factori sociologici, precum în cazul *Atlas lingüístico diatópico y diastrático del Uruguay* (ADDU, dir. Harald Thun, 2000-). Exemplarul *Atlante linguistico del ladino dolomitico e dei dialetti limitrofi* este, și el, publicat pe internet, ceea ce permite interogarea pe cale informatică (ALD-1 și ALD-2, dir. Hans Goebl, 1998 și 2012), el cuprinzînd descrieri minuțioase și o interpretare dialectometrică ce merită o atenție particulară.

N.B. Utilizarea atlaselor lingvistice necesită instrumente complementare. Pentru AIS, P. Scheuermeier a adunat un număr important de fotografii care completează desenele de pe hărți, fiind mărturii ale culturii materiale descrise în atlas (*Bauwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz*, 1943-1956). Volumul de comentarii (K. Jaberg, J. Jud, *Der Sprachatlas als Forschungsinstrument*, 1928) și indicele lexical al AIS (Jaberg, 1960) sînt instrumente indispensabile. Noile contribuții la structurarea geolingvistică decurg, în afara indicelui, din marele *Lessico Etimologico Italiano*, care integrează formele date de AIS (LEI, dir. Max Pfister), precum și – pentru teritoriul septentrional – dintr-o analiză informatică aparținînd lui H. Goebl (*Dialektometrische Studien*, 1984; lărgirea pe baza AIS este în curs de finalizare). Pentru Galoromania dispunem mai ales de excelentul *Französisches Etymologisches Wörterbuch* (FEW, Walther von Wartburg), care conține toate formele ALF în articole lexicografice; pentru ALF, *cf.* și un indice brut (J. Gilliéron și E. Edmond,

Table de l'Atlas Linguistique de la France, 1912) şi un volum cu suplimente (1920).

Dialectometria reprezintă, în fapt, o inovaţie importantă pentru punerea în valoare a datelor geolingvistice. Ea presupune tipizarea formelor unui anumit număr de hărţi care apoi sînt comparate între ele într-o modalitate informatică, iar rezultatele sînt trecute pe o hartă cu poligoane. În acest fel, asemănările şi deosebirile dintre formele lingvistice apar într-o manieră statistică de încredere şi se pot determina zonele de ruptură lingvistică ori cele de 'frontieră' dialectală.

După cum am văzut deja, anumite mănunchiuri de isoglose sînt perfect identificabile fără a face apel la **informatică**, însă privirea, atît cea de detaliu, cît şi cea globală, este considerabil ameliorată de datele cuantificate. Pe baza unei analize a 1421 de hărţi tipizate a ALF, H. Goebl a putut stabili cu o precizie remarcabilă **marile zone lingvistice ale Galoromaniei**. Harta care urmează, ale cărei poliedre corespund punctelor de anchetă ale ALF, distinge marile ansambluri ale francezei (ABCD), ale franco-provensalei (E), ale occitanei (GHI) şi ale gasconei (F):

Ilustraţia 13. Harta dialectometrică a zonelor lingvistice ale Galoromaniei

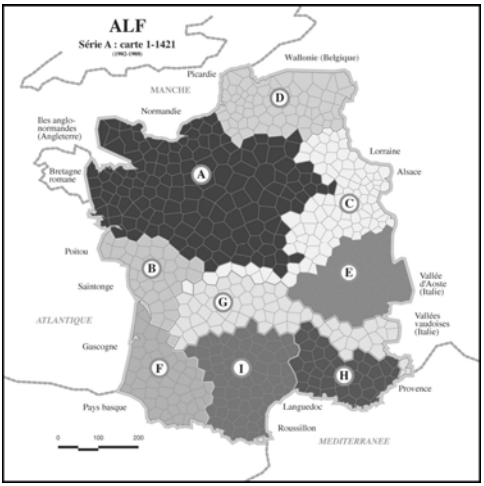

Sursa: adaptată în tonuri de gri după harta în culori Goebl, 2003, harta 20.

Comentariu:
– harta exclude, precum ALF, Bretania și Lorena neromanofone, precum și Alsacia. În schimb, ea include – în contradicție cu titlul atlasului («... al Franței») – Valonia și Elveția romandă;
– o lectură adecvată a hărții presupune luarea în considerare a celorlalte reprezentări dialectometrice: clasificarea ierarhică, distribuția de similaritate și categoriile de vizualizare care decurg de aici; observațiile următoare se întemeiază pe aceste elemente de clasificare;
– opoziția maximală se instaurează între franceză (A-D) și franco-provensală (E), pe de o parte, occitană (G-I) și gasconă (F), de cealaltă;
– la interiorul domeniului oïl se poate distinge grupul central-occidental-meridional (AB) de grupul nord-oriental (CD);
– gascona (F) este net diferențiată de dialectele occitane, printre care nord-occitana (G) este mai aproape de provensală (H) decît de languedoc (I).

O clasificare mai detaliată a datelor lingvistice pentru domeniul oïl păstrează intact ansamblul dialectal de sud-vest (Poitou-Saintonge), însă a condus la o diferențiere internă a altor trei grupuri:

Ilustrația 14. Hartă dialectometrică a domeniului oïl

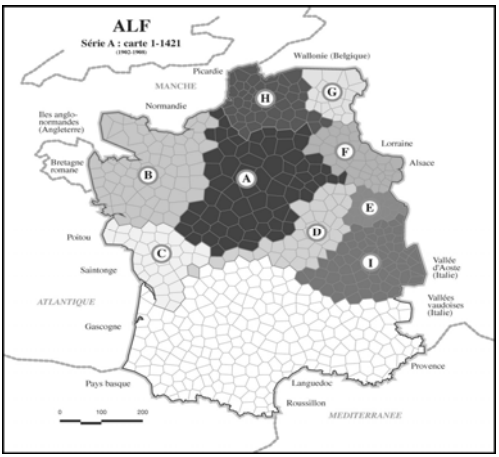

Sursa: adaptată după Boebl, 2003, harta 22.

Distingem:
– grupul de sud-vest fără vreo nouă diviziune (aici C; pe ilustrația 13, B);
– la interiorul grupului central-occidental (pe ilustrația 13, A): ansamblurile de vest (B) şi de centru (A); cel de vest implică Normandia, în nord, centrul înglobează zona din jurul Île-de-France, dedialectalizată încă din secolul al XVIII-lea, centrul propriu-zis şi Champagne;
– la interiorul grupului septentrional (pe ilustrația 13, D): picarda (H) şi valona (G);
– la interiorul grupului oriental (pe ilustrația 13, C): lorena (F), franc-comtois (E) şi, la sud-est, burgunda (D).

N.B. În cadrul aceste lecturi mai strînse, lorena se apropie mai mult de valonă (de care era separată pe harta precedentă) decît de grupurile franc-comtois şi burgund (cu care, mai devreme, forma un ansamblu): interpretarea datelor depinde, aşadar, de numărul entităților luate în seamă.

Producția atlaselor lingvistice a cunoscut un mare succes în romanistică. Nu doar dialectele primare ale *Romaniei continua*, dar şi varietățile din Peninsula Iberică şi România, din numeroase țări ale Americii iberice şi din Quebec au făcut obiectul proiectelor de cartografie lingvistică. Există chiar şi proiectul *Atlante linguistico mediterraneo*, care inventariază vocabularul tuturor coastelor Mediteranei, precum şi – încă mai important pentru romanistică – proiectul panroman *Atlante linguistico romanzo* (ALiR, dir. Gaston Tuaillon, Michel Contini). În total, Romania deține peste **400 de atlase lingvistice** (*cf.* inventarul dat de U. Lausberg şi O. Winkelmann, LRL I/1, art. 87).

Paralel cu inițiativa atlaselor lingvistice s-au dezvoltat, mai ales pînă la începutul anilor 1960, **monografiile asupra graiurilor locale**, în special pentru Italia, Franța şi fîşia de nord a Peninsulei Iberice. Adesea, acestea erau teze universitare de tipul «dialectul din...» după care urma un toponim variabil. Precum atlasele, aceste lucrări acordă fenomenelor fonetice şi lexicale o importanță capitală, tratează morfologia de o manieră mai puțin echilibrată, iar sintaxa, din păcate, este aproape absentă. Precum atlasele, aceste studii de dialectologie au fost stimulate de curentul '**cuvinte şi lucruri**' (*Wörter und*

Sachen), care își punea întrebări asupra motivației etimologice a formelor dialectale (lucrări de tipul 'denumiri pentru ˹plug˺, ˹macroșu˺, ˹licurici˺ etc., în dialectele galoromane/italiene' sau 'în limbile și în dialectele romanice'; *cf. infra* 2.4.2 nr. 5; 2.4.7; 4.2.2 nr. 4.1). Atlasele și studiile dialectale au generat o bogăție de materiale care, printre altele, trebuiau să permită studierea principiilor semantice și derivaționale responsabile de formarea conceptelor legate de viața tradițională în Europa.

N.B. Studiile de dialectologie asupra denumirilor unor concepte se află inventariate de către B. Quadri, *Aufgaben und Methoden der onomasiologischen Forschung* (1952). Pentru Galoromania, există totodată o bibliografie comentată a lui W. Wartburg și H.-E. Keller, asupra *Dictionnaires patois gallo-romans* (1969). Monografiile dialectale moderne sînt mai rare (de exemplu, M. Loporcaro, *Grammatica storica del dialetto di Altamura* 1988 sau A. Ledgeway, *Grammatica diacronica del dialetto napoletano*, 2009).

În mod curios, utilizarea tuturor acestor materiale, elaborate de mai multe generații de cercetători, rămîne în mod vizibil dincoace de **potențialul** lor. Dacă ALF și monografiile dialectale galoromane au constituit principala bază a **dicționarului etimologic** de referință pentru Galoromania, FEW, și dacă AIS și alte surse dialectologice pentru Italia joacă un rol asemănător pentru LEI, lucrările dialectologice nu au avut prea mulți utilizatori în afara propriilor autori și a lexicografilor etimologi.

2. Evoluțiile lingvistice în spațiu

Importanța primă a unei reprezentări cartografice a datelor dialectale este de a putea înțelege **evoluția în spațiu a limbii**. Toate dialectele primare din Romania formează un singur **continuum geolingvistic**, care se întinde din Galiția pînă în Valonia și pînă în Sicilia. În cadrul acestui mare ansamblu, diversificările interne ale limbilor sînt tributare arealului și cresc treptat odată cu distanța: două graiuri apropiate se aseamănă întotdeauna mai mult decît două graiuri îndepărtate; între un grai picard și unul provensal se află numeroase varietăți intermediare, precum dialectele din Centru, din zona de tranziție franco-occitană (*Croissant*) și nord-occitană. **Coeziunea spațiilor geolingvistice**, așadar, se reflectă sub forma

unei **ordini spațiale**. Lucrul acesta este valabil şi pentru limbile standard, elaborate plecînd de la varietățile dialectale: galițiana seamănă mai mult cu spaniola decît cu catalana, spaniola seamănă mai mult cu catalana decît cu franceza etc.

Contrar a ceea ce se observă în cazul limbilor elaborate, însă, rupturile de la nivel dialectal nu sînt niciodată foarte puternice. Stabilirea unor **granițe între dialecte** este o operațiune abstractă, destul de diferită de conştiința vorbitorilor. Dacă lingviştii stabilesc fascicule de isoglose pentru a identifica ansambluri dialectale (*cf. supra* 1.1.3), vorbitorii se află aproape mereu plasați într-o continuitate cu graiul vecinilor lor.

> N.B. caracteristici asemănătoare guvernează orice formă de variație lingvistică (diastratică, diafazică sau diacronică) şi, poate, la modul general, orice formă de variație socioculturală. Pentru a stabili ceea ce este caracteristic limbajului familiar sau celui medical, ori pentru a pune în opoziție franceza veche şi franceza modernă, lingvistica trebuie să facă apel la fascicule de isoglose care structurează continuumurile.

Or, **ordinea geolingvistică** reflectă evoluțiile istorice ale limbii, ceea ce generează o strînsă interdependență între parametrii spațiali şi cei temporali. După cum am văzut deja din exemplul termenilor pentru 'a tăia (cu ferăstrăul)' (ilustrația 11), este posibil ca, plecînd de la repartizările de pe o hartă de atlas, să se distingă formele inovatoare şi formele arhaice care mărturisesc asupra unei etape a limbii, în vechime răspîndită. Adesea, cele dintîi se află în zone centrale sau corespund unor zone continui; cele din urmă arată rupturile de continuitate sau sînt plasate în zone periferice sau 'laterale' (conform terminologiei introduse de modelul de *geolinguistica* al lui Matteo Bartoli, 1925; *cf.* rezumatul metodologic al lui N. Weinhold, *Sprachgeographische Distribution und chronologische Schichtung*, 1985).

Tot J. Gilliéron a fost cel care, cel dintîi, a studiat în mod sistematic aceste fenomene, în monografia sa *Généalogie des mots qui désignent l'abeille*, pe baza ALF (1918); *cf.* harta corespunzătoare:

Ilustrația 15. Harta simplificată pentru denumiri ale albinei

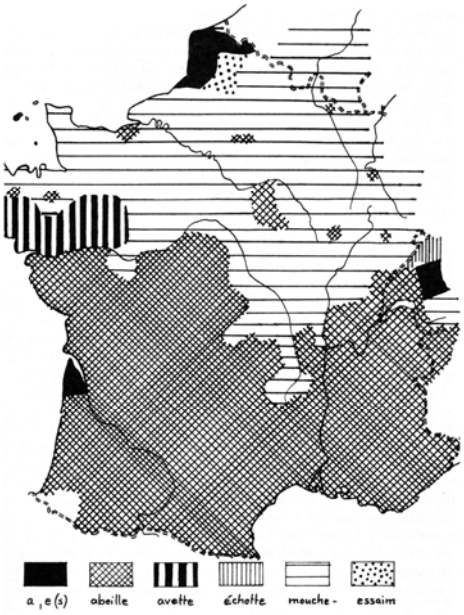

Sursa: ALF, harta 1, după Wolf, *Aspekte der Dialectologie*, 1975, p. 59.

Comentariu:

Harta prezintă mai multe forme concurente ale cuvîntului modern *abeille*; distribuția lor în spațiu permite stabilirea următoarelor straturi cronologice:

1. Cel mai vechi tip este *a*, *e* (*s*), corespunzînd termenului de origine latină APIS/APE; tipul se găsește în punctul nordic al gasconei (Gironde: *aps*, ALF, punctele 548, 549, 650), în Nord (*eps*, *es*, Ē, ALF, p. 295 etc.), în insula Guernesey din Canalul Mînecii (*eys*, p. 399) și în franco-provensală (*a*, p. 60 etc.). Această distribuție nu se poate explica decît ca mărturie a unei difuziuni latine tîrzii sau proto-romanice a lui APE/**ev* pe întreg teritoriul oïl, înainte ca forma să fi fost înlocuită de altele mai lungi.
2. Primul tip dominant de pe hartă este *abelha* (francizat *abeille*), care provine din diminutivul latin APICULA, atestat ca formă concurentă a

lui APIS. Cele două cuvinte din latina tîrzie trebuie să fi coexistat în Galoromania în formare, APIS fiind forma cea mai veche, APICULA o formă mai recentă, care s-a impus în tot Sudul pînă la Loara şi Jura. Este sigur, aşadar, că între secolele al VIII-lea şi al X-lea, aceste două cuvinte împărţeau Galoromania în două.

3. Cel de-al doilea tip dominant, *mouche à miel*, reprezintă o inovaţie, franceză deja: debilitatea fonetică a tipului APE în Nord (în v.fr. el a ajuns la *es*, *ef* sau *ee*, *cf.* FEW 24, 11a s.v. APIS) a grăbit înlocuirea sa cu această nouă formaţie, care se răspîndeşte în domeniul oïl şi sfîrşeşte prin a împinge către Sud şi tipul *abeille* (mişcarea este fermă de-a lungul văilor Ronului şi Loarei).
4. În zona de graniţă cu *abeille* se găsesc, în paralel, alte două diminutive ale urmaşilor lui APE: *avette*, la vest (< *ef* + -ITTA, în interferenţă cu *abeille*) şi *échotte* la Est (variantă pentru *aichette*, *aichatte* < *aissatte* < *eys* + -ITTU).
5. Punctual, apar spontan alte inovaţii lexicale, precum *essaim* (< EXAMEN "roi", prin metonimie).
6. În limba standard, *abeille* este un împrumut din franceza meridională regională, la rîndul său împrumutat din occitanul *abelha*; *abeille* apare în franceză, în secolul al XV-lea şi mai ales în secolul al XVI-lea (*cf.* FEW 24, 10a s.v. APICULA). Această formă standard va coexista apoi cu forma dialectală *mouche à miel* şi chiar va sfîrşi prin a o înlocui în anumite puncte, din diferite locuri (dedialectalizare prin 'paraşutare': acestea sînt zonele indicate pentru *abeille* în Normandia, în Centru etc.).

Această hartă arată limpede felul în care o formă poate ocupa un spaţiu important: mai întîi, forma apare prin **inovaţie** în unul sau, uneori, în mai multe locuri diferite, apoi ea se răspîndeşte în jurul unuia sau mai multor centre, acoperind în cele din urmă un teritoriu continuu mult mai larg. Acest model este valabil pentru orice evoluţie lingvistică. Întotdeauna inovaţia se produce mai întîi pe o suprafaţă mică de la interiorul diasistemului: un oraş, cîteva sate, un grup sociocultural (Curtea, ziariştii, tinerii din suburbie), entităţi care, adesea, sînt eventual ierarhizate (o inovaţie se poate produce în (1) poezie, (2) la Curte, (3) la Paris. Plecînd de aici, inovaţia se răspîndeşte la nivelul altor varietăţi ale diasistemului pentru ca, în cele din urmă, să se generalizeze. Procesul poate eşua în orice moment, fapt dovedit de diferitele inovaţii care rămîn circumscrise la nivel local

(*avette*, *échotte*, *essaim*). **Dispariția formelor** de limbaj urmează aceleași traiectorii, însă în sens invers: o formă dispare mai întîi în anumite părți ale diasistemului înainte de a fi abandonată peste tot.

Variația dialectală explică cu o limpezime fără egal nenumăratele **decalaje** de la interiorul diasistemului (*cf. infra* 1.2.3 nr. 1). Totodată, ea arată că interpretarea coerentă a unei limbi istorice (*cf. infra* 2.4.1 nr. 4) trebuie să țină seamă, pe cît se poate, de traiectoria diferitelor **varietăți**. Geneza cuvintelor în franceza, în italiana sau în spaniola standard modernă nu poate fi explicată decît prin combinarea mărturiilor medievale și a formelor dialectale moderne, care încă reflectă diferitele etape evolutive revolute. Aceeași idee, care se află la baza marilor dicționare etimologice, precum FEW sau LEI, este valabilă pentru orice fenomen gramatical sau fonologic. **Coeziunea diasistemului** se extinde, așadar, la etapele istorice, ceea ce coincide cu ideea de 'limbă istorică' a lui Coșeriu (*cf. infra* 1.2.3 nr. 1).

3. Dialectele secundare

Cea mai mare parte a Romaniei actuale este acoperită de dialecte secundare. Acestea nu au ca antecedent direct latina tîrzie vorbită, ci o **varietate deja romanică**, exportată de primii ei vorbitori, cu prilejul emigrării lor. Andaluza, de pildă, este o varietate de **spaniolă** venită din Castilia și introdusă în Andaluzia la mijlocul secolului al XIII-lea, prin *reconquista*. În perioada în care andaluza s-a putut dezvolta, spaniola era deja o limbă scrisă. Efectele neutralizării, provocate de notarea în scris, conjugate cu cele provocate de amestecul migrației, au făcut ca baza lingvistică a andaluzei să ajungă la o oarecare omogenitate (*cf. infra* 3.4.1 nr. 1).

Dimpotrivă, marea diversitate a dialectelor primare constituie rezultatul unei implantări relativ stabile a populației, combinate cu debilitatea modelelor scrise (latine sau, mai degrabă, romanice). Din punct de vedere intern, așadar, în raport cu dialectele primare, dialectele secundare sînt caracterizate de efectele neutralizării și **omogenizării lingvistice**.

N.B. Sub aspect terminologic, opoziția dintre dialecte 'primare' și 'secundare', stabilită de E. Coșeriu (1981) are la bază relația diferită pe care cele două tipuri de dialecte o întrețin cu o limbă standard și neutralizată: dialectele primare sînt anterioare unei limbi standard, care

s-a constituit pe baza acestora şi, totodată, ele pot exista fără ca o varietate standard să fi derivat din ele (cum este cazul franco-provensalei şi, într-o anumită măsură, al occitanei), în vreme ce dialectele secundare au la bază o limbă în curs de neutralizare, şi chiar o limbă standard.

Acelaşi raţionament este valabil pentru **portugheză**, ca dialect secundar al galiţienei sau pentru **valenciană**, ca dialect secundar al catalanei septentrionale. În ceea ce priveşte **româna**, diversificarea limbii vorbite a fost frînată de firava stabilitate geografică (*stabilitas loci*), ca urmare a deplasărilor populaţiei venite de la sudul Dunării, dar şi, eventual, ca urmare a deplasărilor transhumante de tip pastoral. În consecinţă, amestecurile lingvistice au împiedicat formarea de varietăţi dialectale prea diversificate, de tip primar.

Varietăţile romanice din afara Europei corespund, fără excepţie, dialectelor secundare, întrucît ele au apărut ca urmare a exportului de varietăţi europene. Franceza din **Quebec**, de pildă, se întemeiază pe dialectele franceze din Vest, în forma lor din secolul al XVIII-lea, al căror amestec şi a căror interacţiune cu franceza scrisă au constituit punctul de plecare al noilor evoluţii. În zilele noastre, Quebec-ul cunoaşte, totuşi, o variaţie în spaţiu cît se poate de remarcabilă pentru o limbă populară vorbită, precum şi o variaţie clară la nivelul registrelor diastratice. Un dialect secundar, aşadar, se poate diversifica de-a lungul secolelor.

La o scară geografică mai importantă, evoluţiile **spaniolei** şi **portughezei din America** (*cf. infra* 3.5.1; 3.6.1) se aseamănă, fiind foarte bogate, mai ales în inovaţii lexicale. Varietăţile peninsulare, mai ales cele meridionale, au fost exportate încă din secolul al XVI-lea în mai multe valuri şi, în America, au cunoscut o evoluţie proprie. În secolul al XIX-lea, ca urmare a naşterii de state în America latină, varietăţile secundare au căpătat în cele din urmă varietăţi de prestigiu, prin interacţiune, precum în Quebec, cu varietatea standard a respectivelor lor metropole. Aceste varietăţi standard nu mai corespund dialectelor secundare, ci aşa-numitelor varietăţi '**regionale**', pe care le vom trata în continuare (*cf. infra* nr. 4).

O varietate secundară de o importanţă culturală capitală este iudeo-spaniola, care s-a dezvoltat ca urmare a **expulzării evreilor** din regatul Spaniei (în 1492) în bazinul mediteranean şi în Europa de Sud-Est (*cf. infra* 3.5.1). Mai amintim **franceza** vorbită în **ţările**

Africii, care, pentru o anumită parte a populației, nu este decît o limbă secundară, dar care dezvăluie proprietățile unui dialect secundar.

În zilele noastre, studiile lingvistice asupra varietăților secundare sînt la fel de dezvoltate precum cele asupra dialectelor primare. Există numeroase atlase lingvistice pentru *Romania nova* (precum excelentul *Atlas lingüístico diatópico y diastrático del Uruguay*, de H. Thun, deja menționat), precum și un număr mare de monografii dialectale. Dialectele secundare permit mai cu seamă studierea fenomenelor de amestec și de neutralizare lingvistică, precum și variația tradițiilor discursului. Comparația, de pildă, a unei conversații dintr-un magazin din Mexic și unul din Castilia, va pune imediat în evidență marea politețe a culturii neohispanice și aspectul, prin contrast brusc, al locuitorilor peninsulei centrale. Pentru cercetările asupra variației diafazice sau pragmatice, dialectele secundare procură un teren încă mult prea puțin exploatat.

4. Variația regională

Particularitățile de limbaj ale variației regionale sînt mult mai puțin înrudite decît cele ale dialectelor primare și chiar secundare. Lucrul acesta nu este surprinzător deoarece variația regională – dialectele 'terțiare', la Coşeriu (1981, p. 14) – presupune, prin definiție, existența unei **varietăți elaborate** sau standard anterioare și de la care emană. În realitate, franceza, italiana sau spaniola regională nu au putut să se dezvolte decît după și în paralel cu standardizarea acestor limbi, începînd cu secolul al XVI-lea și, mai ales, în secolul al XX-lea. Variația privește timbrele fonetice și prozodia, precum și utilizarea cuvintelor regionale, elementele gramaticale și textuale fiind rare.

Chiar dacă diferențele interne rămîn slabe, totuși ele ajung pentru ca un vorbitor strasburghez să își poată da seama dacă interlocutorul său este alsacian sau dacă provine din 'Franța interioară'. Un milanez recunoaște cu ușurință pe un italian din Centru sau din Sud, un galițian știe dacă vorbește cu un madrilen sau cu un andaluz. Variația regională își asumă din plin rolul de **marcator al identității** care caracterizează orice variație diasistemică.

N.B. Variaţia regională lexicală nu a atras atenţia cercetătorilor decît recent. Dacă situaţia rămîne în continuare prea puţin satisfăcătoare pentru cea mai mare parte a Romaniei, franceza dispune de acum înainte de mai multe repertorii de calitate, pentru diferitele ţări francofone, reunind mai multe mii de lexeme regionale:
– exemplarul *Dictionnaire des régionalismes de France* (DRF), al lui P. Rézeau, 2001;
– *Dictionnaire suisse romand* (DSR), al lui A. Thibault, 1997 ([2]2004);
– *Dictionnaire historique du français québécois* (DHFQ), al lui C. Poirier, 1998;
– *Dictionnaire des belgismes*, al lui M. Francard *et al.*, 2010.
(*cf.* M.-D. Glessgen / A. Thibault (ed.), *La lexicographie différentielle du français*, 2005).

Variaţia regională a **francezei** se manifestă încă din **limba scrisă medievală**, care, departe de a fi omogenă, se repartiza în *scriptae* regionale ale Île-de-France, Picardiei, Lorenei şi Angliei (*cf. infra* 3.4.3 nr. 3). Aici, era vorba mai exact de o codificare pluricentrică (*cf. infra*) deoarece limba standard încă nu era fixată, ci se elabora prin aceste *scriptae* interdependente. Situaţia s-a schimbat puţin către începutul secolului al XVI-lea, odată ce franceza de la Curte şi din capitală atinge nivelul şi statutul unei varietăţi standard şi devine model pentru elite. Această varietate standard putea părăsi acum domeniul unic al scrierii, cucerind treptat domeniul vorbirii şi permiţînd dezvoltarea unei franceze regionale vorbite, în Sudul Franţei sau în Elveţia romandă. Nu dispunem decît de puţine informaţii asupra vechilor franceze regionale, însă ştim că multe dintre formele actuale urcă pînă în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea.

Aşadar, graiurile regionale au la bază forma vorbită a unei **varietăţi neutralizate**. Aceasta se îmbogăţeşte apoi prin împrumuturi din graiurile autohtone (dialectele de tip oïl, occitana, bretona sau alsaciana), prin inovaţii semantice şi derivaţionale şi prin păstrarea formelor ieşite din uz în varietatea standard (precum *septante* în Elveţia şi în Belgia).

În **Italia**, istoricul aceste variaţii regionale este mai scurt deoarece limbile scrise medievale erau mai divergente decît cele ale Franţei şi pentru că limba standard născută în secolul al XVI-lea a rămas pentru mai bine de două secole o limbă exclusiv **scrisă**. Abia în secolul al XIX-lea s-a putut produce emergenţa **graiurilor italiene**

regionale. Din păcate, stadiul cercetării asupra *italiano regionale* încă este nesatisfăcător.

Situația variațională se complică în **Spania**, unde un mare continuum reunește dialecte secundare și varietăți regionale (familiare sau standard). Lucrul acesta privește atît aspectele sociolingvistice, cît și caracteristicile interne. De exemplu, dialectul urban al Seviliei (un dialect secundar) și spaniola vorbită curent în același oraș (o varietate regională) nu se disting prea bine unul de celălalt, existînd o infinitate de **forme intermediare** care se pot manifesta în orice moment, în funcție de circumstanțe și de vorbitori. Opoziția, așadar, nu este nicicum comparabilă cu ruptura care există între dialectul urban al Veneției (un dialect primar) și italiana regională a acestui oraș, pe care toată lumea le va considera ca două idiomuri clar diferențiate.

În rîndul națiilor romanofone **din afara Europei**, variația regională se suprapune cu respectivele varietățile standard naționale: franceza standard din Quebec poate fi considerată ca o variantă regională a standardului francez si nimic mai mult; spaniola standard din Argentina ca o variantă standard a spaniolei. În cele două cazuri este posibil, totodată, să existe variații regionale ulterioare, la interiorul țării.

Din aceasta perspectivă, **franceza** standard din Franța devine o **varietate printre altele** și, așadar, ea însăși o formă de franceză regională. Existența termenilor care nu apar decît în Franța, dar nu și în Canada sau în Elveția romandă ar fi, deci, definitorie pentru caracterul regional 'francez'. Cazul **portughezei** este asemănător, el fiind încă și mai marcat pentru **spaniolă**, vorbită în America, într-o multitudine de țări și de către vorbitori infinit mai numeroși decît cei din Peninsulă. Din această perspectivă, spaniola se apropie mult de engleză, care cunoaște varietăți standard diferite în Marea Britanie, în Statele Unite, în Australia și în India, precum și numeroase variante în țările în care funcționează ca limbă secundă.

Desigur, franceza din Franța sau spaniola din Spania dețin un prestigiu aparte în acest joc al interdependențelor multiple, dar mai degrabă unul de tipul *primus inter pares*. Transformările francezei, ale spaniolei sau ale portughezei standard (și non-standard) traversează țările datorită mass-mediei, călătoriilor și migrațiilor. Pe baza

ideii că o normă se constituie, în acelaşi timp, în diferite locuri (*cf. infra* 3.6.1), acest fenomen a fost numit '**codificare pluricentrică**'.

În lumea contemporană, variaţia regională a căpătat o importanţă considerabilă. În momentul în care dialectele primare pierd teren, dialectele secundare persistă, iar varietăţile regionale se află în plin avînt.

1.2.3. Variaţiile diastratică şi diafazică şi teoretizarea lor

1. Fundamentele unei teorii variaţioniste

Dacă discutarea variaţiei diatopice ridică un mare număr de întrebări de ordin metodologic şi solicită variate cunoştinţe (fonetică istorică, etimologie), ea nu necesită o teoretizare prea elaborată. Celelalte tipuri de varietăţi, în schimb, nu sînt nici uşor de identificat şi de descris în mod concret, şi nici uşor de înţeles din punct de vedere teoretic. **Teoretizarea lingvisticii variaţionale** a început tîrziu, la mijlocul secolului al XX-lea, cînd, în 1952, romanistul norvegian Leiv Flydal (1904-1983), pune bazele unei gîndiri care s-a impus sub forma reelaborată de către E. Coşeriu (1966). L. Flydal observă că o limbă comportă, în sincronie, mai multe subsisteme, pe care el le numeşte '**structuri ale limbii**' (1952), şi că vorbitorii au conştiinţa stărilor de limbă precedente. El subliniază posibilitatea de a **împrumuta** forme de la alte 'structuri' ale aceleiaşi limbi sau de la 'structuri vechi', mai ales în scopuri stilistice (fapt ce generează 'extrastructuralisme'). În aceeaşi logică, E. Coşeriu vorbeşte despre 'limbi funcţionale' (1966).

Pentru compunerea tuturor acestor 'structuri' şi 'extrastructuralisme', L. Flydal introduce termenul de '**arhitectură** a limbii', iar puţin după aceea, Weinreich pe cel de '**diasistem'** (1954), mai uzual astăzi. Coşeriu adaugă conceptul de '**limbă istorică**', care înglobează atît variaţia sincronică, oricare ar fi ea, cît şi variaţia diacronică. Aşadar, 'limba istorică' procură cadrul general pentru orice formă de studiere a unei limbi date.

L. Flydal mai distinge şi tipurile de variaţii în spaţiu şi în ierarhia socială, introducînd termenii actuali '**diatopic**' şi '**diastratic**'. Variaţiile legate de alegerile din uz constituie pentru el o 'operaţiune de ordin stilistic', numită de către Coşeriu '**diafazică'**. În felul acesta,

Coşeriu extinde alegerile de ordin stilistic precum şi diferenţele biologice (bărbaţi, femei, copii, tineri) şi pe cele dintre grupurile profesionale.

Lingvistica anglofonă concepe varietăţile diatopice şi diastratice ca **varietăţi primare**, înglobate sub termenul englezesc *dialects* (M. Halliday, 1978: *varieties according to users*) şi le distinge de **varietăţile situaţionale** (M. Halliday: *varieties according to use* sau *registers*), al căror uz şi formă lingvistică depind de relaţia dintre vorbitori (*style*/*tenor*/*attitude of discourse*), de subiect, de situaţie (*field*) şi de modalitatea de discurs (oral/scris: *mode*). M. Halliday şi R.A. Hudson au insistat deopotrivă asupra valorii diferite pe care o varietate o poate avea în funcţie de vorbitori sau de grupuri: *one man's dialect is another man's register*.

2. Interdependenţa dintre varietăţile unei limbi

Atît L. Flydal, cît şi E. Coşeriu au evidenţiat puternicele **interdependenţe comunicaţionale** ale celor trei dimensiuni variaţionale. Nici una dintre varietăţile diastratice şi diafazice nu există sub formă 'pură', doar standardul dispunînd de dicţionare, gramatici sau baze de date informatice consistente care permit, foarte aproximativ, identificarea sa (în special marile ziare reflectă destul de bine actualele varietăţi standard). În realitatea lingvistică, varietăţile **se suprapun** şi se întrepătrund: o varietate dialectală sau, încă mai mult, una regională poate avea diferite niveluri de limbă sau diferite croieli stilistice. Tot astfel, o varietate diastratică poate exista sub diverse forme regionale, permiţînd totodată variaţii de stil. În sfîrşit, un enunţ propriu unei situaţii date poate varia în funcţie de regiuni şi de nivelul sociolingvistic (*cf.* Coşeriu, [2]1992, 284). Cele trei dimensiuni, aşadar, sînt **simultan prezente** în orice enunţ. Pe de altă parte, un vorbitor deţine, în principiu, mai multe varietăţi ale limbii sale materne, ceea ce constituie un început de plurilingvism (*cf. ib.*, 290).

E. Coşeriu mai observă că un element diatopic poate asigura aceeaşi funcţiune de distingere sociologică precum un element diastratic. 'A vorbi în dialect' provoacă aceleaşi efecte de acceptare sau de respingere socială întocmai precum a vorbi un limbaj popular într-o societate care nu mai cunoaşte dialecte. În acelaşi fel, un element diastratic poate provoca un efect diafazic. De exemplu, un termen popular poate evidenţia un moment de intimitate în cadrul

unui dialog familiar. Cele trei tipuri de variaţie sînt legate între ele printr-un '**lanţ variaţional**' unidirecţional: «(...) un dialecto puede funcionar como nivel y como estilo de la lengua, y un nivel también como estilo de lengua, pero no al revés (...)» (E. Coşeriu, *Los conceptos de 'dialecto', 'nivel' y 'estilo de lengua'*, 1981). Iată reprezentarea lanţului variaţional:

Ilustraţia 16. Lanţul variaţional

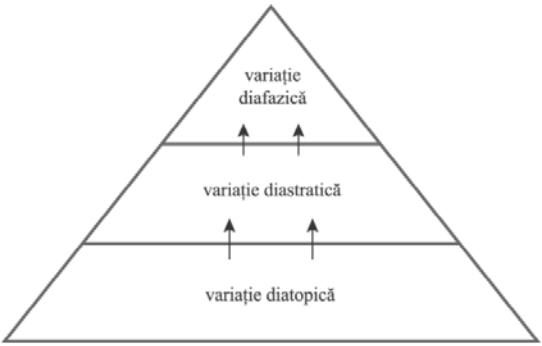

Sursa: după Coşeriu, 1988, 133; *cf.* Coşeriu 1966.

Ca în orice situaţie de diglosie, co-prezenţa diferitelor varietăţi oferă prilej pentru numeroase **împrumuturi variaţionale**, mai ales lexicale, termeni dialectali putînd pătrunde în varietăţile populare sau regionale şi apoi în limbajul standard, termenii populari pot crea efecte expresive într-un context familiar, termenii tehnici pot pătrunde în varietăţile standard sau curente. Dimpotrivă, cuvinte aparţinînd unei varietăţi de mare prestigiu pot accentua un discurs familiar, spre exemplu, pentru a defini rangul social al vorbitorului. Împrumuturile dintr-o varietate dialectală într-o varietate standard sau familiară sînt frecvente deoarece un dialectofon le poate introduce în orice moment în discursul său spre a-şi creşte prestigiul lingvistic. Aceste împrumuturi se intensifică cu ocazia abandonului progresiv al dialectelor. Însuşi numărul mare de **latinisme** din textele romanice, indiferent de epocă (*cf. infra* 2.2.5), se înscrie într-o logică

variațională, pentru erudiți latina fiind o varietate de prestigiu aparținînd aceluiași continuum lingvistic ca și limba lor nativă.

Să observăm că împrumuturile lexicale dintre varietăți depind adesea de sensul acestor termeni. Concepte de elaborare culturală trec adesea de la varietatea standard la un dialect (sau de la latină la o limbă romanică), astfel încît concepte avînd o puternică încărcătură emoțională sînt lesne împrumutate varietăților populare, ceea ce provoacă tocmai un efect expresiv și/sau disfemic (peiorativ).

Împrumuturile dintre varietăți se află la originea '**conotației**' lexicale. Un cuvînt precum *bagnole* sau *meuf* nu mai vehiculează doar un sens obiectiv și 'denotativ', ci și marca apartenenței sale originare la o varietate dată, ceea ce generează o accepțiune adițională, conotația sa (*cf. infra* 2.4.1 nr. 4).

> N.B. Trebuie mereu făcută distincția între valoarea semantică a cuvintelor și valoarea lor variațională: *merde* sau *con* sînt termeni avînd un sens denotativ vulgar, însă ei aparțin tot atît francezei familiare, cît și celei populare. Utilizarea lor în discursul familiar nu indică un împrumut dintr-o varietate populară. În schimb, termeni precum *moufflet* sau *mioche*, pentru «copil», cu un semantism neutru, aparțin francezei populare și păstrează o valoare conotativă atunci cînd apar într-un context familiar.

3. Variațiile diastratică și diafazică: definiție

Dimensiunea diatopică este definită într-un mod univoc prin parametrul extern al geografiei. Chestiunea este mai dificilă în cazul dimensiunilor diastratică și diafazică, care nu sînt etanșe. În ceea ce privește aspectul **diastratic**, E. Coșeriu reținuse ca determinant parametrul extern al diferențelor sociolingvistice din comunitate ([2]1992, 280). Este vorba, așadar, despre o **variație sociolectală** care privește apartenența la straturi sau la grupuri sociale specifice. În această logică, variația diastratică presupune o societate stratificată și puțin permisivă.

Pentru variația **diafazică**, Coșeriu avansează mai mulți parametri concreți: voința de exprimare limpede sau diferențele 'biologice' sau profesionale (*ib.*). Aceasta, așadar, este un dat situațional legat de anumite contexte și presupunînd forme lingvistice recognoscibile în acele contexte. Cu toate acestea, parametrul contextualizării nu este

uşor de stabilit deoarece există un număr infinit de **situaţii de comunicare** caracterizate de opţiuni lingvistice clare. Fiecare limbă capătă un aspect diferit dacă este utilizată pentru o conversaţie amicală sau medicală, pentru a scrie o scrisoare de dragoste sau o recomandare, pentru un discurs aniversar sau pentru comentarea unui meci de fotbal. Aceste situaţii sînt supuse unor modele parţial prestabilite şi fac apel la opţiuni variaţionale particulare. Atît timp, însă, cît variaţia se datorează pur şi simplu conţinuturilor discursului, ea încă nu constituie o varietate. Textele medievale de medicină, de pildă, conţin un număr mare de termeni specializaţi, dar se înscriu în rîndul modelelor gramaticale şi textuale foarte răspîndite. Dimpotrivă, în secolul al XX-lea, textul medical face apel la mecanisme lexico-gramaticale marcate, mai ales printr-o puternică tendinţă către nominalizare şi prin dezvoltarea unei terminologii artificial create.

Trebuie distinse variaţiile dictate doar de conţinut de cele care presupun o elaborate aparte şi îşi asumă un rol identitar. Acestea din urmă conduc mai întîi la constituirea 'genurilor textuale', după care particularităţile de limbaj se generalizează încît putem presupune existenţa unei adevărate varietăţi. În fapt, vechile varietăţi diafazice sînt legate de diferitele stiluri ale textelor literare sau semi-literare: stil înalt, stil mediu, stilul de jos. În secolul al XX-lea, expresiile textuale specializate s-au multiplicat ca urmare a activităţilor profesionale diversificate. '**Genurile textuale**' depăşesc astfel dimensiunea diafazică şi grupează enunţurile concrete conform finalităţii lor şi a felului în care acestea se structurează.

Aceste genuri sînt de o extremă diversitate: roman, poezie, articol de ziar, corespondenţă, anunţ, apel telefonic, negociere, conversaţie în ascensor sau în jurul unei mese, la restaurant. Astfel de genuri se organizează în ansambluri mai largi, **tradiţiile de discurs** (de exemplu, tradiţiile discursului juridic, literar, eventual reunind varietăţi diafazice corespondente). Genurile şi tradiţiile discursive reflectă condiţii de comunicare generale şi depăşesc limbile individuale; genurile de roman sau de text ştiinţific au caracteristici comune în toate limbile. Alegerile din plan lexical şi de la nivelul mijloacelor gramaticale se aseamănă, ceea ce este încă şi mai flagrant în cazul limbilor romanice, foarte apropiate prin originile şi prin istoria lor.

Să adăugăm faptul că o tradiție a unui tip de discurs dat poate face apel la **varietăți diasistemice diferite** (un roman poate integra varietățile diastratice ale limbajului popular sau al periferiilor precum și registrele limbajului standard și ale celui familiar, dar și ale celui medical), orice enunț înscriindu-se atît într-o tradiție a discursului, cît și în diasistem. În același timp, genurile textuale sînt capitale pentru dezvoltarea diferitelor varietăți lingvistice (*cf. infra* 1.2.6).

Parametrii 'biologici' avansați de către E. Coșeriu s-au dovedit a fi mai puțin fertili: societățile occidentale, caracterizate printr-o relativă egalitate a sexelor nu au dezvoltat limbaje diferite pentru bărbați și pentru femei. Diferențele dintre comportamentele de comunicare sînt evidente, însă acestea nu conduc la varietăți lingvistice distincte. În ceea ce privește **vîrsta**, aceasta joacă un rol în limbajul tinerilor, în schimb, după atingerea vîrstei adulte, uzurile limbii variază relativ puțin.

Sintetizînd, putem spune că o varietate este considerată ca fiind diastratică dacă ea are vorbitori care nu dispun decît de această varietate. Ea devine diafazică dacă vorbitorii sînt capabili să o alterneze cu o alta. În **societățile occidentale actuale** acesta este cazul cel mai frecvent deoarece cea mai mare parte a vorbitorilor se bucură de un prestigiu diferențiat în funcție de contextul de comunicare.

La o primă vedere, opoziția dintre sociolecte, pe de o parte, și stiluri sau nivele de limbă, pe de altă parte, pare logică, însă un nivel de limbă implică întotdeauna și o valoare de prestigiu care o apropie astfel de dimensiunea diastratică.

4. Prestigiul lingvistic

Prestigiul lingvistic joacă un rol particular în organizarea varietăților diastratice și diafazice. Experiența noastră de zi cu zi confirmă lesne existența, într-un anume loc, a varietăților avînd prestigiu lingvistic diferit. Opozițiile dintre o varietate standard și familiară sau un sociolect popular, chiar un dialect, sînt ușor percepute de către vorbitori. Inițial, acest prestigiu lingvistic este legat de diferitele grupuri sociale. O varietate dispune de un prestigiu ridicat dacă este utilizată de către persoane care sînt recunoscute ca fiind importante în societate, și invers. Cu toate acestea, corespondența dintre grupurile sociale și varietăți nu este univocă: germanistica germană citează cu bucurie exemplul cancelarului

Helmut Kohl, unul dintre cei mai puternici oameni din Occident, care a guvernat țara timp de 17 ani, dar a cărui expresie orală era aceea a unui om simplu. Invers, persoane cu un statut social puțin ridicat pot avea un bun nivel de limbă.

Sociolingvistica descriptivă plasează varietățile diastratice şi diafazice într-un continuum de prestigiu care se stabileşte între varietatea de prestigiu maximal (*high variety*: HV) şi o varietate de prestigiu minimal (*low variety*: LV). Între cei doi poli se pot poziționa forme de limbaj având un prestigiu variabil. Prin aceasta, varietățile se comportă precum limbile diferite aflate într-o situație de di- sau poliglosie. Terminologia a fost propusă în 1959, de către Charles A. Ferguson, pentru opoziția dintre araba clasică modernă (HV) şi araba dialectală (LV), şi este comparabilă, în Romania, cu aceea care trebuie să fi existat între latină şi dialectele italiene, în jurul secolului al XII-lea. Această opoziție priveşte la fel de bine atît distanța internă dintre varietăți (gradul de diferență dintre fenomenele de limbaj definite), cît şi rolurile lor sociologice.

Pentru actualele limbi tradițional-europene, pe lîngă standard (HV) şi substandard sau non-standard (LV), trebuie făcută şi distincția cu un *suprastandard*, al cărui prestigiu este încă şi mai ridicat decît cel al normei, dar care rămîne limitat la anumite contexte de uz: limbajul poetic sau limba îngrijită a discursurilor oficiale.

O altă terminologie este introdusă de către Derek Bicketon (*Dynamics of a creole system*, 1975), pentru o situație pluriglosică în care erau implicate limbi creole. Aceasta distinge între *acrolect* (de tip HV) şi *basilect* (LV) la care se adaugă un *mesolect*, cu prestigiu intermediar. Această terminologie este cu deosebire folositoare în cazul în care limba de prestigiu în discuție nu este limba maternă a populației (precum, de pildă, franceza în Africa francofonă). Se pune astfel în discuție gradul mai mare sau mai mic de stăpînire (în cadrul continuumului) al varietății de prestigiu.

Este uşor ca diferitele terminologii să fie puse în paralel:

Ilustrația 17. Terminologia varietăților diastratice

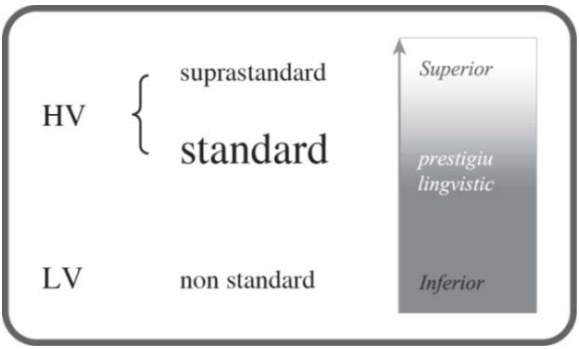

Or, **diferențele de prestigiu** se referă atît la varietățile diastratice, cît şi la cele diafazice, în cadrul unor constelații care, în parte, se datorează hazardului istoric. Varietățile cu prestigiu înalt sînt considerate peste tot ca diafazice deoarece orice persoană care stăpîneşte standardul sau/şi suprastandardul cunoaşte totodată forme non-standard, în vreme ce varietățile cu prestigiu scăzut se împart între varietăți diafazice (precum varietățile romanice 'familiare') şi varietăți sociolectale şi, aşadar, diastratice (precum franceza suburbiilor sau italiana şi spaniola populare). Totul depinde de uzul concret al varietăților dintr-un anumit moment dat.

În fapt, situația actuală din lumea occidentală este una destul de nouă, deoarece evoluția dimensiunilor diastratică şi diafazică depinde de existența unei societăți **puternic diferențiate şi specializate**. Într-o cultură din care scrisul lipseşte sau esențialmente rurală, prestigiul lingvistic nu s-ar putea articula, oricît de necesar ar fi, decît prin variație diatopică (limba celor provenind dintr-un oraş sau dintr-o regiune bogată are mai mult prestigiu decît a celor provenind dintr-un sat sărac sau de la periferie). Doar implantarea unei varietăți de mare prestigiu, legată de puterea politică şi financiară, creează această opoziție între un standard şi un non-standard, care, astăzi, ni se pare cît se poate de naturală. Societatea romană deținea deja această distincție, însă în Europa anului 1000, rolul varietății de prestigiu era asumat de către latină. Evoluția spre un standard vernacular

nu reîncepe decît în cursul Evului Mediu şi se intensifică începînd cu secolul al XVI-lea, ea implicînd pe de altă parte faptul că limbile non-standardizate, precum occitana, în Franța sau galițiana și catalana, în Spania, pierd mult din prestigiu.

În societatea contemporană, lucrurile se complică ulterior, deoarece parametrii prestigiului social devin dificil de stabilit. Acesta poate fi legat de puterea financiară – în industrie și în mediile de afaceri –, de puterea politică, de lumea mass-mediei sau de aceea a intelectualilor. În consecință, parametrul prestigiului lingvistic este dificil de stabilit.

O altă restricție: prestigiul lingvistic nu are valoare absolută. La interiorul oricărui grup social domnesc **norme** lingvistice care creează constrîngeri și presiuni independent de prestigiul acelui grup în sînul societății globale. Dacă un vorbitor vrea să fie acceptat de către un grup, el trebuie să utilizeze o anumită varietate lingvistică. Ar fi deplasată exprimarea într-o varietate standard, la un meci de fotbal, și la fel ar fi introducerea unei varietăți non-standard la o recepție mondenă. Fiecare varietate lingvistică își are propria sa normă internă, iar vorbitorii ei o «apără» într-o manieră eficace, de natură să le garanteze identitatea.

În cazul varietăților non-standard, respectarea normelor este garantată de un sistem de sancțiuni pozitive și negative ale vorbitorilor. În acest caz, lingvistica vorbește despre o '**normă descriptivă**' implicită. Dimpotrivă, varietățile standard dispun de mijloace instituționalizate, ele fiind garantate de către state și de către educație, și sînt susținute de dicționare și de gramatici normative; în acest caz, este vorba despre **norme** '**prescriptive**', explicite și codificate. Precum se observă, această terminologie reflectă nu atît natura celor două tipuri de norme, cît impactul lor. În felul ei, o varietate non-standard este tot atît de constrîngătoare (sau de 'prescriptivă') precum una standard.

Coexistența diferitelor norme va relativiza ideea de **greșeală de limbă** (*cf. supra* 1.2.1 nr. 2). Adesea, ceea ce este considerat 'greșeală' este doar o formă inacceptabilă în varietatea standard, abaterea datorîndu-se unei interferențe cu o varietate non-standard.

5. Variațiile diastratică şi diafazică în Romania

A stabili ce varietăți există într-o societate la un moment dat este o operațiune încă şi mai dificilă decît aceea de a stabili isoglose dialectale, deoarece parametrii externi ai **prestigiului social** şi ai **contextualizării** sînt dinamici. Trebuie aplicată o logică a deducției controlate. Mai întîi, se identifică intuitiv un grup social sau o situație dată, apoi se întreprinde o descriere a uzurilor lingvistice care le sînt proprii, opunîndu-le normei recognoscibile conform dicționarelor şi gramaticilor 'prescriptive' (descriere diferențială). Lucrul acesta permite să se atribuie datelor de limbaj o valoare variațională (de exemplu, negația franceză cu *ne* [...] *pas*, cea simplă cu *pas* şi cea doar cu *ne* reflectă un prestigiu diferit). Plecînd de la aceste elemente de limbă, se fac sondaje pentru a studia ce personaje fac apel şi la ce elemente (de exemplu, la care tip de negație), în care situație. Toate acestea permit specificarea parametrilor sociali şi contextuali care sînt pertinenți pentru variațiile diastratică şi diafazică. Astfel se construieşte o **spirală deductivă**, indispensabilă în lingvistica variațională, fiecare mişcare pe spirală augmentîndu-ne sau nuanțîndu-ne cunoştințele.

Cea mai mare parte a limbilor contemporane tradițional europene cunoaşte, alături de varietatea standard, varietăți familiare şi populare. **Varietatea familiară** este expresia obişnuită a vorbitorilor varietății standard, în contexte informale. **Varietatea populară**, dimpotrivă, deține trăsăturile unui sociolect, vorbitorii ei nestăpînind varietatea standard decît în mod excepțional. În funcție de limbi, acestea opoziții sînt mai mult sau mai puțin dezvoltate, atît din punct de vedere intern, cît şi în ceea ce priveşte uzul varietăților.

În **spaniolă**, această distincție între un standard scris (*estándar*) şi un limbaj familiar vorbit (*habla coloquial*) nu este foarte pronunțată, în vreme ce distanța dintre *español literario* (suprastandard) şi *español popular* este mult mai mare. Pe de altă parte, **variația diatopică** se grefează pe variația diastratică şi diafazică. În fapt, spaniola standard şi spaniola literară cunosc o oarecare regionalizare în Spania şi, mai cu seamă, în America. Spaniola familiară şi, încă şi mai mult, spaniola populară sînt puternic divergente de la o țară la alta.

Italiana distinge între *italiano standard* (mai regionalizată decît în Franța şi în Spania), *italiano di uso medio* şi *italiano popolare*. Aceasta din urmă este mai ales urbană şi tinde să înlocuiască dialec-

tele rurale a căror vitalitate, totuşi, rămîne ridicată. Adesea, dialectele îşi asumă şi funcţiunile sociologice ale limbajului popular.

Franceza contemporană cunoaşte numeroase varietăţi: *franceza îngrijită* (sau *literară*), *franceza standard* (sau *comună*) – căreia, la nivel vorbit, îi corespunde *franceza curentă* (slab regionalizată) –, *franceza familiară*, *franceza populară* şi *franceza periferiilor*. Formele 'argotice' constituie o categorie aparte deoarece ele reprezintă mai degrabă ansambluri lexicale care se articulează pe o bază gramaticală a continuumului familiar-popular. **Argoul** originar s-a dezvoltat în contextul Primului război mondial (argoul soldaţilor, pregătit către de argoul criminalilor de la sfîrşitul secolului al XIX-lea), dar mai mult decît celelalte varietăţi, se caracterizează prin particularităţi aproape exclusiv lexicale (metafore şi disfemisme – cuvinte urîte – făcînd apel la animalizare sau la erotizare). Prin aceasta, el cuprinde argourile sau **jargoanele** studenţeşti sau anumite jargoane profesionale din ziua de astăzi.

Celelalte limbi romanice cunosc şi alte compoziţii interne în arhitectura lor, mai ales portugheza şi româna. Diversificarea diastratică şi diafazică la interiorul romanşei, al galiţienei sau al catalanei rămîne deocamdată puţin dezvoltată. Realizarea concretă a diasistemului depinde, aşadar, de gradul de elaborare a limbilor, de extensiunea lor geografică şi, deopotrivă, de datele diatopice.

Pentru uzul celor trei limbi privite în detaliu, doar *español popular, italiano popolare, français populaire*, *l'argot* originar, precum şi, mai recent, *le français des banlieues* pot fi considerate ca sociolecte, în vreme ce alte varietăţi sînt diafazice. Să mai adăugăm că locul *francezei populare* în societatea de astăzi pare foarte redus.

Distincţia dintre dimensiunile diastratică şi diafazică se complică în cazul unor exemple concrete. Să luăm trei exemple:

– **Vorbirea 'familiară'** (*español coloquial*, *italiano di uso medio*, *français familier*) este considerată a fi diafazică deoarece vorbitorii au de ales între această varietate şi standard (utilizarea sa este determinată de constrîngeri contextuale). În Franţa, însă, varietatea *populară* s-a întemeiat cu putere pe *franceza familiară*, iar mulţi dintre vorbitorii acesteia din urmă nu stăpînesc varietatea standard. Vorbirea 'familiară' este singura expresie de limbaj de care ei dispun în totalitate şi, sub acest aspect, ar trebui considerată sociolect.

– **Limbajele muncitorești și ale periferiilor**, în schimb, trec drept varietăți diastratice, legate tocmai de locuitorii cartierelor defavorizate. Aceste varietăți, însă, se realizează mai ales sub formele limbajului tinerilor, al căror uz este adesea determinat de factori situaționali. Să precizăm acest caz: prelungirea perioadei de tinerețe a dus, în a doua jumătate a secolului al XX-lea, la apariția unei culturi proprii **tinerilor** (*cf. infra* 3.6.4), aceasta orientîndu-se, sub aspect lingvistic, spre modelele propuse de către grupurile periferice ale societății, caz în care limbajul tinerilor aparținînd burgheziei imită pe cel al tinerilor periferiilor defavorizate. Să mai notăm și că mediile de informare în masă care se adresează tinerilor întăresc încă și mai mult particularitățile interne ale acestui limbaj, accentuîndu-le. În sfîrșit, forme de exprimare precum rap-ul reprezintă o adevărată elaborare a varietăților lingvistice considerate sub aspect social ca fiind periferice. Ceea ce, la origine, este un sociolect funcționează, în raport cu lanțul variațional, ca o varietate diafazică, dar – și acest fapt complică lucrurile – cu întoarceri înapoi la varietatea de plecare.

– **Limbajele profesionale** sînt considerate mai degrabă tradiții de discurs decît varietăți (*cf. infra*). Totuși, ele dețin toate caracteristicile datorare unor opțiuni situaționale și, în același timp, au o foarte mare implicare sociolectală. Limbajul juriștilor, de pildă, este recunoscut de către toți vorbitorii ca fiind caracteristic unui grup social.

Aceste trei exemple arată că modalitățile tradiționale de structurare diasistemică au o utilitate doar parțială pentru a descrie societatea actuală, ele fiind adecvate mai degrabă în anii 1950 și 1960, în momentul în care au fost teoretizate de către Flydal și Coșeriu. Din acest motiv am reținut noi aici laolaltă un '**continuum diastratico-diafazic**', înglobînd diferitele fațete care adesea se suprapun.

1.2.4. Apropiere și distanță lingvistică, oral și scris

Pînă acum, abia am menționat parametrii **oral** și **scris**, care, totuși, sînt esențiali pentru variația lingvistică. În fapt, această opoziție *medială* a fost teoretizată doar la două decenii după teoretizarea diasistemului, de către romaniștii germani. Mai întîi, Ludwig Söll a precizat, în 1974, diferența fundamentală dintre **realizare** (orală sau scrisă) și **concepție** (orală sau scrisă). Conceperea unui mesaj (*vorbirea* sau *scrierea*) este elementul cel mai important deoarece

determină natura discursului, modalitatea concretă de exprimare (*codul fonic* sau *codul grafic*) fiind un factor secundar, contrar a ceea ce s-ar crede *a priori*. Cîteva exemple: o discuție televizată (concepere orală) poate fi transcrisă şi publicată într-o revistă (modalitate scrisă), însă o asemenea scriere reflectă concepția inițial orală; un mesaj prin e.mail sau un SMS transcriu, ambele, o oralitate de concepție. În schimb, o sentință a tribunalului este mereu rostită, însă ea este concepută într-o logică a scrisului; de asemenea, un curs magistral la Universitate este rostit, dar este conceput în scris.

Opoziția dintre oral şi scris a fost precizată prin intermediul ideii, introduse de către P. Koch şi W. Oesterreicher (1983; 1990), că există o diferență între comunicarea la distanță (germ. *Distanzsprache*) şi comunicarea imediată sau de proximitate (germ. *Nähesprache*). **Comunicarea la distanță** caracterizează schimburile publice (sau cu necunoscuți), ca şi producția scrisă; **comunicarea imediată** ține de interacțiunile private, intime şi spontane. Manifestările în plan oral ale unei limbi, aşadar, țin de imediatul lingvistic, iar manifestările în plan scris de distanță.

Continuumul dintre apropierea şi distanța lingvistică este reprezentat de către Koch şi Oesterreicher sub forma unui paralelogram:

Ilustrația 18. Continuumul dintre apropierea şi distanța lingvistică

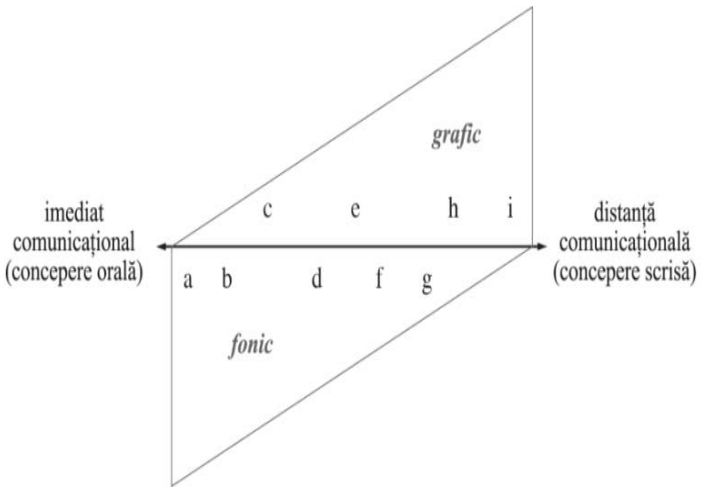

Sursa: după P. Koch și W. Oesterreicher, HSK 10.1, 588 (genurile textuale ale enunțurilor au fost adaptate).

Fonic:	Grafic:
a: conversație telefonică amicală	c: corespondență particulară (mai aproape de oral: mesaj e.mail, sms)
b: conversație familiară	e: interviu pentru o revistă
d: interviu pentru obținerea unui serviciu	h: articol de ziar
e: jurământ	i: text de lege
g: conferință științifică	

Toate situațiile de comunicare se plasează, așadar, între cei doi poli, al imediatului (corespunzînd unei concepții orale) și al distanței (corespunzînd unei concepții scrise). Concentrația de enunțuri fonice și grafice din diagramă reflectă afinitățile dintre modalitățile orală și scrisă ale celor două forme de concepție.

Opoziția dintre apropierea și distanța lingvistică este un fapt de ordin **antropologic** și general. Strategiile apropierii și oralității se înscriu în procesul de reducere a gradului de planificare a discursului, ele concretizîndu-se printr-o structurare simplă și lineară a discursului și printr-o sintaxă simplă (parataxă). În schimb, distanța se realizează printr-o structurare ierarhizată și complexă și printr-o puternică prezență a subordonării (hipotaxă). În același chip, lexicul este mai puțin variat în enunțurile de apropiere, cunoscînd repetiții și cuvinte introductive. Să precizăm de o manieră concentrată trăsăturile universale care apar la nivel oral:

1. Mai întîi, nivelul oral cunoaște un număr mare de '**marcatori de ordin pragmatic**', care servesc la a structura discursul ('particule de structurare'):

- organizare discursivă (pentru a marca începutul unei propoziții sau al unui text: rom. *și*, *știi*, *ascultă*, *ei bine*; *nu-i așa?*, *desigur!*, *clar!*);
- sistemul luării cuvîntului (engl. '*turn-taking*'; *numai că*, *fii atent*, *să-ți spun ceva*);
- mărcile fatice ale interacțiunii, emise de către interlocutor (*hm*, *sigur*, *de acord*, *iată*, *zău?*, *aha*) sau de către vorbitor (*îm?*, *ei?*, *pricepi?*, *vezi bine!*);
- fonemele ezitării și reformulării (*nu știu*, *păi*, *îm*, *mda*);

– interjecţiile (*aa*, *ah*, *pf*, *oo, of*);
– modulaţiile (*însă*, *totuşi*, *aşadar*, *mai*, *cam*, *ca să nu mai spun*).

2. În **sintaxă**, principiul organizării generale este parataxa, cu completive şi propoziţii relative, însă fără o subordonare complexă. W. Raible a numit acest principiu '**agregare**', opunîndu-l 'integrării', caracteristic scripturalităţii (*cf. Linking clauses*, 2001, LangTyp, art. 46).

Ceea ce decurge, cu precădere, din toate transcrierile nivelului oral este puternica prezenţă a **propoziţiilor incomplete** sau incoerente din punct de vedere gramatical:

> Un exemplu din franceză: *elle a une petite amie, finalement, qui s'appelle Y. Y, je pouvais le concevoir, mais enfin Z. Mais, je, t'assure qu'elle nous a vraiment... Mais je me suis, on s'est demandé à un moment si, euh, ... elle allait nous, nous autoriser finalement à l'adopt', à l'adopter réelement, enfin, tu vois, à avoir le jugement. Bon, oh, je, je commençais à bouillir. Mais vraiment, on était accuseé! Tu vois un peu le ... Et c'était ... Il y avait quoi? Il y avait deux petites jeunes, là, alors là, donc, qui s'étaient, qui étaient sûres d'elles, et puis ...* (Stark, 1997, 341).

Creierul conchide cu destulă uşurinţă asupra frazelor incomplete sau face abstracţie de tentativele de formulare corectate. Prin urmare, vorbitorii sînt puţin conştienţi de această trăsătură.

3. **Lexicul** oral se caracterizează printr-o **slabă diversitate**, pe lîngă numeroase repetiţii intervenind adesea cuvinte compatibile cu orice context, care contrastează cu tendinţa către expresivitate (mai ales prin împrumuturi variaţionale, *cf. supra*). La acestea se adaugă un număr mare de prezentative (fr. *il y a*, *y a*, *y avait*) şi de deictice (fr. *ça*, *comme ça*, *là*, *ce*/*cette*, *celui-là*).

În schimb, diferenţele dintre nivelul oral şi cel scris rămîn slabe în morfologie şi în sintaxa propoziţiei simple. Contrar ideilor curente, nivelul oral nu cunoaşte simplificări serioase în aceste domenii, iar sensul lexemelor rămîne stabil în cele două modalităţi de concepere a limbajului. Diferenţele, aşadar, nu privesc regulile sistemului lingvistic, ci **realizarea concretă** a propoziţiilor, ceea ce s-ar putea numi fizionomia lor.

În ultimii douăzeci de ani, modelul lui P. Koch şi W. Oesterreicher s-a impus şi în afara romanisticii. Rămîne o problemă privind statutul acestei noi dimensiuni variaţionale: conform lui Koch şi Oesterreicher, este vorba despre o a patra dimensiune a

diasistemului, care a fost numită '**diamesică**'. Alți lingviști văd aici, mai cu seamă aici, o dimensiune generală, de natură universală, care servește drept axă orientativă pentru cele trei dimensiuni, de natură istorică și specifică limbilor în discuție. În această optică, reținem aici un prim ansamblu care înglobează cele trei dimensiuni (sau parametri) diatopică, diastratică și diafazică și un al doilea ansamblu corespunzînd continuumului dintre proximitatea și distanța lingvistică (caz care înglobează opoziția conceptuală dintre oral și scris). Cele două ansambluri sînt paralele și reprezintă două puncte de vedere diferite asupra aceleiași realități lingvistice.

Orice enunț ocupă o poziție definită, atît în cadrul celor trei axe de parametri ai diasistemului, cît și în continuumul dintre apropierea și distanța lingvistică. Această poziționare reflectă un **uz al limbajului** care este dat, în cadrul căruia se instaurează interacțiuni și interdependențe multiple între două ansambluri:

– distanța lingvistică corespunde unui nivel ridicat al prestigiului social, apropierea unui prestigiu social scăzut. În mod concret, uzul unei varietăți orale standard stabilește dintru început o distanță între interlocutori, ea intervenind mai ales în contextele formale sau în situații monologale;

– uzul unei varietăți familiare sau populare, în schimb, generează efecte de proximitate sau de intimitate, ea presupunînd un dialog non-formal, adesea între interlocutori apropiați și aparținînd aceluiași grup social. În același fel, o varietate dialectală, care, sub aspect diatopic, este foarte marcată, se așează în proximitatea polului apropierii;

– să mai adăugăm că, la nivel scris, o varietate standard poate reflecta aceleași valori comunicaționale ca și o varietate familiară la nivel oral. A utiliza o varietate standard la nivel oral echivalează cu o marcare suprastandard. Mai mult, anumite varietăți diafazice rămîn mai degrabă circumscrise domeniului concepției scrise (precum registrele stilului literar) sau orale (precum limbajul tinerilor).

Așadar, varietățile diatopice și diastratice cele mai marcate ocupă întotdeauna aceeași poziție la interiorul continuumului. Diversificarea este mai importantă pentru varietățile diafazice sau pentru genurile textuale care reflectă **contexte comunicaționale foarte variabile**: o scrisoare oficială este aproape de polul distanțării, o scrisoare către prieteni sau un mesaj e.mail între prieteni se depla-

sează către polul apropierii, un text de lege sau o lucrare ştiinţifică se produce la un maximum de distanţă lingvistică, la fel ca şi un curs magistral pentru o disciplină universitară. În schimb, o conversaţie între oameni de ştiinţă poate conţine destule elemente de apropiere.

Aceste exemple arată şi că opoziţia dintre distanţa şi apropierea lingvistică joacă un rol aparte în **elaborarea lingvistică**, parametru decisiv pentru orice logică evolutivă a diasistemului. În societăţile de tip tribal, doar formele lingvistice de apropiere sînt bine fixate, o distanţă lingvistică neputîndu-se stabili decît între grupuri diferite, în momentul separării în spaţiu conducînd, eventual, la geneza unor limbi diferite.

Or, distanţa lingvistică este puternic întărită prin **scriere**. Acesta permite comunicarea de-a lungul spaţiului şi a timpului şi creează o distincţie sociologică puternică între deţinătorii ei şi analfabeţi. Tocmai scrierea este cea care permite şi catalizează formarea genurilor textuale dezvoltate şi a unei varietăţi standard care se opune varietăţilor spontane şi vorbite. În acest caz, continuumul dintre distanţă şi apropiere lingvistică se poate dezvolta în toată deplinătatea sa.

Distanţa lingvistică şi multitudinea de genuri textuale fixate sînt **fenomene recente** în istorie, legate de geneza scrierii şi de formarea societăţilor complexe care au inventat acest instrument, necesar funcţionării lor.

1.2.5. Interogaţii asupra teoriei variaţiei

Descrierea varietăţilor lingvistice a arătat că teoria variaţiei este mult mai complexă decît ceea ce s-ar putea crede *a priori*. Rămîn fără un răspuns clar numeroase întrebări, precum:

– numărul şi natura trăsăturilor lingvistice care constituie o ‘varietate’ (*cf. supra* 1.2.3 nr. 1, Hudson);
– statutul continuumului apropierii şi distanţei (este aceasta o a patra dimensiune variaţională, diamesică, sau nu?, *cf. supra* 1.2.4);
– problema de a şti dacă diatopia reprezintă o dimensiune de natură diferită (aţintită asupra vorbitorilor) faţă de diastratie şi diafazie (aţintite asupra uzului, *cf. supra* 1.2.3 nr. 1, Halliday);

– separația concretă dintre varietățile diastratice și diafazice, precum și cea dintre varietățile diafazice și tradițiile discursului (*cf. supra* 1.2.3 nr. 3).

Pune probleme chiar și chestiunea fundamentală a **statutului variației** în raport cu 'sistemul' lingvistic (*cf. supra* 1.2.1 nr. 1). A. Dufter și E. Stark (2002, p. 81) insistă asupra opoziției intrinseci dintre caracterul presupus *omogen* și *sistem*(*at*)*ic* al limbii saussuriene (și/sau al competenței chomskyene), pe de o parte, și ireductibilitatea și omniprezența variației în limbile naturale, pe de altă parte.

Flydal și Coșeriu propun eliminarea problemei prin presupunerea existenței varietăților discrete care formează, pe baza unei logici cît se poate de structuraliste, **subsisteme lingvistice** cu o logică proprie (*cf. supra* 1.2.3 nr. 1). Acest model, însă, nu dă seama de puternica interacțiune dintre diferiții parametri diasistemici.

Noi credem că, mai degrabă, se poate presupune că, la nivel cerebral, formele lingvistice sînt integrate în mai multe **rețele neuronale paralele**, fiecare reprezentînd un anumit marcaj diasistemic. Aceasta ar explica ușurința cu care se produce continua suprapunere (*cf.* Glessgen, 2011, p. 454). **Eterogenitatea** generată de variație pare reală, atît în uz, cît și în gestiunea cerebrală, chiar dacă se află în contradicție cu presupusa omogenitate a sistemului lingvistic.

Adesea ne ciocnim de contradicții inerente modelului cu trei sau patru dimensiuni variaționale, mai ales în descrierea lexicului, cel care, de departe, cunoaște cele mai puternice variații diatopice, diastratice și diafazice. În chip de concluzie, am vrea să propunem aici o reflecție asupra utilității unei eventuale **noi terminologii a diasistemului**. Ideea noastră pleacă de la constatarea lui Coșeriu, că orice enunț se înscrie prin definiție în fiecare din cele trei dimensiuni variaționale: nu există, așadar, varietăți diatopice, diastratice ori diafazice pure, ci, mai curînd, **mărci variaționale** de tip diatopic, diastratic și diafazic.

În acest caz ni se pare îndreptățit să presupunem că cele trei dimensiuni variaționale corespund, înainte de orice, la trei parametri abstracți: spațiul, prestigiul lingvistic și contextul situațional. În scenariul nostru, orice enunț ar ocupa o poziție definită în fiecare dintre cele trei dimensiuni (mărci diatopice puternice sau slabe, prestigiu lingvistic ridicat sau slab, specificitate situațională puternică sau slabă).

În cazul în care enunțurile sînt puternic marcate sub aspect diatopic, ele devin asimilabile unei varietăți cu dominantă diatopică; în acest caz, diferența față de teoria tradițională este minimă. În schimb, în domeniile diastratic şi diafazic, viziunea noastră conduce la ajustări însemnate, ea integrînd în dimensiunea diafazică mai cu seamă **tradițiile discursive**, după cum reiese din următorul exemplu grafic. Am reprezentat aici cele trei dimensiuni diasistemice prin coloane corespunzînd continuumurilor şi am folosit enunțurile date de P. Koch şi W. Oesterreicher pentru a ilustra fenomenul **medialității** limbajului (*cf. supra* 1.2.4):

Ilustrația 19. Consolidarea diasistematică a enunțurilor

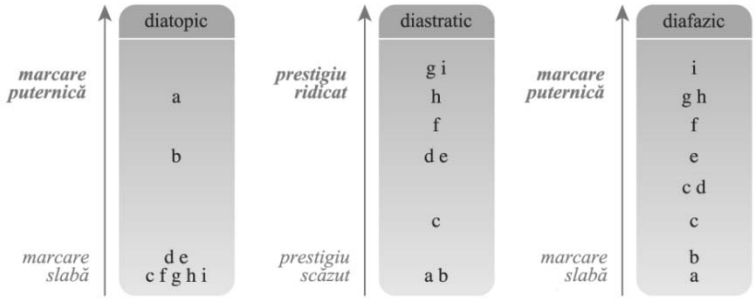

Sursa: adaptată după Glessgen, 2005, p. 213.

Oral:
a. conversație telefonică familiară (Quebec, Mexic)
b. conversație familiară (Marsilia, Lausanne, Napoli)
d. interviu pentru obținerea unui serviciu (Lille, Bologna, Porto)
f. jurămînt (oriunde)
g. conferință științifică (oriunde)

Scris:
c. scrisoare privată
e. interviu la o revistă
h. articol de ziar
i. text de lege

Comentariu: o conversație telefonică familiară la Quebec (a) este puternic marcată diatopic; în același timp, la interiorul diasistemului francezei, ea deține un prestigiu lingvistic scăzut şi un la fel de scăzut grad

de specificitate sau de tehnicitate. Aşadar, ea se înscrie în logica unei pronunțate varietăți diatopice. Un text de lege (i), în schimb, nu deține mărci diatopice, dispune de un prestigiu ridicat şi de un foarte ridicat grad de tehnicitate; el este, aşadar, marcat sub aspect diastratic şi diafazic şi aparține, deopotrivă, unei varietăți diastratice şi uneia diafazice ('limbaj juridic'). Etc.

Această viziune credem că permite o mai clară descriere a diasistemului şi reducerea potențialului de contradicții interne. Ea este mai abstractă decît teoria tradițională, dar se regăseşte mai des în faptele concrete, astfel încît ne face să reținem:

- ca varietăți diatopice, atît dialectele, cît şi formele regionale ale varietăților standard;
- ca varietăți diastratice, varietățile standard sau limbajele ştiințifice (cu prestigiu ridicat), în paralel cu varietățile familiare sau populare (cu prestigiu scăzut);
- ca varietăți diafazice – definite prin gradul lor de specificitate tematică –, toate varietățile puternic legate de vorbitori sau de teme definite, aşadar, nu doar stilurile literare sau de conversație, ci, deopotrivă, limbajele tinerilor şi marile tradiții ale discursului, precum limbajele ştiințifice şi tehnice (drept, medicină, economie) sau limbajele mediilor de comunicare în masă.

În sfîrşit, insistăm asupra faptului că variația nu distruge niciodată **coeziunea sistemului** lingvistic. Este relativ uşoară deținerea, în paralel, a mai multor registre, chiar dacă, în mod normal, un individ concret dispune de o paletă restrînsă de varietăți diatopice şi diastratice. Este posibil, de pildă, să se vorbească un dialect precum lorena şi o varietate de limbă regională diferită, precum franceza regională din Alsacia, însă este dificilă o a treia varietate diatopică. În acest sens, cu toată libertatea sa de expresie, omul este legat de un loc şi de o poziție în societate.

1.2.6. Lingvistica variațională în manualul de față

În mod tradițional, Romania constituie un teren de calitate pentru studiile asupra variației şi a varietăților înseşi, atît sincronice, cît şi diacronice. În fapt, romanistica a jucat un rol esențial în

teoretizarea variațiilor, ceea ce explică spațiul amplu pe care l-am acordat aici acestor chestiuni.

Pentru a înțelege cele ce urmează în acest manual, amintim că arhitectura unei limbi elaborate se construieşte în jurul unui standard, care este o varietate cu prestigiu ridicat, relativ neutră în termeni diatopici şi care vehiculează o mare distanță lingvistică. În capitolul consacrat **istoriei interne** vom pune accentul pe marile evoluții care au condus la **actualele limbi standard**. În schimb, studiile asupra variației se referă mai cu seamă la formele **non-standard**, care cunosc mai lesne diversificări, chiar şi diatopice.

Neputîndu-le trata în acest cadru, expunerea noastră va integra numeroase date variaționale şi va introduce în mod regulat exemple de varietăți dialectale sau puțin răspîndite. Al treilea mare capitol, consacrat **istoriei externe**, va încerca, apoi, să ofere mai bune temeiuri explicării actualelor fapte variaționale, grație parcursului lor istoric.

Capitolul 1.3

Lingvistica textuală şi pragmatică

1.3.1. Genurile textuale

1. Diversitatea genurilor textuale

Am văzut că orice enunț respectă regulile în vigoare ale unei limbi, că el este ancorat în diasistemul său şi că se poziționează în continuumul dintre proximitatea şi distanța lingvistică. În paralel, orice enunț se înscrie între modelele de limbaj care sînt **genurile textuale**. Aceste genuri, orale şi scrise, reflectă situații de comunicare recurente pentru care, în timp, se instaurează o manieră ritualizată de punere în formă lingvistică: texte de lege, scrisori către prieteni, interviuri pentru obținerea unui serviciu, comentarii sportive etc.

La rîndul lor, genurile textuale se înscriu în ansamblul mai larg al **tradițiilor discursive**. Citățm, de exemplu, limbajul juridic, genurile epistolare, conversația, limbajul sportiv sau, mai circumscrise, formulele de salut ori titlurile ziarelor.

Genurile textuale şi tradițiile discursive se leagă îndeaproape de parametrii diasistemului. Să luam ca exemplu genul textual al **scrisorii oficiale**. În franceza actuală, aceasta apelează la o varietate neutră sau puțin marcată sub aspect diatopic (franceza din Franța sau din Quebec, sub forma standard sau curentă). Din punct de vedere diastratic şi diafazic, ea verbalizează un prestigiu social ridicat; pe de altă parte, textul se înscrie într-o tradiție discursivă marcată, limbajul administrativ. Prin aceste elemente variate, scrisoarea oficială se plasează în mod categoric pe latura distanței lingvistice. Totodată, însă, scrisoarea ascultă şi de **regulile genului ei**: prin punerea în pagină (adresă, paragrafe, semnătură), ca şi prin utilizarea de formule stereotipe («regretăm în mod sincer», «permiteți-mi să va supun atenției»). La rîndul lor, regulile de gen au o **tradiție istorică** care urcă pînă în Antichitatea latină şi greacă, trecînd prin retorica

epistolară medievală şi modernă. În sfîrşit, această tradiţie depăşeşte limbile individuale şi se înscrie într-un cadru cultural, şi chiar antropologic.

Totodată, un gen poate face apel, în paralel, la diferite varietăţi. De exemplu, acesta este cazul **romanului**, în care se pot folosi diferite varietăţi diafazice sau chiar diastratice (limbaj curent, îngrijit sau chiar familiar, popular/de periferie). Pe de altă parte, în scopuri stilistice se pot utiliza diferite tradiţii discursive, precum limbajul administrativ sau juridic, stilul epistolar, dialogurile.

În cadrul tradiţiilor discursive, fenomenul diversităţii interne este omniprezent. **Limbajul ştiinţelor şi tehnicii**, de exemplu, adună toate disciplinele universitare moderne: medicina şi biologia, dreptul şi economia, filozofia şi teologia, ştiinţele literare şi lingvistica. Fiecare dintre aceste discipline – eteroclite, la rîndul lor – a dezvoltat terminologii proprii, avînd propensiuni de ordin sintactic şi modele textuale foarte particulare. Cazul extrem este cel al limbajelor pur formale (mai ales în matematică sau în fizică).

Toate aceste tradiţii ale discursului corespund unor **funcţii de comunicare** foarte precise. În acelaşi timp, ele construiesc o barieră de **incomprehensibilitate** pentru neiniţiaţi, nu numai prin sensul termenilor, ci şi prin construcţia generală a textelor (*cf. supra* 0.2 nr. 4(2)). Pe de altă parte, fiecare dintre aceste ansambluri există sub **forme** foarte **marcate**, precum în cazul manualelor disciplinelor amintite, şi sub forme **atenuate**, precum într-un dialog dintre specialişti şi nespecialişti (de exemplu, medic/pacient, avocat/client, profesor/student). Diferitele grade de marcaj pun bazele unei **dimensiuni** '**verticale**' ale limbajelor ştiinţifice.

În sfîrşit, precum în cazul genului epistolar, caracteristicile interne ale limbajelor profesionale depăşesc limbile individuale. În măsura în care ştiinţa este **internaţională**, şi expresiile ei lingvistice sînt astfel. Lucrul acesta este evident pentru terminologie (de exemplu, fr. *psychose*, it. *psicosi*, sp. *psicosis*, port. *psicose*, rom. *psihoză*, cat. *psicosis*, germ. *Psychose*, engl. *psychosis*), dar se verifică şi în sintaxă (*cf.* W. Forner, *Prinzipien der Funktionalstilistik*, RSG, art. 170).

Tradiţiile discursive nu au nici o legătură cu genealogia limbilor. Dacă există un continuum al dialectelor primare romanice şi dacă poate fi utilă compararea între ele a varietăţilor non-standard ale diferitelor limbi romanice, continuumul limbajelor ştiinţifice

contemporane nu are o veritabilă dimensiune 'romanică'. El înglobează toate varietățile standard care au o mare răspîndire, în special franceza și engleza, germana și rusa, dar exclude varietățile romanice mai puțin elaborate. Expansiunea, în lumea contemporană, a limbajelor științifice și tehnice produce, în acest caz, **tendințe evolutive convergente** în rîndul limbilor implicate, uneori în răspărul ascendenței genetice. Lucrul aceste se constată mai ales în cazul modelelor derivaționale (de exemplu, derivatele în *-iza/-iser/-izzare*).

2. Genuri textuale și diasistem

Scurta exemplificare a genurilor textuale și a tradițiilor discursive deja arată că, în lumea contemporană, diversitatea acestor genuri textuale este infinită. Variațiile se produc la toate nivelele: 'operele științifice' decurg nu doar din diferitele științe, dar reflectă și diverse modele textuale din interiorul fiecărei discipline: monografii, articole din reviste, recenzii, dezbateri sau transcrieri ale cursurilor magistrale. 'Lucrările școlare' acoperă disciplinele predate în ciclul primar și gimnazial și țin seamă de vîrsta elevilor, de nivelul lor de formare, precum și de tipul de învățămînt. Cu toate acestea, orice lucrare științifică sau școlară este imediat recognoscibilă ca atare, chiar dacă cele două categorii se suprapun în ceea ce privește temele tratate și opțiunile lor lingvistice.

Contradicțiile de acest fel sînt nenumărate, astfel încît nu există posibilitatea unei structurări ierarhice coerente pentru toate genurile textuale. Universul nostru comunicațional este în întregime implicat în aceste genuri, ceea ce generează o complexitate extremă. O categorizare a genurilor textuale nu poate fi decît parțială și aproximativă. Pentru a exemplifica acest lucru, reluăm enunțurile plasate atît în continuumul proximității și al distanței, cît și în parametrii diasistemului și îi clasificăm foarte sumar sub forma acestor genuri textuale:

Ilustrația 20. Clasificarea (sumară) a genurilor textuale

forme de dialog	scrisori	texte jurnalistice	texte religioase	texte științifice
a b d (e)	c	h e	f	g i

a: conversație telefonică amicală
b: conversație familiară
c: scrisoare privată
d: interviu pentru obținerea unui serviciu
e: interviu pentru o revistă
f: jurământ
g: conferință științifică
i: text de lege

Desigur, o astfel de grupare este foarte schematică. Simplul fapt că un interviu şi un articol apar într-un ziar nu este în măsură să confere unitate de gen (*cf.* W. Schweickard, *La cronaca calcistica*, 1987, cap. 0.1). Această reprezentare, însă, evidențiază faptul că **fixarea textuală** trebuie distinsă de fixarea variațională şi medială: în felul acesta orice enunț ocupă o poziție definită, atît în fiecare dintre cele trei dimensiuni diasistemice – în continuumul proximitate-depărtare –, cît şi în conglomeratul de genuri textuale existente.

Chiar dacă genurile textuale şi varietățile diasistemice reprezintă două entități diferite, între acestea interacțiunile există şi se produc. Elementele de structură sau de limbă care sînt proprii unei tradiții textuale date pot interveni în cadrul altor tradiții sau pot chiar să servească drept modele. Elaborarea **mijloacelor** moderne **de informare în masă** şi a tradițiilor textuale care le sînt inerente au avut consecințe considerabile asupra limbii contemporane (*cf.* W. Raible, *Medien-Kulturgeschichte*, 2006), cu importante restructurări ale diasistemului. În general, **varietățile diafazice** se nutresc din caracteristicile lingvistice inerente anumitor genuri textuale, atît sub aspectul funcționării acestora, cît şi sub cel al parcursului lor istoric. Diferențele dintre registre, cu deosebire, se întemeiază pe tradiții textuale bine definite: varietățile diafazice, aşadar, decurg din **abstractizarea** elementelor de limbaj considerate a fi prototipuri ale

anumitor genuri textuale. Chiar dacă cele două entități coexistă în sincronie, în diacronie, una s-a creat prin cealaltă.

3. Întrebări ale lingvisticii textuale

Lingvistica textuală a fost întemeiată destul de recent, în anii 1970 și 1980, ca subdisciplină a științelor limbajului. În parte, ea urmărește întrebările stilisticii tradiționale, centrată pe genurile literare. De atunci, chiar și genurile științifice și tehnice au fost supuse unor analize aprofundate (în *Fachsprachenforschung*, cercetare asupra limbajelor specializate). În paralel, pragmatica (*cf. infra* 1.3.2) a dezvoltat analiza discursului și a conversației. Așadar, mai multe curente lingvistice intervin în analiza genurilor textuale, cu diverse interogații.

Interogații dintre cele mai importante se referă la coerența semantică a textului și la coeziunea sa, generată prin modalități specifice limbajului. La acestea se adaugă structura informațională (temă-remă) și structura textuală în general. Să prezentăm, pe scurt, cele patru domenii:

– **coerența** este un aspect mai degrabă enciclopedic decît lingvistic; ea se referă la legăturile logice și referențiale care se creează în text și între acesta și știința lectorului / auditorului;

– **coeziunea** are la bază mai multe elemente ale expresiei, care creează o ordine explicită în texte (*cf.* W. Raible, *¿Qué es un texto?*, 2000):

1. mărci metatextuale (care anunță tema) sau prozodice, pentru a indica începutul și sfîrșitul unui text;
2. anafore, care trimit la elementele deja menționate (*acela*, *acolo*);
3. conectori, care creează joncțiunea între diferitele propoziții sau părți ale textului (*în fapt*, *cu toate acestea*, *însă*);
4. mărci temporale, care arată desfășurarea unei acțiuni (*apoi*, *mai devreme*).

– **structura informațională** se referă, înainte de toate, la structurarea **temei** (informația inițială) și a **remei** (informația nou adăugată). În mod normal, ea se prezintă în orice propoziție sub formă explicită sau implicită. Dacă tema a fost deja menționată, structura frazei este tematică (de exemplu, *Omul* [= T], *însă refuză să răspundă* [= R]); dacă, dimpotrivă, încă nu a fost menționată,

structura va fi rematică (de exemplu, *Paul este* [= R] *cel care mi-a dat cartea* [= T]). Se vorbește despre structurare neutră atunci cînd tema este cunoscută auditorului, însă încă nu a fost evocată în contextul enunțiativ (de exemplu, *Verişorii tăi au spus că vor veni mîine*); *cf. infra* 2.3.3 nr. 4).

– în sfîrşit, **structura textuală** corespunde modelelor genurilor textuale în discuție; ea se concretizează mai ales prin invariante formale (de exemplu, o schemă prozodică, rime sau o structură sintactică definită).

Nu vom aprofunda aceste chestiuni aici deoarece tradițiile discursive sînt mai puțin specifice pentru o limbă dată sau pentru o familie de limbi decît variațiile diasistemice. Cu toate acestea, vom reveni asupra chestiunii într-un capitol asupra filologiei, în care genurile textuale au o utilitate aparte (*cf. infra* 4.1).

1.3.2. Pragmatica

1. Sensul general al 'pragmaticii' în lingvistică

Pragmatica prezintă încă şi mai puține elemente de specificitate pentru romanistică decît lingvistica textuală. Din acest motiv, vom prezenta acest domeniu sub o formă foarte succintă. Totuşi, pilonul pragmatic este fundamental pentru limbaj, orice enunț urmărind obiective extralingvistice (de ordin pragmatic), care determină forma exactă a limbajului. Astfel de **intenții pragmatice** corespund celor trei funcții semiotice stabilite de către K. Bühler: funcția cognitivă (*Darstellung*, reprezentări ale datelor referențiale şi elaborarea gîndirii), funcția expresivă (*Ausdruck*) şi, mai ales, funcția 'conativă' sau socială (*Appel*), aşadar, voința de a acționa asupra terților (*cf. supra* 0.2 nr. 1).

Într-un sens general, aşadar, **pilonul pragmatic** leagă pur şi simplu propoziția de contextul comunicațional extralingvistic şi de persoanele implicate în **actul enunțiativ**. Din această perspectivă, faptul de a vorbi sau de a scrie este subordonat altor forme de interacțiune umană şi sistemelor de regularizare ale acestora. Apoi, cadrul pragmatic condiționează tipul de propoziție (asertivă, interogativă sau injonctivă) şi mărcile corespondente (de exemplu, tehnicile de **modalizare** (germ. '*Abtönung*'), în: *Maria l-a recunoscut, desigur*, *Nu se poate ca Maria să nu-l fi întîlnit deja*). Pilonul pragmatic se

referă și la luările de poziție personale, dinspre vorbitori în raport cu conținutul enunțării, cum ar fi o ezitare, o reflecție sau un element emfatic, în acest caz exprimate printr-o tematizare forte (neutru: *Paul vine* → emfază: *Cel care vine este Paul*; *Jean vient vs Jean, il vient/ il y a Jean qui vient*; *¿cómo está el agua? vs el agua ¿cómo está?*).

Așadar pragmatica studiază într-un mod mai specific elementele lingvistice, gramaticale sau lexicale care garantează ancorarea enunțului într-un context dat și permit **actualizarea** sa (de exemplu, topicalizarea, deicticele, perifrazele). Exigențe de ordin pragmatic pot conduce, deopotrivă, la fenomene de gramaticalizare (de exemplu, lexemul lat. ILLE se transformă, în limbile romanice în morfem (it. *il*, fr. *le*, rom. *l* etc.). În acest caz, formarea articolului presupune o valoare de individualizare: se scoate în relief obiectul definit despre care se vorbește, *cf. infra* 2.3.2 nr. 2.1.

2. Acte de limbaj, principiu de cooperare și implicaturi

Un al doilea domeniu fundamental al studiilor de pragmatică privește enunțurile cu puternică încărcătură pragmatică, mai ales *actele de limbaj* sau ***actele ilocutorii*** (engl. *speech act*, germ. *Sprechakte*), dar, totodată, și dialogurile și conversația. Un act de limbaj (performativ) utilizează un enunț care servește la a îndeplini o acțiune care are un impact direct asupra persoanelor implicate (acțiune lingvistică, germ. *Sprachhandeln*). Actele ilocutorii, în care cuvîntul capătă o reală **valoare de acțiune**, reprezintă un caz extrem (de exemplu, «deschid ședința», «stabilesc următoarea sentință...», «vă cer scuze», «vă promit că...», aceeași fiind situația pentru comenzi (de exemplu, «luați loc»). Această proprietate a limbajului a fost pusă în evidență de către filosoful limbajului John L. Austin (1911-1960); *cf.* lucrarea sa postumă *How to do things with words*, 1962).

În alte situații, actul lingvistic rămîne **indirect** (de exemplu, «simt un gol», ca incitație discretă privitor la a lua masa). Această distincție a fost introdusă de către filosoful John Searle (*1932), care a adus precizări definitorii la teoria actelor de limbaj.

În același timp, cercetarea s-a preocupat de dialoguri, ca acțiuni de comunicare. Această pragmatică de tip retoric a determinat **analiza discursului** și a conversației, care se întîlnește cu lingvistica

textuală. De exemplu, elemente pragmatice marcate sînt formulele de deschidere sau de închidere a unei interacțiuni, precum, mai cu seamă, salutul («bună ziua», «salut», «dragul meu»; *cf.*, pentru v.fr. F. Lebsanft, *Studien zu einer Linguistik des Gruße*s, 1987).

O nouă contribuție la înțelegerea fenomenelor de comunicare a constituit-o, în 1975, definirea **principiului cooperării**, stabilit de filosoful Herbert Paul Grice (1913-1988; *cf.* 1991). Sub formula paradoxală «ne comportăm ca şi cum am vrea să cooperăm», acest principiu poate fi considerat, cu adevărat, ca unul fundamental pentru orice comunicare (*cf.* F. Lebesanft, 2005, p. 26-28). Din perspectiva acestei logici, Grice a formulat patru **maxime conversaționale** care caracterizează enunțurile reuşite (pertinență pentru comunicare, calitate în termeni de veracitate, cantitate în ceea ce privește aportul de informații şi modalitate prin claritatea expresiei). Totodată, el a dezvoltat teoria **implicaturilor**, mai ales conversaționale («Ridică-te!» – «Dar este dimineață!»). Toate acestea presupun adaosul de informații prin dobîndirea cunoaşterii contextuale sau enciclopedice a interlocutorilor ('inferență').

3. Pragmatică, diasistem şi genuri textuale în funcționarea lingvistică

În cadrul producției de tip lingvistic, manifestările concrete ('vorbire' la Saussure, 'performanță' la Chomsky) sînt determinate de principiile abstracte ale 'limbii' ('competență'). Parcursul dintre aceste două entități creează o legătură între lingvistica variațională, cea pe care o vom studia în cele ce urmează.

Punctul de plecare al enunțurilor se află în **intențiile pragmatice** ale vorbitorului. Pentru a realiza aceste intenții, el face apel la cunoştințele sale lingvistice, or, lucrul acesta necesită dintru început **opțiuni diasistemice**, adică utilizarea unei varietăți diatopice şi diastratice sau diafazice date (de exemplu, franceza curentă în Belgia, italiana regională de la Roma sau spaniola familiară din Mexic). La aceste opțiuni se pot adăuga cele ce țin de o tradiție discursivă mai mult sau mai puțin marcată (de exemplu, limbajul lingvisticii franceze, limbajul tinerilor din Italia). Parametrii diasistemici plasează enunțul pe o poziție dată a continuumului între proximitatea şi distanța lingvistică. În acest caz, s-ar putea ordona cele cinci exemple menționate, cu începere de la polul de distanță, după cum urmează:

limbajul lingvisticii franceze, franceza curentă în Belgia, italiana regională de la Roma, spaniola familiară în Mexic, limbajul tinerilor din Italia.

Situația de comunicare dictează apoi modelul de limbaj adecvat, **genul**: dacă este vorba despre a scrie o scrisoare oficială, primele asupra cărora se iau decizii sînt elementele introductive și de salut, precum și un anumit număr de formule stereotipe, la fel stînd lucrurile pentru o conversație de tip comercial, dintr-o brutărie sau dintr-un magazin de coloniale. Aceste elemente enunțiative nu sînt creații care pleacă de la o competență lingvistică generală, ci actualizări ale unor microcontexte înregistrate în memoria colectivă ale uneia și aceleiași **comunități lingvistice**. Enunțiatorii reproduc modelul altor discursuri asemănătoare, aparținînd aceluiași gen de text și extrag material dintr-un vast inventar de elemente de limbă prefabricate.

În acest caz, producerea vorbirii reprezintă mai degrabă un act de **reproducere** a formelor deja existente decît un act de liberă creație. Opțiunile lexicale sau sintactice la interiorul genului textual sînt supuse constrîngerilor, ceea ce conferă recognoscibilitate genurilor; o propoziție este suficientă pentru a ști dacă ne aflăm în fața unui text juridic, religios sau din domeniul medical, în fața unei conversații spontane sau a unui discurs construit.

Producerea vorbirii, așadar, cunoaște patru etape logice:

1. **enunțul individual** răspunde finalităților pragmatice;
2. enunțul reproduce structura altor enunțuri care au finalități asemănătoare, respectînd regulile de structurare, adesea foarte precise, ale **genurilor textuale**; dacă un interogatoriu la tribunal nu este imediat recognoscibil ca atare, audiența este surprinsă sau descumpănită (ceea ce, în anumite cazuri, poate fi un scop în sine, *cf. infra*);
3. genul textual utilizează **parametrii diasistemului** ale cărui reguli, la rîndul său, trebuie să le respecte; mărcile diatopice, diastratice și diafazice trebuie să rămînă coerente (mai puțin în cazul în care intenția este tocmai aceea de a-l destabiliza pe receptor) și să plaseze enunțul într-un cadru sociocultural;
4. în sfîrșit, enunțul trebuie să se supună în orice moment **regulilor sistemului lingvistic**, pentru a rămîne **comprehensibil** (sistem fonologic, principii gramaticale, tezaur lexical). Aceasta este singura condiție indispensabilă comunicării (*cf. supra* 0.2 nr. 2), deoarece un

grad ridicat de agramaticalitate sau un uz lexical foarte divergent pot rupe lanțul comunicării.

N.B. Sub acest aspect, este posibilă asimilarea diasistemului şi a genurilor textuale de către *norma uzului*, plasată de către Coşeriu între polii extremi al vorbirii şi limbii. Termenul 'norma uzului' este limitat mai ales la uzuri lingvistice recurente (*cf. supra* 0.2 nr. 3: formule de salut, expresii comune, valența verbală etc.), însă, la fel de bine, el poate fi identificat cu *diasistemul lingvistic*, plasat între vorbirea concretă şi configurația abstractă.

Relația dintre diferitele etape este dinamică în cel mai înalt grad. Marea variabilitate a limbii face ca orice **enunț** să poată **modifica regulile genului** textual în discuție. Astfel, un gen se poate transforma cu timpul, precum, de pildă, genul 'sentințelor judiciare' (*cf.* T. Krefeld, *Das französische Gerichtsurteil in linguistischer Sicht*, 1987) sau cel al textelor ştiințifice din economie (*cf.* R. Kaehlbrandt, *Syntaktische Entwicklungen in der Fachsprache der französischen Wirtschaftswissenschaften*, 1989; F. Rainer, *Geschichte der Sprache der Wirtschaft in der Romania*, RSG, art. 187).

La rîndul lor, schimbările din cadrul genurilor pot induce transformări în rîndul tradițiilor de discurs şi în cel al varietăților diasistemice. Astfel de transformări sfîrşesc prin a afecta şi **sistemul lingvistic**. Un exemplu: tendințele către nominalizare, care se manifestă în limbajul ştiințific, atît cu privire la formarea cuvintelor, cît şi referitor la construcțiile sintactice, caracterizează, în general, limbile elaborate de la începutul secolului XXI.

Există, aşadar, legături de **dependență** reciprocă între cei patru parametri ai producerii vorbirii: sistemul şi diasistemul lingvistic determină forma concretă a genurilor textuale care, la rîndul lor, prefigurează forma enunțurilor; în schimb, variația de la nivelul enunțurilor poate conduce la transformări în cadrul genurilor textuale, repercutîndu-se apoi asupra diasistemului şi, în cele din urmă, asupra configurației.

Ilustrația 21. Interdependența dintre cei patru parametri ai producerii vorbirii

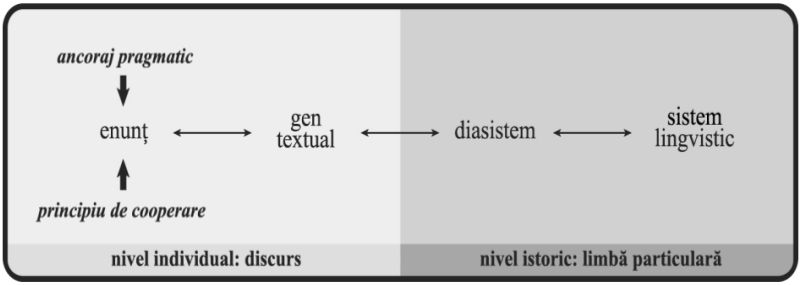

Sursa: Glessgen, 2005, p. 217.

N.B. Bipartiția între nivelul individual (enunț, gen textual) și nivelul istoric (diasistem, configurație) lămurește opoziția dintre 'vorbire' și 'limbă', între uzul limbii și regulile care determină acest uz (*cf.* F. Lebsanft, *ib.* p. 30-33). Conceptul 'nivel istoric' a fost introdus de către Coșeriu, care distinge în cadrul limbajului nivelurile universal ('activitate lingvistică'), istoric ('limbi istorice' / 'tradiții de discurs') și actual ('discurs' / 'text').

Împlinirea **scopurilor pragmatice** se întemeiază pe utilizarea adecvată a datelor prestabilite. În același timp, legătura dintre o formă lingvistică concretă și motivațiile pragmatice își păstrează mereu o anumită vitalitate. Chiar dacă genurile au un aspect fix, ele reflectă intenții și mărci de comunicare recognoscibile. Un text științific trebuie să fie decontextualizat și auto-explicativ, ceea ce conduce la o structurare caracteristică, iar un dialog între tineri trebuie să fie viu și expresiv, ceea ce are alte consecințe asupra elementelor lingvistice.

Genurile textuale și tradițiile discursive corespunzătoare ocupă, așadar, o poziție proprie printre entitățile abstracte care guvernează uzul și funcționarea limbii. În capitolele următoare vom pune accent pe fenomenele sistemice și diasistemice și nu vom mai reveni la genurile textuale decît în partea metodologică a manualului. Este, însă, important să avem mereu în minte ideea că elementele de limbaj se plasează întotdeauna în contexte concrete bine definite.

PARTEA A DOUA

Structurile şi istoria internă a limbilor romanice

Capitolul 2.0

Segmentarea şi periodizarea

2.0.1. Segmentarea domeniilor limbajului

Descrierea 'internă' a traiectoriei mai multor limbi romanice pune în evidenţă atît caracteristicile lor comune, cît şi diferenţele dintre ele. O astfel de prezentare, deopotrivă **tipologică** şi **comparată** la nivelul schimbărilor serveşte totodată unei mai bune înţelegeri a istoriei interne a fiecăreia dintre limbi.

Am reţinut drept cadru descriptiv patru domenii ale limbii, care ni se par fundamentale:

– fonetica şi fonologia (cap. 2.1);
– morfologia flexionară şi formarea cuvintelor (cap. 2.2);
– sintaxa (cap. 2.3);
– lexicul, inclusiv numele proprii (cap. 2.4).

Această '**segmentare**' priveşte domeniile limbajului şi, totodată, domeniile de studiu ale lingvisticii. La prima vedere ea poate părea banală, însă ridică probleme de ordin epistemologic (= de teorie a ştiinţei) de mare importanţă. Mai întîi, ne propunem o scurtă definire a domeniilor menţionate, apoi vom lămuri cîteva chestiuni de terminologie şi de delimitare, după care vom reveni asupra validităţii şi a implicaţiilor segmentării propuse.

1. **Fonetica** corespunde sunetelor acustice produse de către vorbitori, **fonologia** reprezentării mentale a acestor sunete, fonemele. Acestea din urmă sînt organizate în opoziţii funcţionale ('perechi minimale': fr. /te/ <thé> *vs* /de/ <dé>; rom. /p/ <pat> *vs* /b/ <bat> *vs* /m/ <mat>). Aceste două domenii se preocupă de aspectul formal al limbajului.

2. **Morfologia** reflectă structura internă a cuvintelor şi priveşte atît **flexiunea** (it. *parl-o vs parl-iamo*; rom. *cînt vs să cînt*; *cîntă vs cîntă-se*), cît şi **formarea cuvintelor** (fr. *pays vs pays-age*; rom.

student vs studenț-esc). Ea implică diferite părți de vorbire, mai ales **lexeme** (substantive şi verbe) şi **grameme** (prepoziții şi conjuncții).

3. **Sintaxa** combină diferite lexeme şi grameme în unități formale şi funcționale mai ample, numite **sintagme** (grupuri), **propoziții** şi **fraze** (de exemplu, *Paul şi-a vîndut casa*).

4. **Lexicul** reunește formele lexicale ale unei limbi (*chien*, *cane*, *cîine*, *perro*) şi semantismele care le sînt asignate (în exemplul de mai sus: "mamifer carnivor descinzînd din lup şi domesticit de către om"). Combinarea dintre forme şi sensuri corespunde **lexemelor**.

În procesul de gestionare a limbii, aceste diferite domenii sînt accentuat interdependente, acționînd într-o permanentă interrelaționare. Fonetica şi fonologia au relații doar indirecte cu sintaxa şi cu semantica lexicală, însă le procură acestora fundamentul. Datorită unui număr redus de foneme – mai puțin de patruzeci pentru fiecare din diferitele limbi romanice –, putem exprima un număr infinit de lexeme şi de grameme, care, la rîndul lor, articulează sensurile lexicale şi relațiile dintre acestea (semantică). Aceasta permite, apoi, utilizarea limbii ca instrument de comunicare (pragmatică).

Distincția dintre o **semantică lexicală** (legată de lexeme) şi una **gramaticală** (legată de grameme şi de sintaxă) nu exclude multiplele interacțiuni dintre cele două, precum în cazul părților de vorbire, valența verbală sau, mai ales, în formarea cuvintelor (*cf. infra*, în capitolele respective). Pe de altă parte, semanticile lexicală şi gramaticală intervin împreună în constituirea sensului textual.

Distincțiile propuse între diferite 'segmente' sau 'module' ale limbajului nu sînt nici absolute, nici de neînțeles:

- domeniul formării cuvintelor (morfologia derivațională şi compozițională) decurge din morfologie (structura internă a cuvintelor), dar, totodată, şi din lexic (formele lexicale şi sensul lor);
- fonetica şi fonologia sînt reunite aici, însă privesc două modalități de gestionare, radical diferite şi clar separate la nivel cerebral;
- domeniile morfologiei şi sintaxei sînt adesea reunite într-un singur ansamblu, 'gramatica'.

Termenul '**gramatică**' solicită o atenție cu totul aparte deoarece, în lingvistică, el este folosit cu sensuri şi implicații multiple. El poate desemna:

– în sensul aici utilizat, ansamblul de trăsături care constituie structura internă a cuvintelor (morfologie) și organizarea lor în propoziție (sintaxă); altfel spus: ansamblul de trăsături morfologice și sintactice ale unei limbi particulare, inclusiv fiecare dintre varietățile acesteia;
– în sens mai restrîns: ansamblul de trăsături morfologice și sintactice al varietății standard a unei limbi (gramatica 'normativă');
– trecînd de la limbă la lingvistică: studiul lingvistic al acelorași trăsături (adică studiul gramatical al unei limbi sau al varietății ei standard);
– o lucrare care cuprinde descrierea celor mai importante dintre aceste trăsături (o lucrare gramaticografică, *cf. infra* 2.3.4);
– în sfîrșit, în uzul cel mai generator de confuzie, studiile gramaticale sînt adesea identificate cu studiile lingvistice în general, caz în care 'gramatică' devine sinonim cu 'lingvistică' și, prin metonimie, chiar cu 'limbă'.

Acest ultim caz este plin de sensuri. Numeroși savanți, structuraliști, generativiști sau funcționaliști (Guillaume, Tesnière, Chomsky etc.) au considerat și consideră faptele de gramatică și, mai exact, de sintaxă, ca partea esențială a limbii. După caz, ei văd aici ceea ce are limba mai specific, mai vital și mai profund și, uneori, mai stabil. Din această perspectivă, se acordă prioritate sintaxei în raport cu fonologia, care are o mai mică valoare semantică, sau în raport cu lexicul, datorită caracterului aparent puțin sistematic al acestuia și strînselor sale legături cu conceptele memorate și, așadar, considerate ca fiind 'extralingvistice' (se vorbește de **sintacticocentrism**).

În ciuda unei astfel de centrări asupra sintaxei, fonologia, lexicul și morfologia sînt – deopotrivă cu sintaxa și în aceeași măsură epistemologică – elemente constitutive ale limbii. De altfel, în romanistică, aceste trei domenii au tradiții deosebit de bogate, limbile romanice furnizînd un teren ideal de anchetă pentru a studia contrastiv și evolutiv variațiile fonetice, fonologice, morfologice și lexicale. Toate aceste domenii au ajuns deja la o dezvoltare consistentă la mijlocul secolului al XX-lea, cînd cercetarea modernă a sintaxei a căpătat avînt.

Cu toate acestea, multe dintre tipurile de modele lingvistice propuse nu iau în considerare echilibrul dintre domeniile menționate. Deja vechea schemă semiotică a celor trei nivele, stabilită de către Ch. Morris (*Foundations of the theory of signs*, 1938) nu reținea decît

cele trei elemente: sintaxă, semantică şi pragmatică. Sub acest aspect se plasează şi **generativismul**, care distinge, şi astăzi încă, doar trei domenii: fonologia, sintaxa şi semantica.

> *Cf.* definiția sintetică: «We assume, putting aside the precise mechanisms, that a key component of *FLN* [*Faculty of language – narrow sense*] is a computational system (narrow syntax) that generates internal representations and maps them into the sensory-motor interface by the phonological system, and into the conceptual-intentional interface by the (formal) semantic system» (M. Hauser, N. Chomsky, W.T. Fitch, *The faculty of language...*, 2002, p. 1571).

Fonetica, morfologia şi lexicul nu sînt tratate pe picior de egalitate de astfel de modele lingvistice. În ceea ce priveşte 'semantica', aceasta este socotită, la drept vorbind, ca domeniu în afara limbajului, ținînd de **cogniția** generală.

Modelele lingvistice oferite de **gramaticile constructiviste** se plasează într-o optică total diferită, în care domină un vast modul lexical, care integrează diferitele elemente ale gramaticii. Segmentarea domeniilor limbajului ridică, aşadar, probleme fundamentale pentru studiile lingvistice.

2.0.2. Contribuțiile neuropsihologiei

Reflecțiile asupra segmentării limbajului au de cîştigat prin luarea în considerare a studiilor asupra funcționării creierului, într-un cadru neuropsihologic (neuro- şi pshiholingvistică). Acestea se întemeiază pe trei tipuri de observații: (i) analiza **leziunilor cerebrale**, (ii) **testele** psiholingvistice de recunoaştere, de producere şi de reacție, şi (iii) observarea **activităților neurologice** şi fiziologice ale creierului, printre alte, cu ajutorul electroencefalogramei (EEG) sau al rezonanței magnetice (RM), *cf. supra* 0.3 nr. 2.3).

Punctul de plecare al acestor studii a fost, încă de la sfîrşitul secolului al XX-lea, observarea fenomenelor de **afazie**. Este vorba despre serioase deficiențe lingvistice datorate leziunilor fizice sau fiziologice ale creierului, care, adesea, sînt localizabile şi care nu implică în mod necesar afectarea altor competențe cognitive ale individului (*cf.*, pentru acest capitol, argumentația noastră mai detaliată în M.-D. Glessgen, *Le statut épistémologique de lexème*, 2011, şi J. Dittmann, *Sprachpatologie*, LangTyp, art. 9).

Afazia numită 'a lui Broca' afectează mai ales o parte a lobului frontal inferior stîng (***aria lui Broca***, situată în centrul nr. 6, *cf.* ilustrația 22). Ea se manifestă prin incapacitatea de a genera fraze corecte sub aspect gramatical (structuri sintactice deficitare, absența mărcilor gramematice, de exemplu, «copil a cădea mamă bătaie»). Cu toate acestea, înțelegerea limbajului rămîne relativ neafectată.

Afazia numită 'a lui Wernicke' se leagă de lobul temporal superior stîng (***aria lui Wernicke***, nr. 3 în ilustrația 22). Aceasta nu afectează sintaxa, ci semantica lexicală și semantica combinatorie a cuvintelor, producția lingvistică fiind fluidă și cu respectarea regulilor de bază ale gramaticii, însă propozițiile sînt lipsite de sens, înțelegerea și denominarea fiind astfel afectate.

Interpretarea acestor două tipuri de afazie și, iarăși, a rolului celor două arii, ale lui Broca și a lui Wernicke, solicită mare prudență. Chiar astfel, este vorba despre fenomene reale, care semnalează existența unui substrat fiziologic ce intervine în gestionarea gramaticii (morfologie flexionară și sintaxă) și a unuia care intervine în gestionarea informațiilor lexico-semantice (implicînd formele fonologice). Diferitele forme de afazie pledează în direcția gestionării limbajului sub o formă modulară, distingînd (i) gramatica, (ii) formele lexicale fonologice, și (iii) conceptele care le sînt asignate. Deopotrivă, se evidențiază opoziția, de ordin morfologic, dintre verbe, substantive și grameme, precum și aceea dintre cuvinte și cifre (*cf.* W. Raible, *Language universals and language typology*, LangTyp, art. 1).

Cercetarea recentă a nuanțat cu tărie diferențierile fiziologice din creier, datorate interacțiunilor intense dintre diferitele părți ale acestuia. Rămîne de netăgăduit că gestionarea funcțiunii limbajului are o componentă **anatomică**. Actualmente, cel mai recunoscut model anatomo-funcțional este cel al lui Hickok și Poeppel (2007), centrat mai ales pe înțelegerea și producerea limbajului vorbit. În fapt, cele două procese sînt distincte, chiar dacă ele acționează în paralel, iar nu în mod autonom. Acest model distinge mai multe zone care, ca **substraturi fiziologice**, intervin în diferitele operațiuni de limbaj. Majoritatea acestora se află în emisfera stîngă, însă centrii lexical-semantici se întind și în emisfera dreaptă; (*cf.* adaptarea noastră pentru acest model:

Ilustrația 22. Modelul lui Hickok/Poeppel

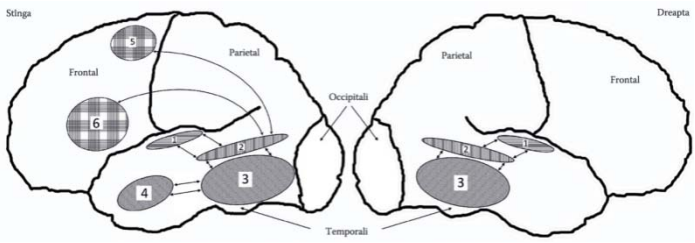

Comentariu: acest model al gestionării cerebrale a limbajului distinge două căi, una pentru înțelegere ('calea ventrală'), alta pentru producerea orală ('calea dorsală'). El identifică centrii responsabili cu analiza spectro-temporală a semnalelor **fonetice** (nr. 1) și cu punerea lor în corespondență cu reprezentările **fonologice** (nr. 2). Calea ventrală posterioară – care se află în cele două emisfere – ar fi utilizată spre a decoda semnalele acustice în reprezentări ale **formelor lexicale** și/sau ale **semantismelor** (nr. 3). În ceea ce privește calea ventrală anterioară, aceasta ar fi implicată în rețeaua combinatorie, adică în **morfologie** și în **sintaxă** (nr. 4). Calea dorsală s-ar ocupa de rețeaua articulatorie în producerea vorbirii (nr. 5 și 6), intervenind, deopotrivă, în înțelegerea acesteia.

Cu toată prudența necesară, cercetările neuropsihologice vechi și noi par, așadar, a arăta că gestiunea limbajului la nivel cerebral presupune o anumită modularitate. Totul converge la a ne face să credem că trebuie făcută distincția între '**modulele**' (i) fonetic și (ii) fonologic, (iii) morfologic și sintactic (greu de separat), precum și modulele (iv) formelor lexicale și (v) conceptelor (foarte apropiate).

Cu prilejul înțelegerii sau al producerii limbajului, toate aceste module intervin concomitent, fiecare fiind la fel de constitutiv în gestionarea limbajului. Altfel spus, pentru lingvistică, toate au același statut, aceeași validitate și aceeași importanță, chiar dacă logica lor internă și funcționarea lor cerebrală pot fi divergente.

O diferență fundamentală apare mai cu seamă între domeniile foneticii/fonologiei și morfologiei/sintaxei, pe de o parte, și cel al formelor și conceptului (lexico-semantic), de cealaltă. Cele dintîi aparțin **memoriei** '**procedurale**', care altminteri nu este accesibilă

conștiinței și care, așadar, funcționează de o manieră 'automatizată'. În schimb, formele și conceptele sînt înregistrate în memoria semantică, aparținătoare de **memoria** '**declarativă**' (sau 'explicită'), localizată, după cum am văzut, în lobul temporal median. Precum memoria procedurală, memoria declarativă este de lungă durată, însă ea conține date care pot ajunge la nivelul conștiinței, cel puțin parțial (putem lesne enumera specii de animale, în vreme ce, în lipsa unei formații lingvistice, nu putem enumera foneme). Și aici ar fi greșit să presupunem că lexicul ar aparține în mod mai puțin imediat limbajului, decît fonologia sau sintaxa întrucît el este parțial recuperabil de către conștiință – este vorba doar de un nivel alt nivel de gestiune cerebrală (pentru statutul lingvistic al lexicului, *cf. infra* 2.4.1).

Diferențele dintre domeniile limbajului, la nivel cerebral, sînt doar parțial reflectate de către cei care le-au studiat sau care le studiază. De aceea, am decis în favoarea următoarelor capitole:

- unirea foneticii (i) și a fonologiei (ii), a căror separare devine deosebit de dificilă din perspectivă diacronică (pentru stadii vechi de limbă, transmise doar prin scris, nu este deloc la îndemînă să se facă distincția dintre sunete și foneme);
- separarea morfologiei și a sintaxei (iii), care ține astăzi de două tradiții de cercetare destul de distincte și a căror diferență funcțională este destul de bine trasată;
- tratarea împreună a formelor lexicale (iv) și a conceptelor (v), a căror interacțiune funcțională este extrem de strînsă (*cf. infra* 2.4.2 nr. 2.6), și care sînt studiate de aceeași tradiție a cercetării lexicografice.

2.0.3. Domeniile limbajului și gramaticalizării

Interacțiunile funcționale dintre diferitele domenii ale limbajului apar cu ușurință în descrierea unui enunț concret. Folosind terminologia pe care o vom introduce mai jos, putem spune că, în cadrul enunțării, lexemele (= lexic) sînt combinate cu ajutorul gramemelor, al afixelor gramematice, precum și al regulilor de poziționare (morfologie) în grupe sintagmatice care, la rîndul lor, sînt interpretate ca fiind constituente pentru formarea propozițiilor și a frazelor (= sintaxă). Această constelație admite diferite echivalențe funcționale care scot la iveală gradul de interdependență dintre domeniile limbajului:

– un lexem poate juca rolul unui constituent, fără vreo modificare ori adaos de grameme sau de afixe gramaticale;
– o propoziție poate funcționa ca atare ca frază;
– o frază poate funcționa ca text (înțeles ca entitate semantică și pragmatică autosuficientă);
– chiar un singur lexem, însoțit de un determinant, poate constitui o frază (numită 'holofrază'), chiar un micro-text (*O jumătate!*, pentru a comanda o bere; *Ochiul meu!*);
– gramemele pot funcționa ca echivalenți ai poziției constituenților sau ai fenomenelor prozodice.

Întrucît lexemele sau grupurile sintagmatice nu-și dobîndesc funcționalitatea decît în cadrul propoziției, există o continuă interacțiune între axa **sintagmatică**, corespunzînd elementelor *in praesentia* a lanțului sintagmatic, și axa **paradigmatică**, corespunzînd diferitelor elemente formale și constitutive care pot fi înlocuite de altele pentru a schimba sensul întregului (*cf. supra* 0.2 nr. 4(1)).

Relațiile de interdependență dintre diferitele domenii sau module ale limbajului devin sesizabile cu deosebire în cadrul fenomenului de '**gramaticalizare**', care leagă în mod intim lexicul de domeniile morfologiei și sintaxei. În cadrul unui proces de gramaticalizare este posibil ca un lexem să se transforme în gramem (exemplu: lexemul lat. ILLE "acela" devine gramemul it. *il*, fr. *le* etc., care corespunde articolului hotărît).

În momentul apariției lor, astfel de reinterpretări implică o întărire a **încărcăturii semantice** a formelor în discuție. Acestea pot răspunde unor exigențe de natură pragmatică (formarea articolului, de exemplu, implică subînțelegerea unei valori individualizatoare: se pune în evidență obiectul determinat despre care se vorbește) și/sau să accentueze expresivitatea discursului. În evoluția de la latină la limbile romanice, acesta este, de pildă, cazul comparației (GRANDIOR → *más grande*), al adverbelor în *–mente*, al viitorului și al condiționalului (întemeiate pe expresii modale) sau al altor perifraze verbale. Mai observăm intensificatorii care fac apel la mărci gramaticale deja existente, precum în cazul folosirii prepozițiilor pentru a marca funcțiile sintactice ale actanților (*cf. infra* 2.3.1 nr. 1). Numeroase transformări de la latină la limbile romanice reflectă această tendință către **expresivitate** și, deopotrivă, către **transparența** informațiilor gramaticale.

Ca urmare, încărcătura semantică și/sau pragmatica inițială a formelor în curs de gramaticalizare se pierde, iar elementul se **desemantizează** odată cu încheierea procesului: folosind un perfect compus (*am cîntat*) sau, mai mult, un viitor (*voi cînta*), nimeni nu se mai gîndește astăzi la sensul lexical al verbelor auxiliare ("posesia", "voința").

Gramaticalizarea este un proces care oferă mari posibilități interpretative, însă ea scoate în relief mai cu seamă relațiile dintre lexic și gramatică.

> N.B. Sîntem convinși că în cadrul proceselor de gestionare a limbajului, elementele gramaticii pun în act un mecanism de accelerare extremă: gramatica inventariază elementele recurente în lexic, integrîndu-le prin procesul de gramaticalizare. Lucrul acesta presupune, totodată, că elementele de gramatică se află într-o constantă interacțiune cu lexemele pe care se întemeiază și a căror gestionare o permit.

2.0.4. Periodizarea limbilor romanice

Înainte de a trata diferitele domenii ale limbajului, este important să subliniem existența unei a doua probleme de segmentare în lingvistica istorică, aceea a **timpului**. Este necesar să se distingă **rupturile externe** care au putut avea consecințe reale asupra evoluției idiomurilor romanice (precum căderea Imperiului Roman) și **schimbările interne** care au avut un rol structurant pentru configurația limbajului (precum introducerea articolului).

Să amintim că motivele care determină o schimbare lingvistică importantă – precum cele care generează o graniță dialectală sau o nouă varietate diastratică – se află întotdeauna în datele externe, chiar dacă manifestările se petrec mereu la nivel intern (*cf. supra* 0.2 nr. 6). Or, în studiul istoric, trebuie inversată această relație și, mai întîi, trebuie identificate epocile caracterizate de schimbări interne, înainte de a ne întreba asupra parametrilor externi care au putut condiționa acele schimbări.

Cu toate acestea, vom începe cu înșiruirea **perioadelor** '**externe**', care ni se pare mai puțin problematică. Distingem patru mari perioade, general recunoscute în istoriografie:

- epoca romană: înainte de cca 500;
- prima parte a Evului Mediu: cca 500 – cca 1000;

- a doua parte a Evului Mediu: cca 1000 – cca 1500;
- epoca modernă: începînd cu cca 1500.

Această diviziune presupune trei '**graniţe'** sau 'salturi în timp', care sînt artificiale, dar care corespund, fiecare, unor profunde transformări politice sau socioculturale:

- căderea Imperiului Roman, din 476;
- avîntul Occidentului, din secolul al XI-lea;
- Renaşterea şi descoperirile extra-europene .

De altfel, avem în vedere o subdiviziune a ultimei perioade, de după cca 1800, ca urmare a revoluţiei industriale şi a formării statelor contemporane.

Din punct de vedere lingvistic, epoca romană este, în acelaşi timp, şi epoca latinei, şi cea din prima parte a Evului Mediu, cînd are loc geneza Romaniei; a doua parte a Evului Mediu cunoaşte notarea sistematică în scris a numeroase limbi romanice; epoca modernă corespunde erei standardizării, iar epoca contemporană celei a alfabetizării generalizate. Asupra acestor aspecte vom reveni în detaliu în capitolul 3.

Periodizarea 'internă' a schimbărilor lingvistice este infinit mai delicată şi mai dificil de stabilit. Într-o primă etapă, fiecare schimbare trebuie privită ca un caz particular, înainte de a stabili dacă ea se află în relaţii de interdependenţă cu alte schimbări la interiorul aceluiaşi domeniu – în fonologie sau în lexic –, şi dacă există interacţiune între diferitele domenii ale limbii. Dacă, pentru o epocă dată, se pot constata schimbări importante, atît în fonologie, cît şi în gramatică şi vocabular, se poate presupune existenţa unor transformări mai ample în limbă.

În istoria lingvistică a Romaniei, există o singură mutaţie internă care ar putea răspunde acestor criterii, trecerea de la **latină la limbile romanice**, petrecută în jurul secolelor al VI-lea – al VIII-lea. Ca criteriu intern, se poate reţine apariţia articolului hotărît în sintagme nominale, în jurul anului 700 (*cf.* J.-P. Chambon, *Toponymie et grammaire historique...*, 2005). Aşadar, există un decalaj net între ruptura externă (cca 500) şi manifestarea deplină a schimbărilor interne (cca 700). În acelaşi timp, transformările care fac ca latina să se diversifice sub forma unui mare număr de varietăţi romanice se întind de-a lungul întregului mileniu I, ceea ce reduce serios

validitatea epistemologică a ideii unui moment de ruptură bine delimitat.

O a doua transformare macroscopică, mai puțin importantă însă, cu toate acestea profundă, este aceea de la limbile romanice **medievale** la cele **moderne**. În secolul al XVI-lea s-au produs, în paralel, schimbări de la franceza medie la franceza modernă (între 1530 și aproximativ 1610), de la vechea spaniolă la spaniola modernă (între 1470 și aproximativ 1630), de la vechea italiană la italiana modernă (între 1500 și aproximativ 1560). De fiecare dată, fonologia, gramatica și lexicul au fost implicate în schimbări (*cf.*, pentru franceză, C. Vachon, *Le changement linguistique au XVIe siècle*, 2010, pentru spaniolă, R. Eberenz, *Castellano antiguo y español moderno...*, 1991; rapiditatea schimbării lingvistice se datorează faptului că acționa asupra unei limbi esențialmente scrise, iar nu vorbite, *cf. infra* 3.5.3 nr. 3.7).

> N.B. Precum în cazul delimitării dialectelor sau al definirii varietăților diastratice, perioadele și salturile în timp din istoria unei limbi sînt definite în urma unui raționament științific *a posteriori*; de fiecare dată contemporanii văd mai întîi continuitatea limbii, iar nu transformarea acesteia.

În general, cele două mari transformări din istoria lingvistică a Romaniei creează un **cadru** de periodizare **aproximativ**, care ia în considerare lentoarea transformărilor lingvistice. Presupunem, așadar, trei mari perioade, una latină, două 'romanice', fiecare cu subdiviziunile ei:

Latină	
Latina arhaică, clasică și post-clasică	secolul al VII-lea î.C. – secolul al IV-lea î.C. (păstrată în scris, în epocile următoare)
Latina tîrzie (regionalizată la nivel vorbit)	sfîrșitul secolului al IV-lea – secolul al VII-lea
Romania medievală	
Limbile romanice vorbite și formate	secolele al VIII-lea – al XI-lea (latina medievală notată în scris)
Limbile romanice medievale scrise și în curs de elaborare	secolele al XII-lea – al XV-lea (cu o intensificare a notării în scris, în secolul al XIV-lea

Romania modernă şi contemporană	
Epocă de tranziţie	secolul al XVI-lea
Limbile romanice moderne	secolul al XVII-lea – cca 1880
Limbile romanice contemporane	începînd cu aproximativ 1880

Privitor la epoca latină, trebuie introdus un concept complementar, de '**protoromană**'. În fapt, chiar dacă majoritatea formelor lexicale romanice sînt atestate în latină, baza limbilor romanice este strict orală. În felul acesta, se instaurează un decalaj între nivelul scris care ne-a fost transmis şi unul oral pe care încercăm să îl cuprindem cu ajutorul 'gramaticii comparate şi reconstruite' (*cf.* J.-P. Chambon, *Remarques sur la grammaire comparée-reconstruction en linguistique romane*, 2007); *cf.*, de exemplu:

- cuvîntul lat. scris GŪLAM (la acuzativ, deoarece lexemele romanice au la bază acuzativul latin) este pronunţat, în secolul al V-lea, /'gola/.

Formele orale, reconstruite, sînt numite, în funcţie de autori, 'latină vorbită' sau 'protoromanică' (este preferabilă evitarea, în acest context, a termenului care, totuşi, este cel uzual 'latină vulgară'). Termenul *protoroman* acoperă şi formele neatestate în scris ale epocii latine, dar care supravieţuiesc în Romania. Faptul acesta se referă la lexemele simple, la derivaţi sau la inovaţii gramaticale, dar şi la anumite împrumuturi pe care latina le-a făcut din limbile de contact, precum celtica; *cf.*, de exemplu:

- forma simplă, aparţinînd nivelului vorbit: */'baßa/ s.f. > fr. *bave*;
- derivatul: /'monte/ → */mon'tania/ s.f. > fr. *montagne*, sp. *montaña* etc.
- împrumutul gal: */'liga/ s.f. > *lie*.

Existenţa unor astfel de forme în idiomurile romanice probează existenţa lor în latină, făcînd astfel legitimă, chiar indispensabilă, aplicarea metodei reconstrucţiei.

Protoromanica, aşadar, corespunde **latinei vorbite**, prin definiţie reconstruită plecînd de la limbile romanice (şi de la cunoştinţele noastre de latină scrisă). Orice formă latinească orală, care a cunoscut o **evoluţie ereditară** către o limbă romanică poate fi etichetată ca 'protoromană'. Cînd formele romanice concordă cu latina scrisă, este posibil să fie suficientă o transcriere fonetică conformă regulilor de pronunţare ale latinei şi în concordanţă cu epoca în discuţie. În

schimb, dacă formele romanice nu sînt atestate în scris de către latină, este util apelul la conceptul de protoromanică (care devine cadrul diasistemului latin, un concept diferențial în raport cu latina scrisă).

Din punctul de vedere al periodizării, protoromanica nu este încadrabilă; sub aspect diacronic, ea este neutră. Formele protoromanice neatestate se înmulțesc în epoca latinei tîrzii (sfîrșitul secolului al IV-lea – secolul al VII-lea), dar ele pot apărea încă din primul secol.

Periodizarea internă propusă pentru Romania poate fi detaliată pentru fiecare limbă romanică, mai ales în funcție de gradul de elaborare lingvistică. În acest caz, distincția dintre diferitele perioade este puternic dependentă de **producția de texte**; *cf.* exemplul francezei (cu cîteva texte-cheie pentru Evul Mediu):

Franceza medievală	
Epoca pre-textuală	secolul al VIII-lea – cca 1050, cu cîteva texte complete: *Serments de Strasbourg*, 842; *Séquence de sainte Eulalie*, sfîrșitul secolului al IX-lea.
Franceza veche	cca 1050 – mijlocul secolului al XIV-lea, *Saint-Alexis* (1050), *Chanson de Roland* (către anul 1100), Chrétien de Troyes și epopeile, *Roman de la Rose* (1270), *Renard*.
Franceza medie	mijlocul secolului al XIV-lea – cca 1530, *Ovide moralisé*, *Renard le contrefait*, *Guillaume le Maréchaut*, F. Villon, Charles d'Orléans.
Franceza modernă și contemporană	
Franceza preclasică	1530-1610 (sau 1650)
Franceza clasică	începutul (mijlocul) secolului al XVII-lea – 1850/1880
Franceza pre-contemporană	1850/1880 – 1970/1980
Franceza contemporană	începînd cu 1970/1980

Cercetările asupra periodizării în Romania sînt foarte fragmentare, fiecare idiom romanic avîndu-și propria sa cronologie, înțele-

gînd că diferitele varietăţi ale unei limbi nu se supun în mod necesar aceloraşi ritmuri. Realitatea complexă a diasistemului lingvistic nu va permite niciodată, aşadar, stabilirea de limite temporale precise (*cf.* şi *infra* 3.5.3 nr. 7).

Din discuţia noastră asupra istoriei interne a Romaniei nu vom reţine decît cele trei mari perioade, spre a oferi o **orientare aproximativă** şi a putea structura mai bine transformările lingvistice individuale.

2.0.5. Remarci asupra capitolelor următoare

Pe baza acestor reflecţii, în următoarele patru capitole vom prezenta **domeniile fundamentale** ale limbajului, fonetica şi fonologia (2.1), morfologia (2.2), sintaxa (2.3) şi lexicul (2.4). De fiecare dată vom da o **definiţie** a domeniului şi **terminologia** esenţială a acestuia şi vom prezenta cele mai pregnante **caracteristici interne**, din perspectiva romanisticii diacronice. Din simple raţiuni de spaţiu, nu vom putea integra în acest loc domeniile sintaxei textuale şi pragmaticii (*cf. infra* 2.4.4 nr. 1).

Desigur, vom fi obligaţi să ne concentrăm asupra cîtorva mari direcţii. Opţiunile noastre vor să evidenţieze schimbările majore de la latină la limbile romanice, plasînd transformările concrete în cadrul unei logici funcţionale, comparative, diacronice. De asemenea, vom ţine seamă de anumite elemente de **continuitate**, care caracterizează atît latina, cît şi limbile romanice, în opoziţie cu alte limbi (de exemplu, în gramatică, rolul central al flexiunii verbale).

Din păcate, nenumăratele forme şi paradigme ale diferitelor idiomuri romanice actuale şi vechi nu vor putea fi reproduse aici, ceea ce va face imposibilă nu doar comparaţia detaliată a principiilor lingvistice, aşa cum se încheagă acestea, ci şi studierea variaţiei frecvenţei acestora şi în funcţie de contextul în care sînt utilizate. Scopul nostru este de a familiariza pe cititori cu problemele de fond pentru ca aceştia să poată utiliza cu maxim profit marile manuale şi bibliografia de specialitate.

Capitolul 2.1

Fonetica/fonologia şi grafematica

2.1.1. Sunete şi foneme în Romania

1. Fonetică vs fonologie

1.1. Sunete şi foneme

Lingvistica face o distincție foarte importantă între sunete şi foneme. **Sunetele** corespund **undelor acustice** produse de către vorbitori atunci cînd vorbesc. Ele sînt produse de 'canalul vocal' (aparat articulator, adică, în principal, coardele vocale, limba şi buzele), precum şi de aerul expirat. Undele sonore pot fi analizate şi vizualizate prin oscilograme sau spectrograme, care reproduc grafic lanțul fonetic şi permit astfel segmentarea diferitelor sunete. Sunetele, aşadar, corespund unui **fapt fizic**.

Dimpotrivă, **fonemele** există exclusiv la **nivel mental**. Ele nu pot fi observate şi nici pronunțate. Mai exact, fonemele corespund ideii pe care ne-o facem asupra sunetelor pe care le auzim, ele fiind reprezentarea mentală a sunetelor, aşadar un **fapt psihic**. Altfel spus, sonetele (concrete) aparțin 'vorbirii', fonemele (abstracte) aparțin 'limbii' (*cf. supra* 0.2 nr. 3).

Ceea ce distinge, în primul rînd, fonemele de sunete este faptul că sunetele cunosc o **mare variabilitate**, în vreme ce fonemele sînt omogene. Un anumit fonem dintr-o limbă dată (franceza, de pildă) corespunde unor rostiri concrete foarte diferite, în funcție de vorbitor (bărbat sau femeie, adult sau copil), de originea geografică (Paris, Marsilia, Épinal) sau socială, sau de modul de a vorbi (o rostire rapidă sau lentă, de pildă). Aşadar, un sunet cunoaşte **variații acustice** – deci fizice –, sensibile, pe care receptorul le va interpreta de fiecare dată ca fiind un singur fonem (*cf.* diferitele realizări ale fonemului /s/ în exemplul *infra*, ilustrația 26).

Fonemul este o **abstracție a aparatului nostru cognitiv**: la nivelul creierului 'înțelegem' un fonem /a/ (notat între bare oblice), iar nu una dintre multiplele variante ale sunetului [a] (notat între paranteze pătrate). Ființa umană este echipată din punct de vedere biologic pentru a recunoaşte asemănările dintre diferitele fenomene şi să reducă o varietate infinită de elemente aparente la un număr acceptabil de entități. Cu prilejul învățării unei limbi date, învățăm să reducem distincțiile potențiale dintre sunetele concrete pentru a nu reține decît pe cele pertinente (sunetele fonologizate) ale acelei limbi. Acțiunea creierului merge pînă la a corecta substituțiile fonetice accidentale (de exemplu /'lɛf tɔ̃'be/ pentru /lɛs ~/, lucru de care, adesea, nici nu sîntem conştienți. Actul audiției, aşadar, este mereu unul **interpretativ**. S-ar putea spune că percepția noastră asupra limbajului este un act atît gîndit, cît şi inconştient, întrucît datele lingvistice pe care le primim sînt ordonate şi structurate de către inconştient.

1.2. Perechi minimale: foneme, alofone

Fonemele au proprietatea de a distinge cuvintele şi de a permite astfel constituirea cuvintelor şi a frazelor. Această distincție se întemeiază pe opoziții funcționale la interiorul unei limbi date. Dacă comutarea a două sunete dintr-o aceeaşi secvență duce la realizarea a două cuvinte cu sensuri diferite, atunci se poate spune că avem a face cu foneme distincte. Aceste două cuvinte constituie o '**pereche minimală**': în exemplul următor, înlocuirea lui [p] prin [b] produce două sunete distincte ['po] fr. *peau* şi ['bo] fr. *beau*, permițînd astfel stabilirea existenței fonemelor /p/ şi /b/. În acest sens, fonemele reprezintă **cele mai mici unități distinctive** ale unei limbi, aflate la **baza constituirii sensului**, *cf.* următoarele perechi minimale:

	poziție inițială	**poziție medială**	**poziție finală**
/p/	fr. *pas* /'pa/	fr. *pépé* /pe'pe/	fr. *pompe* /'pɔ̃p/
/b/	fr. *bas* /'ba/	fr. *bébé* /be'be/	fr. *bombe* /'bɔ̃b/
/t/	fr. *thé* /'te/	fr. *gratin* /gRa'tɛ̃/	fr. *honte* /'ɔ̃t/
/d/	fr. *dé* /'de/	fr. *gradin* /gRa'dɛ̃/	fr. *onde* /'ɔ̃d/
/k/	fr. *quai* /'ke/	fr. *caca* /ka'ka/	fr. *bac* /'bak/
/g/	fr. *gai* /'ge/	fr. *gaga* /ga'ga/	fr. *bague* /'bag/
/s/	fr. *sel* /'sɛl//	fr. *casser* /ka'se/	fr. *fesse* /'fɛs/
/z/	fr. *zèle* /'zɛl/	fr. *caser* /ka'ze/	fr. *fez* /'fɛz/

	poziție inițială	**poziție medială**	**poziție finală**
/tʃ/	it. *Cina* /'tʃina/	it. *cacio* /'katʃo/	
/dʒ/	it. *Gina* /'dʒina/	it. *agio* /'adʒo/	

Sursa: Pökl, Rainer, Pöll, 2003, p. 12.

Perechile permit definirea fonemelor franțuzești /p/ ~ /b/, /t/ ~ /d/, /k/ ~ /g/, /s/ ~ /z/ (opoziția surd ~ sonor), precum și a fonemelor italiene /tʃ/ ~ /dʒ/, ținînd seama de poziția lor.

În schimb, sunetele spaniole [m] și [ɱ], prezentate în tabelul următor, nu se află în opoziție ca perechi minimale:

	poziție inițială	**poziție mediană**	**poziție finală**
[m]	sp. *mal* /'mal/	sp. *animal* /ani'mal/	
[ɱ]		sp. *infierno* /iɱ'fjerno/	sp. *con* + [f] [koɱ f(er'ßor)]

Sursa: Pökl, Rainer, Pöll, 2003, p. 12.

Distribuția (uzul) acestor două sunete **complementare**: [ɱ] apare înaintea fricativei labiodentale [f], [m] (sau [n]) în toate celelalte situații posibile. Nu este vorba despre foneme diferite, ci despre variante ale aceluiași fonem, care se numesc **alofone**.

Alofonele se disting de variantele libere prin faptul că sînt fie variante 'poziționale' (combinatorii), fie variante legate de contextul diasistemic. Privitor la prima situație, de exemplu, în franceza modernă, sunetul [k] este rostit diferit în: *qui*, *cage*, *comme* și *cou*, cu o articulație mai mult sau mai puțin palatală sau velară, caz în care este vorba despre alofone ale fonemului /k/. În spaniolă sau în italiană, sunetul [ŋ] apare numai înaintea consoanelor velare /k/, /g/ (sp. *rincón* (unghi) [riŋ'kon], *ninguno* (nimeni) [niŋ'guno]; it. *lingua* (limbă) ['liŋgwa]). [ŋ], așadar, este o alofonă a fonemului /n/. În engleză, dimpotrivă, opoziția dintre /n/ și /ŋ/ este fonematică la sfîrșit de silabă (engl. *sin* (păcat) [sin] ~ *sing* (a cînta) [siŋ]).

În ceea ce privește alofonele legate de **contextul diasistemic**, acestea sînt independente de contextul lor fonetic. Ele se găsesc în anumite variante regionale sau sociolectale, de exemplu în franceza modernă, fonemul /R/. Acesta este rostit ca sunet uvular [R] în varietățile apropiate de standard sau în franceza familiară de pe vechiul teritoriu oïl, dar ca sunet lingual [r] în rostirea familiară a

francezei meridionale, de către anumiți dialectofoni ai limbii oïl sau în franceza din Africa. Cazul invers se întîlneşte în anumite varietăți ale Italiei de Nord, unde fonemul /r/ apare sub formă alofonă [R].

Funcționarea fonemelor lasă să se vadă măsura în care limbile se servesc de **contrast** ca de un principiu al percepției. Definirea fonemelor, în 1939, a permis dezvoltarea unei puternice gîndiri structurale şi a înlesnit începuturile contemporane ale unei semantici şi ale unei sintaxe structurale (anii 1930 şi 1950, *cf. infra* 4.2.3).

1.3. Fonetica şi fonologia în istoria lingvisticii

Studiile de fonologie dedicate fonemelor şi distribuției lor în diferitele limbi au la bază observațiile de natură fonetică. **Fonetica** se centrează, după caz, pe producerea sunetelor de către vorbitori (fonetică articulatorie), pe descrierea undelor acustice corespunzînd diferitelor sunete (fonetică acustică) sau pe perceperea sunetelor de către receptori (fonetică auditivă sau perceptivă). Observarea **silabei** şi a melodiei frazei (prozodia) aparține mai mult fonologiei, care este mai apropiată de chestiunile de ordin semantic.

Cele două discipline şi cele două subdiscipline au cunoscut o dezvoltare însemnată, atît empirică, tehnologică, cît şi teoretică, în ultimele două decenii ale secolului al XX-lea, dar pe care nu o putem prezenta aici. Pe de altă parte, varianța fonologică a diferitelor idiomuri romanice este foarte puternică, mai ales dacă includem şi varietățile dialectale care dețin un sistem fonetic individual. În consecință, vom prezenta aici doar **elementele descriptive de bază**, mai cu seamă cele datorate foneticii articulatorii, aplicate la patru limbi standard, franceza, italiana, spaniola şi portugheza (*cf. infra* 2). Aceasta va permite, apoi, să cuprindem marile evoluții fonetice din Romania, de la latină încoace (*cf. infra* 2.1.4) şi să prezentăm transformările morfologice (*cf. infra* 2.3.2 nr. 3; 2.3.3 nr. 7) şi pe cele lexicale (*cf. infra* 2.4).

2. Sunete şi foneme din limbile romanice

2.1. Locurile de articulare

Producția de sunete are la bază acțiunea aerului şi a coardelor vocale, precum şi articulația sunetului de către limbă, buze şi vălul palatului. În limbile romanice, sunetele se formează întotdeauna prin expirarea simplă, ceea ce constituie cel mai obişnuit mod de formare

în limbile lumii. Calitatea precisă a sunetelor este determinată, înainte de toate, de doi parametri: **locul** și **modul de articulare**.

Să luăm mai întîi **locul**: cînd limba atinge palatul, trecerea curentului de aer este întreruptă sau strîmtorată, ceea ce produce o consoană, diferită în funcție de locul ocluziei. Atît timp cît aerul trece liber, se produc vocale a căror cantitate depinde tot de poziția limbii în cavitatea bucală. În paralel, sunetele sonore (vocale, consoane sonore [b, d, g] sau vibrante laterale [r, l]) apar prin vibrarea coardelor vocale, contrar sunetelor surde [p, t, k, s], produse fără vibrare; pentru pozițiile exacte, *cf.* următoarea schemă:

Ilustrația 23. Organele fonației și locurile de articulare

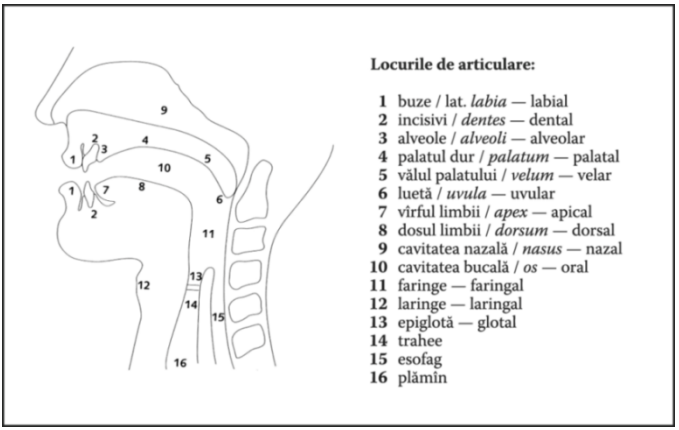
Locurile de articulare:
1 buze / lat. *labia* — labial
2 incisivi / *dentes* — dental
3 alveole / *alveoli* — alveolar
4 palatul dur / *palatum* — palatal
5 vălul palatului / *velum* — velar
6 luetă / *uvula* — uvular
7 vîrful limbii / *apex* — apical
8 dosul limbii / *dorsum* — dorsal
9 cavitatea nazală / *nasus* — nazal
10 cavitatea bucală / *os* — oral
11 faringe — faringal
12 laringe — laringal
13 epiglotă — glotal
14 trahee
15 esofag
16 plămîn

Sursa: după M. Mangold, *Artikulatorische Phonetik*, LRL I/1, art. 23a, 616.

Comentariu:
Cele mai multe dintre punctele de articulare sînt puțin mobile sau imobile: buza superioară, dinții, alveolele, palatul dur și vălul palatului, lueta, pereții faringelui. Articulația lor este 'pasivă'. Dimpotrivă, buza inferioară precum și diferitele puncte ale limbii (10-12) sînt foarte mobile. Articulația lor este 'activă'.

Descrierea fonetică a consoanelor ține seama de locul lor de articulare. Denumirile corespondente derivă din termenii latini pentru locurile în care are loc obstrucția (pentru exemple, *cf. infra* nr. 2.2):

– consoane **bilabiale**: formate de ambele buze [p, b, β, m];
– consoane **labio-dentale**: formate de către buza inferioară şi incisivii superiori [f, v, ɱ];
– consoane **dentale** sau **interdentale**: limba atinge incisivii superiori [t, d, s, z, ts, dz] sau trece printre incisivi [θ, ð]. Articularea pentru [t, d, s, z, ts, dz] variază în funcţie de limbă: în germană sau în engleză ea este mai degrabă alveolară, în cea mai mare parte a limbilor romanice, mai degrabă dentală; însă în spaniolă [s, z] sînt alveolari. Distincţia nu este foarte clară;
– consoane **alveolare**: limba atinge alveolele [n, l, ɫ], eventual cu vibraţie [r, r:];
– consoane **palatalo-alveolare** sau **prepalatale**: articularea se produce între alveole şi palatul dur [ʃ, ʒ, tʃ, dʒ];
– consoane **retroflexe**/**cacuminale**: *id*. (palatalo-alveolare), limba se curbează spre înapoia palatului (siciliană, calabreză);
– consoane **palatale**: limba atinge palatul dur [ɲ, ʎ];
– consoane **velare**: limba atinge vălul palatului [k, g, x, ɣ, ŋ];
– consoane **uvulare**: lueta vibrează către limbă [R];
– consoane **glotale**: se produc prin restrîngerea spaţiului glotal (la nivelul coardelor vocale) [h].

Pentru vocale nu se disting decît trei poziţii ale limbii:

– vocale **anterioare** sau **palatale**: limba este mai aproape de partea anterioară a palatului [i, y, e, ɛ, ø, œ];
– vocale **posterioare** sau **velare**: limba este mai aproape de vălul palatului [u, o, ɔ];
– vocale **mediane**: poziţia limbii este intermediară [ɨ, ə], eventual [ɐ, ɑ] (posteriori în AIF) şi [a] (anterior în AIF).

Cele trei **semiconsoane** (sau ‘semivocale’) romanice se orînduiesc după poziţia articulatorie a consoanelor: [j] şi [ɥ] (*huit*) ca semiconsoane palatale, [w] ca semiconsoană velară.

Terminologia referitoare la **schimbarea fonetică** se întemeiază în parte pe aceleaşi denominaţii:

– **palatalizare**: apropierea de palatul dur (de exemplu, [a] > [e]; [k] > [tʃ]);
– **velarizare**: apropierea de vălul palatului (de exemplu, [l] > [u]).

N.B. Există mai multe sisteme de **transcriere fonetică** utilizate pentru sunete şi pentru foneme, cel mai răspîndit fiind alfabetul Asociaţiei

Internaționale de Fonetică (alfabetul AIF), pe care îl folosim aici. Cu toate acestea, în lingvistica romanică, alte alfabete au o tradiție mai veche. Pentru galoromanică, sistemul din *Atlas Linguistique de la France* (ALF), pentru italiană, cel al *Atlante Italo-Svizzero* (AIS), pentru Iberoromania cel al *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI), care se inspiră din AIS, dar cu distincții extrem de subtile. Diferențele decurg mai ales din indicarea gradului de apertură al vocalelor (ALF: é = închis, è = deschis; AIS/ALPI ẹ = închis, ẹ́ = deschis) și în notarea consoanelor fricative și africate.

În transcrierea sa largă, **AIF** nu recurge la semne diacritice, cu excepția tildei pentru nazale [ẽ, ĩ, ã], și propune pentru fiecare sunet cîte o literă dau digramă (două litere) – în mod excepțional cîte un simbol – definit cu ajutorul sau inspirîndu-se din alfabetele latin și grecesc (β γ [ð] ε θ [ʎ] χ). Transcrierea fonetică poate fi largă (aproximativă) sau strînsă (mai precisă, prin semne diacritice care conțin indicații suplimentare asupra locului și a modului de articulare). În mod firesc, pentru scopurile noastre ea va fi largă (*cf.* inventarul complet al semnelor AIF, cu o exemplificare romanică: M. Mangold, LRL I/1, art. 23a, 618).

2.2. Modurile de articulare: consoanele romanice

Cel de-al doilea parametru care determină calitatea sunetelor corespunde diferitelor **moduri de articulare**. În esență, este vorba despre natura obstrucției operate de către organele fonatoare, într-un anumit punct al articulației (întrerupere completă a expirației, precum în *p*(*ère*), *t*(*able*) sau reducere a curentului de aer fără obturare, precum în *f*(*ou*) sau *s*(*oleil*)). Și în acest caz, varietatea **consoanelor** este mult mai mare, în rîndul acestora distingîndu-se, mai ales:

– **oclusive** (explozive): expirarea este complet întreruptă, apoi aerul fiind eliberat brusc. *Cf.* exemple precum:

	fr.	**it.**	**sp.**	**port.**
[p]	*père*	*padre*	*padre*	*pai*
[b]	*bon*	*buono*	*bueno, vino*	*bom*
[k]	*cou*	*casa*	*casa*	*casa*
[g]	*goût*	*gatto*	*gato*	*gato*

	fr.	**it.**	**sp.**	**port.**
[t]	*table*	*tavola*	*toro*	*touro*
[d]	*dame*	*donna*	*dama*	*dama*

– **fricative** (constrictive): expirarea este strîmtorată de canalul îngustat, dar fără a fi întreruptă. Fricativele înglobează sibilantele (sau şuierătoarele) [s, z, ʃ, ʒ].

	fr.	**it.**	**sp.**	**port.**
[f]	*fou*	*foglio*	*fecha*	*fado*
[v]	*vous*	*voglio*		*vou*
[β]			*trabajo*	*abelha*
[θ]			*cena*	
[ð]			*cada*	*pode*
[s]	*soleil*	*sole*	*sol*	*sol*
[z]	*rose*	*sbaglio*	*mismo*	*casa*
[ʃ]	*chien*	*scena*		*chave*
[ʒ]	*jaguar*			*janela*
[χ]			*ajo*	
[ɣ]			*hago*	*alguem*

N.B. Mai exact, sunetele spaniole în discuţie nu sînt fricative, ci aproximante (sunete consonantice apropiate de vocale), în transcriere fonetică riguroasă: [β̞, ð̞, ɣ̞]

– **africate**: eliberarea unei oclusive într-o fricativă, pe acelaşi loc de articulare (sau, concret, în Romania, sibilantă).

	fr.	**it.**	**sp.**	**port.**
[ts]		*tazza*		
[dz]		*mezzo*		
[tʃ]		*ciao*	*charla*	
[dʒ]		*gelato*		

– **nazale**: nazalitatea apare cînd vălul palatului este coborît şi face ca aerul să iasă prin nări. Ea poate fi o trăsătură complementară a oricărei vocale (*cf. infra* port.) sau a anumitor consoane, indicînd totodată o întrerupere a expiraţiei. Cînd vălul palatului urcă la loc sunetele devin ‘orale’ (de exemplu, [m] → [b]).

	fr.	**it.**	**sp.**	**port.**
[m]	*mal*	*male*	*mal*	*mau*
[ɱ]		*inferno*	*infierno*	*inferno*
[n]	*nez*	*naso*	*nariz*	*nariz*
[̃]	*signe*	*segno*	*baño*	*banho*
[ŋ]	*parking*	*anche*	*banco*	*banco*

– **laterale** și **vibrante**: lateralele [l, ʎ, ɬ] se produc în urma unei obstrucții centrale a expirației de către limbă, aerul trecînd de o parte și de alta a limbii. În cazul vibrantelor, expirația este întreruptă cu intermitență prin vibrarea limbă [r, r:] sau de către luetă [R]. Lateralele și vibrantele mai sînt desemnate și prin termenul **lichide**.

	fr.	**it.**	**sp.**	**port.**
[l]	*lune*	*luna*	*luna*	*lua*
[ʎ]		*figlio* ['fiʎʎo]	*calle*	*ilha*
[ɬ]				*tal*
[r]		*caro*	*caro*	*caro*
[r:]		*carro*	*carro*	
[R]	*rouge*			*carro*

– **semiconsoanele** (termenul este utilizat aici ca sinonim cu cel de '**semivocale**'); în cazul lor, punctele de articulare se apropie, dar fără obstrucție. Semiconsoanele apare mereu în combinație cu o vocală, pentru a forma un **diftong**. Acesta, așadar, conține o vocală și o semiconsoană în cadrul aceleiași silabe; sunetul își schimbă timbrul în cursul emisiei sale. Trebuie făcută distincția între diftongi și **hiat**, acesta din urmă conținînd vocale succesive aparținînd de silabe diferite (la interiorul cuvîntului vorbim despre **hiat intern** sau **diereză**; de exemplu, fr. *réunion* ['Reynjõ] – mai întîi un hiat, apoi un diftong –; sp. *Europa* în rostire foarte lentă (de exemplu, poetică) ['europa] cu pronunția distinctă a lui [e] și [u]; rom. *aur* ['aur]. *Cf.* mai jos semiconsoanele romanice:

	fr.	**it.**	**sp.**	**port.**	**rom.**
[j]	*pied*	*piede*	*pie*	*piedade*	*împiedica*
[w]	*noir*	*buono*	*bueno*	*ceu*	*greu*
[ɥ]	*nuit*				
[ɛ̯j]				*tem* (el ține)	

	fr.	**it.**	**sp.**	**port.**	**rom.**
[ãw]				*canção* (cîntec)	
[õj]				*canções* (cîntece)	

Combinarea a două semiconsoane cu o vocală generează un **triftong**; *cf.*, de exemplu, it. *miei* ['mjɛi] (ai mei), *toui* ['twɔj] (ai tăi), rom. *eu* ['jew] sau v.fr. *lieit* ['ljɛjt] (pat).

Celelalte categorii se referă la opoziția deja menționată dintre sunete sonore şi surde (cu vibrarea coardelor vocale, *cf.* [b] *vs* [p]) şi la zona limbii care este responsabilă cu producerea sunetului: localizarea sa poate fi, mai ales, apicală (vîrful limbii, *cf. apex*) sau dorsală (dosul limbii, *cf. dorsum*).

2.3. Moduri de articulare: vocalele romanice

La articularea vocalelor se disting trei elemente: **gradul de apertură** (de la foarte închis la foarte deschis), **forma buzelor** (rotunjită sau nu) şi poziția **vălului palatal** (de natură să inducă un sunet oral sau nazal). În vreme ce acțiunea buzelor şi a vălului palatal este binară (+ rotunjit *vs* – rotunjit, oral *vs* nazal), gradul de apertură distinge pînă la şase poziții în funcție de proximitatea limbii față de palat (închis = limba este foarte aproape de palat, deschis = ea este departe de palat).

Descrierea vocalelor combină aceste trei elemente cu **locul de articulare** (anterior, posterior, median), ştiind că diferitele trăsături distinctive nu sînt ierarhizate *a priori* şi pot fi liber organizate. Vom prezenta vocalele orale organizîndu-le conform celor trei locuri de articulare (exclusiv nerotunjite pentru vocalele anterioare), mereu dinspre închis la deschis:

– vocale anterioare nerotunjite:

	fr.	**it.**	**sp.**	**port.**
[i]	*fils*	*figlio*	*hijo*	*filho*
[e]	*né*	*sera*	*cena*	*ele*
[ɛ]	*chaise*	*bene*		*ela*
[a]	*chat*	*gatto*	*gato*	*gato*

– vocale anterioare rotunjite:

	fr.	**it.**	**sp.**	**port.**
[y]	*lune*			
[ø]	*peu*			
[œ]	*peur*			
[ə]	*le*			*verdade*
[ɐ]				*porta*

– vocale posterioare (rotunjite):

	fr.	**it.**	**sp.**	**port.**
[u]	*vous*	*luna*	*luna*	*tudo*
[o]	*beau*	*sole*	*todo*	*porto*
[ɔ]	*porte*	*cosa*		*porta*
[ɑ]	*pâte*			

Renunțăm la a mai prezenta aici repertoriul diferiților **diftongi** romanici (*cf. supra* 2.2). În cea mai mare parte, exemplele oferite sînt clasate în rîndul diftongilor ‘ascendenți’ (cel de-al doilea element este vocalic și, așadar, poartă volumul fonic major: *pied*, *buono* etc.), în opoziție cu diftongii ‘descendenți’ (elementul vocalic este primul): de exemplu, it. *voi*, *Paolo*.

Vocalele **nazale** nu apar printre limbile standard actuale ale Romaniei decît în franceză și în portugheză. *Cf.*, conform ordinii precedente:

	fr.	**port.**
[ĩ]		*sim, vim*
[ẽ]		*entra, somente*
[ɛ̃]	*chemin, saint, rien*	
[œ̃]	*lundi, un, brun*	
[ɐ̃]		*canto, mando*
[ũ]		*fundo, um*
[õ]		*ponto, bom*
[ɔ̃]	*pont, dont, font, son*	
[ɑ̃]	*langue, penser*	

N.B. Totodată, portugheza cunoaşte diftongii nazalizaţi [ãw] (*canção* "cîntec"), [õj] (*canções* "cîntece") şi [ẽj] (*vem* "el vine"; *tem* "el ţine" sau "el are").

În rîndul elementelor distinctive ale vocalelor, locul de articulare şi gradul de apertură reprezintă, în plan abstract, o fractură de-a lungul cavităţii bucale, reprezentare adesea transpusă sub forma unui '**trapez vocalic**'. Mai jos avem exemplul francezei moderne:

Ilustraţia 24. 'Trapezul vocalic':

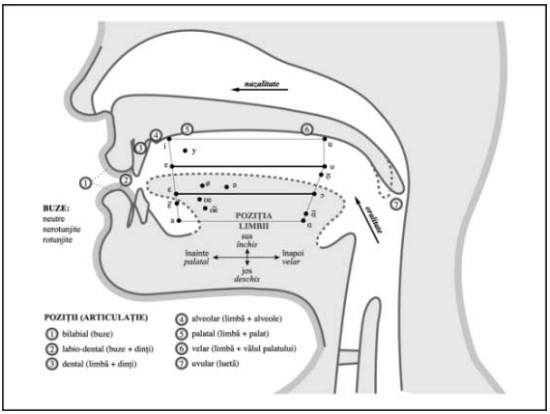

Sursa: tradus după A. Stein, 2005a.

2.4. Sistemele fonologice în Romania

Parametrii utilizaţi pentru descrierea fonemelor reprezintă '**trăsături distinctive**' care permit totodată clasificări variabile. Cea mai obişnuită reprezentare are forma unui dreptunghi a cărui **axă orizontală** reprezintă locul de articulare. În tabelele consonantice, **axa verticală** corespunde gradului de sonoritate crescător (explozive, fricative, nazale, lichide, semivocale, vocalele fiind sunete cu sonoritatea cea mai mare).

Sunetele pînă acum prezentate se organizează în mod diferit în cadrul sistemelor fonologice, opoziţiile fonologice variind în funcţie de inventarul fonetic de bază. Pe de altă parte, este de reţinut că sunetele care au statut de foneme într-o limbă, pot fi alofone într-o altă limbă.

În cele ce urmează, scurta descriere a sistemelor fonologice ale celor patru limbi romanice nu include nici diftongii, nici triftongii; de asemenea, ea nu cuprinde discuția detaliată asupra validității și a descrierii precise a diferitelor foneme a căror definiție este departe de a fi univocă (*cf.* S. Schmid, 2002 (ms.)).

1. Franceză

– *sistem vocalic*: 16 foneme

		anterior	**median**	**posterior**
	rotunjit	– +		+
închis		i y		u
		e ø		o
		ɛ ɛ̃ œ œ̃	ə	ɔ ɔ̃
deschis		a		ɑ ɑ̃

N.B. Sistemele vocalice sînt relativ variabile în rîndul vorbitorilor de franceză, mai multe opoziții fonologice fiind, în general, slăbite în franceza actuală și dispărînd în anumite poziții: /e/ ~ /ɛ/ (mai ales în opoziția dintre viitor și condițional: *j'irai* ~ *j'irais*), /o/ ~ /ɔ/ (de exemplu, *saule* ~*sol*), /ø/ ~ /œ/ (de exemplu, *jeûne* ~ *jeune*), /ɛ̃/ ~ /œ̃/ (opoziție rară și puternic slăbită, *brin* ~ *brun*, dar păstrată în franceza regională din Sud), /a/ ~ /ɑ / (*id. tache* ~ *tâche*).

– *sistem consonantic*: 21 foneme

	bilabiale	**labiodentale**	**dentale**	**alveolare**	**palatalo-alveolare**	**palatale**	**velare**	**uvulare**
sonoritate	– +	– +	– +	– +	– +	– +	– +	– +
oclusive	p b		t d				k g	
fricative		f v	s z		ʃ ʒ			
africate								
nazale	m			n		ŋ	(ŋ)	
laterale				l				
vibrante								R
semiconsoane						j ɥ	w	

– fonemul /ŋ/ apare exclusiv în împrumuturi

2. Italiană

– *sistem vocalic*: 7 foneme

		anterior	**posterior**
	rotunjit	–	+
închis		i	u
		e	o
		ɛ	ə
deschis		a	

N.B. Vocalismul neaccentuat este redus la cinci foneme /i, e, a, o, u/. Pe de altă parte, în numeroase varietăți regionale ale italienei, opoziția dintre fonemele accentuate /e/ ~ /ɛ/ (*vénti* "douăzeci" ~ *vènti* "vînturile" şi /o/ ~ /ɔ/ (*bótte* "butoi" ~ *bòtte* "lovituri") este neutralizată, ceea ce de asemenea conduce la un sistem cu cinci vocale.

– *sistem consonantic*: 23 foneme

	bilabiale	**labiodentale**	**dentale**	**alveolare**	**palatalo-alveolare**	**palatale**	**velare**
sonoritate	– +	– +	– +	– +	– +	– +	– +
oclusive	p b		t d				k g
fricative		f v	s z		ʃ		
africate			ts dz		tʃ dʒ		
nazale	m			n		ŋ	
laterale				l		ʎ	
vibrante				r			
semiconsoane						j	w

– alofone: [m ~ ɱ], [n ~ ŋ]

3. Spaniolă

– *sistem vocalic*: 5 foneme

		anterior	**posterior**
	rotunjit	–	+
închis		i	u
		e	o
deschis		a	

N.B. Vocalele finale (neaccentuate) își reduc fonemele extreme /i, u/ în favoarea celor centrale /e, o/, deci în această poziție nu sînt decît trei foneme /e, a, o/.

– *sistem consonantic*: 21 de foneme + 6 alofone

	bilabiale	**labiodentale**	**dentale**	**alveolare**	**palatalo-alveolare**	**palatale**	**velare**
sonoritate	– +	– +	– +	– +	– +	– +	– +
oclusive	p b		t d				k g
fricative		f	θ	s			x
africate				tʃ	(ʃ)		
nazale	m			n		ŋ	
laterale				l		ʎ	
vibrante				r r:			
semiconsoane						j	w

– alofone: [b ~ β], [m ~ ɱ], [d ~ ð], [n ~ ŋ], [s ~ z], [g ~ ɣ]

– fonemul /ʃ/ apare exclusiv în împrumuturi

4. Portugheză

– *sistemul consonantic*: 21 foneme + 6 alofone

	bilabiale	**labiodentale**	**dentale**	**alveolare**	**palatalo-alveolare**	**palatale**	**velare**	**uvulare**
sonoritate	– +	– +	– +	– +	– +	– +	– +	– +
oclusive	p b		t d				k g	
fricative		f v	s z		ʃ ʒ			
africate								
nazale	m			n		ŋ		
laterale				l		ʎ		
vibrante				r				R
semiconsoane						j	w	

– alofone: [b ~ β], [m ~ ɱ], [d ~ ð], [n ~ ŋ], [l ~ ɬ], [g ~ ɣ]

– *sistem vocalic*: 8 foneme + 9 alofone

N.B. Distribuţia fonemelor orale accentuate este identică celei din italiana standard, cu deosebirea că portugheza (europeană) cunoaşte în plus fonemul /ɐ/.

– Vocalismul neaccentuat este destul de complex, acesta indicînd mai degrabă o reducere a fonemelor anterioare /e, ɛ/ şi /a/ la foneme mediane /ɨ/ şi /ɐ/, ceea ce conduce la patru foneme sau alofone neaccentuate [i, ɨ, ɐ, u].

– Alofonele corespund variantelor nazale ale celor şapte vocale accentuate şi celor două foneme mediane neaccentuate (de exemplu, inferno [ɬfɛrnu]).

2.5. Variaţie şi schimbare fonologică

Inventarul sunetelor tuturor varietăţilor şi al tuturor dialectelor romanice actuale depăşeşte în mod clar elementele aici prezentate (*cf.*, pentru un inventar mai bogat, M. Mangold, *Artikulatorische Phonetik*, LRL I/1, art. 23a). **Variaţia sistemelor fonologice** este foarte importantă deoarece o singură diferenţă provoacă restructurarea întregului sistem (*cf.* A. Martinet, *Économie des changements phonétiques: traité de phonologie diachronique*, 1970 [1955]). Cele patru limbi standard mai sus descrise deja arată felul în care un inventar fonetic destul de asemănător poate genera diversitate:

portugheza reunește 16 alofone vocalice şi 27 consonantice (43 în total), franceza 16 şi respectiv 20 (= 36), italiana 7 cu 25 (= 32), spaniola 5 cu 26 (= 31), cu distribuții destul de diferite.

Un studiu istoric, chiar monografic, care ar încerca să ofere toate variațiile fonologice ale idiomurilor romanice ar fi, dintru început, sortit eşecului. În schimb, studiul fonologic, mai ales cel al alofonelor, limpezește reflecția istorică: orice **schimbare fonologică** apare, mai întîi, la nivelul variației fonetice. **Variația fonetică** duce la apariția unui nou alofon. În acest caz, noul fonem include **două alofone** (în exemplul dat: /k/ şi /tʃ/ sînt alofone ale fonemului /k/, în poziție înainte de /a/), dintre care unul va ajunge să dispară (rostirea [k] dispare iar [tʃ] devine noul **fonem** /tʃ/; *cf.* numeroasele exemple *infra* 2.1.4).

N.B. Pentru a descrie transformările fonologice în sincronie, lingvistica face apel la semne particulare, utilizabile şi în diacronie (dar puțin folosite). Trei exemple:

1. spirantizarea (formarea unei fricative) alofonică în spaniolă poate fi descrisă astfel: /d/ → [ð] / V_ (adică /d/ este redat prin alofonul său [ð] dacă este precedat de vocală), de exemplu /'kada/ → ['kaða];

2. condițiile amuțirii poziționale a lui schwa, în franceza contemporană, pot fi reprezentate astfel: /ə/ → /Ø/ VC_CV (fonemul /ə/ dispare cînd este precedat de o succesiune vocală-consoană şi urmat de un context consoană-vocală [ceea ce înseamnă că el nu dispare în cazul în care căderea sa generează o succesiune de trei consoane], de exemplu contextul fonologic /la fənɛtʀ/ se realizează fonetic prin [fnɛtʀ];

3. în diacronie, amintita palatalizare a lui /k/ se poate transcrie astfel: /k/ → /tʃ/ /$_a (adică /k/ se palatalizează la /tʃ/ dacă se află la început de silabă şi dacă este urmat de /a/; simbolurile # şi $ se folosesc pentru a desemna limita fonetică a unui cuvînt şi, respectiv, limita unei silabe.

Din rațiuni de simplitate şi pentru o uşoară înțelegere, în acest capitol vom prezenta schimbările fonetice într-o modalitate succintă şi tradițională (adică, pentru cel de-al treilea exemplu: k(a) >tʃ(a) sau [k(a)] > [tʃ(a)], *cf. infra* 2.1.4 nr. 5.2).

Terminologia schimbărilor fonetice se întemeiază, şi ea, pe descrierea proceselor fonologice, în general. Procedeul cel mai variat este cel al asimilației:

– definiție: un sunet se apropie de un altul parțial sau total; de exemplu, în sincronie, it. /'anke/ → [aŋke] (asimilație parțială), în diacronie, lat. FACTU > it. *fatto* (asimilația totală; /k/ este total asimilat de către /t/);
– tipuri de bază: în cele două exemple este vorba despre o **asimilație regresivă** (cel de-al doilea sunet acționează asupra celui dintîi); **asimilația progresivă** este mai puțin frecventă (de exemplu, MUNDU > it. central-meridional *munnu*); încă şi mai rară este asimilația reciprocă, în care ambele sunete se transformă (de exemplu CLAMO > sp. *llamo* [ʎ]);
– există şi **asimilație la distanță**, mai cu seamă în cazul vocalelor (fenomene metafonice: de exemplu FECI > *fici* > fr. *fis*; it. merid. *quistu*, *-i vs questa*, *-e*: vocala finală provoacă metafonia vocalei accentuate);
– în funcție de locul de articulare, asimilația poate fi o **velarizare** (*cf. supra* /'anke/), o **palatalizare** (în sincronie, fr. *qui* [ki] *vs cou* [ku], în diacronie, CENTU > it. [tʃɛnto]) sau o **labializare** (de exemplu DEBERE > it. *dovere*);
– de asemenea, ea poate acționa în funcție de articulație, ca **nazalizare** (cînd consoana nazală acționează asupra vocalei precedente, de exemplu, în sincronie, în v.fr. *bon* ['bõn], *tems* ['tẽns] ~ ['tãns], în diacronie, în fr. *bon*, *temps* sau în port *inferno* [ɬfɛrnu]), ca **sonorizare** (mai ales a consoanelor influențate de vocalele care le înconjoară, de exemplu, în sincronie sp. /'mismo/ → ['mizmo], în diacronie, STRATA > it. *strada*) sau ca **spirantizare** (care duce sonorizarea mai departe, către fricativă, de exemplu, în diacronie AMICA > sp. *amiga* [a'miɣa], PIPERE- > fr. *poivre*.

Se adaugă aici şi alte procedee, la fel de importante, mai ales în diacronia romanică:

– **disimilația** (sau diferențierea): un sunet se diferențiază de un altul; de exemplu, în diacronie, PEREGRINU >fr. *pélerin* ([r] > [l]), AN(I)MA > sp. *alma* ([n] > [l]);
– **metateza** (sau interversiunea): un sunet se deplasează (mai ales dintre laterale sau vibrante); de exemplu, în diacronie, FORMATICU > fr. *fromage*, MIRAC(U)LU > sp. *milagro*;
– **sincopa**: o vocală (în general, neaccentuată) este omisă (*cf.* cazurile *alma* şi *milagro*);

– **apocopa**: un sunet este omis la sfîrșit de cuvînt; de exemplu, în sincronie, it. *cantan* pentru *cantano*;
– **afereza**: un sunet este omis la începutul cuvîntului; de exemplu, în diacronie, gr. *apotheke* > fr. *boutique*;
– **epenteza**: un sunet de tranziție este inserat; de exemplu, în diacronie, HUM(I)LE > fr. *humble*, STELA > sp. *estrella*, prin interferența cu ASTRU.

Întrucît odată cu apariția fiecărui nou fonem, sistemul fonologic se restructurează, este greu de știut în care moment istoric are loc cutare sau cutare **fonologizare**. Nu vom putea prezenta, așadar, schimbări fonologice *stricto sensu*, ci schimbări fonetice, dar presupunînd '**sunete arhetipale**' și făcînd abstracție de puternica variație fonetică.

N.B. Din punct de vedere metodologic, elementele de fonetică articulatorie sînt indispensabile pentru travaliul lingvistic. Cu toate acestea, cercetarea este mai dinamică astăzi în domeniul foneticii auditive, care studiază realizările concrete ale sunetelor în scopurile, de exemplu, lingvisticii variaționale și foneticii perceptive, care, de pildă, își pune întrebări asupra fenomenelor de anticipare (procedeu prin care deducem consecințele a ceea ce auzim, înainte de a auzi cu adevărat).

2.1.2. Silabă și prozodie

Prozodia nu studiază sunetele sau fonemele izolate, ci cuvintele și propoziția ca entități suprasegmentale (afectînd mai multe segmente, adică mai multe foneme). Se mai vorbește și despre **fonologie suprasegmentală**. Relațiile dintre fenomenele privitoare la cuvinte și la propoziții (de exemplu, accentul) și calitățile proprii fonemelor particulare sînt strînse, chiar dacă la nivelul observației cele două aspecte rămîn, în cea mai mare parte, separate.

Silaba reprezintă unitatea centrală studiată în prozodie. În general, limbile romanice își structurează enunțurile în silabe a căror lungime este mereu aproape egală, spre deosebire, de pildă, de lungimea cuvintelor (izocronie silabică). Silaba este compusă din foneme, într-o structură fonotactică definită. Teoria silabei distinge între *începutul* silabei și *rima* acesteia, precum și, la interiorul acesteia, între *nucleu* și *coadă* (*coda*; *cf.* ilustrația 25, reprezentare a ierarhiei fonotactice a cuvîntului it. *porta* /'pɔrta/ "ușă").

În cadrul acestei structuri de constituenți silabici, limbile lumii, în particular cele romanice, favorizează **silabele deschise** (sau 'libere', adică silabe care se încheie cu vocală): silaba 'ideală' are forma CV, precum cea de-a doua silabă a exemplului.

Ilustrația 25. Ierarhia fonotactică a cuvîntului it. *porta*

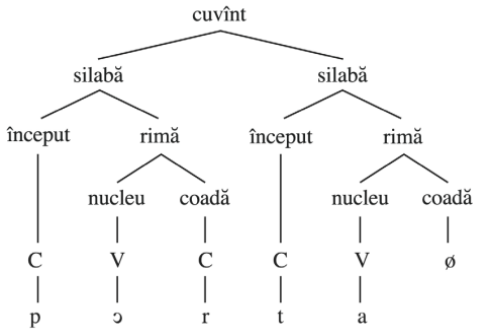

Sursa: după S. Schmid, 2002 (ms.).

La fel de universal este faptul că sonoritatea fonemelor crește către nucleul silabei, precum în prima silabă a lui *porta*.

Silaba dă viață caracteristicilor fundamentale ale prozodiei, precum cantitatea vocalică şi accentul (în a cărui definire, de asemenea, intervine cantitatea vocalică).

N.B. Încercarea de a afla dacă, în latină, o silabă este deschisă (de exemplu, CA-SA) ori închisă, determină adesea evoluții ale vocalismului accentuat (*cf. infra* 2.1.4). Mai exact, o silabă este considerată a fi închisă (sau obturată) dacă ea se încheie printr-o consoană (de exemplu, BES-TIA, HĔR-BA), ceea ce se întîmplă cînd două consoane se succedă (prima aparține silabei precedente, a doua următoarei).

Grupurile de consoane formate dintr-o consoană variabilă urmată de o lichidă (de exemplu *l*, *r*, DUPLEX, MATRE) constituie o excepție; această combinație, numită *muta cum liquida*, aparține în întregime celei de-a doua silabe şi o păstrează deschisă pe prima (aşadar MA-TREM, DU-PLEX).

Prozodia rezultă, mai exact, din aceste două elemente (cantitate vocalică şi accent) de la nivelul silabei, precum şi din intonație, care corespunde evoluției înălțimii sunetului în propoziție.

Să privim mai detaliat aceste elemente:

– **înălțimea sunetului** (în sens muzical) este produsă de vibrația coardelor vocale în laringe. Constituția fizică a unui individ condiționează înălțimea medie a sunetului. Această înălțime, numită 'fundamentală', este legată în mod esențial de coardele vocale, mai delicate la femei şi, în general, de lungime variabilă. Aceasta este singura diferență fizică pertinentă în fonetică. Pe de altă parte, toate ființele umane sînt capabile să emită exact aceeaşi diversitate de sunete.

  Intonația măsoară variația înălțimii plecînd de la această valoare individuală de bază.
– **intonația** corespunde, aşadar, evoluției înălțimii sunetului într-o propoziție (la rîndul ei, limitată de pauze şi, mai ales, de autonomia ei semantică şi sintactică, *cf. infra* 2.3.1 nr. 0). Ea poate fi descendentă (mai ales în poziție finală), ascendentă sau stabilă.
– **cantitatea vocalică** corespunde duratei relative a rostirii unei silabe la interiorul unui enunț. Durata absolută nu este pertinentă sub aspect fonologic deoarece depinde de viteza rostirii. În funcție de limbi, cantitatea vocalică are o importanță variabilă. Iată cîteva exemple:
  – în latină, această opoziție are o valoare fonologică generală, *cf.* opozițiile: MĂLUS "rău" ~ MĂLUS "măr", SILVĂ, nominativ ~ SILVĂ, ablativ, VĔNIT, prezent ~ VĒNIT, preterit;
  – în franceza actuală, aceasta tinde să dispară şi nu se mai referă decît la fonemele /ɛ/ şi /a/, *cf. mettre* /'mɛtR/ ~ *maître* /'mɛːtR/ /*cf. infra* 2.1.4 nr. 1); *patte* /'pat/ ~ pâte /'pɑt/. Totuşi, această opoziție lipseşte din franceza regională de sud;
  – în italiană, cantitatea vocalică are doar valoare alofonică: vocalele accentuate în silabă deschisă sînt alungite, *cf. cane* /'kane/ → ['kaːne], *sole* /'sole/ → ['soːle]. De regulă, vocalele accentuate sînt mai lungi decît cele neaccentuate.
– **accentul** este o entitate compusă, în care se regăsesc trei elemente aflate în stare de variație:
– înălțimea sunetului;
– cantitatea vocalică;

– intensitatea sau volumul fonic (numit 'accent dinamic').
Accentul scoate în evidenţă silabele de la interiorul cuvîntului sau al propoziţiei (accentul cuvîntului *vs* accentul propoziţiei). Rolul său în calitatea fonologică sau în distingerea cuvintelor şi în structurarea propoziţiei este capital, cu atît mai mult cu cît (spre deosebire de constituenţii săi) el este perceput ca atare de către vorbitori. Accentul îşi poate asuma roluri diferite, în funcţie de limbi: în latină, de exemplu, el ocupă o anumită poziţie în fiecare cuvînt (*cf. infra*), în vreme ce în franceză el caracterizează întotdeauna ultima silabă a unui grup prozodic.

Una dintre dificultăţile prozodiei decurge din faptul că segmentele acesteia relaţionează în cadrul unei ierarhii complexe, chiar contradictorii: înălţimea sunetului silabic determină deopotrivă intonaţia şi intervine la nivel de accent; cantitatea vocalică este un element autonom, care, totuşi, joacă un rol în cadrul accentului şi al intensităţii fonemului, fiind constitutivă pentru accent; **ritmul** este încă şi mai complex deoarece el apare din interacţiunea intonaţiei, accent şi pauze.

Sistemele de **transcriere** a prozodiei sînt, aşadar, în mod clar mai puţin operante decît sistemele fonetice şi fonologice. Ca regulă generală, transcrierea prozodică trebuie să indice **înălţimea minimă şi maximă a sunetului** şi să-şi ia ca punct de plecare **silaba**. Pentru aceasta din urmă trebuie să indice **înălţimea** şi **intensitatea** (dificil de separat de durată). Aceasta permite identificarea poziţiei accentului în cuvinte şi în propoziţie, precum şi variaţiile intonaţiei; chiar şi ritmul poate fi astfel reconstituit.

Ilustrația 26. Vizualizarea undelor acustice
(oscilogramă și curbă prozodică)

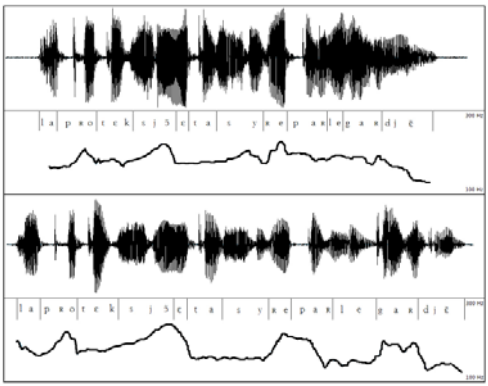

Sursa: după C. Dubois: «Protecția este asigurată de către gardieni».

Comentariu: înregistrarea privește două vorbitoare tinere, cca 25 de ani (una neutră din punct de vedere diatopic, cealaltă, din Jura, cu un ușor accent):

– curbele prozodice indică o diferență foarte lejeră la nivelul vitezei rostirii, datorată mai ales alungirii lui [le];
– pe de altă parte, curba 2 este un pic mai marcată în ceea ce privește accentele ritmice (*-sion* și *rée*, un accent inițial asupra lui *pro-*; de asemenea, un accent de insistență pe *gardien*, abandonat apoi, la finalul propoziției);
– se observă diferențe idiosincrasice și situaționale; totodată, opozițiile lingvistice dintre silabele accentuate și neaccentuate sînt perfect recognoscibile: creierul poate însoți elementele fără ezitare, în cadrul unei logici a opoziției;
– oscilograma permite mai ales recunoașterea diferenței dintre marile grupuri de foneme, în ordinea crescătoare a amplitudinii sonore:
  = oclusivele surde [p, t, k] etc., marcate printr-o absență aproape totală a sonorității
  = lichidele [R, l] și semivocalele (recognoscibile)
  = fricativele (s cu o amplitudine sonoră mereu prezentă și alungită)
  = vocalele orale și nazale [a, o, e] etc., care indică amplitudinea sonoră cea mai dezvoltată;

dincolo de diferenţele idiosincrasice, şi în acest caz, opoziţiile fonologice sînt foarte limpezi;
– oscilograma nu permite recunoaşterea diferenţelor de la interiorul acestor diferite grupe [p, t, k], legate de locul de articulare;
– analiza înregistrării a fost efectuată cu programul soft Pratt, care, actualmente, reprezintă o aplicaţie standard datorită preciziei sale, gradului ridicat de maniabilitate după o perioadă relativ scurtă de învăţare şi accesului gratuit (se poate descărca gratuit).

Dificultăţile de transcriere sînt cu atît mai neplăcute cu cît prozodia este crucială pentru comunicare. Din punct de vedere **gramatical**, ea serveşte la a delimita propoziţiile sau părţi ale acestora, la a identifica tipurile de propoziţie (aserţiune, întrebare, ordin) sau la a evidenţia structura informaţională a acestora (structura temă-remă, de exemplu: acest curs (= temă) este interesant (= remă)). Din punct de vedere **pragmatic**, prozodia poate reda stilul discursului (formal/informal), dar şi politeţea, ironia sau sentimente particulare (emoţia, tristeţea, plictiseala sau bucuria provoacă o variaţie foarte puternică a intonaţiei). Ea poate trăda o stare de sănătate, o origine regională sau o diferenţă de vîrstă, de sex, de grup sau de poziţie socială. În sfîrşit, ea poate face să apară **idiosincrasii** intonaţionale (adică particularităţi de intonaţie datorate individului).

N.B. Identificarea unei anumite voci are la bază complexul joc al unor factori precum înălţimea medie, realizarea particulară a anumitor foneme, mai ales vocalice (mai mult sau mai puţin deschise), precum şi ritmul obişnuit.

Prozodia joacă un rol decisiv şi în cadrul evoluţiei fonetice: transformările sunetelor individuale pot fi uşor provocate de deprinderi suprasegmentale, însă încă rămîne mai greu de identificat această interacţiune pentru stadii vechi de limbă decît pentru cel contemporan.

Un element prozodic operant pentru istoria fonologică a limbilor romanice este **accentul latin**, ale cărui transformări din perioada tîrzie au grăbit numeroase alte schimbări. Pe de altă parte, accentul cuvintelor latineşti îşi păstrează întreaga sa importanţă pentru evoluţia ulterioară deoarece anumite schimbări fonetice depind de poziţia accentului (de exemplu, un /a/ latin, accentuat şi în silabă

deschisă, devine /'ɛ/ în franceza modernă; un /a/ final neaccentuat slăbește la /ə/, se labializează, apoi dispare.

Iată cele mai importante reguli ale accentuării cuvintelor latine:

– cuvintele cu două silabe se accentuează pe penultima silabă (de exemplu, 'ROSA, 'ROSAE [diftongul reprezintă o singură silabă, lungă]);
– cuvintele latine cu mai mult de două silabe poartă accentul pe penultima silabă dacă aceasta este lungă prin natura ei (de exemplu, A'MĪCA, GENE'RĀLIS) sau prin poziție (vocală scurtă înainte de două consoane sau de geminată, de exemplu CON'TĔNTUS, AN'CĬLLA; excepție: un grup de consoane de tip *muta cum liquida* – *cf. supra* 2.1.2 – nu produce alungire pozițională). Acestea au fost paroxitonele;
– dacă silaba penultimă este scurtă prin natură *și* prin poziție, accentul avansează pe silaba anterioară (adică antepenultima, de exemplu 'DŎMINA, 'FABULA). În principiu, lucrul acesta este valabil și pentru silabele penultime dinainte de *muta cum liquida*: 'TENĔBRAE, 'PATRŎCLUS (acestea sînt proparoxitone); totuși, accentuarea acestora din urmă este supusă unor variații (de exemplu, sp. *tini<u>e</u>blas* presupune o formă latină TE'N<u>Ĕ</u>BRAE deoarece diftongul provine dintr-un Ĕ accentuat).

2.1.3. Scriere, grafematică și ortografie

1. Scrierea alfabetică

Importanța scrierii în evoluția limbilor a fost deja amintită (*cf. supra* 0.5). Imediat ce o limbă ajunge să fie notată în scris, cercetările asupra rostirii sale trebuie să țină seama de reprezentarea ei scrisă, chiar și în sincronie. Pentru istoria fonetică, studiul **grafematic** (adică organizarea grafiilor) devine crucial deoarece permite reconstruirea vechilor sisteme fonologice și a schimbărilor fonetice.

În cadrul istoriei scrierii există trei mari sisteme: ideografic, silabic și alfabetic. Cele mai vechi scrieri sînt **ideografice**, atît cuneiformele sumeriene primitive, cît și hieroglifele egiptene, scrierea chineză sau scrierea maya central-americană. Ele au la bază 'ideograme', în număr de cîteva mii, care reprezintă unul sau mai multe sensuri lexicale. Acestea sînt sisteme care solicită o îndelungată

ucenicie şi care sînt puţin adaptate pentru a transcrie nume proprii (prin natura lor desemantizate). Cea mai mare parte a acestora va adopta, pentru numele proprii, un sistem **silabic**: o ideogramă nu mai reprezintă un cuvînt întreg, ci prima lui silabă. Hieroglifele şi scrierea chineză, aşadar, folosesc două principii, ideografic şi silabic (sau fonografic). Un pas mai departe a fost făcut cînd sistemul ideografic a devenit **alfabetic**: veche ideogramă nu mai reprezintă astfel decît primul ei sunet.

N.B. Sistemele de scriere se caracterizează printr-o mare interdependenţă. Aproape toate sistemele se întemeiază pe altele, mai vechi, pe care le adaptează şi le transformă. Cu toate acestea, este probabil ca scrierea să fi fost inventată în mod independent, în mai multe rînduri. Cuneiformele (puţin înainte de 3000 î.C.) şi hieroglifele (către 3000 î.C.) au putut, eventual, să fie interdependente, însă scrierea centralamericană (către 600 î.C.) precum şi cea chineză (către 1300 î.C.) sînt alcătuiri independente.

Hieroglifele au servit drept model întregului bazin mediteranean, pînă la apariţia alfabetului latin. Începînd cu 1700 î.C., scrierea egipteană a evoluat la un sistem alfabetic, utilizat de către diferitele limbi semitice din Orientul Apropiat. Acest sistem pur consonantic se află la originea scrierii arabe, ebraice şi feniciene. Mai tîrziu, alfabetul fenician a fost adoptat, mai ales pentru scrierea greacă, care a transformat anumite grafeme consonantice în semne cu valoare vocalică, pentru a marca vocalele în mod sistematic (secolul al VIII-lea î.C.). Această scriere a intrat în contact cu etruscii, apoi – în secolele al VII-lea – cu romanii.

Scrierea **alfabetică latină** se află la baza tuturor varietăţilor romanice notate în scris, chiar dacă în Evul Mediu, cîteva texte romanice au fost redactate cu litere greceşti (în Italia), arabe sau ebraice (mai ales în Peninsula Iberică). Doar româna a cunoscut notarea în scris cu caractere chirilice, destul de tîrziu înlocuite cu literele latine (*cf. infra* 4.1.3 nr. 3.2). Pe de altă parte, începînd cu Evul Mediu, s-au dezvoltat numeroase tipuri de scriere pentru a reprezenta scrierea alfabetică latină (cursive, libraria, litere imprimate), fiecare cunoscînd multiple variaţii caligrafice (*cf. infra* 4.1.3 nr. 3.2).

Cu toate acestea, **elementele ideografice** nu au dispărut în totalitate din scrierea alfabetică, aparent atît de simplă şi apropiată de rostire: separaţia grafică a cuvintelor (care nu corespunde segmen-

tărilor fonetice), precum şi majusculele (al căror uz actual nu s-a impus decît în secolele al XVIII-lea – al XIX-lea) sau punctuația (care are la bază o anumită interpretare sintactică) au introdus elemente care traduc pe cale optică informațiile semantice. Lucrul acesta este valabil şi pentru orice **punere în pagină** (titluri, alineate, schimbarea corpurilor de literă sau a tipurilor de caracter, listele tabelele), care transformă linearitatea scrierii într-un ansamblu ierarhizat (*cf.* W. Raible, *Die Semiotik der Textgestalt*, 1991; B. Frank, *Die Textgestalt als Zeichen*, 1994, p. 25 şi urm.).

Caracterul maleabil al scrierii alfabetice reapare astăzi la mesajele SMS, care operează puternice reinterpretări fono-grafematice. În istoria scrierii latine şi romanice, aceste elemente diferite au cunoscut transformări tot atît de notabile ca şi relația grafie/fonie propriu-zisă.

2. Relația dintre grafie şi fonie în istorie

Scrierile alfabetice se întemeiază pe principiul unei relații directe dintre un semn grafic <r> (notat între croşete simple) şi un sunet [R] sau un fonem/r/. Grafiile sau grafemele reflectă fonemele, iar fonemele sînt proiectate asupra grafiilor.

În realitate, **relația dintre grafie şi fonie** nu este niciodată atît de imediată pe cît am putea-o dori. De exemplu, cele 24 de caractere ale latine nu permiteau notarea duratei vocalelor, pertinentă din punct de vedere fonologic. Diversificarea fonetică a Romaniei (*cf. supra*: de la 29 la 41 de sunete) a condus la introducerea de digrame precum <lh, nh> şi de semne diacritice: încă din Evul Mediu, sedila (<ç>, <ę> *caudata* pentru [ɛ]), începînd cu secolul al XVI-lea, tilda (<ñ>, de exemplu *año*) – utilizată încă şi astăzi în spaniolă – precum şi accentele, mai ales în franceză şi în portugheză (<é>,<è>,<â>), iar din secolul al XIX-lea, semnele subscrise ale românei (de exemplu <ş>, <ţ> alături de <î>, <â>, <ă>).

> N.B. Marea forță a tradiției sistemelor de scriere se manifestă, printre altele, prin reticența acestora de a introduce caractere complet noi. Pentru a semnala sunetele divergente este posibilă variația caracterelor existente prin semne diacritice. Diferitele propuneri, precum cele ale unei 'ortografii reformate', în secolul al XVI-lea francez (de exemplu Meigret: <ę> pentru [ɛ] nu s-au impus.

Marea varianță a grafiilor **epocii medievale** probează dificultățile pe care scriptorii le aveau în a concepe echivalențe simple între grafie şi fonație (*cf. infra* 3.4.3 nr. 3). În aceeaşi măsură trebuie avut în minte că voința de a stabili o ortografie normată nu a apărut decît mai tîrziu. Oricare ar fi lectorul modern, în textele medievale el trebuie să încerce mereu să identifice sunetele care se pot ascunde în spatele unei multitudini de variante, de exemplu, v.occ. *molher*, *moiller*, *moller*, *moillier*, *moilher* sînt, toate, variante identice sub aspect fonologic sau fonetic (alografe), ale rostirii [mɔ'λer] (soție).

N.B. Dacă ne obişnuim să rostim cuvintele textelor vechi şi să apropiem această rostire de cea a cuvintelor moderne – ceea ce este perfect legitim din punct de vedere teoretic – interpretarea acestora va fi uşurată. Cu toate acestea, nu trebuie uitat că sensul unui cuvînt poate evolua foarte mult în intervalul a şapte sau opt secole: identificarea corespondentului modern al unei forme medievale nu garantează nicidecum interpretarea semantică; eventual o poate uşura, deoarece schimbările de sens au, şi ele, un curs regulat.
Editorii moderni ai textelor medievale au uneori tendința de a reduce variația grafică a originalelor, inspirîndu-se de la regulile ortografice moderne (*cf. infra* 4.1.4 nr. 2). Aceasta este o procedură dăunătoare textului deoarece face ca acesta să-şi piardă informațiile de natură grafematică.

Uzul unei **grafii unice** şi stabile – cel puțin într-o poziție dată sau într-un anumit cuvînt – este întotdeauna ulterioară punerii în scris a unei limbi. În limbile europene, ortografia (scrierea conform unor reguli normative) nu a fost decît recent elaborată, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, ca efect al standardizării limbilor moderne (*cf. infra* 3.5.3 nr. 3).

Stabilirea de reguli fixe de scriere duce la problema decalajului dintre grafie şi fonie, ca urmare a **schimbărilor fonetice**. Cu cît trece timpul mai mult, cu atît se îndepărtează rostirea de grafia stabilită, lucru cît se poate de evident în engleză (a cărei rostire corectă presupune cunoaşterea cuvintelor individuale), dar şi în franceză şi în portugheză, unde omofonele sînt foarte frecvente (de exemplu /'sɛ̃/ poate corespunde la cinci cuvinte diferite <saint, sain, sein, ceint, seing>, fără a mai pune la socoteală şi <cinq>, din <cinq mille>).

Reformele ortografiei se întemeiază pe acest dat lingvistic, însă ele au motivații mai ales sociopolitice.

> N.B. Precum în cazul sunetelor și al fonemelor, scrierea cunoaște variante poziționale sau alografice, de exemplu fonemul /k/ din franceza modernă (și medievală) cunoaște alografele <c> (înainte de /a, o, u/ și <qu> (obligatoriu înainte de /e, i/, posibil înainte de /a/): *camion*, *cour*, *querelle*, *quitter* (alături de *quartier*).
> În principiu, orice omofonie (precum cele citate pentru /sɛ̃/) poate fi interpretată ca alografie.

Relația dintre grafie și fonie se poate inversa în cazuri extreme: dacă în geneza sa grafia reflectă opozițiile fonologice, odată instaurată, ea poate exercita influență asupra rostirii. Un exemplu clar este '**rostirea ortografică**' (de exemplu *Bruxelles*, rostit [-ks-], conform grafiei și nu [-s-], conform istoriei fonetice; *cf.* de asemenea cuvîntul it. fam. *Schei* "bani", după rostirea italiană a formei *Schei[demünze]*, gravat în vechime pe monedele austriece.

3. Ortografie și societate

Marea varietate a formelor grafice ale Romaniei medievale s-a redus în mod sistematic prin reformele lingvistice ale secolelor al XVI-lea și al XVII-lea. În această epocă, instaurarea unei **ortografii** a ocupat un loc central în discuțiile asupra limbii. Academiile naționale, precum Academia de la Crusca, l'Academie française sau Real Academia española (*cf. infra* 3.5.3 nr. 5) prevedeau redactarea unei lucrări asupra ortografiei, alături de un dicționar și o gramatică a limbii.

> N.B. Dacă Academia spaniolă și-a publicat ortografia (*Ortografia de la Real Academia española*, 1713), nu s-a petrecut același lucru în cazul Academiei franceze și a celei de la Crusca (*cf.* L. Meigret, *Traité touchant le commun usage de l'escriture françoise*, 1542 sau A. Acarisio, *Vocabolario, Grammatica, et ortografia de la lingua volgare [...] con ispositioni di molti luoghi di Dante, del Petrarca et del Boccaccio*, 1543).

Scrierea unei limbi aduce cu sine o mare **forță identitară**, atît prin alegerea alfabetului ei, cît și prin grafii și prin elementele de punere în pagină. În procesul de formare a statelor moderne, acest factor de apartenență la o națiie (și de excludere a tendințelor diver-

gente) a avut puternice **aplicaţii politice**. Este destul să ne gîndim la trecerea de la alfabetul chirilic la cel latin, din Moldova, în 1991. Sub acest aspect, nu surprinde că discuţiile în jurul reformelor ortografice încă se purtau la sfîrşitul secolului al XX-lea, cu o marcată vigoare şi iraţionalitate.

Dimensiunea naţională a ortografiei, pe de altă parte, face să crească decalajul dintre scrierea normalizată şi o rostire mai degrabă individualizată. Într-o ţară cu 50 de milioane de locuitori, există numeroase varietăţi de limbă cu rostiri divergente, de care scrierea standard nu poate ţine seamă. De aici, se instaurează o relaţie directă între mărimea spaţiului de comunicare acoperit de un tip de scriere şi distanţa dintre acesta şi varietăţile orale. Doar o limbă scrisă pe un spaţiu restrîns poate reda cu fidelitate rostirea vorbitorilor ei.

Relaţia concretă dintre o scriere alfabetică şi rostirea dintr-o epocă dată este determinată, aşadar, de factori diverşi şi parţial contradictorii.

4. Importanţa grafemelor pentru fonetica istorică

Istoria grafemelor este fundamentală pentru înţelegerea **istoriei fonemelor**: doar prin scriere ne putem face o idee asupra rostirii probabile a epocilor anterioare pînă la inventarea transcrierii fonetice şi a magnetofonului. Este posibil să se recurgă la studiul mai multor fenomene:

– **hipercorectitudinea** (adică, greşelile comise din dorinţa de a corecta o greşeală), de exemplu, a scrie *ethymologique*, în loc de *etymologique* (deoarece se recunoaşte că avem a face cu un elenism) arată că grafemele <th> şi <t> sînt echivalente în franceza modernă; un alt exemplu: Catullus descrie în primul secol î.C. deprinderile de rostire ale unui contemporan: *'Chommoda' dicebat, si quando 'commoda' vellet dicere, et 'insidias' Arrius 'hinsidias', et tum mirifice sperabat se esse locutum, cum quantum poterat, dixerat 'hinsidias'* (84, 1ss). Această observaţie arată că încă mai exista aspiraţia lui [h], în rostirea latină din epocă, dar că ea slăbise deja;
– **echivalenţele grafice**: *scribenti me dictat amor mostratque Cupido* (inscripţii din Pompei, înainte de 79 î.C.), *carminibus Circe socios mutavet Olyxis* (*ib.*), *fonticulus pisciculo suo plurma salut* (*ib.*) indică

următoarele schimbări fonetice: [ns] > [s], [ĭ] > [e], [ŭ] > [o], amuțirea vocalelor postotnice;
– apelul la **mărturiile metalingvistice**: aceleași foneme ale latinei vorbite sînt confirmate de către *Appendix Probi* (lista de 227 [220] de observații lingvistice reunite în secolul al V-lea într-un manuscris de gramatică [de unde numele Probus, gramatic din secolul I], conservate într-un manuscris palimpsest [*cf. infra* 4.1.3 nr. 3.1] din secolul al VIII-lea), care vrea să corecteze greșelile din vorbire: *tensa non tesa*, *turma non torma*, *calida non calda*;
– **împrumuturile**, de exemplu, germ. *Keller* sau *Kiste* probează că formele latine *cellariu-* sau *cista*, în momentul împrumutării (secolele I-II), erau rostite cu [k];
– **rimele** din poezie, de exemplu, pentru a compara și a diferenția timbrele vocalice din vechea franceză și din franceza medie.

Dimpotrivă, scrierea nu permite decît puține raționamente asupra prozodiei epocilor vechi, de exemplu punctuația manuscriselor originale se poate afla într-o relație de interdependență cu pauzele de rostire. În Evul Mediu, 'sistemele' de **punctuație** erau foarte instabile, avînd în vedere lipsa regulilor ortografice; totuși, se pot face unele observații asupra grupelor prozodice.

N.B. Domeniul este destul de puțin studiat deocamdată; în manuscrisele literare transmise prin copii, semnele de punctuație își pierd mult din semnificație. Pe de altă parte, editorii textelor medievale intervin mult mai mult la nivel de punctuație decît la nivelul grafiei. Pentru a putea trata cu seriozitate această problemă, este necesar, așadar, accesul la manuscrise.

2.1.4. Marile evoluții fonetice din Romania

1. Vocalismul latinei tîrzii

Cea mai importantă evoluție vocalică a latinei vorbite este abandonarea opoziției fonologice dintre **vocalele scurte** și **lungi** (cantitatea vocalică). Ea este înlocuită de opoziția dintre vocalele închise și deschise (grad de apertură, calitate vocalică), care deja exista, dar nu era distinctivă în latină: vocalele lungi prezentau tendința de a fi închise, cele scurte de a fi deschise (distribuție alofonică). Opoziția de cantitate se transformă, așadar, în opoziție de **grad de**

apertură (sau de timbru). Este vorba despre o transformare a întregului sistem vocalic, catalizată de către accent.

În acelaşi timp, opoziția dintre anumite foneme vocalice tinde **a se neutraliza**: în cea mai mare parte a viitoarei Romanii, opoziția dintre /Ē/ şi /Ĭ/ dispare, iar cele două foneme converg în noul fonem /e/. Paralel, /Ō/ şi /Ŭ/ se întîlnesc în forma /o/, la fel /Ā/ şi /Ă/ în /a/; *cf.* schema sintetică şi exemplele:

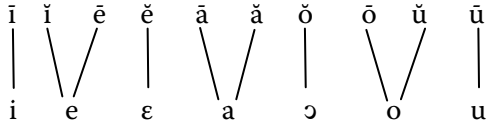

- STĔLLA > it. *stella*, sp. *estrella*, port. *estrela*, occ. *estela*, iar printr-o evoluție ulterioară, fr. *étoile*, rmş. *steila*, rom. *stea*
- PĬLU > it., sp., port. *pelo*, iar printr-o evoluție ulterioară fr. *poil*, rmş. *peil*, rom. *păr*
- VŌCE > it., rom. *voce*, sp., port. *voz*, prin evoluție ulterioară, fr. *voix*, rmş. *vusch*
- GŬLA > it., sp., cat. *gola*, prin evoluție ulterioară, fr. *gueule*

N.B. Există şi alte sisteme vocalice protoromanice, în afara sistemului de bază (1): (2) cel al viitoarei române şi al viitorului dialect italian meridional lucan (sistemul numit balcanic; *cf.* rom. *gură* < GŬLA), (3) cel al viitoarei sarde (sistemul 'arhaic'; *cf.* sard. *pilu* < PĬLU, *bula* < GŬLA), şi (4) sistemul sicilienei, precum şi cel al calabrezei şi al pugliotei (sistemul numit 'sicilian'); *cf.* Lausberg, *Romanische Sprachwissenschaft*, vol. 1, 1956, p. 96-101:

		ī	ĭ	ē	ĕ	ā	ă	ŏ	ō	ŭ	ū
(1)	sist. de bază	i	e		ɛ	a		ɔ	o		u
(2)	sist. balcanic	i	e		ɛ	a		o		u	
(3)	sist. arhaic	i	e			a		o		u	
(4)	sist. sicilian	i			ɛ	a		ɔ	u		

N.B. Pierderea cantității din latină a avut printre consecințe și faptul că, în istoria vocalismului romanic, cantitatea vocalică nu are decît un rol restrîns. Chiar astfel, ea nu lipsește cu totul: în franceză de exemplu, vocalele lungi (prin poziție) se distingeau de vocalele scurte, cel puțin pînă în secolul al XVI-lea: *pâte* /'a:/ ~ *patte* /'a/, *bête* /'ɛ:/ ~ *bette* /'ɛ/ (< BESTIA ~ BETA, *cf. supra* 2.1.2).

Cele șapte vocale ale **sistemului vocalic de bază al romanicei** cunosc evoluții independente, dar paralele adesea, în diferitele limbi romanice. În afară de locul de articulare și de gradul de apertură vocalică, de poziția vocalelor în silabă și în cuvînt, transformările depind, mai cu seamă, de interacțiunea cu accentul: **vocalele accentuate** sînt supuse la transformări mai diversificate decît vocalele neaccentuate, care tind a se reduce ca număr, să amuțească sau să-și dezvolte variante libere (*cf. infra* nr. 3). De asemenea, vocalele care se află într-o **silabă deschisă** sînt mai susceptibile de a se transforma decît cele care se află într-o silabă închisă (*cf. supra* 2.1.2).

2. Vocalismul accentuat romanic

Marile evoluții romanice la nivelul vocalismului sînt **diftongările** (o vocală de transformă într-un diftong). Acestea privesc fonemele apropiate de o articulație mediană /a, e, ɛ, ɔ, o/ și pot fi clasificate în trei grupe:

2.1. Diftongările spontane 'romanice'

Acestea sînt diftongările cele mai generale și mai timpurii (survenind încă din secolele al IV-lea – al V-lea). Ele nu sînt condiționate de contextul consonantic, dar pot depinde de poziția în silabă (deschis *vs* închis). Ele privesc ['ɛ] și ['ɔ] (adică ɛ și ɔ accentuați), ceea ce indică diftongări foarte pregnante în numeroasele limbi romanice (dar absente în occitană), în majoritatea lor petrecute în silabă deschisă. În cazul spaniolei, diftongarea celor două vocale se produce și în silabă închisă; *cf.* exemplele:

– 'ɛ[> jɛ: PĔTRA > it. *pietra*, sp. *piedra*, fr. *pierre*, dar port., cat. *pedra*
  > ja: PĔTRA > rom. *piatră*
– 'ɛ] > jɛ: HĔR-BA > sp. *hierba*, dar it. *erba*, fr. *herbe*
– 'ɔ[> w= > wɛ (œ ~ø):

> ja: HĔR-BA > rom. *iarbă*

- NŎVU > it. *nuovo*, sp. *nuevo*, v.fr. *nuef* [we], fr. *neuf* /œ/
- PRŎBA > v.it. *pruova* [> it. *prova*, cu o simplificare după grupul consonantic iniţial], sp. *prueba* [wɛ], fr. *preuve* /œ/
- FŎCU > it. *fuoco* [w=], sp. *fuego* [wɛ], fr. *feu* /ø/
- RŎTA > it. *ruota*, sp. *rueda*, v.fr. *ruede* (> fr. *roue* /u/, cu o evoluţie ulterioară), (> wa) rom. *roată*

N.B. Evoluţia exclusiv franceză la [œ] s-a încheiat către secolul al XIII-lea; începînd cu secolul al XII-lea, aceste rezultate au fost confundate cu cele ale lui /'o/ latin (aşadar [ø] şi [œ] devin alofone).

– 'ɔ] > MŎR-TE > sp. *muerte* [wɛ], dar it. *morte*, fr. *mort*

2.2. Diftongările spontane 'franţuzeşti' (tîrzii: secolele al VI-lea – al VIII-lea)

– ['a] se păstrează în cea mai mare parte a limbilor romanice; în silabă deschisă are loc palatalizarea în fr., frprov. (după [k], romanşă şi în dialectele it.sept; pentru fr., *cf.*:
– 'a[> aɛ > ɛ ~ e: TALE > fr. *tel* /'tɛl/, GRADU > fr. *gré* /'gre/
N.B. Diftongul intermediar este sporadic atestat (*cf. maent* < MANET, *Séquence de Sainte Eulalie*).
– ['e] şi ['o] de asemenea se păstrează mai degrabă stabili în Romania, şi de data aceasta cu excepţia francezei, care prezintă o diftongare în silaba deschisă, în romanşă, care cunoaşte, de asemenea, o diftongare în silaba închisă, *cf.*:
– 'e[> ej > oj > wɛ > wa ~ ɛ: MĔ > v.fr. *mei* > (v.)fr. *moi* (rostit diferit în funcţie de epocă); TĒLA > v.fr. *teile*, fr. *toile*, rmş. *teila*.
N.B. Ultima evoluţie (we > wa ~ e) are loc către secolele al XVI-lea – al XVII-lea (*François* ~ *Français*); *cf. supra* 2.1.3 nr. 3
– 'o[> ow > ew > ø ~ œ: FLŌRE > v.fr. *flour* [ow] > fr. *fleur* [ew] ~ /œ/
– 'o] > we: *ursu* > rmş. *uers* [we] *vs* fr. *ours*
N.B. Evoluţia franceză se încheie către secolul al XIII-lea (*cf. supra* 'ɔ)

2.3. Diftongările condiţionate de consoane palatale

Aceasta este cea mai complexă parte referitoare la diftongi, deoarece **consoanele palatale** sau palatalizate (sau grupurile de consoane palatalizate) tind să evolueze în felul lor, ceea ce provoacă

întrepătrunderi între evoluțiile vocalice şi cele consonantice. Ne limităm doar la cîteva exemple:

- CARU > v.fr. *chier* ['tʃjər] > fr. ['ʃɛR] sau CAPRA- > v.fr. *chievre* ['tʃjəvrə] (interferență între evoluția palatalei inițiale şi diftongarea lui 'a[= 'legea lui Bartsch'), fr. *chèvre*, frprov. *chièvra* (diftongul s-a monoftongat în fr.mod., în vreme ce în frprov. se păstrează)
  caz particular: CANE > *chien* [jɛ] (în acest caz, nazala împiedică monoftongarea)
- LĔCTU > v.fr. *lieit* ['ljɛjt] (triftong în care /k/ palatalizat înaintea lui /t/ s-a vocalizat la /j/) > fr. *lit* ['li] (monoftongare)
- PRIMARIU > fr. *premier* (interferență între diftongarea lui 'a[şi evoluția grupului intervocalic /rj/
- FŎLIA- > v.fr. *fuelle* ['fwɛʎə] > fr. *feuille* ['fœj], rom. *foaie*
  N.B. Cazurile *premier* şi *feuille* constituie exemple de diftongări condiționate (sau metafonice).

2.4. Sunetele extreme [i u]

În poziție accentuată, acestea rămîn relativ stabile în Romania; doar [u] se palatalizează în Galoromania:

- LŪNA > fr. *lune* ['lyn], occ. *luna* ['lyno], rmș. (engad.) *luna* ['lyna ~ 'ʎyna]

2.5. Monoftongările

Marele pandant al diftongărilor din Romania îl constituie **monoftongările** (*cf. infra* 2.1.6 nr. 3). Numărul lor este însemnat: în orice moment, orice diftong poate lăsa locul unei vocale simple, motiv pentru care, cu atît mai mult, durata de viață a unui triftong din Romania este în general scurtă.

1. Monoftongările de dată latină:

– AU > Ō ~ Ŏ: CAUDA- > CŌDA > it. sp. *coda*, fr. *queue* ('o[se diftonghează ulterior, apoi se monoftonghează)
  - CAUSA > CŎSA > sp. *cosa*, însă occ. *cauza* (evoluție perturbată de către influența savantă a cuvîntului latinesc), fr. *chose* (palatalizarea lui [k] inițial presupune un diftong), port. *coisa* (formă diftongată în vechime, monoftongată astăzi)

N.B. Monoftongarea nu este generalizată în latină şi nu se poate referi decît la anumite limbi romanice:
- AUDI(T) > it. *ode*, însă rom. *aude* (formă cu (slabă) diereză/hiat), sursilv. (rmş.) *áuda*, occ. *au*, (v.)port. *Ouve*
- TAURU > sp., it. *toro*, fr. → *taureau* [t='ro], dar sursilv. *táur*, sard *trau*, it.merid. *táuru*, rom. *taur*, (v.)port. *touro*, *toiro*

– AE > ɛ: CAELU > it. *cielo*, sp. *cielo*, fr. *ciel* ('ɛ[se diftonghează apoi în mod normal la 'jɛ)
– OE > e: POENA > it., sp. *pena*, fr. *peine* ([e] se deschide apoi la [ɛ], în secolul al XVI-lea, în virtutea 'legii de poziție')

2. Monoftongările romanice:
– *cf. supra* 2.1 şi 2.3., monoftongările diftongilor şi triftongilor romanici.
– cîteva alte situații:
  - FACTU > *fait* v.fr. [faj], fr. [fɛ]
  - MAGIS > *mais id*.
  - PLAGA > *plaie* v.fr. ['plajə] > ['plaj] > ['plɛ]
  - PACARE → fr. *paye* ['pɛj ~ pɛ]

O evoluție vocalică proprie francezei, portughezei şi cîtorva varietăți dialectale ale Italiei de Nord se observă în **nazalizarea** vocalelor urmate de consoane nazale [m, n]; pentru franceză, reținem că:

– nazalizarea se produce după vocala respectivă, între secolele al XI-lea şi al XIV-lea: MANU > v.fr. [mẽn];
– denazalizarea din secolele al XVI-lea – al XVII-lea constă, după caz, fie în căderea consoanei nazale, atunci cînd silaba este închisă (*main* v.fr. ['mẽn] > fr. ['mẽ]), fie în denazalizarea vocalei, atunci cînd silaba este liberă (*an-née* v.fr. [ã'ne] > fr. a'ne].

3. Vocalism neaccentuat romanic

Vocalismul neaccentuat cunoaşte aceeaşi pierdere a cantității ca şi vocalismul accentuat, precum şi aceleaşi monoftongări (AURICULA > *orecchia*, *oreja*, *oreille*), însă nu urmează aceleaşi diftongări.

N.B. Dat fiind că evoluțiile vocalice depind de poziția accentului, pot apărea variante în aceeaşi familie de cuvinte sau în aceeaşi paradigmă

verbală; *cf.*, în franceza modernă: *il tient*, *nous tenons*; *il reçoit*, *nous recevons*; *pierre*, *perron* (*cf. infra* 2.3.2 nr. 7.1).

În mai multe idiomuri romanice, numărul fonemelor vocalice neaccentuate este mai **redus** decît cel al fonemelor accentuate (*cf. supra* 2.1.1 nr. 2.4: în italiană cinci foneme neaccentuate şi şapte accentuate; în portugheză patru faţă de şapte, fără a socoti fonemele nazale).

Vocalele latine Ĕ şi I posttonice, în poziţie de hiat s-au neutralizat devreme la /j/ (VINEA /'vinea/ (hiat) > VINIA /'vinja/ (diftong), ALLEUM /'alleum/ > ALLIUM /'alju(m)/). Această trecere la iot va provoca apoi palatalizări.

În **poziţie finală**, vocalele neaccentuate sînt foarte instabile. În franceză, de pildă, amuţesc toate cu excepţia lui [-a], care, către secolul al VII-lea, devine [-ə], se labializează în secolul al XV-lea, apoi amuţeşte în secolul al XVII-lea; acelaşi fenomen se înregistrează pentru [-ə] după grup consonantic:

- LEVĂRE > fr. *lever*
- PATRE > fr. *père* ['pɛrə] > fr. ['pɛR]
- RIPA > fr. *rive* ['Riv]

În alte idiomuri romanice, [-a] s-a păstrat, în general, sub o formă mai mult sau mai puţin slăbită; celelalte vocale finale pot amuţi sau se pot păstra; *cf.*, de exemplu:

- occ., rmş. *levar*, cat., sp. *llevar vs* it. *levare*, sard. *leare*, rom. *lua*(*re*)
- *cf.* şi după grup consonantic: sp. *padre* ['paðre]

Încă din latina tîrzie are loc amuţirea **vocalelor posttonice** (sincopa proparoxitonelor latine, *cf. supra* 2.1.2):

- OCULU > OC'LU > it. *occhio* [-kj-], sp. *ojo*, fr. *oeil* [œj], rom. *ochi*(*ul*) [-kj-]
- VETULU > VET'LU ~ VECLU > *vecchio* [-kj-] rom. *vechi*(*u*) [-kj-], sp. *viejo*, fr. *vieux* ['vjø]

Această evoluţie nu s-a generalizat în latină, ceea ce provoacă divergenţe între limbile romanice; *cf.*:

- HEDERA > it. *èdera*, rom. *iederă*, dar sincopă în sp. *hiedra*, port. *hera*, cat. *eura*, occ. *elra*, v.fr. *iere*, *liere* [cu aglutinarea articolului], fr. *lierre*
- FRAXINU > it. *frassino*, rom. *frasin*, engad. (rmş.) *fresen*, dar sincopă în sp. *fresno*, port. *freixo*, cat. *freixe*, occ. *fraise*, fr. *frêne*

În sfîrşit, o evoluţie tipic romanică o constituie introducerea de vocale protetice [i, e] înaintea lui *s impurum* latin:

- SCALA > *iskala*, sp. cat. occ. *escala*, v.fr. *eschele*, fr. *échelle*
- SPERARE > sard. *isperare*, sp., port., cat., occ. *esperar*, fr. *ésperer*

4. Evoluţia fonologică a vocalismului între latina şi franceza modernă

De-a lungul timpului, evoluţiile vocalice se împletesc. Un anumit număr de fenomene romanice se produce încă din secolele I-V; ele se vor generaliza în secolele al VI-lea – al VII-lea, avînd repartiţii geolingvistice destul de diferite. Începînd de aici, pentru fiecare din diferitele limbi romanice, la fiecare 200 de ani se poate descrie un sistem fonologic diferit, avînd o oarecare stabilitate.

Către anul 1100, **sistemul vocalic al vechii franceze** conţinea nouă vocale orale simple /i, e, ɛ, ə, a, ɔ, o, u, y/, la care se adăugau cei cinci diftongi /jɛ, wɔ ~ wɛ, ej ~ oj, ew, aw/ şi triftongii /eaw, jew/ – a căror valoare fonematică nu este sigură (dar, precum nazalele, la nivel de rimă, aceştia se disting de vocalele simple. Diferenţele faţă de sistemele fonologice latin şi francez modern sînt evidente.

5. Consonantismul

Marile mişcări ale consonantismului din Romania sînt:

1. **sonorizarea**, amuţirea, precum şi degeminarea oclusivelor intervocalice;
2. **palatalizarea** şi asibilarea (formarea sibilantelor) a numeroase sunete palatale;
3. amuţirea sau desonorizarea consoanelor finale;
4. simplificarea grupurilor consonantice;
5. cea mai mare parte a celorlalte evoluţii este legată de sunete specifice precum velarizarea lui [l], metatezele lui [r], amuţirea lui [h] latin

tîrziu, amuțirea lui [n] și [l] intervocalici, din portugheză, sau trecerea lui [f] la [h], în spaniolă și în gasconă.

5.1. Sonorizarea, amuțirea şi degeminarea oclusivelor intervocalice

Schimbarea se referă la **oclusivele intervocalice** și la cele situate **înaintea lichidelor** (tipul CAPRA, PETRA, LACRIMA). În general, acestea s-au conservat în italiană și în română (pentru italiană, cu excepția lui /b/, a cărui evoluție coincide cu aceea a lui /v/), în celelalte limbi cunoscînd o evoluție mai mult sau mai puțin importantă.

– Sonorizarea și amuțirea:

-p- > -b- > -β- > v	RIPA > v.it. *ripa*, rom *rîpă vs* (v.)port., occ. *riba* [b], sp., cat. *riba* [β], it. *riva*, fr. *rive* [v] CAPRA > it. *capra*, rom. *capră vs* occ., port. *cabra* [b], sp., cat. *cabra* [β], v.fr. *chievre*, fr. *chèvre* [v]
-t- > -d- > -ð- > ø	VITA > it. *vita vs* sp. *vida* ['biða], port. *vida* ['vid], cat. vida ['vidə], fr. *vie* [vi] PETRA > it. *pietra*, rom. *piatră vs* sp. *piedra*, rmș. *pedra* [-d-], fr. *pierre* [-R-] -ATA > it. *-ata* vs sp. *-ada*, fr. *-ée* (*épée*, *journée*)
-k- > -g- > -ɣ- > ø	AMICA > it. *amica* vs sp., port., cat. *amiga* [-g-], fr. *amie* [a'mi] LACRIMA > it. *lacrima*, rom. *lacrimă* vs occ. *lagrema* [g], sp. *lágrima* [ɣ], fr. *larme*, rmș. *larma*
-b- > -v-/ ø ~ -β-	PROBARE > it. *provare*, sp. *probar* [β], occ. *provar* ~ *proar*, fr. *prouver* [-v-]
-d- >- ð- ~ -z- > ø	LAUDARE > it. *lodare*, rom. *lăudare vs* sp. *lodar* [ð], occ. *lauzar* [-z-], fr. *louer*
-g- > -ɣ- / -j- >ø	PLAGA > it. *piaga vs* sp. *llaga* [ɣ], fr. *plaie* ['plɛ] NEGARE > it. *negare*, sp. *negar*, v.occ. *neiar* [-j-], fr. *nier* [ni'e]

– Degeminarea:

-pp- > -p-	CUPPA > it. *coppa* [-pp-] vs rom. *cupă*, sp. port. cat. *copa*, fr. *couppe* [-p-]
-tt- >-t-	GUTTA > it. *gotta* [-tt-] vs rom. *gută*, sp. port. cat. *gota*, fr. *goutte* ['gut]

-kk- > -k- / -ʃ-	BUCCA > it. *bocca* [-kk-] vs rom. *bucă* "obraz", sp. port. cat. *boca* [-k-], fr. *bouche* ['buʃ]

N.B. Sonorizarea şi degeminarea oclusivelor intervocalice sînt socotite – împreună cu pluralul sigmatic (*cf. infra* 2.3.2 nr. 3.2) – ca elementul fonetic cheie pentru a distinge o Romanie occidentală (inovatoare, chiar şi sub influenţa unui adstrat celtic) de o Romanie orientală (conservatoare), *cf. supra* 2.4. Cu toate acestea, trebuie avut în vedere că cele două fenomene nu au aceeaşi distribuţie (româna cunoaşte degeminarea) şi că ele sînt necunoscute – pentru teritoriul occidental – gasconei şi (de cealaltă parte a Pirineilor) navarezei. Distribuţia geografică a acestor fenomene nu corespunde, aşadar, unei structuri bipartite simple.

5.2. Palatalizări şi asibilări

Şirul de **palatalizări** şi de **asibilări** din limbile romanice este important şi, la prima vedere, complex; cu toate acestea, ele se pot grupa într-o manieră coerentă.

Terminologie: asibilarea desemnează formarea unei sibilante (o fricativă/constrictivă dentală [s, z] sau palatalo-alveolară [ʃ, ʒ], chiar a unei africate [tʃ, dʒ], care combină fricativa cu o ocluzivă/explozivă precedentă).

– [**k (e/i)**] (= *k* latin – scris <c> – înainte de *e* sau *i*) se palatalizează şi asibilează aproape în întreaga Romanie (mai puţin în dalmată şi în sardă). El se transformă în africată dentală [ts] sau în africată palatalo-alveolară [tʃ] sau într-o simplă fricativă dentală [s] ori interdentală [θ]:
  - CIVITATE > it. *città* [tʃ-], rom. *cetate* [tʃ-], sp. *ciudad* [ts- > θ-], port. *cidade* [s-], cat. *ciutat* [s-], fr. *cité* [ts- > s-]
  - CENTU > it. *cento* [tʃ], sp. *ciento*, fr. *cent*
– [**g (e/i)**] indică o evoluţie relativ paralelă:
  - GELU > it. *gelo* [dʒ-], rom. *ger* [dʒ-], fr. *gel* [dʒ- > ʒ-], sp. *hielo* [j-]
– [**dj-**] şi [**j-**] latineşti iniţiali (şi iniţiali de silabă) cunosc, uneori, rezultate identice celor din cazul [g (e/i)]:
  - HODIE > it. *oggi* [dʒ], rom. *azi* [z], sp. *hoj* [j], fr. (*aujourd'*)*hui* [i]
  - MEDIU > it. *mezzo* [dz], [sp. *medio* [-dj-]: latimism], port. *meio* [-j-], rom. *miez* [z], sard. *meiu*, fr. *mi* ['mi]
  - IAM > it. *già* [dz-], sp. *ya* [j-], v.fr. *ja* [dZ] → fr. *déjà* [Z-]

– [**k (a)**] și [**g (a)**] latinești se palatalizează doar în Galoromania (fr. frprov., occ.sept., lad.), unde se transformă în [tʃ(a) >ʃ(a)], respectiv în [dʒ(a) > ʒ(a)]:
  - CASA > **chaese* ['tʃaesə] > fr. *chez* ['ʃe] (mai puțin în Normandia/ Picardia: *Cambrai* < CAMARĂCU], *Camembert* [*cf.* lad.med. *Campo Maimberti*)]
  - CANE > fr. *chien* [ʃ-], lad. *ćian* [ʃ-]
  - GAUDIA > v.fr. *joie* [dʒ-], fr. ~ [ʒ] (occ. *joi* [dʒ-] și it. *gioia* sînt galicisme)

  N.B. Încheiem prezentarea evoluției explozivelor palatale în latină cu: [k^{w}] și [g^{w}] latinești, care, cel mai adesea, se delabializează la [k] și [g], uneori, însă, își păstrează elementul labial sau se transformă cu totul în labiale:
  - QUĪNDECIM > it. *quindici* [k^{w}-], sursilv. *quéndisch* [k^{w}-], sp. *quince* [k-], cat., occ., fr. *quince* [k-], sard *bíndighi* [b-]
  - QUATTUOR > it. *quattro* [k^{w}-], sursilv. *quater* [k^{w}-], sp. *cuatro* [k^{w}-], port. *quatro* [k-], cat., fr. *quatre* [k-], sard *báttoro* [b-], rom. *patru* [p-]
  - LINGUA > it. *lingua* [gw-], friul. *lenge* [-g-], sp. *lengua* [g^{w}-], port. *língua* [g^{w}-], cat. *llengua* [-g-], occ. *lenga* [-g-], fr. *langue* [-g-] sard. *limba* [-b-], rom. *limbă* [-b-]
– [**nj, gn**] precum și [**lj, g'l, k'l**] se palatalizează în mod regulat:
  - nj: VINEA > it. *vigna*, sp. *viña*, port. *vinha*, fr. *vigne*, rom. *vie*, sard *bindza*
  - gn: LIGNU > it. *legno*, sp. *leño* "trunchi (de arbore)", port. *linho*, v.fr. *lein* [dar rom. *lemn*, sard *linnu*]
  - lj: ALLIU > it. *aglio* [-ʎ-], v.rom. și rom.reg. *ai* ['aj], sp. *ajo* [-x-] (v.sp. [ʒ], fr. *ail* ['aj] (v.fr. ['aʎ])
  - g'l: VIGILARE > it. *vegliare* [-ʎ-], rom. *veghea* [-g'-], fr. *veiller* [-j-] (v.fr. [-ʎ-])
  - k'l: OCULU > it. *occhio* [-kj-], sp. *ojo*, fr. *oeil*, rom. *ochi* (*cf. supra*)

  N.B. Apostroful în [g'l] și [k'l] indică faptul că este vorba despre o grupă secundară, adică avem a face cu rezultatul sincopării unei vocale neaccentuate.
– [**kl-, pl-, fl-, gl-**] se palatalizează adesea, dar nu în franceză și nici în catalană:
  - CLAMARE > it. *chiamare* [kj-], rom. *chema* [k'-], sp. *llamar* [ʎ-], port. *chamar* [ʃ-], dar cat. *clamar*, fr. *clamer*

– [**kr**] s-a palatalizat în limbile ibero- şi galoromane:
  - FACTU > sp. *hecho* [-tʃ-], occ. *fach* [tʃ], port. *feito*, v.fr. ['faj(t)] *fait* > fr. ['fɛ] *fait*, dar it. *fatto* (asimilaţie), sard *fattu*, rom. *fapt*
– [**nn, ll**] s-au palatalizat în sp. şi în cat.:
  - ANNU > sp. *año* [ɲ], cat. *any* [ɲ]
  - CASTELLU > sp. *castillo* [-ʎ-], cat. *castell* [-ʎ]
– [**pj, bj**] s-au palatalizat în franceză:
  - SAPIAT > *sache* [-ʃ], *SAPIUS > *sage* [-ʒ]
  - RABIE > *rage* [-ʒ]

5.3. Consoanele finale

Deja din secolul I, în latină, consoanele [-m] şi [-t] aflate la finală amuţesc (mai puţin pentru ET şi AUT, şi pentru [-t] desinenţial). Pe teritoriul viitoarei Italoromanii, precum şi pe cel al Romaniei sud-orientale se observă mai bine amuţirea lui [-s] (de unde pluralul în *-i*; *cf. infra* 2.3.2 nr. 3.2)

În vechea franceză, consoanele sonore finale **secundare** (adică cele aflate în poziţie finală ca urmare a amuţirii finalelor latine) asurzesc (NOVE- > *neuf*, GRANDE- > *grant*). Începînd cu secolul al XIII-lea, toate consoanele finale amuţesc (*cf. clef* ['kle], *porter* [poR'te]); uneori acestea se refac (*neuf*, *chef* [-f], *finir* [-R].

5.4. Simplificarea grupurilor consonantice

Precum diftongii, grupurile consonantice sînt prea puţin stabile în limbile romanice, încă din latina tîrzie observîndu-se asimilări:

- DORSU > DOSSU > it. *dosso*, sard. *dossu* [-ss-], rom., cat., occ., fr. *dos* [> s, în fr. >ø]
- MENSA > MESA > sp., port. *mesa* [-s-], rom. *masă*, v.fr. *moise* [> -s- > -z-], dalm. *maisa*

În franceză, consoanele africate tipice vechii limbi [ts, tʃ, dz, dʒ] s-au simplificat la fricative (în sibilante, mai exact) încă din secolele al XII-lea – al XIII-lea:

- CAMERA > v.fr. [tʃămbrə] > v.fr. [ʃămbrə]

Anumite grupuri consonantice secundare provoacă apariţia consoanelor de tranziţie (fenomenul epentezei):

- VOLERE + HA(BET) > v.sp. *volrà*, cat. *voldrà*, fr. *voudra*, dar it. *vorrà* (cu asimilație)
- HOMINE > sp. *hombre* (cu disimilația *m'n* > *m'r*), dar. fr. *homme*, port. *homen*, rom. *om*
- SIMULARE > *SEM'LAR > cat. fr. *sembler*

5.5. Fenomene specifice

– Amuțirea lui [h] în latina tîrzie:

- HABERE > it. *avere*, sp. *haber* ['aβɛr], fr. *avoir*

N.B. Aspirația reapare în v.fr. prin împrumuturile germanice: *hardjan* > *hardi*, *hatjan* > *haïr* (cu h aspirat); *cf.* și împrumuturile ulterioare ale fr. în rom., precum *haină*, sau din limbile slave, magh. și tc. *hrană*, *heleşteu*, *ham*, *hain*.

– Velarizarea/vocalizarea lui [l] imploziv:

- ALTERU > sp. *otro*, port. *outro*, fr. *autre*

– Metateza lui [r]:

- *FORMATICU > fr. *fromage*, dar it. *formaggio*
- GENERU > sp. *yerno*, dar fr. *gendre* (cu o consoană de tranziție)

– Amuțirile din portugheză ale lui [n, l] intervocalici:

- MANU > *mão* (nazalizarea vocalei)
- LUNA > *lua*, MALU- > *mau*

– Aspirația lui [f] în sp. și în gasc. (în sp., urmată de muiere):

- FILIU > sp. *hijo*
- FACTU > sp. *hecho*, gasc. *hèt*

6. Rezumat fonologic al evoluțiilor consonantice de la latină la franceză

Este posibilă reunirea, într-un **tablou fonologic**, a celor treizeci și două de consoane ale latinei și ale francezei (vechi și noi):

– consoanele cu litere normale există în latină, în vechea franceză și în franceza modernă: /p, b, t, d, k, g, f, w, s, m, n, l, j/
(= treizeci de foneme din întregul de treizeci și două rămîn stabile de-a lungul a două milenii)

– consoanele cu italice nu există decît în latină: /*ŋ* k^w g^w *h*/ (patru foneme); se adaugă /*r*/, cu italică şi pe fond gri, care există şi în v.fr.
(= cinci foneme consonantice din cele optsprezece latine dispar)
– consoanele pe fond gri au fost introduse în vechea franceză; unele, subliniate, au supravieţuit pînă astăzi: /z ʃ ʒ ˆ ɥ v/ (şase foneme). Altele, care nu sînt subliniate, au dispărut: /θ, ð, ts, dz, tʃ, dʒ, r:/
(= şapte foneme; în total treizeci de foneme noi, din care jumătate dispar peste cîteva secole)
– fonemul subliniat /R/ este o inovaţie a epocii moderne, mai întîi ca realizare alofonă a lui /r/
(= pierderea a cinci foneme consonantice latine este contrabalansată de apariţia a şapte foneme franceze, de unde un total de douăzeci de foneme consonantice, *cf. supra* 2.4 nr. 1)

	bilabiale		**labio-dentale**		**dentale**		**alveolare**		**palatalo-alveolare**		**palatale**		**velare**		**uvulare**		**labio-velare**		**glotale**	
sonore	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+
ocluzive	p	b					t	d					k	g			k^w	g^w		
fricative			f	v	θ	ð	s	z	ʃ	ʒ										*h*
africate							ts	dz	tʃ	dʒ										
nazale		m						n				ˆ		*ŋ*						
laterale								l												
vibrante								*r*												
								r:								R				
semiconsoane												j ɥ		w						

7. Cîteva observații cu caracter general

Există numeroase evoluții fonetice şi fonologice dintre care unele – importante – nu au fost menționate pînă aici (de exemplu, reorganizarea africatelor şi a fricativelor spaniole, în secolul al XVI-lea). Nu am reținut decît fenomenele cele mai generale, care permit să ne facem o primă idee asupra importanței schimbărilor ce separă latina de diferitele ei limbi-fiice.

Toate evoluțiile fonetice prezentate presupun **continuarea** existenței diferitelor cuvinte în uzul de la o generație la alta, de-a lungul a două milenii. Dat fiind faptul că evoluția unei limbi este supusă contactului diferitelor grupuri de oameni, efectelor migrațiilor, revoluțiilor sociale şi interacțiunilor dintre oral şi scris, este natural ca aceasta să cunoască numeroase **perturbări** (*cf. infra* 2.1.6).

Evoluțiile concrete se complică datorită **interferențelor** dintre diferitele evoluții, dar şi pentru că fiecare cuvînt poate – în orice moment – să se îndepărteze de evoluțiile regulate, prin analogie cu alte cuvinte sau ca urmare a interferenței cu cuvintele latine: pînă la o epocă relativ recentă, latina a fost cea mai importantă limbă de prestigiu din Romania. În consecință, (aproape) orice cuvînt romanic putea fi relatinizat în orice moment, inclusiv în ceea ce priveşte forma sa fonică şi grafică.

2.1.5. Latinizări şi relatinizări

Importanța latinei scrise pentru istoria limbilor romanice a fost deja menționată în mai multe rînduri. Aceasta este capitală, chiar dacă – ne amintim – la baza limbilor romanice se afla **latina vorbită**, iar nu cea scrisă. Aproape în orice epocă, limbile romanice scrise sau standardizate au integrat elemente ale **latinei scrise**, din epoca clasică sau din latina medievală şi modernă (vor fi numite '**latinisme**', 'cuvinte (şi forme) savante', în germ. *Buchwort*). Elita alfabetizată cunoştea latina pînă de curînd (*cf. infra* 3.4.3 nr. 2).

> N.B. Dacă într-o primă etapă influența latinei se referă doar la textele scrise într-o limbă romanică, apoi ea are consecințe asupra întregului sistem al limbii, în virtutea imitării nivelului scris de către cel oral (mai întîi prin intermediul nivelului oral elaborat, care, la rîndul său, poate modela nivelul oral spontan).

Latina poate acționa asupra tuturor domeniilor limbii: grafic și rostit, morfologic, morfosintactic, sintactic și – în ceea ce privește lexicul – semantic, precum și asupra mecanismelor de derivare și de compunere. Relatinizările care acoperă concomitent mai multe domenii pot provoca schimbări macroscopice: astfel, v.fr. din secolul al XIII-lea este mai aproape de latină decît v.fr. din secolul al XI-lea. În perioada contemporană, frecvența anumitor tipuri latinizante de derivare, cu răspîndire internațională în limbile tehnice, determină convergența elementelor din diferitele limbi romanice și neromanice (*cf*. ideea unei 'euromorfologii', a lui C. Schmitt, 1996).

N.B. La nivel grafic, un element latin poate fi introdus în orice moment într-un cuvînt romanic corespondent; de exemplu, v.fr. *tenz* sau *doit* sînt relatinizate în Renaștere la *temps* (după TEMPUS) și *doigt* (după DIGITUS). În aceste exemple este vorba despre grafii pătrunse în uzul comun, dar grafiile latinizante spontane și produse ocazional apar în toate epocile istorice.

Pe de altă parte, grafiile latinizante pot întîlni grafii arhaizante (care, adică, prelungesc modelul unei deprinderi de scriere într-o limbă romanică care reflectă un stadiu fonetic revolut), cum ar fi, de exemplu în franceză, păstrarea în scris a consoanelor finale, după secolele al XIII-lea și al XVI-lea.

Adesea, latinismele (grafo-)fonetice sînt **împrumuturi directe** de cuvinte latine, în lipsa cuvintelor romanice corespondente (așadar, este vorba, totodată, despre latinisme lexicale). Există, însă, și cuvinte moștenite, pe care se grefează forma latină originală: dacă, alături de *chose* apare *cause*, acesta din urmă nu este în mod necesar un împrumut independent de cuvîntul corespondent moștenit, putînd fi vorba despre o **relatinizare** a acestuia (cu semantism diferit).

În sfîrșit, o multitudine de cuvinte cu evoluție 'semi-savantă' face ca, în grafie sau în rostire, să apară interferențe între formele latine și cele romanice.

De exemplu, adjectivul *stable* este un latinism relativ apropiat de etimonul STABILE (nu s-a produs decît sincopa), *étable* (< STABULU) indicînd o evoluție ereditară suplimentară (apariția lui [e] protetic înaainte de *s- impurum*). Este de reținut că forma evoluției ereditare *estaule* este atestată în v.fr. pentru STABILE și STABULU, dar abandonată ulterior.

Împrumuturile semantice sau formale pot conduce la **dublete** formate dintr-un cuvînt moştenit şi etimonul său corespondent, în mod obişnuit cu o diferenţă de ordin semantic între cele două. Fenomenul se poate observa cu deosebire în franceză, datorită puternicelor evoluţii fonetice pe care limba le-a cunoscut; *cf.*:

- *cause* / *chose* (< CAUSA)
- *captif* / *chétif* (< CAPTIVUS)
- *loyal* / *légal* (< LEGALIS)
- *forge* / *fabrique* (< FABRICA)
- *hôtel* / *hôpital* (< HOSPITALIS)
- *table* / *tôle* (< TABULA)

N.B. În limbile romanice moderne, latinismele intervin adesea ca derivate în familiile de cuvinte în care cuvîntul de bază cunoaşte o evoluţie ereditară; pentru franceză, *cf.*:

- *père* → *paternel* (< PATERNALIS)
- *évêque* → *épiscopal* (< EPISCOPALIS; *cf.* it. *vescovo* → *vescovile* ~ *episcopale*, sp. *obispo* → *obispal* ~ *episcopal*)
- *eau* → *aqueux* (după AQUA)

2.1.6. Teoria schimbărilor fonetice şi fonologice

1. Descoperirea 'legilor fonetice'

Marea descoperire lingvistică a secolului al XIX-lea a fost **regularitatea schimbărilor** fonetice. S-a constatat că un anumit sunet latin (de exemplu, /a/ accentuat latin în silabă liberă), în numeroase cazuri corespundea unuia şi aceluiaşi sunet într-o limbă romanică (de pildă, /e/, din franceza modernă: CASA- > *chez*, -ATA- > *-ée*). Această observaţie, făcută mai întîi pentru sanscrită (încă din 1786, de către W. Jones, apoi de către F. Bopp, R.K. Rask) a determinat studiile istorice asupra germanei (J. Grimm) şi asupra limbilor romanice (F. Diez). **Neogramaticii** (*Junggrammatiker*, *cf.* H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, 1880) vedeau în aceste corespondenţe 'legi' (naturale) care acţionează fără excepţie (*cf. infra* 4.2.2, nr. 3). Chiar dacă această concepţie pare astăzi exagerată, continuăm să vorbim, cu destulă îndreptăţire, despre '**legi fonetice**': regularităţile care decurg din compararea diferitelor limbi romanice şi din latină sînt evidente.

2. Modalităţile şi durata unei schimbări fonologice

Dezvoltarea, apoi, fonologiei a creat baze noi pentru a înţelege **mecanismele schimbării** fonetice şi fonologice (*cf. supra* 2.1.1 nr. 2.5). Să începem prin a spune că schimbările se petrec în mod inconştient, lent şi gradual. Orice schimbare se manifestă mai întîi ca variaţie fonetică la nivel de cuvînt, adică ca variantă articulatorie sau decurgînd din procesul de producere a sunetelor. În momentul în care noul sunet devine foarte frecvent şi regulat la interiorul unui grup social sau geografic, el se poate transforma în alofonă. Adică, varianta liberă se prototipizează, fie în anumite împrejurări poziţionale (de pildă, la iniţială de silabă sau intervocalic), fie în varietăţi diasistemice definite. În acel moment, fonemul înglobează vechiul şi noul sunet, caz în care variaţia alofonică reflectă, în sincronie, schimbarea lingvistică în curs. Schimbarea fonetică se încheie atunci cînd inconştientul recunoaşte noul sunet ca fiind 'normal', înlăturînd vechiul sunet pe poziţia unei variante libere minoritare, pînă la dispariţia sa. **Fonologizarea** (adică aşezarea unui sunet în rîndul fonemelor constituite ale limbii) încheie acest proces de transformare şi îl face ireversibil.

Această descriere schematică explică mai bine de ce nu poate fi vorba despre un proces rapid. La interiorul unui grup social deja se petrece o coexistenţă destul de îndelungată a diferitelor variante. În mod obişnuit, studiile de cronologie relativă presupun, pentru trecerea unui sunet la un altul – o schimbare fonetică completă –, **trei generaţii**, chiar un secol (*cf.*, E. Richter, *Chronologische Phonetik*, 1934; G. Straka, [1979], în diverse articole), dar este mai prudent să considerăm acest interval de timp doar pentru fonologizare (*cf.*, de exemplu, M. Banniard, *Viva voce*, 1992) şi să-i adăugăm înainte şi după o perioadă mai mult sau mai puţin lungă pentru variante libere.

În plus, **generalizarea** unei schimbări fonetice pe un teritoriu geografic întins şi pentru toate păturile sociale ia, în mod natural, mai multă vreme decît normalizarea sa la interiorul grupului respectiv.

Stabilirea cronologiei schimbărilor fonetice devine mai complexă datorită faptului că diferitele foneme se află în interacţiune. Evoluţiile se împletesc şi se influenţează reciproc, făcînd astfel nerealistă orice încercare de definire prea strînsă, sub aspect cronologic.

N.B. Lingvistica diacronică franceză a operat o transpoziție aproape imediată a cronologiei relative, elaborată de către E. Richter și G. Straka, într-o cronologie absolută extrem de detaliată (vezi, de exemplu, G. Zink, *Phonétique historique du français*, 1986). Această metodă a cunoscut critici fundamentale (J.-P. Chambon, *Aspects de l'oeuvre linguistique de Georges Straka: chronologie relative*, 1996-1997, O. Gsell, *Chronologie frühromanischer Sprachwandel*, LRL II/1, art. 118), justificate, desigur.

3. Cîteva tendințe generale în cadrul schimbării

Structura fonologică a unei limbi este punctul de plecare al oricărei schimbări. Teoria 'căsuțelor goale' în '**fonologia naturală**' chiar presupune că dacă o anumită poziție se eliberează (de exemplu, fricativa dentală sonoră /z/), ea va fi ocupată din nou prin deplasarea unui alt sunet. În mod mai rezonabil, interpretarea structurală presupune că o opoziție fonologică care nu privește decît puține cuvinte tinde să dispară (pentru franceza modernă, exemplul clasic este cel al opoziției slăbite *brin*/*brun* /ɛ̃/ ~ /œ̃/, *cf. supra* 2.1.1, nr. 2.4).

Întrucît schimbările pleacă de la **nivelul vorbirii** – iar nu tocmai de la cel al limbii –, este, totuși, mai probabil ca variantele să fie mai întîi **contingente**, așadar aleatorii. Sistemul fonologic al unei anumite epoci istorice constituie platforma pe care se produc variantele, însă sistemul fonologic nu determină transformările fonetice. Numărul fonemelor limbilor din lume variază între 11 și 141, ceea ce arată libertățile pe care și le acordă evoluția fonetică.

Lucrul acesta nu împiedică posibilitatea de a percepe, la scară macroscopică, anumite **linii directoare** ale transformărilor fonetice. Am putut observa rolul important al diftongărilor și al palatalizărilor și asibilărilor în schimbarea de la latină la limbile-fiice. Din perspectivă tipologică, este vorba despre o particularitate a limbilor romanice, fără a fi astăzi posibil să oferim chestiunii o interpretare teoretică globală.

Cu toate acestea, o tendință generală a schimbărilor fonetice constă în **scurtarea cuvintelor**. În Romania, acest fenomen este cu deosebire dezvoltat în franceză și în portugheză, limbi care s-au îndepărtat cel mai mult de latină. De asemenea, franceza deține, în

medie, cele mai scurte cuvinte din punct de vedere fonetic. Vom vedea că, printre altele, derivarea are ca efect readucerea cuvintelor la un volum fonetic suficient (*cf. infra* 2.4.2, nr. 5.2; 2.4.3, nr. 1).

Capitolul 2.2

Morfologia

2.2.1. Scopurile morfologiei

Deşi morfologia are o tradiție care se întinde de la originile lingvisticii, ea a fost înlăturată dintre modulele limbajului de către gramatica generativă (Chomsky, 1957), pentru a cunoaşte, totuşi, o reînnoire, de vreo treizeci de ani încoace. Sub acest aspect, ea a putut fi socotită ca «disciplina lingvisticii, care este cea mai veche şi cea mai recentă deopotrivă» (B. Fradin *et al.*, *Aperçus de morphologie du français*, 2009, p. 5). Obiectivul morfologiei este de a da seama de **structura internă a cuvintelor** (*cf.* gr. *morphē* "formă"), luînd în seamă atît flexiunea, cît şi formarea cuvintelor.

Flexiunea permite introducerea cuvintelor (flexionate) în sintagme şi în propoziții, de exemplu:

ami-s	[a'mi] + ø
parl-ons	[parl] + ['õ]
laid-e	['lɛ] + [d]

Formarea cuvintelor permite producerea de lexeme complexe, care sînt construite plecînd de la lexeme simple, de exemplu:

derivare:	*re-mettre*	[Rə] + ['mɛtR]
compunere A+S:	*grand-mère*	[gRã] + ['mɛR]
compunere A+A:	*aigre-doux*	[ɛgR] + ([ə]) + ['du]

Dacă flexiunea se articulează într-un context sintactic, formarea cuvintelor se inserează într-un context lexical. În acelaşi timp, cele două îşi împart chestiunea centrală care este structura cuvintelor şi chiar a lexemelor.

N.B. Vom oferi mai întîi o privire generală asupra terminologiei utilizate. Aceasta nu este specifică limbilor romanice, iar exemplele ar putea proveni din orice altă familie de limbi. Apoi, vom evidenția fenomenele cele mai pregnant romanice şi latino-romanice (flexiunea

substantivală, comparaţia şi adverbele, pronumele şi determinantele, paradigmele verbale).

1. Noţiuni fundamentale (cuvînt, lexem, gramem)

Definirea conceptelor 'cuvînt' şi 'lexem' este dintre cele mai delicate. Propunem aici o serie de definiţii care se înscriu în optica lucrărilor lui Mark Aronoff (*Morphology by itself*, 1994), şi care sînt în măsură să integreze alte opţiuni terminologice (*cf.* deja P. Matthews, *Morphology*, 1974 sau, pentru franceză, B. Fradin *et al.*, *op. cit.*, 2009). Aceste definiţii au inconvenientul că punctul lor de plecare obligatoriu – 'cuvîntul' sau, mai bine, '**lexemul**' – nu este definibil într-o manieră pur formală şi fără criterii semantice (*cf.* M.-D. Glessgen, *Le statut épistémologique du lexème*, 2012). Aşadar, ele reprezintă mai degrabă o abordare care pleacă din diferite unghiuri, sprijinindu-se pe patru opoziţii conceptuale: între lexical şi gramatical, actual şi virtual, simplu şi complex, liber şi legat.

1. Lexical *vs* gramatical

- *lexem* = entitate lexicală care comportă o parte formală şi o parte semantică ce corespunde unui concept concret sau abstract (se adaugă constrîngeri de ordin sintagmatic şi diasistemic, *cf. infra* 2.4.1 nr. 1). Din punct de vedere morfologic, lexemele sînt organizate conform categoriilor părţilor de vorbire (substantive, verbe, adjective, adverbe);
- *gramem* = entitate lexicală care comportă o parte formală şi o parte semantică ce exprimă o relaţie gramaticală. Gramemele corespund deopotrivă părţilor de vorbire (prepoziţii, pronume, determinante (inclusiv articole), conjuncţii). În alte terminologii, 'gramem' este numit *cuvînt funcţional* sau *cuvînt gramatical* (termen utilizat de alţii pentru 'cuvîntul-formă', *cf. infra*).

Comentariu: **părţile de vorbire** (sau *categorii lexicale* sau *clase de cuvinte* sau *clase gramaticale*) reprezintă, la nivel de detaliu, categorii mai degrabă ale **limbajului** decît categorii cognitive şi universale, ele putîndu-se schimba de la o limbă la alta. În limbile romanice, tradiţia gramaticală presupune cele opt categorii de lexeme şi de grameme menţionate, la care se adaugă interjecţiile (de

exemplu, *poc*!, it. *ahimè*!, sp. ¡*olé*!) care pot avea valoare de propoziție și care sînt considerate părți de propoziție separate.

Cu toate acestea, **delimitările** diferitelor categorii nu sînt mereu foarte clare: acesta este cazul distincției dintre formele verbale de participiu trecut (de exemplu, *hainele folosite*, *ușa este deschisă*) și adjectivele provenind din aceste participii, sau al celei dintre locuțiunea adverbială (*prețul este indicat în față*) și locuțiunea prepozițională (*el a urcat în fața lor*). De asemenea, între diferitele etape evolutive ale limbii, părțile de vorbire **evoluează**: de exemplu, categoriile de grameme sînt mai puternic diferențiate în limbile romanice decît în limbile romanice din perioada medievală.

Chiar astfel, toate limbile fac distincția între cuvintele care au o funcționalitate gramaticală și cele care au o funcționalitate lexicală, precum și între substantive și verbe, care reprezintă categoriile lexematice cele mai pregnante. Diferența dintre lexeme și grameme este, înainte de toate, semantică și se întemeiază pe natura referenților lor: **lexemele** sînt legate de un concept mental și trimit astfel la un referent extralingvistic ("cîine", "albastru"), în vreme ce **gramemele** au o funcțiune relațională în propoziție și exprimă relațiile dintre diferitele unități sintactice. Totuși, această opoziție este relativă deoarece, de pildă, pronumele personale (*eu*) sau demonstrativele (*acesta*) au și funcțiuni deictice și contribuie la fixarea spațio-temporală a enunțurilor.

Pe de altă parte, lexemele reprezintă un ansamblu paradigmatic deschis: numărul lor este extrem de important într-o limbă (*cf. infra* 2.4.1 nr. 3), frecvența lor fiind, în consecință, relativ slabă, formarea de noi lexeme (neologie) și dispariția lexemelor din uz fiind frecvente. Gramemele, în schimb, formează o clasă paradigmatică mai degrabă închisă, numărul lor fiind foarte limitat în toate limbile, cu o frecvență de uz ridicată (de exemplu, articolele sau prepozițiile *de* sau *pe*), iar inventarul lor este relativ stabil în timp.

2. Actual *vs* virtual (sau 'concret' *vs* 'abstract')

- *cuvîntul-formă* (sau *formă flexionată*) = orice formă concretă a unui lexem, care poate apărea într-un enunț (ea 'actualizează' lexemul în discurs). Ca unitate sintactică atomică, cuvîntul-formă poartă toate mărcile flexionare cerute de către sintaxă. Pe de altă parte, el poate fi

supus constrîngerilor fonologice, depinzînd de context (de exemplu, în franceză, *liaison*);

- *forma gramaticală* = într-un mod asemănător, orice formă concretă a unui gramem, dintr-un enunț;
- *cuvînt-ocurență* = fiecare ocurență distinctă a unui cuvînt-formă sau a unei forme gramaticale, dintr-un enunț (de exemplu, cele trei ocurențe ale cuvîntului *amici* din: *gli amici degli miei amici sono miei amici*, *cf.* A. Thornton, *Morfologia*, 2005, p. 12);
- *lexem / gramem* = entități lingvistice abstracte (aşadar, 'virtuale' din punct de vedere enunțiativ) care reunesc toate cuvintele-formă / toate formele gramaticale sub care se pot manifesta (de exemplu *amico*, *amici* = forme flexionate ale lexemului AMICO; *sono*, *è*, *sarà*, *fu stato* = forme flexionate ale lexemului supletiv (*cf. infra* nr. 2) ESSERE; *gli*, (*de*)*gli*, *i* = forme gramaticale ale gramemului ⌜il⌝;
- *formă citațională* = formă sub care se citează în mod convențional un lexem sau un gramem, în afara contextului enunțiativ (în latină, persoana 1 sg. a ind., pentru verbe, de exemplu, *sum*, în limbile romanice infinitivul, de exemplu, it. *essere*, sau, pentru adjective masc. sg., de exemplu, it. *nero*.

3. Simplu *vs* complex

- *lexem simplu* = unitate lexicală simplă, corespunzînd unui 'radical' conceput ca 'spațiu tematic' (şi care admite, aşadar, o variație intrinsecă). Lexemul integrează, eventual, un afix gramematic care corespunde unei mărci a părții de vorbire sau/şi un afix flexionar (*cf. infra* 3; de exemplu, (*je*) *pêche* vb. prez. ind. 3 ['pɛʃ], (*la*) *pêche* s.f. sg. ['pɛʃ] *vs* (*nous*) *pêch-* + *-ons* [pe'ʃ-õ], cu o uşoară alternanță în spațiul tematic; *jou-* + *-er* [ʒu-'e] cu o alternanță mai accentuată comparativ cu substantivul *jeu* ['ʒø]; radicalul (sau spațiul tematic) nu se poate descompune decît în sincronie;
- *lexemul construit* (sau *cuvîntul construit*) = unitate lexicală compozită sub aspect morfologic, corespunzînd unei combinații fie dintre un radical şi unul sau mai multe afixe ('derivat'), fie dintre doi radicali ('compus');
  = radicalul (pe care, în acest manual, îl concepem de fiecare dată ca 'spațiu tematic') îşi păstrează o anumită unitate formală şi semantică (de exemplu, *jou-eur*, *jou-et*, *jou-able*, *jou-jou* (reduplicare)), însă poate comporta alomorfe (determinate de context: ['spɔR] <sport> *vs*

[spɔR't-if <sport-if>, de parametri gramaticali: ['bo] <beau> *vs* ['bɛl] <belle> sau, din întîmplare, de schimbările fonetice: ['pɛʃ] ~ [pe'ʃõ] şi ['ʒø] ~ [ʒu'e];
= afixul poate fi flexionar (de exemplu, *ami-s*, *amic-i*, *parl-ons*, *parl-iamo*, *habla-mos*) sau derivativ (de exemplu, *cant-eur*, *canta-tore*, *canta-dor*, *dés-agréable*). Afixele flexionare exprimă diferitele proprietăţi morfo-sintactice (gen, timp, mod etc., *cf. infra* nr. 3.2). Afixele care marchează o parte de vorbire (substantiv *vs* verb) trebuie socotite precum derivativele (*cf. infra* nr. 3.1);
= afixul are un caracter gramematic deoarece îndeplineşte o funcţiune relaţională în raport cu radicalul. Un acelaşi afix derivativ revine într-un anumit număr de cuvinte cu proprietăţi gramaticale şi semantice asemănătoare (de exemplu, *jou-eur*, *chant-eur*, *act-eur*, *coiff-eur*);
= afixele se clasifică conform funcţiei lor (flexional *vs* derivativ) şi a poziţiei lor (prefix: *re-mettre*, sufix: *réalis-able*, infix: lat. *florēre vs florescere* (incoativ)).

Comentariu: în limbile romanice, **derivatele** prezintă o unitate clară şi, în reprezentarea lor scrisă, corespund ‘cuvintelor grafice’ (definite prin limitarea de către spaţii albe), ca lexeme simple. **Compusele**, în schimb, pot fi scrise într-un cuvînt (sp. *caradura* ⌜figură aspră⌝, “persoană impertinentă”), cu cratimă (it. *parola-chiave*, fr. *tire-bouchon*) sau prin mai multe cuvinte grafice (*pommes de terre*, *machine à laver*). În acest ultim caz, trebuie bine făcută distincţia între **sintagme libere** (de exemplu, *vestito bianco* “îmbrăcăminte albă”) şi **compuse lexicale** (*vino bianco* “vin alb”, *scala mobile* “scară rulantă”). În această situaţie, unitatea lexicală compusă poate fi demonstrată prin imposibilitatea descompunerii ansamblului fără schimbarea sensului (de exemplu, **Cette pomme est de terre*, **des pommes jaunes de terre*, **des pommes de terre sablonneuse*: caracterizarea referindu-se la ansamblul lexemului compus).

- *frazem* (sau *frazeologism*) = unitate lexicală complexă, cu o oarecare stabilitate şi unitate de sens, dar cu legături sintactice şi semantice mai puţin strînse decît compusul. Din punct de vedere semantic, frazemele pot fi pe deplin transparente (de exemplu, *à l’intérieur de*) sau parţial opace (de exemplu, *tout à l’heure*, *cf. infra* 2.2.3 nr. 3).

- [*locuţiune* = formă concretă a unui frazem dintr-un enunţ, aşadar secvenţă de cuvinte-formă, care funcţionează ca entitate deplină în sintaxă, chiar dacă nu este o entitate minimală.]

Comentariu: separaţia dintre compuse şi frazeme nu este netă, existînd o largă zonă de tranziţie. Diferenţa dintre cele două este mai mult relativă decît absolută.

4. Liber *vs* legat

- *unitate liberă* = **lexem** sau **gramem** care poate interveni 'singur' în frază, ca cuvînt-formă sau ca formă gramaticală. Aceste forme sînt comutabile, recombinabile şi separabile de împrejurările lor sintactice. Un cuvînt-formă simplu este, prin definiţie, o unitate liberă (de exemplu, *mourir*, *mourons*, *meurt*, care corespunde la două forme radicale alomorfe ('mur/ şi /'mœr/ ale lexemului MOURIR). Formele gramticale libere sînt deopotrivă de frecvente (de exemplu, *donc*, *dunque*, *pues*; *quand*, *quando*, *cuando*).
- *unitate legată* = mai cu seamă **gramemele** care necesită o formă de sprijin (de exemplu, toate cliticele). Pe de altă parte, **afixele** sînt, prin definiţie, unităţi legate. Totodată, există radicali care nu sînt niciodată actualizaţi ca cuvinte-formă, ci numai în combinaţie cu un afix sau într-un compus (de exemplu, *somat-ique* sau un anumit număr de radicali verbali precum: *mour-ons*, *pren-ons*).

2. Analiza morfologică tradiţională – cîteva noţiuni (morf, morfem)

Cercetările morfologice recente iau ca punct de plecare terminologic **noţiuni funcţionale** (lexem, gramem). Morfologia tradiţională, în schimb, se întemeia pe ideea segmentării maximale a formelor de limbaj, reţinînd ca punct de plecare 'morfii' sau 'morfemele', socotite unităţi minimale de sens:

- *morf* = unitate elementară a enunţării, care poate avea o funcţiune gramaticală şi/sau să poarte o semnificaţie. 'Morfii' sînt unităţi concrete obţinute în urma segmentării maximale a cuvîntului. Ei nu mai pot fi descompuşi în alte unităţi mai mici, dotate cu semnificaţie. Morfii reunesc morfemele, alomorfele morfemelor şi morfii 'zero' (*cf. infra*).

- *morfem* = unitate abstractă care reflectă cea mai mică unitate sonoră purtătoare de semnificație dintr-o limbă («a linguistic form which bears no partial phonetic-semantic resemblance to any other form», Bloomfield, Language, 1933). 'Morfemul' nu este analizabil în alte unități semnificative (de exemplu, ⌜in-⌝, ⌜-flex-⌝, ⌜-ible⌝). În mod concret, el se prezintă în enunț sub formă de alomorfe.

În această optică atomistă, idealul era un izomorfism morfemic („one meaning > one form" și *vice versa*, *cf.* Aronoff, *op. cit.*, 1994, p. 8 și urm.), chiar dacă funcționarea limbajului utilizează în mod profitabil mai multe principii de **asimetrie** în relațiile formă-sens. De altfel, paradigma tradițională a permis determinarea diferitelor situații complexe:

- *alomorfie* = variație fonologică sau grafematică a unui morfem, în funcție de distribuția sa (de contextul său). Alomorfia se poate referi la:
  – radicali (*cf. supra* 1. nr. 3);
  – afixe flexionare (de exemplu, sp. pl. *casa-s vs pec-es* [sg. *pez.*], lat. masc. sg. gen. *domin-i vs reg-is*);
  – afixe derivative (de exemplu, *impénétrable* [ĩ] *vs inhumain* [in], *inflexibil* vs *realizabil* vs *insolubil*, în scris: *grand-s vs beau-x*);
- *supletism* (sau *supleanță*) = formă extremă de alomorfie, care reunește radicali diferiți într-o aceeași paradigmă flexionară (de exemplu, radicali ai lui ESSERE (*cf. supra* 1. nr. 2) sau ai lui ÊTRE (*est ~été*, *sommes*, *fut*);

→ în cele două cazuri, un același sens este exprimat prin diferite forme (care variază în funcție de diferitele lexeme sau la interiorul unuia și aceluiași lexem);

- *cumulativitate* (cumul de funcții) = o aceeași formă exprimă, în același timp, mai multe funcțiuni gramematice. Acest fenomen este foarte frecvent în rîndul trăsăturilor morfo-sintactice proprii flexiunii; *cf.* exemplele latinești:
  MASC + PL + NOM: *domini-i*
  MASC + SG. + ACC.: *magis ardu-um*
  FEM + SG. + GEN.: *cas-ae*
  PERS + NUM + TEMP. + MOD + DIAT. (act.): *cant-o*
- *sincretism* = utilizarea uneia și aceleiași forme pentru diferite funcțiuni gramematice (în termeni mai vechi, 'polisemie'; de

exemplu, în lat. *domin-i*, afixul *-i* poate marca atît trăsăturile morfo-sintactice MASC. SG. GEN, cît şi trăsăturile MASC. PL. NOM);

→ în cele două cazuri se exprimă mai multe sensuri printr-o singură formă;

- *morfemul zero* = absenţa sau omisiunea anumitor morfeme, ceea ce indică un marcaj implicit, mai economic (de exemplu, în mod normal, în limbile romanice actuale subiectul poartă marca zero, în vreme ce obiectul 1 şi obiectul 2 pot fi marcate: sp. *Pablo*$_{s}$ *ve a Juana*$_{o1}$, fr. *Paul*$_{s}$ *donne le livre à Jeanne*$_{o2}$; *cf.* formele de imperativ în latină *fer* sau *duc* (PERS. 2 SG.), nemarcate, contrar formelor de indicativ de pers 2 sg: *fers*, *ducis*). Într-o logică mai restrictivă, morfemul zero nu se aplică decît în cazuri care indică o omisiune, nu simpla absenţă a mărcii (de exemplu, *il est entouré d'ennemis*, cu articol nehotărît plural zero *de* pentru *des*);

→ un sens este exprimat fără o formă corespondentă;

- *morf 'vid'* = element care nu poartă semnificaţie, dar cu funcţiune morfologică. În limbile romanice, aceasta se referă, în principal, la 'vocalele tematice', pentru a indica clasele flexionale: [i] în [dɔR'm] + [i] + [R] sau în ˹-ible˺;

→ prezenţa unei forme nu corespunde unui sens exprimat.

Asimetria morfologică, deci, comportă situaţii în care sensul este exprimat prin forme diferite, cazuri în care o formă exprimă mai multe sensuri şi cazuri în care se constată absenţa formei, dar prezenţa unui sens sau invers. În morfologie, precum în lexicologie, relaţia dintre sensuri şi forme, aşadar, este arbitrară (*cf. supra* 0.2 nr. 2).

Lucrul acesta înseamnă, totodată, că structura morfologică nu poate fi redusă la o concatenare de morfeme atomice. În consecinţă, recentele abordări în domeniu se sprijină pe lexem şi pe gramem, iar nu pe morfem (*cf.* Aronoff, *op. cit.*, 1994, p. 9).

3. Flexiunea

3.1. Caracterul obligatoriu

Flexiunea are ca funcţie exprimarea unei serii de categorii şi de valori gramaticale cerute de o limbă dată. Se distinge flexiunea nominală, pentru substantive, adjective, pronume, articole şi cuantificatori (**declinarea**) şi flexiunea verbală (**conjugarea**). Formele

flexionare ale lexemelor corespund, aşadar, necesităţilor sintagmelor şi frazelor. Lucrul acesta implică obligativitatea exprimării flexionare (un substantiv sau un verb nu poate să nu fie flexionat).

După caz, flexiunea poartă cu sine diferite valori:

– valori **inerente formelor flexionate**: pentru nume, numărul este obligatoriu exprimat într-un context sintactic, pentru verbe, lucrul este valabil pentru persoană, număr şi timp (sau aspect, precum în limbile semitice);

– valori **contextuale**: pentru adjective, participii şi determinanţi, formele flexionate sînt determinate de alte elemente ale contextului sintactic. Acesta este principiul **acordului** (de exemplu, *fratrem meum*, adjectivul se acordă în gen şi număr cu substantivul; *meum* este elementul controlat ('ţinta'), *fratrem* este elementul care controlează ('controlorul')).

Acordul trebuie distins de **regim** (sau 'guvernămînt'), unde elementul de control nu deţine aceeaşi valoare cu forma controlată (de exemplu, lat. *cum fratre meo*: *cum* determină cazul substantivului *fratre* [cu care adjectivul *meo* se acordă apoi]; it. *da me vs *da io*; *da* determină un pronume obiect, nu un pronume subiect).

Aceste valori flexionare se opun valorilor **inerente lexemelor**, care, aşadar, sînt de natură lexematică sau derivativă:

– pentru substantive, **genul** reprezintă o valoare inerentă şi, în principiu, stabilă; această valoare nu este condiţionată de context şi este legată de un lexem dat;

– pentru verbe, **diateza** poate fi o valoare inerentă (de exemplu, pentru un verb deponent latin, care nu se conjugă decît la forma pasivă, dar are sens activ).

3.2. Trăsăturile 'morfo-sintactice'

Trăsăturile 'morfo-sintactice' corespund elementelor morfologice care sînt indispensabile pentru exprimarea sintactică într-o limbă. Trăsăturile obligatorii şi numărul lor pot varia în funcţie de limbi şi pot funcţiona în diferite feluri. Ele variază mai cu seamă după părţile de vorbire cărora le aparţin lexemele:

Substantivele – şi pronumele, deopotrivă – pot prezenta următoarele categorii:

- GEN: masc. *vs* fem. *vs* neutru (opoziție inerentă la substantive). Trebuie făcută distincția între genul gramatical și cel natural (sexul biologic);
- NUM = număr: singular *vs* plural. Trebuie făcută distincția între substantivele care se pot număra (*casă*) și care nu se pot număra (*apă*), între *singularia tantum* (de exemplu, *dragoste*, *auditoriu*) și *pluralia tantum* (de exemplu, *Carpați*, *oameni*, *Paște*);
- CAZ: trăsătură inerentă la formele flexionare ale latinei (nom., gen., dat., acc.); diferite resturi romanice (*cf. infra*).

Adjectivele au aceleași valori ca și substantivele, în funcție de acord. Pe de altă parte, ele pot prezenta o flexiune inerentă pentru:

- comparație: pozitiv (*tare*), comparativ (*mai tare*, *la fel de tare*, *mai puțin tare*), superlativ relatin (*cel mai tare*), superlativ absolut (*foarte tare*, *puțin tare*). Vom vedea că această trăsătură este prezentă mai ales în latină, mai puțin în limbile romanice.

Verbele cunosc flexiunea cea mai complexă. Ansamblul formelor posibile pentru un verb comportă, în limbile romanice, în jur de o sută de forme flexionare peste formele neflexionare ale infinitivului și gerunziului. Verbele reunesc următoarele șase categorii:

- PERS. = persoana: 1, 2, 3;
- NUM. = numărul: singular *vs* plural;
- TIMP: prezent, viitor etc; trebuie distinse formele simple (*cantavamo*) de cele perifrastice, construite cu un verb auxiliar (*abbiamo cantato*);
- MOD: indicativ, conjunctiv, condițional, imperativ;
- ASP. = aspectul: perfectiv *vs* imperfectiv;
- DIAT. = diateza: activ *vs* pasiv *vs* medie (în latină și în anumite varietăți dialectale ale Romaniei, mai ales în italiană).

Trăsăturile TIMP, MOD, ASP. și DIAT le vom trata în capitolul despre sintaxă (*cf. infra* 2.4.3 nr. 5/6) deoarece, în cazul limbilor romanice, aspectele sintactice sînt prezente cu deosebire.

Trăsăturile **persoanei** (locutor, interlocutor, delocutor) și **numărului** (sg./pl.) sînt universale și rămîn intacte de la latină la limbile romanice. În limbile romanice, precum în latină, acestea se acordă în mod firesc cu subiectul (*cf. infra* 2.4.4 nr. 3.3). Singura modificare constă în introducerea de forme ilocuționare, de politețe

sau de distanță, absente în latină: politețea se exprimă, în franceză și în română, prin persoana a 2-a plural (*je <u>vous</u> salue*, *<u>vă</u> salut*), în italiană sau în spaniola peninsulară prin persoana a 3-a singular sau plural (it. standard *<u>La</u> saluto*, sp. *<u>le</u>(<u>s</u>) saludo*).

3.3. Clasele flexionare

La interiorul părților de vorbire se statornicesc ansambluri de lexeme care își împart aceleași forme flexionare, '**clasele flexionare**'. Acestea corespund noțiunii tradiționale de 'paradigmă' flexionară. O astfel de paradigmă reunește toate formele flexionare (cuvinte-formă) care actualizează un același lexem. Fiecare dintre aceste forme are, ca urmare, un același **sens lexical**.

Clasele flexionare variază de la o limbă la alta, iar, în timp, în cadrul diasistemului aceleiași limbi. De exemplu, cele patru clase ale conjugării verbelor latine (*a'mãre*, *te'nēre*, *'legĕre*, *ve'nīre*) au evoluat în limbile romanice cu anumite neutralizări, mai ales între clasa a 2-a și a 3-a (*-ēre* ~ *ĕre*). Cea mai puternică opoziție rămîne aceea dintre prima clasă (*-ãre*) și celelalte, prima clasă fiind și cea mai productivă și mai regulată.

În schimb, cele cinci clase ale **declinării** latine au cunoscut o reducere severă, în cadrul un proces complex pe care îl vom descrie în detaliu (*cf. infra* 2.2.2 nr. 1.4). În ceea ce privește substantivele, în Romania se păstrează mai ales opoziția claselor pentru distincția de număr (it. *lupo – lupi* vs *donna – donne*). Adjectivele romanice disting clasele pentru număr și gen (it. *rosso* / *rossa – rossi* / *rosse*, fr. *beau* / *belle – beaux* / *belles*); *cf. infra* 2.2.2 nr. 3, pentru pronume.

În cadrul modelului '**cuvinte și paradigme**' (*Word-and-Paradigm*), dezvoltat de către Aronoff (*Morphology by itself*, 1994), formele flexionare sînt considerate în integralitatea lor și categorizate conform trăsăturilor lor morfo-sintactice (și morfo-semantice). 'Cuvinte și paradigme' înlocuiește categorizarea tradițională a formelor paradigmatice, în funcție de radicali, morfi și morfeme, prin opoziția dintre un 'spațiu tematic' (radicalul) și desinențe (afixele flexionare), comportînd de fiecare dată o anumită variabilitate. Diferența, în descrierea datelor, nu este, așadar, extremă, noul model dînd mai bine seama, totodată, de relația neunivocă pe care trăsăturile morfo-sintactice o întrețin cu forma morfologică și de asimetriile ce decurg de aici (alomorfie, sincretism, *cf. supra* nr. 2). În

felul acesta, modelul permite o mai bună explicare a acțiunii analogiei în paradigmele verbale (*cf*. exemplele *infra* 2.2.2 nr. 4).

Să adăugăm ca manifestarea cea mai vizibilă a spațiilor tematice o constituie '**morfomii**', în sensul dat de Aronoff; *cf*. exemplul:

	sg. 1	sg. 2	sg. 3	pl. 1	pl. 2	pl. 3
/lɛg:/						
IND. PREZ.	*leggo*					*leggono*
SUBJ. PREZ.	*legga*	*legga*	*legga*			*leggano*
/lɛdʒ/						
IND. PREZ.		*leggi*	*legge*	*leggiamo*	*leggete*	
SUBJ. PREZ.				*leggiamo*	*leggiate*	

Este, aşadar, vorba despre variante de radicali care au o aceeaşi distribuție în cadrul unei clase flexionare date. O astfel de distribuție definită se poate regăsi, în paralel, în alte paradigme flexionare; *cf*. flexiunea prezentului it. *leggere* (aceeaşi distribuție existînd, de exemplu, şi pentru *crescere*, *coligere* sau *dire*).

> *Cf*. exemplara prezentare istorică pentru Romania, a lui M. Maiden (*CambrHist*, cap. 5, *Morphophonological Innovation*, p. 216-267).

3.4. Flexiune şi aglutinare

Discutarea flexiunii trebuie să ia în seamă **aglutinarea**, care, în fapt, corespunde exprimării de trăsături morfo-sintactice prin juxtapunerea gramemelor alături de lexeme, şi nu prin combinarea de afixe cu radicali tematici (*cf*. G. Bossong, LangTyp, art. 48, p. 665). Marcajul aglutinativ se combină cu decompoziția funcțiunilor în morfeme. În fapt, în acest caz extrem, el prevede un gramem pentru fiecare funcțiune, adică un adevărat **izomorfism** morfemic ('one meaning = one form', *cf. supra* 2.2.1 nr. 2); de exemplu:

> lat. *cas-ae*: afixul *-ae* exprimă cazul (genitiv) şi, totodată, genul feminin; aşadar, este un marcaj flexionar;
> fr. *à la maison*: prepoziția *à* marchează rolul actantului (în locul cazului latin, *cf. infra* 2.2.2 nr. 1.4), articolul *la* marchează genul (feminin). Acesta este un marcaj parțial aglutinativ (parțial deoarece articolul *la* indică, în acelaşi timp, genul şi numărul (sg.), precum afixul *-ae*: avem a face, aşadar, cu un **cumul de funcții**).

N.B. Distincția dintre flexiune și aglutinare poate fi complicată de integrarea fonetică și/sau grafematică a marcajelor; în funcție de teoriile emise, o formă fonetic integrată (dar separată grafic), precum *j'ouvre* (*vs* it. *apro*) poate fi considerată ca flexionară sau aglutinantă. Mai adăugăm că, în acest caz concret, apostroful nu exista în varianta scrisă a limbilor romanice medievale (v.fr. *lost* pentru *l'ost*, *diver* pentru "d'hiver").

Fuziunea reprezintă o alomorfă considerată adesea ca o caracteristică a flexiunii, opunîndu-se aglutinării. Ea implică o variație a radicalului tematic, în funcție de trăsăturile morfo-sintactice exprimate; de exemplu:

- CAZ: *iter vs itineris* (în vreme ce principiul aglutinativ presupune o juxtapunere: *domin-us vs domin-i*);
- NUM: *cheval* [ʃə'val] *vs chevaux* [ʃə'vo] (principiu aglutinativ: *maison vs maison-s*).

O fuziune poate avea cauze ce țin de fonetica istorică (în *chevaux*, forma de plural indică vocalizarea lui *-l-* înainte de *-s* din flexiunea finală, în v.fr. *chevals* [ʃə'vals] ~ [ʃə'vaᵒu̯s]).

N.B. Fuziunea este mai curînd rară în latină și în limbile romanice, în vreme ce ea este prezentă, de exemplu, în limbile germanice (*Haus* / *Häuser* [hau̯s ~ hɔizɐ], *man* / *men* [mæn ~ mɛn], *woman* / *women* [wʊmən ~ wɪmɪn] și este constitutivă pentru sistemul morfologic al altor limbi, precum araba: *yaktubu* "el scrie" / *kataba* "el scrise" / *maktub* "scris").

Exemplele permit să se întrevadă că flexiunea și aglutinarea nu sînt opuse la modul absolut, mai degrabă fiind vorba despre doi poli ai unui **continuum**: prezența sau absența parțială a factorilor precum cumulul de funcțiuni sau fuziunea determinînd o poziție intermediară a **gradului de flexiune** (sau de flexivitate).

Ca regulă generală, **latina** cunoaște un grad înalt al flexiunii, mai cu seamă în marcajul nominal. În cadrul flexiunii verbale, există 'insule aglutinante', precum imperfectul, care dispune de afixe separate pentru timp (*ama-ba-m*) și persoană (*amaba-m* / *-s* / *-t* etc.), însă alte forme verbale sînt la fel de flexionare precum *perfectum*-ul verbelor neregulate. Trecerea de la latină la **limbile romanice** reduce gradul de flexivitate în beneficiul elementelor

aglutinante, mai ales în morfologia nominală. Verbele romanice rămîn foarte flexionare, deci ne vom concentra asupra transformărilor cu deosebire flagrante ale flexiunii nominale, de la latină la limbile romanice.

N.B. Această explicaţie lămureşte o interpretare veche, care urcă la unul dintre primele tratate de lingvistică romanică, al lui A.W. von Schlegel (*Observations sur la langue et la littérature provençales*, 1818), conform căruia latina ar fi o limbă 'sintetică' (în care trăsăturile morfosintactice sînt exprimate prin afixe unite cu radicalul tematic într-un singur cuvînt grafic; de exemplu, FRATR-IS), în vreme ce limbile romanice ar fi 'analitice' (în care trăsăturile sînt exprimate prin grameme separate grafic de lexeme; de exemplu, *du frère*, *del fratello*). Astăzi, am spune mai curînd că latina este o limbă puternic flexionară şi că limbile romanice sînt limbi cu o anumită tendinţă spre aglutinare, caracterizare de un proces de codificare mai explicită la nivelul morfologiei nominale.

2.2.2. Morfologia flexionară

1. Transformarea flexiunii nominale latine

Flexiunea substantivală a cunoscut puternice transformări în limbile romanice: unele dintre clasele flexionare au fost abandonate (nr. 1), căile de marcare a numărului au fost restructurate (nr. 2), în rîndul genurilor, neutrul a slăbit sau a fost abandonat (nr. 3) şi, mai ales, cazurile latineşti au fost drastic reduse (nr. 4). În Romania, flexiunea substantivală este urmată, în liniile cele mai importante, de flexiunea adjectivelor.

1.1. Clase flexionare

Cele cinci **clase flexionare** latine se reduc în Romania la trei, prin abandonarea aproape generală a declinărilor a 4-a şi a 5-a (*acus – acūs*, *diēs – diēī*). Doar prima (fem.) şi a doua (masc.) s-au păstrat integral, cea de-a treia declinare (consonantică) s-a menţinut parţial, integrîndu-se treptat în primele două.

Procesul de transformare poate fi urmărit încă începînd cu latina tîrzie. Astfel, glosele din *Appendix Probi* (secolul al V-lea) condamnă „greşelile" de declinare, permiţînd să se vadă evoluţia sistemului:

nurus (“noră”, decl. a 4-a) *non nura* (decl. I-a) sau, pentru o formă adjectivală, *tristis* (a 3-a) *non tristus* (a 2-a).

N.B. **Adjectivele** ‘**epicene**’ sînt un exemplu de proces de integrare (parțială) a vechii declinări a treia de către celelalte. Acest ansamblu flexionar subzistă în v.fr. cu aceeași formă la masculin și la feminin, precum în latină (*grand*, *fort*, *gentil*, *loial*, *solemnel*, *vaillant*). Începînd cu secolul al XVI-lea pînă mai tîrziu, apare o formă feminină analogică care se opune celei de masculin (*fort – forte*), vechea formă de feminin se păstrează în unele cazuri precum: *grand rue*, *grand mère*, *vaillamment*. În spaniolă și italiană, dimpotrivă, adjectivele epicene își păstrează forma unică pentru cele două genuri: sp. *alegre*, *feliz*; it. *gentile*, *felice*.

1.2. Numărul

Distincția latină a numărului s-a păstrat în toată Romania însă cunoaşte serioase reorganizări. Afixele flexionare ale latinei sînt utilizate parțial pentru mărcile de plural romanice (mai ales *-s*, *-i* și *-e* [< AE]). În cele mai multe limbi romanice se impune formarea **pluralelor sigmatice** (în *-s* / *-es* / *-*(*u*)*x*):

fr. *chèvres*, *chevaux*, cat. *cavalls*, *filhes*, sp. *caballos*, *hijas*, port. *cavalos*, *lugares* (locuri).

N.B. De asemenea, pluralul sigmatic apare, cel puțin parțial, în v.fr., unde *-s* final funcționează totodată ca marcă a cazului-subiect pentru masculin sg. (*cf. infra* 1.4). În scris, pluralele sigmatice se generalizează în secolul al XIV-lea, după abandonarea flexiunii celor două cazuri (*cf. infra ib.*). În mod curios, *-s* final nu mai este îndeobște rostit în această epocă (el căzînd încă din secolul al XIII-lea).

În italiană și în română se creează **pluralul în -i / -e** (*amici*, *amiche*, rom. *socri*, *capre*; *cf. supra* ilustrația 9, harta lui Rohlfs, cu reprezentarea geolingvistică a formelor dominante de plural).

La nivel de amănunt, combinațiile dintre singular şi plural sînt destul de complexe în Romania, ca urmare a combinațiilor dintre radicali și afixe, a schimbărilor fonetice și a rămășițelor etimologice ale formelor latine. Franceza distinge mai ales trei tipuri (*main – mains*, *cheval – chevaux*, *bras – bras*, dintre care doar al doilea cu realizare fonetică). Italiana cunoaşte șase grupe diferite, dintre care

trei productive (*lupo – lupi ~ uomo – uomini*, *rosa – rose* şi, în mai mică măsură, *re – re ~ virtù – virtù*) şi alte trei reziduale (*fiore – fiori*, *poeta – poeti*, *braccio – braccia*).

Combinaţiile particulare sg. - pl. constituie, în idiomurile romanice, singurele clase flexionare care se află în mod concret în vigoare, ele intregrînd deopotrivă diferenţele de gen.

1.3. Genul

Reorganizarea sistemului latin al **genului** în limbile romanice are loc aproape exclusiv la nivelul categoriei neutrului, masculinul şi femininul fiind păstrate peste tot (cu schimbările menţionate pentru clasele flexionare).

> N.B. Desigur, în diferitele idiomuri, lexemele individuale pot fi supuse schimbărilor de gen. Această variaţie are loc mai ales la reprezentanţii vechii declinări a 3-a latine: DENS m. > fr. *la dent vs* it. *il dente* masc., sp. *il diente*, rom. *dinte*.

În ceea ce priveşte **neutrul**, el este abandonat în cea mai mare parte a varietăţilor romanice şi, mai ales, în aproape toate limbile standard. În acest caz, formele în discuţie sînt integrate în celelalte două genuri gramaticale, atît în ceea ce priveşte substantivele, cît şi în ceea ce priveşte adjectivele şi pronumele.

> N.B. Alegerea genului urmează sexul natural în cazuri mai degrabă rare, acolo unde acest lucru este posibil. Cînd referentul în discuţie nu are sex, diferitele limbi aleg soluţii adesea divergente (de exemplu: MARE n. > fr. *la mer vs* it. *il mare* masc.; sp. cunoaşte două genuri, *el mar* şi *la mar*).

Opoziţia formală dintre masculin şi feminin poate fi întărită prin reducerea neutrului şi restructurările claselor flexionare (pentru cele mai multe lexeme din spaniolă, portugheză şi italiană, singularului celor două genuri, i se opun afixele *-o* şi *-a*).

Acolo unde valoarea de neutru se păstrează, lucrul acesta indică o reorganizare în raport cu latina. Este cazul românei şi al diferitelor varietăţi italo- şi iberoromanice (în it., de exemplu, tipul menţionat, *il braccio – le braccia* reprezintă un reziduu formal al neutrului latin). Caracterul funcţional al neutrului apare mai cu seamă la categoria pronumelor (fr. *cela*, *ceci*, *ça*; sp. *esto*, *ello*, *lo*).

1.4. Reducerea cazurilor latine

Cea mai evidentă transformare în cadrul flexiunii nominale romanice se petrece prin puternica reducere şi chiar abandonare a cazurilor latineşti. Aceasta este importantă mai ales datorită impactului ei asupra sintaxei. În latină, cazul permitea identificarea subiectului (nominativ), a obiectului 1 (acuzativ), a obiectului 2 (dativ), ceea ce oferea acestor 'constituenți' (*cf. infra* 2.3.0) o destul de mare libertate a poziției lor (*regis filius vs filius regis*), care, eventual, putea duce la asumarea unui sens clar (evidențiere, focalizare).

Din punct de vedere tipologic, o marcare flexionară atît de evoluată este neobişnuită, lucru care explică în parte trecerea către codarea mai 'normală' a tipului romanic. Acesta din urmă abandonează sistemul cazual latinesc şi exprimă rolurile constituenților prin poziție sau prin grameme antepuse (apărute din prepoziții şi din conjuncții):

grameme: FRATR-IS → fr. *du frère*, it. *del fratello*, sp. *del hermano*; sp. *doy un libro a la chica*;
poziție: it. *Sergio*$_{s}$ *ha visto ieri Michele*$_{o1}$.

Cele **cinci cazuri ale latinei clasice** (cu excepția vocativului, deficient) se reduc mai întîi, în latina tîrzie, la trei cazuri: nominativ, acuzativ şi genitiv/dativ. În toate varietățile romanice, mai puțin în română, gen./dat. este absorbit apoi de **acuzativ**, care devine forma cea mai frecventă (fenomenul se observă, de pildă, în araba dialectală, unde acuzativul se impune prin frecvența sa, în raport cu nominativul).

Opoziția dintre nominativ (care îşi asumă şi funcțiile vocativului) şi toate celelalte cazuri (sub forma vechiului acuzativ latin) se produce parțial atît în occitană, cît şi în vechea franceză. Acest **sistem de două cazuri**, însă (caz-subiect < nom. *vs* caz-regim < acc.) nu mai este funcțional în primele texte occitane vechi. În vechea franceză el este perturbat încă din secolul al XII-lea şi îşi pierde funcțiunea începînd cu secolul al XIV-lea.

N.B. În anumite lexeme ale francezei, cazul-subiect apare în mod excepțional (de exemplu, *traitre*, caz-regim *traiteur* fiind deja obiectul unei omofonii supărătoare). Printre substantivele vechii declinări a 3-a, diferența formală însemnată dintre cazul-subiect şi cazul-regim prile-

juieşte uneori menţinerea autonomă atît a cazului-subiect, cît şi a cazului-regim. În acest caz, cele două forme suferă o diferenţiere semantică, de exemplu,: *pâtre* / *pasteur* (< 'PASTOR – PAS'TOREM), *compaing* ~ *copain* / *compa*(*i*)*gnon* (< COM'PANIO – COMPA'NIONEM), *sire* /*seigneur* (< 'SE(N)IOR – SE'NIOREM), *pute* (< PUTIDUS, propr. "puturos" / *putain* (prin analogie).

Exemplul flexiunii cu două cazuri, din v.fr. arată că reducerea flexiunii trece prin etape intermediare agitate. Astfel, opoziţia cazuală dintre **cazul-subiect** marcat şi **cazul-regim** nemarcat nu este transparentă în v.fr. decît pentru paradigmele masculine:

- decl. a 2-a lat. masc.: SG. SUB. (*li*) *murs* (< MURUS) REG. (*le*) *mur* (< MURUM)
  PL. SUB. (*li*) *mur* (< MURI) REG. (*les*) *murs* (< MUROS)
- decl. a 3-a lat. masc.: SG. SUB. (*li*) *pere* (*s*) (< PATER) REG. (*le*) *pere* (< PATREM)
  PL. SUB. (*li*) *pere* (< PATRES) REG. (*les*) *peres* (< PATRES)

N.B. Cazul-subiect de sg. de la decl. a 3-a introduce un *-s* analogic, urmînd decl. a 2-a (situaţie în care *-s* devine un afix flexionar al cazului-subiect de sg. masc.); în această logică, cazul-subiect pl. de la decl. a 3-a omite *-s* final, tot prin analogie cu decl. a 2-a.

În paradigmele de feminin, dispariţia cazurilor este încheiată, şi doar marcarea numărului se mai observă:

- prima decl. lat. fem.: SG. SUB. (*la*) *rose* (< ROSA) REG. (*la*) *rose* (< ROSAM)
  PL. SUB. (*les*) *roses* (< ROSÆ) REG. (*les*) *roses* (< ROSAS)

N.B. Cazul-subiect plural introduce un *-s* analogic după cazul-regim plural.

- decl. a 3-a lat. fem.: SG. SUB. (*la*) *flours* (< *FLORIS < FLOS) REG. (*la*) *flour* (< FLOREM)
  PL. SUB. (*les*) *flours* (< FLORES) REG. (*les*) *flours* (< FLORES)

Paradigmele sînt încă şi mai complicate pentru substantivele de declinarea a 3-a latină, care cunoaşte o deplasare a accentului între nominativ şi acuzativ. Ca urmare a evoluţiei fonetice moştenite,

determinate de poziția accentului, în acest caz are loc o '**alternanță radicală**':

masc.:	SG. SUB. *emperére* (< IMPE'RATOR)	REG. *empereór* (< IMPERA'TOREM)
	PL. SUB. *empereor* (< *IMPERA'TORI < IMPERA'TORES)	REG. *empereors* (IMPERA'TORES)
fem.:	SG. SUB. *suer* (<'SOROR)	REG. *sorour* (SO'ROREM)
	PL. SUB. *sorours* (< SO'RORES)	REG. *sorours* (< SO'RORES)

Flexiunea **românei**, cu două (sau trei) cazuri, este la fel de deficientă: un caz nemarcat (nom./ac.) *cas-ă* / *cas-a* se opune unui caz marcat (gen./dat.) (*unei*) *cas-e* / *cas-ei*. În paralel, există o formă cu funcție de vocativ (masc. *domnule*, fem. *Mario*), însă opoziția dintre cazul nemarcat și cazul marcat funcționează doar pentru feminin singular și nu pentru masculin sau pentru plural (dacă nu ținem seamă de articol).

Reducerea cazurilor latine în Romania a avut puternice consecințe asupra sistemului **determinării nominale** și a structurii **propoziției**. În această situație, asistăm la trecerea de la un principiu flexionar la un principiu mai degrabă aglutinativ, ceea ce implică, în primul rînd, o anumită dispersie a codării combinate din latină.

2. În jurul adjectivului: comparație și adverbe

Paradigmele adjectivale se aliniază celor nominale (*cf.* subcapitolul precedent), cu deosebirea că genul nu le este inerent, ci comandat prin raportare la substantivul determinat (*cf. supra* 2.2.1 nr. 3.2). Singura flexiune inerentă adjectivelor privește comparația (*cf. ib.*): în latină, **comparația** se produce prin mijloace flexionare. Alături de comparația regulată (pozitiv *fortis*, comparativ *fortior* ~ *fortius*, superlativ relativ și absolut (ilativ) *fortissimus*), există o serie de paradigme supletive (*bonus – melior – optimus*). În cele mai multe situații, în Romania, **comparativul** regulat flexionar este înlocuit printr-o compoziție de tip aglutinant între forma de pozitiv a adjectivului și un adverb antepus și gramaticalizat (fr. *plus*, sp. *más*, it. *più*). Adjectivul rămîne flexionat: FORTIOR → *plus fort*(*e*/*s*), *más fuerte* (ø/*s*), *più forte*(ø/*i*).

În Romania, **paradigmele supletive** supraviețuiesc adesea ca vestigii: MELIORE > fr. *meilleur*, sp. *mejor*, it. *migliore*; MINUS > fr. *moins*, sp. *menos*, it. *meno* (nu în română, dalmată, rar în sardă şi în Italia meridională). În mod tradițional, aceste forme sînt numite comparative 'sintetice', dar aceste tipuri de comparativ pot, deopotrivă, să se alinieze formelor regulate de tip aglutinant (sau 'analitic'): MAJOR → *plus grand*, *más grande*, *più grande*.

Superlativul latin este mult slăbit în limbile romanice. În franceză, el este marcat prin articolul hotărît (*le plus fort*). Adesea, el lasă locul parafrazelor: it. *ricco ricco*, port. *horrivelmente feio*.

Formarea **adverbelor** cunoaşte, şi ea, evoluții de la latină la limbile romanice. Latina creează adverbe plecînd de la adjective, cu ajutorul unei serii de **afixe flexionare** (*dign-us* → *dign-e*, *fals-us* → *fals-o*, *acer* → *acr-iter*, cu alternanța radicalului). În limbile romanice, întîlnim diferite soluții:

– româna păstrează o formație de tip flexionar, asemănătoare modelului latin: adj. *firesc* → adv. *fireşte* (*firesc* este un derivat de la substantivul deverbal *fire* n. < FIERI);

– cea mai mare parte a limbilor romanice introduce un sufix unic (*-mente*), adăugat la adj. fem. sg.: LENTE → fr. *lent-e-ment*, it., sp. *lent-a-mente*;

> N.B. Prin geneza sa, acest afix se întemeiază pe un lexem (MENTE), care este integrat în flexiune şi, aşadar, gramaticalizat. Gramaticalizarea este încheiată în franceză (*antérieurement*), însă în alte limbi stabilitatea rămîne parțială, iar sufixul poate fi separat de adjectiv şi chiar se poate elida: v.occ. *francamen e corteza*, cat. *probrament i honesta*, sp. *pura y simplemente*, port. *pura e simplesmente*.

– în idiomurile complexului 'italoromanic' sau în apropierea acestuia (it. merid., sard., friul., dalm.) forma adverbului coincide adesea cu cea a adjectivului;

– în sfîrşit, în anumite cazuri, forme adverbiale de origine latină supraviețuiesc sub o **formă lexicalizată** (fr. *bien* < BENE *vs* fr. *bon* < BONU- [alături de fr. *bon-n-e-menet*]). Raportul formal cu adjectivul corespondent este, în acest caz, redus. Anumite verbe latine supraviețuiesc, chiar izolat, fără un adjectiv corespondent în limbile romanice (fr. *hier* < HERĪ).

3. Sistemul pronominal

3.1. Forme vs funcțiuni, pronume vs determinanți

Sistemul pronominal formează un ansamblu care, adesea, este considerat ca '**morfo-sintactic**'. Din punctul de vedere al formelor şi al paradigmelor, el aparține morfologiei, din punctul de vedere al funcțiunilor, sintaxei – prin aceasta nu se distinge de substantive şi de verbe, însă cele două perspective se întîlnesc şi se împletesc mai mult decît în cazul altor părți de vorbire. În consecință, am optat pentru un tratament conjugat al aspectelor morfologice şi sintactice.

Pronumele accentuate pot ocupa acelaşi loc în propoziție precum numele către care trimit. Ele permit, aşadar, constituirea unui tip particular de grup nominal (GN) caracterizat de o oarecare eterogenitate. Precum substantivele, pronumele capătă mărci de gen (pers. a 3-a: fr. *lui – elle*, it. *egli – ella*, rom. *el – ea*), de număr (fr. *moi – nous*) şi, eventual, de caz (subiect *vs* obiect, *cf.* pers. a 2-a: it. *io – me*, pers. a 3-a: *egli – lui*). La pronumele personale şi posesive se adaugă mărci de persoană, precum în cazul verbelor: (fr. *je – tu*, *mon – ton – son*).

Latina avea pronume personale, posesive, demonstrative, interogative, relative şi nedefinite, care aveau pe deplin capacitatea de a ține locul substantivelor. Limbile romanice păstrează formele latine, dar le lărgesc funcționalitatea. În afara rolului lor de (i) pronume, ele sînt utilizate (ii) ca **determinanți nominali**, într-o joncțiune adjectivală (pentru fr.: pron. pers. *le mien vs* det. *mon livre*, pron. dem. *celui-ci vs* det. *ce garçon*), sau (iii) ca pronume clitice subiect sau obiect, ținînd de grupul verbal (pentru fr.: pron. pers. *lui vs* subiectul clitic *il*, obiectul clitic *le*).

Sub aspect semantic, formele '**atone**' (ii + iii) dețin, prin geneza lor, efecte de scoatere în evidență (topicalizare şi focalizare: v.fr. *il joue vs ø joue*, precum, astăzi: *c'est lui qui joue vs il joue*). Implicațiile semantice şi pragmatice inițiale s-au atenuat cu timpul, odată ce gramaticalizarea formei s-a încheiat.

Decurgînd din aceleaşi pronume latine, coexistența celor trei funcții îngreunează tratamentul gramatical la care ele sînt supuse: doar seria 'tonică' (fr. *moi*, *toi*, *soi* etc.) corespunde adevăratelor pronume, avînd o anumită autonomie sintactică şi formînd '**sintagma pronominală**'. Dimpotrivă, cele două serii atone (fr. *mon*,

ton, *son*... / *je*, *tu*, *il* ... + *me*, *te*, *se*...) şi-au pierdut independenţa sintactică şi intervin în determinarea nominală (*cf. infra* 2.3.1 nr. 3) sau verbală. În acelaşi timp, cele trei serii sînt interdependente, atît în planul formelor lor, cît şi în cel al funcţiunilor lor.

Din perspectiva unei logici istorice, cele trei serii romanice, 'tonică' şi 'non-tonică', ale pronumelor latine, sînt inseparabile chiar dacă funcţiunile lor sînt divergente; o abordare sincronică, în schimb, trebuie să distingă cu limpezime *pronumele* de *determinanţii nominali* sau *verbali*.

3.2. Pronumele personale

Pronumele şi determinanţii prezintă:

– formele tonice ale pronumelor personale *(ME > fr. moi, it. me, MIHI > sp. mí etc.);*
*– formele atone ale pronumelor clitice subiect (EGO > *EO > fr. je, sp. yo, it. io etc; cf. infra 2.3.3 nr. 3.3 pentru introducerea obligatorie a formelor atone);*
– formele atone ale pronumelor clitice obiect (fr. me, sp., it. mi);
– pentru persoana a 3-a, se adaugă funcţia de obiect 2 (fr. il – le – lui, sp. él – lo – le, it. lui/egli – lo – gli).

Cele trei serii disting trei persoane care corespund rolurilor sematice de locutor (pers. 1-a), de interlocutor (pers. a 2-a) şi de delocutor (pers. a 3-a).

N.B. Funcţionalitatea pronumelor este totală în Romania pentru fiinţe animate, dar nu şi pentru obiecte. În sp., port. şi rom. acestea se pot construi cu o prepoziţie cu referire la un obiect (sp. *el libro* / *sin él*), dar nu este la fel şi în celelalte limbi (*cf.* fr.: *le livre* / **sans lui*). Franceza sau italiana, în schimb, au un pronume zero, marcat în diasistem printr-un prestigiu redus (fr. *il vient avec*, it. *non può fare senza*), precum 'pronumele adverbiale' (fr. *y*/*en*, it. *ci*/*ne*).

Pronumele **reflexive** implică încă şi mai mult grupul verbal (GV). În cea mai mare parte, acestea sînt clitice (şi, aşadar, atone), dar cunosc şi forme tonice, mai ales în spaniolă şi în italiană:

- sp. neaccentuat *me – te – se vs* accentuat *mí – ti – sí*;
- it. neaccentuat *mi – ti – si vs* accentuat *me – te– se*;

- fr. neaccentuat *me – te – se*; dimpotrivă, forma accentuată fr. *soi* este pe cale de dispariție.

3.3. Pronumele şi determinantele posesive

În Romania, şi **posesivele** cunosc inițial o dublă serie, de pronume accentuate şi de determinanți nominali cu valoare adjectivală (*cf.* fr. *mien vs mon*, sp. *mío vs mi*);

> N.B. La nivel de amănunt, parcursul formelor şi al funcțiilor nu este simplu; în v.fr., de pildă, seria accentuată deținea o dublă funcționalitate, de pronume şi de determinanți posesivi (precum, de exemplu, determinantul *mien escientre*, *Ch. Roland* etc.), alături de o serie neaccentuată. Determinarea nominală putea face apel la două forme, de expresivitate variabilă, opoziția actuală constituindu-se pe această cale.

Cu toate acestea, în majoritatea graiurilor romanice, cele două serii au fost de curînd reduse la o serie accentuată avînd ambele funcțiuni, de pronume şi de determinante (*cf.* it. *è mio vs il mio libro*).

3.4. Pronumele demonstrative

În cazul **demonstrativelor**, distincția formală dintre seriile accentuate şi neaccentuate este simțitor redusă. Cea mai mare parte a formelor serveşte la fel de bine ca pronume, cît şi ca determinante nominale (it. *questo non lo credo vs hai visto questo ragazzo*?).

În schimb, cea mai mare parte a idiomurilor romanice păstrează distincția semantică a celor **trei grade de proximitate**, prezentă deja în latină (foarte aproape, de apropiere medie, departe); *cf.* exemplele:

- lat.: HIC/IPSE – ISTE – ILLE
- sp. *este – ese – aquel*
- it. *questo – codesto* [*stile burocratico*] *– quello*
- port. *este – esse – aquelle*
- fr. redus la două grade: (*celui*)*-ci vs* (*celui*)*-là*

> N.B. Reducția semantică din franceză, la două grade de proximitate, corespunde astăzi şi unei diferențieri gramaticale (pronumele *celui vs* determinantul *ce*), dar ea este anterioară acesteia, chiar dacă formele s-au schimbat. V.fr. *cist* şi *cil* aveau două funcțiuni, de pronume şi de determinant, însă deja distingeau cei doi poli, de proximitate şi de distanță.

Traiectoria evolutivă a demonstrativelor indică un puternic element **expresiv**, fără îndoială legat de caracterul deictic al acestor forme: deja v.fr. *cil* şi *cist* provin, fiecare, din combinaţia a două demonstrative latine (ECCE + ILLE şi ECCE + ISTE). Acesta este şi cazul formei clitice moderne *-ci* (ECCE + HĪC). Forma actuală, *celui-ci*, are la bază nu mai puţin de patru demonstrative latine.

3.5. Pronumele relative

În limbile romanice, pronumele **relativ** latin s-a păstrat intact în funcţionalitatea sa, chiar dacă şi-a pierdut flexiunea, relaţiile cu referenţii săi fiind marcate prin poziţie şi prin prepoziţii. În franceză, şi numai aici, apare o opoziţie de caz (*qui vs que*). Pe de altă parte, în celelalte limbi romanice, s-a produs generalizarea formelor de substituire (tipul it. *il quale*), care există în franceză (*lequel*), dar numai pentru alte funcţii decît cea de subiect.

N.B. În cadrul varietăţilor vorbite ale limbilor romanice contemporane s-a dezvoltat un pronume relativ care nu mai exprimă decît subordonarea, nu şi rolul cazual. Acest 'decumul' funcţional provoacă o restructurare a propoziţiilor subordonate care, astfel, au funcţie de epitet (*cf. GMF*, p. 475):

- fr. non-standard *le livre <u>que</u> je t'en avais parlé*;
- it. fam. *uno che era amico vs* it. standard *un uomo <u>del quale</u> era amico* (*cf.* şi *nella città <u>che</u> ci sto vs nella città <u>nella quale</u> sto io*).

Analiza acestei ultime situaţii este complicată de prezenţa tipului italian standard *un uomo <u>cui</u> era amico*.

3.6. Pronumele nedefinite

Pronumele nedefinite reprezintă o categorie cu totul eterogenă, care regrupează toate pronumele care nu aparţin marilor clase amintite (personale, posesive, demonstrative şi relative, la care se adaugă pronumele interogative). Cu toate acestea, clasa pronumelor nedefinite se împarte în două categorii distincte, cea a *cuantificatorilor* şi cea a *identificatorilor*.

Cuantificarea poate marca nulitatea (fr. *nul*, *aucun*, *pas un*, *personne*, *rien*; it. *nessuno* etc.), totalitatea (fr. *tout*, *tous*/*toutes*, *chacun*; it. *tutto*, *tutti*/*tutte*, *ognuno*; sp. *todo* etc.), chiar şi

singularitatea (fr. *quelqu'un*, *quelque chose*, *n'importe qui*/*quoi*) sau o pluralitate non-globalizantă (fr. *certains*, *la plupart*, *plusieurs*).

În mod invers, **identificatorii** funcționează anaforic raportîndu-se la referenți în termeni de identitate (fr. (*le*) *même*, it. *lo stesso*, sp. *lo mismo*) sau de diferență ((*un/des/quelques*) *autre*(*s*)), și sînt precedați de determinanți definiți sau nedefiniți.

Aceste pronume diferite al căror studiu interesează mai ales aspectele semantic și pragmatic, generează, în Romania, dezbateri diacronice și comparate foarte rodnice.

4. Transformările din cadrul paradigmelor verbale

Flexiunea verbală reprezintă cel mai bogat complex morfologic din cadrul varietăților romanice actuale, precum și în ceea ce privește evoluția acestora dinspre latină. Transformările formale ale paradigmelor verbale sînt extrem de variate, diferitele forme verbale fiind supuse nu numai schimbărilor fonetice obișnuite, dar și puternicelor intervenții ale **analogiei**, care s-a instaurat în și între paradigme. Formele cu frecvența cea mai mare le influențează pe celelalte, iar lexemele cele mai frecvente joacă adesea rolul de model. În consecință, fiecare formă a fiecărui verb își are propria sa istorie.

Aceleași fenomene se observă și pentru alte părți de vorbire, dar ele sînt mai marcate în cazul verbelor, dat fiind numărul mare de forme din fiecare paradigmă și păstrarea principiului sistemului flexionar latin. A explica pînă la ultimul detaliu o paradigmă verbală a unei limbi romanice la un moment dat, cere un efort considerabil, chiar dacă, din punct de vedere structural, paradigma reflectă cu destulă fidelitate un ansamblu deja existent în latină.

Pentru a ilustra principalele principii de transformare, în cele ce urmează vom comenta pe scurt formele de prezent și de imperfect ale indicativului, precum și pe cele de viitor, din franceză, spaniolă și italiană, oprindu-ne mai ales asupra modalităților de marcare a numărului și a persoanei. Vom reveni, apoi, asupra funcțiilor de marcare a diatezei și a triadei timp-aspect-mod, în capitolul de sintaxă (cu o sinteză asupra categoriilor flexionare păstrate, abandonate, nou introduse, de la latină la limbile romanice, *cf. infra* 2.3.2 nr. 7).

4.1. Indicativ prezent

Oferim ca exemplu o paradigmă de la prima conjugare latină. Chiar şi această paradigmă, relativ simplă şi stabilă, a suferit un anumit număr de acţiuni analogice în rîndul afixelor flexionare, cum vom vedea în comentariul detaliat.

lat.	fr.	sp.	it.
'CANT-O	(*je*) *chant-e* ['ʃãt]	*cant-o*	*cant-o*
'CANT-A-S	(*tu*) *chant-e-s* ['ʃãt]	*cant-a-s*	*cant-i*
'CANT-A-T	(*il*) *chant-e* ['ʃãt]	*cant-a*	*cant-a*
'CANT-Ā-MUS	(*nous*) *chant-ons* ['ʃã'tõ]	*cant-a-mos*	*cant-i-amo*
'CANT-Ā-TIS	(*vous*) *chant-ez* [ʃã'te]	*cant-á-is*	*cant-a-te*
'CANT-A-NT	(*ils*) *chant-ent* ['ʃãt]	*cant-a-n*	*cant-a-no*

Comentariu:

– în v.fr., pers. 1-a sg. se aliniază, prin finala *-e*, la pers. a 3-a (chiar dacă forma, fără *-e*, datorată evoluţiei fonetice, este la fel de frecventă: *plour* "eu plîng", *part* "eu plec"). Datorită căderii finalelor (vocale neaccentuate şi consoane), cele trei persoane ale singularului şi persoana a 3-a a pluralului devin omofone. Neutralizarea persoanelor la singular şi, aşadar, pierderea distincţiei pentru această trăsătură (sincretism) se corelează cu introducerea obligativităţii pronumelor clitice subiect (*cf. infra* 2.3.3 nr. 3.3). Cu toate acestea, numărul rămîne indistinct pentru persoana a 3-a, omofonă la singular şi la plural, în franceza modernă;
– prima persoană de plural, în *-ons*, din franceză, provine din interferenţa unei alte paradigme verbale (urmează modelul verbului frecvent SŪMUS, cu sufixul *-ŪMUS, aşadar). În fapt, în franceză, afixele de persoană pentru plural (*-ons*/ *-ez -ent* / şi *-ont*) s-au răspîndit la toate clasele de conjugare şi la toate timpurile;
– spaniola rămîne foarte aproape de evoluţia fonetică (cu excepţia lui *-t-* de la pers. a 2-a pl., care, conform regulilor generale ale evoluţiei, nu ar fi trebuit să amuţească);
– în italiană, pers. a 2-a sg. introduce un *-i* analogic, pe modelul conjugării în -ĪRE (*vieni* < VĔNĪS), iar la persoana 1-a plural introduce *-iamo*, tot analogic, după conj. prez. (CANT-EAMUS).

Acest exemplu arată totodată că este necesar să avem în vedere diferitele timpuri şi moduri, în paralel, pentru a putea interpreta

valoarea afixelor şi a structurii interne a paradigmei (*cf. supra* 2.2.1 nr. 3.3, conceptul 'morfom').

Pe de altă parte, paradigma de prezent a **francezei** a fost perturbată de schimbarea poziției accentului, la pers. 1-a/a 2-a pl. Evoluția fonetică poate provoca alternanțe importante în forma radicalului. Cele ce urmează sînt destul de dezvoltate în franceză:

– *dei, deis, deit, 'deivent vs de'vons, de'vez*
= singularul şi pers. a 3-a pl. prezintă diftongarea lui *-e* accentuat ('DEBEO, 'DEBES, 'DEBET, 'DEBENT), pers. 1-a/a 2-a pl. rămîn nediftongate deoarece *-e-* este neaccentuat (< DE'BEMUS, DE'BETIS);
– *lef, 'leves, 'levet, 'levent, vs la'vons, la'vez*
= aceeaşi opoziție apare între formele cu diftongarea lui *a-* accentuat (<'LAVO, 'LAVAS, 'LAVAT, 'LAVANT) şi cele fără diftongare (< LA'VAMUS, LA'VATIS);
– *aim, 'aimes, 'aimet, 'aiment, vs a'mons, a'mez*
= iarăşi apare aceeaşi opoziție, cu deosebirea că diftongarea lui *a-* accentuat este încetinită de consoana nazală, ceea ce decurge din reziduul grafematic <ai> ('AMO, 'AMAS, 'AMAT, 'AMANT *vs* A'MAMUS, A'MATIS).

Această **alternanță**, regulată în franceză, este păstrată la verbele cu mare frecvență, care, astfel, au devenit astăzi **neregulate**: *je dois – nous devons* sau *je vines – nous venons*. Pe de altă parte, încă de la sfîrşitul Evului Mediu, **analogia** a reconstituit paradigme omogene, fie pe modelul radicalului accentuat (*j'aime – nous aimons*, *je pleure – nous pleurons*), fie pe cel al radicalului neaccentuat (*je lave – nous lavons*, *je trouve – nous trouvons*).

4.2. Imperfectul indicativului

Exemplu de paradigmă (conjugarea 1-a latină, alături de parcursul francezei sub aspectul sufixelor flexionare ale conjugării a 2-a):

lat.	**v.fr.**	**fr.**	**sp.**	**it.**
CAN'T-Ā-BA-M	*chant-ei-e >-oie*	(*je*) *chant-ai-s*	*cant-ab-a*	*cant-av-o*
CAN'T-Ā-BA-S	*chant-ei-es > oies*	(tu) *chant-ai-s*	*cant-ab-as*	*cant-av-i*
CAN'T-Ā-BA-T	*chant-ei-t >oit*	(*il*) *chant-ai-t*	*cant-ab-a*	*cant-av-a*
CANT-Ā-'BĀ-MUS	*chant-ii-ens*	(*nous*) *chant-i-ons*	*cant-áb-amos*	*cant-av-amo*

lat.	v.fr.	fr.	sp.	it.
CANT-Ā-'BĂ-TIS	*chant-ii-ez*	(*vous*) *chant-i-ez*	*cant-ab-ais*	*cant-av-ate*
CAN'T-Ā-BA-NT	*chant-ei-ent*	(*ils*) *chant-ai-ent*	*cant-ab-an*	*cant-av-ano*

Comentariu: întreaga paradigmă franceză de imperfect porneşte de la latina tîrzie *(CANT-)ĒBAM, nu de la cea clasică (CANT-)ĀBAM, care, însă, a supravieţuit în spaniolă şi în italiană. Cîteva observaţii de detaliu:

– formele spaniole corespund pe deplin evoluţiei fonetice ereditare (cu excepţia formei *-ais*, deja menţionată). Afixul temporal (*-ab-*) este stabil, iar numărul şi persoanele sînt distincte (cu excepţia pers. 1-a şi a 3-a, sg, neutralizate). Acesta este, aşadar, un exemplu de stabilitate în Romania a unei paradigme latine date. Totuşi, este de notat că marca pentru imperfect este polimorfă, în funcţie de clasele flexionare (*cant-ab-a vs ven-í-a*);
– italiana rămîne la fel de aproape de paradigma latină, cu un afix regulat pentru imperfect (*-av-*). Din punct de vedere evolutiv, prima şi a doua persoană a singularului cunosc un sufix flexionar analogic (*-o* / *-i*), care garantează distincţia celor trei persoane ale singularului;
– în franceză, în schimb, marcarea timpului este mai puţin aparentă, chiar dacă lucrul se petrece (*-ai-* ~ *-i-*). Problema distincţiei dintre număr şi persoane este aceeaşi ca şi pentru ind. prez.;
– din punct de vedere fonetic, cele trei persoane ale singularului şi pers. a 3-a pl. din franceză arată o neobişnuită simplificare a diftongului [wɛ] > [ɛ], începînd cu Evul Mediu. Din punct de vedere grafematic, pers. 1-a şi a 2-a sg. se aliniază parţial la a 3-a, după amuţirea în vorbire a lui *-e* din silaba finală (*-oie* / *-oies* > *-ais* [= forma de pers. a 2-a se impune formei de pers. 1-a], aproape de *-ait*).

Exemplul arată că imperfectul romanic se înscrie într-o destul de bună continuitate, începînd de la latină şi, în consecinţă, cunoaşte un **grad ridicat de flexionaritate**. G. Bossong a vorbit despre o «insulă flexionară într-o mare aglutinantă» cu referire la alte timpuri verbale romanice, adesea perifrastice (*cf.* LangTyp, art. 48, p. 665).

4.3. Viitor

Viitorul procură exemplul cel mai evident al unui timp de origine **perifrastică** (format cu ajutorul unui auxiliar, *cf. infra* 2.3.2

nr. 4), deoarece perifraza inițială (CANTARE HABĒO) sfîrșește prin a se contopi într-o nouă formă unică (it. *canterò*). În fapt, formele viitorului latin (viitorul I) au fost înlocuite în limbile romanice prin perifraze între infinitivul verbului în discuție și un verb auxiliar.

În cele mai multe idiomuri romanice, infinitivul verbului principal este urmat de prezentul **auxiliarului** HABĒRE, însă în epoca latinei tîrzii, această perifrază este concurată de altele, care apar în diferite locuri din Romania: VOL(E)Ō CANTARE (→ rom.) DĒBĒO CANTARE (→ sard.), VENIŌ ad cantare (→ rmș.). Din punct de vedere funcțional, formele romanice actuale corespund în mod esențial viitorului latin, chiar dacă, în etapa înlocuirii, noile forme aveau o încărcătură semantică și pragmatică aparte (*cf. supra* 2.0 nr. 3; *infra* 2.3.2 nr. 4).

Iată paradigma cea mai răspîndită a viitorului perifrastic romanic:

lat. tîrzie	**protoromanică**	**v.fr./fr.**	**sp.**	**it.**
CANTARE(E) + (H)ABEŌ	**cantar-aio*	(*je*) *canter-ai*	*cantar-é*	*canter-ò*
CANTARE(E) + (H)ABĒS	**cantar-a(e)s*	(*tu*) *canter-as*	*cantar-ás*	*canter-ai*
CANTARE(E) + (H)ABET	**cantar-a(e)t*	(*il*) *canter-a*	*cantar-á*	*canter-à*
CANTARE(E) + (H)ABĒMUS	**cantar-emos*	(*nous*) *canter-ons*	*cantar-emos*	*canter-emo*
CANTARE(E) + (H)ABĒTIS	*cantar-etes*	(*vous*) *canter-e(i)z*	*cantar-éis*	*canter-ete*
CANTARE(E) + (H)ABENT	**cantar-aunt*	(*ils*) *canter-ont*	*cantar-án*	*canter-anno*

Comentariu: ca punct de plecare, am reținut o perifrază latină ușor recognoscibilă, distinctă de o formă evoluată din punct de vedere fonetic, pe care am plasat-o sub eticheta 'protoromanic'. Această formă presupune o sincopă la plural (**cantar-emos* pentru **cantar-av-emos*). Plecînd de la seria protoromanică, stabilită pe baza reconstrucției, evoluțiile fonetice sînt relativ slabe în diferitele limbi romanice, dar sînt mereu dublate de forme analogice:

– în franceză, pers. 1-a pl. corespunde mereu cu sufixul *-ŪMUS. Pe de altă parte, persoanele a 2-a şi a 3-a sg. şi 1-a şi a 3-a pl. sînt omofone;
– formele spaniole sînt, şi de această dată, conforme cu schimbarea fonetică ereditară, cu distingerea numărului şi a tuturor persoanelor. Totuşi, să reţinem că, în v.sp. şi în v.occ., auxiliarul gramaticalizat poate fi separat de verb printr-un clitic, *cf. pedir vos ha* "vă va întreba" (*Poema del Cid*). Portugheza încă permite această separare: *queixarei vs queixar-me-ei*(*de*).

Paradigma viitorului este asemănătoare celei de **condiţional**, format cu ajutorul imperfectului auxiliarului HABĒRE (*cf. infra* 2.3.2 nr. 7.3). Pe de altă parte, flexiunea romanică introduce numeroase alte forme perifrastice, mereu cu acelaşi auxiliar, dar fără fuziunea caracteristică viitorului şi condiţionalului (*j'ai chanté, j'avais chanté, j'aie chanté, j'eusse chante, j'aurai chanté, cf. infra ib.*).

2.2.3. Formarea cuvintelor în limbile romanice

1. Funcţii şi caracteristici generale

Formarea cuvintelor reprezintă un ansamblu de procedee care au ca finalitate **transformarea şi creşterea** vocabularului, în paralel şi în interacţiune cu schimbarea semantică (*cf. infra* 2.4.3). Ea se întemeiază mai ales pe cele două mari mecanisme, al **derivării** (formarea unui termen nou cu ajutorul afixelor derivative: *maison* + *ette* → *maisonette*, *rouge* → *rougeâtre*) şi al **compunerii** (formarea cu ajutorul a două sau mai multe lexeme: *homme* + *grenouille* → *homme-grenouille*). Formarea de cuvinte are mai ales trei efecte asupra gestionării limbajului:

- Atît derivarea, cît şi compunerea permit exprimarea de noi concepte prin combinarea de diferite elemente formale.
- Derivarea poate produce, în acelaşi timp, o schimbare a părţii de vorbire (*réalis-er* vb. + *ation* → *réalisation* subst.), lărgind astfel, cu costuri minime, posibilităţile de exprimare.
- Pe de altă parte, derivarea poate contrabalansa, din perspectivă istorică, slăbirea fonetică a lexemelor, ca urmare a schimbării fonetice (*cf. supra* 2.1.6 nr. 3 şi *infra* 2.4.3 nr. 7, exemplul din v.fr. *af*, *e*(*f*) → *avette*, *abeille*).

Elementele semantice ale formării cuvintelor solicită o atenție aparte. În fapt, sensul unui cuvînt construit se nutreşte într-o măsură foarte variabilă din sensurile elementelor care îl constituie. În cel mai simplu caz, sensul unui sufix este uşor de identificat şi se adaugă la sensul lexemului de la care se pleacă; vorbim despre un **sens inferat** de către afix, pentru a evidenția amalgamul semantic produs cu ocazia derivării. De exemplu, în fr.:

- X $_{\text{bază verbală}}$ + *-eur*: "cel care X (în mod obişnuit)": *le vend-eur* = "cel care vinde, cel a cărui meserie este de a vinde".
- X bază verbală + *aison*: "acțiunea lui X este rezultatul acestei acțiuni": *la livr-aison* = "acțiunea de a livra; ceea ce se livrează".

Sensul unui cuvînt construit (engl. *word meaning*), însă, poate fi foarte precis şi se poate îndepărta de **sensul unui cuvînt format** (engl. *word formation meaning*), care este previzibil plecînd de la elementele de plecare şi care este mai degrabă vag şi general (*cf. infra* nr. 6).

Cea mai importantă calitate a formării cuvintelor constă în capacitatea de a construi **familii de cuvinte** (*jou-er*, *jou-eur*, *jou-euse*, *jou-et*, *jou-able*, *jou-jou*), imediat recognoscibile ca fiind coerente sub aspect semantic. Lucrul acesta facilitează memorarea diferiților termeni. Precum polisemia, formarea cuvintelor despovărează sistemul cognitiv (2.4.2 nr. 2.7 (8)), **gestionarea vocabularului** fiind ajutată de faptul că o singură formă lexicală ar putea avea diferite sensuri legate prin mecanisme semantice date sau că mai multe forme îşi împart un radical şi răspund la diferite mecanisme derivative date.

> N.B. Datele calculate în acest domeniu sînt spectaculoase, *cf.*, exemplul vocabularului englez, extras din ziare (*infra* 2.4.1 nr. 3): la aproximativ 45.000 de cuvinte de bază le corespund în jur de 140.000 de cuvinte derivate, al căror sens este uşor recognoscibil plecînd de la lexemele pe baza cărora se formează şi de la afixele derivative, şi doar 43.000 de derivați al căror sens nu este inteligibil fără cunoaşterea prealabilă. Cuvintele construite şi transparante reprezintă, în acest caz, 60% din formele lexicale.

Prin latura sa previzibilă şi 'mecanică', formarea de cuvinte aparține domeniului morfologiei, însă, prin rolul ei esențial pentru lexic şi prin hazardul semantic, ea ține, totodată, şi de lexicologie. Ea

are un **statut ambiguu**, care o plasează între gramatică şi lexic (*cf.* B. Laca, *Die Wortbildung als Grammatik des Wortschatzes*, 1986).

Încă de la prima ediție a acestui manual, am ales să tratăm formarea cuvintelor în capitolul de lexicologie, dar am sfîrşit prin a-l intregra în partea morfologică, dat fiind marele număr de cercetări recente asupra morfologiei derivative, care se aşează într-o tradiție morfologică. Precum în morfologia flexionară, cuvintele construite sînt formate cu ajutorul unui 'program' prestabilit care se aplică la diverse forme de plecare. Mai ales ca urmare a acestui lucru, în traiectoria lor care străbate secolele, s-a întîmplat ca particularitățile semantice să oblige la memorarea integrală a acestor forme, iar componenta lexicologică să prevaleze (*cf. infra* nr. 6).

2. Derivarea în istoria Romaniei

Derivarea se petrece cu ajutorul unei baze libere şi a unui afix derivativ legat. Acesta din urmă poate genera o schimbare a **părții de vorbire**, a **sensului** şi/sau a **contextului** de utilizare.

În cele mai multe cazuri, identitatea formală a afixului este relativ omogenă şi recognoscibilă, după cum o vor arăta exemplele următoare. Baza, în schimb, poate cunoaşte variații însemnate, care corespund diferitelor forme ale radicalului, în cadrul unui spațiu tematic. Definirea acestor forme depinde, în mod curios, de afixul suprimat pentru a delimita spațiu tematic ridicînd numeroase întrebări:

> De exemplu, trebuie considerate *pan-* (din *pan-ier*, *pan-ade*, *pan-ification*) şi *pain* ca două variante ale unuia şi aceluiaşi spațiu tematic sau trebuie presupuse două familii de cuvinte distincte (dintre care una latinizantă)?
> sau: în ce fel trebuie interpretat cazul derivatelor fără bază preexistentă? (*cf. infra* nr. 4.4)

Nu putem prezenta aici toate situațiile, dar vom comenta pe scurt, pentru a ilustra, cîteva exemple ale celor mai frecvente tipuri din Romania.

2.1. Prefixarea

Aceasta presupune un afix înaintea radicalului (de exemplu, *im-possible*, *dé-loyal*), ceea ce permite o schimbare a sensului, dar nu şi a

părții de vorbire. Toate limbile romanice cunosc o puternică prezență a prefixelor AD-, IN-, DE/DIS-, EX-, RE-, CUM-, SUB-, SUPER-, TRANS-, EXTRA-, foarte frecvente în latina tîrzie vorbită, datorită carcaterului lor de intensificatori, de pildă:

- AD-BATTUERE > ABBATT(U)ERE > it. *abbattere*, occ., cat. *abatre*, fr. *abattre*, rom. *a abate* "a deturna, a distrage";
- *EX-CAMBIARE > it. *scambiare*, occ. *escambiar*, fr. *échanger*, rom. *a schimba*.

În cele două cazuri, este vorba despre o formație a latinei (tîrzii), care apare în cele mai multe limbi romanice (deci cuvintele romanice în discuție nu au suferit derivarea).

Prefixarea privește mai ales **verbele**, cu toate că există și derivate nominale (de exemplu, *nume* → *prenume*); *cf.* și neologismul recent fr. *déconsigne* "locul în care se predau sticlele goale", format de la *consigne* și/sau *déconsigner*).

2.2. Sufixarea

Derivarea printr-un sufix, adăugat după radical, este mai diversificată în Romania decît cea prin prefix, și deschide mai multe perspective, atît formale, cît și semantice. Ea poate antrena cu ușurință o schimbare a părții de vorbire (substantive, substantive proprii, verbe, adjective → substantive, verbe, adjective, adverbe) sau a genului (pentru substantive).

Valoarea semantică a sufixelor este foarte variabilă. Uneori, ea este limitată și monosemică, ceea ce asigură o transparență ridicată a cuvintelor construite, dar, adesea, sufixele sînt **polisemice** și pot, așadar, să genereze diferite sensuri. Vom da mai întîi o serie de exemple fără schimbarea părții de vorbire, apoi cu schimbarea de categorie (*cf.*, pentru exemple, J. Lüdtke, *Wortbildungslehre*, LRL II/1 art. 106).

1. Exemple de sufixare fără schimbarea categoriei:

- **Diminutive**:

– ELLU: rom. *orășel*; sard *belleddu*
– ITTU: it. *vecchietto*; cat. *petitet*; occ. *bosquet* "pădure"; fr. *jouet*, *archet*, *coffret* (în franceză, sufixul nu mai este pe deplin transparent)
– ITTA: sp. *casita*; v.fr. *estoilete*; fr. *maisonnette* (sufix transparent)
– INA: it. *manina*

- **Substantive relaționale** (substantive care au funcția "X în relație cu cuvîntul de bază", făcînd referire la persoane:

– ARIU: it. *carbonaio*, *carbonaro*, rom. *cărbunar*, fr. *charbonnier*, cat. *carboner*, sp. *carbonero*, port. *carvoeiro*; savant: *fonctionnaire*, *funzionario* etc.

– ND-ARIA: fr. *filandière*; *lavandière* etc.

- **Substantive relaționale**, cu referire la obiecte:

– RIU: it. *granaio*, fr. *grenier*, cat. *graner*, sp. *granero*; fr. *guêpier*

– ARIA: sp. *hormiguera* "furnicar"; port. *floreira* "vas de flori"

- **Colective**:

– ETU: it. *faggeto* "pădure de fagi", rom. *făget*; cat. *vinyet*; sp. *robledo* "pădure de stejari"; port. *olmedo*; v.fr. *sapoi* "pădure de brazi"

– ATICU: fr. *visage*, *langage*, *feuillage*; v.fr. *barnage* "grup de oameni liberi"; port. *folhagem*; it. *coraggio*

N.B. Sufixul -ATICU serveşte şi la formarea deverbalelor care corespund numelor de acțiune (fr. *lavage*, *mariage*, *passage*, it. *passaggio*)

- **Aproximarea**:

var.: it. *bianchiccio* "albicios, alburiu", *dolcigno* "dulceag", belloccio "frumuşel", *verdognolo* "verzui", *ordinariotto* "comun, şters, banal"; fr. *maladif*, *vieillot* "bătrîncios, veştejit", *ellipsoïde*; sp. *rojizo* "roşiatic", *blanquecino*, *azulenco* "albăstrui", *amarillento* "galben-pal", *amarillejo* "gălbui", *verdoso* "verzui", *verdusco* "id.", *negruzco*.

2. Sufixarea cu schimbarea părții de discurs:

Sufixarea permite toate schimbările posibile între cele patru părți de vorbire lexicale, substantivarea (V → S, A → S), formarea de verbe (S → V, A → V) şi de adjective (S → A, V → A) şi adverbializarea (A → Adv.). Vom comenta mai detaliat cîteva substantivări deverbale şi vom da apoi exemple necomentate pentru celelalte tipuri.

- **Substantive deverbale (V → S)**:

– (T)URA, formații latine: rom. *arătură* (< ARATURA ← ARARE); fr. *couverture* "acoperiş" (cca 1160-1170), "bucată de țesătură" (cca 1180-), log. (= sard) *kobertura* "acoperiş" (< COOPERTURA ← COOPERIRE);

– (*t*)*ura*, formații romanice: it. *tessitura* (← *tessere* < TEXERE, 1640), sp., port. *borradura* "ştergere" (← *borrar* ← *borra* < BURRA "stofă grosolană de lînă", 1571), occ., cat. *dauradura* "aurire" (←

D(E)AURARE, secolul al XIV-lea), fr. *dorure* (← id., *doreure* cca 1167).

Urmașii romanici ai sufixului -(T)URA au rămas productivi, precum sufixul latin. Datele indicate pentru formațiile romanice se întind de la cea mai veche epocă (1167) pînă în secolul al XVII-lea (este de reținut că cuvintele atestate pentru prima dată în secolul al XII-lea trebuie să se fi format cu mult înainte, dar în absența textelor romanice mai vechi, nu se pot data cu mai multă precizie).

Forma fr. *couverture* este un caz aparte, ea fiind împrumutată din latina Evului Mediu (este o formă savantă). Lexemul, așadar, nu a supraviețuit în vorbirea din Antichitatea tîrzie.

Din punct de vedere semantic, formațiile de tip X $_{\text{bază verbală}}$ + -(T)URA rămîn prea puțin specializate: ele desemnează "ceea ce are legătură cu X de o manieră variabilă (în funcție de referenți sau de contextul de utilizare)" sau "acțiunea ori rezultatul unei acțiuni, desemnate de X". Diferențele semantice concrete sînt ilustrate de către fr. *couverture vs* sard *kobertura* "acoperiș". După cum este firesc în cazul substantivelor, formele desemnează adesea rezultatele unei acțiuni (*dorure*), însă acțiunea poate fi prezentă (*arătură*, *borradura*).

– MENTU: formație neatestată în latină, dar, cu toate acestea, panromanică: it. *movimento* (secolul al XII-lea), fr. *mouvement* (cca 1100), occ. *mo*(*u*)*vemen*(*t*) (secolul al XIII-lea), cat. *moviment*, sp. *movimiento* (1250), port. *movimento* (← MOVERE).

Formația poate aparține *a priori* epocii tîrzii a latinei. De asemenea, ea poate proveni, prin împrumut, din latina medievală sau poate fi efectul formării paralele și independente în diferitele limbi romanice. În toate cazurile, datele primelor atestări sînt timpurii și pledează pentru o formare înainte de notarea în scris a limbilor romanice. Diferențele se explică prin decalajele de elaborare a textelor. În franceză, există deja un număr mare de texte importante în secolul al XII-lea. Italiana nu cunoaște o masă importantă de texte înainte de secolul al XIII-lea. Pe de altă parte, starea cercetării asupra portughezei și a catalanei nu permite o datare convingătoare.

Din punct de vedere semantic, inferențele operate prin -MENTU sînt prea puțin specifice.

-ANTIA: fr. *espérance*, it. *speranza* "speranță", occ., port. *esperança*, sp. *esperanza*; *cf.* cat. *confiança* (← SPERARE)

Cazul este asemănător cu -MENTU; sufixul este de tip semi-savant (*cf.* FEW s.v.);

-TION/-SION: it. *realizzazione*, fr. *réalisation*, sp. *realización*, occ., cat. *realització* (← it. *realizzare* etc.); *cf.* rom. *reapariție.*

Aici este vorba despre formații din epoca romanică, paralele şi latinizante, fără îndoială reflectînd relații de interdependență între diferitele limbi romanice.

-TOR: v.fr. *pescheor*, fr. *pêcheur*, it. *pescatore*, sp. *pescador*, occ. *pescaire* (← *piscator*).

În acest caz, avem a face cu forme moştenite, cu plecare de la un derivat latin. Semantismul X $_{\text{bază verbală}}$ + -(T)OR corespunde sensului general "cel care X". Acțiunile în discuție pot fi legate de un eveniment unic (*vainqueur*) sau de habitudini (*buveur*). De aici se produce o extensie semantică la "persoane care se ocupă sub aspect profesional cu X" (*pêcheur*, *entraîneur*; *cf. infra* nr. 6, *-iste*).

- **Substantive deajectivale (A →S)**:

-'IA: it. *allegria* "bucurie"; rom. *sărăcie* (< *sărac*); log. *iskuría* "lipsă", fr. *courtoisie*, occ., cat. *cortesia*, sp. *cortesía*.

Se constată: diverse formații de diferite tipuri (fr. *courtoisie* este o formă semi-savantă, formele din rom. şi sard sînt moştenite) şi ale diferitelor perioade, precum şi un semantism puțin specific: "însuşirea de a fi X".

-TAS/-TATE: it. *bontà*, fr. *bonté*, rom. *bunătate*, sp. *bondad*, port. *bondade*; occ., cat. *falsedat*;

-TITIA: it. *tristezza*, rom. *tristețe*; fr. *justice* (formă savantă), *tristesse* (formă semi-savantă), *franchisse* (formă moştenită); occ., cat. *tristesa*, sp., port. *tristeza*.

- **Verbe denominative (S → V)**:

-IDIARE; it. *corteggiare*; fr. *guerroyer*; v.occ. *domneiar* "a domni"; cat. *torrejar* "a depăşi" (← TURRIS); sp. *falsear*; port. *bracejar* "a mişca brațul";

-IZARE: it. *polverizzare*; rom. *a actualiza* (împrumut, dar în sincronie există relația *actual* - (*a*) *actualiza*); fr. *tyranniser*; cat. *atomitzar*; sp., port. *moralizar*.

- **Adjective denominative (S → A)**:

-ALE: it. *musicale*;

-ANU: fr. *australien*, it., sp. *australiano*;

-IBILE: fr. *paisible* (← v.fr. *paix* ~ *pais*);

-ICU: fr. *volcanique* (← *volcan*), it. *academico*.

- **Adjective deverbale (V → A)**:

-ABILE: fr. *jouable*, *faisable*;

-ATORIU: it. *interrogatorio*; fr. *diffamatoire*; cat. *convocatori*; sp. *recordatorio*; port. *reformatóriu* (toate fiind forme savante);

-(T)IVU: it. *qualificativo*; rom. *adoptiv* (împrumut); cat. *abusiu*; sp., port. *administrativo* (formă savantă).

- **Adverbe deadjectivale (A → Adv.)**:

– formații în *-mente*: *cf. supra* 2.2.2 nr. 2.

2.3. Conversiune şi derivare improprii

Conversiunea este trecerea de la o parte de vorbire la o alta printr-o simplă schimbare de afix flexionar, de exemplu:

- S → V: it. *pianta* → *piantare*, fr. *sucre* → *sucrer*, cat. *espiga* → *espigar* "a creşte cereale", port. *espinhar* "a înțepa (cu un spin)";
- V → S: fr. *donner* → (*une*) *donne*, *marcher* → *marche*, it. *arrivare* → *arrivo*, *sostare* → *sosta*;
- A → V: sp. *caliente* → *calentar* "a încălzi".

Adesea, punctul de plecare şi cel de sosire al acestei conversiuni nu pot fi înțelese decît în diacronie, vorbitorii din sincronie nerecunoscînd mereu care este baza şi care este derivatul (*cf.* şi nr. 4.1).

Derivarea improprie poate fi apropiată de conversiune. Acest tip, numit, de asemenea, 'derivare zero', nu implică nici o modificare formală. Acesta este cazul, de pildă, al substantivării infinitivului, frecvent în vechea franceză şi în română, şi larg atestat în alte limbi romanice:

> fr. *déjeuner*; rom. *substantivarea verbelor*, sard *su battiari* "botez"; it. *il fare* "acțiunea"; cat. *el parlar*, sp. *el susurrar*, port. *o falar* "limba, vorbirea".

2.4. Schimbarea genului

În general, limbile romanice exprimă schimbarea genului printr-o schimbare de sufix, fie printr-o substituție, fie printr-o lărgire.

- Substituție, MASC ~ FEM:

-ARIU ~ ARIA: it. *lattaio/-a*, fr. *laitier/-ière*, sp. *lechero/-a*, port. *leitero/-a*;

- Lărgire, MASC → FEM:

-TOR/-TRIX: fr. *moteur - motrice*, v.occ. *trobador - trobairitz*;

-TOR/-TORA: cat., sp., port. *-dor/-dora*, rom. *-tor/-toare*;

-+ - ISSA: fr. *maîtresse*, cat. *mestressa*.

N.B. Discuția actuală asupra denominativelor feminine de profesii sau de funcții (de exemplu, *le/la ministre*, *avocat/ avocate, docteur/dotoresse, auteur/auteure*) se înscrie în domeniul morfologic al schimbării genului.

2.5. Parasinteza

Formația parasintetică corespunde aplicării simultane a unui prefix şi a unui sufix (engl. *in-coll-able*). Cea mai mare parte a exemplelor care sînt tradițional evocate cu această etichetă, în studiile romaniştilor, sînt prefixări combinate cu o conversiune; partea sufixală a acestora corespunde, aşadar, unui afix flexionar care realizează schimbarea părții de vorbire, şi nu a unui sufix derivativ. Este vorba mai cu seamă despre **verbe denominative** sau **deadjectivări**; de exemplu:

- BRACCIU → it. *abbracciare*, fr. *embrasser*;
- MAGRU (< lat. clas. MACER) → it. *dismagrare*;
- LONGU → rom. *a alunga*, *a alungi*, fr. *allonger*;
- FILIU → cat. *afillar* "a adopta";
- CLARU → sp. *aclarar*;
- LIGERU (< *LEVIARIU din LEVIS) → port. *aligeirar* "a uşura".

Toate aceste formații s-au produs după secolul al V-lea, ceea ce explică faptul că ele nu s-au răspîndit în multe limbi (*cf.* formațiile paralele dar independente *ab-bracci-are vs em-brass-er*, care sînt formate cu ajutorul a două prefixe diferite); cu toate acestea, ele fac apel la continuatorii prefixelor latine AD-, IN-, DE-/DIS.

Există şi formații care reunesc un prefix şi un sufix derivativ (precum *incollable* sau *en-col-ure*), dar această coprezență poate corespunde la două etape de formare diferite:

- it. *s-grad-evole*, fr. *dés-agré-able*, sp. *des-agrad-able*, port. *des-agrad-ável* lasă să se întrevadă un spațiu tematic corespunzînd lat. GRATU,

dar sufixarea cu -ABILE pare în fiecare caz a fi anterioară prefixării cu EX-, DIS-.

3. Compunerea în limbile romanice

Compunerea este uniunea a două lexeme autonome. În general, legăturile semantice care se instaurează în acest caz rămîn destul de imprecise (precum "un X care, într-un fel sau altul, are legătură cu un Y"). Sensul compusului, aşadar, depinde cu putere de referenţi şi de contextul în care se folosesc cuvintele compuse.

Limbile romanice prezintă combinaţii foarte variate ale părţilor de vorbire care formează compuşi, chiar dacă rezultatele sînt esenţialmente nominale:

- [Subst. + Subst.]$_{Subst.}$: fr. *bidonville*, *chou-fleur*, *assurance maladie*;
- [Subst. + Prep. + Subst.]$_{Subst.}$: fr. *chemin de fer;*
- [Subst. + Prep. + Inf.]$_{Subst.}$: fr. *salle à manger*, *machine à écrire*, it. *macchina da scrivere*;
- [Subst. + Adj.]$_{Subst.}$: fr. *chaise-longue*, *coffre-fort*, *bande dessinée*, *Croix-rouge*;
- [Adj. + Subst.]$_{Subst.}$: it. *gentiluomo*, fr. *haute tension*, *grand-mère*, sp. *cara dura* "om impertinent";
- [Vb. + Subst.]$_{Subst.}$: it. *girasole*, fr. *tournesol*, *couvre-chef*, *essuie-glace*, cat. *pica-plets* "avocat necinstit";
- [Vb. + Subst. nedef.]$_{Subst.}$: fr. *faniéant*, *vaurien*;
- [Vb. + Vb.]$_{Subst.}$: fr. *savoir-faire*;
- [Vb. + Adv.]$_{Subst.}$: fr. *lève-tôt*, *passe partout*;
- [Adv./Prep. + Subst.]$_{Subst.}$: fr. *après-saison*, *non-usage*, *survêtement*.

În schimb, compusele adjectivale sînt mai rare, iar cel verbale rămîn strict limitate, în momentul de faţă nefiind aproape deloc productive:

[Adj. + Adj.]$_A$, de tip cumulativ:	it. *sordomuto*, fr. *sourd-muet*, sp. *sordo-muto*, port. *surdo-mudo*;
id., 'între X şi Y':	it. *franco-italiano*, fr. *franco-allemand*, sp. *franco-español*;
[Adv. + Adj.]$_A$:	fr. *malheureux*;
[Adv + Vb.]$_{Vb.}$:	fr. *maltraiter*, sp. *maltratar*;
[Subst. + Vb.]$_{Vb.}$:	fr. *manintenir*, sp. *mantener*.

Firește, compunerea nominală sintagmatică de tip *machine à laver*, *pomme de terre* reprezintă, în cele mai multe limbi romanice, tipul de compunere cel mai obişnuit. După cum am spus, structura sa de suprafață este identică celei a unei sintagme libere (*cf. supra* 2.2.1 nr. 1 (3)). Lucrul acesta este deopotrivă valabil şi pentru compunerea Subst. + Adj. (*vin blanc*, *poisson rouge*), care se numeşte 'compunere improprie'. Cu toate acestea, este vorba despre forme compuse prin prezența conjunctă a mai multora dintre parametrii următori, dincolo de **non-decompoziționalitatea** deja menționată (*cf. ib.*): uzul (stabilitate şi fixitate), semantismul (specificitate sau sens figurat pentru compunerile Subst.-Adj.), precum şi, parțial, conştiința vorbitorilor (care recunosc aceste forma ca unități, *cf*, şi *infra* 2.4.4 nr. 3).

Din punct de vedere semantic, **sensul compuşilor** face să intervină, în modalități diferite, sensul celor două elemente de plecare. Se disting:

- **compuşi 'endocentrici'** sau **'determinativi'**: un element al compusului îl determină pe celălalt.
  Cf. fr. *homme-grenouille*, it. *parola-chaive*, *assicurazione malattie*, rom. *redactor-şef,* cat. *peix-espada*, sp. *peso mosca*, port. *edificio-garagem*.
  N.B. În limbile romanice, de regulă primul element este determinat de către al doilea (ordinea determinat-determinant); în limbile germanice, dimpotrivă: cel de-al doilea element este determinat de către primul (ordinea determinant-determinat); de exemplu, germ. *Frosch-mann*, *Schlüssel-wort*, engl. *key-wort*.
- **compuşi 'exocentrici'**: raportul de determinare internă este cel al compuşilor endocentrici, dar sensul compusului este metonimic sau metaforic şi nu poate fi derivat în mod direct din elementele constitutive.

- **compuși cumulativi** sau **‘copulativi’**: sensul compusului are la bază cele două elemente care intervin într-un mod mai echitabil; acest tip este destul de variabil la nivelul detaliilor și presupune ca cele două elemente să aparțină aceleiași părți de vorbire.
  Cf. fr. *moissonneuse-batteuse*, *fille-mère*, *porte-fenêtre*, *Alsace-Lorraine*, *aigre-doux*.

4. Mecanisme particulare ale derivării

De-a lungul evoluției limbilor romanice s-au creat mecanisme mai degrabă particulare, care pot fi grupate sub niște **principii de derivare**. În funcție de epocă sau de varietățile în discuție, acestea pot fi mai mult sau mai puțin răspîndite.

4.1. Retroformare sau derivare regresivă

Este vorba despre cuvinte simple, formate pe bază de derivate, de exemplu:

fr. *diplomatique* adj. (1721) → *diplomatie* subst. fem. (1790), *diplomate* subst. masc. (1792);
sp. *auditor* → *auditar*; *extradición* → *extraditar*.

4.2. Afixoide

Derivație tipică secolului al XX-lea, în care morfemele lexicale care pot funcționa ca lexeme libere sînt utilizate în serie precum afixele, de exemplu:

auto- (fr. *suggestion*, it. *suggestione*, sp. *sugestión*); *super-*, *télé-* / *tele-*.
N.B. Utilizarea acestor forme ca lexeme libere (fr. *super*) este în mod firesc ulterioară utilizării lor frecvente ca afixe.

4.3. Reduplicație

Reduplicația este ilustrată de tipul fr. *fi-fille*, *mé- mère*, *jou-jou* sau it. *piano-piano*. Ea pune în act expresivitate sau o intensificare lingvistică, adesea fiind caracteristică limbajului infantil și pentru împrumuturile acestuia către limbajul familiar.

4.4. Derivarea fără bază

O formă afixată nu presupune cu necesitate existența unei forme de bază, *fără* afix. Forme sufixate precum fr. *mensu|el* şi *nupt|ial* au intrat în limbă ca latinisme, fără ca bazele teoretice ale tipului **mensu-* sau **nupt-* să fi existat în franceză.

În numeroase cazuri, cuvintele derivate reprezintă **împrumuturi din latină**, în vreme ce baza corespondentă a cunoscut evoluția ca termen moştenit sau semi-savant (de exemplu, fr. *marin vs mer*, *populaire vs peuple* (semi-savant), *cf. supra* nr. 2). În acest caz, relația dintre lexemul liber şi baza de derivare (identice în latină) este ruptă în perioada limbilor romanice; uneori, împrumuturile înlocuiesc baza însăşi (de exemplu, fr. *oral vs bouche*).

- de exemplu, formele fr. *bouv|ier*, *pan|ier*, *pel|age* nu mai permit recunoaşterea vechilor radicali latini BOV(IS), PAN(IS), PEL(L)IS, chiar dacă sufixele sînt evidente (exemple de la Grevisse, § 166 b1; *cf. supra* nr.2).

Pe de altă parte, am văzut deja că spațiul tematic poate cunoaşte variante noi cu ocazia formării lor:

- în fr. *bijou|t|ier*, *congo|l|ais*, sau *vou|v|oyer*, radicalul de la care se pleacă – *bijou*, *Congo*, *vous* – s-a lărgit (spre a evita hiatul între cele două morfeme;
- în fr. *canad|ien*, şi *mot|ard*, radicalul – *Canada*, *mot* – s-a scurtat.

4.5. Derivarea pe baza unui compus

Conseil|ler municipal, *jardin|ière d'enfants*. Aceste formații dețin un statut semantic ambiguu, deoarece primul termen este o formă apocopată a unei alte sintagme: un *consilier* nu este, în fapt, "municipal", ci este vorba despre un "membru al *consiliului municipal*". Această contradicție este puternic resimțită de către vorbitor, ceea ce reduce forța acestui mod de formare.

5. Alte mecanisme de formare a cuvintelor

Derivarea şi compunerea sînt mecanismele cele mai frecvente prin care se formează cuvinte, însă există şi alte procedee a căror productivitate depinde, şi în acest caz, de epocă şi de varietatea în discuție.

5.1. Abrevieri şi acronime

Mecanisme de formare relativ recente, dar foarte productive începînd cu a doua jumătate a secolului al XX-lea, sînt **abrevierea cuvintelor** (apocopa: fr. *metro[politan], vélo[cipède], prof[esseur], impec[cable]*) şi formarea de sigle sau de **acronime**:

- fr. UFR ← *Unité de formation et de recherche* pentru "facultate universitară"
- fr. C.A.P.E.S. /ka'pɛs/ ← *Certificat d'aptitude au professorat de l'enseignement supérieur*; *cf.*derivatul → *capésien*
- it. P.C. < *partito comunista*; *cf.* pronunția /pi'tʃi:/

5.2. Delocutivele

Delocutivele transformă un element de discurs în lexem. Adesea, bazele delocutivelor sînt forme dotate cu o puternică încărcătură pragmatică, care pot evoca un scenariu cu uz dat. Formațiile cele mai frecvente conțin **baze verbale**, însă există şi delocutive pe **alte baze**:

- baze verbale: fr. *je-m'en-foutisme*, (*un*) *m'as-tu-vu*, it. *menefreghismo*, sp. *vaivén*, subst. n. "du-te-vino", *recibí* subst. masc. "primit" (< *recibir* pers. 1 perf.);
- baze pronominale: fr. *vouvoyer* (*cf. supra* nr. 4.4), sp. *vosear*;
- sufixe: sp. *tico* adj. "(limbaj) familiar în Costa Rica" ← *ico* (sufix diminutival foarte productiv în Costa Rica);
- acte enunțiative, de exemplu, formule de salut: fr. *adieu* subst. masc., sp. *adiós* subst masc. it. *addio* subst. masc.;
- *cf* şi latinismele fr. *factotum*, sp. *factótum* sau fr. *fac-similé*, sp. *facsímil*(*e*).

5.3. Încrucişările de cuvinte

Încrucişările de cuvinte reprezintă un tip de (trans-)formare vechi, dar relativ răspîndit. Astfel de interferențe se produc mai cu seamă atunci cînd forma şi sensul a două cuvinte sînt apropiate (*cf. infra* 2.4.7). Cîteva exemple luate din franceză:

– cuvîntul *trouble* pare a proveni din încrucişarea dintre TURBIDUS şi TURBULENTUS (a căror interferență ar fi produs *TURBULUS);

– în cuvîntul *craindre* presupunem o interferenţă între lat. *TREMULARE (← TREMERE) şi un verb celtic, apropiat sub aspect semantic (*cf.* bretonul *kriedien* "faptul de a tremura").

Încrucişările de cuvinte se apropie de **etimologia populară** (*cf.* şi frazeologismul din fr.pop. *il faut mieux*, care este o reinterpretare a lui *il vaut mieux*).

De asemenea, interferenţele mai pot fi conştiente sau voluntare, cum este cazul 'cuvintelor-valiză' (it. 'parole macedonia'), răspîndite începînd cu secolul al XX-lea (de exemplu, fr. *auto*|*bus*, *fran*|*glais* sau *resto*|*route*).

5.4. Defigurările formale voluntare

În sfîrşit, limba cunoaşte şi **defigurări formale voluntare**, care sînt mai mult sau mai puţin conştiente şi care pot decurge dintr-o tendinţă către ludic. Un exemplu clasic este dat de eufemisme, de exemplu *nomina sacra* de tipul *parbleu* (← *pardieu* ← *par Dieu*) pentru a evita numele lui Dumnezeu într-o înjurătură.

Generalizarea acestui mecanism de defigurare a generat ***verlan***-ul (← (*à*) *l'envers* /lɑ̃'vɛr/), un inventar lexical care s-a impus ca jargon argotic în Franceza mijlocului de secol XX. Verlan-ul se întemeiază, după cum o spune şi numele său ludic, pe inversiunea anumitor silabe:

- *pourri* /puRi/ → *ripou* /Ri'pu/;
- *laisse tomber* /tɔ̃'be/ → *laisse béton* /be'tɔ̃/;
- cu adăugarea unei vocale finale: *femme* /fam/ → /møf/;
- analogic: *arabe* /a'Rab/ → *beur* /bøR/ → *rebeu* /rə'bø/.

6. Ponderea diacroniei în formarea cuvintelor

Statutul ambiguu al formării de cuvinte (*cf. supra* nr. 1) se observă în mod particular în coprezenţa de cuvinte construite şi care ţin de epoci de formare diferite. Astfel de lexeme au un statut variabil în **conştiinţa vorbitorilor**. Există:

– cuvinte vechi construite, care, în sincronia actuală **nu sînt recognoscibile** ca atare (de exemplu, fr. *soleil* < SOL + ICULU);
– cuvinte vechi construite care, eventual, sînt recognoscibile ca atare, dar care **nu pot fi cu uşurinţă asignate** formei sau sensului unui

cuvînt de bază (de exemplu, fr. *vis-age* sau *pan-ier*, unde, spre deosebire de bază, sufixul este identificabil în sincronie; *cf. supra* nr. 4.4);

– cuvinte vechi construite care sînt **uşor de identificat** ca atare, dar al căror **sens** s-a **îndepărtat** de cuvîntul de plecare (de exemplu, astăzi, un *lut-ier* construieşte sau repară "viori" şi nu "(a)lăute"; iar fr. *engueuler* "a certa, a ocărî" şi *dégueuler* "a vomita" nu mai formează un cuplu antonimic;
– cuvinte vechi construite, **identificabile** şi **apropiate din punct de vedere semantic** de baza lor, dar al căror mecanism de formare **nu mai este în vigoare** (de exemplu, cazul intermediar al sufixului *-ment* care poate fi în continuare utilizat în franceză pentru a crea adverbe, dar care nu mai cunoaşte restricţii precum în secolul al XVI-lea; productivitatea sa, aşadar, este redusă chiar dacă formele în *-ment* sînt foarte frecvente în uz);
– cuvinte vechi construite, **identificabile** şi **apropiate de baza lor**, al căror mecanism de formare încă este **în vigoare**. De altfel, momentul formării lor este lipsit de importanţă directă pentru **transparenţa** unor astfel de formaţii; de exemplu, *mari-age* [cca 1135], *lang-age* [cca 1160] şi *pas-age* [cca 1165] sînt mult mai vechi decît *régl-age* [cca 1508] sau decît *bizut-age* [cca 1949], dar rămîn pe deplin transparente.

Diferitele categorii prezentate se ordonează într-un **continuum**, între polul mai degrabă lexical (precum cuvîntul autonom *soleil*) şi un pol mai degrabă gramatical (precum cuplul *régler - réglage*). Forme precum *soleil* sînt considerate **opace** (greu de cunoscut) şi fixe, şi ele trebuie înregistrate ca atare în lexicul mental. Forme precum *réglage* rămîn **productive** şi, în consecinţă, pot fi gestionate sub o formă compozită.

N.B. Cercetarea neuro-psihologică presupune, de vreo cincizeci de ani, o 'dublă' gestionare a cuvintelor construite care, sub aspect semantic, sînt transparente şi al căror mecanism de formare este productiv. Cu prilejul decodării, creierul face, în acelaşi timp, apelul la memoria formelor întregi şi încearcă o segmentare a formelor. În funcţie de frecvenţa derivatului în uzul individual, o cale sau cealaltă se dovedeşte a fi mai rapidă. În schimb, pentru producere (codare) este mai rezonabil să presupunem că derivaţii sînt înregistraţi în memoria

lexicală sub forma lor întreagă (ideea respinsă, totuşi, de către generativism).

În momentul formării cuvintelor, mecanismul construcției semantice este **tot transparent**, precum schimbarea semantică propriu-zisă (*cf. infra* 2.4.3 nr. 1). Odată cu evoluția limbii, însă, legătură semantică şi formală dintre bază şi forma construită slăbeşte sau se pierde din diferite cauze:

– schimbări semantice ale cuvîntului construit (de exemplu, fr. *beuté* "caracterul a ceea ce este frumos; calitate a unei persoane frumoase" → "femeie foarte frumoasă");
– schimbări din lumea referenților (precum în exemplul *lutierului*, care indică o transformare în rîndul gusturilor şi al instrumentelor muzicale);
– dispariția de cuvinte de bază (de exemplu, fr. *liesse* "(lit.) bucurie debordantă şi colectivă" rămîne izolat după dispariția v.fr. *lié* "vesel" < LAETUS).

Pe de altă parte, **polisemia** sau slaba specificitate a **afixelor** împiedică uneori posibilitatea de a stabili o legătură imediată între cuvîntul de bază şi derivatul său:

Un exemplu (*cf.* Glessgen, 2012, p. 400 şi urm.): *Trésor de la langue française* (TLFi) reuneşte mai mult de 3000 de derivate în *-iste*. Acestea sînt nume de agent formate cu pornire de la un substantiv sau un adjectiv avînd structura semantică "o persoană X care este în strînsă legătură cu o entitate non-personală Y". Totuşi, variația semantică de la nivelul detaliilor este impresionantă; *cf.* exemplele din subansamblul deja bine circumscris al numelor de profesii:

- un *jurnal-ist* este un "redactor care lucrează în mass-media" (pentru un ziar sau în domeniul audiovizual), iar nu un "vînzător de ziare";
- un *paysagiste* (fr.) este un "pictor care pictează peisaje" sau o "persoană care elaborează planuri de grădini" (două sensuri specifice şi clar distincte), în vreme ce un *visagiste* este un "estetician specializat în a pune în valoare fața", şi nu un "pictor de portrete";
- un *pianiste* (fr.) este un "cîntăreț profesionist sau semi-profesionist la pian", iar nu un "constructor, reparator sau acordeur de piane".

Transparența totală a unui cuvînt construit presupune ca sensul său precis (sensul cuvîntului) să poată fi derivat imediat din sensul bazei și din 'programul' de formare a cuvintelor (sensul formării cuvîntului, *cf. supra* nr. 1), însă exemplele arată că acest caz este departe de a fi cel obișnuit. La nivel de detaliu, așadar, este adesea dificil de identificat maniera precisă în care a fost creată o nouă formă și cea în care, cu acest prilej, s-a edificat sensul acesteia. Lucrul este cu atît mai adevărat pentru studiul formelor vechi.

Totodată, în acest capitol am văzut de mai multe ori că vitalitatea diferitelor **mecanisme de formare a cuvintelor** nu este stabilă. Lucrul acesta este valabil chiar și la nivel macroscopic, pentru varietăți date. Anumite forme ale francezei 'periferice', precum franceza populară din orașe sau franceza din Africa subsahariană sînt foarte productive în momentul de față, în ceea ce privește derivarea (și sub aspectul inovației semantice), mai mult decît franceza standard sau cea familiară din Europa. Acest fenomen se observă și pentru spaniola din America, mai inovatoare astăzi decît cea din peninsulă (în secolul al XVII-lea și chiar în secolul al XIX-lea, era invers).

O ultimă remarcă: marile mecanisme de derivare și de compunere observabile în limbile romanice sînt relativ ușor de interpretat la suprafață, însă fenomenele și interpretarea lor se complică considerabil atunci cînd le observăm îndeaproape (*cf.* reflecțiile lui Rainer, *Spanische Wortbildungslehre*, 1993, și, mai recent, M. Grossmann și F. Rainer, *La Formazione delle parole in italiano*, 2004). **Coexistența** de elemente mai mult sau mai puțin transparente (regulate) și fixe (lexicalizate), de pildă, perturbă orice interpretare a funcționării formării cuvintelor în limbă.

În cazul limbilor romanice, studiul este îngreunat de prezența a numeroase **împrumuturi latine** datînd din toate epocile, atît la nivelul bazelor, cît și la nivelul afixelor, și prin prezența afixelor latine care rămîn recognoscibile și productive, chiar în epoca romanică (*cf.* exemplele *supra* nr. 2.2).

În același timp, posibilitatea de a compara evoluțiile derivative **divergente și convergente** din diferitele limbi romanice procură învățături foarte bogate asupra naturii fenomenelor formării cuvintelor.

Capitolul 2.3

Sintaxa

2.3.0. Studiul sintaxei

Dacă morfologia priveşte formarea şi structura internă a cuvintelor, sintaxa se preocupă de combinarea elementelor lexematice şi gramaticale în unităţi formale şi funcţionale mai largi. Aceste **sintagme** sau grupuri sintagmatice (engl. *phrase*, germ. *Satzglied*) relaţionează apoi pentru a crea propoziţiile şi frazele.

Sintaxa ridică adesea probleme de înţelegere la nivelul studenţilor, care o socotesc a fi deosebit de complexă. La nivelul sintaxei se concentrează trecerea, de importanţă crucială, a **gîndirii organizate** la nivelul creierului către **expresia lingvistică**, obligatoriu **lineară**. Tot ceea ce se întîmplă să fie paralel sau ierarhizat în gîndire şi în reprezentarea cerebrală a limbii trebuie să se exprime într-o suită de elemente, ceea ce induce puternice constrîngeri (*cf. infra* 2.3.3 nr. 1).

N.B. Prezentarea sintetică a principiilor care guvernează morfologia şi sintaxa reflectă un anumit consens stabilit în cadrul disciplinei, cu toate acestea, însă, neîmpărtăşit de toţi gramaticienii zilelor noastre. Există numeroase tentative de interpretare a faptelor gramaticale, începînd cu structuralismul, dar mai mult cu generativismul. Pe marginea structuralismului, gramatica dependenţei (Lucien Tesnière, *Éléments de syntaxe structurale*, 1959) pleacă de la ideea că cuvîntul individual are mereu o legătură de dependenţă directă şi reciprocă cu un alt cuvînt din sînul propoziţiei (relaţie cap-dependent), şi care studiază mai ales relaţiile dintre predicat şi argumentele sale. În ceea ce priveşte generativismul, acesta se sprijină pe gramatica constituenţilor ('Phrase-Structure Grammar', Noam Chomsky, *Syntactic Structures*, 1957), fondată pe principiul unei structuri frastice care se descompune în subentităţi regrupate în nuclee (sintagmatice). Mai recent, denumirea de 'gramatică de construcţie' adună un ansamblu de teorii sintactice interpretative (mai degrabă decît descriptive, *cf.*, de exemplu, Charles

Fillmore *et. alii*, *Regularity and idiomaticity in grammatical constructions*, 1988). Prin viziunea lor holistică, care depășește cadrul strict sintactic al construcțiilor de limbaj, aceste abordări se opun diviziunii riguroase dintre sintaxă și lexic pe care le operează gramatica generativă (*cf* și William Croft, *Radical Construction Grammar*, 2001; *cf*. P. Koch, *Es gibt keine Konstructionsbedeutung ohne Bedeutungswandel*, 2012). Prezentarea noastră se întemeiază pe noțiunile de gramatică a dependenței care se integrează într-un model funcțional al sintaxei (argumentarea noastră și exemplele au la bază texte cu ascendență metodologică variată, *cf*. manualele LRL (mai ales W. Oesterreicher), LangTyp (W. Raible, G. Bossong etc.), RSG și CambrHist, precum și *Compendio di sintassi italiana*, 2009, al lui N. La Fauci).

Fraza constituie o entitate sintactică autonomă. Ea constituie un ansamblu ierarhizat în care sînt dispuse elementele diferitelor grupuri sintagmatice ('constituenții'). În fapt, dacă lexemele verbalizează entități semantice izolate (*cf. infra* 2.4.2), sintaxa stabilește legăturile care se instaurează între acestea. Fraza realizează astfel **aserțiunea** (germ. *Sachverhaltsausdruck*) care pune în legătură un predicat (grup verbal în sens strict) și argumentele (mai ales grupurile nominale).

N.B. Punerea în relație (asertivă) a unui predicat cu argumentele sale traduce o referință extralingvistică ce leagă diferite entități (o 'stare de lucruri', calc din germ. *Sachverhalt*, conceptualizat de L. Wittgenstein). Filosofia limbajului presupune că propoziția construiește astfel categoria 'adevărului': în afara propoziției nu putem avea 'adevăr' și 'fals'. În această logică, aserțiunea, predicatul și argumentele devin «instrumente pentru a percepe lumea precum retina și nervul optic» (G. Bossong, *Ausdruckmöglichkeiten für grammatische Relationen*, LangTyp, art. 48, p. 658).

Relația sintactică dintre predicat și argumente poate fi concepută ca '**relație fundamentală**' (*cf*. W. Raible, LangTyp, art. 1, p. 15). Mai exact, relaționarea dintre un predicat (sau nod predicativ, P) și argumente – sau, în terminologia folosită aici, **actanți** (A1... An) – creează o 'propoziție' care, totodată, atribuie acestei relații o dimensiune temporală:

- *maşina*$_{A1}$ *merge*$_{P}$
- *Paul*$_{A1}$ *a vîndut*$_{P}$ *casa*$_{A2}$

Fraza adaugă acestei '**propoziții**' informații complementare care permit integrarea ei în contextul sintagmatic şi pragmatic. În felul acesta, propozițiile din cele două exemple precedente pot funcționa aşa cum sînt ca fraze autonome, însă într-un context concret ele necesită specificații prin **circumstanțiale** (C):

- *În sfîrşit, de la revizie*$_{C}$ *maşina*$_{A1}$ *merge*$_{P}$, *bine*$_{C}$.
- *În ciuda obiecțiilor părinților săi*$_{C}$, *săptămîna trecută*$_{C}$, *Paul*$_{A1}$ *a vîndut*$_{P}$ *casa*$_{A2}$.

N.B. Dacă actanții sînt impuşi de valența predicatului (*cf. infra* 2.3.2 nr. 3.1), circumstanțialele sînt elemente subsidiare şi deplasabile deoarece se află la exteriorul cadrului predicativ; anumite teoretizări includ circumstanțele într-un cadru de valență 'larg'.

Definirea sintactică a frazei conform modelului asertiv are o lungă tradiție în lingvistică, ea urcînd pînă la Aristotel. Definiții, nu doar alternative, ci şi paralele, pun în prim plan 'predicația' (definiție semantică) sau 'modalitățile de enunțare' (definiție pragmatică).

În fapt, fraza exprimă o **predicație**, atribuind proprietăți unui subiect (*Paul a vîndut casa* oferă informații asupra lui *Paul*). În această optică, 'predicatul' înglobează nu doar grupul verbal (GV), dar deopotrivă şi actanții şi circumstanțialele legate de verb, în afară de subiect.

Pe de altă parte, fraza integrează o **modalitate de enunțare** precum aserțiunea (sau 'declarația') dar şi interogația, exclamația sau injoncțiunea (*ajută-mă!*).

În esență, materia tratată în acest capitol se sprijină pe modelul asertiv (*cf. infra* 2.3.3 nr.1), ea înglobînd mai întîi cele două tipuri de constituenți evidenți ai propoziției: **grupul nominal** (GN, corespunzînd argumentelor sau actanților) şi **grupul verbal** (GV, corespunzînd predicatului). Vom lua apoi în discuție cîteva chestiuni fundamentale, mai direct legate de **frază**.

2.3.1. Grupul nominal (GN) în Romania

1. Rolurile sintactice şi 'actanții'

Structurarea actanților într-o propoziție urmează **două logici**: **rolurile semantice** ierarhizate se opun mai ales agentului (provocator al acțiunii) şi pacientului (entitatea afectată de acțiune; de exemplu, *omul*$_{\text{AGENS}}$ *ridică o piatră*$_{\text{PATIENS}}$); în ceea ce priveşte **rolurile sintactice**, acestea opun subiectul obiectului, şi sînt exprimate printr-o ordine lineară sau de către mărci gramematice (*cf. infra* 2.3.3 nr. 2). În acest caz, vorbim despre 'actanți' (care comportă, în afară de subiect şi de obiectul 1, mai ales obiectul 2): *Petru*$_{\text{S}}$ *a dat Mariei*$_{\text{O2}}$ *un cadou*$_{\text{O1}}$).

> N.B. Rolurile semantice şi sintactice pot fi combinate cu o destul de mare libertate: de altfel, rolul semantic al agentului este adesea exprimat prin rolul sintactic de subiect; rolul pacientului corespunde adesea obiectului 1, recipientul sau beneficiarul obiectului 2 (pentru o prezentare detaliată a rolurilor semantice *cf. infra* 2.3.3 nr. 3.2) De asemenea, se pot produce blocaje: de pildă, rolul de agent nu poate fi exprimat niciodată prin obiectul 1.

Reprezentarea actanților cunoaşte o transformare radicală între latină şi limbile romanice. Latina urmează un **model flexionar** foarte pronunțat, în vreme ce limbile romanice marchează diferiții actanți mai ales prin **grameme** de tip aglutinant şi prin **poziția** în propoziție (*cf. supra* 2.2.1 nr. 3.4). Această transformare este însoțită de alte restructurări din cadrul grupului nominal şi în configurarea propoziției.

2. Grupul nominal (GN) şi componentele sale

Grupul nominal (sau sintagma nominală) se compune în jurul unui nucleu substantival (sau 'cap' al GN), la care se pot adăuga elemente de **determinare** şi de **modificare**. Aceste elemente constituie un continuum care înglobează 'epitete' (adjective calificative) şi propoziții relative, dar mai ales determinanți. Aceştia din urmă au rolul de a specifica referința substantivului la interiorul discursului şi în raport cu contextul extralingvistic (actualizare), în vreme ce epitetele şi propozițiile relative au drept rol principal modificarea

(sau caracterizarea) substantivului şi a conţinutului său semantic. Dacă, aşadar, determinarea face apel mai degrabă la grameme, modificarea este operată de către lexeme şi de construcţiile cu bază lexicală.

N.B. În sînul propoziţiei, GN poate îndeplini o funcţie argumentativă (de exemplu, de subiect: *Copiii dorm*), predicativă (de atribut: *Aceştia sînt copii*) sau o combinaţie între funcţiunile argumentativă şi predicativă, în construcţii numite 'existenţiale' (*există copii*).

3. Determinarea

În cea mai mare parte a cazurilor, nucleul substantival al unui GN este îmbogăţit prin elemente de **determinare** care, totodată, aduc o **specificare** (de exemplu, argumentul *cei doi cîini ai săi* este constituit din substantivul *cîini*, din determinantul posesiv *ai săi* şi din numeralul *doi*).

N.B. **Numele proprii** urmează o logică diferită deoarece specificarea lor este inerentă (*cf. infra* 2.4.1 nr. 2; 2.4.6 nr. 1). În consecinţă, ele nu cunosc obligativitatea articolului sau a adjectivului determinativ (La Fauci, *Compendio...*, 2009, p. 139, vorbeşte de 'nomi nudi').

În latină, determinarea revine numărului substantivelor (*glaudius imperatoris vs tres infantes*). În schimb, latina nu cunoaşte determinarea sau indeterminarea referenţială (fr. *le*/*un*), nici determinarea parte-întreg (*bibit vinum = il boit du vin* sau *le vin*). Acestea sînt introduse în limbile romanice de către **articol**, inovaţie care se înscrie într-o tendinţă generală, observabilă şi în alte limbi indoeuropene:

- sg. *le loup*, sp. *el lobo*, it. *lupo vs un loup*, *un lobo*, *un lupo*;
- pl. *les loups*, *los lobos*, *i lupi vs des loups* (formă unică), *lobos* / *unos lobos*, *lupi* / *dei lupi*;
- româna postpune articolul hotărît – dar nu şi pe cel nehotărît –, cu encliza grafică (*lupul*, *lupii*).

N.B. Articolul hotărît provine din pronumele demonstrativ (ILLE, pentru franceză şi majoritatea limbilor romanice), articolul nehotărît din numeralul UNUS. Cele două sînt însoţite multă vreme (pînă la încheierea gramaticalizării lor) de efecte semantice şi pragmatice, legate de specificitate şi de individualizare.

Articolul apare **către anul 700** şi se impune progresiv: în v.fr. încă nu este obligatoriu şi, în consecinţă, îşi păstrează o anumită încărcătură semantică, în plus faţă de valoarea sa gramaticală. El devine **obligatoriu** în fr. (mai puţin în cazul excepţiilor: *avoir faim*), unde compensează pierderea (în plan oral) a mărcilor nominale postpuse de gen şi de număr, dispărute din raţiuni fonetice. În celelalte limbi romanice, articolul este stabil, dar poate fi omis în anumite condiţii.

N.B. În afara cazului numelor proprii, deja menţionate, omisiunea intervine în vecinătatea substantivelor abstracte sau a substantivelor după prepoziţie, precum şi la pluralul nehotărîtelor, în poziţia de complement de obiect: sp. *también invitó extranjeros*, it. *ha invitato anche stranieri vs* fr. *il a aussi invité des étrangers*.

În franceză, absenţa articolului zero este parţial corelată cu utilizarea **articolului partitiv** (*du*, *de l'*, *de la*). Acesta implică neutralizarea opoziţiei de număr pentru obiectele care nu se numără (*mass nouns*): fr. *du vin* corespunde cu *un vin* sau cu *à des vins*.

Pe de altă parte, notăm că în mod excepţional, articolul poate funcţiona în absenţa substantivului determinat, apropiindu-se astfel de o formă pronominală. În fapt, este posibilă suprimarea elementului nominal în prezenţa unui adjectiv modificator (caracterizator): *le chien noir* → *le noir*, sp. *el perro negro* → *el negro*, it. *il cane nero* → *il nero*. Este vorba aici despre forme de reducţie care se opun adevăratelor pronume (sp. *lo negro*), it *quello nero*), dar care joacă un rol sintactic de tip nominal.

N.B. Aceeaşi reducţie poate interveni în prezenţa unui determinant nominal de specificare: *les deux pays* → *les deux*, *los dos países* → *los dos*. Înaintea unui epitet nominal, reducerea este posibilă în spaniolă (*la casa del vecino* → *la del vecino*), dar nu şi în franceză, care face apel la o formă pronominală (*la maison du voisin* → *celle du voisin*).

4. Modificarea

Elementele de **modificare** (facultative) pot adăuga grupurilor nominale o caracterizare dincolo de determinarea lor. Un substantiv, funcţionînd ca nucleu al unui GN, poate fi modificat în variate feluri: prin adjective epitet (it. *una strada stretta*), prin construcţii relative

(sp. *el hombre que está hablando*) sau prin alte elemente nominale (*les photos de nos amis*).

Aceste elemente diferite ocupă o **poziție** mai mult sau mai puțin determinată la interiorul GN. În limbile romanice, elementele modificatoare sînt, cel mai adesea, postpuse elementului modificat (însă: *ces trois belles vs maisons vs c'est un garçon sympathique*, sp. *ha preparando una cena estupenda*; *cf. infra* ordinea constituenților 2.3.3 nr. 5).

> N.B. Fac excepție soluțiile divergente, precum în română, unde articolul hotărît postpus antrenează o întreagă determinare la dreapta (*prietenul meu cel mai bun vs cel mai bun prieten al meu*). În vechea franceză, adjective sau epitete calificative pot fi antepuse cu ușurință (*sa blanche barbe tiret*, *le rei cort* "curtea regelui"), *Dieu merci*. Precum în alte părți din acest capitol, exemplele sînt împrumutate de la W. Oesterreicher, LRL II/1, art. 107).

Dacă modificatorii se plasează mai cu seamă după elementul modificat, poziția **adjectivelor epitet** depinde și de semantismul lor. Dacă prevalează elementul de identificare (specificare), acestea se află mai degrabă la stînga (același este cazul judecăților de valoare sau de mărime), dacă prevalează elementul descriptiv sau caracterizator, ele se plasează la dreapta:

> De exemplu: sp. *nueva botella* "nouă sticlă" *vs botella nueva* "sticlă nouă", *bobre mujer* "sărăcă femeie" *vs mujer pobre* "femeie săracă"; de asemenea, *cf.* "cele trei frumoase case albe": *las tres hermosas casas blancas*, *le tre belle case bianche*.

Orice distanțare de aceste reguli generează efecte particulare la nivelul sensului:

- sp. *mi pariente vs el pariente mío*
- *ese hombre vs el hombre ese*
- *no tiene ninguín motivo vs no tiene motivo ninguno*

În planul sintagmelor individuale, adjectivul calificativ poate fi pus în relație cu **subordonata relativă** la nivelul propozițiilor (de exemplu, *les enfants heureux* devine *les enfants qui sont heureux*).

> N.B. Se disting propoziții relative restrictive și non-restrictive (de exemplu, *mes cousines qui habitent la campagne sont venues vs mes*

cousines, qui habitent la campagne, sont venues. Aceste două tipuri de relative mai sînt numite determinative, respectiv explicative).

Modificarea GN se poate realiza şi prin alte **elemente nominale**:

– locul epitetului poate fi ocupat nu doar de către adjective, ci şi de către substantive, care sînt imediat juxtapuse elementului determinat (de exemplu, fr. *conflit Iran-Iraq*, *opposition verbe-nom*; *cf.*, mai ales combinaţiile cu un nume propriu, precum fr. *le président Mitterand*, *la Cathédrale Notre-Dame*, it. *la Piazza San Marco*, *il volcano Etna*, sp. *el río Ebro*, *el planeta Venus*); în acest caz, substantivul modificator adaugă o caracteristică referitoare la identitatea substantivului modificat. Astfel de construcţii se aseamănă sub aspect formal cu anumite substantive compuse (de tip *chou-fleur*), însă, din punct de vedere funcţional, cel de-al doilea element, epitetul, este subordonat la nivel sintactic celui dintîi;
– epitetul nominal trebuie distins de apoziţia nominală în care numele modificator subordonat constituie nucleul unui al doilea GN, detaşat în apoziţie (de exemplu, *il leone*$_{GN1}$, *re degli animali*$_{GN2}$).
– după cum tocmai am văzut, o construcţie prepoziţională poate, deopotrivă, să funcţioneze ca atribut (de exemplu, *la maison de mon père*). La rîndul său, acest atribut formează un GN introdus de o prepoziţie. Sintagmele nominale de tip N + de + N_2 sînt extrem de frecvente în limbile romanice (de exemplu, fr. *la ville de Rome*, sp. *el mes de mayo*; fr. *un amour d'enfant*, sp. *una joya de criada*; fr. *maison de campagne*, *tremblement de terre*, sp. *sala de espera* "sală de aşteptare").
Cf. forma specifică v.fr. şi v.occ, a acestei construcţii (caz regim absolut): v.fr. *la maison mon père* (= *de mon père*). Tipul supravieţuieşte în franceza modernă, în cadrul anumitor relicte, precum *hôtel-Dieu* (= hôtel de Dieu) sau *Château-Thierry* (= château de Thierry).

În sfîrşit, ar fi de adăugat două observaţii:

1. **Sintagma adjectivală** se supune regulilor sintagmei nominale: adjectivul romanic poate fi determinat de elemente antepuse (*trop tard*) sau postpuse (*le plus beau de mes rêves*), ea poate fi modificată de elemente postpuse (*plein d'eau*, *content de rester à la maison*), care funcţionează ca complemente ale adjectivului.

2. Un GN mai poate fi înlocuit de un **grup pronominal** (*Son frère aîné est parti* → *il est parti*). În acest caz, pronominalizarea se referă nu numai la nucleul nominal, ci şi la componentele sale cu rol de determinanţi şi de modificatori.

Pe de altă parte, pronumele romanice sînt în măsură să admită modificatori proprii, plasaţi la dreapta: *moi seul*, sp. *yo mismo*, it. *io stesso*, *rien de plus étrange*, *nada de lo que tú dices* (*me convence*), *niente di nuovo*.

2.3.2. Grupul verbal (GV) în Romania

1. Componentele GV

Grupul verbal (GV) comportă un nucleu verbal (predicat) şi determinanţii săi facultativi imediaţi: negaţia (sp. *nunca canta*), adverbe (fr. *vendre cher*) şi verbe modale sau auxiliare (port. *debo cantar*) ale căror poziţii sînt mai mult sau mai puţin determinate.

N.B. Definiţia noastră pentru GV este mai restrînsă decît cea a gramaticii generative, pentru care sintagma sau propoziţia verbală cuprinde predicatul şi determinanţii săi, dar şi toate complementele sale. Definiţia restrînsă are avantajul de a se concentra asupra evenimentului verbal care deja rezumă o cantitate impresionantă de informaţii, cel puţin în limbile indoeuropene. Acesta evocă persoanele implicate precum şi conţinutul actului enunţiativ şi al evenimentului în cauză şi plasează aceste din urmă elemente într-un cadru spaţio-temporal. Astfel de informaţii sînt încifrate fie de categoriile verbale de bază (persoană şi număr [*cf. supra* 2.2.1 nr. 3.2], diateză, timp, mod, aspect, *cf. infra* nr. 5-6) şi de modul de acţiune (*cf.* nr. 2), fie de o încifrare lexicală. La acestea se adaugă informaţii legate de sensul lexical al verbului şi de valenţa sa. Mijloacele gramaticale şi lexicale, aşadar, interacţionează strîns la nivelul semanticii grupului verbal şi în procesul de intrare a acestuia în propoziţie.

Negaţia simplă este antepusă în mod obişnuit în limbile romanice (de asemenea în latină pentru forma de contact *non*, *ne*): sp. *no canta*, *no cantar*, port. *não canta*(*r*), it. *non canta*(*re*), rom. (*a*) *nu cînta*. Excepţia o constituie franceza, cu negaţia discontinuă de tip *ne ... pas* (tipul din franceza îngrijită *je ne sais* este supus restricţiilor lexicale; dimpotrivă, pierderea, în franceza familiară, a primului

element, s-a generalizat. Diferitele forme ale negației întărite sau supracompuse sînt, însă, postpuse (sp. *no canta nunca*, it. *non lo credo mica*).

Verbele auxiliare sînt mereu antepuse verbului principal (*cf. infra* 3.3 perifraza), în vreme ce **adverbele** sînt postpuse în mod obişnuit. În cadrul unei perifraze, adverbul poate fi intercalat (*elle ne l'a certainement pas encore rencontrée*).

> N.B. Limita dintre un **adverb** care modifică grupul verbal (*il parle très bien français*; *il reprit ses esprits curieusement*) şi un complement circumstanțial modificator al întregii propoziții, subiect inclus (*il parle le français très bien*; *curieusement, il reprit ses esprits*) este delicată uneori (de exemplu, *il parle très bien*).

Reținem că adverbul poate funcționa în afara GV, ca element modificator al sintagmei adjectivale (*elle est* [[*très*]$_{ADV}$ [*jolie*]$_{ADJ}$]$_{SADJ}$) sau singur, ca echivalent al unei propoziții (*Oui*/*Assurément!*). Pe de altă parte, sintagma adverbială se lărgeşte datorită altor adverbe (*Il travaille vraiment bien*), adesea marcînd gradația (*Il saute plus*/*moins*/*aussi haut*). În anumite situații, el prilejuieşte construcții mai complexe, care fac apel la complemente prepoziționale (*J'ai agi* [[*conformément*]$_{ADV}$ [*à la loi*]$_{SP}$]$_{SADV}$).

Grupul verbal poate fi simplu (sp. *scribe*) sau complex (sp. *no ha estado escribiendo nunca mucho tiempo*). În mod normal, el intervine ca element formator al unei propoziții, însă poate avea valoarea unei fraze.

Vom prezenta pe scurt mijloacele lexicale care determină evenimentul verbal: modurile de acțiune şi sensul lexical, valența, tranzitivitatea, perifrazele şi diatezele. Apoi, vom trata elementele gramaticale ale timpului, modului, aspectului (TMA), care determină ancorarea spațio-temporală a actului enunțiativ şi a evenimentului raportat.

2. Modurile de acțiune şi sensurile lexicale

2.1. Modurile de acțiune

'**Modurile de acțiune**' (din germ. *Aktionsart*) descriu maniera în care se desfăşoară acțiunea exprimată de către verb. Rolul lor este de a semnala una din cele cinci etape ale acțiunii, care structurează orice

eveniment verbal (pre-inițial, inițial, progresiv, terminal, post-terminal):

- *inițial* – marchează începutul acțiunii; tipul este rar în Romania: sp. *tomo y me voy* "mă pornesc la drum" (*cf.* engl. *get moving*!), sp. *me pongo a escribir*, fr. *je me mets à écrire*, rom. *mă apuc să scriu*;
- *progresiv* – descrie o acțiune în desfășurare: sp. *está cantando*, *sigue cantando*, *ando escribiendo*, fr. *je suis en train d'écrire* (corespunzînd exemplelor date, *rêvasser*, *cantare*);
- *terminal* – marchează sfîrșitul; este un tip romanic obișnuit: sp. *acabo de cantar*, fr. *je viens de chanter*;
- *pre-inițial* și *post-terminal* – corespunzînd formelor perifrastice de viitor (*voy a cantar*, *je vais chanter*) și de perfect (*he cantado*, *j'ai chanté*).

Modurile de acțiune se exprimă mai ales sub forma gramaticalizată a acestor exemple care corespund 'perifrazelor' verbale (*cf. infra* nr. 4). Cu toate acestea, ele pot dobîndi o expresie lexicală (de exemplu, *rêvasser* în loc de *rêver* -, lat. *cantare* în loc de *canere*; în aceste două cazuri, este vorba despre forme iterative care întîlnesc modul progresiv).

În Romania, modurile de acțiune nu interferează decît în puncte precise cu triada TMA (timp - mod - aspect) (*cf. infra* nr. 6), totuși însă, rolul lor este constitutiv pentru evenimentul verbal. Gramaticalizarea celor cinci etape ale acțiunii este dezvoltată mai cu seamă în Iberoromania.

N.B. Din punct de vedere terminologic, modurile de acțiune sînt numite și 'faze' și uneori, 'aspect' într-un sens larg (a nu se confunda cu sensul obișnuit al aspectului – perfectiv *vs* imperfectiv – *cf. infra* nr. 6.2).

2.2. Grupele semantice de verbe

Sensul lexical al verbelor depinde, înainte de toate – în mod natural – de domeniul lexicului. Gruparea verbelor, însă, sub concepte mai generale poate întîlni semantica lexicală. Marea distincție fundamentală opune procesele sau evenimentele (*a face*, *a scrie*) stărilor (*a fi*, *a cunoaște*, *a iubi*, *cf.* Z. Vendler, *Linguistics in Philisophy*, 1967). Un sens modal sau temporal poate fi exprimat la nivelul propoziției de către **verbe modale** (*a vrea*, *a trebui*, *a putea*), verbe epistemice (*a crede*, *a ști*) sau de cele de mișcare (*a merge*). Alte

categorii fundamentale privesc existența (sp. *faltan posibilidades para los niños*) sau întîmplarea (sp. *salió el sol*), fenomenele psihice (sp. *me duele la cabeza*, *me gusta el vino*) sau dispoziția a ceva (fr. *prêter*, *vendre*). Verbele care exprimă un act ilocutoriu (*cf. supra* 1.3.2 nr. 2) descriu totodată actul enunțiativ în care acestea sînt implicate (*a constata*, *a pretinde* / *a cere*, *a ordona, a dori* / *a saluta*, *a avertiza*, *a promite*, *a reproșa* / *a cere scuze* / *a numi*, *a dezmoșteni*).

Gruparea verbelor pe grupe de concepte implică perspectiva psiho-lingvistică şi cognitivă, şi se înscrie într-o reflecție mai generală asupra conceptelor lexicale care permite o mai bună explicare a sensurilor sintactice.

3. Valență şi tranzitivitate verbală

3.1. Cadrul de valență al verbelor

Valența verbală (adică numărul pozițiilor actanțiale guvernate de un verb) este legată în mod direct de sensul lexical precum genul de un substantiv sau restricțiile de uz de cuvinte (*cf. infra* 2.4.4 nr. 2.5/2.6). Vom prezenta mai jos aspectele semantice şi sintactice ale actanților în cadrul propoziției; iată, totuşi, principalele posibilități:

- prezența agentului sau a pacientului, în cazul verbelor monovalente, cu un singur actant:
  - *Pierre*$_{\text{AGENS}}$ *dort*, *La porte*$_{\text{PATIENS}}$ *s'ouvre*
- prezența agentului şi a pacientului (chiar a beneficiarului), în cazul verbelor bivalente, cu doi actanți:
  - *Paul*$_{\text{AGENS}}$ *mange une pomme*$_{\text{PATIENS}}$, *Marie*$_{\text{AGENS}}$ *pense à sa soeur*$_{\text{BEN}}$
- prezența a trei elemente, în cazul verbelor trivalente, cu trei actanți (agent, pacient, beneficiar):
  - *Pierre*$_{\text{AGENS}}$ *prête le livre*$_{\text{PATIENS}}$ *à Marie*$_{\text{BEN}}$

Mărcile actanților şi prezența circumstanțelor diferă mult de la un verb la altul, sau – pentru unul şi acelaşi verb – de la un cadru al valenței la un altul (*il joue de la flûte vs il joue au foot*). Pentru un **cadru al valenței** dat, chiar şi combinatorica lexicală a cuvintelor cunoaşte restricții importante (ce nume apar frecvent cu un verb? în ce ordine? (*cf. infra* 2.3.3)). Constrîngerile uzului se observă limpede în dicționarele de valență (de exemplu, Blumenthal / G: Rovere, *PONS-Wörterbuch der italienischen Verben: Konstruktionen etc.*,

1988) şi în studiile asupra colocaţiilor verbale şi nominale (de exemplu, A. Stein, *Semantik und Syntax italienischer Verben*, 2005b sau G. Gross, *La sémantique de la cause*, 2009).

> N.B. Diferitele cadre de valenţă ale unui aceluiaşi verb se leagă adesea de diferite sensuri lexicale (*il pense déjà aux vacances* = "se gîndeşte" *vs il pense que tu as raison* = "crede"). Din această perspectivă, valenţa este subordonată semanticii lexicale. În alte cazuri, diferitele cadre corespund variantelor libere, fără distincţie semantică (*il a hérité d'une maison vs il a hériteé une maison de son père*).

Variaţia este maximă pentru **circumstanţele facultative** sau libere, determinate de sensurile diferitelor argumente şi de uz, într-o epocă dată (*il travaille la nuit* / *pendant les vacances* / *pour gagner sa vie* / *sans avoir vérifié ses outils*). De altfel, acest grad ridicat de variaţie este un element constitutiv al definiţiei circumstanţelor facultative.

Transformarea cadrelor între care se manifestă valenţele şi ale prepoziţiilor pe care acestea le comportă este extrem de frecventă în diacronie: se întîmplă adesea ca un verb din v.sp. sau din v.fr. să prezinte un alt cadru al valenţei în secolul al XX-lea, chiar dacă, de altfel, sensul lexical rămîne intact. În paralel se produc schimbări la nivelul argumentelor, legate în mod obişnuit de un verb sau la nivelul prefixelor verbale. Stabilitatea unui radical şi a sensului său lexical poate să nu excludă un număr mare de transformări. Este dificil de evaluat astăzi impactul acestora deoarece cercetările istorice asupra colocaţiilor verbale încă nu sînt foarte avansate (singurul dicţionar istoric care ţine cont în mod sistematic de contextul verbal este marele *Diccionario de construcción y régimen* al lui Cuervo *cf. infra* 2.4.8 nr. 2.4).

3.2. Verbe tranzitive şi intranzitive – inacuzative şi inergative

Conceptul de valenţă verbală este înrudit cu cel de **tranzitivitate**, şi anume capacitatea unui verb de a gestiona complemente ale obiectului. Mai întîi, se disting verbele tranzitive, care admit complemente ale obiectului, şi verbe intranzitive, care nu le admit; reţinem că în cazul a numeroase verbe tranzitive, obiectul

poate fi înlăturat (de exemplu, *Paul manîncă un măr vs* uzul absolut: *Paul mănîncă*).

Mai exact, un verb **tranzitiv** creează un raport sintagmatic între un subiect şi un complement al obiectului (O1, 'monotranzitiv'). Acesta din urmă este de obicei un complement al obiectului direct (nemarcat: it. *vede la sua fidanzata*), alteori un complement al obiectului indirect, în limbile romanice introdus printr-o prepoziție (fr. *il pense à son amie*). Verbele construite cu două complemente ale obiectului (avînd, aşadar, rolurile sintactice de O1 şi O2) se numesc 'bitranzitive' (de exemplu, fr. *Marie prête le livre*$_{O1}$, *à Pierre*$_{O2}$, sp. *Le ha dado a mi hermana*$_{O1}$ *una manzana*$_{O2}$).

Verbele **intranzitive**, în schimb, nu admit complemente ale obiectului. Totuşi, ele pot fi însoțite de complemente circumstanțiale facultative (de exemplu, *elle dort à la maison*$_{C}$, it. *quest'uomo ride senza motivo*$_{C}$).

Verbelor tranzitive şi intranzitive li se adaugă categoria verbelor **atributive** (sau 'copulative'). Şi acestea sînt lipsite de complement al obiectului, dar relaționează un subiect cu un atribut (de exemplu, verbele *a fi* şi *a părea* sau, ocazional, it. *è nato povero*).

În sfîrşit, tranzitivitatea unui verb implică un **auxiliar** definit în forme perifrastice: în franceză, verbele tranzitive şi cea mai mare parte a verbelor intranzitive utilizează auxiliarul *avoir*, puține verbe intranzitive auxiliarul *être* (verbele pronominale precum *se laver* şi anumite verbe care au utilizare perfectivă, precum *aller* sau *sortir*).

O a doua distincție importantă se referă doar la verbele intranzitive. Aceasta opune caracterul lor 'inacuzativ' celui 'inergativ' (*cf.* La Fauci, *op.cit.*, p. 88-93). Această distincție, introdusă de către D. Perlmutter (*Impersonal passives and the unaccusative hypothesis*, 1978) se referă în mod specific la **proprietățile subiectelor lor**: verbele intranzitive conjugate cu *être* solicită acordul participiului trecut cu subiectul lor gramatical (*Marie est tombée vs Les enfants ont rigolé*). Acest subiect gramatical îşi asumă, astfel, unele dintre proprietățile unui obiect 1 din construcțiile tranzitive, deoarece el nu corespunde rolului semantic al unui agent (de exemplu, *Marie*$_{PATIENS}$ *tombe*). După La Fauci, acest subiect se află «in rapporto commutativo con la funzione di oggetto diretto» (*Compendio...*, p. 90). Un astfel de verb este numit '**inacuzativ**'.

Verbele inacuzative se definesc prin contrast cu verbele numite '**inergative**'. Acestea din urmă se utilizează cu auxiliarul *avoir* în formele compuse și au subiecte 'normale', care nu-și asumă proprietățile unui obiect 1.

Dacă subiectele verbelor inacuzative tind către polul pacientului semantic, subiectele verbelor inergative îndeplinesc, în mod prototipial, funcțiunea semantică de agent (inerg.: fr. *Les enfants*$_{\text{AGENS}}$ *rigolent vs* inacc.: *Marie*$_{PATIENS}$ *tombe*).

N.B. Se constată o asemănare, atît semantică, cît și sintactică între subiectele propozițiilor intranzitive inacuzative și subiectele care apar în construcțiile pasive (de exemplu, it. *La porta*$_{\text{PATIENS}}$ *è stata aperta*; *cf.* La Fauci, *op. cit.*, p. 90).

4. Perifraze verbale

Categoriile verbale propriu-zise se articulează în interacțiune cu mijloace mai degrabă lexicale (amintite *supra*). Dacă, în general, limbile romanice păstrează destul de bine tipul flexionar latin, totuși, ele introduc numeroase construcții perifrastice care reprezintă o inovație consecventă. Aceste perifraze se utilizează pentru diferite trăsături morfo-sintactice:

- diateza (construcție pasivă: fr. *La porte a été ouverte vs* activă: *il a ouvert la porte*);
- timpul (de exemplu, perfect compus: fr. *elle est arivé*, mai mult ca perfect: *elle était arrivée*);
- aspectul (de exemplu, prezentul progresiv: sp. *estoy durmiendo vs* prezentul simplu: *duermo*);
- modul (prin verbe modale, de exemplu: fr. *il veut partir*, *elle peut chanter*).

Complementaritatea dintre flexiune și perifrază a devenit o trăsătură esențială a sistemului verbal romanic.

Perifrazele verbale se referă la orice auxiliarizare a verbelor care enunță procesul principal, inclusiv pentru exprimarea modului acțiunii evocat anterior. Cîteva reguli generale:

– cel mai ades, verbul principal ia o formă neflexionată (participiu, infinitiv, gerunziu);

– verbul auxiliar poate varia: HABERE, ESSE(RE) - STARE, TENERE; VOLERE (pentru VELLE); VENIRE; FACERE;
– el este situat mai ales înaintea formei verbului principal (cu excepția viitorului şi a condiționalului, *cf. supra* 2.2.2 nr. 4.3 şi *infra* nr. 7.3 şi *cf.* construcțiile alternative medievale: v.fr. *grant joie menee avoit*);
– forma verbală principală se poate acorda în gen (şi în număr) cu subiectul (fr. *je suis venue*; it. *le ragazze sono venute*) sau cu obiectul ((*la lettre*) *je l'ai écrite*; it. *l'ho scritta vs* sp. *la he escrito*);
– uneori, o prepoziție leagă verbul auxiliar şi verbul principal (sp. *estoy por hacer*, *voy a jugar*).

N.B. La începutul istoriei formării perifrazei, verbul auxiliar poate fi lesne separat de verbul principal (v.fr. *jo ai paiens veiiz*, *Chanson de Roland*). Cu timpul, odată cu gramaticalizarea construcției perifrastice, se instaurează un proces de apropiere şi, eventual, de sudură; în limbile romanice actuale, doar adverbele şi particulele de negare pot fi intercalate.

Perifrazele evidențiază la nivel semantic *deixis*-ul (*cf. supra* 1.3.2 nr. 1) temporal (precum viitorul perifrastic), precizează elemente modale sau întăresc aspectul progresiv (sp. *Juan está yendo a misa los domingos*, port.braz. *O brasileiro está comendo menos melão espagnol e argentino* / port. *O brasileiro está a comer...*).

Perifrazele verbale din limbile romanice reflectă – la momentul introducerii lor – o tendință către transparența şi expresivitatea informațiilor gramaticale. Precum pronumele demonstrative compuse, încărcătura semantică inițială se pierde apoi, iar elementul se desemantizează cu prilejul gramaticalizării sale.

5. Diateză şi dispoziție

5.1. Exprimarea pasivului şi dispoziția

Diateza (activ/pasiv = *genus verbi*) cunoaşte schimbări importante în trecerea de la latină la limbile romanice: deponentele dispar iar pasivul slăbeşte sub aspect morfologic, funcțiile sale fiind preluate în parte de forme perifrastice reflexive ('**pasiv reflexiv**': fr. *il s'est fail mal voir*). Deopotrivă, ele pot fi preluate de către un pasiv perifrastic simplu (*le camion a écrasé le chat → la chat s'est fait écraser* [pasiv reflexiv] sau *le chat a été écrasé* [perifrază simplă].

N.B. Diferența dintre activ și pasiv se află la nivelul statutului de rol actanțial al agentului: la diateza activă, exprimarea agentului este obligatorie și naturală, în vreme ce la diateza pasivă este facultativă:
- diateză activă: fr. *le camion*$_{\text{AGENS}}$ *a écrasé le chat*$_{\text{PATIENS}}$
- diateză pasivă: *le chat*$_{\text{PATIENS}}$ *a été écrasé* (*par le camion*$_{\text{AGENS}}$).

Transformarea unei structuri active într-una pasivă anulează exprimarea agentului, ceea ce echivalează cu o **reducere a valenței verbale**; *cf.* exemplele romanice de transformări parțiale și totale ale activului în pasiv:

- sp. *el agente llama a Pedro → Pedro es llamado por el agente* (transformare parțială) → *Pedro es llamado* (transformare totală, reducerea numărului de actanți [= a valenței]);
- it. *mia sorella canta la canzone → la canzone è cantata da mia sorella → la canzone è cantata*.

Reducerea valenței proprie pasivului romanic se înscrie în cadrul transformărilor gramaticale ale valenței verbale. Numărul de actanți și constelația acestora corespunde conceptului de '**diateză**' la Tesnière («sens dans lequel l'action exprimée par un verbe s'exerce d'un actant vers un autre», *cf. Éléments de syntaxe structurale*, p. 667). Formarea pasivului romanic (reflexiv sau perifrastic) implică, așadar, o reducere a valenței, ceea ce corespunde – tot în terminologia lui Tesnière – unei diateze 'recesive'; o creștere a valenței (prin auxiliare de tip fr. *laisser* (*laisser jouer*) sau *faire* (*faire faire*)) corespunde unei diateze 'cauzative'.

N.B. Nu se poate distinge mereu o diateză recesivă de o elipsă contextuală sau de suprimarea unui actant facultativ. Pe de altă parte, există blocaje diatetice, care nu se explică prea lesne (fr. *Jacques a une maison → *une maison est eue*; lat. *dormitur* → sp. **es dormido*). Operațiunile prototipice ale diatezei, însă, se pot identifica.

5.2. Diateza recesivă

Diateza recesivă se manifestă, mai cu seamă, prin pseudo-reflexivitatea gramaticală care suprimă rolul semantic de agent. În propoziția fr. *les journaux se vendent partout*, este implicat un agent, dar nenumit (el este reintrodus dacă nu este prototipic: sp. *la proposición se rechazó por todo el mundo* "toți au refuzat

propunerea"); în: *le repas s'achève* / *la cuerda se rompe*, nu intervine nici un agent. În sfîrşit, în **formele impersonale** precum în forma it. *si vende fragole* (totuşi, considerată a fi cam inelegantă), agentul este implicat dar nu poate fi numit. În acest ultim caz, se suprimă nu doar rolul semantic al agentului, ci şi rolul sintactic al subiectului.

N.B. Construcţia impersonală există şi în fr.mod. (*il se vend pas mal de journaux ici*), însă deoarece exprimarea subiectului este obligatorie, rolul (morfo-)sintactic al subiectului gramatical este ocupat (*cf. infra* 2.3.3 nr. 3.3).

Tipurile de pasiv diatetic (perifrastic sau reflexiv) alternează în limbile romanice în combinaţii variabile (sp. *las luces apagaron vs las luces fueron apagadas*).

Diatezele au trăsăturile sintactice ale unei adevărate construcţii reflexive, chiar dacă din punct de vedere semantic ele nu cuprind pronume adevărate (*Colette se coiffe chez Jean*, pronumele *se* se referă în mod real la subiectul agent *Colette*, în vreme ce gramemul reflexiv *se* din exemplul spaniol se referă la un agent neexprimat, responsabil de stingerea luminilor).

5.3. Diateza cauzativă

Diateza cauzativă corespunde unei creşteri de valenţă. Ea face apel la auxiliare cauzative (*faire*, *laisser*, *rendre*) şi la verbe de percepţie (*voir*, *entendre*, *sentir*). În acest caz, agentul este înlocuit prin două roluri noi, instigatorul şi executantul:

- *Alfred este fericit → Maria îl face fericit pe Alfred*;
- *cf.* trecerea de la trei la patru actanţi: *Paul*$_{A1}$ *a écrit une lettre d'excuses*$_{A2}$ *à Marie*$_{A3}$ → *J*$_{A1}$*'ai* ***fait*** *écrire à Paul*$_{A3}$ *une lettre d'excuses*$_{A2}$ *pour Marie*$_{A4}$.

Această construcţie este larg răspîndită în Romania (mai puţin în română şi în dialectele Italiei meridionale), însă nu îşi are sursele în latină. În italiana standard, ea permite chiar o anumită pasivizare (*la macchina sarà fatta riparare domani*; lucru imposibil în fr. sau în sp.: **Juan fue hecho salir*).

Distribuţia verbelor implicate în diateza cauzativă cunoaşte o puternică variaţie în funcţie de diferitele limbi romanice, precum aceea a pronumelor şi propoziţiilor implicate (*laisser* / *rendre vs hacer*

/ *volver* / *poner*; *j'ai fait laver la vaisselle à Jean* / *par Jean vs le* / *lo hizo temblar* [= *leísmo*]).

6. Categoriile gramaticale ale predicatului: TMA

Sistemele timpului, modului şi aspectului asigură ancorarea evenimentului verbal în **contextul enunțării**. Cele trei dimensiuni sînt interdependente şi pot chiar să îndeplinească funcții similare; cu toate acestea, ele rămîn mai puțin distincte în limbile din lume.

6.1. Timpul

Referentul extralingvistic al **timpului** este un dat relativ: «Le moment où le locuteur parle constitue l'origine du procès; il fonde la notion de 'présent'» (*GMF*, 2009, p. 524 şi urm.). Momentul enunțării, aşadar, constituie un prim reper care, apoi, este relaționat cu evenimentul verbal. În felul acesta se constituie cele trei dimensiuni temporale ale prezentului, trecutului şi viitorului, respectiv simultaneitatea, anterioritatea şi posterioritatea față de momentul enunțării. Aceste trei dimensiuni de bază formează **cadrul primar** al temporalității.

Categoriile romanice ale cadrului primar nu corespund pe deplin celor latine şi au cunoscut mai multe transformări importante:

– înlocuirea viitorului 1 latin printr-o formă perifrastică (*cantabo* → *cantare habeo* > *chanterai*; *cf. supra* 2.2.2 nr. 4.3);
– slăbirea trecutului, urmaş aş perfectului latin (*cantavi* > *je chantai*), înlocuit prin perfectul compus (→ *j'ai chanté*);
– introducerea condiționalului (în locul viitorului II latin, şi ocupînd astfel locul unui 'viitor în trecut'; *cf. infra* nr. 7.3).

N.B. Pe de altă parte, relațiile dintre timpurile de bază s-au dezvoltat prin numeroase forme supracompuse (*j'ai eu chanté*).

În limbile romanice, cele trei dimensiuni ale cadrului primar se concretizează sub o formă care precizează desfăşurarea internă a acțiunii: se distinge o reprezentare **încheiată** (*perfect compus* ~ *simplu* – *viitor*) şi una **neîncheiată** (sau 'non-actuală': *imperfect* – *mai mult ca perfect* – *condițional*). Aici este vorba despre un **cadru secundar**, care corespunde unei valori aspectuale, pe care o vom trata în continuare.

6.2. Aspectul

Valorile **aspectuale** ale timpului, care sînt prezente în cadrul secundar al temporalităţii, reprezintă un sistem complementar. Acesta scoate în relief atît (1) desfăşurarea internă a acţiunii, cît şi (2) perspectiva enunţătorului.

Desfăşurarea internă a acţiunii distinge între încheiat (sau perfectiv) şi neîncheiat (sau imperfectiv). Această distincţie se manifestă în limbile romanice mai ales la nivelul timpurilor trecutului (unde este adesea interpretată în mod eronat ca o categorie a timpului. Aceasta este opoziţia aspectuală dintre:

– pe de o parte, imperfect: acţiune în curs în trecut, ale cărui limite nu le avem în vedere (fr. *je lisais*, sp. *leía*, it. *leggevo*, rom. *citeam*);
– pe de altă parte, perfectul compus şi perfectul simplu: acţiune ajungînd la final (fr. *j'ai lu – je lis*, sp. *he leído – leí*, it. *ho letto – lessi*, rom. *am citit – citii*). În acest caz, ceea ce este încheiat se întîlneşte, într-un anumit sens, cu modul de acţiune post-terminal (*cf. supra* nr. 2.1).

O opoziţie ulterioară se poate instaura între formele simple ale trecutului şi formele compuse, ea privind **punctul de vedere a enunţătorului** şi relaţia sa cu timpurile în discuţie:

– formele simple nu au legătură cu prezentul: ele se înscriu în sistemul temporal de bază (sp. *leí*, it. *lessi* "am citit (la un moment dat)" [= episod încheiat în viaţa mea]);
– formele compuse au legătură cu prezentul: ele aparţin cadrului secundar şi traduc faza acţiunii post-terminale (sp. *he leído*, it. *ho letto* "am citit (şi acum cunosc această carte)").

N.B. Această opoziţie este slabă şi tinde să dispară sau să se transforme. Ea poate deveni, precum în italiană, o opoziţie între varietăţi regionale (forma simplă a *passato remoto* este mai reprezentată în dialectele şi varietăţile regionale ale Italiei de Sud decît în Nord) sau, precum în spaniolă, o opoziţie între varietăţile naţionale (forma simplă de *indefinido* este mult mai frecventă în ţările Americii hispanice decît în peninsulă). În franceza contemporană, distincţia enunţiativă este înlocuită de o opoziţie între nivelele sau registrele limbii (*passé simple* caracterizează franceza îngrijită).

6.3. Modul

Precum aspectul, **modul** priveşte, mai întîi, punctul de vedere al enunţătorului şi determină angajarea vorbitorului. De altfel, el apare în Romania sub o formă gramaticalizată la interiorul propoziţiei complexe. Subjonctivul, distingîndu-se de indicativ, funcţionează ca marcă a unei propoziţii subordonate (*cf. infra* 2.3.3 nr. 5).

Subjonctivul este reprezentarea gramaticală cea mai pregnantă a unui mod cu valori multiple, însă şi condiţionalul îşi poate asuma roluri modale, lucru valabil şi pentru anumite timpuri ale indicativului, precum viitorul şi imperfectul. Alte procedee modalizatoare fac apel la mijloace lexicale: verbe modale sau particule modalizatoare.

Pentru subjonctiv au fost emise numeroase definiţii semantice şi formale, însă nici o definiţie globală a acestui mod nu s-a putut impune pînă astăzi. Uzurile sale arată intervenţia celor mai diverse elemente pragmatico-semantice şi sintactice. Uneori, subjonctivul se află într-o veritabilă opoziţie – semantică sau sintactică – cu indicativul, alteori, dimpotrivă, subjonctivul este o marcă redundantă deoarece modalitatea unei propoziţii deja rezidă din sensul verbului (raţionament semantic, *cf.*, de exemplu, Bally, 1994) sau pentru că este generat prin automatism, mai ales ca marcă a subordonării (raţionament formal). În cazul unei veritabile opoziţii cu indicativul, subjonctivul evocă mai ales reprezentarea, imaginarea sau posibilitatea («suspension de la valeur de vérité de la proposition», după J.-P. Confais, *Temps, mode et aspect*, 1990).

N.B. Recent, P. Gévaudan a propus interpretarea modurilor ca mărci gramaticale ale modalizării. În felul acesta, modalizarea ar fi un fenomen de 'polifonie lingvistică', noţiune conform căreia un singur enunţ poate prezenta mai multe punct de vedere (pv). În fr. *Marie pense* [*que Pierre est venu*], se poate atribui Mariei aserţiunea 'Pierre est venu' (= pv1) iar vorbitorului (care rosteşte această propoziţie) aserţiunea 'Maria pense' [pv1]. Punctul de vedere subordonat (pv1) este reprezentat, din punct de vedere sintactic, de o propoziţie subordonată. Indicativul este folosit în propoziţiile asertive, iar subjonctivul în cazul propoziţiilor non-asertive (*Marie souhaite* [sau: *ne pense pas* / *se réjouit* / *demande*] *que Pierre vienne*). În sfîrşit, în cele două cazuri infinitivul marchează identitatea subiectului gramatical în principală şi în subordonată (*Marie croit* [sau: *espère*] *venir demain*).

6.4. Ierarhia trăsăturilor morfo-sintactice verbale

Diferitele limbi romanice prezintă variaţii importante în utilizarea trăsăturilor morfo-sintactice verbale – mai ales a celor de mod, a cadrelor temporale şi de expresie ale pasivului. Aceste variaţii indică un cadru universal care determină şi **proximitatea relativă** a diferitelor categorii ale verbului. Ierarhia de proximitate presupune, după J.L. Bybee, următoarea ordine descrescătoare:

- relaţiile de acord direct (persoană şi număr, *cf. supra* 2.2.1 nr. 3.1/2);
- modul care priveşte orice enunţare;
- timpul şi aspectul;
- diateza şi valenţa verbală care implică, mai cu seamă în cazul limbilor romanice, auxiliarele;
- negaţia.

După caz, diferitele categorii îndeplinesc **funcţii complementare** sau paralele, ceea ce complică clasificarea la nivel de detaliu. Descrierea empirică se loveşte cu uşurinţă de fenomene de interferenţă şi de elipsă. Marea densitate a informaţiei gramaticale ataşate de verb face ca, pentru sintaxa – mai ales cea diacronică şi variaţională –, aceste întrebări să fie printre cele mai bogate şi mai pline de potenţial (*cf*., de exemplu, M. Loporcaro, *Grammatica storica del dialetto di Altamura*, 1988 sau A. Ledgeway, *Grammatica diacronica del napoletano*, 2009).

7. Rezumatul transformărilor latino-romanice în domeniul sistemului verbal

În cele ce urmează propunem un scurt rezumat al relaţiilor dintre sistemul verbal latin şi cel romanic. Distingem cazuri de continuitate a formelor *şi* a funcţiunilor (7.1), de continuitate a funcţiunilor, dar de înlocuire a formelor (7.2), de inovaţie categorială (7.3) şi de abandon al formelor şi al funcţiilor latine (7.4).

7.1. Printre categoriile centrale, limbile romanice **conservă**, fără vreo variaţie însemnată, prezentul şi imperfectul indicativului (*cf. supra* 2.2.2 nr. 4.1 şi 4.2), precum şi prezentul subjonctivului şi al imperativului. Uzul indicativului perfect este slăbit (*supra*), însă el se conservă în anumite varietăţi ale limbilor romanice; *cf*., în sinteză:

– **prezentul** indicativului: forme, *cf supra* 2.2.2 nr. 4.1;
– **imperfectul** indicativului: forme, *cf. supra* 2.2.2 nr. 4.2; funcții păstrate în bună măsură;
– prezentul **subjonctivului**; *cf.* CANTEM > it. *canti*, sp. *cante*, (v.)fr. (*je*) *chant*(*e*);
– prezentul **imperativului**: *cf.* CANTA > it., sp. *canta*, fr. *chante*;
– **perfectul** indicativului: *cf.* CANTA(V)I > it. *cantai* (mai frecvent în Italia de Sud), sp. *canté* (mai ales în America), fr. *chantai* (registrul îngrijit).

7.2. **Păstrarea funcțiilor** este la fel de frecventă pentru o categorie latină dată, chiar cînd **formele** sînt **înlocuite** prin forme noi, cel mai adesea perifrastice.

Am menționat deja înlocuirea formelor de viitor I cu cele de viitor perifrastic (*cf. supra* 2.2.2 nr. 4.3). Reținem că geneza noilor forme 'sintetice' de viitor este urmată, în epoca modernă, de utilizarea de forme noi de viitor perifrastic, în fr. *je vais chanter* și sp. (amer.) *voy a cantar* (*cf. supra* 6.2).

N.B. Înnoirea regulată a formelor de viitor a preocupat mult pe lingviști, care au stabilit regularitățile 'ciclului de viitor' (*cf.* P. Koch și W. Oesterreicher, 1966, cu trimiterile necesare, mai ales la H. Lüdtke). O formă dată cunoaște o reducere fonetică, apoi ea este înlocuită de o formă care integrează elemente lexicale noi, mai ales elemente modale, înainte de a suferi iarăși o reducere fonetică; de aici *cantans* + indoeur. **bhwo* (subjonctivul lui *a fi*) > *cantabo* → lat.pop. *cantare habeo* > fr. *chanterai* → fr.mod. *je vais chanter*.

Alte timpuri latine au fost înlocuite de perifraze romanice care combină o formă flexionată a lui HABERE cu un participiu trecut al verbului principal:

– **mai mult ca perfectul** indicativului: forme, în general, înlocuite de cele ale imperfectului lui HABERE + part.trec: CANTAVERAM → it. *avevo cantato*, sp. *había cantado*, fr. *j'avais chanté*; româna face apel la formele mai mult ca perfectului de la subjonctiv: *cîntasem* (*cf. infra*);
N.B. În *Séquence de Sainte Eulalie* (unul dintre primele texte ale francezei, datînd de la sfîrșitul secolului al IX-lea, *cf. infra* 3.3.4 nr. 1;

4.1.3 nr. 3.2) apar formele de 'mai mult ca perfect' *auret* şi *roveret* (dar cu funcţiune de perfect).

– **perfectul subjonctivului**: forme înlocuite cu cele ale subjonctivului lui HABERE + part.trec.: CANTAVERIM → it. *abbia cantato*, sp. *haya cantado*, fr. *j'aie chanté*;
– **mai mult ca perfectul subjonctivului**: formele (care rezistă cu funcţii de subjonctiv imperfect, *cf. infra*) au fost înlocuite prin diferite tipuri de perifraze: it. *avessi cantato*, sp. *hubiese ~ hubiera cantado*, fr. *j'eusse chanté*;
– **viitorul anterior**: forme înlocuite cu cele de la viitorul lui HABERE + part.trec.: CANTAVERO → it. *avrò cantato*, sp. *habré cantado*, fr. *j'aurai chanté*.

N.B. Formele de viitor anterior supravieţuiesc parţial în Iberoromania (însă ca subjonctiv de viitor): sp. *cantare*, port. *cantar*.

În sfîrşit, formele de imperfect ale subjonctivului sînt înlocuite în unele dintre uzurile lor de cele ale mai mult ca perfectului de subjonctiv, mai puţin în sardă, care păstrează tipul latin:

– **imperfectul subjonctivului**: CANTAREM → CANTAVISSEM > CANTASSEM > it. *cantassi*, sp. *cantase*, fr. *je chantasse* (rar în fr.mod.).

7.3. Adevăratele **inovaţii categoriale** sînt rare. Acestea nu privesc decît condiţionalul, perfectele perifrastic şi anterior, precum şi formele supracompuse:

– aproape în toate limbile romanice, **condiţionalul** se formează, în paralel cu viitorul perifrastic, de la infinitivul verbului principal urmat de imperfectul lui HABERE; contragerea fonetică duce, apoi, la o formă unică:
= CANTARE (HAB)EBAM > sp. *cantaría*, port. *cantaria*, fr. (*je*) *canterais*; ca şi pentru viitor, morfemul gramaticalizat poate fi separat de rădăcină, în particular în varietăţile sale iberoromanice medievale (*cf. supra* 2.2.2 nr. 4.3).
– în italiană, condiţionalul se formează astăzi plecînd de la perfectul lui habere: CANTARE HABUI > *canterei*; cu toate acestea, v.it. şi limbajul poetic modern cunosc tipul romanic obişnuit: *cantaria*, *canteria*;
– condiţionalul este o categorie care actualmente deţine funcţiuni temporale ('viitorul trecutului': fr. *je crois qu'il viendra* → *je croyais*

qu'il viendrait) şi modale (propoziţia condiţională: fr. *s'il faisait beau, nous passerions la journée dans la montagne*).
= calitatea de viitor a trecutului este prezentă în diferite contexte (de exemplu, imperfectul fr. din *j'aimais à l'époque une fille qui devait mourir peu après* corespunde unui condiţional it.: [...] *che sarebbe morta poco dopo*).

– **condiţionalul II** este un timp compus fără vreo altă particularitate (*avrei cantato*, *habría cantado*, *j'aurais chanté*);
– perfectul perifrastic (**perfectul compus**): format, în funcţie de limbi şi de lexeme, cu prezentul lui HABERE, ESSE(RE) sau TENERE urmat de participiul trecut al verbului:
= sp. *he cantado*, rom. *am cîntat*, it. *io ho cantato ~ sono stato* (< ESSE), fr. *j'ai chanté ~ je suis allé*, port. *tenho cantado* (TENERE);
= am văzut că această categorie întăreşte aspectul în cadrul sistemului verbal (trecutul este privit plecînd de la prezent);
– **trecutul anterior**: apare din perfectul simplu al lui HABERE + part.trec.; it. *ebbi cantato*, sp. *hube cantado*, fr. *j'eus chanté*;
– **timpurile supracompuse** înlocuiesc ocazional formele perifrastice devenite mai puţin transparente; de exemplu, în fr. curentă, *quand elle a eu terminé ses études...* (pentru *quand elle eut...*).

N.B. Ansamblul formelor perifrastice din cadrul flexiunii verbale romanice este extrem de bogat; *cf.* exemplele din franceză: *j'avais chanté* (mai mult ca perfect), *j'aurai chanté* (viitor anterior), *j'aie chanté* (subjonctiv perfect), *j'eusse chanté* (subjonctiv mai mult ca perfect), *j'aurais chanté* (condiţional II), *j'eus chanté* (trecut anterior), *en ayant chanté* (gerunziu trecut), *être chanté* (infinitiv prezent pasiv).

Celelalte inovaţii ale sistemului verbal, uşor de inventariat, au un spectru mai restrîns şi privesc mai ales funcţiunile precise ale diferitelor categorii. Mai reţinem următoarele schimbări, caracterizate prin serioase implicaţii de ordin formal:

– **infinitivul personal** în port. şi galiţiană (precum şi în sardă, v.leoneză şi v.napoletan); *cf.* exemplele *infra* 2.3.3 nr. 5;
– **negaţia la imperativ** printr-o particulă de negaţie urmată de un infinitiv sau un subjonctiv (it. *non cantare*, sp. *no cantar*, *no cantes*): doar franceza cunoaşte o paradigmă omogenă pentru formele pozitive şi negative ale imperativului (*criez - ne criez pas*);

– **conjugarea** '**subiectivală**' (*je joue*) și '**obiectivală**' (*je le vois*) pe care o vom trata în detaliu (*cf. infra* 2.3.3 nr. 3.3/3.4).

7.4. În contrapartea inovațiilor romanice, anumite categorii sau elemente ale structurii latine au fost abandonate în Romania:

– diateza pasivă (*cf. supra*);
– viitorul imperativului, al participiului și al infinitivului (CANTATO, AMATURUS, AMATURUS ESSE);
– verbele deponente (MORI → MORIRE > *mourir*, *morir*);
– supinul (DICTU);
– opoziția formală dintre radicalul prezent și radicalul perfect.

7.5. Bilanțul este asemănător în cazul formelor neconjugate ale verbelor:

– formele și funcțiile au fost păstrate pentru **infinitiv** prezent: CANTARE (> fr. *chanter*);
– formele latine au fost înlocuite de forme perifrastice pentru infinitiv prezent **pasiv** și **infinitiv perfect** activ și pasiv: CANTARI → fr. *être chanté*, CANTAVISSE → *avoir chanté*, CANTATUS ESSE → *avoir été chanté*;
– formele au fost reduse la **gerunziu**, care nu mai dispune decît de o formă unică: CANTANDO > it., sp. *cantando*, fr. (*en*) *chantant* (omofon al participiului prezent). Reținem că utilizarea participiului prezent este restrînsă, ca și, în general, cea a construcțiilor participiale cu gerunziu.

N.B. Începînd cu secolul al XVIII-lea, în franceză se distinge un participiu prezent verbal (*ses mains tremblant de peur*) și un adjectiv verbal (*ses mains tremblantes*).

Transformarea profundă a sistemului latin al categoriilor verbale s-a produs fără a înlătura complet numeroasele elemente de continuitate formală sau funcțională. Această continuitate este mai ușor de remarcat în perioada în care s-au amorsat marile restructurări ale Antichității tîrzii și ale începutului Evului Mediu. Idiomurile romanice, așadar, sînt extrem de propice comparației între ele. De aceea, cercetarea condusă din perspectiva unei logici 'diferențiale' (ce este diferit în raport cu limba de astăzi?) va putea interpreta mereu cu profit fenomenele din vechile limbi romanice.

2.3.3. Propoziția în Romania

1. Aserțiune și principii ale marcării lineare

Studiul propoziției distinge mai ales chestiunile legate de aserțiune (conținutul semantic decontextualizat), de structura informațională (care integrează fraza în contextul ei) și de contextul textual mai larg, care implică din plin factori pragmatici.

N.B. Din rațiuni de spațiu, renunțăm aici la tratamentul dimensiunilor textuală și pragmatică (*cf. supra* 1.3.2, mai ales nr. 3). Acestea implică strategii de coeziune și de coerență precum și regularizarea temporală și mărcile de structurare din diferite genuri textuale romanice de-a lungul epocilor (*cf. infra* 4.1.1). De asemenea, tradițiile textuale și ale discursului determină folosirea propoziției complexe: dacă oralitatea favorizează propoziția simplă, scrierea dezvoltă subordonarea. În acest sens, elaborarea lingvistică în Romania este istoria propoziției complexe, începînd cu Evul Mediu.

Cazul **aserțiunii** arată că sintaxa distinge un nivel al realizării concrete într-o limbă dată și un nivel mai abstract, care se hrănește din concepte generale și antropologice. Al doilea nivel, abstract, corespunde unei organizări ierarhice, în vreme ce expresia de limbaj este lineară în mod riguros. Aceasta din urmă se caracterizează printr-o extremă diversitate, atît între limbi, cît și la interiorul fiecăreia dintre ele. În caz de egalitate a conținutului asertiv, actul de limbaj poate conduce la **forme lineare diferite**: *le camion*$_{A1}$ *a écrasé*$_{P}$ *un chat*$_{A2}$ corespunde cu *c'est un chat*$_{A2}$ *que le camion*$_{A1}$ *a écrasé*$_{P}$. Diferențele se referă (doar) la structura informației (ordinea temă-remă; *cf. infra* 2.3.3 nr. 4). În același fel, chiar dacă sistemul temporalitate / modalitate / aspect (TMA) este universal, el nu se realizează în toate limbile în același fel: limbile romanice structurează surprinderea evenimentului verbal mai ales cu ajutorul temporalității, limbile semitice mai degrabă cu ajutorul aspectului.

N.B. În procesul enunțării, trebuie să ne imaginăm că gîndirea este mai întîi reorganizată în entități lingvistice ierarhizate care, apoi, sînt structurate în entități mai mici și linearizate introducîndu-se mărcile necesare. Creierul produce un soi de balizaj gramematic pentru a da sens unei forme. În cadrul decodării, procesul este invers: lanțurile

lineare cu codificările lor gramaticale sînt interpretate şi transformate într-o structură ierarhică căreia i se atribuie imediat un sens (W. Raible, LangTyp, art. 1, p. 13, compară acest proces cu identificarea de către computer a părților de discurs (balizaj morfologic) şi a constituenților (*parsing* sintactic).

Echivalențele funcționale sînt numeroase: în sincronie, un actant nominal poate fi înlocuit printr-o întreagă propoziție (subordonată); în diacronie, mărci flexionare pot fi, de-a lungul timpului, înlocuite prin mărci aglutinante sau invers. În sincronie sau în diacronie, poziția cuvintelor poate substitui mărcile gramematice.

Principiile **marcării sintactice** sînt esențiale pentru exprimarea relațiilor ierarhice prin mijloace lineare. Mijloacele fundamentale de care dispunem sînt universale:

1. ordinea elementelor şi, aşadar, **poziția** relativă pe care ele o ocupă. Aici, linearitatea este transpusă imediat într-o logică sintactică (de exemplu, *Paul aime Pauline vs Pauline aime Paul*): aceasta este determinarea taxematică (din gr. *taxis* = lat. *ordo*);
2. **mărcile gramematice** care vin să se adauge elementelor de plecare ca elemente noi: aceasta este determinarea gramematică. Ea face apel la flexiune (*cf. supra* 2.2.1 nr. 3) precum şi la grameme (de exemplu, sp. *Pablo quiere a Juanita vs a Juanita le quiere Pablo*), totodată utilizînd şi mărci zero (precum în cazul subiectului (*Pablo*), adesea nemarcat, *cf. supra* 2.2.1 nr. 2);
3. în paralel, intervin **mărci prozodice**, mai ales pentru interpretarea globală a propoziției (*cf. supra* 2.1.2), de exemplu. fr. *il parle simplement vs il parle, simplement* (cu pauza ca marcă prozodică); fr. *je pensais qu'elle y serait* poate exprima că ea este acolo sau că ea nu este acolo, în funcție de accent, ca marcă prozodică pe *pen'sais* sau pe *se'rait*.

N.B. **Poziția gramemelor** în raport cu lexemele este la fel de importantă (*cf.* G. Bossong, LangTyp, art. 48). Gramemele pot fi antepuse (= prefixate, GRAM – LEX: *a la vecina*), postpuse (= sufixate, LEX – GRAM: *vicin-ae*, *venie-ba-tis*) sau circumflexe (de exemplu, fr. *Jean ne vient pas*). Infixele, în schimb, sînt mai puțin obişnuite în limbile romanice (contrar, de pildă, limbilor semitice).

Poziția gramemelor poate alterna în funcție de forma verbală (de exemplu, it. *me lo dai vs dàmmelo*), de poziția lexemelor în propoziție (port. *quero-te vs não te quero*) sau de condițiile prozodice.

Dacă multiplicitatea mijloacelor de expresie concretă a limbilor poate părea deconcertantă, ea corespunde unui număr restrîns de principii, mai ales **poziția** și **marcajul gramematic**.

Configurația (sau distribuția) privește elementele asupra cărora se exercită marcajul gramematic. O marcă poate fi introdusă pe lîngă două sau mai multe elemente în discuție (congruență) sau să nu se refere decît la un singur element. În latină, marcarea în propoziție este 'bilaterală': *Socrate-s curr-it*. În Romania, în schimb, domină marcarea 'unilaterală' (marca este plasată în predicat: fr. *Socrates cour-t,* sp. *Sócrates corr-e,* it. *Socrate corr-e*). În prezența verbelor perifrastice, marcarea bilaterală poate apărea la nivel de propoziție (it. *Giulia è venut-a vs* sp. *Julia ha venid-o*).

În concluzie, trecerea de la o structură ierarhică la o structură lineară este foarte constrîngătoare deoarece segmentele de limbă trebuie să se succeadă în timp (sau în spațiu). Această constrîngere explică în parte **variabilitatea** faptelor de natură sintactică: în orice moment istoric al existenței ei, orice limbă trebuie să ofere o soluție la problema de a ști în ce fel trebuie codat un sens gramatical definit. Întrucît nici o formă lineară nu poate reflecta cu fidelitate o configurație ierarhizată, însă, construcțiile rămîn mereu **instabile** și, așadar, ajung în situația de a fi variate. Dacă mai adăugăm la aceasta schimbările fonetice, morfologice și lexicale, care își au propriile motivări, **diversitatea** de la nivelul fizionomiei limbilor devine lesne de înțeles.

În continuare, vom trata patru ansambluri fundamentale pentru studiul (diacronic) al propoziției din limbile romanice: ordinea constituenților în trecerea sa de la latină la limbile romanice moderne (nr. 2); mai detaliat, funcțiile actanțiale (nr. 3); depășind domeniul asertiunii, structura informațională (nr. 4); în domeniul frazei, subordonarea, care constituie principiul de bază al acesteia (nr. 5).

N.B. Renunțăm aici la tratarea diferitelor tipuri de propoziții simple (declarative, interogative, exclamative, injonctive), complexe (interacțiunile dintre juxtapunere, coordonare și subordonare) și atipice (propoziții incomplete sau eliptice).

2. Ordinea constituenților şi probleme de poziție

Constituenții sînt entități de bază ale structurii propoziției. În limbile romanice contemporane, ei urmează o ordine mai mult sau mai puțin rigidă SVO (subiect – verb – obiect), în limba latină înscriindu-se – de o manieră foarte aproximativă – într-o logică de tip SOV (subiect – obiect – verb). Lexemele şi gramemele care intervin în formarea constituenților respectă, şi ele, o **ordine internă**. Atît în ordinea constituenților, cît şi în poziția gramemelor în raport cu lexemele, există un '**cap**' al construcției şi un element **dependent** (*head vs dependant*, după J. Greenberg, 1963). 'Capul' corespunde elementului cu cea mai mare greutate semantico-sintactică (de exemplu, din perspectiva gramaticii dependenței, la nivelul propoziției, nucleul verbal funcționează ca un cap al construcției: fr. *Jean donne la livre à son frère*, substantivul ca un cap al unui GN: *la grande voiture blanche*).

Sub aspect global, trecerea latinei către limbile romanice se înscrie într-un proces de inversare a **direcției de construcție**: latina construia mai degrabă de la dreapta la stînga, limbile romanice de la stînga la dreapta; în latină, capul propoziției este mai degrabă la dreapta deoarece, de cele mai multe ori, verbul – cel de care, în optica noastră, depinde construcția propoziției – se găseşte cel mai adesea în poziție finală:

> De exemplu, lat. *hominis domum video* [GEN – SUBST – VB] → fr. *je vois la maison de l'homme*, sp. *veo la casa del hombre*, port. *vejo a casa do homem*, it. *vedo la casa dell'uomo*, rom. *văd casa omului* [VB – SUBST – COMPL].

În latina clasică, ordinea SOV prevalează; încă din latina tîrzie (vorbită), ea este înlocuită cu ordinea VSO, care caracterizează şi limbile romanice vechi. Această transformare a unui tip 'centripet' într-unul 'centrifug' (capul se deplasează de la dreapta la stînga) este legată, în parte, de **oralitate** şi de nevoia de expresivitate a instrumentului de comunicare care era latina tîrzie şi care s-a răspîndit foarte uşor, dar urmează şi **tendința naturală** de a antepune verbul. Mai tîrziu, subiectul va trece pe prima poziție (SVO) şi va conferi acesteia un statut tematic.

Ordinea V – O (care admite un subiect pe cea de-a doua şi pe prima poziție: VSO sau SVO) este gramaticalizată în toate limbile

romanice, începînd cu anul 1200; o inversiune OV este posibilă, însă capătă în caracter marcat.

Ordinea din latina clasică, SOV, poate apărea într-un text precum *Serments de Strasbourg* (anul 842, ms. din secolul al X-lea), apropiat de o latinitate rustică (*cf. infra* 3.3.4 nr. 1/3), însă ea dispare din majoritatea textelor romanice vechi:

- în *Chanson de Roland* (către anul 1100), 79% dintre propoziții urmează ordinea (S)VO (*li reis Marsilie*$_{S}$ *m'ad transmis*$_{V}$ *ses messages*$_{O1}$), 21% în ordinea OV (*a voz Franceis*$_{O2}$ *un cunseil*$_{O1}$ *en presistes*$_{V}$);
- în *Quête du Saint-Graal* (către 1235), ordinea OV(S) se reduce la 1% (*ceste parole*$_{O1}$ *dist*$_{V}$ *Salomons*$_{S}$).

N.B. Acest subcapitol are la bază exemple și procentaje dintr-un text nepublicat al lui G. Bossong (comunicare orală din 2000); *cf.* și *idem*, *Ausdruckmöglichkeiten für grammatische Relationen*, LangTyp, art. 48, p. 662 și urm. și *La sintáxis de las Glosas Emilianenses*..., 2006).

Ordinea S – V [– O] se răspîndește mai ales de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, dar într-o măsură care variază în funcție de limbi. Ea este puțin forțată în spaniolă, mai obișnuită în italiană și în portugheză și complet gramaticalizată în franceză:

- în *Primera Crónica General*, ordinea VS ajunge la 60%, ordinea SV la 35% (*salieron*$_{V}$ *a ellos*$_{O2}$ *los moros*$_{S}$ *et mataron*$_{V}$*y*$_{C}$ *a todos*$_{O1}$);
- în cronicile din secolul al XVI-lea, relația trece de la 30% la 45% VS față de 55% la 70% SV. La Lazarillo de Tormes (secolul al XVI-lea), relația este echilibrată la 50%;
- în limba literară modernă se stabilizează relația 30% VS față de 70% SV: ordinea VS conține o încărcătură semantică aparte, de exemplu, ca indice al narației (*cf.* Neruda: *trasladóse la familia a aquella vivienda*).

Transformarea este lentă: Tipul medieval VSO încă apare astăzi în spaniolă, el supraviețuiește, dar rămîne rar în portugheză și în română, în italiană a dispărut în secolul al XIX-lea (*cf.* și Manzoni: *vide*$_{v}$ *Lodovico*$_{S}$ *spuntar da lontano un signor tale*$_{O1}$). Pe de altă parte, trebuie notat că în franceza populară, ordinea VS pare a reapărea în anumite propoziții cu dislocare, fără îndoială că tot din motive de oralitate marcată:

- *Ils me prenaient pour un satyre tous ces cons* (Queneau);
- *On avait remarqué ça nous autres* (Céline);
- *Ils sont fous ces Romains* (Goscinny).

În toate aceste cazuri, subiectul gramatical (*ils* ~ *on*) reprezintă cu anticipare subiectul, plasat după GV.

N.B. În limbile lumii, ordinea constituenților de bază este caracterizată de o instabilitate de fond. Diferitele combinații (SOV, SVO şi VSO sînt cele mai frecvente) prezintă, fiecare dintre ele, avantaje proprii: ordinea VSO facilitează decodarea deoarece plasează verbul la începutul propoziției dar în această ordine obiectul nu urmează verbul în mod direct, ceea ce poate ridica probleme de înțelegere. Opțiunea VOS din limbile austroneziene răspunde acestei dificultăți, dar plasează pe ultima poziție subiectul tematic, care trebuia să preceadă remei. Ordinea constituenților se loveşte imediat de dificultăți în trecerea de la o ierarhie mentală la linearitatea expresiei: nici o soluție nefiind perfectă, toate soluțiile concrete rămîn instabile.

3. Funcțiile actanțiale

3.1. Privire generală

Particularitățile sintactice ale grupului verbal au fost deja tratate la locul lor. Aici ne vom concentra asupra fenomenului de legătură, propriu propoziției, care priveşte mai cu seamă actanții legați de predicat. Actanții au mai multe caracteristici specifice:

1. Număr finit de actanți. Legăturile dintre un predicat şi actanți nu privesc decît un număr finit de elemente. În mod normal, un predicat gestionează între zero şi trei actanți, în funcție de **valența** sa individuală (aşadar lexicală). Situația cea mai obişnuită pare a fi valența dublă (doi actanți pentru un predicat); *cf.* exemplele sp./fr.:

- absența actantului (= absența subiectului [semantic]): *llueve* / *il pleut* (*cf. infra* 3.3);
- un actant (subiect): *Pedro duerme* / *Pierre dort*;
- doi actanți (subiect + obiect 1): *Pablo lee la carta* / *Paul lit la carte*;
- trei actanți (subiect + obiect 1 + obiect 2): *Carlota (le) da el libro a Pedro* / *Charlotte donne le livre à Pierre*.

Este posibilă introducerea unui al patrulea actant printr-o diateză cauzativă (*cf. supra* 2.3.2 nr. 5.2), însă propozițiile cu patru actanți nu sînt mereu elegante; *cf.*:

– *Carlota (le) hace dar el libro a Pedro por Amador / Charlotte fait donner le livre à Pierre par sa soeur*;
– în schimb, următorul exemplu, oferit de G. Holtus, în care completiva corespunde unui al doilea obiect 1, este foarte uzual: *Je te parie 100€ que…*

Pe de altă parte, relația fundamentală poate fi lărgită de indicatori liberi, suplimentari (indicațiile circumstanțiale). La suprafață, acestea se pot asemăna cu actanții (de exemplu, *Paul mange une tarte au citron* = actant *vs Paul mange toute la journee* = compl. circ.).

2. Ierarhia actanților. Actanții gestionați de către predicate se înscriu într-o ierarhie care prevede **ranguri ale actanților** corespunzînd **rolurilor sintactice** de subiect, de obiect 1 și de obiect 2. Subiectul intervine aproape mereu într-o propoziție și doar rareori este marcat; obiectul 1 apare și el adesea iar uneori cunoaște marcarea gramematică; obiectul 2 este mai puțin frecvent și, totodată, mai puternic marcat.

N.B. În terminologia lui Tesnière subiectul corespunde **primului actant**, obiectul 1 **actantului secund**, iar obiectul 2 celui de-al **treilea actant**. Această terminologie prevede totodată un actant 4 și un actant 5, pentru complementele care, cel mai adesea, sînt formate cu ajutorul unei prepoziții (complemente indirecte sau circumstanțiale).

3. Constituenți. Predicatul, actanții și circumstanțele (*cf. supra* 2.3.0) formează **constituenții**, unități de sens deținînd o relativă autonomie funcțională. Constituenții pot avea unul sau mai multe cuvinte și sînt structurați în funcție de elementul dominant: grupul (sau sintagma) nominală, grupul verbal, grupul prepozițional etc.

Rolurile de actanți nu au o specificitate romanică aparte, dar importanța lor este cea care trebuie discutată în acest cadru: împreună cu regulile interne ale grupurilor nominal și verbal precum și cu valența verbală, ei determină construcția aserțiunii.

3.2. Rolurile semantice de actanți

Rolurile de actanți au fost integrate în diferite modele sintactice şi cunosc numeroase denominații sinonimice: roluri actanțiale, roluri semantice, roluri ale participanților (Halliday), funcțiuni actanțiale (*Aktantenfunktionen*, Heger), roluri cazuale, cazuri profunde (Fillmore, 1968). Varietatea terminologică caracterizează şi cercetarea asupra diferitelor roluri identificabile: putem avea în vedere cel puțin zece care revin în toate limbile. În cea mai mare parte a lor, aceste roluri se înscriu într-o ierarhie, în funcție de prezența lor în enunțuri:

> *agent* > *pacient* > *destinatar* >*beneficiar* [> *experient*] > *instrumental* > *locativ* > *temporal* (adaptat după S. Dik, *Functional Grammar*, 1978, p. 70, şi Ch. Fillmore*, The case for case*, 1968).

Primele **patru roluri semantice** sînt de departe cele mai frecvente şi uşor recognoscibile:

1. *agent* (engl. *agent*, germ. *Agens* [= AGENS]), actorul, voluntarul sau planificatorul din cadrul aserțiunii («the instigator of the event», după Fillmore); este un rol agentiv sau cauzativ, tipic animat;
2. *pacient* (engl. *undergoer*, *goal*, germ. *Patiens* [= PATIENS]): obiectul afectat de către eveniment sau de către acțiunea predicatului; el suferă acțiunea şi este tipic inanimat;
3. *destinatar* (engl. *recipient* germ. *Dativ* [= DAT]): destinatar sau recipientar al tranzacției denotate de către predicat; în mod tipic animat (de exemplu *a spune* / *a vorbi cuiva*); în anumite limbi poate fi plasat pe acelaşi nivel ierarhic cu (4);
4. *beneficiar* (germ. *Benefaktiv* [= BEN]): poate lua locul *destinatarului* introducînd diferite aspecte semantice: în mod tipic uman, în beneficiul căruia se îndeplineşte acțiunea prezentată.

Aceste prime patru roluri apar într-o modalitate **prototipică** într-o propoziție precum:

- fr. *Jean*$_{\text{AGENS}}$ *donne le livre*$_{\text{PATIENS}}$ *à Marie*$_{\text{DAT}}$ *pour Pierre*$_{\text{BEN}}$
- port. *João*$_{\text{AGENS}}$ *representa os computadores*$_{\text{PATIENS}}$ *ao público*$_{\text{DAT}}$

Următoarele trei roluri sînt mai puțin prototipice, însă rămîn frecvente şi uşor recognoscibile:

5. *experient* (engl. *experiencer* [= EXP]): sediul (mai ales animat) al unui proces (psihologic sau concret): *Jean souffre*; dar *cf.* și *le tonneau fuit* («the entity which receives or accepts or experiences or undergoes the effect of an action», după Fillmore);
6. *instrumental* (sau *asociativ*) [= INST]): rol non-animat: *la clé ouvre la porte*;
7. *locativ* [=LOC]): reper spațial: *les clés sont dans le tiroir*.

Se adaugă și alte roluri, mai puțin frecvente și specifice, precum un rol *modal* (8), un rol *temporal* (9) și un rol *rezultativ* (10).

Caracteristicile semantice ale primelor patru roluri dominante și ale celor șase roluri complementare corespund unor mănunchiuri semantice mai mult sau mai puțin lesne de precizat: agentul este cel care se află la originea unei acțiuni, pacientul este ținta acesteia etc. Realizarea lor concretă depinde atît de sensul lexical al substantivului respectiv, cît și de cel al verbului (*cf. infra* 2.3.3 nr. 2). Cele două serii, rolurile sintactice și semantice nu sînt interdependente în mod nemediat, dar cunosc afinități (subiectului îi corespunde agentul, care este rolul semantic dominant etc., *cf. infra* 2.1).

Rolul cel mai clar vizibil este cel de **agent**, ale cărui mănunchiuri semantice se întemeiază pe realizarea trăsăturilor distinctive 'uman' sau 'cauzativ'. Fiecare dintre aceste trăsături cunoaște, la rîndul ei, un continuum ierarhizat, cu diferite grade de vizibilitate. Cel mai determinant continuum se referă la trăsăturile animate (***animacy hierarchy*** din fenomenologie sau *Gestaltpsychologie*), gradul de vizibilitate al posibililor agenți măsurîndu-se după asemănarea lor cu 'subiectul vorbitor'. Cel mai prototipic agent este una dintre cele două persoane imediat implicate în actul de comunicare (*speech act person*), apoi – cu o prototipicitate în scădere – o ființă umană, în general, (*humans in general*), un animal, o plantă, un obiect care poate fi numărat (*discontinous and concrete entities*) sau care nu poate fi numărat (*mass nouns*), în sfîrșit, o entitate abstractă (*abstract entities*). Se creează, astfel, o ierarhie ușor de interpretat în termeni de **trăsături distinctive** și pregnante și care, în felul acesta, este puternic implicată în schimbarea semantică lexicală (*cf. infra* 2.3.4 n. 4):

- *uman* – *animat* (*animal* / *plantă*) – *non-animat* (*numărabil* / *nenumărabil*) – *abstract*

Această ierarhie este fundamentală pentru semantică, atît cea gramaticală, cît şi cea lexicală, aproape precum relaţia fundamentală (*cf. supra* 2.3.0) pentru propoziţie. Ea este antropocentrică şi se întemeiază nemijlocit pe constituţia aparatului nostru aperceptiv. Ierarhia trăsăturilor animate intervine şi la nivelul altor roluri semantice, care o actualizează în modalităţi variabile, de exemplu, *pacientul* cel mai prototipic este un obiect care poate fi numărat.

Alte ierarhii semantice, paralele celei a trăsăturilor animate, sînt mai puţin specifice, proximitatea dintre un termen dat şi un agent prototipic este măsurată în funcţie de gradul de cauzativitate (imediată, directă, absentă), de intenţionalitate (puternică, slabă, absentă) şi de controlul acţiunii (puternic, slab, absent). Un **agent prototipic** va fi uman, cauzator imediat, va acţiona cu o intenţie univocă, va păstra controlul deplin asupra acţiunii şi va fi imediat identificabil drept cauzator (vizibilitate).

> N.B. Aceste reguli de pornire se complică serios într-o propoziţie sau într-o frază concretă deoarece rolurile sintactice (rangurile) şi semantice ale actanţilor pot fi liber combinate. Subiectul propoziţiei poate juca rolul semantic al unui agent, dar şi pe cel al unui pacient sau al unui destinatar (*cf.* un acelaşi subiect în rolul de agent/cauză: *le couteau l'a terrorisé*, ca experient/sediu: *le couteau est propre* sau ca instrumental: *le couteau coupe bien*; un acelaşi obiect ca pacient: *Luc nettoie le couteau*, ca ţintă: *il s'approche du couteau*, sau ca rezultat:*il a fabriqué ce couteau*, *cf.* GMF, 2009, o. 238).

Cu toate acestea, rolurile semantice conţin o mare forţă interpretativă. Ele permit, de exemplu, o mai bună interpretare a anumitor transformări ale valenţelor sau de ordin diatetic: un actant poate fi omis sau deplasat în funcţie de gradul prototipicităţii: *Paul fumează o ţigară* → *Paul fumează mult* (omiţîndu-se *ţigări* datorită unui grad ridicat de prototipicitate).

3.3. Mărcile actanţiale romanice – subiectul

Diferiţii actanţi sînt marcaţi în Romania printr-o combinaţie de grameme şi de mărci poziţionale. Aceste marcaje fac adesea apel la mărci zero (absenţa marcării, *cf. supra* 2.3.3 nr. 1). Mai cu seamă **subiectul**, care apare în imensa majoritate a propoziţiilor, nu poartă, de regulă, mărci gramematice în limbile lumii (pentru excepţia

cazului subiect, masculin, singular, din v.fr. *cf. supra* 2.3.1 nr. 1.4). Identitatea sa gramaticală se întemeiază pe **poziția** sa, de cele mai multe ori aflată înaintea verbului (SV).

Neexprimarea subiectului este mai degrabă neobișnuită în limbile romanice, chiar dacă aceasta este posibilă:

– subiect absent: sp. *llueve* "plouă", port. *chove*, *é quinta feira* "ne aflăm (în ziua de) vineri", it. *piove*; cazul este mai complex pentru fr. *il pleut*, unde *il* funcționează ca subiect 'gramatical' (sau subiect 'aparent' / engl. *dummy*, *cf. infra*);
– subiect eliptic: it. *vengo* pentru *io vengo*, *viene* pentru *egli viene*.

În latină, există, în plus, propoziții la pasiv, care comportă o reducere a valenței, lucru care, la suprafață, se traduce prin omiterea subiectului (diateză recesivă: *bene editur*, *cf. supra* 3.4). În mod normal, însă, în Romania, subiectul este prezent în fruntea ierarhiei actanților: la el și numai la el se referă acordul în număr și în persoană al verbului conjugat.

Dacă interpretarea subiectului este relativ ușoară în limbile romanice, înlocuirea sa cu **pronume** sau cu **clitice** (fr. *tu chantes*) ridică probleme de interpretare. Anumite teoretizări privesc la pronumele personale subiect ca la niște afixe flexionare integrate în forma verbală flexionată, altele consideră aceste forme pronominale ca argumente reale avînd valorile actanțiale ale subiectului.

Spre deosebire de latină, unde pronumele personale au mereu autonomie sintactică (*ego te absolvo*), limbile romanice tind a dezvolta, alături de pronumele **accentuate și libere** (*eu*, *tu* ...), forme **neaccentuate și clitice** (*mi*, *ți* ...). În cazul extrem al francezei, cliticele subiect au devenit chiar obligatorii. Conform interpretării deja vechi care, în acest caz, presupune în franceză o '**conjugare subiectivală**', pronumele personale ale latinei s-ar transforma aici în grameme sau indici actanțiali integrați și ficși, în sînul paradigmei verbale.

N.B. Fixarea pronumelor clitice subiect s-a încetățenit în franceză prin secolele al XVI-lea – al XVII-lea. În franceza veche și medie, pronumele subiect sînt facultative, precum astăzi în spaniolă sau în italiană. Din acest motiv, ele aveau o valoare semantică intensivă (precum *toi*, *tu crois*, din fr.mod.).

Pe de altă parte, în franceză, pronumele subiect sînt omise în prezenţa unui **subiect nominal** (*mon père vient*), ceea ce pledează mai degrabă în direcţia interpretării lor ca argumente reale. Chestiunea este mai dificilă pentru formele francezei familiare, care cunoaşte dublarea subiectului (*cf. mon père, il vient*; *cf. infra* 2.3.3 nr. 4). Pentru a menţine ideea că cliticele subiectului îşi păstrează aici statutul sintactic autonom, trebuie presupusă o 'dislocare' în franceza familiară; în acest caz, pronumele *il* s-ar deplasa pentru a ocupa poziţia sintactică a subiectului) *cf.* sinteza discuţiei la J. Auger, *Les clitiques pronominaux en français parlé informel*, 1995).

N.B. Statutul tranzitoriu al cliticelor subiect devine încă şi mai evident atunci cînd sînt comparate cu cliticele obiect (*cf. infra* 3.4). Acestea din urmă îndeplinesc în mod clar funcţia de actanţi, chiar dacă nu sînt autonome (*il me le donne = il donne cela à moi*). Aceste ultime forme se află la mijlocul drumului dintre GN (deoarece este vorba despre constituenţi nominali reduşi) şi GV (deoarece cliticele cunosc o integrare formală în grupul verbal).

Precum formarea perifrazelor verbale, integrarea cliticelor subiect în GV este un exemplu prototipic de fenomen de **gramaticalizare** (*cf. supra* 2.0 nr. 3 şi G. Bossong, *Vers une typologie des indices actantiels*, 1998).

3.4. Mărcile actanţiale romanice – obiectul 1 şi obiectul 2

Dacă în toate limbile romanice subiectul este legat de rolul semantic de agent, **obiectul** 1 nu redă decît parţial rolul semantic de pacient. Acest 'actant secund' corespunde mai degrabă obiectului direct, într-un sens larg, dar îşi poate asuma şi rolul sintactic al unui obiect indirect (de tipul: *a plăcea femeilor*). Obiectul 1 nu poartă în mod necesar o marcă gramaticală şi se poate deosebi de subiect doar prin **poziţia** sa, de după verb (VO); aceasta este soluţia francezei şi a italienei standard.

- fr. *le garçon voit un film / il prend le train / il admire Michel;*
- it. *il ragazzo vede un film / il prende il treno / ammira Michele;*
- port. *o rapaz vê un filme / toma o comboio / admira Miguel.*

În alte limbi romanice, se pot întîlni mărci gramaticale pentru obiectul 1, caz în care marcarea este determinată de raţiuni seman-

tice şi se înscrie în ierarhia fiinţelor animate. Această '**marcare diferenţiată a obiectului**' (MDO) are loc mai ales cu termenii care desemnează o fiinţă umană:

- sp. *el niño ve a su hermano vs el niño ve el árbol*;
- rom. *băiatul îl vede pe fratele său vs băiatul vede copacul*.

Mai rar, MDO intervine pentru alte fiinţe animate sau pentru un obiect, chiar o entitate abstractă:

- sp. *el entusiasmo venció (a) la dificultad*.

N.B. În anumite varietăţi romanice, precum valona sau romanşa din Engadinul de jos, aceste mărci intervin doar atunci cînd actantul este o persoană implicată în actul enunţării (*speech act person*). MDO intervine, aşadar, pentru a diferenţia subiectul de un obiect 1, al cărui rol semantic este cel al unui agent prototipic (uman, *speech act person*).

În spaniolă, marcarea diferenţiată a obiectului începe să înlocuiască un obiect 1 nemarcat, încă din secolul al XII-lea. În Romania, aşadar, marcarea poziţională este soluţia de plecare. În absenţa MDO, franceza introduce articolul partitiv ca marcă posibilă a unui al doilea actant, corespunzînd unui obiect care nu se numără (*ils préfèrent boire du vin, cet homme a du courage*, *cf.* G. Lazard, *Le marquage différentiel de l'objet*, LangTyp, art. 65).

Obiectul 2 este marcat în limbile romanice prin gramemul *a* provenit din prepoziţia latină AD (de exemplu, *donner de l'argent à Étienne*, *ne rien dire à personne*, sp. *darle dinero a Esteban*; româna face excepţie: *a-i da bani lui Ştefan*).

Conjugarea obiectuală, aplicată obiectului 2 apare paralel cu marcarea diferenţiată a obiectului 1, mai ales în spaniolă şi în română: un obiect 2 marcat în poziţie iniţială trebuie reluat de un **indice actanţial** (*a Juan le duele la cabeza*); în poziţie postverbală, cliticul este frecvent, dar nu obligatoriu ((*le*) *he dicho la verdad a mi padre*; *cf.* rom. *l-am văzut pe fratele tău*). Gramaticalizarea fenomenului este subliniată de absenţa acordului: sp.fam. *le he dicho la verdad a mis padres* (nu: *les*)

Alături de această conjugare obiectuală redundantă pentru obiectul 2 se află forma complementară pentru obiectul 1, obişnuită în Romania (fr. *je le vois*, it. *lo vedo vs *lo vedo l'uomo*).

N.B. În măsura în care este posibil, trebuie distins cu atenție între conjugarea obiectuală și propozițiile segmentate avînd redundanță pronominală: *le parfum, je l'aime* reprezintă o mizăaparte a comunicării, și nu o conjugare obiectuală (precum propozițiile adesea citate: *moi, de l'argent, à ce filou, je ne lui en donnerai jamais*, Bossong, 1998, p. 36).

Precum cliticele subiect, cliticele obiect indică un proces de gramaticalizare care atinge diferite stadii în diferite idiomuri romanice:

– mai întîi, pronumele este fixat aproape de verb, însă ocupă o poziție variabilă în funcție de datele prozodice: în poziție inițială, portugheza operează postpunerea cliticului (*conheço-te*), în poziție neinițială antepunerea acestuia (*não te conheço* "nu te cunosc");
– într-un al doilea moment, poziția cliticelor nu mai depinde de factori prozodici, ci doar de parametri gramaticali precum statutul verbului sau modul verbal. Pentru infinitiv, franceza operează procliza (*sans le dire*), spaniola și italiana encliza (*sin decirlo*, *senza dirlo*). Cele trei limbi realizează procliza cu indicativul și encliza cu imperativul pozitiv (*te me le donnes → donne-le-moi*, *me lo das → dámelo*, *me lo dai → dàmmelo*);
– așezarea cliticelor este complicată de prezența auxiliarelor după verb (de exemplu, it. *voglio farlo vs lo voglio fare*). Combinația concretă dintre diferitele clitice, verbe modale sau auxiliare și predicate cunoaște, în fapt, puternice variații de-a lungul istoriei.

Cf., de pildă, în franceză, așezarea înaintea auxiliarului – încă practicată în secolul al XVII-lea – a cliticelor complement de infinitiv, în ordinea veche, cu obiectul direct înaintea celui indirect: *je <u>le</u> <u>vous</u> ai voulu dire* (Malherbe, III, 254) → *j'ai voulu <u>vous</u> <u>le</u> dire*; *cf.* și ordinea elementelor în: *elle n'a pas encore pu <u>le</u> <u>lui</u> expliquer*.

3.5. Actanți vs complemente circumstanțiale

Rezumînd, subiectul nu este marcat, obiectul 1 este marcat, în general prin poziție (în paralel și printr-o prepoziție), obiectul 2 printr-un gramem (concret, prin încă o prepoziție).

Construcțiile concrete ale propozițiilor depind de cadrele valențelor verbale, care sînt foarte variabile. Acestea introduc în structurile sintactice un element lexical constrîngător și care implică

o mare varietate formală, ceea ce complică analiza mărcilor actanțiale.

Cu deosebire, este important să se distingă obiectele introduse printr-o prepoziție (de exemplu, fr. *se réjouir de son succès*, *se diriger vers le lac*, sp. *pensar en Juan*) de circumstanțele care pot purta mărci gramematice identice (de exemplu, fr. *il est parti en vacances*$_{O1}$ *vs il est parti en avion*$_{C}$).

Mărcile obiectului 1 prepozițional (ca actanți, obligatorii), precum și circumstanțialele (ca **complemente facultative și libere**) cunosc, în funcție de verbe și de sens, o mare varietate în propozițiile de origine latină.

> N.B. Mărcile complementelor nu sînt omise decît în mod excepțional, de exemplu cu prilejul unei univocități semantice (fr. *il travaille la nuit*) sau în construcții absolute, apărute prin relatinizare (fr. *l'ennemi vaincu, l'ami se dissipe*).

3.6. Sistemele latin, romanic și creol

Am văzut că sistemul latin cu o marcare foarte accentuat gramematică a fost înlocuit cu un sistem de marcare combinat, cu **mărci poziționale și gramematice**. Printre acestea din urmă, domină tipul aglutinant, cel flexionar fiind slab dezvoltat.

Este drept că, prin comparație cu sistemul latin, sistemul romanic este mai transparent și cere un efort de construcție mai scăzut. Lucrul acesta a putut fi grăbit de către baza orală a limbilor romanice. Chiar dacă, sub aspect gramatical, sistemul romanic nu este mai simplu decît sistemul clasic latin, mai ales la începuturi trebuie să fi existat o **diminuare a efortului de codare** și de decodare, ușurînd, probabil, comunicarea de tip informal. Mai adăugăm că abandonul sistemului latin clasic a avut, fără îndoială, rațiuni fonetice: căderea, încă din secolul I d.C., a consoanelor și a vocalelor finale a contribuit cu repeziciune la slăbirea sistemului flexionar latin, a cărui restructurare devenea inevitabilă.

Cu toate acestea, limbile romanice sînt foarte departe de **limbile creole** cu bază lexicală romanică, care fac apel doar la marcarea poziționlă a actanților. În fapt, limbile creole respectă în mod rigid o aceeași ordine a constituenților:

- SUB – mărci TMA – NEG – Vb. – Ob2 – Ob – COMPL ADV/PREP

Această ordine prototipică serveşte ca unic marcaj al rolurilor actanțiale. Ele nu sînt codate printr-o marcare gramematică sau prozodică; *cf*. exemplul creolei haitiene:

li	***rakonte***	***papa-li***	***istwa***	***sa-a***
A1-3SG	V	A3-3SG	A2	PronDem
il	raconta	à son père	histoire	cette

Sursa: P. Muysken, *Creolisation*, LangTyp, art. 117, p. 1660;

sau a celei papiamento:

bo	***a***	***duna***	***mi ruman***	***e***
A1-2SG	TMA-past	V	A3-3SG	A2-3SG
vous	avez	donné	à mon frère	le

Sursa: *ib*.

În limbile surdo-muților, ordinea constituenților este asemănătoare, dar mai puțin rigidă, secvența SVO fiind concurată de SOV.

În concluzie, putem constata că sistemul romanic este mai răspîndit printre limbile lumii decît sistemul latin sau sistemul creol, că atît unul, cît şi celălalt fac apel la un singur tip de marcare.

4. Structura informațională (temă-remă)

Structura informațională nu mai ține în întregime de domeniul aserțiunii propriu-zise; ea creează o relație între propoziție şi context şi îşi asumă anumite **funcțiuni pragmatice**. Opoziția dintre **temă** şi **remă** se întemeiază pe o propoziție binară care pleacă de la o temă față de care o remă este afirmată. O propoziție nu conține decît o singură temă. Această configurație domină limbile romanice contemporane, ea fiind corelată cu ordinea SVO, care atribuie subiectului o poziție primordială. Tematizarea corespunde formei sintactice neutre, nemarcate, iar subiectul prototipic este un agent care îşi asumă totodată funcțiunea unei teme.

O astfel de configurație nu este rară în limbile lumii, deoarece peste tot **tema** tinde a se plaseze **pe prima poziție** şi, în acest caz, să se identifice cu subiectul. Latina însăşi, care a adoptat o ordine a cuvintelor extrem de variabilă, respectă **succesiunea T-R** (temă-

remă) ca ordine nemarcată. Libertatea sa sub aspectul poziției permite, totodată, deplasări ale remei, ușor de făcut, în scopul evidențierii. În franceza modernă, în care poziția este foarte rigidă și reprezintă roluri cazuale, astfel de deplasări în scopuri informative sau pragmatice sînt dificile. Ca urmare, franceza utilizează alte mijloace de reliefare, mai ales propoziții separate (*l'abeille a piqué mon doigt → elle l'a piqué, mon doigt, l'abeille / mon doigt, l'abeille l'a piqué*; *cf.* modalitatea lipsită de verb: *admirable, ce tableau*), care solicită reluarea prin pronume (*cf.* și exemplul *moi, de l'argent, à ce filou...*, sau alte forme avînd o ordine temă-remă segmentată: *l'amour, elle appelle ça* sau *ses mains seulement qu'on voyait*). În acest domeniu, spaniola ocupă o poziție intermediară între latină și franceză (*Jorge da el libro a su hermano → a su hermano le da el libro Jorge*).

Pe de altă parte, diferențele de poziție dintre latină și limbile romanice privesc mai ales verbul, aflat în poziție finală în latină, pe poziția a doua în Romania (*cf. infra* 4.5), chiar pe prima în cazul verbelor mono- sau biactanțiale (verbe de existență sau de prezentare – *il existe...*, etc. – sau în cazul rematizării subiectului: *bailaba la gente en la calle*).

Așadar, structura informațională a propoziției face apel la diferite tehnici de enunțare, ale căror valori semantice sînt variabile. O adevărată **rematizare** prin deplasarea obiectului nu este posibilă fără o anumită libertate poziționlă. Altminteri, trebuie să intervină segmentarea (**dislocarea** la stînga sau la dreapta) (*cf.* și propozițiile pseudo-separate: fr. *j-ai mon vélo qui est cassé*; sp. *el que canta bien es Pedro*). De asemenea, au loc interacțiuni cu diateza recesivă, aceasta făcînd să dispară agentul și tematizînd pacientul (în loc de: fr. *mon doigt, l'abeille l'a piqué*, diateza va genera: *mon doigt a été piqué* (= *par l'abeille*). În plan oral, prozodia intervine cu putere în procedurile informaționale și de reliefare.

5. Subordonarea

Subordonarea (**hipotaxa**) este relația sintactică cea mai complexă, care este gestionată de către relația fundamentală (*cf. supra* 2.3.0 și G. Bossong, *op.cit.*, LangTyp, art. 48, p. 658). Ea construiește o relație explicită între o propoziție principală și una subordonată, cu ajutorul conjuncțiilor subordonatoare sau al

pronumelor relative. Ea se opune celei paratactice, care juxtapune diferite propoziții a căror relație logică rămîne adesea implicită (*cf.* cazul extrem de juxtapunere fără conjuncție coordonatoare, de pildă, rom. *Cîinii latră, caravana trece* sau fr. *Vienne la nuit, sonne l'heure / Les jours s'en vont, je demeure*, Apollinaire).

Din punct de vedere sintactic, subordonarea introduce o propoziție în locul unui actant sau a unui circumstanțial al principalei (sp. *me gusta que vengas a verme* corespunde cu *me gusta el pescado*, obiectul 1 este înlocuit cu o completivă). Altfel spus, ea transformă o propoziție în actant şi subordonează astfel un complex asertiv unui alt predicat.

Propoziția subordonată poate forma subiectul sau obiectul în propoziția principală (propoziție subiectivă / obiectivă), sau mai poate lua locul unui complement liber (propoziție adverbială). Propozițiile adverbiale sînt introduse – cel puțin, în limbile romanice – prin conjuncții specifice (de exemplu, în sp. *como*, *según*, *a pesar que* etc.: *lo haré puesto que lo dices, lo digo a la fin de que todos lo sepan*).

> N.B. Subordonarea nu este singurul rezultat al unei transformări a propozițiilor; acestea mai pot forma complemente nominale, mai ales în cazul propozițiilor relative (de exemplu, sp. *vengo del pueblo en que nací* se referă la *pueblo*; *cogimos la fruta que estaba madura* se referă la *fruta*; fr. *Le petit chat* [*que nous avons adopté*] *amuse beaucoup les enfants*, *cf. supra* 2.3.1 nr. 4).

La nivel universal, subordonatele sînt marcate fie doar prin ordinea cuvintelor (marcare minimală), fie prin mărci gramaticale complementare, precum conjuncțiile sau formele modale (marcare maximală). Limbile romanice utilizează o marcare maximală, cel mai adesea cu o conjuncție definită (fr. *que*, sp. *que*, it. *che*) dublată, în numeroase cazuri de subjonctiv (de exemplu, în franceză, cînd subordonata subiect este antepusă principalei: *Qu'il vienne ne me surprendrait pas*).

> N.B. Încărcătura semantică a modalității, proprie subjonctivului (*cf. supra* 2.3.3 nr. 6.3), poate duce la conflicte semantice: sensul verbelor epistemice (*savoir, constater, dire*), de exemplu, se opune acestei valori modale, iar cînd ele au subordonate apare un conflict modal. Acest lucru explică un anumit număr de variații în utilizarea subjonctivului: *je*

crois qu'il est malade vs je ne crois pas qu'il soit malade; *il ne savait pas que Pierre était malade vs il ne savait pas que Pierre fût malade*.

Pentru anumite forme epistemice, indicativul a devenit obişnuit în propoziţiile subiective: fr. *il est vrai / évident / certain que les gents souffrent beaucoup*, it. *è vero / evidente / chiaro / certo che la gente soffre molto*; *cf.* şi în anumite propoziţii obiective: fr. *tout le monde sait que la terre est ronde*, sp. *todo el mundo sabe que la tierra es redonda*, it. *vediamo che il caffè è terminato*, port. *o ministro declarou che as eleiçõs terão lugar*.

În acest gen de situaţie, subjonctivul se poate prezenta ca soluţie normală şi naturală în subordonate, în vreme ce indicativul poate deveni forma deviantă şi poate necesita o explicaţie.

În Romania 'orientală' (română, italiană meridională şi central-meridională), subordonarea care face apel la **două conjuncţii complementare** a apărut sub influenţa greacă: urmaşii lat. QUIA (rom. *că*, it. merid. *ca*) apar după verbe epistemice şi impun indicativul. O altă conjuncţie (rom. *să*, sic. *ki/mi*, cal. *ku/mu*) poate cere subjonctivul. În această constelaţie, infinitivul din propoziţie este înlocuit de către o construcţie subordonată: cal. *vogghiu cu dormu* (aici cu indicativul) *vs* it. *voglio dormire*.

Subordonatele fără conjuncţie sînt mai rare în Romania. Există un *infinitivo pessoal* portughez, deja menţionat (*cf. supra* 2.3.3 nr. 7.3: *falar, falar-es, falar, falar-mos, falar-des, falar-em*), care produce o subordonare fără valoare modală definită (*é conveniente ter-es cuidado* "trebuia ca tu să fii atent"). Spaniola cunoaşte o construcţie fără conjuncţie, dar cu subjonctivul după anumite verbe (*a vrea, a dori, a se teme*: *los usuarios piden ø se amplíe el horario del bar*; în secolul al XVI-lea, această construcţie era la fel de obişnuită şi după verbele cererii sau ale ordinului).

N.B. Subordonatele obiective sau completivele pot fi introduse printr-o conjuncţie subordonatoare (de exemplu, în franceză, *je préfère que tu ne viennes pas*, subordonată completivă conjunctivă), printr-un cuvînt interogativ (fr. *J'aimerais savoir pourquoi il est si triste*, subordonată completivă interogativă) sau să apară ca propoziţie infinitivală fără cuvînt introductiv (*J'entends ø chanter les oiseaux*, subordonată completivă infinitivală).

Locul subordonatelor circumstanțiale conjunctive poate fi ocupat şi de propoziții participiale care nu sînt introduse prin nici un gramem subordonator (fr. *Les vacances terminées, les cours ont recommencé*).

În afară de funcțiile subiectivale, obiectivale (completive) şi circumstanțiale (sau adverbiale), subordonata poate îndeplini şi funcții de atribut (fr. *mon avis est que tu as raison*) sau de apoziție (fr. *Il est grand, et qui plus est, très fort*).

Cîteva observații de ordin diacronic

1. Variațiile romanice în construcțiile subordonate nu privesc decît rar poziția conjuncției. Aceasta variază mai degrabă în funcție de alte transformări ale ordinii constituenților. Dimpotrivă, utilizarea subjonctivului sau alegerea conjuncției sînt supuse adesea transformărilor. În concluzie, diversitatea construcțiilor este (aproape) infinită şi încă poate constitui obiectul a numeroase studii orientate în această direcție, mai ales din perspectiva genurilor textuale.

2. Subordonatele s-au întărit în **textele** romanice **scrise** încă din Evul Mediu, afectînd poziția construcțiilor participiale, care, pe de altă parte, au fost reintroduse odată cu standardizarea şi elaborarea lingvistică, latinizantă, din secolul al XVI-lea. Ca regulă generală, construcțiile frazelor comportînd un număr mare de subordonate aparțin registrului scris şi ele se intensifică cu prilejul oricărei mişcări de elaborare lingvistică.

3. Simplificarea subordonării relative este un fenomen frecvent, mai ales în limbile contemporane, nu doar în cele romanice. Aceasta se produce esențialmente la nivel **oral** şi conduce la utilizarea unei mărci unice (fr. *que*, it. *che*) sau duce la omisiunea mărcii conjuncționale (de exemplu, fr. *tu sais, la fille [qu']il connaissait le père!*). Pe de altă parte, în Romania, se pot găsi exemple vechi, provenind din diferite momente (*cf.* P.D'Achille, *Sintassi del parlato e traduzione scritta*, 1990).

2.3.4. Perspective: gramaticografie romanică şi schimbare gramaticală

1. Observații asupra gramaticografiei limbilor romanice

Studiile de gramatică şi gramaticografice asupra limbilor romanice au fost numeroase de-a lungul secolului al XX-lea, actualmente

încă fiind în plină efervescență. Lucrări asupra multor chestiuni de detaliu – articolul, propoziția relativă, timpurile trecutului – umplu biblioteci întregi. În majoritatea situațiilor, aceste studii se referă la o singură limbă romanică, chiar o singură varietate a cutărei sau cutărei limbi, adesea **limba standard** sau limba literară modernă, dar, eventual, și o varietate non-standard contemporană, sau limba – mai ales literară – dintr-o epocă istorică dată (*cf. infra* 4.1.2 nr. 4).

Cea mai veche tradiție în studiile gramaticale romanice moderne este, fără îndoială, **franceză**, prin gramatica de la Port-Royal (*Grammaire générale et raisonnée*, 1660; *cf.* pentru precursorii romanici din secolul al XVI-lea, *infra* 3.5.3 nr. 3). Începutul secolului al XX-lea este marcat de gramatica în șapte volume, *Des mots à la pensée. Essai de grammaire de la langue française*, de J. Damourette și Éd. Pichon (1911-1949), ușor posterioară sintaxei istorice a francezei a lui K. Nyrop, în șase volume (*Grammaire historique de la langue française*, 1903 [1899]-1930). Deceniile următoare cunosc ediții regulate și mereu augmentate ale lucrării *Le bon usage* a lui M. Grevisse ([1]1936, [13]1993, reeditată de către ginerele său, A. Goose), iar sfîrșitul secolului, lucrarea modernă, inspirată atît de tradiția franceză, cît și de tradiția anglo-americană, care este *Grammaire méthodique du français* (GMF, M. Riegel, J.-C. Pellat, R. Rioul, [1]1994, [4]2009).

Italiana a cunoscut, în anii 1980 și 1990 mai multe gramatici importante (L. Serianni, *Grammatica italiana*, 1998; L. Renzi, *Grande grammatica di consultazione*, 3 vol., 1988-1995, [2]2001; Cg. Schwarze, *Grammatik der italienischen Sprache*, 1998), mai recent și pentru limba veche (G. Salvi, L. Renzi (ed.), *Grammatica dell'italiano antico* 2 vol., 2010).

Pentru **spaniolă**, prima gramatică care integrează într-o mare măsură variația lingvistică nu apare decît la capătul secolului al XX-lea (I. Bosque și V. Demonte (ed.), *Gramática descriptiva de la lengua española*, 3 vol., 1999); *cf.* și lucrarea generativistă a lui M.L. Hernanz și J.M. Brucart, *La sintáxis: principios teóricos*, 1987), precum și pe cea a lui S.F. Ramírez, *Gramática española* (primul vol. 1951, celelalte postum, 1985-1986), reelaborare a lucrării *Gramática de la lengua española* a *Real Academia española* (1928), *Nueva Gramática de la lengua española* (vol. 1: *Morfología y sintaxis I*, vol. 2: *Sintaxis II*).

N.B. Numeroase lucrări gramaticografice sincronice abordează și elemente de fonetică și de grafematică, chiar de semantică și de formare a cuvintelor. În ceea ce privește 'gramaticile istorice' mai vechi, acestea se concentrau asupra elementelor fonetice și morfologice, aproape excluzînd sintaxa propriu-zisă, mai puțin evoluată în prima jumătate a secolului al XX-lea. În aceste lucrări, modelele explicative se întemeiau pe teoriile gramaticale antice, elaborate pentru latină și pentru greacă.

O sinteză **romanică** generală și comparată nu s-a mai încercat de la lucrarea lui W. Meyer-Lübke, 1899, astăzi în mare parte depășită (spre deosebire de dicționarul etimologic al aceluiași autor, REW; *cf. infra* 2.4.7). Cu toate acestea, există numeroase lucrări de romanistică dedicate unor fapte specifice de sintaxă.

N.B. În momentul de față, cele mai bune informații cu caracter general se găsesc în marile enciclopedii ale disciplinei, LRL, CambrHist și seria de manuale HSK (mai ales volumele LangTyp și RSG, care oferă și sinteze foarte detaliate asupra evoluției gramaticografiei, pentru diferitele varietăți romanice).

Gramatica este un imens cîmp de studiu deoarece organizarea elementelor morfologice și sintactice este extrem de **multiformă**. Cu toate acestea, deși este vorba despre un domeniu considerat ca fiind 'sistemic', sistemul în discuție este foarte rezistent la interpretările facile.

N.B. Dificultățile descrierii gramaticale se manifestă deopotrivă și în traducerea automată. Aceasta se lovește de obstacole asemănătoare celor întîlnite la reproducerea funcționării creierului uman, deoarece limbajul este profund înrădăcinat în modul de funcționare al creierului. Cele mai bune rezultate ale traducerilor (semi-)automate sînt obținute plecînd de la texte stereotipe, prin substituirea de semi-propoziții sau de propoziții, metodă pentru care nu este necesară adevărata înțelegere a gramaticii.

Imensa complexitate a gramaticii face ca întreaga gramaticografie să fie sortită a rămîne **fragmentară**. Chiar descrierile sintactice cele mai avansate ale unei limbi contemporane prezumă, în fapt, că noi cunoaștem deja limba în discuție: ele facilitează înțelegerea

anumitor particularități şi fac mai lesnicioasă utilizarea limbii, însă ele nu pot nicicum să călăuzească singure producția de texte.

Lucrul acesta devine evident în mod special pentru stadiile vechi ale limbilor moderne şi pentru limbile moarte, cînd echilibrul dintre descripție şi utilizarea limbii este rupt. Metoda **diferențială** – care compară un stadiu vechi de limbă cu un stadiu actual – se impune de fiecare dată cînd este posibil, chiar dacă aceasta poate provoca anumite incoerențe.

În sfîrşit, care ar fi utilitatea unei gramaticografii, în afara interesului intelectual al acesteia şi al speranței – vane, desigur – a unei (re)produceri lingvistice artificiale? În primul rînd, gramaticografia exercită o acțiune reală asupra **evoluției limbii**, în conjuncție cu lexicografia, chiar dacă utilizarea unei limbi naturale merge perfect împreună cu existența unei descrieri gramaticale.

> N.B. Adesea, dialectofonii sau persoanele care vorbesc un sociolect marcat, chiar o limbă care nu este scrisă, deplîng absența unei 'gramatici' a idiomului lor şi pretind că este vorba despre o limbă 'fără reguli'. Aceasta, însă, nu corespunde realității lingvistice: cel mult, este posibil să nu existe o conştiință lingvistică dezvoltată sau o lucrare gramaticografică larg difuzată, pentru acea limbă. Chiar dacă omul nu este conştient de gramatica limbii pe care a deprins-o în mod natural, această limbă deține mereu o gramatică completă şi coerentă (după cum deține un sistem fonologic sau o rețea semantico-lexicală). Coerența sa este pe deplin independentă de existența de lucrări gramaticale, care ar încerca să o descrie sau să o regularizeze.

Dacă gramaticile şi dicționarele au o răspîndire suficientă, ele contribuie la **standardizarea** unei limbi, aşadar la un proces de normalizare artificială. În cazul morfologiei, standardizarea antrenează, de exemplu, alinierea şi regularizarea paradigmelor precum şi reducerea excepțiilor. Morfologia verbală a francezei, limbă puternic supravegheată, nu este, din întîmplare, mai coerentă decît aceea a catalanei, recent standardizată. În sintaxă, lucrul asupra limbii permite creşterea complexității sintactice şi, aşadar, dezvoltarea propoziției complexe. *A contrario*, puternica **variație** a textelor romanice medievale se explică parțial prin absența unei gramaticografii influente. Trebuie spus că franceza sau italiana standard sînt limbi **parțial**

artificiale, în vreme ce varietăţile familiare şi populare ale aceloraşi idiomuri sînt limbi naturale.

N.B. În funcţie de voinţa de standardizare, mai mult sau mai puţin afişată de către gramaticile publicate, lingviştii disting gramaticile numite 'normative' sau 'prescriptive' şi gramaticile numite 'descriptive'. Cele dintîi vor să regularizeze uzul limbii, cele din urmă nu fac decît să o descrie. Această alegere depinde în mod natural de varietăţile lingvistice descrise: gramatica unei varietăţi de elită (o mare limbă literară, de exemplu) se poate dori prescriptivă, deoarece modelul ei este chemat spre a fi difuzat în societate, dimpotrivă, gramatica unei varietăţi cu un prestigiu social scăzut (un dialect regional sau o varietate populară) nu va putea pretinde niciodată altceva decît o descriere; nimeni nu o va imita deoarece persoanele care vorbesc limba în discuţie nu vor citi o astfel de gramatică. Răspîndirea, aşadar, are o importanţă capitală pentru rolul prescriptiv al unei gramatici. Pe de altă parte, însă, o gramatică prea restrictivă nu va ajunge niciodată la aceeaşi influenţă cu aceea a unei gramatici care se vrea prescriptivă, dar care, într-o anumită măsură, ţine seamă de varietăţile non-exemplare ale limbii ca limbă curentă.

Gramaticografia **istorică** poate părea lipsită de o minimă utilitate imediată, dar, adesea şi în mod indirect, ea se arată valoroasă. Pe de o parte, ea contribuie la ameliorarea şi la rafinarea gramaticilor limbilor contemporane, permiţînd acestora o mai bună structurare a fenomenelor; pe de altă parte, ea ajută istoriografiei lingvistice şi sporeşte posibilităţile societăţii şi ale membrilor ei de a dezvolta o identitate lingvistică echilibrată.

2. Consideraţii generale asupra schimbării latino-romanice în morfologie şi în sintaxă

Interpretarea schimbărilor lingvistice în Romania presupune reflecţii de ordin general. În cazul gramaticii, reflecţiile generale au căpătat, în acest capitol, un loc precumpănitor datorită complexităţii inerente a materiei.

Cu toate acestea, am observat numeroase **transformări specifice** ale idiomurilor **romanice**, comparate cu latina:

- ordinea constituenților și a determinanților gramaticali;
- marcarea și ierarhia rolurilor cazuale (rolul subiect este întărit în Romania);
- fenomenele de gramaticalizare precum perifrazele și diatezele;
- întărirea temporalității;
- fenomene punctuale, precum introducerea pluralelor maiestății și politeței (care modalizează intrarea în sfera celuilalt).

N.B. Fiecare dintre subiectele menționate în acest capitol, oricît de amănunțit ar fi fost studiate, merită un studiu încă și mai aprofundat. Descrierea și interpretarea gramaticală au făcut progrese impresionante începînd cu anii 1960, grație aportului limbilor creole, intensificării cercetării tipologice și a celei în domeniul sintaxei formale, precum și grație cercetărilor de neuro- și psiholingvistică.

De asemenea, am putut întrevedea numeroase **divergențe** între limbile romanice. În mai multe rînduri, idiomurile Italiei de Sud (uneori și de Centru), sarda și româna constituie un corp opus celui format din italiana de Nord, galo- și iberoromanică. Uneori, româna și iberoromanica se opun limbilor centrale; adesea, unul dintre grupurile lingvistice prezintă soluții proprii, de exemplu, limbile iberoromanice care dezvoltă aspectul, sau franceza, care instaurează o ordine rigidă a cuvintelor, cu consecințele care decurg de aici. Pe de altă parte, se constată că limbile romanice **medievale** prezintă între ele divergențe mai mici decît limbile contemporane, ceea ce pledează în direcția tezei **diversificării crescînde** la interiorul familiei lingvistice romanice.

Domeniul observației istorice – și variaționale –, care reprezintă **Romania** în mod exemplar, nu este pertinent pentru toate interogațiile lingvisticii generale, însă aduce elemente semnificative în diferite domenii (de exemplu, ordinea constituenților, determinarea și perifrazele nominale și verbale, sistemul TMA, diatezele, subordonarea, structura informațională). Dincolo de aportul concret, Romania permite studierea foarte detaliată a **modalităților de evoluție** a formelor și a funcțiilor gramaticale, lucru valabil și pentru **gramaticalizare** și pentru relațiile care, la un nivel mai general, se instaurează între morfologie și sintaxă, pe de o parte, și lexic, de cealaltă.

Pe de altă parte, limbile romanice procură o bază deosebit de generoasă pentru studierea impactului pe care l-au putut avea:

– **genurile textuale** şi tradiţiile discursului asupra opţiunilor gramaticale, precum şi

– **reflecţiile utilizatorilor** asupra propriei limbi, asupra schimbărilor interne (*cf. infra* 3.1.2 nr. 4).

Atuul excepţional al bogatei documentări istorice este departe de a fi fost exploatat în vederea atingerii de noi finalităţi gramaticale şi utilizînd noi instrumente.

Capitolul 2.4

Lexicologia

2.4.1. Lexemele: proprietăți generale

Lexicologia studiază ansamblul **lexemelor** unei limbi (= lexicul sau vocabularul). Ea delimitează, inventariază și studiază elementele și structurile în funcție de caracteristicile lor semantice și formale, ea dezvăluie relațiile care se instaurează între diferitele lexeme și categorii de lexeme și determină condițiile și restricțiile utilizării acestora.

Ca toate disciplinele lingvistice, înainte de orice analiză, lexicologia se întemeiază pe **inventarele empirice**. În fonetică/fonologie sau în gramatică, numărul formelor sau al principiilor de marcare este limitat, iar funcțiunile și ierarhiile acestor elemente sînt cele care dețin importanța capitală. În lexicologie, în schimb, numărul imens de lexeme complică inventarierea, aceasta fiind indispensabilă pentru orice abordare interpretativă. Astfel de inventare lexicale pot fi limitate la un text (glosografie) sau la un anumit număr de texte alese, ori pot duce la redactarea de dicționare (lexicografie), care devin sursa privilegiată a studiilor asupra lexicului.

1. Proprietățile de bază ale lexemului

Am definit deja 'lexemul' ca referindu-se la un **concept** concret sau abstract, în opoziție cu gramemul, care exprimă o relație gramaticală (*cf. supra* 2.2.1 nr. 1(1)). Să ne amintim și să detaliem această definiție:

1. Formă și sens
- Un lexem comportă o **formă** (fonică și, în limbile care cunosc scrierea, grafică) și un **sens lexical**;
- din punct de vedere **formal**, el comportă mereu un **radical** (concretizînd spațiul tematic) la care se pot adăuga **afixe**

derivative (inclusiv o marcă a părții de vorbire) şi flexionare (adăugiri care pot implica o alternanță a radicalului);
- **sensul lexical** corespunde unui ansamblu de informații care aparțin unui **fond comun de cunoştințe** al unei comunități de vorbitori. El este actualizat în cadrul enunțării printr-o formă lexicală care trimite la noțiuni sau la cunoştințe identice sau foarte asemănătoare ale unor persoane diferite. Sensul reprezintă **elementul esențial** al lexemului, rațiunea sa de a exista în limbaj, el furnizînd fundamentul semantic al oricărei comunicări;
- se consideră a fi lexem combinația dintre o **formă** dată şi **un sens lexical** definit. Cu toate acestea, o formă lexicală poate fi relațională mai multor sensuri lexicale (**polisemie**, *cf. infra* 2.4.2 nr. 2.7), caz în care trebuie avute în vedere atît lexeme, cît şi sensuri lexicale.

2. Parametri complementari

Pe de altă parte, un lexem comportă cel puțin cinci parametri complementari care sînt legați de structura sa de bază (o formă – un sens; *cf.* M.-D. Glessgen, *Le statut épistémologique du lexème*, 2011, p. 422):

- **trăsăturile morfosintactice inerente** (partea de vorbire şi, pentru substantive, genul, *cf. supra* 2.2.1 nr. 3.1);
- **structura morfologică** derivativă, în cazul cuvintelor construite (un derivat poate fi relaționat cu alte lexeme avînd un acelaşi radical sau un acelaşi afix);
- **contextele sintactice** inerente unui lexem în propoziție, mai ales valența verbală (*cf. supra* 2.3.2 nr. 3.1; *infra* 2.4.4). Un verb polisemic poate gestiona mai multe cadre de valență, în funcție de diferitele sensuri pe care le are;
- **mărcile diasistemice** care sînt legate de lexem (‘conotația sa variațională’; de exemplu, un cuvînt familiar sau regional, *cf. infra* nr. 4). Să reținem că, în funcție de sensurile ei, o formă polisemică poate purta diferite mărci diasistemice;
- în sfîrşit, **relațiile semantice** care se instaurează între diferitele sale sensuri lexicale apropiate (sinonimie, polisemia deja menționată, (co-)hiponimie sau antonimie, *cf. infra* 2.4.3). În

fapt, limitele sensului lexical sînt mărginite de limitele semantice ale lexemelor apropiate, sensul neexistînd în mod autonom, ci integrat în rețele semantice.

3. Utilizarea și identificarea unui lexem

– După cum tocmai am văzut, utilizarea unui lexem este legată de **contextele sintagmatice și diasistemice** mai mult sau mai puțin restrictive (se spune *a rosti un discurs*, iar nu *a spune un discurs* [‘colocație’, *cf. infra* 2.4.4 nr. 2); nu putem utiliza în același context lexemele fr. *conversion*, *bagnole* și *meuf* (*femme*, în verlan) [restricții diasistemice], etc.);

– pe de altă parte, într-o comunitate lingvistică, un lexem poate avea o largă utilizare (de exemplu, *matin*, *arbre*) sau poate fi foarte rar (de exemplu, *oronyme* (*cf. infra* nr. 2), *phylogenèse* (*cf. infra* 0.2 nr. 5), *variationniste*). **Frecvența utilizării lexemului** nu-i schimbă acestuia statutul. Chiar cuvinte formate spontan, cu ajutorul mecanismelor semantice și derivative obișnuite sînt lexeme depline (se vorbește despre ‘**cuvinte ocazionale**’, în opoziție cu ‘**cuvinte lexicalizate**’, care sînt intrate în uz. Atunci cînd un lexem nou începe să-și facă apariția tot mai frecvent, se vorbește despre ‘**neologism**’.

– în sfîrșit, **identificarea lexemului** nu este posibilă doar pe baza criteriilor formale și morfologice (*cf. supra* 2.2.1 nr. 1). Recunoașterea intuitivă, pe baza **conștiinței vorbitorilor** este la fel de puțin probatorie. Cele mai bune rezultate vin din testele de **memorare** pentru distingerea entităților lexicale semantico-formale, care sînt recunoscute sau utilizate de către vorbitori (*cf.* M.-D. Glessgen, *ib.* p. 416-421).

2. Lexeme și nume proprii

La interiorul categoriei substantivului trebuie distinse substantivele comune și substantivele proprii. Cele două tipuri dețin un referent extralingvistic, dar însușirea substantivelor este de a opera o **generalizare** (*casa albă* = un reprezentant al clasei caselor printre milioane de case albe care există). Substantivele proprii, în schimb, au obiectiv opus, de a **individualiza** (*Casa Albă* = un loc unic în lume; pentru onomastică, *cf. infra* 2.4.6).

Numele proprii cuprind nume de persoane (‘antroponime’) și nume de locuri (‘toponime’), dar și denominații de munți (‘oronime’),

nume de animale şi de personaje mitologice sau nume de opere artistice (*Gioconda*).

Numele proprii au mereu la origine lexeme, chiar dacă, apoi, această origine ajunge să nu mai fie recunoscută (*cf. infra* 2.4.6).

– originea numelui de familie *Boulanger*, ca denominaţie a unei profesii rămîne transparentă şi identificabilă pentru vorbitorul francezei moderne. Numele de familie *Lefèvre*, în schimb, a devenit opac ("făurar" < FABER cu articolul aglutinat);
– baza toponimului *Villeneuve* este uşor de observat (chiar dacă se lasă deoparte faptul că, de obicei, toponimele de acest tip, îşi au originea în secolul al XIII-lea), spre deosebire de *Antibes* (gr. *antí-polis*: oraşul din faţa [Nisei]).

Să reţinem că atunci cînd un nume propriu intră în uz ('se fixează'), el îşi pierde încărcătura semantică iniţială (de exemplu, toponimul *le Pommiers* trimite la un loc geografic, iar nu la pomi fructiferi). Din această perspectivă, aşadar, numele proprii sînt desemantizate.

La rîndul lor, numele proprii pot contribui la crearea de lexeme, datorită diferitelor mecanisme de '**denominare**':

– trecerea numelui propriu în categoria celor comune, fără o transformare ('**conversiune**': *poubelle* sau *zeppelin*, prin metonimie, după numele inventatorilor; '**antonomază**': *un Tartuffe*, prin metaforizare, *cf. infra* 2.4.6 nr. 1);
– **derivarea**, care poate implica o schimbare a părţii de vorbire (*Gargantua → gargantuesque*);
– integrarea într-un **frazeologism** (*cf. infra* 2.4.4 şi 2.4.6 nr. 1), care implică acceptarea elementelor semantice precise (*Pandore → une boîte de Pandore, Trafalgar → un coup de Trafalgar*).

Particularităţile semantice ale numelor proprii fac ca acestea să fie tratate separat (domeniul onomasticii), chiar dacă comportamentele lor lingvistice sînt, în cea mai mare parte, analoage substantivelor comune. Reţinem că, sub acest aspect, onomastica este o disciplină care ţine de lingvistică.

3. Numărul şi frecvența utilizării cuvintelor

Este greu de determinat **numărul cuvintelor** existente într-o limbă, la un moment dat, ceea ce, de altfel, face aleatorii comparațiile de tipul 'cutare limbă deține mai multe cuvinte decît altele'. Marile dicționare şi marile lucrări actuale permit o oarecare aproximare:

– PtRob (Petit Robert) inventariază aproximativ **60.000 de intrări** (lexeme), TLF (Trésor de la Langue Française) între 70.000 şi 90.000 de intrări;
în ambele cazuri, lemele grupează diferite sensuri sub o formă lexicală dată, fără a fi vorba despre o cuantificare (PtRob pretinde a însuma **200.000 de sensuri**, adică, în medie, ceva mai mult de trei sensuri pentru o formă; cifra pare a fi rezonabilă;
– Duden în opt volume adună 200.000 de lexeme, *New Standard Unabridged Dictionary* al lui Funk/Wagnell ajunge la 450.000 de lexeme (acest număr ridicat se datorează, în parte, mai bunei calități a lexicografiei engleze, dar şi concepției mai tolerante asupra varietăților limbii şi unei bune integrări a împrumuturilor);
– această ultimă cifră este compatibilă cu numărul formelor lexicale care au fost inventariate în cîteva lucrări americane într-un an: 227.500 de unități lexicale (fără diferențiere semantică) din care 45.450 de cuvinte de bază, 43.000 de cuvinte derivate al căror sens se îndepărtează puternic de sensul de bază şi 139.000 de cuvinte derivate cu un sens uşor inteligibil (*cf.* lucrarea, de altminteri, o lectură plăcută şi plină de învățăminte, al lui S. Pinker, *L'instinct du langage*, 1999, cap. 5).

Cuvintele tehnice şi nomenclatura diferitelor ştiințe (fără a mai pune la socoteală numele de medicamente sau de mărci comerciale) depăşesc cu mult cifrele de mai sus, deja impresionante.

Frecvența uzului celor mai multe dintre cuvinte este extrem de scăzută:

– cele mai frecvente 907 cuvinte ale TLF acoperă 90% din toate ocurențele unui text francez obişnuit;
– următoarele 5.800 de cuvinte acoperă 8% din ocurențe;
– cele 65.000 sau 85.000 de cuvinte rămase procură doar 2% din ocurențe (E. Brunet, *Le Vocabulaire français de 1789 à nos jours*, 1981; *cf.* J. Pioche şi C. Marchello Nizia, 1994, cap. X, II.2).

Printre formele cu cea mai mare frecvenţă se află o bună parte dintre grameme (al căror număr, în jur de o sută, este, dimpotrivă, foarte redus). Lexemele cu o foarte slabă frecvenţă sînt adesea purtătoare de sensuri foarte specifice şi permit stabilirea de legături cu o stăpînire foarte elaborată a culturii.

N.B. Pentru înţelegerea unei limbi sau a unui enunţ nu sînt suficiente cuvintele cu cea mai mare frecvenţă. Dacă nu se înţelege terminologia lingvistică din lucrarea de faţă, care nu ajunge decît la 1% dintre formele utilizate, ansamblul textului nu va fi înţeles.

Cunoaşterea individuală a cuvintelor este destul de variabilă. Un student american de nivel B.A. poate avea în vocabularul său pasiv (= cuvinte înţelese, dar neutilizate în mod spontan) pînă la 45.000 de lexeme diferite, pe lîngă 15.000 de nume proprii, împrumuturi ocazionale, sigle şi structuri idiomatice (Pinker, 1999, *ib.*). Un profesionist al scrierii, de 40 sau de 50 de ani, va putea tripla această sumă.

Cu prilejul învăţării unei limbi străine, numărul formelor lexicale înregistrat de un individ creşte considerabil (o cunoaştere bună a patru sau cinci limbi nu ridică probleme sub aspectul gestiunii cerebrale). Totuşi, formele diferitelor limbi privesc un **ansamblu conceptual unic**, la care respectivele limbi nu adaugă decît puţine intrări (*cf. infra* 2.4.2 nr. 2).

Limba literară se arată foarte restrictivă în ceea ce priveşte cantitatea de cuvinte pe care o foloseşte, cei mai prolifici autori ajungînd, în întreaga lor operă, pînă la 15.000 de cuvinte (Shakespeare), chiar 20.000 (La Fontaine sau Molière; cazul excepţional al lui Rabelais, cu un vocabular de 30.000 de cuvinte, se explică prin voinţa enciclopedică a autorului, *cf.* baza de date a lui E. Brunet, *Rabelais sur Internet*). Autorii clasici francezi care vizează o limbă puternic stilizată şi normalizată nu depăşesc 4.000 de cuvinte (de exemplu, Corneille; Racine 3.263 de cuvinte; *cf.* H.J. Wolf, 1991, p. 125).

N.B. Limba literară corespunde varietăţilor diafazice care au jucat un rol aparte în geneza actualelor limbi standard, chiar dacă, în general, acest rol este supraestimat. Cazul este în mod deosebit marcat în italiană, unde vocabularul lui Dante şi al lui Boccaccio este extrem de prezent în limba modernă (*cf. infra* 3.5.3 nr. 3). Mai adăugăm că, graţie acestei particularităţi, dublate de caracterul lexical restrictiv al

genurilor literare, învățarea cîtorva sute de cuvinte, suplimentare în raport cu limba modernă, face posibilă înțelegerea unui text literar dintr-o limbă romanică medievală.

În ciuda dificultăților noastre de a determina volumul de cuvinte dintr-un moment istoric dat, **inventarul lexical** al unei limbi, dintr-un anumit moment istoric, este finit în principiu. Dimpotrivă, inventarul care privește utilizările sale ocazionale – și ansamblul de cuvinte virtuale, care există în mintea noastră – sînt, teoretic, nelimitate, putîndu-se crea cuvinte la infinit. Pe de altă parte, în funcție de limbă și de epocă, **creativitatea ocazională** poate fi mai mult sau mai puțin dezvoltată.

4. Conotație variațională și context de comunicare

Un cuvînt înrădăcinat într-o societate de vorbitori nu este utilizat în mod necesar de către orice persoană și în orice context. O limbă istorică se compune din numeroase subvarietăți legate în spațiu de prestigiul social, de contextul de utilizare, precum și de evoluția în timp (*cf. supra*, 1.2). În acest ansamblu de varietăți, fiecare cuvînt cunoaște o **distribuție individuală**.

Un exemplu (luat din B. Müller, *Le Français d'aujourd'hui*, 1985, p. 227): termenii *voiture, auto, automobile, bagnole, caisse, chiotte* sînt perfect identici din punct de vedere denotativ (au același sens), însă nu aparțin aceloraşi registre ale limbii (implică conotații diastratice și diafazice diferite). Tot astfel, *cornet, sachet* și *poche*, echivalenți sub aspectul sensului, nu apar în aceleași regiuni ale Franței (au conotații regionale diferite).

Un cuvînt poate aparține uneia sau mai multor varietăți. În primul caz, el este mai puternic marcat din punct de vedere variațional: el poartă o '**conotație**'. Încărcătura semantică conotativă este sesizabilă mai cu seamă atunci cînd un astfel de cuvînt este folosit în afara contextului său obișnuit. Acolo își capătă el adevăratul caracter de cuvînt regional sau sociolectal (din acest motiv vorbim despre 'conotație populară' atunci cînd un cuvînt precum *caisse* "maşină" este utilizat într-un roman).

Diferitele tipuri de conotație variațională se înscriu în complexul de varietăți ale unei limbi istorice. În felul acesta, cuvintele reflectă:

- **conotaţii regionale** sau **diatopice**: cuvinte legate de o regiune sau de o ţară, care sînt utilizate într-o alta (de exemplu, *septante* este conotat în Franţa, dar nu în Belgia, în Elveţia sau în Canada; *mis papás* (sp. amer.) ar suprinde în Spania, unde ar fi de aşteptat *mis padres*);
- **conotaţii diastratice şi/sau diafazice**, prin cuvintele îngrijite, familiare, populare şi argotice şi prin lexemele legate de un context particular. Termenii legaţi de grupele de vîrstă (de exemplu, limbajul tinerilor), de sex (bărbaţi / femei) şi de anumite tipuri de texte (de exemplu, limba literară sau cea a textelor tehnice);
- **conotaţii cronologice**, în cazul neologismelor sau al arhaismelor: cuvinte în curs de a intra în uz şi cele care sînt în curs de a ieşi din uz, care provoacă cu uşurinţă reacţii emoţionale ('frumos/urît', 'bine/rău'), ceea ce, pe de altă parte, arată că schimbarea lingvistică este percepută de către oameni. Pentru a privi la cazul împrumuturilor, un anglicism mai vechi în franceză, precum *film* (1889) sau abrevierea *radar* (1943) trec perfect neobservate, în vreme ce termeni precum *blush* (1969) sau adjectivul *short* "nesatisfăcător" sînt marcate atît ca împrumuturi, cît şi ca neologisme.

Dacă un text cuprinde multe lexeme avînd o conotaţie (regionalisme, forme familiare, cuvinte tehnice sau neologisme), lucrul acesta îi conferă, in integralitatea sa, o puternică încărcătură conotativă.

În **textele vechi** nu este uşor să se izoleze conotaţiile, deoarece cunoştinţele noastre se bazează pe texte avînd un nivel de elaborare ridicat, indiferent dacă este vorba despre texte literare, ştiinţifice şi tehnice sau de documente juridice şi administrative. În ciuda acestui lucru, adesea este posibil să se distingă în textele medievale un anumit număr de cuvinte populare sau regionale sau să se găsească termeni juridici, medicali, din domeniul matematicii sau al arhitecturii, în tratate de acest fel. O categorie diastratică bine definită o constituie cea a latinismelor introduse în texte ca termeni de mare prestigiu. Într-o oarecare măsură, în textele medievale pot fi identificate chiar şi arhaismele sau neologismele (semantice, derivative sau împrumutate) (*cf.* H. Charles, *L'innovation lexicale chez Chrétien de Troyes*, 2012); datorită densităţii textelor şi numărului de dicţionare, acestea devin mai uşor reperabile începînd cu secolul al XVI-lea.

N.B. Conotația variațională a unui lexem îi afectează încărcătura semantică și, așadar, este legată de sensul lexical al acestuia (denotația cuvîntului). Altfel spus, un sens lexical definit poate fi legat de unul sau mai multe contexte particulare de comunicare. Deci conotația variațională intervine în **semantica lexicală** (*cf. supra* nr. 1 și *infra* 2.4.2 nr. 2).

Conotația variațională nu trebuie confundată cu o altă categorie care are implicații semantice: **asocierile** provocate de către cuvînt. Este vorba despre o categorie mentală și extralingvistică ale cărei limite sînt mai curînd vagi. Asocierile provocate de un lexem pot fi individuale, dar la fel de bine pot căpăta un caracter intersubiectiv (antropologic sau cultural); în continuare, vom preciza natura legăturilor acestora cu lexemele.

2.4.2. Teorie semantică și semiotică

1. Sens lexical, concept și referent

Semantica tratează probleme din cele mai diverse ale sensului, de la sensul unui lexem pînă la sensul unui text sau la sensul unei acțiuni lingvistice, trecînd prin sensul relațiilor gramaticale. Mai precis, **semantica lexicală** se referă la lexeme, însă ea permite, mai bine decît alte subdomenii ale semanticii, explicarea caracteristicilor acestuia.

Distincția fundamentală în semantica lexicală se referă la opoziția dintre **sensuri lexicale**, care sînt de natură lingvistică și legate de o limbă particulară, și **concepte**, care sînt de natură cognitivă și care depășesc frontierele dintre limbi. Din punct de vedere teoretic, distincția dintre acestea două entități este relativ simplă:

- **conceptul** unui *copac* sau al *frumuseții* nu se schimbă în funcție de limba noastră maternă; cel mult, el poate fi condiționat cultural: un locuitor francofon al Lorenei și un locuitor germanofon din Saar-ul vecin vor avea, desigur o idee asemănătoare asupra unui copac (de exemplu, un fag), deoarece ei sînt înconjurați de același tip de vegetație. Un locuitor francofon din Nisa sau din Martinica, dimpotrivă, vor avea o altă idee (mai degrabă un palmier), deși utilizează același cuvînt ca și compatriotul loren;
- **sensul lexical** (sau semnificat) este legat de o **formă lexicală** dată și se situează la interiorul unei **rețele semantice**. Acesta are, așadar,

sinonime, antonime, hiperonime şi (co-)hiponime (*arbore, arbust, plantă, stejar, pădure* etc.). Pentru a distinge sensul său lexical, este posibil să se pornească de la sensul pe care o formă pare a-l avea într-un context dat, apoi, compararea unui număr mare de astfel de sensuri contextuale permite propunerea unei definiții generale. Cînd ne întrebăm asupra sensului unei forme lexicale, acest exercițiu introspectiv are la bază cunoaşterea noastră intuitivă a contextelor posibile în care acea formă poate apărea.

Identificarea **conceptului** este mai dificilă decît aceea a sensului lexical, de care ne putem apropia prin tatonare. În funcție de epocă, tentativele de explicare sînt determinate de structuralism, de generativism sau, mai recent, de ştiințele cognitive (*cf. infra* nr. 3).

Distincția dintre concepte şi sensuri lexicale (semnificate) este bine cunoscută în studiile de **istorie** literară sau **culturală**, ea fiind subiacentă unor chestiuni precum:

– ce cuvinte (= forme lexicale) putem asocia conceptului ⌜LIMBĂ⌝, din franceza modernă? (răspuns: *limbă*, *idiom*, *limbaj*, *varietate* etc.);
– ce termeni există pentru a evoca ⌜SENTIMENTE⌝ în cîntecele franțuzești din secolul al XIII-lea?

Cu toate acestea, **funcțiile** sensului lexical şi ale conceptului sînt foarte asemănătoare: ele adună informații privind o entitate definită (un obiect precum un pom sau o idee precum frumusețea), ceea ce, în cadrul enunțării, permite să se facă referire la aceste entități. În fapt, vom vedea că, la **nivel cerebral**, semnificatul nu este cu adevărat distinct de concept, şi că el reprezintă o formă de extragere a conceptului, operată prin legături neuronale care se unesc cu o formă lexicală dată.

Interpretarea triadei formate de către semnificat, concept şi referent (concret sau abstract) nu este simplă. Vom prezenta în continuare cele mai importante etape ale acestei interpretări din lingvistica secolului al XX-lea, propunînd apoi punctul nostru de vedere, deoarece această tematică ne preocupă de multă vreme.

2. Teoria semnului şi structura lexemului

Toate teoriile semantice îşi pun – cu mare interes – întrebări asupra naturii **semnului lingvistic**, în cadrul reflecției numite

‘**semiotică**’ (*cf. supra* 0.2 nr. 2). Mai întîi, semnul este o succesiune de sunete sau de litere care sînt segmentate şi interpretate ca foneme sau grafeme, cuvinte şi propoziţii, pentru a se referi în cele din urmă la o **realitate extralingvistică**. Cea mai mare parte a teoriilor semantice şi-a prezentat filosofia sub o formă grafică: mai întîi dihotomia lui Saussure (2.1), apoi triunghiul semiotic (2.2), trapezul semiotic (2.3) şi, în sfîrşit, pentagonul semiotic (2.4/2.6), nuanţat sub forma unui pătrat semiotic (2.5).

2.1. Dihotomia semnului

‘**Dihotomia semnului**’ (F. de Saussure, 1916) postulează, după cum am văzut, existenţa unui *semnificant* (formă) şi a unui *semnificat* (conţinut) a căror asamblare formează o unitate în momentul enunţării (*cf. supra* 0.2 nr. 2). Relaţia dintre semnificant şi semnificat este particulară pentru fiecare limbă, ea este **convenţională şi arbitrară** în sincronie (*cf. ib.*), ceea ce explică de ce diferitele limbi pot numi acelaşi concept în mod diferit. Dihotomia lui Saussure nu priveşte în mod explicit relaţia dintre sensul lexical (semnificat) şi concept, însă îi pregăteşte explicaţia.

2.2. Triunghiul semiotic

Triunghiul semiotic (C.K. Odgen şi I.A. Richards, 1923) se întemeiază pe gîndirea lui Aristotel şi adaugă la opoziţia lui Saussure un al treilea element, referentul din realitate, la care semnul lingvistic trimite:

Ilustraţia 27. Triunghiul semiotic

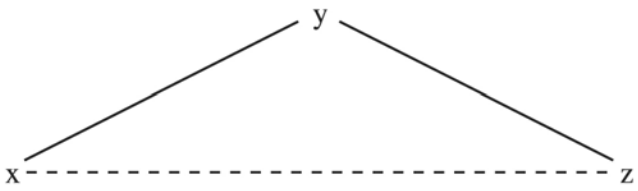

Sursa: după C.K. Odgen şi I.A. Richards, 1923.

x: fluxul sonor (înlocuieşte *semnificantul* de la Saussure, corespunde *expresiei* la Hjelmslev, 1943)
y: reprezentarea din minte (ia locul *semnificatului* de la Saussure, corespunde *conținutului* la Hjelmslev)
z: realitatea din lume (*referent*).

Precum modelul lui Saussure, triunghiul semiotic reuneşte într-o singură entitate sensul lexical şi conceptul (cu deosebirea că Saussure reliefează sensul lexical, iar Odgen şi Richards, conceptul). Contrar modelului lui Saussure, acesta nu ia în considerare *semnificantul* fonologic, reprezentat în creier, ci *cuvîntul* fonetic enunțat.

2.3. Trapezul semiotic

Trapezul semiotic (K. Heger, 1976 [1971]) procură prima reprezentare complexă a semnului. El ține seamă de opoziția dintre sunet (flux sonor) şi fonem (semnificant fonologic) şi introduce o distincție explicită între semnificat (sens lexical) şi un desemnat (concept, considerat ca extralingvistic şi numit *noemă* de către Heger). Pe de altă parte, K. Heger îşi aplică modelul nu doar la cuvinte izolate, ci şi la texte întregi.

N.B. Renunțăm la o prezentare detaliată a trapezului semiotic datorită complexității sale şi întrucît elementele sale au fost mai bine distinse în cadrul pentagonului. În acelaşi fel, nu vom prezenta în acest cadru teoria semiotică a lui Coşeriu, foarte importantă totuşi, deoarece gîndirea structuralistă a lui Coşeriu nu a clarificat prea bine opoziția dintre sens şi concept, fapt care va fi contribuția cognitivismului.

2.4. Pentagonul semiotic

Teoria actuală se întemeiază pe **pentagonul semiotic** (W. Raible, 1983), care are la bază distincția dintre **sensul lexical** ('semnificat') şi **concept** ('desemnat'). Ea ține seamă de dihotomia semnului lingvistic ('semnificat' *vs* 'semnificant' sau 'imagine fonologică') şi de relația semnului cu forma fonetică concretă (numită 'nomen', termen care nu s-a impus). Pentagonul, aşadar, face o **sinteză** echilibrată a elementelor prezente în modelele anterioare.

Pe de altă parte, pentagonul specifică natura 'referentului', care nu mai este considerat a fi o categorie a lumii, ci o **categorie a**

enunțării: realitatea de dincolo de percepția noastră și de conceptualizarea noastră nu intervine în mod direct în procesul de trimitere la aceasta. Referentul, așadar, este considerat a fi '**actual**' (cel despre care enunțul vrea să vorbească). Printre altele, această precizare evită necesitatea de a distinge între o realitate concretă (⌜POM⌝) și una abstractă (⌜FRUMUSEȚE⌝), plasînd cele două entități la același nivel: chiar dacă intuiția noastră vede o mare diferență între entități concrete și abstracte (și chiar dacă acestea se disting prin modul în care creierul le gestionează), în enunțare, această diferență dispare:

În consecință, pentagonul semiotic integrează următoarele elemente:

'virtualul' = situat în reprezentarea cerebrală;
'actualul' = integrat în enunțul concret;
– *semnificantul* = formă lexicală (imagine fonologică, corespunzînd laturii formale a semnului);
– *semnificatul* = sens lexical legate de semnificant, într-o limbă particulară;
– *desemnatul* sau *conceptul* = reprezentare mentală a entității în discuție (categorie cognitivă, universală sau legată de o cultură dată, nu de o limbă);
– *nomen* sau *formă fonică/grafică* = succesiune de sunete emise, care concretizează semnificantul (categorie a 'cuvîntului');
– *referentul* (sau *nominandum / denotatum*) = referent actual al semnului în enunțare

Ilustrația 28. Pentagonul semiotic

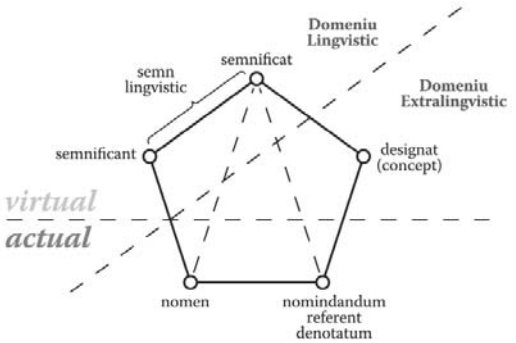

Sursa: după W. Raible, 1983.

2.5. Pătratul semiotic

Pătratul semiotic (A. Blank, 1997) reia teoria pentagonului a lui W. Raible, simplificînd-o în prezentare. El adaugă trei parametri complementari (*cf. supra* nr. 1 (2)) care fac parte din semnul lingvistic, dincolo de forma fonetică şi de sensul lexical:

– **relaţiile semantice**: polisemia, cîmpurile semantice, *imaginile* (*cf. infra* 2.4.3);
– **contextul sintagmatic**: valenţa, colocaţiile sau expresiile fixe (*cf. infra* 2.4.4);
– **contextul diasistemic**: conotaţiile variaţionale (*cf. supra* 2.4.1 nr. 4).

Pe această bază, A. Blank îşi dezvoltă **modelul său semantic cu trei nivele**, model în care parametrii complementari sînt socotiţi ca părţi ale semnului lexical, care, pe de altă parte, pot integra sensul lexical.

Pe lîngă aceste adăugiri utile, pătratul semiotic are anumite slăbiciuni: el identifică în mod abuziv conceptul cu 'cunoaşterea enciclopedică' extralingvistică pe care acesta o implică; introduce o separaţie prea marcată între semnificat şi concept; înlocuieşte, din greşeală, 'virtual' – 'actual' cu opoziţia 'abstract' – 'concret'.

Ilustraţia 29. Pătratul semiotic

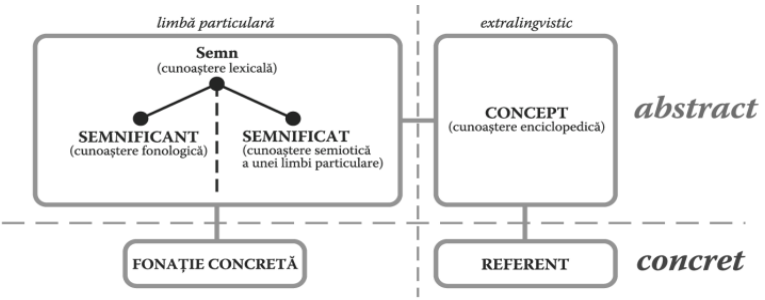

Tradus după Blank [1997, p. 148]; 2001, p. 9.

2.6. Pentagonul semiotic lărgit

După o tentativă de a elabora o versiune adaptată a pătratului semiotic (*cf.* F. Lebsanft / M.-D. Glessgen, 2004, p. 14-17), am revenit la pentagonul care ni se pare mai adecvat şi a cărui versiune lărgită o

propunem (*cf.* M.-D. Glessgen, 2011, p. 453); *cf.* modelul de față, urmat de comentarii:

Ilustrația 30. Lexemul (= pentagonul semiotic lărgit)

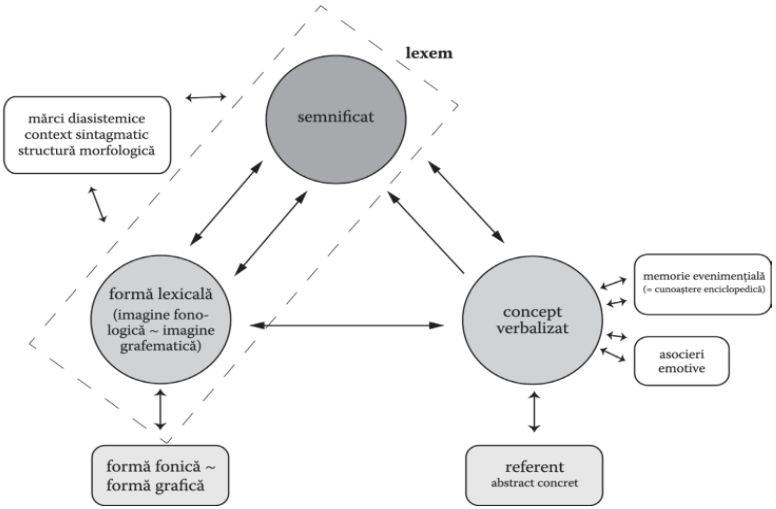

Comentariu:

- Acest model se sprijină pe gestiunea cerebrală a lexemului, în cadrul creării unui model lingvistic: creierul are **două ansambluri** fiziologice distincte pentru (1) formele lexicale și (2) concepte. Cele două ansambluri formează memoria 'semantică' care face parte din memoria 'declarativă' (*cf. supra* 2.0 nr. 2).
- Înregistrarea cerebrală a **formelor** este complexă, mai ales datorită variației flexionare. Vom reține aici doar că:
  - memoria se referă deopotrivă atît la formele fonologice, cît și la formele grafematice,
  - înregistrarea formelor (simple sau construite) depinde de frecvența lor în uzul individual,
  - pentru persoanele care cunosc mai multe limbi, ansamblurile formelor sînt, prin natura lucrurilor, organizate în funcție de limbile particulare.
- **Memorarea** conceptelor este încă și mai complexă:

  - ea este legată de percepția, mai ales vizuală (de exemplu, forma obiectelor, mișcările) și de funcționarea referenților în discuție,
  - un același concept poate fi constituit din diferite elemente, legate între ele prin legături neuronale (de exemplu, un cîine evocă faptul de a avea patru picioare, de a lătra și de a fuge într-un anumit fel),
  - memorarea unui concept este întotdeauna în interacțiune cu cea a altor concepte, rețelele conceptuale stabilizînd conceptele individuale,
  - prin acești factori diferiți devine evident că, prin natura lor, conceptele sînt imprecise și vagi,
  - memoria semantică este bine separată de memoria 'episodică', care inventariază evenimente concrete din trecutul nostru, amintirile noastre dintr-un loc sau dintr-o experiență (de exemplu, părinții mei aveau doi cîini, unul l-a muşcat odată pe poştaş). Conceptele, aşadar, sînt entități abstracte și apropiate de 'limbă', iar nu de entități realmente 'enciclopedice',
  - conceptele non-active sfîrșesc prin a dispărea (creierul funcționează conform regulii «to use it or to lose it»),
  - în sfîrșit, și acest lucru este esențial, persoanele poliglote dispun de **un singur ansamblu de concepte** care, astfel, este în legătură cu diferitele ansambluri de forme lexicale.
- Marele paradox al acestui model este că semnificatul, care constituie pivotul gestiunii semantice a limbajului, nu are o existență proprie la nivel cerebral. În opinia noastră, este vorba despre un extras din rețeaua conceptuală, care se întemeiază în mod concret pe legăturile care se instaurează între diferitele forme lexicale și rețeaua conceptuală. În acest fel, termenii francezi *bois* și *fôret* sau termenii germani *Holz* și *Wald* sînt relaționați de fiecare dată de ansambluri conceptuale date (și apropiate, în acest caz concret, dar lejer diferite deoarece extensia semantică a lui *Holz* și *bois* nu este identică).
- Pe această bază precizăm structura modelului:
  - modelul conține cinci entități de bază (forma fonică, forma lexicală, semnificat, concept și referent) dintre care două formează lexemul: acesta este un pentagon;
  - există numeroase legături neuronale între formele lexicale și conceptele corespunzătoare ('verbalizate'): săgeată dublă;

– semnificatul este generat datorită şi de-a lungul acestor legături neuronale, el fiind inseparabil de forma lexicală (‘semnificant’) şi nutrindu-se din concept: două săgeţi, parţial reciproce;
– elementele complementare (parte de vorbire, structură morfologică, mărci diasistemice, context sintagmatic), sînt legate de lexem, elementele enciclopedice (memorie evenimenţială), precum şi asociaţiile emoţionale sînt legate de concept.

Această modelare permite explicarea, printre altele, a felului în care individul poliglot poate gestiona un singur ansamblu de concepte prin intermediul diferitelor ansambluri de forme lexicale. Ea subliniază că natura semnificatului şi a conceptului sînt **fundamental identice** şi că, contrar a ceea ce se presupune în mod obişnuit, conceptele nu sînt o entitate ‘extralingvistică’. Desigur, există concepte lipsite de o formă lexicală într-o limbă dată (concepte ‘**nonverbalizate**’, *cf. infra* nr. 2.7 (2)), însă gestionarea reţelei conceptuale face apel din plin şi în mod necesar la existenţa formelor lexicale.

2.7. Referenţi, concepte şi semnificaţi

Relaţia dintre sensuri, concepte şi referenţi se plasează în inima funcţiunilor limbajului deoarece, înainte de toate, noi vorbim pentru a articula concepte. Independent de modelarea concretă, relaţia dintre aceste trei entităţi necesită o serie de observaţii:

1. Geneza unui semn pleacă de la **referenţi concreţi şi abstracţi**. Cele două tipuri de referenţi sînt diferite, dar mai puţin de ceea ce s-ar putea crede *a priori*:

- referenţii concreţi nu sînt definiţi ca unităţi decît de către fiinţa umană. Ei posedă un nucleu de existenţă înainte de a fi definiţi, însă discernămîntul nostru este cel care transformă aceste nuclee în referenţi (de exemplu, un “vulcan” nu devine o entitate discretă decît deoarece noi îl considerăm astfel; înainte de aceasta, el face parte din peisajul de pe suprafaţa terestră). Forma de existenţă a unui referent concret depinde, aşadar, de fiinţa umană;
- referenţii abstracţi reflectă încă şi mai nemijlocit ‘alegerile’ omului, însă ei sînt deopotrivă în relaţie cu datele concrete (conceptul ⌜FRUMUSEŢE⌝ este legat de formele fizice: bărbaţii, femeile, animalele, peisajele, construcţiile pot fi cu toţii socotiţi ca *frumoşi* / *frumoase*).

Pentru ca un dat oarecare să devină un referent în act (şi, aşadar, 'actual'), acest dat trebuie **conceptualizat**. Există un număr infinit de referenți potențiali care nu au fost niciodată supuşi unei astfel de operațiuni.

> De exemplu, senzațiile pe care le resimțim (1) cînd ne lăsăm să alunecăm uşor într-o cadă cu apă caldă sau (2) atunci cînd plonjăm în mare sau (3) în piscină, sînt trei tipuri de contact cu apa, care ar putea da prilej unei conceptualizări.

2. **Geneza conceptului** presupune un interes particular al omului pentru un posibil referent. În acest caz, conceptul se naşte din aglomerarea cunoştințelor pe care le avem despre acel referent ('cunoaşterea enciclopedică'), producînd totodată o puternică abstractizare: ființa umană reține trăsăturile referentului, cele ce-i par caracteristice ('trăsăturile frapante'), pe care le 'categorizează'.

> N.B. Procesul poate fi întrerupt în acest stadiu fără ca conceptul să fie legat de o formă lexicală dată. Există foarte multe concepte care nu corespund unei expresii lingvistice fixe într-o limbă particulară, ceea ce se poate dovedi uşor cu ajutorul unui număr mare de concepte pentru care există cuvinte particulare într-o limbă, dar nu şi într-o alta (de exemplu, cazul cunoscut al termenilor germani *gemütlich* şi *Heim* sau al opoziției franțuzeşti *espoir / espérance*, fără echivalent în cealaltă limbă).

Putem presupune existența a numeroase alte concepte care nu au cunoscut o formă fixată într-o limbă dată. Totuşi, pentru a exprima un astfel de concept este posibilă descrierea sau **parafrazarea** sa. Numai dacă omul are un interes foarte evident pentru concept el va încerca să găsească un singur termen pentru acesta, **verbalizîndu**-l, astfel.

3. Pentru **a verbaliza un concept** este inevitabilă utilizarea formelor lexicale deja existente, un sens nou putînd fi atribuit formelor aflate în uz (*cf. infra* 2.4.3 nr. 1). Cu acelaşi prilej, aceste forme pot fi alterate (derivare, compunere, frazeologizare, *cf. supra* 2.2.3 nr. 2 şi nr. 3 şi *infra* 2.2.4). Pe de altă parte, se poate împrumuta un termen dintr-o limbă străină (*cf. infra* 2.4.5 nr. 3). În toate aceste cazuri, formele lexicale ale unui concept nou se întemeiază pe cele ale

conceptelor anterioare, ceea ce explică motivarea genetică sau diacronică a semnelor.

Verbalizarea unui concept îl **transformă** pe acesta, precizîndu-l şi lărgindu-i sfera de utilizare, încheind categorizarea lui propriu-zisă. Limitele unui semnificat sînt mai puțin vagi decît cele ale conceptelor subiacente, ştiut fiind că un semnificat grupează diferite elemente conceptuale, chiar concepte diferite (de exemplu, lexemul germ. *Haar* grupează elementele conceptuale care sînt separate în lexemele fr. *cheveu* şi *poil*). În fapt, există mai multe concepte decît semnificate (şi, pe calea polisemiei, mai mulți semnificați decît forme lexicale, *cf. infra* (8)).

La această diferență de natură se adaugă o **diferență de observație**: dacă sensul lexical este observabil prin utilizarea cuvintelor în diferite contexte lingvistice, limitele conceptelor sînt dificil de determinat. Trebuie plecat de la sensuri lexicale din diferite limbi şi să se facă separarea prin comparare a conceptelor care devin identificabile.

4. Să ne amintim că semnificatul reflectă, prin definiție, **o cunoştință împărtăşită** de către o comunitate de vorbitori. El se înscrie într-o limbă particulară şi în relațiile semantice, sintagmatice şi diasistemice ale acelei limbi (model semantic pe trei nivele).

5. Cu prilejul **procesului de comunicare**, receptorul percepe o formă fonetică şi o interpretează sub forma sa fonologică. Aceasta evocă un semnificat care este identic în ceea ce priveşte conținuturile semantice, cu un concept; conceptul trimite la un referent şi, totodată, activează memoria evenimențială (cunoaşterea enciclopedică) şi asociațiile emoționale care sînt legate de concept.

În enunț, lexemul evocă un referent definit, cu o diferență sensibilă de data aceasta, între entitățile concrete şi cele abstracte. Un referent concret poate fi unic şi observabil în lume (ˈarborele [pe care îl văd pe geamul meu]ˈ), referentul mental rămîne mereu generic (‘ˈFRUMUSEȚEAˈ pomului pe care îl văd de la geamul meu’).

6. **Forța expresivă** a limbii se întemeiază, în cele din urmă, *ex negativo*, pe alegerea pe care o operează printre nenumăratele concepte şi potențialii referenți, care *nu* sînt verbalizați. Cînd limba creează o formă lexicală pentru un concept, ea traduce interesul particular pe care îl au oamenii unei epoci şi dintr-o cultură dată, pentru acel concept.

7. Alegerea unei forme lexicale pentru verbalizarea unui concept nou reflectă **asocierile** recurente şi **împărtăşite** în momentul verbalizării, conceptul nou fiind apropiat de concepte care sînt legate de forma în discuţie (*cf.* exemplele *mouse*-ului informatic, *supra* 0.2 nr. 2 şi 2.4.3 nr. 4). Tehnic vorbind, verbalizarea corespunde unei schimbări semantice care dedublează totodată sensul lexical al unui lexem dat, acesta fiind originea polisemiei.

8. **Polisemia** este echivalentul în sincronie al schimbării semantice în diacronie, cele două recurgînd la aceleaşi mecanisme. Polisemia poate fi structurată în sincronie prin aplicarea de grile foarte evidente şi distinctive, sau, într-o perspectivă diacronică, plecînd de la **schimbarea semantică**, care îi stă la origine. Această din urmă cale reflectă operaţiile cognitive de la baza polisemiei.

> N.B. Să notăm că distincţia dintre polisemie ("un cuvînt cu mai multe sensuri") şi omonimie ("mai multe cuvinte cu aceeaşi formă") se întemeiază în definiţia noastră pe o diferenţă **genetică**: formele polisemice reflectă o apropiere conceptuală în geneza semnificatelor în discuţie, în vreme ce omonimele sînt cuvinte cu **origine diferită**. Ele doar îmbracă, la un moment dat, aceeaşi formă, ca urmare a hazardului schimbării fonetice.
>
> În practică, un număr mare de lingvişti operează o distincţie pur **sincronică** între *polisemie* şi *omonimie*. Pentru cuvintele polisemice, ei presupun o relaţie semantică identificabilă în sincronie, pentru cuvintele omonime, o astfel de relaţie nu este vizibilă.

Polisemia este unul dintre elementele de bază ale organizării lexicale. Creierul gestionează mai uşor un număr redus de forme care – fiecare – are mai multe sensuri legate prin mecanisme cognitive, decît un număr mare de forme univoce.

Limbile 'naturale' se disting prin aceasta de terminologiile ştiinţifice, care fac apel la denominaţii univoce (o formă = un sens), dezvoltînd un număr important de termeni.

3. Onomasiologie, semantică structurală, semantică cognitivă

Importanţa **reţelei semantice** pentru gestionarea limbajului a fost compromisă încă de la sfîrşitul secolului al XIX-lea. Primele

grupări sistematice ale lexemelor în funcție de proximitatea semantică au fost operate de către E. Tappolet, 1895 (asupra numelor de înrudire din Romania) și de către A. Zaunner, 1902 (asupra denumirilor părților corpului). În prima jumătate a secolului al XX-lea s-a dezvoltat disciplina **onomasiologiei**, care a precedat semantica structurală și cognitivă. Ea reunește diferite forme care desemnează un concept dat sau pe cele care desemnează mai multe concepte învecinate (*cf. supra* 1.2.2 nr. 1 și bibliografia lui Quadri, 1952).

Prin urmare, s-a încercat în mai multe rînduri să se propună sisteme onomasiologice globale, care ar integra toate conceptele unei limbi (J. Casares, *Diccionario ideológico*, 1942) sau ale mai multor limbi (romanistica cunoaște mai ales *Begriffsystem* al lui R. Hallig și W. Wartburg, 1963 [1952], care a fost dezvoltat în cadrul FEW, care rămîne o excelentă referință, *cf. infra* 2.4.8 nr. 1.3). Contradicțiile interne și externe ale acestor **sisteme onomasiologice** diferite arată cît de dificil este să se structureze rețeaua semantică a unei limbi; cu atît mai mult, o structurare generală, care ar putea depăși limbile particulare se lovește, în mod inevitabil, de legăturile strînse dintre concepte și semnificați.

Nu mai mică, însă, este utilitatea grupării semantice parțiale, în diferite scopuri lingvistice, precum și literare sau istoriografice. Curentul inițial al onomasiologiei a secat către anii 1950, dar subdisciplina a fost reluată către sfîrșitul secolului al XX-lea, în cadrul studiilor cognitive.

Teoriile semantice **structurale** au apărut încă din anii 1930 (*cf. infra* 4.2.3 nr. 1) și au cunoscut o evoluție notabilă începînd cu anii 1960. Ele se întemeiază pe onomasiologie în măsura în care, precum aceasta, operează o regrupare a cuvintelor pe cîmpuri semantice. Ele vizează însă, mai degrabă o descriere a semnificatului decît a conceptului, descompunînd sensul unui cuvînt în subentități (seme) și înscriind lexemele într-un sistem de relații funcționale (sinonimie și antonimie, hiponimie și hiperonimie), ansamblul acestor relații constituind rețeaua semantică a unei limbi.

Exemplul tip al unei descompuneri de sens este analiza denumirilor pentru obiectele pe care se poate lua loc realizată de B. Pottier (*Recherches sur l'analyse sémantique*, 1963). Din această perspectivă, combinarea diferitelor unități semantice de bază (seme) produce unitatea superioară a unui sens lexical definit (sememul): *scaunul*,

fotoliul sau *canapeaua* au un spătar, *taburetul* nu are unul etc. Orice cîmp lexical sau semantic cunoaşte hiperonime (sau arhilexeme) care reunesc diferite hiponime (de exemplu, hiperonimul *floare* gestionează hiponimele *trandafir*, *lalea*, *crin*, care, între ele, se află într-o relaţie de co-hiponimie.

N.B. Această abordare se loveşte de aceleaşi probleme ale universaliilor lingvistice ca şi onomasiologia tradiţională. Semele, cîmpurile lexicale sau arhilexemele nu sînt universale, ci diferă de la o limbă la alta, chiar dacă limbile deţin adesea trăsături comune. Pe de altă parte, reţeaua semantică a limbilor nu este sistematică şi nu acoperă de pe deplin şi continuu ansamblul sensurilor posibile.

Teoriile cognitiviste se întîlnesc cu vechea onomasiologie; din perspectiva acestora, sensurile lexicale reflectă în mod imediat conceptele de care sînt legate. Semantica cognitivă a introdus mai cu seamă modelul **prototipurilor** semantice (*cf.* G. Kleiber, *La sémantique du prototype*, 1990 sau diferite studii ale lui P. Koch). Acest model presupune că conceptele sînt organizate în creier în funcţie de grupări de proximitate (de 'contiguitate') semantică, fiecare grup semantic gravitînd în jurul nucleelor constituite prin cel mai bun exemplu prezent în imaginarul nostru. În această logică, nu hiperonimul *pasăre* este cel care organizează cîmpul semantic al *lebedelor* şi al *cormoranilor*, ci *vrabia* (sau, în oraşele noastre, *porumbelul*), care reprezintă, în Europa continentală, prototipul acestei categorii (*cf. infra* nr. 4.2).

Teoria cognitivistă acordă o mai mare greutate lexemelor care reflectă **nivelul semantic de bază**, hiperonimele, care corespund unui nivel ierarhic superior fiind considerate ca secundare, atît din punct de vedere cognitiv, cît şi din punct de vedere istoric (mai întîi au fost numite păsările cele mai prezente, apoi s-a introdus termenul generic; *cf.* D. Geeraerts, *Theories of lexical semantics*, 2004). Nivelul semantic de bază reflectă mai bine lumea referenţilor cotidieni care structurează universul nostru mental (*cf. infra* 2.4.3 nr. 7).

Diferitele teorii semantice au recurs la **categorii relaţionale** precum cea a sinonimiei (care nu există cu adevărat, dat fiind că fiecare cuvînt cunoaşte uzuri particulare) şi a antonimiei, precum şi la **trăsături distinctive** fundamentale: uman / non-uman, animat / non-animat, [care poate fi numărat / care nu poate fi numărat],

concret / abstract (*cf. infra* 2.4.3 nr. 3). Fiecare dintre aceste teorii a adus elemente importante pentru înțelegerea sensului lexical și a conceptului și nici una nu poate fi neglijată în momentul de față.

2.4.3. Schimbarea și relațiile semantice în limbile romanice

1. Tipuri de schimbare și de relații semantice

Cea mai **dinamică** schimbare dintre toate schimbările din cadrul limbajului este cea lexicală. Dat fiind numărul mare de forme și de sensuri lexicale dintr-o limbă, variația proprie limbii conduce în mod continuu la transformări în lexicul uzual. În paralel, schimbarea semantică intervine în formarea cuvintelor (*cf. supra* 2.2.3) și în apariția împrumuturilor (*cf. infra* 2.4.5). Cele trei mecanisme urmăresc aceleași obiective, și anume (1) a da seamă de **transformările** din lumea referențială și de la nivelul conceptelor culturale și (2) de a pune în act **expresivitatea** care este proprie lexicului.

Este important să se înțeleagă bine mecanismele schimbării semantice deoarece acestea sînt foarte **productive** și, așadar, omniprezente în uzul unei limbi. Pe de altă parte, schimbarea semantică permite o mai bună înțelegere a relațiilor semantice care guvernează **gestionarea cerebrală** și a limbajului între diferitele semnificate (sau concepte), deoarece aceste relații se înscriu cu precizie în aceeași logică: conceptele sînt organizate la nivelul creierului conform principiilor 'taxonomice' (hiperonime *vs* hiponime) și 'metonimice' (proximitatea conceptelor în experiența noastră de zi cu zi).

Aceleași principii își fac apariția cu prilejul schimbării semantice. O schimbare semantică presupune introducerea unui nou concept, care este legat de o formă deja existentă (eventual, prin introducerea unui afix), **relația semantica** ce se instaurează între vechiul și noul concept, legate de aceeași formă lexicală, presupune o apropiere cognitivă între cele două. Schimbarea semantică arată, așadar, existența, la nivelul creierului, a relațiilor preferențiale între anumite concepte.

> N.B. În momentul unei schimbări semantice, relația care există între sensul inițial și sensul nou este mereu perceptibilă și transparentă pentru vorbitori, chiar dacă ei nu acordă atenție acestui fenomen decît

rar. Această regulă se întîlneşte cu ceea ce am observat la schimbările derivative (*cf. supra* 2.2.3 nr. 6), fonetice (*cf. supra* 2.1.1 nr. 2.5; 2.1.6 nr. 2) şi gramaticale (*cf. supra* 2.0 nr. 3 'gramaticalizare'). În chiar momentul în care se produce o schimbare, în mod normal, vorbitorii pot stabili o relaţie logică între forma de plecare şi cea de sosire; abia apoi se pierde conştiinţa acestei relaţii.

Utilitatea schimbării semantice pentru înţelegerea reţelei conceptuale, chiar şi în sincronie, explică dezvoltarea disciplinei **semantică istorică**. Datorită bunei documentări istorice de care dispunem, aceasta a dobîndit o importanţă particulară în lingvistica romanică.

Primele încercări de clasificare se întemeiază pe interpretările retorice şi psihologice (*cf*. mai ales M. Bréal, *Essai de sémantique*, 1897; L. Roudet, *Sur la classification psychologique des changements sémantiques*, 1921; St. Ullmann, *Précis de sémantique française*, 1952). Aceste tentative au fost îmbogăţite de tradiţia structuralistă şi, mai recent, de către lingvistica cognitivistă (*cf*. sintezele lui A. Blank, 1997 şi 2001). Schema de interpretare generală pe care am vrea să o propunem în continuare se întemeiază pe această tradiţie şi o reliefează (*cf*. şi Glessgen, 2011, p. 430-437).

Conform clasificării lui L. Roudet – care s-a impus, apoi – orice schimbare semantică face apel fie la **contiguitate** (proximitate) fie la **similaritate**, între lexemul iniţial şi noul lexem. Cele două tipuri de legături se pot aplica la fel de bine atît sensurilor lexemului, cît şi formei acestora; *cf*. tabelul corespondent:

	contiguitate	similaritate
conţinut / concept	<u>metonimie</u> *nas* "organ" → "simţ olfactiv"	<u>metaforă</u> navă "vapor" → "nava unei biserici"
formă / expresie	<u>elipsă</u> *maşină automobilă* → *maşină* sau *automobil*	<u>etimologie populară</u> fr. *forain* "străin" → "aparţinînd de lumea expoziţiilor", sub influenţa lui *foire*

Comentariu:

- contiguitatea a două sensuri generează o **metonimie** (celălalt exemplu: *a bea un pahar* pentru "a bea conţinutul unui pahar");

- similaritatea a două sensuri provoacă o **metaforă** (de exemplu, *trompă* pentru "nas (al unui elefant)"). Aceste apropieri se situează la nivelul conceptelor și se manifestă apoi la nivelul semnificaților;
- contiguitatea a două forme se află la originea unei **elipse** (de exemplu, fr. *diligence* din "carosse de diligence", fr. *cabinet*, din "cabinet d'avocat, cabinet de toilette");
- similaritatea formelor poate genera o **etimologie populară** (de exemplu, *miniatură*, care capătă sensul "gen de pictură de mici dimensiuni", prin apropiere de familia MINUS, chiar dacă, din punct de vedere etimologic, este vorba despre un derivat de la *minium* "oxid de plumb, praf de culoare roșie, minium", culoare utilizată în anluminură; *miniatură*, așadar, avea inițial sensul "pictură executată cu minium"; *cf. infra* 4.1.3 nr. 3.3.

La aceste patru tipuri se adaugă schimbarea **taxonomică** (hiperonim → hiponim, de exemplu, lat. tîrziu *auca* "pasăre" → fr. *oie*, it. *oca*). Acesta se plasează la interiorul unei familii semantice și pune în act nu o contiguitate, ci o **identitate** parțială (oie *este* o pasăre).

Tabelul următor sintetizează caracteristicile fundamentale a trei categorii de schimbare conceptuală, taxonomia, metonimia și metafora (*cf.* L. Grassi, *I centri di espansione nel cambio semantico*, 2013). Prin urmare, le prezentăm în detaliu alături de schimbările motivate formal (elipsă și etimologie populară):

IDENTITATE PARȚIALĂ	CONTIGUITATE	SIMILARITATE (CONTRAST)
taxonomie (= o singură familie semantică)	*metonimie* (= un singur *scenariu* / '*domeniu*' / '*imagine*' / '*script*'	metaforă ('domain mapping' = punct conceptual între două *scenarii* sau două taxonomii îndepărtate)
schimbări verticale [generalizare] [specializare] schimbări orizontale [co-hiponimie]		[antifrază] [auto-antonimie]
legătură cognitivă strînsă		legătură cognitivă slabă

2. Schimbarea taxonomică

Schimbarea taxonomică este tipul de schimbare cel mai imediat, deoarece se întemeiază pe o **identitate** parțială. Ea are loc la interiorul unei familii semantice (sau al unui cîmp noțional, de exemplu, INSECTELE) şi se înscrie între categoriile structuraliste ale hiponimelor (*muscă*, *albină*) şi ale hiperonimelor (*insectă*). Există trei tipuri de schimbare: utilizarea unui hiponim pentru hiperonim (generalizare), inversul (specializare) şi apropierea între două hiponime ale aceleiaşi familii (co-hiponime).

1. Generalizarea (*species-genus*)

În cadrul **generalizării**, forma lexicală a unui hiponim se aplică şi hiperonimului corespunzător; de exemplu, cuvîntul latinesc PANARIU "coş de pîine" trăieşte în limbile romanice cu sensul "coş", în general; lat. PASSER "vrabie" devine *pájaro* în sp., cu sensul "pasăre".

Generalizarea reduce numărul **trăsăturilor conceptuale** specifice care sînt legate de o formă, în schimb ea măreşte numărul potențialilor **referenți** (există mai multe păsări decît vrabia). Generalizarea mai este numită 'lărgire de sens', însă acest termen este perturbator deoarece augmentarea nu se referă la sens, ci la referenți.

Generalizarea nu este foarte frecventă în istoria Romaniei, însă ea reprezintă un mecanism recurent; *cf.* exemplul numirilor pentru unchi şi mătuşi, de la latină la limbile romanice:

- latina avea patru termeni: PATRUUS "unchi pe linie paternă", AVUNCULUS "unchi pe linie maternă", AMITA "mătuşă pe linie paternă", MATERTA "mătuşă pe linie maternă";
- în limbile romanice nu supraviețuiesc decît un termen pentru unchi şi unul pentru mătuşă; mai exact, cei care erau folosiți pentru a desemna unchiul pe linie maternă (fr., occ. *oncle*, it. merid. (Campania) *kunku*, rom. *unchi*) şi mătuşa pe linie paternă (v.fr. *ante*, fr. *tante*, engad. *amda* + sufix (-UTIA/*-uşă*): rom. *mătuşă*). În cele două cazuri, aşadar, are loc o generalizare;
- motivațiile acestor generalizări sînt atît semantice (opoziția este slabă), cît şi formale: tipurile PATRUU şi MATERTA suferă datorită marii proximități fonetice de PATRE şi MATRE (în fr., de pildă, PATRUU şi PATRE ar fi ajuns la acelaşi rezultat fonetic).

2. Specializarea (genus-species)

Specializarea (sau 'restrîngerea de sens') creşte, în schimb, numărul trăsăturilor conceptuale specifice şi reduce numărul potenţialilor referenţi (precum în exemplul lat. tîrziu *auca* → fr. *oie*).

Precum generalizarea, specializarea dezvăluie organizarea cîmpurilor noţionale în jurul **prototipurilor**: dacă fr. *blé* (< BLATUM) trece de la sensul latin "cereale (în general)" la sensul francez "grîu", această specializare utilizează principiul '**celui mai bun exemplu**' (reprezentantul cel mai frecvent, mai caracteristic, mai apreciat etc.). Pentru AUCA, ar trebui presupus, eventual, că în contextul unei societăţi rurale, *oie* juca un rol dominant în ograda păsărilor; *cf.* alte exemple de specializare:

- lat. VIVENDA "ceea ce este necesar pentru a trăi" → sp. *vivanda* "ceva de mîncare", v.fr. *viande* "*id.*" → fr.mod. *viande* "carne" (carnea nu era mîncarea cea mai obişnuită, dar era cea mai apreciată);
- lat. COMPARARE "a-(şi) procura" → romanic "a cumpăra" (engad. *cumprar*, it. *comprare*, cat., occ., port., sp. *comprar*, logud. (= sard) *komporare*, rom. *a cumpăra*). Cumpărarea – în opoziţie, de exemplu, cu furtul – era metoda cea mai răspîndită de a procura ceva;
- lat. HOMO "om (fiinţă umană)" → fr. *homme*, it. *uomo*, sp. *hombre* "om (fiinţă umană de sex masculin)". Schimbarea presupune o societate patriarhală, constatare confirmată de gramaticalizarea ulterioară din v.fr. *om* la fr. *on*, care îşi află un echivalent în sinonimul germ. *man* < *mann* "om". În română, cuvîntul apare atît cu valoarea "bărbat", cît şi cu valoarea generică "fiinţă umană".

3. Co-hiponimia

Co-hiponimia creează o legătură între două concepte care îşi împart un hiperonim. Acest tip este deosebit de frecvent în domeniile faunei şi florei, mai rar în cel al artefactelor; *cf.* exemplele:

Un al treilea caz asemănător priveşte **relaţia co-hiponimică**: două concepte care reprezintă hiponimele aceluiaşi hiperonim sînt apropiate, această schimbare corespunzînd unei alunecări de sens care nu a fost mereu recunoscut ca tip metonimic, în paralel cu restricţia şi lărgirea de sens; *cf.* exemplele următoare:

- în contextul ANIMALE DE LA ŢARĂ: lat. TALPA "cîrtiţă" → it. *topo* "şoarece";

- sp. *tigre* "tigru" → sp.amer. "jaguar", sp. *léon* "leu" → sp.amer. "pumă";
- fr. *chapelle* → creola din Réunion *sapèl* "templu indian";
- într-un domeniu abstract: lat. SUPERFLUUS "supraabundent, excesiv" → fr. *superflu* "inutil".

Relaţiile co-hiponimice, precum celelalte schimbări taxonomice, se situează într-o categorie culturală (folk categories), iar nu în rîndul categoriilor ştiinţifice. Ele fac apel la elemente care ţin de percepţie (formă, culoare), de funcţionalitate sau de o cunoaştere culturală (din această perspectivă, {balena} este categorizată ca {peşte} şi nu ca {mamifer}); *cf.* următoarele schimbări din dialectele de tip oïl (*cf.* FEW s.v. SERPENS):

- fr. *serpent* → "năpîrcă" [absenţa unui hiperonim verbalizat; apropierea este neştiinţifică];
- fr. *serpent* → "anghilă" [*id.*];
- fr. *serpent* → "dragon" [*id.* – animal fantastic, în credinţa populară este considerat ca existînd şi aparţinînd aceleiaşi familii cu şarpele].

3. Metonimia

Metonimia reprezintă schimbarea semantică cea mai variată şi cea mai frecventă. Ea se întemeiază pe principiul 'contiguităţii' (sau proximităţii) care se instaurează între două concepte, în termeni de spaţiu, de timp, de funcţionalitate sau de cauză. Cele două concepte pot fi legate printr-o co-prezenţă sau printr-o succesiune. În acest caz, aceste relaţii constituie 'scenarii' (engl. *domain*, *frame*, *script*), care reprezintă situaţii stereotipe.

1. Co-prezenţa

Un prim tip de metonime reuneşte perechi de concepte care sînt co-prezente într-un acelaşi scenariu, în spaţiu şi în timp; *cf.* cîteva exemple (*cf.* Blank, 1997, mai ales p. 250 şi urm.):

- în scenariul 'doliu': lat. PLANGERE "a se bate cu pumnul în piept în cadrul doliului" → lat. "a se lamenta" → romanic "a plînge" (it. *piangere*, rom. *a plînge*, sard *prangere*);
- în scenariul 'restaurant': fr. *nous avons quatre assiettes de plus à la table 15*, pentru "patru convivi";

- accentuînd parametrul timpului: it. *vendemmia* "recolta viei" → "vremea culesului viei" (acțiune → momentul acțiunii);
- accentuînd parametrul spațiului: lat.tîrziu COXA "șold" → "coapsă"; lat. BUCCA "obraz" → fr. *bouche* "gură", it. *bocca*; lat. CAPITIA "capișon" → sp. *cabeza*, port. *cabeça* "cap";
- *id.*: fr. *bureau* "masă de lucru" → "încăpere în care este instalată masa de lucru" (obiect implicat într-o acțiune → locul obiectului); fr. *cabinet* "sală pentru reuniuni ministeriale" → "adunarea miniștrilor";
- accentuînd parametrul cazual: fr. *sceptre* "însemn de comandant" → "autoritate suverană, al cărei sceptru îi este însemnul" (atribut caracteristic unei persoane); v.fr. *message* "mesaj" → "mesager" (obiect al acțiunii → actor); v.sp. *pregón*, v.port. *pregão* "mesager" → "mesaj" (inversul) și fr. *courrier* "mesager, factor poștal sau la mesagerie" → "mesaj, scrisoare"; lat. TESTIMONIUM "mărturie" → v.fr. *temoin* "mărturie" (acțiune → actor); sau exemplul dat de NASUS / *nas* "organ" → "simț al mirosului".

Co-prezența, așadar, ia în considerare actorii unui scenariu dat, activitatea lor, instrumentele la care fac apel, obiectele, locurile și momentele caracteristice acelui scenariu.

2. Relația parte-întreg

Un tip particular al co-prezenței privește **relația *parte-întreg***, dintre un element individual și scenariul considerat în integralitatea sa; de exemplu, *alegător* pentru "ansamblul alegătorilor"; *cf.* și:

- parte (caracteristică) → întreg: fr. *nez* "nas"→ "față"; fr. *âme* "suflet" → "om"; it. *tetto* "acoperiș" → "casă";
- întreg → parte: sp. quebrada "rîpă" → sp.amer. "pîrîu".

3. Succesiunea

Succesiunea reunește relații foarte diferite, care sînt determinate de spațiu, timp sau de relațiile logice (cauză - efect). Ea se poate referi la o activitate, la rezultatele acesteia sau la cauza ei, la persoanele implicate sau la perioada și la locul acestor activități; *cf.* exemplele:

- it. *spina* "spin" → "durere acută" (obiect → efectul produs de către obiect);

- fr. *addition* "operație consistînd în unirea la un loc a tuturor unităților într-o alta" → "notă reprezentînd totalul cheltuielilor efectuate într-un restaurant" (acțiune → efectul acțiunii);
- fr. *sourcil* "sprînceană" → *froncer les sourcils* "a arăta o stare de nemulțumire" (instrument al activității → cauza);
- lat. VIGILIA "ajun (înaintea unei sărbători religioase)" → fr. *veille*, it. *vigilia* "zi care precede alteia" (succesiune a două intervale de timp).

4. Auto-conversia

Un ultim tip de metonimie este **auto-conversia**, uneori numită 'metonimie internă'. Aceasta este în mod special clară în cazul anumitor verbe care exprimă două roluri ale unor actanți diferiți (actor şi pacient), precum fr. *louer*, care desemnează atît acțiunea de a "lua în locație", cît şi pe cea de "a da în locație" (de asemenea, it. *affittare*, sp. *alquilar*, cat. *arrendar*); *cf.* alte exemple:

- lat.tîrzie INODIARE "a urî (pe cineva)" → "a fi urît (cuiva)" (→ fr. *ennuyer* "a umple de plictis etc.");
- lat. tîrzie ABHORRESCERE "a respinge (pe cineva) a repugna" → sp., port. *aborrecer* "*id.*; a provoca o astfel de stare (față de cineva)";
- sp. *gustar de algo* / *alguien* "a iubi ceva / pe cineva" → *gustarle a alguien* "a place cuiva".

În acest caz, relația dintre cele două roluri semantice ale actanților este inversată, într-un sens fiind vorba despre lexicalizarea unei relații semantice gramaticală. Auto-conversele sînt mai puțin caracteristice substantivelor sau adjectivelor (dar *cf.* lat. HOSPES "persoană care acordă ospitalitate" → "invitat").

În sfîrşit, să reținem că un acelaşi lexem se înscrie atît în rețele taxonomice, cît şi în rețele metonimice (culoarea roşie aparține cîmpului noțional al culorilor, ea intervine în denumirile de fructe roşii şi poate evoca scenarii legate de "foc" (→ "maşină de pompieri" → "ambulanță").

N.B. Dacă, pentru adult, relațiile taxonomice şi, mai ales, co-hiponimice domină, pentru copii, relațiile metonimice sînt în mod clar mult mai dezvoltate. Copiii de şase ani stabilesc o legătură mult mai strînsă între {morcov} şi {iepure} sau între {banană} şi {maimuță}, decît între {morcov} şi {banană} sau între {iepure} şi {maimuță}. Copiii mai mari văd mai degrabă legătura dintre fructe şi legume sau dintre animale.

4. Metafora

Metafora construiește o relație de **similaritate** între două concepte care aparțin la două taxonomii diferite și care nu sînt legate printr-un scenariu comun. Este vorba, așadar, despre o 'proiecție' îndepărtată a unui concept-sursă asupra unui concept-țintă (engl. *domain mapping*). Metafora pune în act unul sau mai multe aspecte pertinente sau 'pregnante', pe care se întemeiază similaritatea, dincolo de o distanță, bine marcată, între concepte; *cf.* exemplul clasic al denumirilor metaforice ale 'capului' în limbile romanice, care pleacă de la concepte inițiale evocînd forma rotundă a capului:

- cuvîntul sard *konka* provine din cuvîntul latinesc cu sensul "cochilie" (CONCHA);
- tipul cel mai răspîndit, TESTA, înseamnă, în latină, "oală; ciob" (*cf.* engad., it., sard *testa*, v.sp. *tiesta*, fr. *tête*, occ. *testa*); schimbarea semantică duce mai întîi, prin metaforă, la sensul "craniu" și apoi, prin metonimie, la cel de "cap"; *cf.* și formele mai recente fr.pop. *terrine*, *calebasse*, *carafe*, *cafetière*;
- denumirile mai recente se întemeiază pe semantismul "fruct rotund și gros" (fr. *poire* (*se fendre la poire*); *cf.* germ. *Kübris*, *Birne*). Alte limbi (grec., pers., sanscr.) invocă pentru cap "creștetul", "partea superioară" (*cf.* sp. *azotea* "terasa acoperișului" → *estar mal de la azotea*); *cf.* și *infra* UNGULA și GAMBA.

Metaforele sînt mult mai puțin frecvente decît schimbările taxonomice sau metonimice. Acestea din urmă pun în act relații cerebrale deja existente în vreme ce metafora leagă concepte lipsite de legături neuronale prestabilite. În consecință, metaforele sînt mai rare, mai imprevizibile, dar cu atît mai spectaculoase.

Similaritatea care determină metaforele exploatează, la rîndul ei, fenomenul psihologic al '**pregnanței**': conceptele în discuție împărtășesc cel puțin o trăsătură pregnantă, așadar o trăsătură distinctivă care este în mod deosebit perceptibilă și pertinentă pentru descrierea conceptului.

Dimpotrivă, ierarhia trăsăturilor animate joacă un rol determinant în procesul metaforizării. Să precizăm elementele acestei ierarhii, care intervine și în ierarhia actanților (2.3.3 nr. 3):

interlocutor [*speech act person*] – *ființă umană* în general – *animal* – *plantă* – *obiect numărabil* (*natural / artizanal*) – *non-numărabil* – *abstract*.

Adesea, o trăsătură pregnantă este transpusă dintr-una din aceste categorii într-o alta (de la oameni la animale sau la plante şi *vice versa*, de la un concept concret, adesea verbal, la unul abstract etc.). În acest fel, trăsătura distinctivă 'non-uman', de exemplu, poate fi înlocuită de trăsătura 'uman', păstrînd totodată alte elemente penetrante ale conceptului (de exemplu, *a rumega* aplicat la om, sau: *acest actor «rage»*); *cf.* exemple pentru diferite situații posibile:

- animal → om: sp. *zorro*, fr. *renard* "vulpe" → "om şiret";
- obiect → om: fr. *cafetière* "cafetieră" → fr.pop. ~ "cap" (*cf. supra* celelalte exemple de nume de plante pentru "cap");
- om → plantă: sp. *barba* "barbă" → "ansamblul radiculelor fine";
- om → obiect: lat. SATELLĒS "gardă de corp" → fr. etc. *satellite* "satelit";
- animal → obiect: fr. *aille*, it., sp., port. *ala* "aripă" → "aripă de clădire"; fr. *souris* etc. "şoarece" "mouse la calculator" (calc din engleză, *cf. infra* 2.4.5 nr. 3.2);
- concret → abstract: lat. SAPERE "a avea gust" → "a avea discernămînt; a înțelege, a şti" (adică se trece de la "capacitatea de a distinge gusturile" la "capacitatea de a distinge conceptele";
- *id.*: lat. PENSARE "a apăsa" → romanic "a gîndi";
- *id.*: lat. TROPARE (sec. IX) "a vorbi în tropi, a inventa melodii" → "a face compoziții" (prin metonimie) → "a găsi" (prin metaforă); *cf.* Pfister / Lupis, 2001, p. 119-123.

Substituția trăsăturilor distinctive este mai puțin caracteristică metonimiei, dar la fel de prezentă (*cf. supra* nr. 4.3 (1), trecerea de la om la obiect şi *vice versa* pentru "poştă" etc.).

Alte două constelații metaforice apar în antifrază şi auto-antonimie (*cf.* Blank, 1997, p. 220 şi urm.): **antifraza** pune în act o similaritate care se întemeiază pe un contrast foarte puternic, cu o inversiune de tip axiologic (evaluare pozitivă → negativă):

- it. *famigerato*"cunoscut, faimos" → "temut, rău famat";
- it. *dommola* "domnişoară" şi *bellola* "a fi frumos" → "nevăstuică"; este vorba despre denumiri ale unui concept tabu, nevăstuica fiind

considerată ca nefastă (forma franceză, *belette* provine, fără îndoială, dintr-o bază celtică **bel-* "alb, strălucitor", chiar dacă, prin etimologie populară, permite apropieri de BELLUS); *cf.* Pfister / Lupis, 2001, p. 174-181;
- v.fr. *oste* "oaspete, invitat" → "ostatic";
- denumirile antifrastice ale "prostituatei": it. *benefattrice*, în mod normal, "binefăcătoare", *serva di Dio* "slugă a lui Dumnezeu"; fr. *respectueuse* "respectuoasă", *religieuse* "călugăriță", *soeur* "soră; călugăriță"(cu lărgiri la interiorul aceleiași imagini-cadru, *cf. couvent* "casă de prostituție, bordel", *mère abbesse* "conducătoare a unei case de toleranță"); port. *filha-de-santo* "fiică a unui sfînt".

Auto-antonimia corespunde unei opoziții încă și mai extreme între doi poli semantici, de tip antonimic:

- lat. DEVOTARE (și v.fr. *devoer*) "a se ruga prin devoțiune, a dedica" → "a blestema";
- fr. *rien* "nimic" → "ceva"; *aucun* "unul, careva" → "nimeni"; *personne id.*;
- fr. *sacré* "sacru, sfînt" → "blestemat" (*sacré menteur!*).

Aceste două tipuri de schimbare sînt cît se poate de remarcabile din punct de vedere semantic, dar puțin frecvente în uz.

5. Schimbările datorate motivației formale

O schimbare semantică poate fi motivată de apropierea formală dintre două cuvinte (paranomază), de similaritatea, chiar marea asemănare a formelor (etimologie populară) sau prin contiguitate (elipsă). **Etimologia populară** are la bază interpretarea greșită pe care dau vorbitorii: două lexeme a căror formă se aseamănă sînt interpretate ca aparținînd aceleiași familii de origine, ceea ce provoacă interferențe semantice; de exemplu, fr. *faissier* "a bate cu stuf" (< *faisse* "mănunchi de stuf" < FASCIA) este apropiat de *fesse*(*s*) "posterior, dos" (< FISSA "*id.*" < FISSUM "crăpătură, fisură") și astfel apare cu forma și cu sensul alterate: *fesser* înseamnă astăzi "a lovi la fund" (*cf. supra* 2.2.3 nr. 5.3, încrucișări de cuvinte).

Etimologia populară descrie, așadar, relaționarea unui lexem de o altă familie genetică printr-o eronată atribuire etimologică. Noua relație provoacă reorganizarea fono-semantică a cuvintelor. Lucrul

acesta arată că fiinţa umană evaluează continuu coeziunea semantică a vocabularului, chiar dacă această evaluare se face în mod inconştient (*cf. supra* 2.2.1 nr. 1.1), limba conţinînd întotdeauna o parte de auto-reflecţie. Pe de altă parte, etimologia populară evidenţiază validitatea cognitivă a demersului etimologic ştiinţific (*cf. infra* 2.4.7). Gruparea lexemelor în familii de aceeaşi origine este în armonie cu gestionarea cerebrală a limbajului.

Dacă etimologia populară exploatează similaritatea dintre două forme simple, **elipsa** acţionează asupra unei singure forme complexe, prescurtînd-o. În acest caz, schimbarea semantică exploatează contiguitatea dintre forma lungă şi forma scurtă. Mai exact, schimbarea semantică nu priveşte decît forma scurtă, care integrează, ca sens nou, sensul frazeologismului corespunzător (*cf. infra* 2.4.4). Iată cîteva exemple (*cf .supra* nr. 1), fr. *voiture, diligence, cabinet*):

- fr. *bas-de-chasses* "şosetă" → *bas*;
- it. *borsa di studi* "bursă de studii" → *borsa*;
- sp. *café cortado* "cafe-creme" → *cortado*;
- lat. TEMPUS HIBERNUM "iarnă" → fr. *hiver*, sp. *invierno*, it., port. *inverno*, rom. *iarnă*.

6. Cîteva observaţii generale

1. Numeroase metafore, precum şi anumite metonimii, au un caracter **eufemic** (ameliorant; litotă) sau **disfemic** (peiorativ). În acest caz, schimbarea de sens conţine un puternic element expresiv şi contribuie la a crea un termen mai bogat sub aspectul imaginii. Modelul disfemic intervine adesea, atît în exemplele date pentru PLANGERE (metonimie) şi CAPUT (metaforă), cît şi în metaforele cu trecerea animal → om:

- UNGULA "gheară" → romanic "unghie" (it. *unghie*, fr. *ongle*, sp. *uña*, port. *unha*, rom. *unghie*);
- GAMBA "labă" → romanic "gambă" (sp. *gamba*, fr. *jambe*).

Să notăm că, dacă aceste schimbări implică o creştere a încărcăturii semantice, aceasta este mereu urmată de **slăbirea sensului**, începînd cu momentul în care motivaţia iniţială nu mai este conştientă: cuvîntul *unghie* nu mai evocă sensul "gheară", deci îşi pierde caracterul de expresie a unei imagini.

Parcursul este asemănător pentru metonimele ameliorante din fr. *mon-sieur*, *ma-demoiselle*, *ma-dame*. În franceza veche, aceşti termeni erau rezervaţi nobilimii, deci utilizarea lor pentru oamenii de rînd implica, la început, un element ameliorant care – prin slăbirea sensului (‘uzură’) – s-a estompat astăzi. Observăm, aşadar, un proces analog gramaticalizării (*cf. supra* 2.0 nr. 3):

- schimbarea introduce un element de expresivitate: de exemplu, cuvîntul din latina vorbită, MANDUCARE “a mesteca”, este folosit alături de EDERE “a mînca”, ca formă mai expresivă;
- o etapă în care are loc deprinderea, aduce apoi cu sine slăbirea expresivităţii;
- în cadrul procesului de lexicalizare, termenul nou îl elimină pe cel vechi şi devine formă de bază: MANDUCARE înlocuieşte pe EDERE, *cf.* fr. *manger* (> it. *mangiare*), rom. *a mînca*.

2. Să notăm şi că categorizarea cazurilor concrete este adesea delicată. Distincţia teoretică dintre diferitele tipuri de schimbare este relativ clară (identitate *vs* contiguitate *vs* similaritate), însă descrierea sensului de plecare şi a sensului de sosire este dificilă pentru epocile vechi. O interpretare sigură presupune buna cunoaştere a diferitelor etape şi a contextelor istorice în discuţie.

3. În mod frecvent, diferitele mecanisme ale schimbării semantice acţionează în serie. Iată un exemplu de transformare multiplă lipsit de echivoc, şi un al doilea care permite două interpretări diferite:

- fr. *grève*: cuvîntul din latina vorbită, *GRAVA “pietriş” (neatestat) devine v.fr. *greve* “mal rîpos” (prin metonimie). Plecînd de la acest termen frecvent, se formează la Paris (şi în alte părţi) toponimul *place de la Grève* (tot prin metonimie, acesta fiind un loc adiacent Senei). Acest toponim cunoaşte o denominare sub forma *grève* “grevă” (elipsă şi conversiune contemporane, puse în act de o a treia metonimie, pe acel loc adunîndu-se şomerii parizieni).
- cuvîntul latinesc PLICARE “a plia” supravieţuieşte în cea mai mare parte a Romaniei: fr. *ployer, plier*, engad. *plajar*, friul. *pleá*, it. *piegare*, occ. *plegar*. În Iberoromania, el capătă sensul “a sosi” (sp. *llegar*, port. *chegar*; *cf.* sensul secundar cat. *plegar* “a înceta (lucrul)”, adică ⌜a ajunge la un final⌝, în vreme ce româna generează sensul opus “a pleca” (*a pleca*).

Pentru schimbarea iberoromanică s-au presupus două schimbări metonimice succesive: → *“a apropia” (prin plierea foii, cele două jumătăți se apropie) → “a sosi” (mişcarea de apropiere pregătește sosirea).

Mai plauzibilă din punct de vedere istoric este o altă interpretare: “a plia” a putut fi utilizat într-un context maritim, prin elipsa pentru *“a plia pînzele”, ceea ce lesne poate desemna faptul de “a sosi” (printr-o metonimie cauză-efect; *cf.* frazeologismul corespunzător din fr. *mettre les voiles* = “a pleca”). [De asemenea, s-a amintit influența semantică a formei latine apropiate APPLICARE “a aplica, a pune față în față”].

Sensul românesc s-ar putea explica printr-o altă elipsă, în care “a plia” este utilizat într-o cultură dominată de transhumanță pentru “a plia corturile”, de unde, prin metonimie “a pleca” (*cf.* şi fr.mod. *faire ses bagages* sau chiar *plier bagage* “a pleca”.

4. În sfîrşit, este posibil ca sensul lexical al unui cuvînt să integreze **calitățile conotative** sau sintagmatice care sînt legate de acesta (*cf. supra* 2.4.2 nr. 2.5., modelul semantic al celor trei nivele). Acesta este cazul, mai ales, în care un cuvînt aparținînd unei varietăți diasistemice este împrumutat de o alta. În acest caz, el integrează marca originii sale (‘latinism’, ‘cuvînt popular’; de exemplu, *rastaquouère* “persoană (inițial de origine sud-americană) care afişează cu ostentație, o ținută luxoasă, dar de gust îndoielnic” (< sp.amer. *rastacuero* “tîrîie-piele”), termen care trebuie să se fi integrat în fr.fam. plecînd de la fr.pop., şi care este folosit cu o marcă conotativă peiorativă şi xenofobă).

7. Interpretarea istorică şi antropologică a schimbărilor semantice

Interpretarea schimbărilor semantice presupune luarea în considerare a factorilor lingvistici prezentați, pe lîngă contextul socio-istoric al genezei lor. Pentru unele concepte, se adaugă blocaje datorate tabu-urilor (nr. 4, prostituată; tabuul erotic este frecvent, de exemplu, it. *fica* “organul genital feminin”, întemeiat, desigur, pe *fico* “smochin” (forma frunzei).

În consecință, diferitele schimbări semantice permit sesizarea, în inconştientul colectiv, atît a elementelor antropologice, cît şi a celor istorice, inaccesibile altminteri. Exemplele prezentate arată cu clari-

tate că noul sens al unui lexem reflectă asocieri semantice reale, care trebuie să fi fost recurente în comunitatea vorbitorilor în discuție.

Dacă asocierile analoage apar în diferite limbi, aceasta permite interpretări în termeni de **antropologie istorică**, de exemplu:

– legătura dintre posesia animalelor domestice și bani (într-o societate pastorală): fr. *gagner*, it. *guadagnare* provin din v.fr.j. (= vechiul francez de jos) **waiđanjan* "a paște, a duce animalele pe cîmp"; lat. PECUNIA provine din PECUS "animal domestic, oaie"; engl. *fee* "plată" provine, în ultimă instanță, din v.fr.j. **fehu* "turmă" (*cf.* FEW s.v.);
– legătura dintre muncă și suferință: *cf.* fr. *travail*, sp. *trabajo* etc. < lat. TRIPALIUM "instrument de tortură care consistă într-un trepied de care este legată victima". În același fel, etimologiile cuvîntului latinesc LABOR și ale cuvîntului german *arbeit* se întemeiază pe termeni desemnînd durere sau suferință (*cf.* Pfister / Lupis, *Introduzione all'etimologia romanza*, 2001, p. 115);
– legătura dintre un loc ce poate fi locuit și o fortificație: *cf.* occ. *bastida* < grm. **bastjan* "a înconjura cu o palisadă" (FEW 15/I, 76b, s.v.); rus. *górod* "oraș" < *gorodít* "a încercui, a înconjura"; engl. *town* *cf.* germ. *Zaun* (Pfister / Lupin, *ib.* 2001, p. 112 și urm.).

Astfel de evoluții independente și paralele permit identificarea asocierilor stereotipe în anumite **contexte culturale**. În alte situații, constantele schimbării semantice fac să apară **asocieri mentale universale**, precum în cazul ierarhiei trăsăturilor animate: rețeaua conceptuală este organizată, desigur, în chip antropocentric, plecînd de la corpul uman și de la referințele cotidiene care ne înconjoară (înrudirea, animalele, hrana, locuința, natura și fenomenele atmosferice, ocupațiile etc.).

Semantica istorică constituie, așadar, un punct de plecare pentru studiile de antropologie istorică, interpretabil atît din punct de vedere cultural, cît și universal. Psiholingvistica și lingvistica cognitivă pot reînnoda aici legătura cu cele mai vechi contribuții ale cercetării onomasiologice și ale semanticii structurale.

8. Onomasiologie istorică

1. Onomasiologia studiază diferitele forme legate de un concept dat (*cf. supra* 2.4.2 nr. 3). Ea s-a dezvoltat, mai cu seamă, în cadrul curentului *Wörter und Sachen* (*cf. supra* 1.2.2 nr. 1; *infra* 2.4.7; 4.2.2

nr. 4.1). În aplicarea sa la chestiunile istorice, ea formează o subdisciplină a semanticii istorice: în loc de a pleca de la forma unui lexem şi de a-i studia evoluția sensului său de-a lungul epocilor (metoda semasiologică), onomasiologia istorică îşi ia ca punct de plecare conceptele şi studiază istoria diferitelor lor denominații.

Aşadar, onomasiologia istorică trebuie să analizeze:

1. în ce fel, pentru un acelaşi concept (de exemplu, ⌜cap⌝), unele forme au fost înlocuite de altele de-a lungul secolelor (de exemplu, CAPUT cu TESTA). Prin urmare, ea poate folosi învățămintele legate de lexeme (sens, frecvență, context) pentru a stabili
2. dacă conceptul aflat în punctul de plecare a rămas stabil (cum este cazul pentru "cap") sau dacă el s-a transformat în timp (de exemplu, înlocuirea fr. *ost* cu *armée*, în secolul al XVI-lea coincide cu un moment în care natura armatelor suferea o schimbare).

Să luăm două exemple de transformări privind un concept nealterat:

– evoluția cuvintelor desemnînd conceptul ⌜gură⌝, în Romania: cuvîntul latinesc OS este înlocuit de cuvinte avînd sensul ⌜obraz⌝ (metonimie: ⌜gură⌝ apropiere de ideea de *a mînca*) sau ⌜gît⌝ (metonimie: ideea de *a striga*, *a emite sunete puternice*, *a vorbi*):
  - BUCCA "obraz" → fr. *bouche*, it. *bocca* "gură";
  - GALTA "obraz" → bearn. *gaute* "gură";
  - GULA "gît" → rom. *gură* "gură" (fr.pop. *gueule* reflectă o altă evoluție, chiar dacă el provine din acelaşi etimon GULA: el apare prin înlocuirea trăsăturii "animal" cu trăsătura "uman" şi implică un element disfemic, precum în cazul *unghie* cu *gheară*).

Aceste transformări arată că conceptul ⌜gură⌝ este asociat la două idei, *a mînca* şi *a vorbi*, care, aşadar, constituie trăsăturile pregnante ale acestui concept.

– plecînd de la latină sînt trei cuvinte care pot reda conceptul ⌜a omorî⌝:
  - INTERFICERE: nu s-a păstrat în nici una dintre limbile romanice;
  - OCCIDERE: s-a păstrat în it. *uccidere* şi în rom. *a ucide*; în v.fr. *occire* avea numeroase derivate, în fr.mod. are doar participiul *occis*;
  - NECARE: cu sensul latinesc, s-a păstrat în aromână; pe de altă parte, sensul formei moştenite în franceză, *noyer*, s-a specializat, de asemenea, în rom. *a îneca*.

Pe de altă parte, pentru conceptul ⌜a omorî⌝, în Romania apar cuvinte noi care ‘cad precum sateliții în centrul gravitației lor’ (conform imaginii lui W. von Wartburg):

- fr. *tuer* ia locul lui *occire*: TŪTARI / *TŪTARE “a apăra” → *“a pune cenușă pe foc” (specializare) → “a stinge” (metonimie cauză-efect) → “a omorî” metaforă);
- în sp. se impune *matar* (de origine necunoscută; a fost invocat arabul *māt* “moarte”);
- în rom. apare *a omorî*, consecință a unui împrumut slav.

2. Metoda onomasiologică istorică ridică problema de a ști de ce **a dispărut** un cuvînt. Dacă introducerea de noi termeni se poate explica prin expresivitatea în mod conștient căutată sau prin transformările extralingvistice, dispariția regulată a unei părți a vocabularului devine o contraparte necesară.

Elementele de regularitate care intervin în procesul de dispariție a cuvintelor nu sînt ușor de izolat. Cu toate acestea, anumiți factori pot explica înlocuirea unui cuvînt cu un altul:

– o slăbiciune fonetică marcată: APEM > v.fr. *af* ~ *ef* ~ *e* → *avette* ~ *abeille* (împrumut în occ., *cf. supra* 1.2.2 nr. 2); v.fr. *ost* → *armée* ([ɔst] se va reduc la [ɔ], aici se adaugă drept cauză extralingvistică schimbările militare deja menționate);
– o relativă slăbiciune semantică în cazul conceptelor care apelează în mod natural la expresivitate: IOCARE “a glumi” (se păstrează slabit din punct de vedere semantic, cu sensul “a (se) juca” → fr. *blague* (< grm.), it. *scherzo* (< grm.), sp. *burla* (de origine necunoscută);
– omofonia cu cuvinte care aparțin aceluiași context comunicațional și care, așadar, pot fi confundate (*cf.* Blank, 1997, p. 354 și urm.):
  - v.fr. *moudre* “a mulge” (< MULGERE) ~ *moudre* “sfărîma” (< MOLERE);
  - v.fr. *noer* “a înota” (< *NOTARE) ~ *noyer*, *neïer* “a (se) îneca” (< NECARE), *cf. supra* (1)); omonimia cu familia lui NODUS “nod”, care aparține și altor *contexte*, nu joacă aici un rol determinant;
  - latina tîrzie vorbită AVENA “frîie” (< HABENAE) ~ *avena* “ovăz” (< AVENA);
  - exemplul clasic pentru acest tip (*cf.* Gillieron / Roques, 1912): gasc. *gat* “cocoș” (< GALUS) ~ *gat* “pisică” (< CATTUS) → *bigey* “cocoș” (< VICARIUS), chiar *hasâ* “*id.*” (< PHASIANUS);

- eventual, fr. *stable* ~ *étable* (relatinizare ca urmare a unei identităţi formale?);
- *cf.* şi exemplul deja citat MATERTA / MATRE şi PATRUU / PATRE (2.4.3 nr. 1).

– o izolare morfo-semantică: SUPERBUS "trufaş" (supravieţuieşte ca împrumut savant, "superb", în fr. *superbe* şi în it. *superbo*) → fr. *hautain*, sp. *altivo*, care se leagă de familia, foarte frecventă, a formelor *haut*, *alto*;
– o izolare (relativă) morfologică: v.fr. *clore* → fr.mod. *fermer* (un verb de grupa a 3-a este înlocuit, în cea mai mare parte a ocurenţelor sale, de către un verb de grupa 1-a).

3. Adesea, un cuvînt nu dispare cu adevărat din limbă, ci se mulţumeşte să îşi schimbe frecvenţa şi **contextul de utilizare**, el putînd trece de la o varietate la alta, sociolectală sau regională. Transformările onomasiologice se întretaie cu cele care parcurg spaţiul geolingvistic. Avînd ca suport spaţiul dialectal al unei limbi (*cf. supra* 1.2.2) sau cel al tuturor limbilor romanice (*cf. supra* 1.1.5 nr. 3), putem recunoaşte modelele evolutive geolingvistice care se suprapun celor de pe axa cronologică simplă.

4. Onomasiologia istorică poate căpăta orientări foarte diferite (*cf. infra* 2.4.7), de exemplu:

– studiul transformărilor formelor desemnînd cele mai frecvente sau cele mai penetrante concepte ale unei limbi, adică studiul vocabularului de bază (**referinţele cotidiene** / '*Lebenswelt*') sau cele ale **conceptelor-cheie pentru cultura** occidentală;
N.B. Mai ales la mijlocul secolului al XX-lea, onomasiologia a beneficiat de numeroase studii pe teme definite, de exemplu, asupra formelor romanice provenind din termenii latineşti *persona* (H. Rheinfelder, *Dar Wort "Persona"*, 1928), *captivus* (Ph. Haerle, *Captivus - cattivo - chétif; zur Einwirkung des Christentums auf die Terminologie der Moralbegriffe*, 1955) sau *calere* (H.H. Christmann, *Lateinisch "calere" in den romanischen Sprachen: mit besonderer Berüchsichtigung des Französichen*, 1958), sau asupra conceptului "obraz" (J. Renson, *Les Dénominations du visage en français et dans les autres langues romanes*, 1962). Studiile recente sînt mai rare (*cf.* de exemplu, J. Kramer, *Die Sprachbezeichnungen* Latinus *und*

Romanus, 1998). Pentru bibliografie, *cf.* Quadri, 1952 (*supra* 2.4.3 nr. 3) și Ch. Schmidt, *Wörter und Sachen*, LRL I / 1, art. 6.

– studiul conceptelor constitutive ale anumitor **curente culturale** dintr-o epocă dată, de exemplu, vocabularul limbajului intim din secolul al XX-lea, vocabularul politic al Revoluției franceze sau al fascismului, vocabularul feudalității Evului Mediu;
– studiul cîmpurilor semantice definite în **textele literare**, de exemplu, vocabularul iubirii, al aventurii, al spiritualității, în cutare sau cutare mediu, în cutare sau cutare epocă;
– studiul **vocabularului științific** sau tehnic din diferite epoci, de exemplu, vocabularul juridic, medical, botanic, al arhitecturii al matematicii sau al picturii.

N.B. Aceste diferite opțiuni semantice sînt mereu urmărite, la interiorul decupajelor operate asupra limbilor sau a epocilor bine delimitate, ele putînd îngloba o întreagă limbă istorică (de exemplu, franceza secolelor al IX-lea – al XX-lea – pentru care studiul poate pleca și de la latina tîrzie vorbită –; *cf.*, de exemplu, A. Stefenelli, *Geschichte des französischen Kernwortschatzes*, 1981), sau se poate restrînge la o singură varietate a limbii (dialectul loren, franceza populară) sau la un gen textual bine definit (cum ar fi, de pildă, textele literare). Orice decupaj cronologic este posibil (secolul al XVI-lea, ca secol de tranziție între limba veche și cea modernă, epoca primelor texte, epoca contemporană etc.). În sfîrșit, studiul semantic poate cuprinde mai multe limbi romanice sau – din rațiuni istorice ori în scopuri tipologice – neromanice. Toate combinațiile sînt, *a priori* îndreptățite – și toate recurg la aceleași tehnici de bază.

Semasiologia și onomasiologia istorică combină, într-o logică a reciprocității, **istoria cuvintelor și pe cea a conceptelor**, în scopuri interpretative, cînd mai lingvistice, cînd mai istorice.

2.4.4. Frazeologie și context sintagmatic

Frazeologismele se situează la jumătatea drumului dintre sintagmele libere și formele compuse. Ele corespund unui ansamblu de mai multe cuvinte grafice care formează o unitate semantică recognoscibilă (de exemplu, *a-i fi sete* sau *a nu fi* (*de încredere*). Astfel de ansambluri sînt multiforme și, prin definiție, sînt mai variabile decît compușii, ceea ce le îngreunează descrierea lingvistică.

N.B. Dificultăţile de descriere se manifestă deja la nivelul pluralităţii termenilor prin care frazeologismele sînt desemnate: ‘cuvinte cu mai multe unităţi’, ‘lexii plurilexematice’, ‘compuse sintagmatice’, ‘sintagme’, ‘sinteme’, ‘expresii fixe’, ‘expresii gata făcute’, ‘locuţiuni’, ‘idiotisme’, ‘clişee’ sau ‘frazeologisme’ – termenul aici adoptat.

Frazeologismele se înscriu în cadrul **relaţiilor preferenţiale** care există între lexeme, începînd cu valenţa verbală şi colocaţiile. Relaţiile sintagmatice care se instaurează astfel sînt adesea încetăţenite şi determină uzul concret al unei limbi, dincolo de regulile sintactice şi de sensurile lexicale; regăsim aici ‘norma uzului’ a lui E. Coşeriu (*cf. supra* 0.2 nr. 3).

Relaţiile uzuale dintre mai multe lexeme pot fi mai mult sau mai puţin strînse şi putem presupune că ele formează un continuum avînd o intensitate crescîndă a interacţiunii. La interiorul acestui continuum, am distins trei **paliere** care nu sînt nici etanşe, nici uniforme: valenţa verbală, colocaţiile şi frazeologismele. În acest caz, cel de-al patrulea palier ar fi reprezentat de către compuşii care comportă cel mai înalt grad de fixitate. Să observăm diferite situaţii:

1. Valenţa

Valenţa verbală reprezintă un prim nivel al relaţiilor sintagmatice lexicalizate. Ea priveşte mai ales planurile construcţiei (cadrele de valenţă) ale verbelor:

- fr. *jouer de la flûte* (nu **jouer sur la flûte*), *jouer au foot*;
- fr. *aider sa voisine à comprendre le cours* (nu **aider à sa voisine de* / *pour*...).

Numărul actanţilor admişi de către verbele şi prepoziţiile pe care acestea le impun reprezintă restricţii de ordin sintactic, legate totodată de un verb individual (*cf. supra* 2.3.2 nr. 3 şi exemplele date). Acest prim palier implică, aşadar, atît lexicul, cît şi sintaxa.

2. Colocaţiile

Colocaţiile sînt mai degrabă de natură lexicală. Ele corespund unor relaţii mai specifice între anumite lexeme aflate în uz:

- mai degrabă spunem *l'eau est bonne* (fr.) decît *l'eau est agréable* sau *à température idéale*, ceea ce este la fel de coerent din punct de vedere semantic, sintactic şi diasistemic;
- *cf.* şi fr. *faire le naïf*, nu *jouer le naïf* sau exemplul deja dat *prononcer un discours*, iar nu *dire*, *énoncer* sau *présenter un discours* (*cf. supra* 2.4.1 nr. 1 (2/3)).

Utilizarea acestor cuvinte într-un acelaşi context sintagmatic este **obişnuită**, dar, totuşi, cuvintele îşi păstrează **autonomia** de a fi construite cu alţi termeni. Colocaţiile se caracterizează mai ales printr-o frecvenţă a uzului şi o anumită fixitate, însă aceste uzuri preferenţiale nu conferă în mod necesar o puternică unitate semantică. Pe de altă parte, sensul colocaţiei este direct comprehensibil plecînd de la elementele care o formează.

3. Frazeologismele şi idiomurile

Frazeologismele induc relaţii foarte frecvente şi lexicalizate între diferitele lexeme, mainifestînd o anumită stabilitate. Astfel de relaţii pot implica diferite părţi de vorbire (de exemplu, fr. *bonne chance*, *à la bonne heure*, *à l'intérieur de*, *en mourir d'envie*). Ele au:

– **unitate semantică** recognoscibilă, chiar identificabilă prin proba comutării (de exemplu, fr. *à l'intérieur* = *dans*) sau prin compararea limbilor (de exemplu, fr. *bonne chance*! = sp. ¡*suerte*!);
– o anumită stabilitate sau **fixitate**; chiar dacă frazeologismele permit adesea **variaţii**, acestea sînt percepute de către vorbitori ca fiind neobişnuite, deci variaţia lor are o dimensiune stilistică, exploatată mai cu seamă în stilul jurnalistic.

Un tip particular de frazeologism este constituit de **modelele frazeologice** sau sintagmatice precum fr. *aide à* + ⌜X⌝, care pot fi reproduse în mod liber (*aide à l'emploi, aide aux personnes âgées*).

Frazeologismele pot păstra sensul iniţial al elementelor lor componente (precum în *à l'intérieur de*), însă este mai obişnuit ca acestea să aibă sensuri figurate (în acest caz se vorbeşte adesea despre 'construcţii idiomatice'). În urma schimbărilor lingvistice acestea se îndepărtează destul de des de construcţiile sintactice obişnuite. Prin urmare, sensul ansamblului expresiei nu poate fi lesne dedus plecînd de la diferitele elemente de bază (de exemplu, fr. *tout à l'heure* sau *le jeu n'en vaut pas la chandelle* pentru "asta nu merită efortul").

În acest caz, frazeologismele au caracteristica complementară a **non-transparenței**. Acest ultim parametru este de natură diacronică: un frazeologism este de fiecare dată mai transparent pentru utilizatori atunci cînd el este creat, dar odată fixat, motivațiile din punctul de plecare pot dispărea în lumea referențială sau în conştiința vorbitorilor.

> De exemplu, în teatrele moderne, iluminatul este asigurat de electricitate iar nu de lumînări – fr. *chandelles* –; pe de altă parte, piesele de teatru nu se numesc *jeux*, ceea ce face incomprehensibile originile expresiei idiomatice menționate *le jeu* [= piesa de teatru] *n'en vaut pas la chandelle* (lumînările).

În toate domeniile schimbării semantice şi formale, am putut observa acelaşi fenomen, mereu motivat la origine. Aşadar, transparența sau absența acesteia în motivarea unui frazeologism reflectă pur şi simplu hazardul istoriei limbii.

> N.B. Terminologia lingvistică este foarte instabilă în acest domeniu: ceea ce aici este numit 'frazeologism', este numit de alții 'colocație'. Alții disting 'frazeologisme' pentru uzuri transparente şi 'idiotisme' pentru sintagme cu sens figurat, grupînd cele două tipuri sub termenul general 'frazem'.

4. Observații

Alături de restricțiile de ordin sintactico-semantic, există **restricții semantice** mai generale, de exemplu cele care interzic amestecarea termenilor abstracți şi concreți. Cu toate acestea, la nivelul interacțiunilor sintagmatice, constrîngerile nespecifice (stilistico-semantice) operează ca frazeologisme.

Multiplele relații privilegiate de interacțiune, care se instaurează între cuvinte, sînt importante în structurarea discursului. Cea mai mare parte a lexemelor este utilizată într-un număr relativ limitat de **contexte curente**. Pentru a ne convinge este suficient să facem o cercetare plecînd de la un anumit cuvînt, din una din marile baze de date actuale, precum *Frantext* sau *Le Monde sur cd-rom* (*cf. infra* 4.1.5 nr. 4; un motor bun de căutare pentru a scoate în evidență colocațiile şi frazeologismele este COSMAS-II, al *Institut für deutsche Sprache* / DUDEN, desigur, pentru germană).

N.B. Aici este vorba despre un domeniu, în mod ciudat greşit decupat de conştiinţa noastră lingvistică instinctivă: sîntem derutaţi de fapte obişnuite de colocaţie şi de frazeologie, dar nu le recunoaştem imediat, precum în cazul altor uzuri lexicale divergente (de exemplu, împrumuturile sau sensurile noi).

Aceste restricţii curente ale uzului fac dificilă învăţarea şi reproducerea **limbilor străine**. Totodată, ele participă din plin la efectul de straneitate produs asupra noastră de un text al unei **epoci anterioare**: în evoluţia limbii, interacţiunile obişnuite între cuvinte sînt supuse la schimbări ca şi celelalte domenii ale limbii, eventual cu ritmuri de inovaţie superioare şi cu o valoare simptomatică ridicată, în special în ceea ce priveşte moda culturală.

Aceste este un capitol care, deocamdată, a fost puţin studiat în diacronie, chiar dacă există numeroase inventare pentru structurile idiomatice (*cf.* W. Ziltener, *Repertorium der Gleichnisse und bildhaften Vergleiche*, 1972). Dimpotrivă, studiile comparate şi istorice cu o dimensiune veritabil lingvistică sînt destul de rare (de exemplu, W. Schweickard, *«Il se croit de la côte d'Adam»*, 1990 sau diferite articole ale lui G. Roques, precum «Parler d'autre Martin», 1999).

2.4.5. Împrumutul lexical în Romania

1. Definiţie

Împrumutul de lexeme de la o limbă la alta constituie al patrulea mare mecanism de transformare şi de creştere a vocabularului, alături de schimbarea semantică, de formarea cuvintelor şi de frazeologisme. Prin împrumut, o limbă introduce în uz un lexem nou, creînd o **formă nouă** (în cazul împrumutului formal) sau un **sens nou** (în cazul calcului, *cf. infra* nr. 3).

Este important să se ia în considerare că orice împrumut este precedat şi motivat de un **model cultural** extralingvistic. Împrumutul nu se manifestă din raţiuni intra-lingvistice: terminologia informatică engleză sau cea a muzicii rock/pop nu invadează astăzi limbile romanice datorită 'frumuseţii' sale sau mai marii ei funcţionalităţi, ci datorită prestigiului lumii anglo-americane în domeniile economic, tehnic, cultural şi chiar militar.

În consecinţă, este posibil să se arate că orice contact cultural se manifestă în mod imperativ prin **urme de împrumuturi**. Împrumuturile, aşadar, sînt, în acelaşi timp, efectul şi proba vizibilă a unei capacităţi de influenţă socioculturală (pentru toate cele spuse în acest capitol *cf. supra* 1.1.6).

N.B. Împrumutul lexical nu este decît un domeniu particular de la interiorul împrumuturilor şi interferenţelor lingvistice. El se înscrie într-o manieră generală între fenomenele de **contact lingvistic**. Pe de altă parte, cu excepţia cazului extrem al limbilor mixte (1.1.6 nr. 2), împrumuturile lexicale sînt mult mai frecvente decît împrumuturile gramaticale sau fonetice şi intervin ca un factor foarte activ în istoria limbilor romanice. Prin urmare, acesta este singurul tip de împrumut pe care îl tratăm aici într-un mod aparte.

O altă observaţie: motivaţia externă a împrumuturilor lexicale este mai transparentă şi precisă decît aceea a schimbărilor semantice şi derivative. Împrumuturile lexicale, aşadar, permit să se studieze mai în detaliu efectele cauzelor externe sau extralingvistice asupra transformărilor lingvistice interne.

2. Limbile de contact şi de împrumut din Romania

Numeroase limbi au intrat în contact cu diferitele limbi romanice, din diferite motive de ordin istoric (*cf. infra* cap. 3, în diferitele subcapitole). Este un domeniu relativ uşor de circumscris şi excelent studiat; *cf.* prezentările detaliate (cu exemple de împrumut şi bibliografie):

- RSG art. 48-60 (*Préhistoire et formation des langues romanes*);
- RSG art. 134-169 (*Contacts linguistiques et migrations*);
- LRL VII (*Langues en contact, langues des migrants et langues artificielles*);
- HSK 12.2, *Kontaktlinguistik* art. 142-157 (*Contacts linguistiques en Europe [...]* – Franţa; Spania-Portugalia; Italia-Malta) şi art. 174-176 (România);
- informaţii de primă mînă sînt reunite în volumele dedicate împrumuturilor în FEW vol. 15-20 şi, pentru germanisme, în LEI (*cf. infra* 2.4.8 nr. 1.3 şi 2.3).

Aici nu vom da decît un rezumat foarte sintetic al celor mai pregnante împrumuturi lexicale (pentru situații de contact, *cf.* și *supra* 1.1.6 și *infra* 3.4.1 nr. 2).

Împrumuturile de departe cele mai frecvente din Romania provin din **latina** scrisă, care, de-a lungul întregului Ev Mediu și în epoca modernă, rămîne, prin excelență, limba de contact a tuturor limbilor romanice, cu excepția românei (*cf. supra* 2.1.5 și *infra* nr. 4). Pe de altă parte, în **ordine cronologică**, cele mai importante limbi de contact din istoria Romaniei sînt următoarele:

2.1. Limbile de contact ale latinei

Limbile de contact ale latinei erau vorbite de către populațiile autohtone ale Imperiului Roman înainte de a fi acoperite și spulberate de către latină (se vorbește despre limbi-'substrat', *cf. infra* 3.2.2). În timpul unei faze de bilingvism, cel puțin parțial, latina a integrat anumite lexeme ale acestor limbi, care au putut supraviețui în limbile romanice (uneori, chiar fără a lăsa atestări scrise în latină). Alături de un număr restrîns de lexeme supraviețuiește o multitudine de toponime (*cf. infra* 2.4.6 nr. 3); iată cele mai importante limbi:

- în Franța, în diferitele varietăți galoromanice, alături de numeroase toponime, **celtica** a lăsat în jur de 250 de lexeme (cu numeroși derivați) (*cf.* FEW);
- **celt-iberica** apare mai cu seamă în toponimia Peninsului Iberice (iber. *lli-* "oraș" se regăsește în nume de locuri precum sp. *Ilerda* > *Lérida*);
- în Italia Centrală, **etrusca** dăinuie în cîteva nume de familie și gentilice;
- **osco-umbrica** a generat împrumuturi precum lat. *gumia* s.m. "gurmand" (< umbr. *kumiaf* "încărcat, plin"), care s-a păstrat în sp. *gomia* "sperietoare");
- limbi semitice precum **punica** sau **feniciana** au dat cîțiva termeni latini rari, precum *barca* sau *tunica*;
- în Italia de Sus, **greaca** și **basca** nu au decît o importanță regională.

Limba de contact de departe cea mai importantă pentru latină a fost **greaca**, a doua limbă a Imperiului bilingv. Cu toate acestea, împrumuturile foarte numeroase constituie mai degrabă efectul unui **contact cultural** de la nivelul unui număr foarte restrîns de persoane

cultivate, decît cel al unui contact zilnic între populaţii, precum în cazul limbilor-substrat. Grecii, mai ales, au jucat un rol esenţial ca dascăli ai părţii latinofone a Imperiului.

Mult mai tîrziu, în secolele al XIX-lea – al XX-lea, aceşti termeni greco-latini au căpătat o importanţă particulară în cadrul terminologiei ştiinţifice, care se întemeiază pe acest patrimoniu (*cf. infra* 3.4.3 nr. 2; 3.5.3 nr. 2; 4.1.2 nr. 5).

> Să luăm ca exemple următorii termeni, utilizaţi în lucrarea de faţă: *filogeneză* "geneza speciei" şi *monogeneză* "geneză unică" (*cf. supra* 0.2 nr. 5), (*limbi*) *aloglote* (lit. limbi 'altele') "limbi caracterizate de un decalaj lingvistic în raport cu limba naţională sau cu limba unui teritoriu dat" (*cf. supra* 1.1.4 nr. 1.2), şi încă alţi termeni mai cunoscuţi, precum: *fonologie*, *morfologie*, *sintaxă*, *lexic*.

2.2. Limbile germanice

Limbile germanice au fost în contact mai ales cu latina tîrzie şi cu limbile romanice care apăreau ca urmare a invaziilor germanice din perioada secolului al V-lea. Ele au influenţat cea mai mare parte a limbilor romanice, mai ales franceza din nord-est şi italiana din nord. Este vorba despre limbi-'**suprastrat**', care au stat alături de latină, dar care nu au eliminat-o (pentru importanţa, însă supraestimată a suprastratului în geneza limbilor romanice, *cf. infra* 3.2.2). **Împrumuturile germanice** stau la baza mai multor mii de lexeme, în varietăţile galo- sau ibero-romanice; ele se concentrează mai ales asupra cîmpurilor semantice ale vieţii militare şi princiare:

- v.franc. **werra* "luptă" > fr. *guerre*;
- grm. **baro* "om liber, care serveşte în armată" > fr. *baron* "om brav, valoros", apoi "mare senior al regatului";
- v.franc. **siniskalk* "majordom" > fr. *sénéchal* "ofiţer feudal, şef al justiţiei"
- v.franc. **sparwari* "erete" > fr. *épervier* > it. *sperviere*;
- v.franc.j. **waiđanjan* "păstor, a duce vitele la cîmp" > fr. *gagner*, it. *guadagnare* (*cf. supra* 2.4.3 nr. 7);
- grm. **manigiþô* "cantitate mare" > rmş. *mintga* (*cf. supra* 1.1.5 nr. 2).

2.3. Araba

Araba este importantă mai ales pentru rolul ei de limbă-adstrat din **Peninsula Iberică**, între secolele al VIII-lea şi al XIII-lea (în califatul Granadei, pînă în 1492). Mai recent, ea intervine iarăşi ca limbă de contact, ca urmare a colonizărilor şi a migraţiilor contemporane (*cf. infra* 3.3.2).

Din epoca medievală datează sute de împrumuturi intrate mai ales prin spaniolă, într-o mai mică măsură prin italiană, şi care au supravieţuit în limbile romanice pînă astăzi. Aceste împrumuturi se referă atît la viaţa urbană şi rurală, cît şi la lumea mirodeniilor şi a ştiinţelor medievale, de pildă:

- ar. *az-za'farān* "şofran" > sp. *azafrán*; fără articol: *za'farān* > it. *zafferano* (*cf. supra* 1.1.6 nr. 1);
- ar. (*as-*)*samt* (*ar-ra's*) "zenit(ul)" > sp. *cenit* (*cf. ib.*);
- ar. *mustá'rib* "cel care se adaptează arabilor" > sp. *mozárabe* (> fr. *mozarabe*; *cf. infra* 3.4.1 nr. 1).

Împrumuturile recente sînt mai frecvente în franceză, *cf.*, de pildă:

- ar.magr. *b(a)lad* > fr. *bled* "orăşel mic, izolat, lipsit de resurse";
- ar. *ḥāšiš* > fr. *haschisch*;
- ar. *ṭabib* > fr. *toubib* "medic".

2.4. Limbile slave

Limbile slave meridionale au influenţat foarte puternic **româna**, începînd cu secolul al IX-lea. Impactul lor se referă mai ales la vocabularul românei, în mare parte de origine slavă, dar, de asemenea, punctual, şi la gramatică (*cf. supra* 1.1.4 nr. 12 şi *infra* 3.3.1):

- slavismul *vreme* este sinonim cu termenul moştenit din latină, *timp* "timp (din punct de vedere meteorologic şi cronologic)";
- *cf.* alte împrumuturi slave: *a iubi*, *a citi*.

Mai rare sînt împrumuturile din **rusă**, din perioada secolelor al XIX-lea – al XX-lea, precum rus. *bolchevik* > rom. *bolşevic*, fr. *bolchevik*.

2.5. Engleza şi alte limbi

De o jumătate de secol încoace, **engleza** procură împrumuturi tuturor limbilor romanice, precum fr. *jazz*, *boomerang*, *base-ball*, *computer* (*cf. infra* 3.6.1). Vom reveni la aceasta în subcapitolul următor, nr. 3.

Alte limbi sau grupuri de limbi au avut un impact mai degrabă punctual (*cf. infra*, cap. 3):

- **olandeza** a avut o oarecare prezență în Franța Vechiului Regim (vocabularul maritim etc.);
- **dialectele germanice** au avut un impact foarte puternic în zonele frontaliere din nord-estul Franței și din Tirol;
- **limbile amerindiene** sînt prezente în spaniola din America, în perioada colonială (de exemplu, sp. *canoa* < caraibean *kanawa*, *tomate* < náhuatl *tomatl*, *hamaca* < Haiti *id.*);
- limbile asiatice și cele gitane își fac simțită prezența în Romania doar prin împrumuturi sporadice.

2.6. Contactele dintre diferitele limbi romanice

În sfîrşit, **contactele lingvistice 'intraromanice'** au cunoscut, în mai multe rînduri, o intensitate aparte:

Occitana s-a aflat într-o situație de contact cu catalana, în Evul Mediu (*cf. infra* 3.4.1 nr. 3). De asemenea, prin intermediul francezei regionale din sudul Franței și al limbajelor specializate (precum cel al geografiei), contactul acesta a adus cu sine un număr important de împrumuturi, în franceză în general, începînd cu secolul al XVI-lea, de exemplu:

- occ. *abelha* > fr. *abeille* (*cf. supra* 1.2.2 nr. 2);
- occ. *bastida* > fr. *bastide* (la rîndul său, cuvîntul occitan este de origine germanică: **bastjan*, *cf. supra* 2.4.3 nr. 7; pentru fenomenul etimologiei îndepărtate, *cf. infra* nr. 3.3).

Italiana a influențat franceza și limbile iberice, mai ales între secolele al XIV-lea și al XVI-lea (*cf. infra* 3.5.1). Împrumuturile se concentrează la nivelul vocabularului artelor și al arhitecturii, al terminologiei muzicale, militare și bancare; *cf.*:

- it. *baldacchino* "stofă de mătase din Bagdad" → "lucrare de tapiserie în formă de acoperământ, drapată cu perdele, care se aplică deasupra unui pat, a unui catafalc, a unui tron" > fr. *baldaquin*;
- it. (*dipingere a*) *fresco* "(a picta pe o tencuială) proaspătă" → "operă murală pictată prin folosirea de culori diluate în apă, pe un strat proaspăt de mortar" > fr. *fresque*;
- it. *adagio* "în voia sa, lin" → "(muz.) indicație pentru mișcarea lentă" > fr. *adagio*.

După cum am văzut, **spaniola** a vehiculat mai ales arabisme și amerindianisme, dar apare și ca limbă de origine a cîtorva împrumuturi directe, din secolul al XVIII-lea (sp. *siesta* > fr. *sieste*, sp. *zarzaparrilla* "arbust spinos" > fr. *salsepareille*). Începînd cu secolul al XVI-lea, spaniola a influențat puternic galițiana și – într-un mod mai puțin marcat – catalana (*cf.* cap. 3.5.1).

Franceza a avut o acțiune punctuală asupra altor limbi romanice încă din Evul Mediu; *cf.*, de pildă, galicismele din limbajul curții și din cel liric italian, precum forma deja menționată, *sperviere* < *épervier* (la rîndul său, de origine germanică, *cf. supra* nr. 2.2). Influența francezei în Europa își atinge apogeul în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. De la sfîrșitul secolului al XIX-lea, ea a contribuit profund la crearea vocabularului românei (*cf. infra* 3.5.1). În secolul al XX-lea, încă, acțiunea francezei a rămas importantă, mai ales pentru spaniolă (*cf.* lucrarea exemplară a lui C. Curell, *Diccionario de galicismos del español peninsular contemporáneo*, 2009).

3. Tipologia împrumuturilor lexicale

3.1. Împrumuturi formale

Tipul de împrumut cel mai ușor de identificat și cel mai obișnuit este cel al **integrării formale a unui cuvînt** provenind dintr-o altă limbă. Gradul de integrare poate varia în funcție de domeniile limbii, forma împrumutată putînd rămîne apropiată de cea din limba de origine sau se poate adapta destul de mult regulilor din limba-țintă.

N.B. Următoarele exemple au fost alese dintre anglicismele prezente în limbile romanice moderne, împrumuturi recente, dar foarte puternice actualmente. Tipologia urmează pe W. Schweickard, LRL VII, art. 470, datările lui M. Höfler, *Dictionnaire des anglicismes*, 1982 (pentru fr.).

- **adaptare fonetică:**
  – în general, împrumuturile sînt integrate în sistemul de pronunție al limbii-țintă, de exemplu, fr. *jungle* [ʒœ̃gl] < engl. jungle [dʒɒŋgl] (aprox. 1796, FEW 18, 76a);
  – cu toate acestea, variantele sînt frecvente, mai ales pentru împrumuturile recente, de pildă, pentru fr. *pipeline* (a doua jumătate a sec. XIX) coexistă o rostire francizată [pi'plin] şi o rostire mai aproape de origine ['pajplajn]; *cf.* it. *giumbo* ['dʒumbo] *vs* ['dʒambo].
- **adaptarea grafică** sau adaptarea la regulile relațiilor grafo-fonetice:
  – adaptarea poate conduce la o transformare grafică şi, totodată, fonetică destul de consistentă. De pildă, engl. *bowlinggreen* > fr. *boulingrin* "loc amenajat cu gazon pentru a juca bile, peluză rectangulară, înconjurată de un mic taluz" (1663, FEW 18, 34b);
  – variațiile grafice sînt frecvente, de pildă, fr. *cornère vs corner*, it. *bleffare vs bluffare*, sp. *buldog vs bulldog*, port. *hóquei vs hockey*.
- **adaptarea morfologică flexionară:**
  – pentru verbe, adaptarea flexionară este inevitabilă: fr. *boycotter* (aprox. 1880) *vs* engl. *to boycott*; it. *sprintare* vs engl. *to sprint*; sp. *blufear vs* engl. *to bluff*; port. *lanchar vs* engl. *to lunch*; rom. *a dribla vs* engl. *to dribble*;
  – pentru substantive, marcarea genului este la fel de indispensabilă, genul neurmînd neapărat pe cel din limba-sursă, lucru evident pentru engleză: fr. *la star* (aprox. 1919) după *la vedette*, it. *la holding* după *la società*, sp. *la jet socienty* după *la sociedad*;
  – marcarea numărului poate rămîne imperfectă: fr. *les boxes vs les box* (aprox. sf. sec. XVIII), it. *i fans vs i bar*, sp. *los suéters vs los mítines*;
- **adaptarea morfologică derivativă:**
  – afixele derivative pot rămîne apropiate de limba-sursă sau pot fi apropiate de afixele obişnuite din limba-țintă:

  fr. *agnostique* (de la 1884) < engl. *agnostic* (adaptare a sufixului obişnuit -(*i*)*que*), *indésirable* < engl. *undesirable* (adaptare a

prefixului *in-*), it. *campeggio* < engl. *camping*, *possiblement* < engl. *possibly*.

N.B. De notat 'falsele împrumuturi' constituite de cuvinte precum (în fr.): *parking* (din 1926) *vs* engl. *car park*, *recordman ve* engl. *champion* etc.

- **derivarea** şi **compunerea:**
  – formarea de noi derivaţi pe baza unui împrumut nu este frecventă într-o primă perioadă de timp şi indică o integrare ulterioară:

  fr. *hockey* (de la 1876) → *hockeyeur* (de la 1910); fr. *franchise* → *franchiseur*; it. *bar* → *barista*; sp. *film* → *filmista*; (engl. *knife* >) port. *naifa* → *naifada*.

- **schimbarea semantică:**
  – în general, împrumuturile nu conservă decît o parte a sensului formei de origine: de exemplu, engl. *gay*, puternic polisemantic > fr. *gay* "homosexual" (de la 1952);
  – sensuri noi nu apar decît cu timpul, precum în cazul derivatelor (de exemplu, împrumuturile din limbile germanice ale secolelor al V-lea – al VIII-lea au dezvoltat deseori semantisme complexe, de pildă, v.fr. *garnir*).
- **formarea de frazeologisme:**
  – integrarea împrumuturilor în noile frazeologisme denotă un grad superior de integrare, precum derivarea sau schimbarea semantică: de exemplu, fr. *être publié sur le web* [scris şi *ouebè*].

3.2. Împrumuturi semantice (calcuri)

Un al doilea tip de împrumut, paralel cu împrumutul formal dar mai puţin vizibil, este împrumutul semantic sau **calcul**. În cadrul acestui procedeu, o formă a limbii-ţintă primeşte un sens nou, după modelul limbii-sursă. În schimb, nu există o inovaţie formală în limba ţintă. Există două tipuri fundamentale de împrumuturi semantice:

- **împrumutul de sens** atribuie un sens nou unei forme lexicale care are în comun (cel puţin) un alt sens cu forma din limba-sursă; polisemia, aşadar, este transferată în limba-ţintă:

fr. *arrière* "jucător din defensivă", după engl. *back*; sp. *cumbre* "adunare politică la vîrf", după engl. *summit*.

În cadrul acestui mecanism de formare intervine adesea proximitatea formală dintre termenii limbii-sursă şi cei ai limbii-țintă:

fr. *approche* "modalitate de a aborda un subiect", după engl. *approach*; sp., fr. *crucial* "decisiv", după engl. *crucial*; fr. *réaliser*, it. *realizzare*, rom. *a realiza* "a-şi da seama", după engl. *to realize*.

- **împrumutul de structură** reproduce cuvînt cu cuvînt un compus sau un frazeologism din limba de origine:

  fr. *gratte-ciel*, după *sky-scraper* (cu inversiunea ordinii determinat-determinant); it. *ragazza-squillo*, după *call-girl* (*id.*); fr. *faire une recherche en ligne*, după *online*.

Împrumuturile semantice sau de structură sînt în mod evident **mai puțin perceptibile** pentru vorbitori decît împrumuturile de formă, în consecință, ele nu generează aceleaşi judecăți de valoare precum cuvintele străine împrumutate.

3.3. Observații

Interferențele lingvistice provocate de împrumutul lexical pot avea o acțiune macroscopică asupra rețelei semantice atunci cînd un întreg **cîmp noțional** este restructurat (cum este cazul din sport, în exemplele date mai sus). Totodată, ele pot transforma **mecanismele preferențiale** de formare a cuvintelor (precum în cazul sufixelor romanice care corespund engl. *-ize* / *-ization* / *-ism* / *-ist*). În mod excepțional, ele chiar pot conduce la împrumuturi de tip **sintagmatic** sau **sintactic** (de exemplu, sp. *No le había visto por un año vs No le había visto desde hacía un año*, pe modelul engl. *I hadn't seen him for one year*).

Anumite împrumuturi procură limbii de adopție concepte necunoscute pînă atunci, altele se substituie cuvintelor deja existente (*cf.* galicismul germ. *Trottoir* vs *Gehsteig*). Împrumuturile care umplu o lacună semantică au fost numite împrumuturi '**de necesitate**', iar împrumuturile redundante sub aspect semantic, '**de lux**'. În schimb, din punct de vedere stilistic, *orice* împrumut are o funcțiune pentru

vorbitorii limbii de adopție și corespunde unei anumite voințe și unei **necesități expresive**.

N.B. Denominațiile subiective (de necesitate - de lux) arată cît de vii sînt reacțiile pe care le stîrnesc împrumuturile. Datorită puternicei lor **încărcături conotative** și emoționale, ele ajung lesne să devină subiect de polemică sau de propagandă politică, și alimentează discuții care constituie cultura lingvistică (*cf.* exemplul anglicismelor moderne). Cazul împrumuturilor mai arată măsura în care lingvistica însăși poate deveni subiectivă, dobîndind o dimensiune politică.

Drumul împrumuturilor dinspre o limbă către alta și, apoi, către alte limbi, nu a fost mereu ușor de identificat, și este nevoie de atenție pentru a nu face scurtături în descrierea acestuia. De exemplu, cea mai mare parte a arabismelor medievale, din limba franceză, provine din spaniolă, unele din italiană; multe dintre anglicismele spaniolei și ale românei au pătruns din franceză; anumite cuvinte fac chiar un du-te-vino:

fr. (*auto-*)*car* provine din cuvîntul omonim englezesc care, la rîndul său, este un împrumut din forma normandă dialectală *car* (fără palatalizarea lui /k/ inițial, spre deosebire de fr. *char* <CARRUS); *cf.* și v.fr. *de*(*s*)*port* >engl. *sport* > fr. *sport*; v.fr. *tenez* > engl. *tennis* > v.fr. *tennis*.

În acest caz, etimologia imediată (*etimologia prossima*) este diferită de etimologia îndepărtată (*etimologia remota*). Atunci cînd vorbitorii nu au conștiința originii îndepărtate a cuvîntului pe care îl împrumută, *etimologia remota* nu mai prezintă decît un interes enciclopedic.

4. Importanța cantitativă a împrumuturilor în Romania

Contribuția împrumuturilor la vocabularul global al unei limbi este în mod clar **redusă**, și, în consecință, mult mai ușor de identificat decît aceea datorată schimbărilor semantice și derivative.

În Romania, latinismele lexicale, fonetice sau semantice, constituie o categorie aparte, deoarece **latina** a fost multă vreme considerată ca fiind o varietate de prestigiu la interiorul însuși al continuumului comunicațional, iar nu ca o limbă străină (*cf. supra* 2.1.5). În toate epocile, latina este prezentă în afixele derivative,

precum şi în numeroase internaţionalisme ale limbajelor tehnice moderne, astfel încît, eventual, am putea vorbi de **împrumuturi isoglote** (la interiorul unei aceleiaşi limbi).

Alte împrumuturi din Romania, însă, rămîn la nivel restrîns, caracteristic acestui mecanism de inovare. **Relaţiile numerice** decurg din tentativa de a cuantifica aportul împrumuturilor alo- şi isoglote ale francezei, după Gougenheim *et. alii* (1956, p. 63 şi urm.) şi Wolf (1991, p. 50; 182). Iată rezultatul a 1300 de ani de contacte lingvistice:

- din cele 100 cele mai frecvente cuvinte actuale, nici unul nu este împrumutat: 92 sînt cuvinte moştenite şi doar 8 derivate;
- din cele 1063 cele mai frecvente cuvinte (inclusiv cele 100 de mai sus), imensa majoritate are origine latină (moştenită sau savantă). Reţinem cinci italienisme, un anglicism şi un hispanism (*amour*, citat ca occitanism, are origine franceză regională), adică 0,7% împrumuturi;
- din cele 2500 cele mai frecvente cuvinte, aportul străin este mai sensibil: 22 de italienisme, 10 anglicisme, 2 elemente olandeze şi alte trei împrumuturi, în total 1,7% împrumuturi;
- în ceea ce priveşte situaţia cuvintelor 'uzuale' (fără cuantificarea surselor, aşadar, între 20000 şi 70000), situaţia este complexă:
  - doar între 5 şi 6% sînt împrumuturi aloglote din limbile cele mai diverse, celelalte 95% au origine latină (moştenită sau savantă);
  - polisemia scăzută a împrumuturilor şi utilizarea lor restrînsă la nivel frazeologic diminuează încă şi mai mult rolul acestora în limba de adopţie (*cf. supra* nr. 3.1);
  - printre cuvintele de origine latină, trebuie făcută distincţia între formele moştenite şi cele savante, şi, pentru ambele, între formele simple şi cele derivate; în ceea ce priveşte formele simple, cuvintele moştenite (de exemplu fr. *père* < PATRE, fr. *mère* < MATRE) sînt în mod clar mult mai puţin frecvente (5%) decît împrumuturile isoglote din latină (25%), şi a căror importanţă a crescut cu timpul (un exemplu dintre alte mii: forma savantă fr. *liberté*, împrumut medieval din lat. LIBERTATEM [1266], s-a impus în faţa formei moştenite *liverteit* [atestată puţin mai devreme, în 1190, dar întemeiată pe o tradiţie orală neîntreruptă]);

– marea majoritate a formelor (65%) reprezintă derivate pe baza cuvintelor latine esențialmente moștenite (de exemplu fr. *visage*, format pe baza fr. *vis* < VISU), ceea ce arată importanța derivării.

2.4.6. Onomastică și deonomastică

1. Nume proprii și lexeme nominale

Onomastica este o ramură a lingvisticii care are ca obiect studiul **numelor proprii**, în general. Numele de persoană țin de 'antroponimie', iar numele de locuri de 'toponimie'.

Numele proprii au caracteristici lingvistice asemănătoare celor ale lexemelor nominale (substantive comune), dar cu unele restricții. În primul rînd, **dimensiunea lor semantică** este mai redusă: un nume propriu trebuie să permită identificarea rapidă și univocă a unei persoane sau a unui anumit loc, spre a-i ușura recunoașterea în cadrul discursului. Termenii *Prado*, *Lisboa*, *Italo Svevo* trimit la referințe bine determinate. Chiar nume frecvente, precum *Claude* sau *Villeneuve* sînt, în mod obișnuit, ușor de identificat în cadrul unui discurs dat; pentru a garanta acest principiu, copiii unei familii primesc întotdeauna nume diferite.

Dimpotrivă, un **lexem nominal** operează o **categorizare** care asimilează o entitate definită semenilor ei: *om*, față de noi, este un om printre alții. Numele proprii nu lasă loc unor astfel de operațiuni de generalizare sau de abstractizare. În consecință, dacă numele proprii au un **referent**, în chipul lexemelor nominale, sensul lor lexical ("persoana numelui cutare") și întinderea conceptului ("ideea legată de persoana cutare") sînt foarte reduse (*cf.* G. Kleiber, *Problèmes de référence: descriptions définies et noms propres*, 1981).

În același fel, **mecanismele de derivare** sau de formare a frazeologismelor sînt mai puțin variate și mai puțin intense. Dimpotrivă, **comportamentul sintactic** al substantivelor proprii este mai apropiat de cel al substantivelor comune, cu aceste particularități: că, în general, flexiunea substantivelor proprii este fixă (*la France*, fem. sg., *les États-Unis*, masc. pl.) și că, în mod obișnuit, ele nu admit articolul hotărît (*Claude* sau *Claudio*, dar fr.fam. *le Claude*, it.fam. *la Maria*).

N.B. Articolul hotărît a putut fi integrat la momentul formării anumitor substantive nume de locuri; în acest caz, el s-a a devenit fix și s-a degra-

maticalizat. Astfel s-au petrecut lucrurile cu toate desubstantivalele din epoca romană, adică după anul 700 (de exemplu, *Villette*).

Pe de altă parte, substantivele proprii nu se pot traduce fără a fi alterate la nivel semantic (*François* nu are cu *Francesco*, aceeaşi relaţie pe care *maison* o are cu *casa*), dar, cu toate acestea, ele se pot **împrumuta** sau adapta (fr. *Milan* ca adaptare a it. *Milano*, fr. *la Maison Blanche*, calc al engl. *the White House*).

Asemănarea lingvistică dintre substantivele proprii şi lexemele nominale este evidenţiată, dincolo de diferenţele dintre acestea, de uşurinţa trecerii dintr-o categorie în cealaltă: un substantiv propriu poate fi utilizat ca lexem nominal fără o transformare formală (**conversiune**; *cf. supra* 2.4.1 nr. 3, exemplele fr. *poubelle* şi *zeppelin*), prin **derivare**, el se poate transforma în lexem adjectival (*cf. supra*, exemplul fr. *gargantuesque*), el poate fi integrat într-un **frazeologism** şi poate trece asupra acestuia asocierile recurente care îi sînt proprii (*cf.* fr. *la boîte de Pandore* sau frecventele jocuri de cuvinte, de tip *relax*, *Max* sau *cool*, *Raoul*). În schimb, sub aspect etimologic, substantivele proprii se întemeiază, în ultimă instanţă pe lexemele nominale.

Un tip particular de interdependenţă este **antonomaza**, care desemnează atît trecerea substantivelor proprii în rîndul celor comune, cît şi invers. În cele două cazuri, motivaţia se întemeiază pe **trăsăturile particulare**: fie o trăsătură de caracter care, apoi, desemnează întreg personajul (de exemplu, *Domnul* pentru "Dumnezeu", *el Caudillo*, pentru "Franco"), fie un individ care reprezintă, într-o manieră tipică, o categorie (de exemplu, fr. *un tartuffe*, sp. *un narciso*, *un judas*, it. *un cicerone*).

N.B. Antonomaza se aseamănă cu metonimiile de tip "numele inventatorului" → "numele invenţiei" (*zeppelin*) sau "numele mărcii" → "produsul, în general" (*kleenex* pentru "batistă de hîrtie"), însă ea operează o trecere semantică mai severă: trecerea substantivului propriu în clasa celor comune nu mai este o metonimie, ci o metaforă (un Tartuffe seamănă cu personajul din teatru în vreme ce un kleenex este, în mod real, un şerveţel de hîrtie; *cf. supra* 2.4.2 nr. 4.2).

Transformarea unui substantiv propriu într-unul comun se numeşte deonomizare, iar ştiinţa care studiază aceste fenomene, **deonomastică** (*cf.* W. Schweickard, *Deonomastik*, 1992 şi, ca model

de realizare la nivel de dicționar, *Deonomasticon italicum* (= DI), care adună toate derivările substantivelor proprii din italiană). Transformarea unui substantiv comun într-unul propriu se numește *onomizare* și se studiază de către *onomastică* (*cf. infra*).

Sintetizînd: dacă lexicul aprovizionează de-a lungul istoriei stocul onomastic (*cf. supra* 2.4.1 nr. 2), substantivele proprii se întemeiază, și ele, pe un sistem de **autoderivare**: un nume de persoană poate apărea dintr-un nume de loc sau dintr-un alt nume de persoană. În același fel, un nume de loc poate fi împrumutat dintr-un alt nume de loc; *cf.* tipologia din perspectivă diacronică (după J.-P. Chambon, *Sur le système latin de dénomination des localités*, 2002):

- Substantivele proprii 'delexicale' se întemeiază în mod direct pe unități lexicale, cu sau fără derivare, eventual în compunere, după cum tocmai am văzut;
- Substantivele proprii 'deantroponimice', formate pe baza unui nume de persoană, cu sau fără derivare (de exemplu, rom. *Ionescu*, fiul lui *Ion*; *cf.*, pentru exemple, *infra* nr. 2/3);
- Substantivele proprii 'detoponimice', formate pe baza numelor de locuri, mereu cu sau fără derivare (numele de familie sp. *Soriano*, pe baza toponimului *Soria*; *cf. id.*). Pentru numele de locuri detoponimice, acest tip de formațiune trimite la un procedeu de dedublare a habitatului;
- Substantivele proprii delocutive sau dediscursive (*cf. supra* 2.2.3 nr. 5.2): este vorba despre nume de locuri sau de persoane care decurg dintr-un enunț sau dintr-un discurs (de exemplu, *Garrevaques* din imperativul occ. *engarra* "rană la jaret (partea din spatele genunchiului), stop!" + *vacas* "vaci").

În continuare vom prezenta principalele nume de persoane (NP) și nume de locuri (NL), din limbile romanice.

2. Formarea numelor de persoane în Romania

Pentru a denumi persoanele, Imperiul Roman folosea un sistem complex: *nomen* – (*nomen*) *gentilicum* – *cognomen* (de exemplu, *Caius* (= n.) *Julius* (= g.) *Caesar* (= c.)). Odată cu căderea Imperiului Roman și cu dezintegrarea infrastructurii sale (*cf. infra* 3.3.0), Europa latinofonă a regăsit sistemul **numelui unic** (de tipul *Martinus*, care

este continuarea *nomen*-ului din epoca clasică), suficient pentru a asigura relaţii sociale mai puţin complexe.

Acest sistem îşi avea echivalentul la naţiunile germanice, unde numele unic era adesea compus din două elemente lexicale (de exemplu, **ger-hard*, "lance + tare" > *Gerard*, **gaut-frid*, "numele unui popor germanic + pace" > *Geoffroy*). Între secolele al VI-lea şi al VIII-lea, numele invadatorilor germanici s-au impus prin imitaţie aproape peste tot în Romania, oarecum asemănător felului în care se întîmplă în zilele noastre cu numele starurilor de cinema nord-americane. În secolul al X-lea, cam 90% dintre locuitorii vechii Galii, ai Peninsulei Iberice septentrionale sau ai Italiei purtau **nume unice de origine germanică** (*Albert* < NP germ. *Adalberht* < *adal-* "nobil" + *berht* "strălucitor, ilustru"; *cf. infra* 3.3.2).

Printre numele unice latine, doar vreo douăzeci au supravieţuit acestei epoci: este vorba despre rarele nume latine pe care evoluţiile fonetice le arată a fi moştenite, precum fr. *Étienne*, *Jean*, sau *Pierre*. Moda constrîngătoare a unui număr limitat de nume germanice a produs o 'gîtuitură' la nivelul stocului de antroponime. Varietatea scăzută a numelor de persoană din jurul anului 1000 a făcut ca cea mai mare parte a numelor din Romania actuală să apară după acea dată. Îmbogăţirea stocului antroponimic a început în secolele al XI-lea şi al XII-lea, prin integrarea **numelor de sfinţi** sau din Biblie, sub o formă savantă sau semi-savantă (Gabriel, Matei, Paul, Lucian).

Transformările socioculturale din secolele al XIII-lea – al XV-lea au adus peste tot în Romania instaurarea unui **sistem cu două nume** (prenume + supranume / nume de familie). Cel de-al doilea nume, mai întîi un supranume individual, a devenit apoi **ereditar**. Cele două nume se nutresc din surse etimologice diferite: din (primele) **NP** (= patronime), din **NL** (= nume de origine) şi din **lexeme** (= supranume). Iată cîteva exemple:

- **patronime** sa matronime (denumiri după primul nume al tatălui sau al mamei; x este fiul lui y), cu un element derivativ, precum sp. *Sánchez* (derivat din NP *Sancho*) şi *Fernández* sau rom. *Ionescu* (fiul lui *Ion*); cu o prepoziţie, precum it. *De Giorgi*(*o*) şi *Di Maria*, sau prin modificare formală, precum fr. *Martin*, sp. *García* (*hija de García*);
- **nume de origine** (x provine din y): sp. *Soriano* (derivat din NL *Soria*); fr. *Duvillier* (< NL *Villier*); sp. *Valdés*, it. *Altamura* (fără modificare formală);

– **supranume**, legate de caracteristicile personale, mai ales: nume de **profesie** (fr. *Boulanger*, *Lefèvre*, sp. *Herrero*, it. *Ferrari*), funcție sau **rol social** (fr. *Lemaréchal*, *Lévèque*), caracteristici **fizice** (fr. *Legrand*, sp. *Delgado*, it. *Rossi*/*Russo*).

N.B. Utilizarea denumirilor corpului uman pentru nume de persoane este studiată de o manieră exemplară în proiectul PatRom (*Dictionnaire historique de l'anthroponymie romane*, 2004-). Găsim, de pildă, s.v. OCULUS: NP fr. *Deloeil*, cat. *Ulhet*, occ. *Ullet*, it. *Bellocchio*, port. *Olhalvo* (+ ALBU-). Totodată, această întreprindere arată cu limpezime contribuțiile antroponimiei istorice la cunoașterea lexicului romanic, mai ales a celui medieval.

Plecînd de la acest stoc onomastic, de-a lungul celei de-a doua jumătăți a celui de-al doilea mileniu, numele individuale s-au transformat în cadrul societăților occidentale. Au apărut numeroase **derivate**, pentru a permite o diversificare a numelor (de exemplu, *Rossi* / *Rosso* → *Rossati*, *Rosselli*(*ni*), *Rossicci*, *Rossin*(*i*), *Rossettini*, *Rossoli*(*no*) etc.

Odată cu integrarea numelor indigene şi vitalizarea numelor de botez biblice, în **Romania nova** au apărut variații definite. Totodată, marile **migrații** din secolul al XX-lea au adus cu sine noi transformări. Principiile de bază, însă, sînt prezente încă din secolul al XVI-lea. Sub acest aspect, este de reținut că, în Franța, un număr important (40%) dintre locuitori, trăiește la mai puțin de 50 de km de **nucleul genezei** numelui lor de familie (*cf.* É. Buchi, *La Méthodologie de l'étymologie des noms de famille*, 2001).

N.B. Grație **cărților parohiale**, introduse în lumea catolică după Conciliul de la Trent (1563), avem cunoștințe bune asupra numelor de persoană romanice, începînd cu secolul al XVI-lea. Chiar pentru perioada medievală, dispunem de numeroase surse documentare, care inventariază cel puțin persoanele plătitoare de impozit sau pe proprietarii de bunuri (*cf. infra* 4.1.2 nr. 5/6).

3. Formarea numelor de locuri în Romania

Numele de locuri reprezintă, poate, elementul **cel mai stabil** dintre semnele lingvistice din Romania. Odată format, un toponim poate supraviețui milenii, în ciuda schimbărilor lingvistice impor-

tante. Precum substantivele comune, şi acestea sînt afectate de evoluţiile fonetice.

> De exemplu, numele de loc *Antibe*, deja amintit, de origine grecească (*antípolis*, *cf. supra* 2.4.1 nr. 3) a fost păstrat de către populaţia latinofonă, de-a lungul perioadei medievale occitanofone şi pînă în epoca actuală, franceză. În consecinţă, acesta reflectă stratul etimologic corespunzător epocii sale de geneză.

Numele de locuri din *Romania continua* reprezintă situaţii extrem de variate şi constituie un laborator privilegiat pentru lingvistica istorică, dar insuficient exploatat. În continuare, vom oferi cîteva exemple de **straturi**:

- **toponimele preromane** (mai exact, "prelatine") se grupează mai ales în rîndurile categoriei cursurilor de apă şi ale formelor de relief. Etimologia lor este, prin definiţie, nesigură:
  - *Meuse* < precelt. **mosa*, de apropiat de rădăcina indoeuropeană **mad* "a muia, a şiroi";
  - *Alpes* < lat. ALPES < preindoeuropeană **alb-* "munte, înălţime, stîncă";
  - dar, *cf.* şi *Marseille* < gr. *Massilia*, poate un cuvînt (desemnînd un curs de apă) împrumutat de către greci de la liguri
- printre **cuvintele** sau **numele prelatine** latinizate, unele au generat **derivate latine** toponimice:
  - *Paris* < *Parisiis* (ablativ-locativ) ← *Lutetia Parisiorum*, < capitală a *civitas Parisii* < poate galicul Parisio "artizani, activi";
  - *Toul* < gal. **tullo* "umflătură";
  - *Metz* < *Mediomatricum*, numele tribului galic a cărui capitală era *Metz*, format cu prefixul galic *mid-* "mijloc".
- multe toponime s-au format în epoca latină plecînd de la **lexeme** sau **nume latineşti de persoană**:
  - în Franţa, *Vic* (< VICUS 'tîrguşor');
  - *cf.* şi formaţiunea, celtică deja, *Milano* < *Mediolanum* < MEDIOPLANUM "la mijlocul cîmpiei (Padului).
- formaţiunile **epocii germanice** indică adesea interferenţa dintre latina tîrzie şi limba germanică dominantă. Formaţiunile mixte sînt frecvente, mai ales în zona frontalieră germano-romană:

- de exemplu, tipul din *Avricourt* < nume germanic de persoană *Evricus* (= "eponim", după persoana care dă numele locului) + lat. tîrziu *cortem*, lexem latinesc desemnînd un domeniu.

– diferite **împrumuturi**:
  - nume arabe în Spania, precum *Alcalá* < ar. qal'al "castel, fortăreață";
  - *id.*, *Gibraltar* < *gibl al-Tārik* "muntele lui Tarik (șeful trupelor arabo-berbere care au cucerit Spania începînd cu 711)";
  - nume grecești în Italia, de exemplu *Napoli* < *néa pólis*; *Gallipoli* < *kalè pólis* "oraș frumos".

– repopularea satelor începînd cu Evul Mediu tîrziu a prilejuit nenumărate **formațiuni romanice** de nume de locuri (formațiuni desubstantivale posterioare anului 700, care înglobau articolul hotărît):
  - multe elemente delexicale evocă relieful (de exemplu *Laval* < lat. VALLIS; *La Pierre*);
  - odată cu dezvoltarea cultului sfinților, anumite localități își iau numele patronului lor (*Saint Benoît-en-Woevre*, *Sainte-Marie de Gondrecourt*);
  - altele combină nume comune + nume de persoane (*Château Thierry* < lat. CASTELLU- + numele german de persoană *Theodoricus*).

În **Romania nova**, numele țării de origine sau numele sfinților (*Los Angeles* = *Nuestra Señora de los Angeles*) prevalau cu putere asupra toponimelor nou formate prin delexicalizare (Buenos Aires, fondat în 1536, ca *Santa María del Buen Ayre*) sau asupra toponimelor indigene (*México* < náhuatl *mexika* "națiunea mexicană").

În formarea toponimelor, așadar, intervin atît elemente lexicale, cît și antroponime. Cele trei grupe de termeni (toponime, antroponime și lexeme) sînt puternic **interdependente**. Prin urmare, permit totodată și observații asupra lexicului perioadei lor de apariție, precum și asupra evoluțiilor fonologice sau morfologice subiacente (*cf. infra* 3.3.4 nr. 2). Principala lor importanță lingvistică decurge din aportul lor la **cercetarea etimologică**: datorită cursului cercetărilor, acest domeniu variat a fost neglijat aproape un secol și jumătate de cercetare etimologică, spre deosebire de cazul lexemelor obișnuite. Cea mai mare parte a lucrărilor de toponimie (mai ales pentru galoromanică) prezintă multe puncte slabe deoarece vulgarizarea a prece-

dat travaliul ştiinţific. Este invers decît în lexicografia generală, pentru care dispunem de excelente dicţionare, avînd un grad ridicat de difuziune (*cf. infra* 2.4.7).

Ca exemplu, citǎm cele mai utile **dicţionare toponimice** pentru domeniul galoromanic (în ordine cronologică):

Auguste VINCENT, *Toponymie de la France*, 1937.

Albet DAUZAT, *Traité d'anthroponymie française*, 1942; *Dictionnaire étymologique des noms de famille et prénoms de France*, 1951; (cu Charles ROSTAING), *Dictionnaire étymologique des noms des lieux en France*, 1963.

Marie-Thérèse MORLET, *Les noms de personnes sur le territoire de l'ancienne Gaule*, 3 vol., 1968-1985; *Dictionnaire étymologique des noms de famille*, 1997 (pe baza celui al lui DAUZAT 1951).

Ernest NÈGRE, *Toponymie générale de la France*, 3 + 1 vol., 1990-1991 + 1998.

Andres KRISTOL (coord.), *Dictionnaire toponymique suisse* (DTS), 2005 (toponimia romanică a Elveţiei urmează aceleaşi mişcări precum cea a ţărilor vecine; lucrare excelentă, vezi recenzia monografică a lui J.-P. Chambon, *RLiR* 70, 2006).

Integrarea sistematică a cercetării asupra numelor de locuri în contextul lor istoric ar constitui un aport valoros pentru lingvistică. Onomastica este domeniul care oferă cel mai mare potenţial novator în istoria idiomurilor romanice (*cf.*, pentru lecturi ulterioare: J.-P. Chambon, *L'onomastique du censier interpolé* (cca 946) *dans la charte de fondation du monastère auvegnant de Sauxillanges*, 2004; É. Grélois / Idem, *Les noms de lieux antiques de tardo-antiques d'*Augustonemetum / *Clermont-Ferrand*, 2008; RSG, art. 55 [română], 229b [romanşă], 233 [italiană], 239 [franceză], 244 [catalană], 249 [spaniolă], 255 [portugheză]; HSK 11 [nume proprii].

2.4.7. Lexicologie istorică şi etimologie în romanistică

Lexicologia istorică studiază la modul general transformarea vocabularului şi inovaţia lexicală de-a lungul timpului. Ea înglobează semantica istorică, morfologia istorică derivativă şi frazeologia istorică, precum şi istoria împrumuturilor şi, într-o anumită măsură,

poate integra onomastica istorică; pe de altă parte, ea recurge la fonetica şi la gramatica istorică. Domeniile sale de acţiune sînt multiple. Ea poate opera la interiorul unuia dintre aceste domenii specifice (de exemplu, poate studia diferitele tipuri de schimbare morfologică sau semantică, ori stratificarea istorică a împrumuturilor dintr-o limbă); de asemenea, poate lăsa deoparte cuvintele pentru a studia transformarea conceptelor de-a lungul epocilor. În tradiţia sa specific romanistă, precum şi în principiile ei de bază, lexicologia istorică se întemeiază pe una dintre subdisciplinele ei, etimologia.

Etimologia stabileşte o **filiaţie** între o limbă dată şi limba care o precede în mod direct: limba sa mamă sau – în cazul împrumuturilor – limba de contact (de exemplu, etimonul v.fr. *mère*, fr. *mère* este lat. MĀTER, sub forma de acuzativ MĀTREM). Această filiaţie permite, totodată, punerea în relaţie a diferitelor limbi-fiice paralele (*mère-madre* sau – urcînd la indoeuropeană – *mātrem-Mutter-mother*). De asemenea, ea poate fi urmărită, dacă este cazul, în direcţia limbii-mamă (indoeuropeana pentru latină, demers care, desigur, nu interesează pe romanişti decît marginal).

Etimologia este utilă pentru a structura schimbările lexicale şi chiar vocabularul în sincronie, deoarece ea permite identificarea **familiilor genetice** de cuvinte: prin regruparea într-o manieră sigură a cuvintelor cu origine comună, se facilitează delimitarea lor semantică şi identificarea nucleelor semantice dominante.

> N.B. Procedeul grupării în acest fel este legitim întrucît transformările de la interiorul unei familii genetice corespund structurii cerebrale a memoriei semantice, schimbările semantice sau derivative reflectînd relaţiile mentale, iar nu invenţiile lingvisticii.

Identificarea etimologică care acoperă numeroase cuvinte face mai uşoară şi lexicografia sincronică, aceasta primind astfel un ajutor foarte valoros în ceea ce priveşte **diferenţierea semantică**.

> N.B. Calitatea unui dicţionar obişnuit depinde de o bună lexicografie istorică şi etimologică. Calitatea ridicată a Pt.Rob nu s-ar explica fără FEW (*cf. infra* 2.4.8 nr. 1.3), după cum deficienţele DRAE (*Diccionario de Real Academia Española*), dicţionar foarte bun pentru spaniolă, provin, printre altele, din absenţa unui mare dicţionar etimologic sau istoric al spaniolei.

Utilitatea etimologiei este atît de mare, încît o putem considera '**coloana vertebrală**' a lexicologiei istorice. Etimologia sau studiul filiației cuvintelor aduce cu sine siguranța judecății în rîndul metodelor fundamentale ale lexicologiei istorice, la care ea recurge, pe de altă parte. Ea permite să se delimiteze foarte precis posibilitățile pe care o limbă dată le are în a-şi transforma lexicul: **orice formă nouă are la bază o alta, mai veche**. Doar onomatopeele pot apărea în orice moment *ex nihilo* pentru a îmbogăți inventarul lexical, ceea ce le conferă un rol aparte. Toate celelalte perturbări ale filiațiilor simple, etimologia populară, încrucişarea cuvintelor sau schimbările voluntare precum în *verlan*, respectă înainte de toate inventarul lexical deja existent (*cf. supra* 2.4.3 nr. 6.3 şi 6.4).

Etimologia este subdisciplina cea mai **veche** a lexicologiei istorice, ea avînd rădăcini antice (de exemplu, Isidor din Sevilla, *Etymologiae*) şi moderne (de exemplu, Ménage sau Aldrete, în secolul al XVII-lea). Odată cu descoperirea legilor fonetice, ea devine o ştiință modernă (dicționarul etimologic al limbilor romanice, al lui Diez 1854, reelaborat de Meyer-Lübke [3]1935), care pregăteşte semantica istorică, onomasiologia istorică, precum şi geolingvistica istorică (toate trei unite cu etimologia în monumentalul *Französisches Etymologisches Wörterbuch* al lui Wartburg). Deopotrivă, etimologia se află la baza lexicologiei istorice moderne, față de care ea constituie astăzi o subdisciplină (*cf. infra* 4.2.2 nr. 4).

N.B. Integrarea semanticii în raționamentul etimologic (la început concentrat asupra foneticii) a fost însoțită de numeroase polemici, în care intervenea curentul onomasiologic al 'cuvintelor şi lucrurilor' (*Wörter und Sachen*), foarte activ în prima jumătate a secolului al XX-lea (*cf. supra* 1.2.2 nr. 1; 2.4.4.; *infra* 4.2.2 nr. 4.1). Acesta atribuia o importanță particulară – şi nemăsurată din punct de vedere teoretic – studiului obiectelor, mai ales din viața rurală (*cf.* critica lui Varvaro 1968).

Într-o celebră polemică asupra originii cuvîntului *trouver*, Hugo Schuchardt apăra etimologia 'rurală' (propusă de Diez) *turbare* (*aquam*) "a tulbura (apa)" > "a face peştii să iasă" > "a găsi peşti" > "a găsi"; Gaston Paris îi opunea – pe drept cuvînt – o origine abstractă, plecînd de la TROPARE "a inventa melodii" > "a face compoziții" > "a găsi" (*cf. supra* 2.4.3 nr. 4).

Lexicologia istorică își are **utilitatea** în diverse domenii, abstracte dar și concrete: ea intervine în crearea **terminologiilor științifice** sau la elaborarea **limbilor scrise standardizate** (precum româna în secolul al XIX-lea sau, în secolul al XX-lea, catalana, galițiana și – mai recent încă – romanșa grischun și ladina dolomitană). Analiza ritmurilor în care are loc inovația semantică sau derivativă contribuie la cunoașterea **istoriei interne** a limbii. Prin aceasta, lexicul ne permite uneori surprinderea legăturilor cu **transformările sociopolitice** sau culturale. În sfîrșit, lexicologia istorică permite reflecțiile asupra **structurilor mentale** înclinate către anumite tipuri de transformări.

N.B. Astfel de interpretări globale presupun un considerabil travaliu la nivel de detalii. Lexicografia istorică și etimologia au mobilizat energii științifice remarcabile în ultimii 150 de ani, generînd o bază excepțională de studii. Chestiunile de fond, însă, mereu ridică nesfîrșite întrebări. Deja am citat cîteva cifre care pornesc de la cuvinte uzuale ale francezei moderne, proiectîndu-le înapoi (2.4.5 nr. 4): 5% cuvinte moștenite din latină, 65% derivate plecînd de la cuvintele moștenite, 25% latinisme, 5% împrumuturi din alte limbi. Acest calcul, foarte aproximativ, nu ține seamă de procentajul sensurilor păstrate sau de schimbările de sens începînd cu momentul intrării unui lexem pe traiectoria francezei. Pe de altă parte, el face abstracție de numărul frazeologismelor păstrate sau schimbate. Luarea în considerare a acestor două mecanisme de transformare lexicală ar da o idee mai corectă asupra măsurii schimbărilor romanice de-a lungul unui mileniu și jumătate – dar ar solicita un efort foarte mare.

Sub aspect cuantificator, este interesant de știut care parte a **vocabularului latin a supraviețuit** în limbile romanice (*cf.* A. Stefenelli, *Das Schicksal des lateinischen Wortschatzes in den romanischen Sprachen*, 1992).

Din întreaga bază latină a limbilor romanice (judecată după cele 8000 de intrări ale REW, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*), 80% dintre cuvinte sînt atestate de surse latine scrise, iar 20% dintre cuvintele latine nu au avut decît un uz oral (ne sînt cunoscute doar prin reconstrucție fonetică). Există, așadar, o **coerență** destul de **ridicată** între latina scrisă și latina (tîrzie) vorbită.

Pe de altă parte, această bază latină a limbilor romanice nu constituie decît 20% din cuvintele atestate de surse şi 50% dintre cuvintele latine uzuale (restul nu a supravieţuit în nici o limbă romanică). Dintre cele 1200 de tipuri lexicale cele mai frecvente ale latinei scrise, două treimi au supravieţuit într-o limbă romanică (dintre care jumătate în toate limbile romanice). Vocabularul latinei vorbite, transmis unei limbi romanice date este, aşadar, relativ restrîns, însă importanţa sa creşte în ceea ce priveşte **cuvintele cu frecvenţă ridicată**. Iată cîteva exemple:

- TOTU > fr. *tout*, it. *tutto*, sp., port. *todo*, occ., cat., rom. *tot* etc.;
- OCULU > fr. *oeil*, it. *occhio*, sp. *ojo*, occ. *uelh*, rom. *ochi* (diferenţe pur fonetice);
- SANGUE > fr. *sang*, it. *sangue*, occ., cat. *sanc*, rom. *sînge vs* SANGUINE > sp. *sangre*;
- CINERE > it. *cenere*, fr. *cendre*, engad. *cendra vs* CINISIA > dalm. *kanaisa*, sard *kijina*, sp. *ceniza*, port. *cinza*, rom. *cenuşă* (*cf.* REW: diferenţiere lexicală după formele latine învecinate).

Din aceleaşi 8000 de baze lexicale latine şi prelatine (inclusiv bazele onomatopeice), ceva mai puţin de o treime (2300) cunoaşte o largă distribuţie în Romania modernă (dintre care 1750 de cuvinte clasice şi 500 de cuvinte din latina tîrzie vorbită); acest procentaj este mai puţin important pentru limbile romanice medievale.

Observăm, aşadar, o puternică **scădere a lexemelor latine** în trecerea spre limbile romanice, mai ales în ceea ce priveşte cuvintele cu frecvenţă (literară) redusă. Limbile romanice se dezvoltă plecînd de la această bază asupra căreia operează iarăşi, alegeri. În schimb, ele lărgesc baza comună prin mecanismele cunoscute, îndepărtîndu-se tot mai mult de latină şi unele faţă de altele. Aceste **forţe centrifuge** sînt contrabalansate de **împrumutul continuu** din latină (împrumuturi isoglote), care apropie regulat limbile scrise de limba-mamă şi de limbile surori.

Chestiunile de **divergenţă** şi de **convergenţă** latino-romanice în vocabular nu au fost decît rareori urmărite din perspectiva unei logici globale (cîte cuvinte latine, cu sau fără derivare, cu sau fără schimbare semantică, supravieţuiesc într-o limbă romanică, unei epoci date? Cîte latinisme sau alte împrumuturi s-au adăugat aici? În ce domenii semantice? Cu ce restricţii de uz?). Acest lucru ar cere un

efort important, dar ar permite definirea mai precisă a **fizionomiei evolutive** a unei limbi romanice anume sau a limbilor romanice în ansamblul lor.

N.B. Astfel de interogații sînt mereu subiacente în numeroase studii de detaliu asupra istoriei cuvintelor sau a conceptelor (*cf. supra* 2.4.3 nr. 8 (4)). În același timp, ele integrează reflecțiile de tip comparativ sau tipologic; de exemplu, studiul asupra activității fizice exercitate asupra obiectelor (Klein, 1997) arată că italiana și franceza păstrează destul de limpede structura semantică a latinei, în vreme ce româna și, mai ales, spaniola și portugheza se îndepărtează de la aceasta. Așadar, alte reguli pot conta pentru structura semantică decît cele privitoare la păstrarea sau abandonul formelor (*cf.* și *supra* 1.1.5 nr. 2).

2.4.8. Instrumente de lucru: lexicografia istorică și etimologică

Lexicografia joacă un rol capital în cercetarea cuvintelor. Precum gramaticografia (*cf. supra* 2.3.4), ea are o **utilitate** concretă în **standardizarea** unei limbi precum și în **gestionarea unei cunoașteri lexicale** împrăștiate, produse prin creșterea exponențială a cunoașterii din lumea modernă. În chipul gramaticografiei, lexicografia rămîne în mod obligatoriu **aproximativă** și fragmentară, ceea ce astăzi încă este evident, în mod special în domeniile frazeologiei și al conotațiilor variaționale.

Numărul dicționarelor care trebuie avute în vedere pentru chestiuni lexicologice este demn de multitudinea cuvintelor unei limbi. Pentru franceza modernă, de pildă, există mai multe dicționare generale de calitate (*Petit Robert* [PtRob], (*Grand*) *Robert* [Rob], *Petit* și *Grand Larousse* [PtLar, GdLar], precum și *Trésor de la langue française du XIX*^{e} *et du XX*^{e} *siècle* [TLF]. În paralel, există numeroase dicționare inverse, de frecvență, de rostire, de sinonime, de antonime, ideologice (onomasiologice), dialectale, ale francezei regionale, ale francezei populare și argotice, de neologisme, de împrumuturi (anglicisme), enciclopedice sau de abreviații, de o calitate foarte inegală. Pe de altă parte, trebuie utilizate bazele de date precum *Frantext* (constituită pentru redactarea TLFi) sau foarte bogatul *Monde sur cd-rom* (*cf. infra* 4.1.5 nr. 4).

Pentru diacronie, dispunem de **dicţionare istorice** (dicţionare mai vechi care citează, în contextul lor, cuvintele tratate) şi de **dicţionare etimologice** propriu-zise; *cf.* următoarele referinţe, începînd cu franceza.

1. Dicţionarele istorice şi etimologice ale francezei

1.1. Cîteva dicţionare fundamentale, redactate între secolele al XVI-lea şi al XIX-lea

Cf., pentru aceste referinţe, M. Bierbach şi J.-C. Pellat, «Histoire de la réflexion sur les langues romanes: le français», RSG, art. 21, cap. 3. Lexicografie; *cf. infra* 3.5.3 nr. 4.

ESTIENNE Robert, *Dictionaire françois[-]latin*, 1539; primul dicţionar care pleacă de la o intrare franceză, explicată în latină, şi nu de la o intrare latină, explicată în franceză.

COTGRAVE Randle, *A Dictionarie of the french and english tongues*, 1611; un dicţionar bilingv fr.-engl./engl.-fr., de o mare bogăţie şi fiabilitate.

RICHELET César Pierre, *Dictionnaire françois, contenant les mots et les choses*, 1680.

FURETIÈRE Antione, *Dictionnaire universel*, 1690; *Dictionnaire de l'Académie*, [1]1694: primele trei dicţionare monolingve ale francezei.

TRÉVOUX, *Dictionnaire universel françois et latin*, 3. vol.. 1704; dicţionar de tip enciclopedic, redactat de către iezuiţii din Trévoux şi puternic augmentat prin ediţii succesive, mai ales cea din 1732 (5. vol.), 1743 (6 vol.) şi 1771 (8 vol.).

DIDEROT Denis, D'ALEMBERT, LE ROND Jean (ed.), *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers Français*, 35 vol., 1751-1780. Lucrarea capitală, *Encyclopédie française* (EncFr) este de o mare bogăţie lexicală, printre altele în ceea ce priveşte planşele.

LITTRÉ Émile, *Dictionnaire de la langue française*, 4 vol., 1863-1872; model al lexicografiei franceze pînă la jumătatea secolului al XX-lea.

Larousse XIX, *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, 15 vol. + 2 supliment, 1866-1890.

HATZENFELD Adolphe şi DARMESTETER Arsène, *Dictionnaire Général de la langue française du commencement du XVIIe siècle jusqu'à nos jours*, 2 vol., 1890-1900: modelul de dicţionar pentru o distincţie semantică riguroasă şi plină de discernămînt.

1.2. Dicționarele istorice cele mai importante

GODEFROY Frédéric, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et des tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*, 10 vol., 1880-1902 (Gdf); inventariază toate genurile textuale pentru franceza veche și medievală, pînă în secolul al XV-lea, și are la bază cercetările efectuate în mod direct asupra manuscriselor, atît literare și științifice (din biblioteci), cît și documentare (din arhive).

TOBLER Adolf și LOMMATZSCH Erhard, *Altfranzösisches Wörterbuch*, 11 vol., 1925-2002 (TL); inventariază doar textele literare (pînă în secolul al XIV-lea), dar procură o excelentă structurare semantică; oferă trimiterile la Gdf și la FEW.

BALDINGER Kurt și MÖHREN Frankwalt (ed.), *Dictionnaire étymologique de l'ancien français*, 1979- (DEAF); nu acoperă decît o parte restrînsă a alfabetului (în acest moment, G-J), dar, pînă în secolul al XIV-lea, ia în seamă toate genurile textuale. Lucrarea este exemplară în lexicografia romanică în ceea ce privește datările, localizările și definițiile. *Complément bibliographique* a lui F. Möhren (DEAFCompl, 2007, care se poate găsi pe internet) oferă o sinteză utilă în ceea ce privește principalele surse editate pentru limba veche; siglele DEAF pot servi drept referință pentru a cita vechile texte.

STONE Louise și ROTHWELL William (ed.), *Anglo-Norman Dictionary*, 1977-1992 (AND, versiune internet lărgită, ediția a doua în curs de publicare, 2006-); inventariază lexicul surselor franceze scrise în Anglia.

MARTIN Robert (ed.), *Dictionnaire du moyen français*, (DMF); se întemeiază pe o bază de date constituită din texte și din intrări de dicționar, pregătită precum TLF pentru ATILF și deja accesibilă; acoperă perioada dintre 1350 și 1500, ediția electronică fiind accesibilă la ‹http://atlil.fr/dmf/›

HUGUET Edmond, *Dictionnaire de la langue française du seizième siècle*, 1925-1967 (Hu); inventariază textele literare ale secolului al XVI-lea, precum Gdf, fără pretenții în ceea ce privește definițiile.

Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle (1789-1960), ed. Paul IMBS, 16 vol., 1971-1994 (TLF); dicționar de referință pentru franceza modernă; discuțiile din perspectivă istorică completează uneori FEW (*cf.* RADERMACHER, *Le 'Trésor de la langue française'*, în curs de apariție). Se întemeiază pe baza de date *Frantext*, elaborată precum DMT pentru ATILF (vechiul INaLF), care acoperă secolele al XVI-lea – al XVIII-lea (pe de altă parte, secolele al XVII-lea – al XVIII-lea reprezintă o lacună importantă în lexicografia istorică a

francezei) şi sfîrşitul secolului al XX-lea (*cf. infra* 4.1.5 nr. 4). Versiunea informatizată a dicţionarului (*TLFi*) poate fi accesată în mod liber pe internet.

1.3. Dicţionarele etimologice

WARTBURG Walther von, *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine darstellung des galloromanischen sprachschatzes*, 25 vol., 1922- (FEW); conţine lexicul francez, occitan, franco-provensal, de la începuturi pînă în zilele noastre, atît din limba scrisă, cît şi din dialecte; interpretarea etimologică integrează celelalte limbi romanice pentru care, în consecinţă, este potrivită utilizarea FEW.

Structură: vol. 1-14 şi 24-25 (remaniere a literei A): seria etimoanelor latineşti, greceşti, prelatine şi onomatopeice; vol. 15-17: etimoanele germanice; vol. 18-20: etimoanele englezeşti, orientale şi altele; vol. 21-23: cuvinte de origine necunoscută în ordine onomasiologică, după R. Hallig şi W. Wartburg, *Begriffssystem*, 1963.

Surse şi abrevieri (cu numeroase comentarii asupra calităţii surselor): *FEWBeih*; completări pentru etimologiile necunoscute: K. Baldinger, 1988-2003; pentru cuvintele de origine orientală: R. Arveiller, 1999; pentru slavisme (şi etimoanele ascunse şi, la nivel general, pentru structura operei): E. Büchi, *Les Structures du FEW*, 2003. *Cf.* şi indexul (sub direcţia lui E. Büchi, 2 vol., 2003).

BLOCH Oscar şi WARTBURG Walther von, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, [6]1975 (BlWbg): scurt, dens şi fiabil; permite găsirea cu uşurinţă în FEW a formelor franţuzeşti.

REY Alain (ed.) *Le Robert. Dictionnaire historique de la langue française*, 2. vol., 1992; ediţia nouă 3 vol., 2010 (DictHist): în mare parte se întemeiază pe notele etimologice şi istorice ale TLF, care rămîn cea mai bună referinţă (şi care sînt uşor accesibile pe internet, în TLFi).

N.B. Există o întreagă serie de mici dicţionare istorice şi etimologice ale francezei, precum: E. Gamillscheg, *Etymologisches Wörterbuch des französischen Sprache*, sau A. Dauzat *et alii, Nouv. Dict. étym. et hist.*, care, în mod fundamental, nu adaugă nimic la BlWbg, DH şi FEW. Pe de altă parte, indicaţiile etimologice al PtRob sînt destul de folositoare.

2. Dicționarele istorice şi etimologice ale altor limbi romanice

2.1. Romania

DIEZ Friedrich, *Etymologisches Wörterbuch des romanischen Sprachen*, 1854; nu prezintă interes decît din punct de vedere istoric, fiind depăşit de către REW.

MEYER-LÜBKE Wilhelm, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, [3]1935 (REW: rămîne foarte util, mai ales pentru alte limbi decît cele galoromanice.

2.2. Occitană

RAYNOUARD François, *Lexique roman ou dictionnaire de la langue des troubadours comparée avec les autres langues de l'Europe latine*, 1838-1844, vol. 2-6 (Rn); primul dicționar istoric şi etimologic din Romania. Primul volum constituie o colecție de poezii ale trubadurilor, ultimul volum este un index, necesar datorită grupării derivatelor sub formele de bază. Rămîne de referință, în ciuda slăbiciunii definițiilor şi a vechimii sale.

LEVY Emil, *Provenzalisches Supplement-Wörterbuch. Berichtigungen Ergänzungen zu Raynouards lexique roman*, 8 vol., 1894-1924 (Lv); completează şi lărgeşte dicționarul Rn; efortul de definire este adesea util şi poate servi uneori drept ghid pentru alte limbi romanice medievale.

LEVY Emil, *Petit Dictionnaire provençal-français*, [4]1966 (PtLv); scurt, dens şi uşor de folosit.

STIMM Helmut şi STEMPEL Wolf-Dieter (ed.), *Dictionnaire étymologique de l'occitan médiéval*, 1966 (DOM); nu acoperă decît începutul alfabetului.

BALDINGER Kurt (ed.) *Dictionnaire onomasiologique de l'ancien occitan*, 1975-2007 (DAO).

BALDINGER Kurt (ed.) *Dictionnaire onomasiologique de l'ancien gascon*, 1975- (DAG).

MISTRAL Frédéric, *Lou tresor dou Felibrige, ou dictionnaire provençal français embrassant les divers dialectes de la langue d'oc moderne*, 2 vol., 1878 (M); foarte bogat, inclusiv pentru elementele onomastice şi pentru limba veche.

2.3. Italiană

TRAMATER, *Vocabulario universale italiano, compilato a curra della Società tipogografica Tramater*, 7. vol., 1829-1840 (Tramater); primul dicționar istoric redactat după principii moderne, pentru italiană și pentru Romania, în general; rămîne interesant pentru limbajele tehnice și științifice de la începutul secolului al XIX-lea.

TOMMASEO Nicolò și BELLINI Bernardo, *Dizionario della lingua italiana*, 7 vol., 1865-1879 (TB); mare dicționar istoric de referință, actualmente depășit, în ceea ce privește chestiunile esențiale, de către GDLI.

BATTAGLIA Salvatore, *Grande Dizionario della lingua italiana*, 21 vol., 1961-2002 (GDLI); actualmente, dicționarul istoric de referință.

BELTRAMI Pietro (dir.), *TLIO – Tesoro della lingua italiana delle origini*, dicționar on-line, acoperind perioada de pînă la 1375; se întemeiază pe baza de date a textelor din *Opera del Vocabolario Italiano* (OVI; *cf. infra* 4.1.5 nr. 4), și aceasta accesibilă pe internet. Acuratețea filologică a bazei de date este exemplară.

PFISTER Max, *Lessico etimologico italiano*, 1979- (vol. 8 împreună cu Wolfgang Schweickard; actualmente A-E) (LEI); lucrare etimologică de referință pentru Italoromania (inclusiv ladina), dar și pentru alte limbi romanice, prin discuțiile etimologice și structurarea semantică riguroasă a articolelor; are la bază principiile FEW, pe care le completează cu materiale și interpretări.

Seria împrumurilor germanice este în curs începînd cu anul 2000 (Elda Morlicchio, *LEI. Germanismi*). Intrările deonimice sînt tratate în DI (*cf. infra*); *cf.* LEISuppl, pentru surse și abrevieri, precum și M. Aprile, *Le Strutture del Lessico Etimologico Italiano*, 2004.

SCHWEICKARD Wolfgang, *Deonomasticon Italicum. Dizionario storico dei derivati da nomi geografici e da nomi di persona. Vol. 1. Derivati da nomi geografici*, 4 vol., 1997-2013 (DI); nomenclatură restrînsă la formele deonimice, dar tratare exemplară mai ales a surselor tipărite din secolul al XVI-lea pînă în secolul al XIX-lea; suplimentul bibliografic (2012) care reflectă această colecție importantă poate fi găsit pe internet.

BATTISTI Carlo și ALESSIO Giovanni, *Dizionario etimologico italiano*, 5 vol., 1950-1957 (DEI); dicționar etimologic solid și concentrat, conținînd o lungă nomenclatură care include și forme dialectale.

CORTELAZZO Manlio și ZOLLI Paolo, *Il nuovo etimologico: DELI – Dizionario etimologico della lingua italiana*, ^{2}1999 (DELIN); nomenclatură restrînsă a limbii italiene standard, dar excelentă discuție etimologică.

FARÉ Paolo A., *Postille italiane al "Romanisches etymologisches Wörterbuch" de W. Meyer-Lübke, comprendenti le "Postille italiane e ladine" di Carlo Salvioni*, 1972 (Faré); complementar italoromanic pentru REW, de încredere, sub aspect etimologic, şi întemeiat pe formele dialectale.

2.4. Spaniolă

ALONSO PEDRAZ Martín, *Diccionario medieval español. Desde las Glosas emilianenses y Silenses (s. X) hasta el s. XV*, 2 vol., 1986 (DME); dicţionar care nu este de mare încredere, atît în ceea ce priveşte nomenclatura, cît şi în ceea ce priveşte datările şi definiţiile.

MÜLLER Bodo, *Diccionario del español medieval*, 1987- (DEM); lucrare de înaltă calitate, dar care, în momentul de faţă, nu acoperă decît litera A.

GILI GAYA Samuel, *Tesoro lexicográfico. 1492-1726*, 1960 (TesLex); cuprinde intrările dicţionarelor spaniole din epoca în discuţie; foarte util (acoperă literele A-E).

Real Academia Española, *Diccionario de Autoridades,* 1726-1739 (DiccAut); primul dicţionar istoric din Romania, încă foarte util, mai ales pentru secolele al XVI-lea – al XVII-lea.

CUERVO Rufino José, *Diccionario de construcción y régimen*, 8 vol., 1886-1998 (DCR); singurul dicţionar istoric din Romania, orientat către sintaxă.

Real Academia Española, *Diccionario histórico de la lengua española,* 1960- (DH); dicţionar bun, dar încă nu a ajuns la sfîrşitul literei A. Un paliativ util în absenţa unui mare dicţionar istoric al spaniolei este procurat de către baza de date CORDE (*cf. infra* 4.1.5 nr. 4).

COROMINAS Joan şi PASCUAL José Antonio, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana y hispánica*, 6 vol., [2]1980-1991 (DCELCH); foarte bogat; de utilizat împreună cu DECLC-ul catalan.

COROMINAS Joan, *Breve diccionario etimólogico de la lengua castellana*, [3]1973 (BrCor); se întemeiază pe DCELCH; cel mai bun dicţionar etimologic restrîns, pentru spaniolă.

GARCÍA DE DIEGO Vicente, *Diccionario etimológico español e hispánico*, [2]1985 (DEEH); complementar la REW, precum dicţionarul lui Faré, dar în mod clar mai puţin bogat şi destul de slab sub aspect etimologic.

2.5. Catalană

ALCOVER Antoni M. şi MOLL Francesc de B., *Diccionari Català-Valencià-Balear*, 10 vol., 1926-1969 (DCVB); dicționar bun, de referință, cu o componentă istorică destul de scurtă.

COROMINAS Joan, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 9 vol., 1980-1989 (DECLC); se întemeiază pe DCELCH, pe care îl completează și corectează.

2.6. Portugheză

MACHADO José Pedro, *Dicionarió etimológico de lingua portughesa [...]*, 5 vol., [2]1967.

CUNHA Antônio Geraldo da, *Indice do vocabulário do português medieval*, 1986-1988.

GUÉRICOS Rosário Farâni Mansur, *Dicionário de etimologias da língua portughesa*, 1979.

MESSNER Dieter, *Dictionnaire chronologique des langues ibéroromanes*, vol. 1: *Dictionnaire chronologique portugais*, 1976.

2.7. Română

CIORĂNESCU Alexandru, *Dicționarul etimologic al limbii române*, [2]2001.

Dicționarul limbii române (DLR), București, 1913; Serie nouă, 1986-.

PUȘCARIU Sextil, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, vol. 1: *Lateinisches Element*, [2]1975.

TIKTIN Hariton / Miron Paul, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 3 vol., [2]1985-1989.

2.8. Sardă, franco-provensală, romanşă, ladină etc.

WAGNER Max Leopold, *Dizionario etimologico sardo*, 3 vol., 1960-1964 (DES).

GAUCHAT Louis *et alii*, *Glossaire des Patois de la Suisse Romande*, 1924- (GPSR); actualmente, 7 vol., literele A-F.

DE PLANTA Robert (ed.), *Dicziunari Rumantsch Grischun*, 1939- (DRG); actualmente, 9 vol., literele A-M.

KRAMER Johannes, *Etymologisches Wörterbuch des Dolomitenladinischen*, 7 vol., 1988-1999 (EWD).

PELLEGRINI Giovan Battista (ed.), *Dizionario Storico Etimologico Friulano*, 1984- (DSEF).

Lexicografia istorică şi etimologică a ocupat dintotdeauna **un loc aparte în romanistică**. În Romania, înțelegerea vechilor texte se lovește mai degrabă de probleme de lexic și de semantică a cuvintelor decît de gramatică, dată fiind marea apropiere tipologică a limbilor romanice una față de cealaltă. Întocmirea unui dicționar istoric sau etimologic cere o **investiție enormă**, din punct de vedere al timpului, ceea ce explică numărul mare de lucrări, care se află în curs de redactare, de cîteva decenii încoace. Chiar dacă nu s-au încheiat, însă, aceste dicționare procură **multiple învățăminte** asupra etapei de transmitere a limbilor în discuție, asupra surselor disponibile şi asupra fenomenelor evolutive.

În rîndul filologiilor diferitelor limbi, romanistica excelează prin **calitatea metodologică** ridicată și prin diversitatea lexicografiei istorice și etimologice. Cu toate acestea, în momentul de față, doar Galo- şi Italoromania prezintă un stadiu satisfăcător al cercetării, cu atît mai mult cu cît aceasta se desfăşoară cu o mare anvergură astăzi. Spaniolei şi catalanei le lipsesc dicționarele istorice, în ciuda calității ridicate a lucrărilor de etimologie. Situația portughezei şi românei este în foarte mare măsură nesatisfăcătoare; acesta este un punct în care, în viitor, cercetarea ar putea face mari isprăvi. În ceea ce privește 'limbile romanice mici' (2.8), lexicologia şi etimologia lor este, în mod paradoxal, foarte intensă şi fiabilă.

Este util să avem o **idee generală** asupra diferitelor opere citate, chiar dacă ne interesează o singură limbă, pentru o epocă dată, şi chiar dacă interesul nostru cade mai degrabă asupra literaturii deoarece lexicografia istorică oferă o idee corectă asupra **patrimoniului textual** disponibil şi, în consecință, permite orientarea printre vechile genuri textuale.

PARTEA A TREIA

Istoria externă a limbilor şi a varietăților romanice

Capitolul 3.1

Introducere

3.1.0. Istorie externă, istorie internă

Istoria externă este pandantul indispensabil al istoriei interne. Istoria externă plasează transformările interne de la nivelul diferitelor domenii ale limbii în **contextul lor comunicațional** și variațional, și studiază factorii extralingvistici care au putut avea impact asupra istoriei interne a limbii. Cele două perspective sînt interdependente, atît în realitatea faptului lingvistic, cît și în practica cercetării.

Dintr-o singură privire, perspectiva externă intervine pentru a determina **entitățile** lingvistice analizate din punct de vedere intern. În fapt, a studia în paralel mai multe domenii ale limbii sau a nu reține decît unul singur (de exemplu, sistemul fonologic), chiar o parte foarte limitată din acesta (de exemplu, sibilantele), constituie o alegere de ordin extern, orice decupaj temporal și la nivelul textelor studiate fiind o **operațiune externă**. Analiza internă poate începe din momentul în care opțiunile cronologice și variaționale au fost făcute și odată ce corpusul de texte care urmează a fi studiate a fost stabilit. Apoi, ea poate face abstracție întrutotul de contextul limbii, plasîndu-se într-o logică **hermeneutică** (construită cu plecare de la un corpus restrîns).

De fapt, este înțelept ca istoria lingvistică să fie concepută ca o istorie a **varietăților** și a **genurilor** textuale, combinînd reflecțiile de tip intern cu cele de tip extern. Pentru a putea alege o varietate definită a unei limbi istorice, mai întîi trebuie să se determine diferitele varietăți regionale sau sociale și să se identifice sursele disponibile ale acestora. Perspectiva externă este indispensabilă pentru delimitarea varietăților limbii în uz și determinarea condițiilor de utilizare ale acestora. În același timp, numai perspectiva internă poate stabili variația lingvistică care diferențiază varietățile în discuție.

Am văzut deja că varietăţile unei limbi istorice prezintă o reală coeziune internă, însă diferenţele dintre acestea pot fi importante. De exemplu, acesta este cazul italienei standard, al dialectului veneţian şi al italienei populare de la Roma. În această situaţie, cele trei varietăţi trebuie studiate separat, după care trebuie combinate rezultatele pentru a obţine o istorie 'generală' a italienei.

N.B. Această problematică este prezentă şi în cazul studiului limbii contemporane. Familiaritatea noastră intuitivă cu aceasta ne poate face să uităm că orice interogaţie internă se întemeiază pe elemente *a priori* implicite, de tip extern, în definirea varietăţilor ca şi în judecata noastră asupra acceptabilităţii sau a frecvenţei fenomenelor. În această chestiune facem apel la conştiinţa noastră lingvistică, care, la rîndul ei, şi ea ocupă un loc definit în cadrul diasistemului (*cf. supra* 1.2).

Cea mai importantă limită a istoriei lingvistice este că doar formele scrise ale unei limbi pot fi studiate de-a lungul epocilor. Prin definiţie, acestea corespund varietăţilor de prestigiu. Atît pentru aspectele interne, cît şi pentru cele externe, lingvistica diacronică este obligată, aşadar, să se sprijine pe **istoria limbilor standard**. Celelalte varietăţi ale unei limbi istorice sînt mai puţin reprezentate în scris şi nu vor putea fi descrise în mod rezonabil decît dintr-o optică diferenţială, prin raportare la limba standard. Lucrul acesta se verifică în orice lexicografie sau gramaticografie istorică, chiar dacă tradiţia romanistă a încercat mereu să deceleze cît a putut de bine elementele non-standard din istorica lingvistică.

N.B. Raţionamentul diferenţial se complică, de exemplu, în cazul limbilor regionale scrise ale diferitelor oraşe italiene – Veneţia, Genova sau Napoli – din Evul Mediu şi din epoca modernă. Aceste varietăţi sînt bogate, avînd o tradiţie seculară, şi au cunoscut fenomene de prestandardizare. În acest caz, ar fi potrivit să se judece, de la caz la caz, în ce măsură ar putea o logică diferenţială să ghideze descrierea sau dacă se impune o descriere autonomă.

Interacţiunile dintre faptele externe şi cele interne, în rîndul genurilor textuale şi în cadrul diasistemului, depăşesc problema opţiunilor preliminare care se fac pentru un studiu de istorie internă. Anumite **modele textuale** joacă un rol foarte concret în elaborarea unei limbi, deoarece ele pot fi imitate în alte circumstanţe (E. Coşeriu

vorbește despre o 'limbă exemplară'). Diferitele varietăți sînt influențate prin opțiunile grupurilor conducătoare (și acrolectale), prin creația literară și prin profesioniștii scrisului, astăzi chiar prin mass-media. La rîndul său, **diasistemul** este constituit din ansamblul de date lingvistice interne și reflectă în mod direct relațiile care se instaurează între oameni. Precum acestea, el este reglementat de parametrii spațiului, ai prestigiului social și de contextul comunicațional.

Sintetizînd, istoria externă se întemeiază pe postulatul că marile evoluții interne se află în interacțiune cu **factori extralingvistici**, precum evoluțiile politice, economice și sociale, curentele ideologice sau módele estetice.

Obiectivul ei principal este de a decela și a studia cu precizie influența acestor factori asupra uzului unei limbi, asupra structurii diasistemului ei și asupra transformărilor de ordin intern. Evoluțiile interne și externe ale limbii sînt, așadar, consubstanțiale, acestea fiind două aspecte ale unui singur obiect de studiu, istoria lingvistică.

3.1.1. Problematica istoriei externe

Opoziția dintre istoria internă și istoria externă a fost formulată pentru prima dată de către Georg von Gabelenz (*Die Sprachwissenschaft*, 1891). Ea a constituit apoi un principiu de bază al marii *Histoire de la langue française* a lui Ferdinand Brunot (1905-1979). Alte lucrări ale secolului al XX-lea au vizat punctual aspecte fundamentale ale istoriei externe, precum formarea **marilor spații lingvistice**:

- geneza domeniilor lingvistice ale Iberoromaniei a preocupat numeroși lingviști, începînd cu Ramón Menédez Pidal (*Orígens del español*, 1926, *cf. infra* 4.2.2 nr. 4.2; *cf.* și K. Baldinger, *La Formación de los dominios lingüísticos en la Península Ibérica*, 1972 [1958]);
- și pentru Galoromania există numeroase studii detaliate și cîteva tentative de interpretare la nivel general (*cf.* Chr. Schmitt, *Die Sprachlandschaften der Galloromania*, 1974, sau J. Wüest, *La Dialectalisation de la Galloromania*, 1979).

Curentul **idealismului**, din anii 1920 și 1930, a încercat să precizeze interdependențele dintre factorii externi și datele interne ale limbii. Stadiul de dezvoltare al lingvisticii și a altor științe umaniste,

însă, nu era suficient de avansat în epocă încît să permită interpretări reuşite. Teze precum cea asupra relaţiilor dintre timpurile verbale din franceză şi caracterul naţional al francezilor presupun relaţii foarte imediate între factorii externi şi cei interni şi nu iau în considerare logicile interne ale limbajului, bine cunoscute în zilele noastre.

Subzistă şi o altă problemă a istoriei externe: **marile interogaţii** se întemeiază cu uşurinţă pe baze empirice şi interpretative parţiale, şi nu ţintesc mereu elementele cu adevărat esenţiale. Schimbarea fonetică rapidă a francezei se datorează puternicei structurări a statului carolingian? (întrebarea aceasta este legitimă, însă formularea ei este prea restrictivă). Presupusa lentoare a evoluţiilor fonetice ale anumitor varietăţi ale italienei se datorează mai puternicei prezenţe a latinei în Italia? (cele două elemente comparate, atît 'lentoarea evoluţiei', cît şi 'puternica prezenţă a latinei' sînt greşit prezentate). Slaba diferenţiere dialectală a românei rezultă din absenţa stabilităţii spaţiale a unei societăţi dominate de transhumanţă şi de nomadism?

Ce mai mare parte a interogaţiilor de acest tip, frecvente de-a lungul întregului secol al XX-lea, a fost tratată pe **baze insuficiente**. Terenul alegerilor pe care îl constituie Romania pentru studiul istoriei externe a limbilor, graţie bunei documentări istorice, merită a fi exploatat mai în profunzime pentru interpretări globale şi comparatiste. Astfel, ar fi de un interes capital studierea, de exemplu, a existenţei sau inexistenţei fenomenelor de accelerаţie sau de retard la nivelul schimbării lingvistice, în anumite perioade şi la interiorul anumitor varietăţi romanice (*cf. supra* 0.2 nr. 5).

Cercetări şi manuale recente încearcă să amelioreze bazele raţionamentelor asupra istoriei externe, mai ales prin studiul mai sistematic al factorilor ei şi printr-o evaluare foarte prudentă a eventualului ei impact asupra transformărilor interne.

Cf., de pildă, L. Serianni şi P. Trifone, *Storia della lingua italiana*, 1993-1994, precum şi G. Antoine *et alii*, *Histoire de la langue française*, 1985-2000 (trei volume care urmează lucrarea fondatoare a lui F. Brunot), precum şi RSG.

În capitolul de față, ne vom ocupa de următoarele trei chestiuni care sînt relativ bine studiate și a căror importanță metodologică depășește romanistica.

O primă chestiune fundamentală privește trecerea de la latină la limbile romanice, '**fragmentarea Romaniei**'. Este vorba despre a ști cînd, cum și de ce s-a transformat latina într-un număr considerabil de limbi-fiice, diferențiate în spațiu. Ne aflăm în fața unui fenomen de schimbare lingvistică care, într-adevăr, ar putea să fi fost accelerat, însoțit fiind de o 'teritorializare' a variantei lingvistice inerente limbii (atribuire de spații definite către variante, știut fiind că aceasta este singura cale posibilă pentru geneza de noi limbi, *cf.* și *supra* 0.2 nr. 5). Diasistemul unic de la început s-a transformat în diferite ansambluri care constituie, fiecare, o limbă istorică cu propriul ei diasistem. Chiar dacă esența acestei evoluții a avut loc într-o perioadă în care sursele nu sînt prea numeroase (secolele al V-lea – al X-lea), este, totuși, posibilă studierea ei plecînd de la mărturiile concrete, acolo unde, pentru alte familii lingvistice, nu putem face decît conjecturi.

O a doua interogație poate urma în modul cel mai firesc: **notarea în scris** și **standardizarea** limbilor romanice începînd cu Evul Mediu. În cadrul acestui proces, scrierea romanică imită modelul preexistent al latinei care servea drept ghid pentru scrierea alfabetică, în cadrul modelelor textuale și al opțiunilor lexicale și sintactice. Limbile romanice reproduc astfel însăși formarea latinei, a cărei notare în scris este tributară predecesorilor acesteia, etrusca, greaca și feniciana (*cf. infra* 3.2.1). Or – pentru perioada întinsă dintre secolele al IX-lea și al XX-lea –, spațiul romanic permite studierea unor aspecte foarte variate ale fenomenului formării limbilor scrise și standard, lucru de o capitală importanță sociologică pentru lumea modernă.

A treia chestiune: apariția **diasistemelor lingvistice** complexe. Această evoluție, care a însoțit formarea societăților contemporane, este în mod particular dezvoltată în istoria lingvistică a limbilor romanice din ultimele cinci secole, ca urmare a formării limbilor romanice standard.

3.1.2. Factorii determinanți în istoria externă

Precum lingvistica internă, înainte de orice analiză, istoria externă trebuie să traseze un cadru orientativ general. Aici, însă,

segmentările sînt mult mai delicate decît distincţiile interne dintre fonologie, morfologie, sintaxă şi lexicologie (*cf. supra* 2.0). Lucrul acesta se datorează parţial naturii obiectelor, **mai puţin imediate** decît faptele interne. Pe de altă parte, istoria externă este o subdisciplină mai recentă şi mai puţin studiată decît istoria internă şi nu cunoaşte precum, aceasta din urmă, o reală tradiţie a studiilor teoretice.

Aşadar, periodizarea globală pe care am propus-o pentru Romania (*cf. supra* 2.0 nr. 4) are caracter provizoriu. În acelaşi fel, am reţinut cinci mănunchiuri de factori care ni se par a fi determinanţi pentru a călăuzi utilizarea limbii. Am grupat aceşti factori în două subansambluri.

– Factori de **complexitate slabă**:

1. **Spaţiul** şi **demografia**: în ce părţi ale lumii este o limbă cunoscută? De cîţi oameni este ea utilizată?
2. **Contactul lingvistic**: care sînt celelalte limbi care evoluează în acelaşi spaţiu?

– Factori de **mare complexitate**:

3. **Infrastructura** (habitatul, căile şi mijloacele de comunicare) şi organizarea socioculturală, politică şi economică: în ce fel de structuri sociologice evoluează limba în discuţie?
4. **Cultura scrierii** şi reflecţia lingvistică: care este uzul scrierii şi gradul de alfabetizare sau de mediatizare (rolul mass-mediei) al societăţii? Care este gradul de dezvoltare a culturii lingvistice şi stadiul de standardizare al limbii?
5. **Diasistemul**: ce varietăţi pot fi distinse într-un moment istoric dat? Care este importanţa lor comunicaţională.

În rîndul celor două grupuri reţinute, de slabă şi de mare complexitate, putem distinge factori cu adevărat exteriori limbii (1 şi 3) şi cei care se află deja la interfaţa uzului şi a formei limbii (2, 4 şi 5). Pe de altă parte, întrepătrunderile dintre diferiţii factori sînt foarte numeroase: geolingvistica tratează în mod echitabil spaţiul şi contactul lingvistic, geopolitica tratează demografia şi organizarea sociopolitică. În sfîrşit, prin caracterul lor reflexiv, cultura lingvistică şi cea a scrisului aproape constituie o entitate aparte, opusă atît fenomenelor interne propriu-zise, cît şi factorilor extralingvistici, mai detaşaţi de limbă. În mod concret, în cadrul studiului istoric, cultura

scrierii este inseparabilă de diasistem, acesta neputînd fi înțeles decît prin scriere și, eventual, prin mărturiile metalingvistice.

Așadar, această clasificare conține contradicții interne și amestecuri, însă ea este operațională. Să privim la acești factori mai îndeaproape.

1. Spațiu și demografie

În primul rînd, lingvistica externă este interesată de identificarea utilizatorilor unei limbi. Ea trebuie să determine spațiul geografic al acesteia și să cuantifice baza ei demografică. Astfel de factori determină vitalitatea unei limbi, un spațiu prea restrîns și o bază demografică prea slabă ducînd, mai devreme sau mai tîrziu, la **moartea idiomului**, abandonat pentru o varietate care este vorbită de mai multe persoane. Romania cunoaște numeroase exemple de varietăți dispărute (întreaga *Romania submersa*, cele mai multe dialecte franceze și franco-provensale) sau amenințate (occitana, aragoneza, aromâna, ladina, friulana și chiar romanșa, araneza sau asturiana; *cf. supra* 1.1.4).

Să reținem că o creștere puternică a bazei geolingvistice, prin migrație sau prin **expansiune geopolitică**, are, de asemenea, consecințe importante pentru evoluția internă, aducînd cu sine fenomene de neutralizare, eventual de standardizare și de elaborare lingvistică, și provocînd o diversificare a diasistemului. Acesta este cazul celor mai multe dintre varietățile romanice care s-au impus ca limbi standard naționale (mai cu seamă spaniola, portugheza, franceza și româna).

Destinul castilienei este flagrant în mod aparte: în secolul al XI-lea, dialectul castilian primar era vorbit pe un teritoriu restrîns și muntos, situat în nordul Peninsulei Iberice. Expansiunea militară și abilitatea politică a principilor care comandau supuși castilianofoni, precum și anumite întîmplări de ordin istoric au făcut ca, două secole mai tîrziu, castiliana să fie vorbită pe jumătate din peninsulă și să fie adoptată de către cancelaria regală și în literatura de curte. Această expansiune a fost însoțită de un proces de elaborare, care a transformat dialectul primar într-o limbă de rang național, spaniola. În secolul al XVII-lea, această limbă este vorbită pe două treimi din continentul american.

Un alt exemplu este cel al expansiunii dominației regale (franceze), între secolele al XVI-lea şi al XIX-lea, pe actualul teritoriu al Franței (*cf. infra* 3.5.1).

Este limpede că astfel de evoluții în spațiu nu se pot disocia de transformările de ordin socio-politic (*cf. infra* nr. 3).

2. Contactul lingvistic

Contactul lingvistic se leagă atît de spațiu, cît şi de organizarea socială. El este omniprezent în istoria Romaniei, în care monoglosia reprezintă mai degrabă o excepție, în comparație cu **diglosia** sau cu poliglosia. În cea mai mare parte a cazurilor, contactul lingvistic este consecință a **migrațiilor**: expansiunea latinei în ceea ce urma să devină Imperiul Roman, colonizarea europeană, mai ales în America şi în Africa, sau, mai recent, creşterea populației arabofone în Franța modernă, ori avîntul spaniolei în Statele Unite.

Schimbările lingvistice provocate în urma contactului lingvistic sînt relativ uşor de delimitat, spre deosebire de alte influențe externe asupra limbii (*cf. supra* 1.1.6 şi 2.4.5). Astfel de contacte pot rămîne destul de superficiale, însă, de asemenea, ele pot conduce la fenomene de creolizare, care transformă sistemul lingvistic în întregime. Nu vom reține aici decît contactele lingvistice macroscopice, fără a mai lua în seamă nenumăratele interferențe care caracterizează istoria şi prezentul limbilor romanice.

3. Infrastructura şi organizarea socioculturală, politică şi economică

Este util să se facă distincția dintre faptele geolingvistice şi demografice şi **datele de infrastructură**, care guvernează o bună parte din organizarea socială: habitatul (rural sau urban) şi organizarea sa spațială şi tehnologică, căile şi mijloacele de comunicare şi mobilitatea oamenilor.

> De exemplu, urbanizarea precoce a marcat Italia sau – într-o măsură mai mică – domeniul oc se opune astfel unui peisaj rural al teritoriului oïl sau Iberoromaniei. Transhumanța şi nomadismul unei societăți pastorale românofone duc la evoluții încă şi mai accentuate.

Factorii demografici şi de infrastructură influenţează în mod direct **densitatea populaţiei** care, la rîndul ei, acţionează asupra organizării politice. Densitatea crescîndă a populaţiei joacă un rol determinant în urbanizarea extremă din epoca noastră, şi transformă toate datele sociologice, antrenînd restructurarea varietăţilor lingvistice.

Organizarea socioculturală, politică şi economică generează un alt mănunchi de parametri ai evoluţiei lingvistice. O societate de tip clan, lumea feudală, statul premodern, modern şi contemporan, o colonie sînt tot atîtea modele de organizare socio-politică, care integrează factorii deja indicaţi ai infrastructurilor sociale sau ai densităţii de populaţie. Fiecare **model politic** sau **economic** – de tip agrar, comercial sau industrial – prezintă caracteristici de comunicare ce accelerează sau încetinesc schimbarea lingvistică.

Cel mai flagrant exemplu îl constituie geneza statelor teritoriale moderne, din Europa secolului al XVI-lea, care a făcut necesară comunicarea pe distanţe mari şi care a generat peste tot fenomene de elaborare lingvistică şi de standardizare.

Orice societate umană deţine din plin o moştenire metafizică (**religioasă** sau ideologică) şi estetică (artele, **literatura** şi scrisul, muzica, arhitectura), precum şi instituţii precum Biserica, şcolile şi universităţile. În acest domeniu extrem de vast, istoricul limbii nu poate reţine decît elementele care pot fi realmente pertinente pentru el: un **model sociocultural** poate genera vocabulare sau chiar limbaje speciale.

În Romania, ca şi în alte părţi, **mediile** religioase au creat un vocabular specializat şi tradiţii textuale specifice (scrierile Bibliei, psalmii, hagiografia). În acelaşi fel, dezvoltarea **ştiinţelor** şi a tehnicilor a dat naştere unui vocabular şi, mai tîrziu, unor terminologii foarte specializate, precum şi tradiţiilor de discurs care au avut un impact considerabil asupra limbilor contemporane (*cf. supra* 1.3.1 nr. 1).

Instituţii precum Biserica sau învăţămîntul modifică deopotrivă structurarea spaţială a societăţii: limitele diecezane şi metropolitane au putut interveni mai cu seamă în delimitările dialectale şi în coeziunea internă a varietăţilor regionale.

Un alt exemplu, în legătură cu reflecţia lingvistică: în secolul al XX-lea, universităţile au crescut prezenţa culturii scrise în Europa, cu consecinţe inevitabile asupra limbii.

4. Cultura scrisului, reflecția lingvistică şi diasistemul

Cultura scrisului joacă un rol-cheie în transformările societății moderne şi contemporane:

- Învățământul – care, mai întîi, a fost în Europa unul scris (latin) – a fost fundamental pentru formarea primelor limbi romanice scrise.
- Multe secole mai tîrziu, alfabetizarea generalizată a populației a permis difuziunea limbilor standard în lumea occidentală.

De acum înainte, **cultura scrisului** înglobează nu numai manuscrisele medievale şi moderne sau textele tipărite, ci şi producțiile mass-mediei, presa şi realizările audiovizuale.

În domeniul reflecției şi al politicii lingvistice, interacțiunea dintre limbă şi contextul ei de utilizare este la fel de flagrant. Trebuie ținut seamă aici de diverşi factori de evoluție:

– **reflecția lingvistică** ştiințifică (inclusiv gramaticografia şi lexicografia);
– istoriografia limbilor naționale;
– reflecția indivizilor sau a instituțiilor asupra statutului propriei limbi ('frumusețea' ei, 'utilitatea' ei, trăsăturile ei caracteristice). O astfel de '**cultură lingvistică**' poate face ca specialiştii şi profanii să discute asupra chestiunilor de limbă (de exemplu, cronicile de cultivare a limbii din presă).

Pe de altă parte, instituții implicate, mai mult sau mai puțin puternic, în organizarea statului pot conduce la o **politică lingvistică** intensă (academiile, de pildă), caz în care vorbim despre o 'organizare lingvistică'.

Ansamblul acestor factori exercită o acțiune iminentă asupra formării limbilor standard, asupra fenomenelor de regularizare gramaticală sau derivativă, asupra ortografiei sau a elaborării sintactice şi lexicale.

În sfîrşit, structura diasistemului este puternic legată de gradul de elaborare a unei limbi, de conştiința lingvistică a vorbitorilor şi de dezvoltarea tradițiilor textuale. În consecință, am abordat acest complex în discuția culturii scrisului.

5. Observații asupra capitolului următor

În delimitarea factorilor extralingvistici este extrem de dificil de distins între cei care au realmente o acțiune cuantificabilă asupra limbii şi cei care rămîn fără consecințe de ordin lingvistic. De asemenea, este indispensabil să se opereze restricții foarte puternice la interiorul istoriografiei generale. În ansamblul lor, însă, la un moment dat, factorii prezentați își au locul lor în fizionomia unei limbi şi în compoziția varietăților ei.

De asemenea, vom vedea în continuare că istoria externă nu se suprapune doar cu cea internă (a varietății standard şi a varietăților non-standard), ci şi cu filologia (studiul vechilor texte şi al genurilor textuale) şi istoria disciplinei (de care aparține istoria reflecției lingvistice).

Prezentarea noastră urmează ordinea cronologică, conform cu cele patru perioade 'externe' ale istoriografiei generale pe care am delimitat-o mai devreme, introducînd o perioadă complementară pentru epoca contemporană (*cf. supra* 2.0 nr. 4):

– cap. 3.2: Epoca Imperiului Roman (secolul al VII-lea î.C. – secolul al V-lea d.C.);
– cap. 3.3: Geneza Romaniei (secolele al VI-lea – al X-lea);
– cap. 3.4.: Romania Evului Mediu timpuriu (secolele al XI-lea – al XV-lea);
– cap. 3.5: Epoca modernă (secolele al XVI-lea – al XIX-lea);
– cap. 3.6: Epoca contemporană (1880-2000).

Pentru fiecare perioadă vom trata separat cele patru mănunchiuri de factori pe care tocmai i-am delimitat.

Capitolul 3.2

Epoca romană (-secolul al V-lea)

3.2.1. Formarea Imperiului Roman şi latinizarea

În Antichitate, spațiul geografic latin depinde în mod direct de extinderea Imperiului Roman. În secolul al VII-lea î.C., **latina** nu era vorbită decît într-o zonă foarte restrînsă a Italiei Centrale, corespunzînd aproximativ cu jumătatea regiunii moderne Lazio, la sud de Tibru.

Latina descindea dintr-una din multele limbi indoeuropene prezente în Europa (împreună cu alte limbi, non-indoeuropene) încă din mileniul al IV-lea î.C., şi legate de marea mişcare migratorie din neolitic. Vorbitorii acestor limbi aparțineau cu toții de națiuni de tip tribal, dar sedentarizate şi trăind din agricultură. La începutul mileniului I î.C., limbile învecinate geografic cu latina, precum umbrica (indoeuropeană) sau etrusca (non-indoeuropeană) aveau o răspîndire mai mare în peninsulă. Latina a fost influențată de aceste limbi (*cf. supra* 2.4.5 nr. 2.1). Cu ocazia notării ei în scris, în secolele al VII-lea şi al VI-lea î.C., ea s-a inspirat mai cu seamă din etruscă, aceasta influențată, la rîndul ei, de scrierea grecească (*cf. supra* 2.1.3 nr. 1).

În paralel cu expansiunea romană, latina s-a impus ca **limbă de colonizare**, într-o mare parte a lumii mediteraneene şi europene. Marile cuceriri se întind de-a lungul unei jumătăți de mileniu.

N.B. Între secolele al V-lea şi al III-lea î.C., teritoriile Italiei centrale şi meridionale au fost supuse sau aliate Romei. În a doua jumătate a secolului al III-lea, li s-au adăugat Sicilia, Corsica şi Italia de Nord (*Gallia cisalpina*), precum şi zonele de coastă ale Peninsulei Iberice. În secolul al II-lea, Roma şi-a extins influența asupra Peninsulei Iberice şi a integrat Illyria, Grecia, regiunea Cartaginei şi Galia meridională.

În secolul I î.C., Roma cucereşte întreaga Galie şi teritoriile adiacente pînă la Rin, Retia, Asia Mică şi Siria, precum şi Africa de Nord, la est de Cartagina. Mai tîrziu vor fi cucerite Anglia (43-80 î.C.) şi Dacia (107 î.C.).

Nu cade în sarcina istoricului limbii explicarea acestei expansiuni spectaculoase a unei naţiuni mici de tip clan şi – odată cu ea – a limbii sale. Este evident însă ca expansiunea politică a fost uşurată de **factori de ordin infrastructural**, precum drumurile, organizarea vieţii publice şi militare, o administraţie ierarhizată, justiţia, şcolile precum şi sprijinul unei **scrieri alfabetice** simple.

Expansiunea lingvistică nu atinge decît parţial Grecia, de asemenea Orientul elenizat, deja dotate cu infrastructură materială şi culturală de calitate şi care au primit latina doar ca limbă secundară şi de circulaţie. Imperiul Roman, aşadar, era bilingv şi se diviza într-o parte latină sau latinofonă şi o parte grecească, care cuprindea în special o mare parte a Peninsulei Balcanice, precum şi întreg Orientul.

În partea occidentală a Imperiului, cucerirea a fost urmată de **latinizare**. Adoptarea latinei de către populaţia autohtonă a fost un proces lent şi gradual: elitele au fost primele iniţiate în noua cultură şi în noua limbă. Vechii legionari s-au instalat la şes, în calitate de coloni, s-au construit drumuri protejate de popasuri, treptat s-a constituit o complexă reţea administrativă. În felul acesta, noii supuşi se adaptau la limba latină, mai întîi ca **limbă de circulaţie**, apoi ca limbă de comunicare curentă şi, în cele din urmă, ca limbă maternă.

Romanii nu căutau, printr-o politică lingvistică activă, să-şi impună limba celor pe care îi supuseseră. Timpul şi intensitatea colonizării constituiau, aşadar, factorii de latinizare decisivi.

Anumite regiuni din Imperiul Roman nu au adoptat niciodată pe deplin limba colonizatorilor sau au abandonat-o cîteva secole după căderea Imperiului:

- Anglia;
- *Germania* II şi *Retia* II (= provinciile germanice şi celtice situate dincolo de Rin);
- o parte a Peninsulei Balcanice;
- Africa de Nord.

Lucrul acesta este valabil în parte şi pentru *Dacia* de la nordul Dunării (actuala România, *cf. infra* 3.3.1). **Abandonarea latinei** a

urmat uneori invaziilor, precum în regiunea Cartaginei (Tunisia de Nord) sau în valea Rinului superior, latinizate în principiu. În cea mai mare parte a provinciilor periferice Imperiului, însă, pierderea latinei procură o probă *a posteriori* că, în regiunile în discuție, latina nu devenise limba maternă a celei mai mari părți a populației. În acest caz, dispariția latinei trebuie pusă pe seama unei colonizări mai puțin profunde.

Chiar în interiorul viitoarei Romanii, durata şi mai cu seamă intensitatea latinizării au putut fi diferite. De exemplu, *Provincia Romana* (actuala Provența) sau *Baetica* (actuala Andaluzie) au cunoscut o latinizare mai intensă decît Galia de Nord sau Dacia.

Dincolo de aceste cîteva divergențe, însă, în acest Imperiu care prefigurează Romania, latina s-a impus cu adevărat. Elementul cel mai remarcabil, poate, al acestui proces de latinizare este dezvoltarea unei **administrații** foarte structurate şi ierarhizate. Organizarea Imperiului în provincii şi subprovincii permitea o exercitare a puterii dintre cele mai eficace: pe de o parte, o foarte puternică centralizare reducea totul, în ultimă instanță, la modelul capitalei şi al elitei sale, şi obliga reprezentanții statului să dea seamă de actele lor la toate nivelele, pe de altă parte, organizarea autonomă a provinciilor, guvernate de mecanisme eficace de autocontrol, evita supraîncărcarea administrației centrale. În acest context, un model lingvistic se putea răspîndi într-un mod relativ omogen şi stabil.

N.B. Este imposibil să prezentăm aici politica, economia, religia sau de şcolile Imperiului Roman, excelent studiate în alte lucrări.

Rămîne să ne întrebăm asupra naturii modelului lingvistic latin, propagat în acest fel. Structura centralizatoare şi întinderea geografică a statului făceau necesară elaborarea unei **limbi standardizate** care să poată fi înțeleasă oriunde. Într-o primă etapă, putea fi suficient ca această limbă de mare prestigiu să fie scrisă şi înțeleasă de către elita populației. Mai apoi, însă, omniprezența persoanelor conducătoare, care vorbeau latina, a permis larga difuziune a acesteia. În schimb, existența unei limbi scrise, normativă şi elaborată, nu putea decît să catalizeze geneza varietăților non-standard, mai puțin regionalizate.

3.2.2. Contactul lingvistic şi fragmentarea Romaniei

Cu ocazia întemeierii Imperiului Roman, trebuie să fi existat nenumărate cazuri de **diglosie** şi de bilingvism. Nici măcar în societatea noastră, limbile materne devenite minoritare nu dispar vreodată într-o singură generaţie, în ciuda şcolii şi a mass-mediei. În Imperiul Roman, înainte de secolul al IV-lea d.C., scriitorii atestă încă supravieţuirea vechilor limbi supuse. Sfîntul Jacob compară limba 'barbarilor' gali din Trèves cu cea a galateenilor (celţi) locuind lîngă Ankara, ceea ce indică încă existenţa – în această epocă tîrzie –, mai mult sau mai puţin punctiformă, a **celticei**. Sfîntul Augustin raportează că în Africa sa natală păturile sociale inferioare vorbeau **punica**, spre deosebire de elita latinofonă. De asemenea, rămîneau importante insuliţe lingvistice aloglote, precum bascii. În ciuda provinciilor periferice şi a Greciei, însă, în cea mai mare parte a cazurilor de diglosie, latina se impunea ca limbă dominantă, utilă şi admirată. În secolul al V-lea, puţin înainte de căderea Imperiului Roman, latina devenise limba obişnuită de comunicare şi limbă maternă.

În funcţie de intensitatea contactelor lingvistice dintre latină şi limbile celor colonizaţi, s-au produs **interferenţe** mai mult sau mai puţin marcate. Latina a împrumutat un anumit număr de cuvinte din osco-umbrică (*cf. supra* ilustraţia 1), celtică sau celtiberică (*cf. supra* 2.4.5 nr. 2.1). O parte a acestor cuvinte a intrat în vocabularul latinesc general, altele nu au fost adoptate decît în latina regională. Pe de altă parte, limbile numite de 'substrat' (corespunzînd unui strat lingvistic anterior latinei şi înlocuite de aceasta) au lăsat numeroase urme în toponimia Galiei, a Peninsulei Iberice şi a Italiei, ceea ce pledează în direcţia unei comunităţi de populaţie (*cf. supra* 2.4.6 nr. 3).

Relaţiile multiple dintre Roma şi Grecia, bilingvismul Imperiului, vechea colonizare grecească din Italia de Sud şi intensa presiune culturală şi intelectuală exercitată de lumea greacă asupra lumii latine au adus cu sine o puternică influenţă a **limbii greceşti** asupra latinei. Aceasta apare în mod cu totul particular în lexic, mai ales în vocabularele elaborate (medicină, biologie, retorică). Este vorba aici despre un fenomen de aculturaţie (îmbogăţire cu ajutorul de noi noţiuni de cultură) transmis prin elite, aşadar de un 'adstrat cultural' (*cf. supra* 2.4.5 nr. 2.1).

Unii cercetători au subliniat importanţa limbilor prelatine de contact pentru fragmentarea latinei în diferitele limbi romanice,

apărută după căderea Imperiului Roman. Astfel de supoziții au culminat printr-un model, care interpretează trecerea de la latină la limbile romanice ca '**creolizare' a latinei** (*cf.* lucrarea, stimulativă de altminteri, a lui R. de Dardel, *À la recherche du protoroman*, 1966). Conform acestui scenariu, latina colonială nu a fost primită ca atare de către vorbitorii limbilor de substrat, ci s-ar fi pidginizat și creolizat în provinciile Imperiului (pentru fenomenul de creolizare, *cf. supra* 1.1.6 nr. 3). Apoi, varietățile de contact s-ar fi decreolizat parțial și ar fi supraviețuit în rîndul populațiilor necultivate, de-a lungul secolelor de dominație latină, pînă la căderea Imperiului. În acel moment, în fața slăbiciunii crescînde a latinei standard și familiare, aceste limbi semi-creole și-ar fi recăpătat vigoarea și ar fi contribuit la formarea limbilor romanice.

Această ipoteză de loveşte de puternice contradicții, în ciuda adevăratei importanțe a schimbării lingvistice și a variației de la nivel vorbit. Mai întîi, oralitatea și creolitatea nu sînt același lucru, iar, din punct de vedere tipologic, varietățile protoromanice nu sînt nicicum limbi creole. Pe de altă parte, regiunile Imperiului Roman în care limbile standard rămăseseră puternice (și, așadar, puteau cu adevărat să joace un rol), precum Anglia, Mauritania sau *Germania secunda*, au respins pur și simplu latina, după căderea Imperiului (mai degrabă decît să o creolizeze). În sfîrșit, în acest caz, limbile indigene ar fi lăsat mult mai multe urme în limbile romanice.

Așadar, aceasta este o ipoteză contrară atît istoriei, cît și experienței lingvistice. În ciuda soliditățiii argumentelor avansate pentru a o spulbera (*cf.* Chr. Seidl, *Le Système acasuel des protoromans ibérique et sarde: dogmes et faits*, 1995 și J. Kramer, *Sind die romanischen Sprachen kreolisiertes Latein?*, 1999) termenii care evocau 'creolizare' sau 'latină creolizată' au cunoscut un oarecare succes, chiar la cercetătorii convinși de slabul fundament al acestei teorii.

Mai vechea teorie a '**substraturilor**' este mai coerentă, cu toate acestea, însă, nu explică decît puține aspecte ale fragmentării. Aceasta pretinde că limbile prelatine au pregătit o diferențiere a teritoriilor romanice medievale. Această teorie presupune o puternică regionalizare a latinei vorbite, prin contact lingvistic. Efectele acestor interferențe ar fi trebuit să fie sesizabile secole întregi după abandonarea limbilor prelatine.

Puținul pe care îl știm despre teritorializarea latinei vorbite nu dă prea multă greutate acestei supoziții. Cea mai mare parte a tentativelor de a circumscrie schimbările fonologice și gramaticale datorate limbilor de substrat au eșuat. Sonorizarea și muierea explozivelor intervocalice în Galo- și Iberoromania au fost invocate ca rezultat al interferențelor dintre latină și limbile celtice, însă corespondența în spațiu dintre potențialele limbi de contact și realizarea fenomenului fonologic rămîne parțială. Eventuale influențe asupra prozodiei latinei vorbite – care ar fi putut avea o oarecare importanță în cadrul evoluțiilor fonetice – nu vor putea fi probate niciodată. Este posibil ca substraturile să fi avut o acțiune în cadrul regionalizării latinei, însă o atare supoziție rămîne ipotetică și greu de probat (*cf. infra* 3.3.2).

Procesul de abandonare a limbilor prelatine poate fi comparat cu dispariția a numeroase **limbi prehispanice** din America: spaniola – precum portugheza sau engleza – a întîlnit aici numeroase limbi autohtone, care au beneficiat de-a lungul a mai multor secole de o bază demografică infinit mai consistentă decît spaniola. Chiar și aici, însă, cea mai mare parte a cazurilor de diglosie a dus la abandonarea limbilor indigene în beneficiul limbii dominante, susținută de o puternică infrastructură supraregională. Urmele contactului lingvistic la nivelul formelor regionale ale spaniolei au fost eliminate de fiecare dată după o anumită perioadă de timp, de către modelul spaniol peninsular, marcat de prestigiul metropolei și vorbit de către elite, administrație, Biserică și școli. În același fel, latina a trebuit să elimine treptat de la nivelul limbilor predecesoare, urmele interferențelor lingvistice regionale, care coexistau în Imperiul Roman.

Teoriei substraturilor i se opune aceea a '**suprastraturilor**', care conferă națiunilor germanice un rol major în evoluție. Încă din secolul I, popoarele germanice trăiau la interiorul Imperiului Roman. În partea de Jos a Imperiului, germanii ocupau poziții importante în armată – unde erau recrutați ca *auxiliarii*, trupe auxiliare –, precum și în administrația romană.

Teoreticienii suprastraturilor, însă, acordă importanță mai ales popoarelor germanice care, în secolele al IV-lea și al V-lea, au invadat și au bulversat Imperiul Roman, deja slăbit la interior. Germanii s-au impus în zone largi din viitoarea Romanie:

- francii în Franța de Nord, precum și în Midi;
- ostrogoții, apoi lombarzii, în Italia;

- vizigoții în Franța Meridională și în Spania;
- vandalii în Africa de Nord, încă latinofonă.

Limbile acestora, deși dominante, nu s-au putut impune, desigur datorită numărului mic de invadatori, absenței infrastructurii administrative elaborate, precum și datorită crezurilor religioase diferite.

Vom vedea în continuare că limbile germanice nu au jucat un rol determinant în ceea ce privește geneza limbilor romanice (*cf. infra* 3.3.2).

3.2.3. Variația și regionalizarea latinei

Printre varietățile latinei, **varietatea de prestigiu**, scrisă, este cea pe care, de departe, o cunoaștem cel mai bine. Aceasta este și varietatea cel mai puțin supusă variațiilor geografice, mai ales după încheierea standardizării ei, în secolul I d.C. Marii scriitori latini proveneau din Spania (Seneca, Lucan sau Marțial), din Africa de Nord (Apuleius, Sfîntul Augustin) sau – începînd cu secolul al IV-lea – din Galia (Ausonius, Sidonius Apollinaris). Cu toate acestea, nici o urmă regională nu răzbătea în scrierile lor, nici chiar în secolele al IV-lea sau al V-lea.

Știm, însă, că latina a cunoscut **varietăți non-standard**, marcate. Mărturiile asupra unei latine familiare și populare sînt numeroase încă din secolele al II-lea d.C., cu toate acestea, fără a atinge – nici pe departe – densitatea surselor asupra varietății standard fixate (*cf.* comediile lui Plaut).

Este probabil ca variația diastratică să fi fost mai dezvoltată în latină decît cea diatopică, chiar și în formele populare ale acestei limbi. Un număr mare de fenomene fonetice și fonologice, morfologice și lexicale care caracterizează latina vorbită în epoca tîrzie – în opoziție cu latina standard – apare aproape în toate limbile romanice, ceea ce presupune o anumită omogenitate, mai puțin a latinei familiare.

N.B. Amintim cîteva caracteristici prezente, uneori de mai multe secole, în latina tîrzie vorbită și împărtășite de cele mai importante limbi romanice:

– în fonetică: dispariția cantității la nivelul vocalismului accentuat și a vocalelor finale atone (mai puțin *-a*), monoftongările (*oe* > *e*, *ae* > ɛ), sincopa (*homine-* > *om'ne* > *homme*, *hombre*), cu palatalizare: *oculu-*

> **oc'lu-* > *ueil* / *oeil*, *ojo*, *occhio*, *ochi*), asibilarea lui C(E/I) (*tsiel* / *ciel*, *cielo*, *cer*), căderea consoanelor finale - *t* / *-m*;
– în morfologie: formarea perifrastică a viitorului şi a condiţionalului, transformarea diatezei pasive şi a neutrului, reducerea claselor de declinare şi a cazurilor;
– în lexic: tendinţa spre expresivitate în mai multe domenii ale vocabularului de bază (derivarea, metaforizarea).

Or, această omogenitate nu era totală. Mai ales pentru perioada tîrzie, şi pe baza relativ unitară a latinei vorbite (familiare şi populare), trebuie să presupunem un început de **regionalizare**. Această variaţie în spaţiu, care pregătea viitoarea diferenţiere teritorială a limbilor romanice, nu a lăsat, din păcate, decît puţine urme la nivelul documentaţiei scrise: scriitorii şi gramaticienii din epoca republicană erau interesaţi mai ales de varietăţile non-standard ale Italiei (Centrale) decît de cele din Galia sau din Spania. Nu avem, aşadar, posibilitatea de a compara diferenţele spaţiale ale latinei.

Cea mai mare parte a cunoştinţelor regionale provine din inscripţii, mai ales funerare, care, totuşi, reprezintă o sursă standardizată şi fixată prin formulele sale. Pentru a relua exemplul limbilor coloniale moderne: spaniola scrisă diferă puţin în Spania, Peru şi Cuba, însă cunoaşte, precum portugheza sau franceza, o puternică diversificare diatopică la nivel vorbit, în America şi în Africa.

> N.B. Un anumit număr de fenomene pledează în direcţia regionalizării latinei. Acestea disting limbile romanice medievale şi urcă, foarte probabil, în epoca latină tîrzie. Este vorba, de exemplu, de diferite sisteme vocalice (*cf. supra* 2.1.4 nr. 1) sau de diferite tipuri de viitor perifrastic (*voleo cantare*, *cantare habeo* etc., *cf. supra* 2.2.2 nr. 4.3); *cf.* Chr. Seidl, *Les variétés du latin*, RSG art. 49; J. Herman, *Du latin aux langues romanes*, 2 vol., 1990, 2005.

Probabil că trebuie să presupunem formarea unui anumit număr de **entităţi regionale** în epoca romană, pe baza a diferiţi factori de coeziune: datele geografice, grupările etnice, migraţiile interne, interacţiunile economice sau formarea de centre culturale. Acest proces ar fi putut îngloba fenomene de contact între limbi sau intensitatea romanizării. Este vorba aici despre o fragmentare infrastructurală cu impact lingvistic destul de slab, dar care, în ciuda a orice, prefigurează evoluţiile care aveau a urma.

Capitolul 3.3

Geneza Romaniei (secolele al V-lea – al X-lea)

3.3.0. De la latină la limbile romanice

În secolul al V-lea, pe teritoriul viitoarei *Romania continua*, aproape toți oamenii utilizau latina ca limbă maternă. În secolul al X-lea, descendenții lor vorbeau idiomuri romanice a căror **diversificare regională** devenise manifestă și care se distingeau cît se poate de clar de latină, chiar de latina tîrzie vorbită. De ce și cum s-a putut schimba o limbă pînă la punctul în care să dea naștere mai multor limbi distincte?

Mai întîi, această evoluție a limbii, însoțită de formarea de noi teritorii lingvistice, răspunde unor transformări extralingvistice, cel puțin la fel de spectaculoase:

1. Evenimentul major care a determinat aceste transformări accelerate a fost **distrugerea Imperiului Roman**. Acest proces a început prin tot mai numeroase împărțiri ale Imperiului și prin tot mai virulente tulburări interne. Primele perturbări puternice au intervenit între 235 și 284. După moartea lui Theodosius (395) și a lui Stilichon (408), puterea centrală își pierduse autoritatea. Înlăturarea ultimului împărat roman, Romulus Augustulus, de către germanicul Odoacru, în 476, a pecetluit căderea Imperiului Roman de Apus.

2. Destructurarea politică a Imperiului mergea mînă în mînă cu **dezintegrarea infrastructurilor** (drumuri, administrație, școli, jurisdicții). Dispărînd acestea, coeziunea geografică a latinei s-a rupt, iar forțele centrifuge se puteau manifesta. În unele regiuni, precum în Spania sau în regatul ostrogot din Italia, vechile instituții s-au păstrat încă unul sau două secole, în altele, precum în Tunisia sau în Galia, forțele distructive s-au simțit imediat. Peste tot, însă, procesul de dezintegrare fusese declanșat.

În ceea ce privește procesul la nivel lingvistic, văzut de departe, pare foarte spectaculos, el nereprezentînd nicicum o unică schimbare. Linia evolutivă care duce de la o limbă vorbită, încă apropiată de latina scrisă, către noi limbi străbate opt sau **nouă secole**, ceea ce face inevitabile anumite transformări: un text scris în franceză, în germană, în engleză sau în arabă către 1300 sau în 1500 se diferențiază tot atît de clar de un text scris în aceste limbi, către anul 2000, şi ridică probleme de înțelegere în calea cititorului de acum.

Elementele care caracterizează viitoarele limbi romanice, în opoziție cu latina scrisă, apar în limba vorbită cel mai tîrziu începînd cu secolul I d.C., chiar în vremea în care limba scrisă îşi încheie standardizarea. Pentru a înțelege aceste transformări ale latinei, trebuie ținut seamă de opoziția dintre limba scrisă şi limba vorbită, de **diasistemul limbii**. Limba vorbită este folosită în mod continuu în timp şi în spațiu; întotdeauna, copiii îşi înțelegeau perfect bunicii, iar la o distanță de o zi de mers, oamenii nu aveau dificultăți de comunicare. În schimb, la un moment dat, analfabeții nu au mai înțeles latina scrisă, citită cu voce tare: '**comunicarea pe verticală**' (termen al lui M. Banniard, *Viva voce*, 1992) se rupsese. Opoziția dintre varietatea standard şi varietățile familiare existînd deja în secolul I d.C., decalajele interne ale limbii creşteau continuu de-a lungul timpului. Neînțelegerea latinei de către analfabeți a marcat ruptura relației dintre latina scrisă, limbă de prestigiu şi de cultură, şi limba romanică vorbită, precum şi apariția unei veritabile **diglosii**.

Acest proces depinde, totodată, de transformările **latinei scrise**. Aceasta se diferențiază treptat de latina din epoca clasică, mai ales începînd cu secolul al VI-lea şi al VII-lea. (*Thesaurus linguae latinae* (ThesLLat) îşi închide corpusul în 636 odată cu moartea lui Isidor de Sevilla, *cf. infra* 4.2.1 nr. 2). În mare parte, transformările se datorează dezintegrării instituțiilor şcolare şi, prin chiar aceasta, declinului cunoaşterii normei clasice. Prin reacție, în secolul al IX-lea, se formează mişcări de 'renaştere a latinei', care înțeleg să apropie latina scrisă şi/sau rostirea ei de (presupusa) normă clasică antică. Astfel de mişcări, însă nu fac decît să sporească distanța dintre latina scrisă (sau citită cu voce tare) şi limba vorbită. Ele au evidențiat faptul că, de acolo înainte, latina şi limbile romanice constituiau două lumi distincte.

În absența unor surse suficiente, orice interpretare asupra evoluțiilor **limbii vorbite** va rămîne mereu îndoielnică. Totuşi, este plauzibil ca într-o anumită perioadă, un anumit număr de particularități lingvistice novatoare, care existau deja ca variante libere, să se fi restructurat la nivelul unor sisteme noi. O atare transformare lingvistică accelerată a putut opera asupra a trei generații.

Epoca crucială s-ar situa între secolele al VII-lea şi al VIII-lea: M. Banniard propune secolul dintre 650 şi 750 (*cf. La délimitation temporelle entre le latin et les langues romanes*, RSG art. 51), şi am văzut că J.-P. Chambon reține data de **cca 700**, cu introducerea articolului, ca dată semnificativă (*cf. supra* 2.0 nr. 4). În ceea ce ne privește, presupunem că rațiunile ultime ale restructurărilor oralității ar putea decurge şi din slăbirea vechii norme scrise, al cărei abandon a dat frîu liber evoluțiilor nivelului vorbit.

Către anul 1000, jocurile sînt deja făcute de mai multe secole. **Idiomurile vorbite ale acestei multitudini**, deveniseră destul de diferite de latina vorbită la origine, dar şi unele față de altele – chiar dacă putem presupune că vorbitorii acestor varietăți romanice se înțelegeau reciproc. În plus, începînd cu reformele latinei de la începutul secolului al IX-lea, contemporanii aveau conştiința unui clivaj între **limba erudită**, scrisă şi vorbită în cercuri restrînse (şi utilizată în public în ocazii formale), şi o **limbă de comunicare**, maternă, cotidiană, aproape exclusiv vorbită (*cf. infra* 3.3.4 nr. 4).

3.3.1. Geografie: delimitarea viitoarelor teritorii romanice

În istoria tîrzie a Imperiului Roman, este potrivit să se distingă cele două părți ale acestuia, occidentală şi orientală. Invaziile popoarelor germanice, din secolul al V-lea şi al VI-lea, urmate curînd, în est, de sosirea slavilor (secolul al VI-lea) şi în vest de trupele arabo-berbere (secolele al VII-lea – al VIII-lea), privesc mai ales lumea **latinofonă**. Dimpotrivă, partea **elenofonă** a Imperiului îşi va conserva structurile politică, intelectuală şi culturală pînă în anul 1453. De aceea, limba greacă s-a transformat în timpul epocii bizantine şi moderne, însă limba vorbită (*dimotiki*) nu a cunoscut niciodată o diversificare, nici internă, nici teritorială, comparabilă cu aceea a latinei. Contrastul dintre Orient şi Occident, aşadar, scoate în

evidență transformările latinei sub efectul factorilor geografici, demografici, infrastructurali, politici şi socioculturali.

Am văzut că în **provinciile periferice** ale Imperiului, latina a dispărut din uz între secolele al V-lea şi al X-lea, iar vechile limbi au revenit:

- celtica în Anglia;
- basca de o parte și de alta a Pirineilor;
- germanica pe teritoriile interioare ale Germaniei;
- albaneza în provincia Iliria;
- berbera în Tunisia (curînd înlocuită de arabă, noua limbă de colonizare).

Alte teritorii sînt realmente **delatinizatre** sub efectul invaziilor, precum Belgia flamandă, Saar, Alsacia, Elveția germanică, regiunea Dunării de la izvoarele ei, sau anumite părți din Balcani. În aceste zone geografice, latina lasă puțin urme, chiar dacă cîteva enclave încă se păstrează de-a lungul acestor secole, precum în orașele tunisiene sau în anumite sate viticole din Moselle ('Moselromania').

Aşadar, latina supraviețuieşte ca limbă vorbită într-o **zonă destul de coerentă din punct de vedere geografic**. Ea cuprinde aproape toată Peninsula Iberică, cea mai importantă parte a teritoriului Galiei, precum şi Peninsula Italică şi zonele alpine (*cf. supra* 1.1.2). Singura frontieră lingvistică continentală a acestui ansamblu este situată la nord, în contact cu idiomurile germanice. Această frontieră se constituie în secolele al V-lea – al VII-lea, mai întîi pe o zonă relativ largă, care însumează numeroase insulițe lingvistice şi orăşele bilingve, apoi ca frontieră mai degrabă lineară, pînă în jur de anul 1000. Apoi, ea rămîne aproximativ neschimbată pînă la începutul secolului al XX-lea.

> N.B. Cele mai importante regiuni romanice frontaliere vor fi – conform terminologiei actuale – Valonia, Lorena romanofonă, Franche-Comté, Elveția romandă, Tessin, Graubünden, Veneția şi Friul. În Alpii orientali, limbile romanice se află în contact cu limbile slave.

Celelalte **frontiere** ale viitorului teritoriu romanic sînt constituite de coastele Atlanticului și de Mediterană. Caracterul frontalier al acestora din urmă s-a întărit ca urmare a expansiunii arabo-musulmane care s-a întins, după Hegira (622), pe largi părți ale

bazinului mediteranean şi a făcut navigaţia periculoasă pînă în secolul al X-lea.

La interiorul acestui ansamblu, supravieţuiesc cîteva **enclave lingvistice nelatine**, pînă în secolul al XX-lea, mai cu seamă basca, ale cărei limite meridionale erau mai mari decît astăzi, bretona, implantată în Bretagne din secolele al V-lea – al VI-lea, şi greaca, în anumite părţi ale Italiei de Sud (Salento, Calabria, Sicilia).

Doar viitorul domeniu românofon şi – într-o mai mică măsură – insulele (Sardinia, Corsica, Baleare, Sicilia, insulele anglo-normande) constituie ansambluri care rămîn izolate de această *Romania continua*, **unită din punct de vedere geografic** din secolul al VI-lea pînă în secolul al XV-lea.

Diferenţierea spaţială la interiorul teritoriului romanic astfel delimitat, a fost favorizată de **căderea demografică** ce a urmat dezintegrării Imperiului Roman. Trebuie să presupunem că timp de secole a existat o densitate de populaţie net inferioară celei din perioada tîrzie a Imperiului.

> *Cf.*, pentru teritoriul Franţei actuale: 12 mil. de locuitori în secolul al IV-lea, 5 mil. la sfîrşitul secolului al V-lea, 8 mil. sub Carol cel Mare, 7 mil. către anul 1000, iarăşi între 10 şi 12 mil. în secolul al XIII-lea, şi 20 mil. la începutul secolului al XVI-lea.
> În secolele al VII-lea şi al VIII-lea, întemeierea de noi cătune şi sate, bine datate graţie arheologiei şi toponimiei, atestă o anumită renaştere demografică, mai importantă în secolele al XI-lea şi al XII-lea. Aproximînd mult, putem presupune că spre anul 450 şi spre anul 1200, numărul locuitorilor şi densitatea populaţiei erau echivalente pe teritoriul latino-romanic.

Slaba concentrare a habitatului, aşadar, a jucat, pentru marile rupturi geolingvistice, un rol complementar cu slăbirea legăturilor de infrastructură şi extrema slăbire a scrierii.

Credem că factorii geografici cei mai hotărîtori pentru formarea de noi entităţi geolingvistice par a fi **lanţurile sau masivele muntoase** importante. Pirineii separă astăzi domeniile iberoromanic şi galoromanic, chiar dacă catalana, deschisă spre Mediterană, reprezintă o verigă importantă de continuitate între cele două ansambluri. În Alpi se află delimitările dintre occitană, italiana de Nord şi franco-provensală, dar şi cele dintre romanşă şi ladină. Masivul Central

intervine în frontiera dintre franceză, occitana de nord şi occitana meridională. Lanțul Apenin separă dialectele italiene central-meridionale de dialectele galo-italiene (linia La Spezia-Rimini, *cf. supra* 1.1.3). În acelaşi fel, frontiera dintre portugheză şi spaniolă este marcată la nord de zone muntoase. Impactul munților asupra frontierelor lingvistice este **foarte variat**:

- în anumite cazuri, frontierele lingvistice se întind exact de-a lungul limitelor munților (it.sept.-it.centr.), în altele, ele trec prin mijlocul masivelor (sp.-port.);
- uneori, munții nu separă două spații lingvistice, dar au dat naştere în sînul lor unui teritoriu lingvistic (romanş, ladin, aragonez, franco-provensal); Pirineii sînt astfel înconjurați şi traversați de un conglomerat de varietăți de tranziție: gascona, araneza, occitana, catalana, aragoneza;
- înălțimea munților nu este un criteriu determinant în sine: dialectele occitane şi dialectele Italiei de Nord, separate de Alpi, au particularități tipologice comune care le diferențiază de dialectele Italiei Centrale şi Meridionale, determinate de Apenini; masivul iberic separînd domeniile portughez şi spaniol, nu este prea înalt, ci larg şi, astăzi încă, puțin accesibil;
- în sfîrşit, frontierele au putut evolua în timp: separarea domeniilor oïl şi oc pare a se fi deplasat, între secolele al VIII-lea şi al IX-lea, de la Loara pînă în Masivul Central.

În fapt, munții nu sînt limite ca atare, ci mai degrabă **zone de fractură** naturală, în jurul cărora se produc, în cadrul proceselor seculare, fenomene de separație lingvistică (*cf.* şi *supra* 1.1.2 ilustrația 4).

În cazul **românei**, factorii geolingvistici sînt mai dificil de determinat. Cercetătorul se confruntă cu absența surselor medievale (primele texte nu apar decît către anul 1500) şi cu o istoriografie polemică viciată de ideologie.

În epoca romană, doar jumătatea de vest a actualei Românii era latinizată (Banat, Oltenia, Transilvania). Era vorba despre o latinizare scurtă (de la 107 la 271-272) şi mai degrabă superficială, care a fost încă şi mai slăbită de sosirea neamurilor slave, din secolul al VI-lea.

N.B. *Cf.*, pentru invaziile slave pe teritoriul actualei Românii, W. Dahmen, RSG art 66, precum şi I. Fischer, *Les substrats et leur influence sur les langues romanes: la Romania de Sud-Est*, RSG art. 53.

În schimb, o fîşie largă de la sudul Dunării fusese latinizată o vreme mai îndelungată şi cu mai multă consecvenţă (pînă în secolul al V-lea). Cu ocazia invaziilor slave, această regiune a putut primi, şi ea, fugari latinofoni de la nordul Dunării. Este probabil, aşadar, ca vechea română să se fi dezvoltat mai ales în această zonă, între secolele al VI-lea şi al X-lea (*cf.* J. Kramer, *Sprachwissenschaft und Politik. Die Theorie des Kontinuität des Rumänischen*, 1999-2000). Totuşi, aceasta nu exclude existenţa de grupuri latino- şi (mai tîrziu) românofone la nordul Dunării, chiar dacă numărul lor nu trebuie să fi fost prea important la început (*cf.* S. Dumistrăcel, *Histoire des dialectes dans la Romania: Romania de Sud-Est*, RSG art. 212).

Prin urmare, prin migraţie şi creştere demografică s-a intensificat creşterea populaţiei româneşti de pe teritoriul actualei Românii. Mai cu seamă începînd cu secolul al XII-lea, româna, prezentă mai ales în munţi, s-a întărit prin imigraţia venită de la sud şi a sfîrşit prin a se impune în raport cu slavofonii. În secolul al XVI-lea, româna ia locul slavonei ca limbă scrisă, iar mai tîrziu devine limbă naţională.

Varietăţile **sud-dunărene** ale românei nu au fost folosite niciodată decît în vorbirte, iar vorbitorii acestora s-au dispersat în Grecia (de unde grupurile aromânei şi meglenoromânei, *cf. supra* 1.1.4 nr. 12). Datorită ideologiei, statul grec a negat timp îndelungat existenţa acestor limbi aloglote, în ciuda numărului de aproximativ o jumătate de milion de vorbitori aromâni la începutul secolului al XX-lea (*cf.*, mai general, W. Dahmen, *Externe Sprachgeschichte des Rumänischen*, RSG art. 66).

Româna prezintă, aşadar, diferenţe notabile în raport cu alte limbi romanice:

– este despărţită din punct de vedere geografic de teritoriul romanic central;
– evoluează sub dominaţia Imperiului şi a Bisericii bizantine, în vreme ce, în rest, Romania este supusă Bisericii latine;
– suferă o puternică influenţă dinspre limbile slave de contact şi nu are contacte directe cu limbile germanice sau cu araba;
– actualul ei teritoriu lingvistic, rezultat al migraţiilor medievale, s-a stabilizat relativ tîrziu; aşadar româna nu este cu adevărat o limbă din *Romania continua*;
– nu dispune de izvoare medievale directe (şi, în consecinţă, nu va fi tratată în capitolul următor, 3.4).

Aceste particularităţi fac din română un contraexemplu valoros pentru mai bună înţelegere şi evaluare, prin contrast, a caracteristicilor evoluţiei în spaţiul contiguu al Romaniei centrale şi occidentale.

3.3.2. Migraţie şi contact lingvistic: 'suprastraturile' germanice şi arab

Invaziile germanice pe teritoriul viitoarei *Romania continua* (*cf. supra* 3.2.2) au făcut obiectul a numeroase studii, mai ales în anii 1930, în epoca ideologiilor pangermanice.

Cf. lucrările întemeietoare W. v. Wartburg, *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, 1936 şi E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, 1934-1936 (*cf.* şi sinteza de istoriografie lingvistică a lui Schlemmer, 1983).

Cercetătorii au presupus că organizarea regatelor germanice şi contactul cu limbile întîlnite au provocat fenomene de regionalizare şi de diferenţiere a latinei tîrzii şi au dat naştere limbilor romanice. Această teorie, însă, numită '**a suprastraturilor**', nu a rezistat examenului istoric şi lingvistic mai mult decît teoria substraturilor.

Sub aspect global, după episodul ostrogot, Italia a avut un **regat lombard** de o oarecare importanţă, Galia a văzut apariţia regatului **franc**, influent mai ales în zona sa septentrională, în Galia meridională s-a stabilit – cu totul trecător – un regat **vizigot** ('regatul de la Toulouse', către 466-507), care apoi s-a deplasat către Peninsula Iberică ('regatul de la Toledo', 507-711). Aceste **deplasări de populaţie** anunţă formarea de noi **teritorii**, deja pregătite parţial, din perioada tîrzie a Imperiului Roman. Dacă lăsăm deoparte anumite teritorii din Franţa de nord, numărul vorbitorilor germanici a rămas restrîns peste tot. Studiul la nivel de detaliu obligă la nuanţarea mai multor aspecte:

- contrar vechilor supoziţii, **burgunzii**, cu rol istoric minor, nu se află la originea spaţiului franco-provensal. Geneza franco-provensală se explică mai bine prin datele geografice şi rolul centralizator al Lyonului (*cf. infra* 3.3.3);
- densitatea populaţiei **francilor** varia semnificativ, în funcţie de regiunile viitorului teritoriu de limbă oïl. Ei erau numeroşi îndeosebi în nord-estul Franţei. Dacă teoria suprastraturilor era corectă,

aceasta ar fi trebuit să provoace o diferențiere lingvistică aparte, mult mai consistentă decît simpla variație dialectală care poate fi observată în realitate;

- regatul **lombard** comporta posesiuni între Valea Padului și Calabria; de-a lungul acestor diverse teritorii trece frontiera fundamentală dintre dialectele galo-italiene și dialectele central-meridionale (linia La Spezia-Rimini). O atare frontieră nu s-ar fi putut instaura ori menține dacă expansiunea regatului germanic ar fi avut importanța care s-a presupus a o avea.

Din punct de vedere **intern**, limbile romanice în discuție s-au îmbogățit cu noi **împrumuturi**, mai ales în cazul francezei și al italienei. FEW consacră germanismelor trei volume din douăzeci și cinci, ceea ce este mult, chiar dacă știm că autorul tezei substraturilor a avut o grijă cu totul aparte față de etimoanele germanice (*cf. supra* 2.4.5 nr. 2.2). În spaniolă, în ciuda a două secole de existență a regatului vizigot, dimpotrivă, numărul germanismelor este mic.

Pe de altă parte, am văzut că limbile germanice au marcat cu putere **antroponimia**: în secolul al X-lea, în anumite părți din teritoriul Galiei, al Iberiei și al Italiei, pînă la 90% dintre numele de persoană sînt de origine germanică. O atare frecvență se explică nu printr-o influență lingvistică pregnantă, ci prin voința de a imita numele proprii purtate de către grupul conducător (*cf. supra* 2.4.6 nr. 2).

Dimpotrivă, în domeniile fonetic, morfologic și sintactic, impactul limbilor germanice este aproape **inexistent** (*cf.* Tagliavini, 1982, § 54; J. Felixberger, *Sub-, Ad- und Superstrate und ihre Wirkung auf die romanischen Sprachen: Galloromania*, RSG art. 55).

Dacă popoarele germanice au avut o influență reală asupra destinului popoarelor romanice, totuși, aceste limbi de suprastrat nu au transformat în profunzime varietățile romanice *in statu nascendi*.

N.B. Fenomenul 'suprastraturilor' germanice poate fi comparat cu relația care s-a instaurat în Africa de Nord între franceză, pe de o parte, și arabă și berberă, pe de altă parte. O invazie militară a dus la o dominație aloglotă; precum în cazul limbilor germanice medievale, impactul francezei nu a fost destul de intens și de durabil încît să facă să dispară limbile autohtone, ori să le restructureze. Cel mult, acestea au făcut un anumit număr de împrumuturi lexicale.

Cucerirea arabo-berberă a Peninsulei Iberice se petrece puțin mai tîrziu, dar încă în perioada teritorializării latinei tîrzii vorbite. Ea se situează în contextul mai larg al expansiunii arabo-musulmane. În mod spectaculos, între anii 711 şi 780, arabii spulberă regatul vizigot de Toledo şi îşi stabilesc dominația aproape asupra întregii Peninsule Iberice (*Al-Andalus*). Doar fîşia septentrională, destul de muntoasă, a rămas sub autoritatea suveranilor catolici.

Cucerirea musulmană a avut o importanță capitală în istoria Peninsulei Iberice, în primul rînd datorită multiplelor schimburi culturale şi lingvistice dintre arabi şi iberoromanici, pe care le va genera de-a lungul mai multor secole. Din punct de vedere lingvistic intern, în Peninsula Iberică, araba a jucat rolul unui '**suprastrat**'. Precum în cazul cuceririlor germanice, însă, invazia musulmană nu va modifica în profunzime limbile de contact protoromane sau romanice. Araba va lăsa urme în lexic şi în toponimie, dar, de exemplu, nu în antroponimie (*cf. supra* 2.4.5 nr. 2.3; 2.4.6 nr. 3). Berbera, limbă cu prestigiu scăzut la invadatorii care, totuşi, în mare parte erau berberi, nu a avut nici o influență.

Cele mai importante efecte lingvistice ale acestui episod rezidă în consecințele ulterioare ale ***reconquistei***. Aceasta a impus varietățile septentrionale pe întreg teritoriul peninsulei, continuitatea graiurilor locale ieşite din latina tîrzie fiind distrusă de această mişcare de expansiune (*cf. infra* 3.4.1 nr. 1).

3.3.3. Factori politici şi infrastructură

Invadatorii germanici, arabi şi slavi şi-au pus amprenta pe teritoriul romanic, nu prin limbile lor, ci prin limitele teritoriilor lor de influență, prin organizarea politică şi prin structurile lor materiale şi intelectuale. Într-o primă perioadă, invaziile **au distrus** aproape toți factorii de **coeziune geografică** din Imperiul occidental: raportarea la un centru politico-administrativ, sistemul de infrastructură care permitea călătoriile şi schimburile comerciale de-a lungul provinciilor, structurile de formare a elitelor care făceau apel la un unic model lingvistic.

Tutuşi, în această dezintegrare generalizată au subzistat cîțiva **factori de continuitate**, mai ales prin habitatul rural şi urban, dar şi prin resturile – din diferite regiuni – ale unui patriciat urban (elita), prin păstrarea anumitor căi de comunicație, precum şi prin

continuitatea şi dezvoltarea unei reţele monastice care păstra o cultură minimală a scrisului latin. În sfîrşit, la acestea se adaugă forţa influenţelor crescînde ale unei organizaţii ecleziastice ierarhizate, care acoperă treptat întregul teritoriu romanic occidental şi intervine la toate nivelele (abaţii, parohii rurale, episcopii, mitropolii).

Diferitele rămăşiţe supravieţuitoare ale unui ansamblu strălucitor, alături de noile regimuri politice şi de Biserica aflată în plin avînt, au contribuit împreună la formarea de noi entităţi lingvistice regionale. Intervenţiile factorilor **politici** în teritorializarea limbilor romanice au fost foarte diferite:

- delimitarea teritorială a varietăţilor romanice din **Peninsula Iberică** a fost modelată de cucerirea arabă şi de *reconquista* creştină (*cf. supra* şi *infra*);
- proximitatea lingvistică a catalanei şi a occitanei a fost, în mod indubitabil, favorizată de apartenenţa **Cataloniei** la Imperiul Carolingian ('Marca catalană'), proximitate care, pe de altă parte, explică poziţia aparte a catalanei în Peninsula Iberică (*cf. supra* 1.1.4 nr. 9);
- o 'ruptură lingvistică' la limitele septentrionale ale **Apeninilor** a fost împiedicată, probabil, de extinderea regatelor lombarde de o parte şi de alta a acestei frontiere naturale (*cf. supra* 3.3.1); în caz contrar, aceasta ar fi putut duce la formarea a două limbi scrise, diferite, precum în cazul francezei şi al occitanei.
- în cadrul formării domeniului **franco-provensal**, importantul oraş Lyon a jucat, probabil, rolul unui pol de atracţie.

Dacă factorii politici pot determina teritorializarea lingvistică, sînt mai dificil de decelat eventualele relaţii dintre aceste date externe şi evoluţiile interne ale limbii. Sub acest aspect, limba oïl constituie un exemplu izolat, ea particularizîndu-se, în rîndul limbilor romanice, printr-o evoluţie fonetică dezvoltată în mod aparte şi precoce (*cf. supra* 2.1.4). Viteza cu care limba vorbită de pe teritoriul Galiei septentrionale s-a diferenţiat de latina scrisă – cel puţin în domeniul fonetic – a putut fi favorizată de dezvoltarea de **reţele de infrastructură**, merovingiene şi carolingiene, mai dese decît în alte părţi. Relativa uşurinţă a circulaţiei a putut facilita şi accelera aceste schimbări.

Această interpretare rămîne ipotetică, dar dacă s-ar confirma ne-am afla în faţa a două **fenomene complementare**: o densitate scăzută a populaţiei, care ar facilita (printr-o relativă lipsă a comunicării) rupturile lingvistice în anumite locuri strategice, şi o relativă coeziune de infrastructură, care ar creşte dinamicile de transformare pe un teritoriu dat.

Perioada care se întinde între secolele al VI-lea şi al IX-lea se caracterizează printr-o relativă stabilitate a populaţiilor în spaţiu. Ţăranii sînt legaţi de pămîntul lor şi cea mai mare parte a schimburilor se face pe distanţe scurte. Această stare de lucruri contribuie la o relativă **stabilitate** în spaţiu şi în ceea ce priveşte noile evoluţii lingvistice.

Ruptura în comunicarea la distanţă trebuie să fi favorizat deopotrivă şi dezvoltarea **imediatului** lingvistic, avînd un limbaj mai expresiv, caracteristic idiomurilor romanice în curs de apariţie (sufixări diminutivale frecvente, tipuri morfo-sintactice cu semantism explicit, o posibilă accelerare a schimbării lingvistice; *cf. supra*, subcapitolele respective din partea a doua).

3.3.4. Cultura scrisului şi reflecţia lingvistică

Interpretările noastre asupra evoluţiilor lingvistice ale acestei perioade se întemeiază pe surse mai puţin consistente şi mai puţin fiabile decît cele ale altor perioade. Cultura scrisă precum şi reflecţia (meta-)lingvistică ocupă un spaţiu mult mai restrîns în societatea secolului al VIII-lea decît cele din secolul I sau din secolul al XIV-lea. **Raritatea surselor** obligă la un studiu atent al elementelor care indică existenţa şi forma noilor idiomuri romanice.

Trebuie avute în vedere patru ansambluri de date:

1. **Scrierea romanică** propriu-zisă, care procură informaţii directe asupra evoluţiilor interne ale limbii. Ea demonstrează dobîndirea unei conştiinţe asupra existenţei limbilor romanice şi asupra diferenţierii lor în raport cu latina.
2. Elementele **pre-textuale romanice** în context **latin**, care reflectă inovaţiile (grafii novatoare, lexeme noi, nume de locuri şi de persoane).
3. Nivelurile scrierii: latina normativă, latina rustică şi vernaculară (*cf.* reformele ortografiei şi pronunţiei).

4. Mărturiile **metalingvistice** asupra conştiinţei diglosiei (oral-scris, romanic-latin) şi a invarianţei diasistemice a scrierii.

1. Scrierea romanică

Între secolele al VIII-lea şi al X-lea apar primele mărturii asupra unei scrieri care nu mai putea fi calificată drept latină. Este vorba despre două tipuri de mărturii: (1) elemente romanice fragmentare, inserate într-un context latin scris (*cf. infra* nr. 2) şi (2) **microcontexte** sau pasaje textuale mai degrabă scurte. Acestea din urmă prezintă caracteristicile interne ale limbii vernaculare, dar ele decurg încă şi mai bine din contextul lor latin şi au putut fi identificate de multă vreme.

În general, microtextele romanice răspund la situaţii de comunicare de tip oral. În ciuda numărului lor restrîns, a scurtimii lor şi a dificultăţilor de interpretare care le sînt inerente, aceste mărturii au convins istoricii limbii, mai mult decît alţi indicatori, de existenţa, în această perioadă, a unor veritabile idiomuri. Înaintea anului 1000 apar în scris forme vechi ale francezei, italienei, occitanei, spaniolei şi chiar ale romanşei (*cf. infra* nr. 3). Apariţia de astfel de documente este socotită ca un *terminus ante quem* sigur, pentru trecerea latinei către limbile romanice.

Pentru franceză şi italiană, avem vreo zece surse originale, datate între **750 şi 950**:

- a doua jumătate a secolului al VIII-lea (către 751-768): **Parodie de la 'Loi salique'**, care conţine, pe fond latin, lexeme şi expresii romanice (it.): *et ipsa cuppa, frangant la tota, ad ipso botiliario frangant lo cabo* [...].
- către 760-780: **Indovinello veronese** (it.), puternic latinizant la nivelul grafiilor, dar romanizat la nivelul lexemelor: *separeba boves, alba pratalia araba ↺ albo versorio teneba ↺ negro semen seminaba*, "îndepărtez degetele (*boves* fiind o metaforă, în lumea din *scriptorium*, pentru a desemna degetele) pentru a ţine pana (= *versorio*, metaforic, pentru a trasa pe foaia albă (= *alba pratalia araba*, a lucra cîmpul) cerneala neagră (= *negro semen seminaba*, a semăna semînţele)", *cf.* G. Hilty, *Das* Indovinello veronese *ist kein Rätsel*, 2001.

- secolul al VIII-lea (către 748-789): formula de **binecuvîntare** (fr.) *Tu lo(s) iuva* "Tu (= Dumnezeu) îl vei ajuta" în *Laudes regiae* de la Soissons, pentru restul scrierilor în latină (verbul este rar în galoromanică şi ține de lexemele caracteristice doar primei epoci romanice; *cf.* FEW 5, 92a).
- secolele al VIII-lea – al IX-lea: **Glosele de la Kassel**, cu foarte puternice interferențe latino-romanice (fr.); *cf. infra* 3.4.3 nr. 4.
- mijlocul secolului al IX-lea: **Graffito** *della catacomba di Commodilla* (it.): *non dicere ille se-crita a bboce*, "nu spuneți aceste lucruri secrete cu voce tare".
- [842], redacție, poate, din a doua jumătate a secolului al IX-lea: **Serments de Strasbourg**, în ciuda transmiterii lor tîrzii, într-un manuscris de la sfîrşitul secolului al X-lea, în mod obişnuit, ele sînt citate ca cel mai vechi text francez şi ca cel mai vechi text romanic: *Pro deo amur et pro christian poblo et nostro salvament, dist di in avant, in quant Deus savir et podir me dunat, si salvarai eo cist meon fradre Karlo* [...].
- sfîrşitul secolului al IX-lea: **Secvența Sfintei Eulalia** (fr.) primul text francez (şi romanic) 'adevărat' dintr-un manuscris anterior anului 900: *Buonna pulcella fut Eulalia / Bel auret corps, bellezour anima* [...] (*cf. infra* 4.1.3 nr. 3.2, facsimilul).
- prima jumătate a secolului al X-lea: **Jurămîntul de la Valenciennes** (**Sermon sur Jonas**)(fr.); *cf. infra* nr. 4.
- prima jumătate a secolului al X-lea: **Glosarul de la Monza** (it.): glosar greco-'roman' cu 66 de vocabule; formele 'romanice' aparțin uneori latinei, alteori italienei.

În a doua jumătate a secolului al X-lea, apar primele mărturii din alte limbi romanice:

- **occitană**: cereri de vindecare în *Breviarium Alarici*, *Passion d'Augsburg* şi *Alba bilingua*;
- **spaniolă**: *Nodicia de kesos*, *kharjas*, poezii spaniole scrise cu caractere arabe sau ebraice, eventual *Glossae Aemilianenses* şi *Silenses*, care, totuşi, ar putea fi mai recente cu un secol;
- **romanşă**: '*încercarea de la Würzburg*'.

Alte (micro-)texte îmbogățesc franceza şi italiana (cam cincizeci de texte pentru italiană, după L. Petrucci, *Il problema della Origini e i più antichi testi italiani*, 1994, p. 47; *cf. infra* 3.4.3, nr. 1).

Dacă adăugăm la secolul al XI-lea primele surse catalane şi sarde, şapte dintre viitoarele mari limbi romanice sînt, aşadar, reprezentate încă din această perioadă. Pentru galego-portugheză (idiom încă unit, *cf. supra* 1.1.4 nr. 10 şi urm.), situaţia arhivistică este complicată şi încă ar putea păstra cîteva surprize; în ceea ce priveşte româna, ea rămîne în umbra slavonei.

N.B. Microtextele şi textele vechi sînt inventariate în *Inventaire systématique des premiers documents des langues romanes*, 5 vol., ed. B. Frank şi J. Hartmann, Tübingen, 1997, care exclude textele transmise prin copii ulterioare. Această lucrare are la bază o solidă tradiţie de studii pe care, totuşi, nu o redă cu precizia necesară; în ciuda unei structurări aparent clare, în funcţie de genul textual, lucrarea este o referinţă care trebuie utilizată cu prudenţă; *cf.* darea de seamă a lui F. Veilliard, CCM, 2000.

Aceste prime mărturii sînt începutul unei veritabile **culturi a scrierii romanice**. În cea mai mare parte a lor, ele sînt inserate în texte latineşti sau provin chiar din glose ori din liste brute. Funcţiunea lor pragmatică este marcată adesea, precum în jurăminte mai ales, şi ele corespund totodată unei concepţii orale precum rebusul, grafitti-ul sau chiar listele (*cf.* P. Koch, *Pour une typologie conceptionnelle et médiale des plus anciens documents [...] des langues romanes*, 1993). În sfîrşit, mărturiile cu caracter religios se evidenţiază prin frecvenţă şi dezvăluie o evidentă finalitate pedagogică.

Din punct de vedere intern, aceste documente lingvistice sînt **dificil de localizat** cu precizie: unele dintre ele au trăsături regionale mai marcate (precum *Ghicitoare veroneză*, din venețiană, *Glosarul de la Monza*, din Lombardia/Emilia, *Patima de la Augsburg*, din sud-vestul Franţei); altele sînt mai neutre (precum *Secvenţa Sfintei Eulalia*, *Jurămîntul de la Valenciennes* sau – mai mult încă – *Jurămintele de la Strasbourg*).

Relativa neutralitate diatopică a acestor surse se explică, firesc, mai puţin printr-o diferenţiere dialectală încă slabă a idiomurilor romanice, decît prin caracteristicile scrierii: prin definiţie, aceasta caută distanţa lingvistică, chiar dacă este vorba despre a reproduce oralitatea. Aşadar, în ciuda importanţei elementelor orale sau de imediat lingvistic, notarea în scris a oralităţii romanice nu traduce un fenomen de spontaneitate lingvistică. Dimpotrivă, scribii deschid

calea unei culturi tradiționale a scrisului, producînd deja un **limbaj neutralizat** şi semi-artificial.

Dacă cele mai vechi mărturii din limbile romanice sînt de o importanță capitală pentru a marca trecerea în scris a acestora, totuşi, aceste surse nu reprezintă decît un episod mărginit al unei transformări aproape milenare. Textele, mult mai numeroase, dintre secolele al XII-lea – al XV-lea, vor mai aduce cu sine transformări şi inovații esențiale. Trebuie nuanțat, aşadar, locul privilegiat acordat celor mai vechi texte romanice în canonul pedagogic al lingvisticii începînd cu Tagliavini, 1949 şi predecesorii săi (mai ales Savj-Lopez, *Le Origini neolatine*, 1920, folosit ca bază pentru lucrarea omonimă a lui Tagliavini).

2. Elementele pre-textuale romanice în context latin

Scrierile latine sînt primele care aduc mărturii asupra idiomurilor romanice înaintea notării acestora în scris. De la începutul secolului al IX-lea, latina conține numeroase elemente romanice sub formă fragmentară (*cf.* H. Carles, *L'émergence de l'occitan pré-textuel*, 2011). Acestea pot rămîne infra-lexematice (prin grafii care indică schimbări fonetice romanice), totodată, însă, pot atinge nivelul lexical (printre altele, prin introducerea de lexeme care nu sînt atestate în latina antică) sau chiar pe cel sintagmatic (reflectînd schimbări morfosintactice sau lexicale ale varietăților vorbite; *cf.* J. Herman, *Du latin aux langues romanes*, I, 1990, şi II, 2005).

N.B. Există mai multe lucrări care inventariază documentele latine din Antichitatea tîrzie şi din Evului Mediu timpuriu:

- Pentru perioada veche, colecția epigrafică *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL, 1863-) este indispensabil (el cuprinde inscripții pînă în secolul al VII-lea).
- Colecția *Chartae Latinae Antiquiores* (CLA, 1954-1998) reuneşte toate hărțile latine originale anterioare anului 800, oferind transcrieri diplomatice şi facsimile ale tuturor documentelor (*cf. infra* 4.1.3 nr. 3.1); cu toate acestea, elementele vernaculare rămîn aproape inexistente în această epocă.
- Pentru Evul Mediu există vechea colecție *Patrologia latina* (J.P. Migne, 1879-1890), ale cărei slăbiciuni filologice, din păcate, nu garantează o analiză fiabilă a elementelor romanice fragmentare.

- Cele mai utile colecții privesc epoca de după anul 800, începînd cu corpusurile electronice bazate pe transcrierea de hărți originale:
  – *Corpus des chartes originales antérieures à 1121 conservées en France (cf.* C. Giraud *et alii*, 2010; M. Courtois și M.-J. Gasse-Granjean, 2001; B.-M. Tock, *Scribes, souscripteurs et témoins dans les actes privés en France*, 2005, p. 17-55);
  – *Thesaurus Diplomaticus*, colecție integrală de documente latine privitoare la Belgia și anterioare anului 1200 (ThesDipl, accesibil pe cd-rom);
  – *Corpus documentale latinum Cataluniae* (CODOLCAT, 2008).
- Pe de altă parte, există serii importante de catagrafii, conservate în copii tîrzii (secolele al XVI-lea – al XVII-lea), dar utilizabile, cu precauțiunile necesare, pentru analize lingvistice (*cf. infra* 4.1.2 nr. 6; 4.1.3 nr. 3.3).

Elementele romanice fragmentare se concentrează mai ales la nivelul **toponimelor** și al numelor de persoană. Contrar substantivelor comune, cele proprii conservă adesea, într-un context latin scris, elementele formei lor orale. Probabil că aceasta se datorează atît nevoilor de identificare și de autenticitate, cît și dificultății de a (re)latiniza anumite substantive. Formele toponimice mărturisesc asupra celor mai multe evoluții fonetice, precum și a numeroase schimbări lexicale și derivative, deoarece, adesea, substantivele proprii sînt derivate ale lexemelor uzuale (de exemplu, *Legros*, *Cornu*, *Grassi*; *cf. supra* 2.4.6).

Astfel de mărturii onomastice, încă mult prea puțin exploatate în cercetări, arată atît creșterea ponderii noilor varietăți, cît și **conștiința subiacentă a diglosiei**: în absența unui model latin imediat, scribii alegeau, după caz, să traducă numele romanice în latină, să le transcrie ca atare sau să creeze forme mixte.

3. Latina normată, latina rustică și vernaculară

Latina scrisă a acestei epoci nu era unitară. Anumite texte rămîn relativ apropiate de modelele Antichității clasice, altele urmează mai mult evoluțiile fonetice, morfologice și lexicale de la nivel oral. Dezintegrarea modelului clasic, în epoca merovingiană, a provocat, în secolul al IX-lea, o reformă importantă a scrisului latin, cunoscută sub numele de '**Renaștere carolingiană**'. Această reformă viza resta-

bilirea şi întărirea latinei clasice, folositoare pentru gestionarea Imperiului.

În paralel cu restabilirea normei clasice, **Renaşterea carolingiană** a introdus elemente vernaculare fragmentare (*cf. supra* nr. 2) şi a intensificat utilizarea unei latine scrise mai romanizate, ***scripta latina rustica*** (*cf.* F. Sabatini, *Dalla 'scripta latina rustica' alle 'scriptae' romanze*, 1968). De altfel, *scripta latina rustica* nu apărea niciodată sub forma textelor complete, ci inserată, precum elementele vernaculare, într-un context normativ. Adesea, cele trei nivele de limbă apar întrepătrunse.

> Un exemplu: propoziţia *Et de istos missales que hic sunt scripti, abet Bego episcopus misal*. (984-1010, *Breve de libros*, Clermont-Ferrand) indică:
> – un fenomen fonetic occitan (căderea lui *h-* în *abet*;
> – inserţia unui cuvînt pe deplin occitan (*misal*);
> – cazul oblic 'sincretic' (prin fuzionarea mai multor cazuri, cu excepţia nominativului) în *istos missales* după prepoziţia *de* şi în numele de persoană *Bego* (latina rustică);
> – o ordine a constituenţilor aproape romanică ("şi cărţi de rugăciuni care sînt numite aici [...]";
> – alături de forme normate (*et*, *de*, *hic sunt scripti*, *episcopus*).
> *Cf.* comentariul lui J.-P. Chambon, *L'identité langagière des élites cultivées d'Arvernie*, 1998 (secvenţa citată se găseşte la p. 404).

Latina rustică cunoaşte acelaşi uz ca şi idiomurile romanice, mai ales la nivelul listelor. Această varietate denotă, ca şi în cazul aspectului vernacular pre-textual, un anumit grad de oralitate sau de **acţiune pragmatică**. Scribii mînuiau conştient trei tipuri de limbă scrisă, corespunzînd la trei tipuri diferite de elaborare lingvistică: latina standard sau 'normată', latina rustică şi romanica.

Revenirea la latina clasică implica, totodată, o **reformă a rostirii**. În Evul Mediu, precum în Antichitate, orice text era citit cu voce tare, chiar şi lecturile private. Rostirea latinei devenise cu totul delicată cu prilejul lecturilor în faţa unui public analfabet. În principiu, era uşor de adaptat fonetismul, chiar şi morfosintaxa unui text latin, la formele unei limbi romanice vorbite. Aşadar, o reformă a rostirii ar fi crescut decalajul dintre latina scrisă şi romanica vorbită. Dacă, în secolele al VI-lea şi al VII-lea, textele 'romanizate' la nivel oral puteau

fi înțelese de către un public larg (*cf.* noțiunea 'comunicare verticală', menționată *supra* 3.3.0), nu la fel era în cazul latinei restabilite după norma clasică și citită cu o rostire refăcută.

Formele și uzurile latinei precum și densitatea din scrierea ei diverg în funcție de **regiunile Romaniei**. În general, se presupune că, grație numeroaselor școli monastice, tradițiile latinei, atît a celei întoarse spre stadiul antic, cît și a celei 'rustice', sînt cel mai bine stăpînite în Italia. Decalajul față de teritoriul galoroman, însă, nu putea fi fundamental, mai ales după reforma carolingiană.

Dimpotrivă, Peninsula Iberică, încă aflată, aproape în totalitate în secolele al IX-lea și al X-lea, sub dominația musulmană, apare ca fiind în urmă. În această perioadă, latina iberică se înscrie în mod esențial într-o tradiție 'rustică'. Scrierea iberică va evolua abia odată cu expansiunea geopolitică a regatelor creștine și odată cu sosirea, către sfîrșitul secolului al XI-lea, de călugări clunesieni, din Galoromania. Reforma latinei apare într-un moment în care opoziția dintre această limbă și varietățile romanice devenise încă mai evidentă decît două secole mai devreme, la nord de Pirinei. Tradiția latină 'rustică', care nu-și mai avea rațiunea de a exista, a sfîrșit prin a se topi în noua tradiție a scrierii romanice.

4. Mărturiile metalingvistice

Încă din perioada carolingiană există un anumit număr de mărturii metalingvistice asupra opoziției dintre limba latină scrisă și o limbă orală divergentă (**diglosie**). Uneori, este amintită chiar și opoziția dintre cele două varietăți ale scrisului latin.

Cea mai veche mărturie – și cea mai cunoscută – este ansamblul de dispoziții de la **Conciliul din Tours** (813). Acestea recomandau pentru jurăminte ([*h*]*omelia*) utilizarea *rustica Romana lingua*, termen care, în acest context, trebuie interpretat ca "limbă romanică" (adică franceză; *cf.* J. Kramer, *Die Sprachbezeichungen* Latinus und *Romanus*, 1998, p. 36 și urm.; 50,; 52; 163):

> *Visum est unanimitati nostrae [...] ut [...] omehias quisque aperte transferre studeat in rusticam Romanam linguam aut Thiotiscam, quo facilius cuncti possint intellegere quae dicuntur*.
>
> "Am socotit în mod unanim că oricine trebuie să se străduiască să traducă jurămintele în mod deschis, în limba romană sau germană,

pentru ca toți să poată înțelege mai ușor ceea ce s-a spus" (MGH, Concilia, 2, Cons. aevi kar., c. 17).

Este neîndoielnic că această dispoziție a fost aplicată deoarece, printre cele mai vechi documente romanice, jurămintele apar foarte devreme, cel mai vechi exemplu păstrat fiind fragmentul bilingv de la Valenciennes, datînd din secolul al X-lea (*cf. supra* nr. 1).

Conştiința lingvistică se leagă de utilizarea varietăților în discuție şi chiar de evoluția internă a acestora. O reformă precum Renaşterea carolingiană presupune o conştiință a triglosiei între o latină scrisă 'rustică', o latină scrisă antică şi un grai romanic.

În acelaşi timp, punerea în act a unei asemenea reforme a adîncit încă şi mai mult decalajul dintre latină şi romanică şi a întărit conştiința existenței acestuia. Totodată, ea a pregătit terenul pentru notarea în scris a limbilor romanice, de-a lungul elaborării grafematice a vernacularei fragmentare (*cf.* şi H. Carles, 2011).

3.3.5. Concluzie: trecerea latinei la limbile romanice

Trecerea latinei la limbile romanice este un proces de transformare a unei limbi esențialmente orale, dar însoțit de păstrarea unei scrieri conservatoare. Această combinație explică dificultățile de datare a transformărilor interne ale limbii şi plasarea lor în spațiu. Adesea, nu dispunem decît de indicii pentru a determina natura şi intervalul de timp al unei schimbări lingvistice.

Pentru a avea acces la transformările interne ale limbii din această perioadă, metodele **reconstrucției** (fonetică, morfosintactică şi lexicală) pot fi combinate cu studiul **mărturiilor scrise** imediate. În felul acesta, distribuția geografică a lexemelor în limbile şi în dialectele romanice medievale sau moderne permite extrapolări istorice pertinente. În acelaşi fel, cronologia relativă în fonetică şi împrumuturile dintre limbile germanice şi romanice ne furnizează indicii asupra anumitor evoluții (de exemplu, M. Pfister, *Zur Chronologie der Palatalisierungserscheinungen*, 1987).

Conform cunoaşterii din stadiul actual al cercetărilor, o anumită aglomerare a transformărilor interne pare a fi situată între secolele al VI-lea şi al VIII-lea, poate în jurul anilor **650-750**, chiar dacă

evoluțiile încep mai înainte şi nu toate se încheie la sfîrşitul secolului al VIII-lea.

N.B. Emanciparea de latină nu s-a produs în acelaşi fel şi în acelaşi moment în diferitele regiuni ale Romaniei, franceza fiind limba cea mai evoluată din punct de vedere fonetic, italiana (meridională) fiind limba cea mai conservatoare. Cu toate acestea, ideea, evocată uneori, că limbile romanice s-au desprins din latină în momente diferite, nu corespunde unui model evolutiv coerent (*cf.* J.-P. Chambon şi Y. Greub, *Note sur l'age du (proto)gascon*, 2002). Cel mult, ne putem gîndi la epocile în care comunicarea pe verticală, între o elită latinofonă şi populațiile romanofone, era ruptă (*cf.* M. Banniard, 1992).

Evoluția teritorială a limbii este paralelă cu evoluția sa în timp. După dezintegrarea structurilor Imperiului Roman, marele teritoriu latinofon şi-a pierdut coeziunea lingvistică, iar formarea de entități mai reduse devenea inevitabilă. Este imposibil de descifrat cu precizie şi în detaliu interacțiunea dintre diferiții factori externi, geografie, structurile politice şi religioase, factorii infrastructurii. Este limpede însă că, între secolele al V-lea şi al VIII-lea, acțiunea lor conjugată a acestor factori a creat noi **rețele infrastructurale**, care prefigurau **teritorializarea** varietăților romanice.

Într-un mod foarte schematic, putem considera că odată cu anul 1000 se încheie prima mare epocă a Romaniei, epocă caracterizată de trecerea latinei vorbite la limbile romanice şi de dobîndirea conştiinței diglosiei care decurgea de aici.

A doua mare epocă se deschide acum prin **notarea în scris** şi prin **standardizarea** limbilor romanice, care se substituie treptat latinei scrise. Dacă primul mileniu de istorie lingvistică a Romaniei se plasează sub auspiciile oralității, cel de-al doilea marchează elaborarea scrierii – şi a multiplelor interacțiuni dintre cele două modalități ale limbajului.

Capitolul 3.4

Romania în Evul Mediu timpuriu
(secolele al XI-lea – al XV-lea)

3.4.1. Spațiu și migrații

Spațiul Romaniei medievale rămîne aproape în întregime circumscris **Europei**. Frontierele teritoriului romanic sînt relativ stabile, precum marile diviziuni geolingvistice interne. Chiar zonele dialectale ale celor trei ansambluri ale Ibero-, Galo- și Italoromaniei deja corespund aproape cu zonele din secolul al XIX-lea (*cf. supra* 1.2.2 nr. 1).

Antropogeografia (relația dintre spații și oameni) intervine în geolingvistica romanică medievală în trei modalități: (1) prin marile migrații sau colonizări ale *reconquistei*, prin popularea *Dacoromaniei* (teritoriul actual al României) și prin cucerirea normandă a Angliei, (2) printr-o serie de migrații sau colonizări mai episodice și (3) prin jocul dintre stabilitatea populației și fluctuațiile de la interiorul teritoriilor lingvistice constituite.

1. Marile migrații și colonizări

Reconquista iberică durează, în esență, din secolul al XI-lea pînă la mijlocul secolului al XIII-lea, încheindu-se în anul 1492. Ea urmează cuceririi musulmane a trei pătrimi din Peninsula Iberică (*cf. supra* 3.3.2). Printr-o mișcare de expansiune în doi timpi, trupele catolice au invadat peninsula arabizată, pentru a ajunge, mai întîi, la Tajo (către 1100), apoi la Guadalquivir și la Atlantic (către 1250). Doar regatul Granadei (corespunzînd părții de est a actualei Andaluzii) a rămas musulman pînă la 1492 (*cf. supra* 1.1.4 nr. 8.4, ilustrația 7).

Ca urmare a acestei expansiuni, diferitele idiomuri romanice care se întindeau de la vestul la estul și la nordul Peninsulei au fost

purtate către sud. În felul acesta, limba Galiției a dat naştere celei a teritoriului portughez modern, iar cea din Catalonia occidentală a fost modelul Valenciei. Dimpotrivă, expansiunea către sud a leonezei şi a aragonezei a fost rapid stopată de castiliană, care a sfîrşit prin a domina întreaga fîşie centrală a Peninsulei, de la nord la sud.

Reconquista a gonit nu doar araba şi berbera de pe teritoriul musulman, dar a eradicat şi varietatea romanică vorbită de numeroşii creştini care locuiau sub dominația arabă. Aceste limbi în curs de constituire, *mozaraba* (după numele dat vorbitorilor ei, *mozarabii* < ar. *must'arab* "arabizați", adică oameni aflați sub guvernămînt arab), relativ puțin cunoscută prin izvoare, avea caracteristici proprii. În virtutea proximității sale lingvistice de idiomurile cuceritorilor creştini, ea sfîrşi prin a se contopi cu ele.

În fapt, toate varietățile iberoromanice de expansiune au jucat rolul **limbilor de colonizare**, precum latina, în vremea ei. Datorită amestecului consistent al populațiilor, variația diatopică de aici este semnificativ mai puțin dezvoltată decît în zonele cu populație stabilă, contactul dintre idiomurile migranților de diferite origini provocînd, în fapt, fenomene de amalgam lingvistic.

În felul acesta, variația dialectală din zona septentrională a Peninsulei este asemănătoare cu cea din Italo- sau Galoromania, în vreme ce variația regională din centrul şi sudul Peninsulei rămîne limitat şi priveşte mai ales nivelul fonetic, mai puțin pe cel lexical. În acelaşi fel, la sud de Burgos, se întîlnesc, aproape exclusiv, 'dialecte secundare' (*cf. supra* 1.1.4 nr. 8.4 şi 1.2.2 nr. 2) sau '**varietăți de expansiune**'. Acestea deja dețin anumite caracteristici ale limbilor elaborate, apărute prin neutralizări fonologice, morfologice şi lexicale.

Din acest motiv, geneza limbilor standard portugheză şi spaniolă, de la începutul epocii moderne, se va face în condiții diferite de cele ale italienei şi francezei, la al căror nivel opoziția internă dintre dialecte şi limbile standard era mult mai evidentă.

Acest fenomen geolingvistic îşi găseşte un echivalent în **spațiul românesc**. Putem presupune că populația pastorală românofonă, stabilită la sudul Dunării, a început încă din secolul al X-lea să-şi lărgească aria de transhumanță (*cf. supra* 3.3.1). În peninsula relativ slab populată a Balcanilor, aceste migrații au atins munții greceşti, la sud, Istria, la vest, şi, către nord, actuala Românie, pe atunci aflată

sub dominație slavă. Este probabil ca idiomul românesc să se fi răspîndit astfel pe actualul teritoriu românofon, conform unui proces ce a durat întregul Ev Mediu. Această pătrundere trebuie să fi început în zonele muntoase, în care, probabil, au fost asimilate alte grupe românofone, rămase la nordul Dunării după căderea Imperiului Roman, pentru ca apoi să ajungă la cîmpiile mai fertile, la populația slavă mai puțin numeroasă.

Din aceleași motive de migrație și de asimilare reciprocă, variația diatopică a românei este tot atît de puțin dezvoltată ca și aceea a dialectelor secundare iberice.

Cucerirea Angliei de către normanzi, întreprinsă într-un mod incisiv de Wilhelm Cuceritorul, constituie a treia migrație importantă a Evului Mediu romanic. Astfel, **franceza** devine, în Anglia, o limbă scrisă de prestigiu, alături de latină și va rămîne astfel întregul Ev Mediu. Regii Angliei de ascendență franceză, Plantageneții (printre care Richard Inimă de Leu și mama sa Eleonora de Aquitania), au domnit deopotrivă asupra unor întinse părți de pe continent, mai ales în Gasconia. Puterea lor continentală se încheie odată cu Războiul de o sută de ani (1337-1453), care a anunțat sfîrșitul utilizării francezei de către clasele engleze conducătoare. În anumite contexte, aceasta s-a menținut în uz pînă în secolul al XVI-lea, înainte de a-și pierde definitiv statutul de limbă de prestigiu.

Acest episod a avut două consecințe de primă importanță asupra istoriei lingvistice: (1) o foarte bogată producție scrisă în **anglo-normanda** Evului Mediu (al cărei lexic este inventariat pentru o bună parte în AND, *cf. supra* 2.4.8 nr. 1.1) și (2) un număr considerabil de împrumuturi din **vocabularul englez** (*cf. supra* 1.1.6 nr. 2). Cuvintele de origine latină sau franceză pot atinge pînă la 50% din vocabulele anumitor domenii ale lexicului englezesc actual, mai ales în limbajul îngrijit.

2. Migrațiile și colonizările episodice

De-a lungul Evului Mediu, numeroase alte episoade de cucerire sau de migrație s-au încheiat cu deplasări de grupuri romanofone și cu situații de contact lingvistic, extra sau intraromanic:

– cruciadele și instaurarea regatului latin al Ierusalimului (1099-1187) au făcut din franceză o limbă de circulație orală și scrisă în Asia Mică; totuși, acest episod a rămas fără consecințe durabile;

– mai limitată, **cucerirea normandă** din secolele al XI-lea şi al XII-lea a importat franceza în Sicilia şi în Italia Meridională (grație, mai ales, regelui Roger II, bunicul lui *stupor mundi*, Frederic II de Hohenstaufen; *cf. supra* 1.1.5 nr. 3, ilustrația 10, harta "jument");

– în secolele al XI-lea – al XII-lea, colonii şi monahii occitani şi francezi au parcurs **Spania** septentrională, urmînd, printre altele, drumul Sfîntului Iacob de Compostella. Ei s-au concentrat în anumite orașe, precum Jaca, şi au jucat o rol deloc neglijabil în dezvoltarea culturii scrise şi în elaborarea lingvistică a spaniolei, comunități numite de *franci* introducînd o tradiție de scrieri occitane (mai ales texte de lege).

– din secolul al XII-lea pînă în secolul al XV-lea, **dominația venețiană** asupra coastei dalmate şi în estul mediteranean a lărgit considerabil teritoriul dialectului venețian. Fără îndoială, această colonizare a exercitat o influență asupra **dalmatei**, care seamănă puternic cu varietățile dialectale din nord-estul Italiei;

– activitățile comerciale ale **negustorilor italieni** din bazinul mediteranean şi din Africa de Nord, însoțite uneori de manevre politico-militare, au condus, în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea, la apariția, ici şi colo, de varietăți pidginizate ale italienei. Ansamblul acestor limbi de comunicare minimală, deşi disparat, este cunoscut sub termenul generic *lingua franca* (*cf.* G. Cifoletti, *Storia della lingua franca*, RSG, art. 97);

– în secolele al XV-lea – al XVI-lea, dominația **aragoneză** asupra Siciliei şi a sudului Italiei a intensificat schimburile lingvistice dintre Peninsula Iberică şi Italia;

– suveranii şi **negustorii portughezi şi spanioli** au întreprins, încă din secolul al XIV-lea, voiaje către Africa şi Insulele Canare, deplasări cu scopul de a cuceri, care, mai tîrziu, au impus portugheza în Asia şi ambele limbi în America.

În sfîrşit, limbile scrise reflectă în parte **contacte culturale** care nu ajung la nivelul din cazul migrațiilor de grupuri mari, dar care corespund deplasărilor individuale de persoane alfabetizate care poartă un anumit bagaj cultural.

În această logică se înscrie, de exemplu, utilizarea francezei din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, ca limbă scrisă în Italia de Nord, aşa-numita '**franco-italiană**'. Aceste texte au fost redactate într-o varietate definită a francezei regionale (adesea în picardă), dar cu

numeroase italienisme lexicale şi fonetice. Este un limbaj artificial, rezervat anumitor genuri textuale, şi care se prezintă sub o formă diferită aproape în fiecare dintre situaţiile în care apare (*cf.* G. Holtus, *La Versione franco-italiana della «Bataille d'Aliscans»*, 1985).

În aceeaşi ordine de idei, colecţii de poezii occitane ale trubadurilor ('**chansonniers**') au fost produse sau copiate în Catalonia, în Italia şi în Franţa de Nord, însă impactul lingvistic al unor astfel de operaţiuni a rămas slab (*cf.*, totuşi, exemplul limbii mixte occitano-franceze din Girard de Rousillon: M. Pfister, *Lexikalische Untersuchungen zu Girart de Rousillon*, 1970).

Toate aceste migraţii şi contacte au avut efecte lingvistice mai mult sau mai puţin importante şi mai mult sau mai puţin durabile, totuşi, fără a modifica marile frontiere lingvistice, stabilite în Europa la începutul Evului Mediu.

3. Stabilitate şi fluctuaţie la interiorul spaţiilor constituite

Antropogeografia a fost, de asemenea, supusă **variaţiilor de la interiorul spaţiilor** romanice medievale constituite; mobilitatea generală a crescut începînd cu secolul al XII-lea, chiar dacă ea privea mai ales anumite grupuri de populaţie (negustori, monahi şi eruditi, artizani). Războaiele şi cruciadele au provocat migraţii şi deplasări mai importante (de exemplu, cruciada albigenzilor, din secolul al XIII-lea – cîntată în *Canso de la cruzada albigès* –, care a opus pe francofoni occitanofonilor, ori teribilul Război de o sută de ani).

Războaiele au fost însoţite, chiar depăşite în forţa lor distructivă, de marile epidemii (mai ales de ciumă, care, începînd cu anul 1348, a decimat 30% din populaţia europeană). Variaţiile de climă au crescut dificultatea acestor încercări şi au provocat nu numai lipsuri, ci şi deplasări de populaţie (microglaciaţiunea dinspre anul 1100, de exemplu, a condus la abandonarea zonelor alpine situate dincolo de 1000 de metri altitudine; *cf.* E. Le Roy Laudrie, *Histoire du climat*, 1967).

În ciuda acestor factori de instabilitate, *Romania continua* (Galo- şi Italoromania şi fîşia de nord a Iberoromaniei) şi-a menţinut caracteristicile lingvistice care urmează structuri ordonate în spaţiu (*cf. supra* 1.2.2 nr. 2). Această **ordine geolingvistică** are la bază patru factori, parţial antagonici: (1) stabilitatea lingvistică de pe un teritoriu

dat, (2) evoluțiile dialectale neîntrerupte, (3) schimburile dintre graiurile vecine şi (4) acțiunea scrisului.

1. Lingvistica istorică a arătat că varietățile dialectale ale *Romaniei continua* **evoluează puțin în spațiu**. Unuia şi aceluiaşi teritoriu îi putem asigna în mod direct sistemele fonologice, ansamblurile morfologice şi inventarele lexicale ale dialectelor moderne din izvoarele medievale. Asemănările sînt flagrante, în ciuda caracterului scris şi elaborat al mărturiilor medievale. Totodată, este posibil să se localizeze cuvinte prezente în manuscrise, grație lexemelor dialectale moderne care nu cunosc decît o slabă extensiune în spațiu şi, astfel, să se determine originea scribilor sau a autorilor medievali (*cf.* studiul lui J.-P. Chambon, *Remarques sur la patrie de l'auteur du ms. Brit. Mus. Add. 17920*, 1995).

2. O astfel de continuitate nu se opune de la sine evoluției limbii. Dacă sistemul fonologic sau inventarul lexical din Provența sau din Umbria permit stabilirea de numeroase similitudini între secolul al XIII-lea şi al XIX-lea, opozițiile fonologice, forma şi sensul cuvintelor cunosc, totuşi, schimbări. Graiurile locale ale Romaniei **nu au încetat niciodată să se transforme**, deosebirile dintre ele manifestîndu-se, aşadar, începînd cu Evul Mediu.

Faptul acesta este cu totul evident în cazul **occitanei** şi al **catalanei**, ale căror varietăți se asemănau mult mai mult către anul 1200 decît către anul 1900, atît sub aspect scris, cît şi, foarte probabil, sub aspect vorbit. Pentru Evul Mediu se poate vorbi de un spațiu occitano-catalan. Dintr-un motiv încă şi mai întemeiat, **galițiana** dinaintea mijlocului secolului al XIV-lea nu se distinge de **portugheză**, limbă care, pornind din Galiția, s-a întins spre sudul Peninsulei Iberice. Diferențele dintre cele două limbi, încă puțin marcate în secolul al XVI-lea, cînd Galiția trece sub dominație spaniolă, nu vor înceta să se înmulțească apoi.

3. Totuşi, aceste exemple de diferențiere a idiomurilor sînt contrabalansate de schimbări şi de o **forță de atracție** care leagă tot timpul graiurile vecine (*cf. infra* 3.4.2). Două graiuri romanice vecine (sau chiar două limbi romanice vecine) se aseamănă mai mult decît două graiuri (sau două limbi) îndepărtate: catalana este mai apropiată de aragoneză decît de castiliană, graiul din Saintonge este mai apropiat de cel din Limousin decît de lorenă, atît în secolul al

XIII-lea, cît şi în secolul al XIX-lea. Ceea ce s-a putut schimba odată cu timpul a fost gradul de diferenţiere.

4. În sfîrşit, acţiunea **limbilor romanice scrise** intervine, şi ea, pentru a diminua forţele de diversificare dialectală.

4. Concluzie

Prima jumătate a celui de-al doilea mileniu cunoaşte un **spaţiu romanic stabil**. Văzută de aproape, această stabilitate aparentă este perturbată de evoluţii mai mult sau mai puţin evidente. Coeziunile, însă, dintre diferitele spaţii lingvistice sînt definitorii într-o măsură mai mare decît rupturile individuale. Transformările pe care le vor cunoaşte mai cu seamă dialectele timp de aproape un mileniu vor afecta prea puţin cadrul fixat către anul 1000.

3.4.2. Infrastructură, evoluţii socioculturale şi instituţii ierarhizate

Dacă Antichitatea a cunoscut înflorirea ţărilor mediteraneene, Evul Mediu tîrziu constituie epoca de cotitură în **evoluţia Europei**. Decalajul cultural dintre partea meridională a Europei, mai avansată, şi Europa de Nord nu se va resorbi decît după Evul Mediu. Romania medievală, lume în plină efervescenţă, ne-a lăsat o moştenire culturală excepţională, densă şi variată, atît în arhitectura profană şi eclesiastică, cît şi în producţia de texte.

Avîntul acesteia datează din secolul al XII-lea. Agricultura se intensifică, noi terenuri sînt defrişate, se dezvoltă oraşele şi drumurile comerciale pe mare distanţă, principalele curţi princiare cunosc efervescenţa culturală. Dacă, însă, literatura capătă elan, textele – scrise de o elită plasată între 2 pînă la 5% din populaţie – vorbesc prea puţin despre contextul în care se plămădesc. Se uită lesne că omul suferă teribil de pe urma hazardului vieţii, a lipsurilor, a epidemiilor şi a războaielor. Speranţa de viaţă este de 35 de ani, mortalitatea infantilă este foarte crescută, ierarhiile sînt de nezdruncinat, atît cele sociale, cît şi cele dintre bărbaţi şi femei sau dintre părinţi şi copii. Existenţa terestră este concepută ca o trecere prin suferinţă, către viaţa veşnică şi adevărată, către Împărăţia lui Dumnezeu.

Individul nu are valoare intrinsecă, chiar dacă primele semnături ale operelor artistice şi literare sau de documente juridice marchează, încă din secolele al XII-lea şi al XIII-lea, timidele începuturi ale unui sentiment al individualităţii, şi chiar dacă lirica trubadurilor şi a romanelor precum *Cligès* (cca 1176) pregăteşte fenomenul cultural şi individual al iubirii. După cum spune Huizinga pentru secolul al XV-lea, «C'était un monde méchant. La haine et la violence règnent, l'injustice est toute puissante, le diable couvre de ses sombres ailes une terre de ténèbres» (*cf.* J. Huizinga, *L'Automne du Moyen Âge*, 2002, p. 58; pentru o imagine plastică a Evului Mediu romanic, *cf.* şi E. Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan*, 1975).

Istoria lingvistică medievală are la bază trei medii: oraşele, curţile princiare şi Biserica. **Biserica** forma prima instanţă ca putere: omniprezentă, bine ierarhizată şi stăpînind scrierea, garanţie nepreţuită a stabilităţii în timp şi în spaţiu:

– în numeroase oraşe, 5% din populaţie sau mai mult era constituită de clerul secular şi regulat. Aceştia erau completaţi de organizaţii seculare (al treilea ordin) şi de confrerii, care gravitau în jurul Bisericii;
– bunurile Bisericii, supuse principiului mainmorte (inalienabilitatea) constituiau o extraordinară bogăţie. Aceasta a fost împrăştiată la momentul secularizării averilor Bisericii (prin exproprierea de către stat), în vremea Republicii Franceze sau mai tîrziu (în Spania la 1835, în Italia la 1848-1870, în Portugalia la 1911). Doar marile catedrale mai stau astăzi dovadă a acestei bogăţii extraordinare;
– producerea de texte, chiar şi de literatură, nu şi-ar fi dobîndit niciodată importanţa în Occident fără reţeaua densă de *scriptoria* ecleziastice. Universităţile au apărut din şcolile catedralelor, precum spitalele din adăposturile monastice. Astfel, Biserica a creat în oraşe fundamentele atît ale unei vieţi culturale şi intelectuale, cît şi o reţea caritabilă, doi factori foarte diferiţi în aparenţă, dar indispensabili pentru evoluţia unei societăţi complexe;
– parohiile acopereau teritoriul romanic pe întreaga sa întindere, pînă în satele cele mai îndepărtate. Prin omniprezenţa sa şi prin prestigiul său religios şi social, organizarea parohială a putut contribui la punerea în act a normelor lingvistice supraregionale.
  Limitele diecezane au fost adesea invocate ca factor determinant în formarea spaţiilor dialectale (*cf.* H. Morf, *Zur sprachlichen*

Gliederung Frankreichs, 1911; J. Jud, *Sur l'histoire de la terminologie ecclésiastique de la France et de l'Italie*, 1934);
– ordinele călugărilor cerşetori, mai ales franciscani şi dominicani (fraţii predicatori) care încă din secolul al XIII-lea traversau Europa pentru a răspîndi o ideologie religioasă mai apropiată de popor, au contribuit deopotrivă la fenomenul prestandardizării.

Importanţa oraşelor şi a curţilor princiare din regiunile Romaniei, variază mult în spaţiu şi în timp. **Italia** are **oraşe** autonome şi puternice în Evul Mediu, de care depind şi senioriile, uneori. În aceste oraşe întîlnim un număr crescînd de scriptori, începînd cu notarii, dar şi anumiţi artizani şi comercianţi înstăriţi, de obicei membri ai patriciatului. Încă din secolul al XIII-lea apar, la Salerno sau la Bologna (precum la Paris sau la Montpellier), primele universităţi care sparg monopolul ecleziastic. Totuşi, această lume urbană italiană cunoaşte excepţii notabile la nivelul curţilor statelor pontificale, care acoperă o mare parte a Italiei centrale, precum şi statele angevin şi aragonez la Napoli şi în Italia de Sud, între secolele al XIII-lea şi al XV-lea.

Dimpotrivă, **curţile princiare** domină **Spania**, ţară care deja cunoaşte primele caracteristici ale unui stat centralist. Ca urmare a *reconquistei*, ţara dispune de teritorii foarte întinse şi, încă din vremea lui Alfonso cel Înţelept (1252-1284), se întemeiază o administraţie centrală. Viaţa intelectuală se dezvoltă, în principal, în jurul curţii regale. În plus, Peninsula Iberică este bogată într-o triplă cultură, creştină, musulmană şi evreiască, aflată la originea unor importante inovaţii sociale şi culturale (atît în agricultură sau în medicină, cît şi în administraţia oraşelor sau în domeniul creaţiilor culturale; *cf.* A. Castro, *De la edad conflictiva*, 1972). Portugalia, care se constituie în secolul al XIII-lea ca 'seniorie-regat', rămîne în siajul regatului castilian.

Teritoriul **galoroman** evoluează între cele două extreme. Zona Midi rămîne apropiată de vecinii săi italieni, Nordul se aseamănă mai mult cu Castilia, abstracţie făcînd de prezenţa în Franţa a unei puternice nobilimi, cu mari curţi ducale (precum aceea, din secolele al XIV-lea şi al XVI-lea, a ducilor de Bourgogne), precum şi cu numeroase curţi princiare minore. Pe de altă parte, curtea regală încă era itinerantă, în acelaşi fel în care dinastiile princiare încă nu se fixaseră sub aspect teritorial. Contrar Castiliei, însă în chipul Italiei,

entităţile spaţiale pe care le studiază lingvistul sînt de talie relativ redusă, de tip regional, chiar limitate la dimensiunea unui oraş.

În paralel cu oraşele, curţile şi Biserica, Romania medievală cunoaşte o reţea de **locuri microscopice** ale coeziunii lingvistice, care au echilibrat şi omogenizat la nivel spaţial evoluţiile limbii vorbite. Ţăranii nu se aflau în contact doar cu reprezentanţii Bisericii şi cu micii seniori, ci şi cu comercianţii sau cu profesioniştii ambulanţi, precum cuţitarii sau povestitorii. Contactele lingvistice cu aceste persoane, în mod firesc de scurtă durată, ofereau noi modele lingvistice oamenilor însetaţi de evenimente care să rupă monotonia cotidiană. În sfîrşit, relaţiile dintre oraşele şi satele înconjurătoare permiteau schimburi comerciale, deplasări ale companiilor artistice, precum şi schimburi specifice sărbătorilor sau nunţilor. Totuşi, pînă în secolul al XVIII-lea, acestea din urmă au rămas circumscrise pe o rază de cîţiva kilometri, în corespondenţă cu extensiunea reţelelor sociale din viaţa de zi cu zi.

3.4.3. Cultura scrisului şi cultura lingvistică

1. Producţia scrisă

În Evul Mediu timpuriu scrierea ocupă un loc tot mai mare în Occident, atît scrierea în latină, cît şi – în descendenţa ei – scrierea în limba ‘vulgară’. Aceasta deja oferea producţii foarte elaborate. Dacă, pentru elită, prestigiul scrierilor latine era încă superior, pentru popor, textele romanice prezentau avantajul de a fi comprehensibile.

Înainte de anul 1100 numărul mărturiilor romanice încă rămîne foarte limitat: în total, *Inventarul Sistematic*, incomplet, inventariază (luînd în calcul textele deja menţionate, *cf. supra* 3.3.4 nr. 1): 13 bucăţi conservate în italiană, 11 în franceză, 10 în catalană, 7 în occitană, 4 în spaniolă, 3 în romanşă şi 2 în sardă. Putem estima acest ansamblu la 10% din ceea ce a fost produs în realitate, între anii 850 şi 1100 (*cf. infra* 4.1.3 nr. 3.4).

În secolul al XII-lea, romanşa dispare din scris pentru a nu reapărea decît trei secole mai tîrziu. Spaniola rămîne slab reprezentată, cu 5 bucăţi (însă cunoaşterea noastră asupra surselor rămîne insuficientă, ca şi în cazul galego-portughezei, absentă din documentele citate). Dimpotrivă, celelalte teritorii ale Romaniei occidentale cunosc dezvoltarea scrierii în latina vulgară: 29 de mărturii în

italiană, 27 în sardă, 22 în catalană, precum şi 97 de bucăţi în franceză şi 182 în occitană (*cf.* L. Petrucci, 1994, *supra* 3.3.4 nr. 1).

Avîntul scrierii este vizibil îndeosebi în domeniul **galoroman**: în secolul al XII-lea, occitana este utilizată în special pentru redactarea actelor de vînzare, a înfeudărilor sau a angajării bunurilor (*cf.* ediţia celor mai vechi hărţi a lui C. Brunel, 1926-1952). De asemenea, începînd cu anul 1090, trebuie ţinut seamă de poezia trubadurilor. Deşi transmiterea în scris a acestor texte literare, prin codicele numite 'chansonniers', nu începe decît în secolul al XIII-lea, la început este vorba despre un gen elaborat, care participă la cultura scrisului.

Prima hartă în limba franceză, scrisă la Douai, nu datează decît din 1204-1205. În raport cu occitana, aşadar, scrierea documentară este în întîrziere cu un secol. Limba oïl, în schimb, cunoaşte încă din secolul al XII-lea texte literare foarte importante, mai întîi epice: poemele epice, precum *Chanson de Roland*, *Voyage de Charlemagne*, *Chanson de Guillaume*, *Fierabas* sau *Aliscans*, romane antice, precum *Romans d'Alexandre*, *de Thèbes*, *d'Éneas* sau *de Troyes* şi mai ales operele lui Chrétien de Troyes (*Érec*, *Cligès*, *Lancelot* sau *Perceval*), în sfîrşit, *Lais* de Marie de France şi *Roman de Renart*.

Începînd cu secolul al XIII-lea, sursele romanice devin extrem de numeroase, totuşi, cu excepţia românei şi a romanşei, care nu vor fi notate în scris cu adevărat decît în epoca modernă. Genurile textuale se diversifică în Galoromania mai întîi, apoi în Iberoromania şi către sfîrşitul secolului în Iberoromania. Textele romanice literare şi documentare, religioase, ştiinţifice şi tehnice sînt foarte numeroase şi treptat iau locul textelor scrise în latină.

Abundenţa izvoarelor medievale atinge apogeul în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, care ne-au transmis sute de milioane de pagini manuscrise originale în limbi romanice (*cf. infra* 4.1.2 nr. 6). Opoziţia dintre o astfel de abundenţă şi cele aproximativ şaizeci de texte romanice scrise între anii 850 şi 1100 indică dezvoltarea unei veritabile culturi scrise de-a lungul Evului Mediu timpuriu. Totuşi, acest fenomen fundamental pentru istoria lingvistică şi culturală a lumii romanice păstrează în fundal superioritatea scrierii latine.

2. Latina şi limbile romanice de-a lungul secolelor

Textele medievale romanice rămîn dominate de cele latine. Acestea prilejuiesc un număr nesfîrşit de traduceri sau '***volgarizzamenti***' şi servesc drept **modele** genurilor textuale romanice, precum şi formulelor stereotipe sau părţilor prestabilite ale textelor. În fapt, formarea şi dezvoltarea limbilor romanice scrise nu au fost procese parţial autonome, precum în cazul limbii greceşti sau al latinei antice. Dimpotrivă, este vorba despre un proces de aculturaţie dinspre latină (*cf. supra* 3.2.2), în Peninsula Iberică îmbogăţit de arabă. Istoria scrierii romanice este, aşadar, şi aceea a **substituirii** latinei cu noi varietăţi de prestigiu.

În secolele al IX-lea–al XI-lea, latina încă îndeplinea în societate toate funcţiunile unei limbi de distanţă, în vreme ce limbile romanice erau deja bine implantate ca limbi de proximitate şi vorbite. Latina, limbă a scrierii, separa tot mai mult elita care-i stăpînea uzul de restul populaţiei, care o înţelegea din ce în ce mai puţin. La capătul acestei evoluţii, în secolele al XVIII-lea – al XIX-lea, limbile romanice – sau alte limbi naţionale moderne, mai cu seamă engleza – au cucerit poziţia varietăţilor de prestigiu, izgonind latina pe o poziţie marginală, chiar şi în cazul disciplinelor istorice, literare sau teologice. Între Evul Mediu şi epoca noastră, diferitele căi de comunicare la distanţă renunţă treptat la latină în folosul limbilor romanice. Procesul milenar care a dus la substituirea unei limbi unice de către noi limbi este ilustrat de o manieră simplificată în graficul următor:

Ilustraţia 31. Substituirea latinei de către limbile romanice

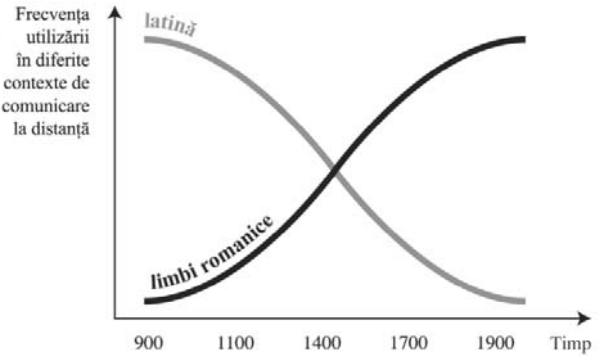

Manifestările concrete ale acestui proces sînt vizibile cînd se studiază transformările limbii la interiorul diferitelor **genuri textuale**, care reprezintă sau reflectă diverse căi de comunicare (*cf. infra* 4.1.2).

Să luăm exemplul **scrierii juridice administrative**. Pînă în secolul al XI-lea, practic, latina este singura limbă folosită în Romania. În documentele latinești, pot apărea – punctual, după cum am văzut – elemente romanice, lexeme şi nume proprii, particularități morfologice, mai ales în părțile de text cu oralitate marcată. Latina, însă, rămîne net dominantă.

După cum am văzut, **occitana** este utilizată pentru hărți încă din secolul al XII-lea. **Franceza** se impune în secolul al XIII-lea, într-un mod mai mult sau mai puțin marcat, în funcție de regiuni şi de cancelarii. Primele documente datează din anii 1204-1205, dar cancelaria regală utilizează franceza către anul 1250; la sfîrşitul secolului, cea mai mare parte a cancelariilor face apel la franceză şi la latină. Această coexistență continuă pînă în anul 1530, dată la care cancelaria regală trece definitiv la franceză.

În **Spania**, ca urmare a reformei clunesiene, *scripta latina rustica* cedează locul mai întîi latinei restabilite, care, la rîndul ei, va fi concurată de spaniolă, încă de la sfîrşitul secolului al XII-lea. Reforma de la cancelaria lui Alfonso cel Înțelept va instaura definitiv spaniola ca limbă scrisă juridică şi administrativă, către anii 1260-1280. **Italia** introduce limba *volgare* mai ales începînd cu secolul al XIV-lea, în virtutea marii sale familiarități cu latina şi, fără îndoială, datorită unei mai mari proximități lingvistice interne. Precum cea mai mare parte a țărilor romanice, ea abandonează latina din practica juridico-administrativă în secolul al XVI-lea, după o lungă co-prezență a textelor latinești şi a celor vernaculare, bogată în interferențe lingvistice în ambele sensuri.

În **literatură**, primele creații romanice importante se înşiră între secolele al XI-lea şi al XIII-lea, însă ele se inspiră adesea din **modelele latine**. Aproape toate textele romanice în proză anterioare anului 1200 traduc sau adaptează texte latinești. Acestea încă rămîn, de-a lungul secolelor, pandantul inevitabil al literaturilor romanice. Autori precum Dante, Petrarca sau Boccaccio, 'fondatorii' limbii literare italiene, ne-au lăsat şi tratate şi scrieri latinești importante, ca şi numeroşii scriitori ai secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea. Cu toate

acestea, în domeniul literar, scrierea romanică, mai întîi amestecată cu latina, se eliberează de aceasta din urmă cu o viteză surprinzătoare, oferind dintr-odată texte de o eleganţă desăvîrşită: poemele primului trubadur, contele Guillaume IX de Poitiers, romanele cavalereşti ale lui Chrétien de Troyes sau *Scuola poetica siciliana* nu au a invidia cele mai frumoase producţii ale epocii moderne sau contemporane.

Textele ştiinţifice sau tehnice prezintă alte cronologii şi caracteristici. În cadrul discuţiilor dogmatice şi ştiinţifice, latina rămîne limba dominantă pînă în secolul al XVIII-lea (*cf.* G. Ernst, *Sprachkontakte: Latein und Italoromania*, RSG, art. 134). Acesta este principalul motiv pentru care terminologiile care s-au impus lumii moderne au la bază vocabularul greco-latin.

Rolul latinei în cadrul genurilor textuale se află în relaţie directă cu locul pe care ea îl ocupă în **procesul de învăţare** a scrisului, pînă în epoca modernă, scrierea fiind deprinsă după modelul latin. În consecinţă, toţi oamenii care scriau o limbă romanică în Evul Mediu, la care se adăuga cea mai mare parte a celor alfabetizaţi înainte de Revoluţia franceză, cunoşteau această limbă (*cf.* D. Gerner, *Éducation et histoire des langues dans la Galloromania*, RSG, art. 107). Interacţiunile multiple dintre latină şi limbile romanice proveneau, aşadar, de la **protagoniştii bilingvi**, mereu supuşi interferenţelor lingvistice (*cf. supra* 2.1.5). Acestea se manifestau atît prin foarte frecvente şi microscopice latinizări în grafie, prin împrumuturi lexicale sau sintactice, cît şi prin mişcări de latinizare, mai consecvente, mergînd pînă la transformarea consistentă a limbii franceze scrise – în a doua jumătate a secolului al XII-lea – şi a limbii italiene – în secolele al XV-lea şi al XVI-lea.

Raţiunile **abandonului progresiv** al latinei între secolele al XII-lea şi al XVIII-lea rezidă nu în slaba sa stăpînire de către **cei care o utilizau în scris**, în mod firesc bilingvi, ci în incomprehensibilitatea ei pentru **majoritatea populaţiei**. Lentoarea cu care scrisul renunţa la o limbă dispărută la nivel oral cu mult înainte de anul 1000 arată, totuşi, că cerinţa **comprehensibilităţii** este mai degrabă contemporană decît medievală. Scrierea, deci, reprezintă peste tot **puterea politică** şi economică, iar distincţia claselor conducătoare se întemeiază adesea pe incomprehensibilitate şi pe **excluziune**. Limbile

sacre tind, în general, să devină opace, precum latina sau sanscrita încă din Evul Mediu sau araba coranică în epoca modernă.

Dimpotrivă, apariția limbilor romanice corespunde situațiilor în care intercomprehensiunea lingvistică devenea cu deosebire importantă. Mai întîi, acestea sînt introduse în scrieri vizînd un public de analfabeți, precum textele religioase şi juridice, dar şi cele poetice şi literare, în general. Apoi, ele pot servi la definirea socioculturală şi politică a unei elite. Elaborarea unei proze ştiințifice la curtea lui Alfonso cel Înțelept şi reforma cancelariilor sale se înscriu perfect printre ambițiile sale imperiale, precum reforma carolingiană în acelea – mai reuşite sub aspect politic – ale lui Carol cel Mare şi ale lui Ludovic cel Pios. Reforma din secolul al IX-lea încă mizează pe latină, cea din secolul al XIII-lea deja mizează pe o limbă de viitor, care era spaniola.

Conform situației istorice, faptul de a utiliza mai degrabă latina decît o limbă romanică sau invers, avea, aşadar, o **semnificație** bine particularizată, care trebuie interpretată între cei doi poli al **distanței lingvistice**, pe de o parte, al **comprehensibilității** şi al limpezimii de conținut, pe de altă parte.

3. Scriptae

În scris, limbile romanice medievale apar ca **limbi regionale**. Acestea cunoşteau o relativă omogenitate la interiorul marilor ansambluri lingvistice, dezvoltînd totodată particularități mai mult sau mai puțin marcate. La interiorul **domeniului hispanic** se distingeau leoneza, castiliana şi aragoneza; la interiorul **Italiei**, venețiana, toscana şi siciliana; pe **teritoriul oïl**, lorena, valona, picarda şi anglonormanda.

Caracteristicile regionale se manifestă la nivelul tradițiilor grafematice, al trăsăturilor morfologice şi deopotrivă în lexic; în ceea ce priveşte sintaxa, variațiile diatopice sînt slabe (ele fiind marcate în funcție de genurile textuale).

Pentru a diferenția mai bine limba medievală scrisă de dialectele vorbite, Louis Remacle şi Carl Theodor Gossen au introdus noțiunea '***scripta***' (pentru istoria scriptologiei, *cf.* H. Völker, *Skripta und Variation*, 2003, iar pentru definirea conceptului M.-D. Glessgen, *Trajectoires et perspectives en scriptologie galloromane*, 2012). Limbile scrise regionale care sînt *scriptae* reprezintă realizări semi-

artificiale care pleacă de la formele limbilor romanice vorbite şi se află sub influenţa modelelor textuale şi lexicale ale latinei scrise. În fapt, ele tind să depăşească asemănările cu varietăţile locale vorbite, spre a cîştiga aparenţa unei limbi îngrijite şi a fi înţelese pe un spaţiu întins.

Tendinţele puternice de **latinizare** şi de **omogenizare**, care sînt inerente pentru *scriptae*, apropie, în mod fatal, diferitele limbi regionale scrise de la interiorul marilor domenii lingvistice şi le depărtează de varietăţile vorbite de către autori. Lucrul acesta poate conduce la contraste puternice între grafie şi fonie:

> De exemplu, forma grafică <libro> corespunde într-un text marseiez din secolul al XIV-lea unei rostiri /'libro/ şi într-un text gascon unei rostiri /'ljuru/.

Aceleaşi principii care guvernau formarea de *scriptae* se manifestau în crearea operelor literare destinate unei realizări orale, precum poezia trubadurilor sau *Chanson de gestes*. Variaţia diatopică era minimizată, mai ales în ceea ce priveşte opţiunile lexicale şi morfologice (în sintaxă, variaţia deja era slabă în plan oral). Astfel de neutralizări au contribuit la apariţia de noi varietăţi romanice semiartificiale.

Dacă limbile regionale scrise au pregătit standardizarea limbilor romanice din secolele al XVI-lea – al XVII-lea, în Evul Mediu ele nu cunoşteau încă nici un standard dominant. Scrierile toscane sau producţia cancelariei regale franceze nu au fost vreodată altceva decît nişte **varietăţi regionale printre altele**. În secolul al XIV-lea, scriptorii loreni se orientau atît către modelele din Burgundia sau Picardia, cît şi către acelea din Île-de-France şi de la curtea regală.

Pe de altă parte, **absenţa normelor ortografice** sau gramaticale explicite favoriza marea variaţie în grafiile şi morfologia textelor.

Această suplеţe accentuată a scrierilor a fost amplificată mai mult de moda de transmitere a textelor, în particular a celor literare şi ştiinţifice. Manuscrisele erau copiate de către scribi care trăiau în epoci şi în locuri diferite şi care, prin urmare, reproduceau diverse modele lingvistice. Forma textelor, chiar şi conţinutul, au fost adaptate astfel conform uzurilor şi intenţiilor copiştilor şi ale finanţatorilor (*cf. infra* 4.1.3 nr. 3.3).

Un alt aspect constitutiv era elaborarea limbilor scrise în cadrul diferitelor genuri textuale, care aducea cu sine **vocabulare specifice** fiecărui domeniu de cunoaştere (*cf. infra* 4.1.2). În felul acesta Evul Mediu timpuriu asistă la naşterea unor importante ansambluri lexicale, care premerg viitoarelor terminologii specializate ale secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea. Formarea vocabularelor literar, religios, juridic, medical-biologic, retorico-filozofic şi matematico-astrologic îmbogăţeşte tradiţiile scrierii regionale, conferindu-le acestora o dimensiune panromanică.

Limbile medievale scrise erau, aşadar, limbi de tip compozit, dotate cu o puternică varianţă internă, impregnate de latină şi supuse tradiţiilor textuale. Ele aveau tendinţe neutralizante consistente, chiar în absenţa unui model unificator definit, dar, deopotrivă, deţineau şi evidente elemente regionale şi chiar locale.

Scriptae romanice nu erau cu nici un chip limbi 'vulgare', ci, mai degrabă, **varietăţi semi-artificiale** elaborate şi avînd un **înalt prestigiu sociolingvistic**.

4. Cultura lingvistică

Încă din Evul Mediu există reflecţii asupra limbii şi a fenomenelor care o însoţesc, mai ales în ceea ce priveşte scrierea şi lectura. Acestea se referă la cea mai mare parte a marilor domenii care ne preocupă în epoca modernă, atît cele concrete (gramaticografia, lexicografia, învăţarea limbilor), cît şi cele abstracte (reflecţii asupra normei, uzul limbii, problemele traducerii).

În absenţa epistemologiei, fenomen propriu ştiinţelor moderne al secolelor al XIX-lea şi al XX-lea, predecesorii noştri au reflectat în termeni socioculturali şi intelectuali, alţii decît cei ai lingvisticii moderne. Cultura lingvistică medievală şi premodernă ne rezervă numeroase surprize, uneori date de uimitoare asemănări cu ştiinţa noastră actuală, alteori date de remarcabile divergenţele faţă de aceasta.

Gramaticografia medievală a limbilor romanice rămîne foarte limitată. Tradiţia textuală cea mai importantă este cea dată de *Donate* franceze şi occitane din secolul al XIII-lea – al XIV-lea, care sînt adaptări ale tratatelor de gramatică latină, atribuite unui anume Donatus (secolul al IV-lea, *cf.* RSG, art 21 şi urm.: *Histoire de la*

réflexion sur les langues romanes: français (M. Bierbach şi J.-C. Pellat); *occitan* (M. Perugi).

Gramaticografia romanică se întemeiază, aşadar, pe teoria gramaticală antică, ceea ce nu surprinde deloc întrucît învăţarea în şcoală se întemeiază exclusiv pe latină (*cf.* nr. 2). Pe de altă parte, conţinutul lucrărilor de gramatică era, înainte de toate, teoretic şi orientat către interpretarea limbajului, nu către descrierea limbii în uzurile ei concrete sau a variaţiei limbii (chiar dacă Dante, în *De vulgari eloquentia* (în jur de 1303), consideră variaţia limbii ca făcînd parte din aceasta. Această idee revoluţionară nu a avut efecte sensibile asupra reflecţiei lingvistice înainte de redescoperirea ei, din secolul al XVI-lea, de către Trissino (*cf. infra* 3.5.3 nr. 3; *cf.* G. Bossong, *Sprachwissenschaft und Sprachphilosophie in der Romania*, 1990, p. 57).

Dimpotrivă, **lexicografia** sau, mai degrabă, **glosografia** cunoaşte o dezvoltare notabilă încă din Evul Mediu. Ea se dezvoltă din glosele care însoţesc punctual textele latine: *Glossae Silenses* sau *Aemilianenses*, *Glosele de la Kassel* sau *Glosele de la Reichenau* (sfîrşitul secolului al VIII-lea, Corbie) aparţin celor dintîi mărturii într-o limbă romanică (*cf. supra* 3.3.4 nr. 1); ele vor fi urmate de numeroase alte glose de-a lungul întregului Ev Mediu. Aceste glose interlineare sau marginale explicau latina textelor pentru a uşura învăţarea ei. În felul acesta, achiziţia limbii latine acţionează în mod direct asupra notării în scris, a canonizării şi lărgirii vocabularului romanic.

Prin urmare, apar **glosare independente**, constituite din liste de cuvinte latine şi romanice, cînd însoţite de texte, cînd izolate. De asemenea, apar glosare arabo-romanice sau romanice-romanice.

> De exemplu, glosarul provensal-italian al lui Pietro Berzoli de Gubbio [începutul secolului al XIV-lea]; *cf.* M. Pfister, *Die italienische Lexicographie von Anfängen bis 1900*, HSK 5.2, art. 187.

Aceste liste urmau o ordine semi-alfabetică sau enciclopedică, această din urmă ordine întemeindu-se pe voinţa autorilor de a stabili lexeme de referinţă, sprijinite pe concepte definite.

Anumite lucrări ating dimensiuni foarte mari, precum glosarele latin-francez *Aalma* (cca 1380, conform primei intrări) sau *Catholicon* de la Lille (secolul al XV-lea, cu aproximativ 130 de file

[adică 260 de pagini]). De asemenea, există glosare specializate, cum ar fi pentru medicină sau farmacologie. Altele, de departe cele mai des întîlnite, sînt destul de scurte şi au ca scop imediat învăţarea latinei sau a unei limbi străine (*cf.* A.-M. Fryba, *Étude et description étymologique et historique des langues romanes: le français et l'occitan*, RSG, art. 32).

Glosografia medievală a contribuit la standardizarea şi la elaborarea lingvistică, precum succesorii ei moderni, începînd cu lexicografia umanistă (*cf. infra* 3.5.3 nr. 4); ea stabileşte un vocabular de referinţă şi contribuie astfel la standardizarea lingvistică.

Cărţile de învăţare a limbilor 'moderne' formează un gen lingvistic mai puţin răspîndit. În secolul al XV-lea s-au redactat lucrări germano-veneţiene pentru a ajuta negustorii germani veniţi la Veneţia să negocieze. Din punctul de vedere al prezentării lor, aceste cărţi se aseamănă cu glosarele enciclopedice, din care s-au putut inspira. În plus, ele prezintă propoziţii gata făcute, de tip *Parla forte, che io t'intendo! – Redd laut, daz ich dich verste!* sau *Dio me ne dia la grazia! – Got geb mir sein Genad!* (*cf.* A. Rossebastiano Bart, *Vocabolari veneto-tedeschi del secolo XV*, 1983).

În sfîrşit, de-a lungul Evului Mediu, se întîlnesc pe alocuri **lucrări** mai degrabă **teoretice**, asupra naturii şi a particularităţilor limbii. Cel mai cunoscut tratat, *De vulgari eloquentia*, a fost compus de către Dante Alighieri şi cuprinde consideraţiuni foarte pertinente asupra caracterului regional al limbii, precum şi asupra prestigiului şi normei lingvistice. La fel de notabile sînt reflecţiile şcolii de traducere întemeiate de Alfonso cel Înţelept, care se referă la probleme acute de traductologie. Eruditii din epocă îşi pun întrebări mai cu seamă asupra aportului traducerilor la elaborarea spaniolei, a cărei prestandardizare a avut loc în acelaşi timp (*cf.* G. Bossong, *Sprachtheorie und Sprachphilosophie in der Romania*, 1990).

Pe de altă parte, textele literare sau de documente conţin destule menţiuni sau judecăţi asupra fenomenelor limbii. Faptul de a citi – cu voce tare –, de a vorbi, de a asculta, de a înţelege, de a tăcea constituie tot atîtea faţete ale comunicării care au suscitat interesul omului medieval sensibil la faptele de limbă (*cf.* F. Lebsanft, *Hören und Lesen im Mittelalter*, 1982 şi *Die eigene und die fremden Sprachen in romanischen Texten des Mittelalters und der frühen Neuzeit*, 2000).

Cu toate acestea, reflecţia lingvistică medievală nu are decît o influenţă relativ slabă asupra limbii scrise, a genurilor textuale sau a comunicării orale. Doar **glosografia** a putut, eventual, să aibă o acţiune directă şi cu consecinţe asupra lumii scrisului romanic. Totuşi, reflecţiile variate care au putut să influenţeze limba şi scrierea dovedesc interesul, cel puţin al unei elite alfabetizate, pentru astfel de chestiuni. Acestea sînt primele manifestări ale unei tradiţii care se va dezvolta în epoca modernă şi care va premerge şi lingvisticii contemporane.

3.4.4. Varietăţi şi limbi aloglote

Lumea medievală **nu era monolingvă**. Contactele lingvistice ale grupurilor sociale şi ale indivizilor se diversifică, legat de creşterea mobilităţii europene, începînd cu secolul al XII-lea. De acum înainte, la interiorul unei aceleiaşi limbi, oamenii se confruntau cu diverse varietăţi dialectale şi regionale. Cele dintîi erau **varietăţi localizate**, legate de un oraş sau de un sat, şi identificabile ca atare pentru toţi locuitorii acelui spaţiu. Totuşi, divergenţele interne dintre varietăţile locale, singurele limbi materne din *Romania*, erau mai puţin dezvoltate decît în epoca modernă (*cf. supra* 3.4.1 nr. 3).

Varietăţile regionale reflectau formele scrise ale limbilor romanice; prin forţa lucrurilor, doar cei alfabetizaţi învăţau să le citească şi să le scrie, alături de latină. Cu toate acestea, ele erau rostite înaintea celor analfabeţi cu ocazia recitării de poezii sau de proză, a reprezentărilor teatrale, a lecturilor publice şi uneori cu ocazia discursurilor elaborate. Aceste varietăţi regionale aveau un **prestigiu ridicat**, la jumătatea drumului dintre varietăţile locale, puţin prestigioase, şi limba sacră, care încă era latina. Este probabil ca grupurile cultivate şi conducătoare ale societăţii să fi putut fi aduse la a vorbi aceste varietăţi elaborate, care, în consecinţă, deveneau acrolecte orale (*cf. supra* 1.5.3 nr. 1).

Jocul diferitelor varietăţi era complex: varietăţile locale din marile oraşe aveau, desigur, mai mult prestigiu decît cele de la sate; cuvintele sau formele avînd o largă răspîndire geografică aduceau cu sine – precum latinismele – o creştere a prestigiului lingvistic al unui text sau al unui discurs.

Latina scrisă sau vorbită reprezenta limba de prestigiu prin excelenţă. Ea era considerată de către învăţaţi ca o varietate a

aceluiaşi continuum lingvistic, însă devenise incomprehensibilă pentru analfabeți, încă din secolele al X-lea – al XI-lea (*cf. supra* 3.3.4 nr. 3). Totuşi, aceştia erau în mod regulat confruntați cu limba 'celor bogați', adică a seniorilor, a Bisericii, a tribunalelor. Totodată, latina contribuia la dezvoltarea dimensiunii diastratice a varietăților romanice, scrise şi chiar vorbite. Pentru a creşte prestigiul unei limbi era oricînd posibil să se aleagă cuvinte latinizante sau abstracte (*cf. supra* 1.2.3 nr. 4).

La acest continuum între romanica locală, romanica regională şi latină se adăugau varietățile **altor limbi romanice**, cu care se întîlneau oamenii în cadrul comerțului, al războiului sau al pelerinajelor. Trebuie presupus că acestea erau destul de bine înțelese de către vorbitori; astăzi, încă, un italian sau un portughez poate înțelege un spaniol dacă acestea vorbeşte clar şi rar. Încurcătura era încă şi mai mare datorită numeroaselor limbi aloglote, deja menționate.

3.4.5. Chestiunea genezei limbilor romanice naționale

Principiul statului-națiune, aşa cum îl cunoaştem noi nu este cunoscut lumii medievale. Dacă scrierea romanică se dezvoltă la elite, ea se înscrie în mod firesc în reprezentarea puterii şi rămîne circumscrisă, precum puterea politică, unor **dimensiuni regionale**. Or, peste tot în Europa, istoriografia (lingvistică) de la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi chiar din secolul al XX-lea presupune în mod greşit existența unei limbi naționale încă din Evul Mediu (o limbă dedialectalizată, cu o slabă variantă grafico-fonetică şi morfologică, cunoscută şi utilizată de către toți).

În cazul **Franței**, statul ar exista din vremea lui Hugues Capet sau cel puțin a lui Filip August; Paris ar juca deja rolul unei capitale; limba acestui regat centralizat ar fi limba vorbită (populară) din Île-de-France, strămoş direct al francezei lui Voltaire sau a lui Pompidou. Deşi această ipoteză conține elemente adevărate, totuşi, trebuie admise fără probleme următoarele nuanțe:

1. Din punct de vedere geopolitic, pînă la mijlocul secolului al XV-lea, regatul Franței corespundea cu greu cu **jumătate din suprafața teritoriilor** moderne (*cf. infra* 3.5.1); chiar pe domeniul oïl, regele nu era decît *primus inter pares*, alături de **prinții importanți**, precum ducii de Burgundia sau de Lorena. Este drept că

Île-de-France trebuie să fi jucat un rol aparte în realitatea şi în imaginarul puterii, fie şi numai datorită polisemiei termenului *France*, care desemna atît domeniul oïl, cît şi Île-de-France. **Curtea**, însă, şi, în consecinţă, **cancelaria regală** nu **erau încă fixate** într-un singur loc şi se puteau deplasa din ţara Loirei către Paris sau chiar către Anglia (ştiut fiind că Parisul joacă un rol important datorită populaţiei sale şi numărului mare de locuri de scriere dintre zidurile sale şi din jurul oraşului; *cf.* A. Lodge, *A sociolinguistic history of Parisian French*, 2004).

2. Din punct de vedere lingvistic, nu exista o limbă scrisă uniformă, nici măcar pe teritoriul oïl, ci doar ***scriptae*** **regionale**, interdependente şi de prestigiu variabil (*cf. supra* nr. 3). Este adevărat că *scripta* cancelariei regale sau a limbii literare a poeţilor de prestigiu şi apropiaţi curţii se distingeau printr-o neutralitate diatopică ridicată; aceste varietăţi elaborate, însă, aveau puţine în comun cu limba vorbită, chiar populară, a locuitorilor unei regiuni date a Franţei (Loara sau Île-de-France). Dimpotrivă, caracterul lor neutru era rezultatul unui proces de dedialectalizare artificială şi de latinizare parţială.

Deşi este adevărat că varietatea scrisă de mare prestigiu, aflată în uz în anturajul regal pregătea modelul lingvistic al Franţei premoderne, acest proces nu se va împlini decît în secolele **al XVI-lea şi al XVII-lea**, cu notabile transformări interne şi în contexte socioculturale destul de diferite. Este legitim, aşadar, să presupunem o relaţie între o limbă naţională şi geneza unui stat modern, dar trebuie să plasăm adevăratul început al unei atari evoluţii după sau la sfîrşitul Evului Mediu.

Dacă istoria politică a revizuit de decenii ideea unei centralizări medievale, în istoria lingvistică, **miturile naţionaliste** de la sfîrşitul secolului al XIX-lea au persistat pînă în zilele noastre, cu o tenacitate surprinzătoare. Limba, care vehiculează un puternic sens identitar, devine în acest caz obiectul unei **reinterpretări ideologice** (*cf. infra* 3.6.3).

În cea mai mare parte a manualelor care tratează istoria francezei, încă vom citi în zilele noastre că ***francica*** (traducere din germanul *francisch*, neologism al lui H. Suchier, 1889), limbă vorbită în Île-de-France, s-ar afla la originea francezei (scrise) moderne. În adevăr, aceasta din urmă este rezultatul unui complex proces de

elaborare lingvistică timp de secole, care, în epoca modernă, conduce la o varietate semi-artificială, literară şi documentară, care nu se va impune ca limbă vorbită decît mult mai tîrziu. Francica a putut să existe, nu ca limbă vorbită, ci ca varietate elaborată, construită mai cu seamă de curte şi de cancelaria regală. Această explicaţie este mult mai puţin simplă decît vechea interpretare, dar ea este scutită de contradicţii şi, în ultimă instanţă, mult mai uşor de aplicat.

În mod curios, un raţionament analog celui al 'francicei' este mult mai plauzibil în cazul **castilienei**. După *reconquista*, castiliana a devenit, încă de la sfîrşitul secolului al XIII-lea, o varietate romanică de prestigiu, puternic dedialectalizată. Elaborarea lingvistică din epocă şi sub impulsul direct al lui Alfonso cel Înţelept va încheia procesul, conferind acestei varietăţi un vocabular şi o sintaxă elaborate, întărite de diversitatea genurilor textuale redactate în această limbă. În paralel cu aceasta, puternica migraţie internă care a însoţit recucerirea teritoriilor musulmane va provoca fenomene de neutralizare şi, la nivel oral, care au condus la o relativă conjugare a castilienei (sau spaniolei) scrise şi a castilienei vorbite. În acest context cu totul particular, spaniola va cunoaşte, aşadar – prima dintre limbile romanice –, caracteristicile esenţiale ale unei limbi standard şi moderne.

Cazul **Italiei** este, şi el, diferit: limba care va sfîrşi prin a se impune ca limbă naţională se întemeiază cu tărie pe limba literară a celor *Tre corone* (Dante, Boccaccio, Petrarca), autori toscani din secolul al XIV-lea, ale căror texte au fost reluate de o manieră artificială în secolul al XVI-lea, ca model lingvistic pentru scriere. Istoriografiile de la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi de la începutul secolului al XX-lea vedeau aici semnul preponderenţei, încă din Evul Mediu, a **toscanei** asupra tuturor celorlalte varietăţi regionale ale Peninsulei. Cercetarea din ultimele decenii a arătat limpede falsitatea acestei interpretări: denumirea «italiana secolelor al XIV-lea şi al XV-lea» acoperă, în fapt, mai multe limbi regionale scrise, mai autonome decît varietăţile galoromane din epocă şi a căror diversitate a subzistat integral pînă în secolul al XV-lea. Găsim o italiană scrisă foarte puternic regionalizată, de tip veneţian, toscan, roman sau napolitan, care se exprimă atît prin texte literare, cît şi juridice,

religioase sau medicale (*cf.*, pentru Italia de Nord, P. Videsott, *Padania scrittologica*, 2009).

Este adevărat că Toscana, avînd oraşe bogate şi importante, numeroşi scriitori, glorioase seniorii, mecenat şi puternici comercianți dedați cu practica scrierii, încă din Evul Mediu a cunoscut o producție scrisă excepțională. În consecință, regiunea a beneficiat de un anumit prestigiu, atît politic, cît şi lingvistic, în peninsulă. În limba scrisă, însă, caracterul regional rămîne determinant în epoca medievală, pe întreg teritoriul lingvistic italian. Lucrul acesta trebuie să fie valabil şi pentru nivelul oral.

Epoca medievală, aşadar, este totodată epoca de avînt a limbilor romanice, de întemeiere a bazei lor teritoriale europene şi a primei lor elaborări, sub tutela latinei, desigur. De asemenea, este epoca unui **plurilingvism** nedogmatic şi puțin conflictual, întemeiat pe varietățile vorbite şi scrise, de dimensiuni regionale.

Capitolul 3.5

Epoca modernă (1500 – sfîrşitul secolului al XIX-lea)

Epoca modernă este, în primul rînd, martorul **genezei limbilor romanice standard**. Nu doar limbile romanice, ci şi limba engleză, germana şi alte limbi naţionale europene cunosc aceeaşi cronologie. Raţiunile unui astfel de paralelism decurg nu din particularităţile interne ale limbilor, ci din **transformările externe** ale lumii politice şi socioculturale. În epoca modernă, comunicarea la mare distanţă, formală sau elaborată, capătă o importanţă mai mare. Instrumentul adaptat noilor nevoi de schimb este o limbă **neutră din punct de vedere diatopic**, cu o slabă variaţie grafo-fonetică sau morfologică internă şi instrumente sintactice şi lexicale elaborate.

Epoca modernă se mai caracterizează şi printr-un număr mare de surse scrise, care creşte considerabil, şi aceasta într-un spaţiu geografic lărgit. Fenomenele lingvistice se diversifică în ciuda standardizării. Pe de altă parte, studiile asupra limbii, punctuale sau sintetice, se înmulţesc. În acest capitol vom aminti doar elementele cele mai semnificative pentru evoluţia limbilor romanice.

3.5.1. Spaţiu, geopolitică şi demografie

În termeni **demografici**, în ciuda oscilaţiilor deloc neglijabile, numărul vorbitorilor de limbă latină sau romanică se păstrează în limite relativ stabile între secolul I şi secolul al XVII-lea. Se pot estima, atît pentru Imperiul Roman, cît şi pentru secolele al XII-lea – al XVI-lea, în jur de 30 de milioane de persoane vorbitoare de latină sau, mai tîrziu, ai unei varietăţi romanice (J. Kramer, *Die Zahl der Sprecher der Sprache Roms in Geschichte und Gegenwart*, 2000). Din această masă, doar două milioane de persoane, sau mai puţin, erau alfabetizate. Aşadar, ceea ce scriem noi este istoria lingvistică a două milioane de persoane – adică între **5 şi 10% din populaţia totală**, cu

o reprezentare slabă dinspre femei – în aproape două milenii, începînd cu izvoarele imediate. Istoria lingvistică a altor indivizi nu este accesibilă decît de o manieră foarte indirectă şi imperfectă.

Între secolele al XVII-lea şi al XIX-lea, se pregăteşte **expansiunea demografică** recent catalizată, printre altele, de evoluţii geopolitice. Două mişcări complementare contribuie la creşterea distanţelor care trebuie gestionate de o singură formă lingvistică: geneza statelor teritoriale şi expansiunea colonizatoare. Pe de altă parte, aceasta din urmă va marca profund civilizaţiile la scară mondială. Manifestările concrete ale acestei tendinţe generale sînt foarte diferite în funcţie de ţară:

Franţa îşi constituie teritoriul naţional între secolele al XV-lea şi al XIX-lea:

- după Războiul de o sută de ani (1337-1453), regele Franţei domnea – de la sud-vest la nord-est – asupra provinciilor Poitou, Normandia, Picardia, Île-de-France, Centru (Anjou, Orleans, Berry) şi Champagne, precum şi asupra unei părţi din Gasconia şi – din vremea cruciadei contra albigenzilor – asupra comitatului de Toulouse;
- în secolul următor, domeniul regal s-a îmbogăţit cu ducatul Burgundiei (1478) al Provenţei (1481-1486), ducatul Bretaniei (1491-1532) şi comitatul Flandrei (1529);
- în sfîrşit, urmară Bearn/comitatul Foix (1607), Alsacia (1648, 1681), Rousillon (1659), Franche-Comté (1668-1678), ducatul de Lorena (1766), Corsica (1768) şi, în ultimul rînd, Savoia şi comitatul de Nisa (1860):
- în paralel, s-a lărgit imperiul colonial francez (secolele al XVI-lea – al XVII-lea: Canada, Louisiana, Antile, Guyana Franceză, insule din Oceanele Indian şi Pacific; secolul al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea: Africa subsaharianã, Maghreb).

Abia în zorii **Revoluţiei franceze** ajunge teritoriul Franţei metropolitane să corespundă aproximativ celui pe care îl cunoaştem astăzi. De asemenea, sub Vechiul regim (1481, Ludovic al XI-lea – 1789, Ludovic al XVI-lea), iar nu în Evul Mediu, se petrece **centralizarea regalităţii**, fenomen cu adevărat tipic Franţei moderne.

În virtutea acestei cuceriri politice a spaţiului, numeroasele **limbi regionale** ale teritoriului francez au fost adesea marginalizate în

raport cu limba națională, asemănător cu ceea ce s-a întîmplat cu limbile Imperiului Roman în raport cu latina. De altfel, lucrul acesta s-a datorat mai degrabă voinței de a imita decît presiunii date de adoptarea de către elitele sociale a limbii regalității, iarăşi, precum în Imperiul Roman. Chiar dacă cea mai mare parte a populației continua să vorbească dialecte franceze, occitane sau franco-provensale, basce, bretone, germanice sau corsicane, alinierea la franceză a elitelor locale şi regionale a redus prestigiul acestor varietăți aloglote şi a limitat elaborarea lor lingvistică.

Expansiunea extraeuropeană, subiect constant de preocupări pentru coroană şi pentru societatea franceză, a făcut să apară noi dialecte secundare, precum în Canada franceză. De-a lungul studiului felului în care s-a populat această țară, s-au putut evidenția diferitele etape şi mecanismele de formare ale unei varietăți standard, de tip colonial.

> *Cf.* J.-P. Chaveau şi Th. Lavoie, *À propos des origines dialectales du lexique québécois*, 1992; A. Thibault, *Histoire externe du français au Canada*, RSG, art. 76.

În plus, contactele lingvistice dintre limbi foarte diferite provoacă fenomene de pidginizare şi de creolizare, observabile mai ales în diferitele insule cucerite. În ceea ce priveşte coloniile mai recente din Africa subsahariană sau din Maghreb, schimbările lingvistice se înscriu într-o logică a formării dialectelor secundare şi, uneori, de pidginizare.

> *Cf.* S. Lafage, *Français parlé et français écrit en pays Éwé (Sud-Togo)*, 1985; M.-D. Glessgen, *Das Französiche im Maghreb*, 1997a.

Transformările importante ale francezei din cadrul acestor aceste contexte extraeuropene nu au afectat decît puțin evoluția lingvistică a francezei din Europa, contrar a ceea ce s-a întîmplat în Iberoromania. În ceea ce priveşte țările limitrofe, Elveția romandă şi Belgia valonă s-au aliniat în această epocă la cea mai mare parte a evoluțiilor din Hexagon (*cf. supra* 1.5.2 nr. 4).

Succesul politicii externe franceze în Europa a făcut din limba regatului o limbă curentă la **curțile europene** ale secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea. Mai exact, ca urmare a Revoluției, franceza a devenit o limbă dominantă în departamentele de dincolo de Rin, în

Germania. De altfel, impactul Revoluției asupra conştiinței şi a politicii lingvistice, asupra diasistemului, dar şi asupra lexicului şi a retoricii politice a fost dintre cele mai importante.

> Pentru acest capitol esențial din istoria lingvistică modernă, *cf*. H. Völker, *Politik, sozioöekonomische Entwicklung und Sprachgeschichte: Galloromania*, RSG, art. 103.

Constituirea teritoriului **Spaniei** peninsulare se încheie în 1492, cu ocazia căderii regatului Granadei (urmată, în 1609, de edictul de expulzare a musulmanilor). Unirea coroanelor aragoneză şi castiliană, din 1475 şi dominația lor politică asupra Galiției, începînd cu 1640, au permis spaniolei scrise să se impună pe un întreg teritoriu. Încă o dată, Spania cunoaşte mai devreme decît Franța omogenizarea teritoriului şi a limbii sale. Expansiunea europeană a Imperiului habsburgic, dincolo de Peninsula Iberică, mai ales în Țările de Jos spaniole, nu a dus la evoluții lingvistice aparte, poate doar a contribuit în mod indirect la structurarea şi la **ierarhizarea puterii** a *Antiguo Régimen* (1514-1833). Acesta a cunoscut transformări interne, mai ales în epoca lui Carlos al III-lea (1759-1788), dar principiile sale structurale au rămas dominante pînă la eşecul regimului politic de restaurare monarhică, din 1898 (pentru Catalonia şi Galiția, *cf. infra* 3.5.3 nr. 8).

În schimb, **cuceririle extra-europene** au introdus un nou element fundamental pentru istoria limbii. Mai întîi, ele au dus colonii şi *conquistadorii* spanioli de-a lungul coastelor Africii de Nord, către Insulele Canare (începînd cu 1304-1480), apoi, în epoca modernă, către Antile (începînd cu 1492) şi America Centrală (1519) şi de Sud (1536-1540). Către sfîrşitul secolului al XVI-lea, zonele strategice ale continentului erau în mîinile spaniolilor, care au structurat acest teritoriu prin crearea de *Virreinos* ('viceregate': Nueva España 1535, Perú 1553).

În imaginarul modern, istoria acestei cuceriri a devenit **arhetipul colonializării**. Ea pune în scenă o organizație militară şi politică elaborată (cai, arme de foc, ierarhie, sprijin continuu din partea metropolei) alături de o națiune premodernă, şi un decalaj considerabil între sistemele imunitare a două civilizații. Marea densitate a populației din Europa a produs, de-a lungul secolelor, o mare

varietate de germeni şi de boli şi, în paralel, anticorpi care permiteau rezistența față de acestea.

> *Cf.* remarcabila sinteză a lui J. Diamond, *De l'inégalité parmi les sociétés (Guns, germns and steel)*, 2000, care stabileşte o relație între domesticirea animalelor, elaborarea scrierii, densitatea populației şi evoluțiile culturale.

Efectele acestei confruntări sînt bine cunoscute şi cu toate acestea terifiante: populația indigenă din Antile a fost aneantizată în cîteva decenii, indienii din Noua Spanie au fost decimați într-un secol, trecînd de la 18 sau 25 de milioane de oameni la un milion. Căderea demografică a fost analoagă în toate părțile continentului, chiar şi în America de Nord – datorită răspîndirii rapide a microbilor –, ceea ce a facilitat mai apoi implantarea engleză. Importul masiv de sclavi din Africa către America latină – şi mai ales către America protestantă anglofonă – a desăvîrşit distrugerea vechilor structuri a **două** continente.

Densitatea populației hispanofone originare a peninsulei a rămas extrem de slabă pînă la jumătatea secolului al XVIII-lea (*cf.* M.-D. Glessgen, *Historia externa des español en México*, RSG, art. 84). Totuşi, acest **model lingvistic** s-a impus progresiv peste tot, grație strălucirii oraşelor, instituțiilor de învățămînt, structurilor sociale şi religioase şi mai ales grație strînselor relații cu metropola, care garantau continuitatea idiomului spaniol, în ciuda distanței.

Mii de idiomuri autohtone au fost marginalizate de către spaniolă, limba oficială a noilor state naționale independente, constituite între 1810 şi 1830 (Cuba şi Republica dominicană, în 1898; la aceeaşi dată este anexat Puerto Rico de către Statele Unite). Abia în a doua jumătate a secolului al XX-lea, anumite idiomuri indigene, precum quechua din Peru (1975) sau guaraní din Paraguay, îşi vor regăsi importanța şi prestigiul.

Implantarea spaniolei în America, asociată cu o puternică **migrație internă** de-a lungul secolelor, urmează scenariul tipic al genezei varietăților secundare ale unei limbi. Pînă în secolele al XIX-lea şi al XX-lea, variația diatopică a spaniolei americane încă era slab dezvoltată şi nu cunoştea o distribuție ordonată în spațiu, precum cea a dialectelor romanice primare în Europa. Diferențierea pe care o observăm astăzi, cu noi forme naționale sau regionale (*cf.*

infra 3.6.1), constituie efectul evoluțiilor mai recente, în bună parte ulterioare celui de-al doilea război mondial.

Un episod istoric de un cu totul alt tip a fost cel al **expulzării evreilor** din 1492, anul căderii Granadei şi al descoperirii Americii. Această decizie radicală a pus un capăt brutal unei situații conflictuale seculare, dar şi fuziunii a trei culturi, creştină, evreiască, musulmană, căreia Spania îi datora o mare parte a modernității sale şi a gradului de elaborare a culturii sale medievale. Dacă, din punct de vedere geolingvistic, expulzarea evreilor a dus mai ales la geneza iudeo-spaniolei (în Maghreb, în Balcani şi în Israel; *cf.* S. Albrecht, *Romanische Migranten- und Vertriebenensprachen: die Sprachen der iberischen Halbinsel*, RSG, art. 169), din punct de vedere sociocultural ea a tăiat legătura Spaniei cu o importantă parte a potențialului ei novator. Această alungare violentă a avut pentru țară consecințe care s-au făcurt simțite de-a lungul întregii epoci moderne.

Istoria **Portugaliei** şi a portughezei este destul de asemănătoare, *cum grano salis*, celei a regatului spaniol din care, de altfel, Portugalia a fost parte între 1580 şi 1640. Un teritoriu european consolidat încă de la începuturile epocii moderne şi prezentînd o slabă variație lingvistică regională, consecință a recuceririi; o expansiune precoce către Africa (Angola, Mozambic, Guineea-Bissau şi Capul Verde), către America (Brazilia), precum şi către Asia, caracterizată de apariția de multiple varietăți pidginizate (mai ales în Asia) şi a mai multor dialecte secundare (dintre care cel brazilian fiind cel mai de seamă); teritorii dincolo de mare care îşi cuceresc independența (Brazilia, 1822) şi constituie astăzi baza demografică cea mai importantă a portughezei; în fine, către sfîrşitul epocii moderne, un declin economic în beneficiul Europei de Nord. Fondarea unei republici în 1910 apare la capătul unei perioade de tulburări şi de crize.

Un cu totul alt scenariu geolingvistic caracterizează **Italia**, națiune a cărei cultură încă domină Europa. Din punct de vedere lingvistic, ea moşteneşte totuşi logicile regionale ale Evului Mediu. Italia (pre)modernă cunoaşte cinci **forțe majore**: Milano, Veneția, Florența, Statul pontifical şi Napoli (cu Sicilia). La acestea se adaugă o multitudine de mici state şi seniorii.

În epoca modernă, acest teritoriu pestriț a fost supus în mod continuu atacurilor, cuceririlor şi pierderilor puterii, dinspre Franța, Spania (care va avea regatul de Napoli între 1494 şi 1713-1714) şi

Austria. Contrar altor țări romanice deja menționate, aici nu este vorba despre o unitate teritorială şi politică înainte de cucerirea napoleniană (1805-1808) şi a formării Republicii italiene (1861; 1870, cu Roma drept capitală). Din acest motiv, Italia nu a cunoscut o expansiune extraeuropeană, dacă exceptăm cîteva episoade din Africa de Nord şi de Nord-Est.

Toate acestea sînt cu atît mai demne de luat în seamă cu cît, în linii mari, **formarea limbii standard** urmează, totuşi, aceeaşi logică şi, în anumite cazuri, aproape aceeaşi cronologie precum în cazul Franței. Există, aşadar, o asemănare între procesele de comunicare ale diferitelor țări europene, chiar şi atunci cînd situațiile geolingvistice diverse ar conduce la decalaje importante.

Cu toate acestea, diversitatea politică a Italiei nu a fost lipsită de consecințe: ea a permis, pînă în epoca (pre)modernă, înțelegerea existenței **marilor scriitori de limbi regionale** (citățm cazul foarte cunoscut al teatrului venețian al lui Goldoni, al poeziei milaneze a lui Carlo Porta, al operelor napolitanilor Giovanbattista Basile (secolul al XVII-lea), Salvatore Di Giacomo, Edoardo De Filippo (secolul al XX-lea) sau, pentru Roma, al scrierilor lui G.G. Belli, din secolul al XIX-lea), precum şi **supraviețuirea dialectelor** italiene actuale. Contrar Franței (dar precum în Germania), varietățile dialectale ale Italiei nu au dispărut odată cu statul-națiune creat la sfîrşitul secolului al XIX-lea.

România cunoaşte o istorie politică şi lingvistică diferită. În secolul al XVI-lea se constituie pentru prima dată aici voievodate care utilizau româna ca limbă de curte şi scrisă. După emanciparea sa de boierii stăpînitori şi de puterile vecine, turcă şi austro-ungară, statul român şi-a proclamat (în aceeaşi epocă cu statul italian, 1862; 1878) independența față de Imperiul Otoman.

Încă de la sfîrşitul secolului al XIX-lea, modelul francez scris a contribuit la formarea limbii naționale moderne, distrugînd prin aceasta multe dintre particularitățile româneşti dezvoltate în secolele precedente. Lucrul acesta, alături de absența documentelor medievale şi de slaba variație dialectală, face ca istoriografia românei să fie oarecum frustrantă.

În termeni geopolitici, diferențele dintre țările de limbă romanică sînt notabile, aşadar, în ciuda unității marilor tendințe evolutive. Diversitatea de situații concrete ar fi încă şi mai mare dacă am ține

seamă de numeroasele cazuri particulare, precum cel din Elveția italofonă sau romanşă, din Galiția şi din Catalonia, din văile ladine sau al aromânei.

Pe de altă parte, epoca modernă cunoaşte, chiar în Romania europeană, tot felul de contacte lingvistice punctiforme, precum, de exemplu, episodul valdezilor franco-provensali, emigrați în secolul al XVII-lea, din motive religioase, în regiunea Siegen şi în Hesse (la nord de Frankfurt).

3.5.2. Infrastructuri şi evoluții socioculturale

Schimbările socioculturale, precum evoluțiile geopolitice, contribuie la elaborarea limbilor moderne standard. În epoca modernă observăm o reechilibrare în termeni socio-economici şi culturali între Europa Meridională şi Europa Centrală (şi de Nord), înainte ca aceasta să sfîrşească prin a-şi reveni. Pe de altă parte, Europa va cunoaşte dezvoltarea capacităților sale de producție în agricultură şi meşteşuguri, apoi în industrie, înmulțirea descoperirilor sale tehnice, creşterea forței sale militare, continuînd totodată să-şi afirme practicile culturale. Sub acest aspect, ea va depăşi nu doar Mediterana şi Orientul Apropiat, strămoşii ei imediați, dar şi China, al cărei vechi imperiu, după dezvoltarea sa excepțională în domeniile agricol, tehnic, al infrastructurii şi al scrierii, va cunoaşte derutante perioade de stagnare.

În Europa modernă, marile **categorii sociale** se transformă pe măsură ce interacțiunile acestora devin tot mai intense. Piramida feudală, cu o ierarhie relativ simplă, face loc structurilor sociale diferențiate şi puterilor politice mai elaborate. În această evoluție, un rol de prim plan revine **oraşelor foarte mari**, care vor găzdui de acum înainte aproape toate curțile princiare întemeiate: Paris, Madrid, Napoli (în secolul al XVII-lea, toate numărînd între 300.000 şi 500.000 de locuitori), Veneția, Milano, Palermo, Roma (între 100.000 şi 200.000 de locuitori), Lisabona, Sevilia şi Lyon (în jur de 100.000 de locuitori).

N.B. Mai multe alte aglomerări situate în afara Romaniei au aceeaşi importanță în epoca modernă: cel mai mare oraş din Europa sfîrşitului de secol XVII este Londra (550.000 de locuitori), urmat de Paris (415.000 de locuitori la jumătatea secolului), Amsterdam (172.000 de

locuitori) şi Moscova (130.000 de locuitori). De asemenea, în această epocă, Constantinopolul avea 700.000 de locuitori. Cel mai mare oraş din lume ar fi Ayutthaya (Thailanda), care ar număra mai mult de un milion de locuitori la mijlocul secolului al XVII-lea (*cf.* Lodge, 2004).

Aceste oraşe şi destinele lor oferă proba unei **noi dinamici socioculturale**. Arhitectura, artele, ştiinţele şi literatura, precum şi numeroasele meserii la care aceste domenii fac apel, contribuie la această dinamică tot atît cît şi instituţiile administrative şi militare (*cf.* descrierea veche, dar plastică, a lui W. Sombart, *Liebe, Luxus und Kapitalismus*, 1922). Din punct de vedere financiar, această dezvoltare se hrăneşte în parte din resurse extra-europene, în particular din cele din America, care aduc lumii europene o însemnată plusvaloare.

În mod paradoxal, secolele Renaşterii şi Luminii au cunoscut numeroase războaie ce au devastat Europa (40% din populaţia europeană este decimată cu ocazia Războiului de 30 de ani, între 1618-1648) şi, în paralel, o justiţie capitală, care pune în scenă un teatru al ororii apocaliptice (*Theater des Schreckens*, R. Van Dülmen, 1988).

În sfîrşit, **Reforma** protestantă din secolul al XVI-lea şi Contrareforma au sporit încă şi mai mult tensiunile sociale ale acestei lumi premoderne, marcată în profunzime de contradicţii şi tulburări, inseparabile de altfel de o creştere a populaţiei, cu greu frînată de războaie şi epidemii: un abis separă secolul al XVI-lea, epocă de graniţă între Evul Mediu şi epoca modernă, de secolul al XVIII-lea, în care, pentru prima dată în Occident, gîndirea se eliberează de Biserică şi devine laică.

În acest cadru al nostru, este imposibil să ne dăm seama fie şi de o mică parte a acestor evoluţii, bine cunoscute şi descrise, de altfel. În ceea ce priveşte istoria lingvistică, putem sublinia pur şi simplu intensificarea celor mai diverse **elaborări culturale** şi dezvoltarea marilor **centre** care erau curţile princiare şi marile metropole, ambele evoluţii legate de o manieră intrinsecă de elaborarea limbii.

3.5.3. Cultura scrisului şi elaborarea lingvistică

1. Întemeierea noilor ‘limbi-acoperiş’

Elaborarea de varietăţi sau de **limbi romanice standard** în epoca modernă este însoţită şi grăbită de lărgirea cîmpului funcţiilor de

comunicare ale acestora. În contextele oficiale sau publice, aceste limbi s-au impus în detrimentul limbii latine, ca alte varietăţi sau limbi regionale. Acest proces, aflat în germene încă din Evul Mediu, se desfăşoară progresiv (*cf. supra* 3.4.3 nr. 2). Puţin cîte puţin, genurile textuale trec de la latină la franceză, la spaniolă sau la italiană, pînă la a lăsa vechii limbi de prestigiu doar domeniile religios şi ştiinţific (filozofie, istorie, biologie, fizică etc.). În epoca contemporană, latina sfîrşeşte prin a dispărea chiar şi din aceste ultime bastioane.

În ceea ce priveşte vechile **limbi regionale**, unele dintre acestea s-au putut scurge într-un mod destul de firesc în noua varietate naţională. În domeniul oïl, de pildă, *scriptae* normande sau lorene au scăpat în grafiile lor numeroase regionalisme şi deţineau, încă din secolul al XV-lea, o sintaxă foarte complexă. Apropierea lor de varietatea în uz la curtea regală nu a implicat o ruptură totală cu vechile deprinderi de scriere. În acelaşi fel, în Portugalia şi cu atît mai mult pe teritoriul castilian, procesul de dezvoltare de *scriptae* regionale a rămas destul de slab în Evul Mediu deoarece era vorba despre varietăţi lingvistice de expansiune, care, la nivel oral, nu prezentau mari diferenţieri dialectale.

În alte cazuri, dimpotrivă, înlocuirea vechilor limbi romanice regionale de către noua limbă standard a provocat o **ruptură lingvistică**. Abandonul occitanei, al galiţienei sau al catalanei, în folosul francezei sau al spaniolei, sînt cazuri extreme (*cf. infra* nr. 8). La fel de puternică este ruptura internă dată de substituţia toscanei ‘ilustre’ (adică arhaizante şi omogene) de către limbi prezentînd o tradiţie scrisă, precum geneveza, milaneza, veneţiana, romana, napolitana şi siciliana, ori înlocuirea castilienei ori a leonezei cu asturiana şi aragoneza. În Elveţia Evului Mediu, franceza avea deja o tradiţie scrisă, alături de franco-provensala autohtonă. În epoca modernă, aşadar, diglosia se continuă, întărindu-se.

După cum am menţionat deja, în Italia, un anumit număr de forţe politice puternice şi autonome aleg pentru uzul scris un compromis foarte asemănător celui al regatelor centralizate din Franţa, Spania sau Portugalia (*cf. supra* 3.5.1).

În schimb, instrumentele folosite în elaborarea şi difuziunea noii limbi ‘naţionale’ diferă în funcţie de ţară şi de epocă. **Numeroşi factori culturali** concură, deopotrivă, la elaborarea lingvistică, fără

ca toţi să fie mereu întruniţi ori necesari. Această combinaţie relativ liberă a mai multor elemente va ajunge la acelaşi rezultat în spaţiile de comunicare ale celor patru noi 'limbi-acoperiş' (care acoperă spaţiul geolingvistic şi servesc drept referinţă în arhitectura limbii; *cf. supra* 1.1.1; 1.2.1 nr. 3): franceza, spaniola, italiana şi portugheza.

2. Cultura scrierii

Cultura scrierii se intensifică şi se diversifică în epoca modernă. În afara domeniilor literaturii – formă exemplară a reprezentării culturale a elitelor –, administraţiei şi al juridicului, se dezvoltă mai ales cele ale unei **ştiinţe** tot mai **specializate**. Un număr tot mai mare de texte este tradus din latină sau redactat direct într-o limbă romanică. Unele dintre aceste genuri textuale deja existau în Evul Mediu şi urmau tradiţiile anterioare, precum în medicină sau în farmacognosie (farmacologie medievală). Altele au cunoscut un progres notabil, precum literatura, dar şi textele consacrate arhitecturii, artelor sau muzicologiei. Altele au apărut ceva mai tîrziu ca povestiri de călătorie, inspirate de descoperirile extra-europene, sau scrieri autobiografice, care reflectă o nouă imagine a individului în societate. Oricum, constatăm o dezvoltare fără precedent în scrierea specializată, care, totodată, antrena relaţii multiple cu textele de vocaţie estetică şi literară.

Nu avea loc doar o diversificare şi o creştere tipologică la nivelul genurilor textuale, ci şi difuziunea acestora creştea proporţional, datorită **tiparului**, devenit, după un secol de tatonări, o tehnică extrem de eficace. Necesitatea de a produce texte care, de acum înainte, se adresau nu doar cîtorva indivizi sau cîtorva zeci de cititori, ci la sute, chiar la mii de oameni, contribuia la omogenizarea şi la neutralizarea limbii. Prin aceasta, marii tipografi au jucat un rol foarte direct şi capital în elaborarea şi difuzarea noilor norme lingvistice din secolul al XVI-lea (*cf. infra* 4.1.3 nr. 2).

Scrierile religioase ocupă un loc aparte în cadrul acestui proces, mai ales **Biblia**, prin rolul ei de referinţă morală şi culturală. Nu este o întîmplare faptul că, la 1455-1456, tiparul a început realmente cu acest text-cheie. Noile traduceri ale Bibliei, în spiritul Reformei secolului al XVI-lea, au contribuit din plin la căutarea formei lingvistice consensuale, nu doar în bine-cunoscutul caz al Bibliei lui Luther, dar şi, de pildă, în cazul traducerilor franceze ale Vechiului şi Noului

Testament, plecînd de la Vulgata, făcute de Lefèvre d'Étaples (1523-1528), şi plecînd de la Biblia grecească, făcută de Olivetan şi prefaţată de Calvin (1535, *cf. supra* 1.4, exemplul dat de *Pater noster*; *cf.* şi *infra* 4.1.2 nr. 5).

N.B. În limbile romanice cu un număr mic de vorbitori, precum romanşa, ladina sau friulana, traducerile Bibliei procură în secolul al XVI-lea primele mari texte de referinţă pentru notarea în scris a acestor varietăţi (*cf. Übersetzungen ins Friaulische*; ~ *ins Dolomitenladinische*; ~ *ins Bünderromanische*, RSG, art. 119a-c).

Diversificarea şi intensificarea scrierii au avut ca principale **consecinţe** omogenizarea formelor grafo-fonetice şi morfologice, precum şi îmbogăţirea vocabularului diferitelor domenii ale cunoaşterii. În secolul al XVIII-lea, observăm o dezvoltare spectaculoasă a terminologiei ştiinţelor naturale, care străbate curentul enciclopedic.

Cf. E. Büchi, *Les Noms de genres dans la Flore française de Lamarck (1778)*, 1994; L. Serianni, *Il secondo Ottocento*, 1991; F. Möhren, *Wort- und sachgeschichtliche Untersuchungen* [dedicate Enciclopediei franceze], 1986; *cf. infra* nr. 9).

Pe de altă parte, textele secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea au cunoscut o creştere progresivă în ceea ce priveşte complexitatea sintactică, instrument indispensabil unei comunicări decontextualizate, dense şi ierarhizate.

În mod curios, cele mai extreme exigenţe sintactice se regăsesc în două domenii textuale foarte particulare: în anumite genuri literare pline de constrîngeri, precum **poezia** sau, uneori, teatrul, precum şi în **discuţia doctrinară**. În mod evident, poezia a trăit o epocă de glorie şi de splendoare la curţile europene ale epocii moderne. În mod comparabil, în domeniul cunoaşterii doctrinare, limbile romanice au cunoscut importante progrese în raport cu latina. Printre aceste momente-cheie, pentru a da un exemplu din franceză, citäm pe Petrus Ramus, care predă pentru prima dată în franceză la Collège des trois Nations, în 1529. *Institution de la Religion chrétienne* este publicată în 1541 de către Calvin, *Discours de la méthode*, în 1637, de către Descartes. Aceste date marchează începutul unei discuţii doctrinare, teologice şi filozofice, exprimate prin noile limbi standard.

3. Reflecţia lingvistică: teorie şi gramatică

Reflecţia lingvistică intervine într-un mod încă şi mai direct în mişcarea de standardizare din epoca modernă. Discuţiile în jurul normei şi despre natura limbajului, precum şi gramaticografia şi lexicografia cunosc, în secolul al XVI-lea şi al XVII-lea, o dezvoltare nemaiîntîlnită pînă atunci. În acest cadru se găsesc teme care aparţin atît istoriei externe a limbii, cît şi istoriei disciplinei. Le vom trata aici în virtutea impactului lor asupra evoluţiei limbilor standard şi, prin chiar aceasta, asupra constituirii unei societăţi moderne.

Reflecţia lingvistică ce conduce la **normele** explicite şi prescriptive ale noilor limbi naţionale se manifestă sub diferite forme: consideraţiuni asupra grafiei, chiar a ortografiei, evaluări ale formelor morfologice sau ale structurilor sintactice, tratate de gramatică, ipoteze asupra genezei şi a istoriei limbilor, lucrări lexicografice edificate de tradiţia enciclopedică şi, apoi, dicţionare lingvistice şi semasiologice de nivel înalt. Lucrările de referinţă pentru franceză, italiană, dar şi pentru spaniolă şi portugheză, sînt numeroase, în concordanţă cu ceea ce se petrece în celelalte domenii ale cunoaşterii specializate. Este o chestiune relativ bine studiată, ceea ce ne va permite să nu amintim aici decît cîteva lucrări fundamentale.

În discuţia privitoare la limba **franceză**, lucrările determinante sînt următoarele:

- în secolul al XVI-lea, Joachim Du Bellay, *La Deffence et Illustration de la langue françoyse* (1549), reluare nemărturisită a tratatului italian *Dialogi delle lingue*, de Sperone Speroni (1542);
- Henri Estienne, *Essai sur la Précellence du langage françois* (1579);
- la începutul secolului al XVII-lea, opera lui Malherbe (1555-1628) vizează în mod direct curtea regală (*cf.* propoziţia emblematică «Enfin malherbe vint [...] / Et réduisit la Muse aux règles du devoir»), folosită din vremea lui Boileau (*L'Art poétique*) în istoriografia lingvistică, pentru a marca începutul acţiunii sale la Paris, în 1605);
- puţin după aceea, Vaugelas, secretarul Academiei franceze (*cf. infra* nr. 5), teoretizează, în *Remarques sur la langue françoise* (1647), ideea unui uz lingvistic (ca dat intersubiectiv şi ne-stabilit în mod absolut); pentru el, *Bon usage* este modul de a vorbi al celei mai sănătoase părţi a Curţii (*cf. infra* nr. 6).

Aceste discuţii sînt strîns legate de **gramaticografia** propriu-zisă, atît prin conţinutul lor, cît şi prin personalitatea anumitor autori. Citǎm pe precursori, care sînt *Champfleury* de Geoffroy Tory (1529), tratat de caligrafie şi de tipografie, şi *Lesclarcissement de la langue françoyse* de Jehan Palsgrave (1530), gramatică redactată la Londra, pentru învăţarea francezei. O ortografie semi-fonetică şi pusă la punct de către Louis Meigret, în faimosul său *Trętté de la grammęre françoęze* (1550). Numeroase alte lucrări jalonează această epocă:

– Jacques Dubois (lat. Iacobus Sylvius), *In linguam gallicam isagωge* (1531);
– Robert Estienne, *Traicte de la grāmaire francoise* (1557);
– Pierre de la Ramée (lat. Petrus Ramus), *Gramere* (1562, [2]1575);
– Henri Estienne (lat. Henricus Stephanus; fiu al lui Robert Estienne), *Hypomneses de gallica lingua* (1582).

Această dezbatere asupra gramaticii – care încorporează ortografia, morfologia şi, parţial, sintaxa – creşte în calitate, în secolul al XVII-lea, prin *Grammaire générale et raisonnée*, de Antoine Arnauld şi Claude Lancelot (1660). Această gramatică se îndepărtează de caracterul mai degrabă prescriptiv al celor dinainte şi aduce în faţă elementele interpretative («raisonnée»). Ea va înrîuri teoria gramaticală de la 'Port-Royal', fundamentală, la rîndul ei, pentru morfologia şi sintaxa modernă (*cf.* M. Bierbach şi J.-C. Pellat, *Histoire de la réflexion sur les langues romanes: le français*, RSG, art. 21, cap. 4.3).

Sigur că astfel de lucrări descriptive şi normative sau, dimpotrivă, teoretice şi interpretative, nu au avut o acţiune imediată asupra limbii scrise. Cu toate acestea, în ansamblul lor, aceste publicaţii au contribuit la procesul complex de omogenizare şi de 'normalizare' a grafiei ('ortografiei') şi a morfologiei, precum şi la evoluţia către complexitate a sintaxei. Nu este nici o îndoială că extrema elaborare şi regularizarea artificială a francezei se întemeiază pe dezvoltarea particulară a reflecţiei lingvistice din statul centralizat care devenea Franţa.

În **Italia**, problemele lingvistice se pun în termeni destul de diferiţi, deoarece nu există un candidat 'natural' pentru a deveni varietatea standard, precum limba curţii şi a cancelariei regale, în Franţa. În felul acesta, în secolul al XVI-lea apare o foarte vie

‘**questione della lingua**’, care caută să determine fizionomia generală a noii norme, socotită de toți ca fiind necesară.

Gramaticografia a început foarte devreme în Italia, cu *Grammatichetta*, atribuită umanistului Leon Battista Alberti (1430-1440, dar publicată abia în secolul al XIX-lea). Intelectualii care vor interveni de acum înainte în această discuție sînt numeroşi: autori precum Baldassare Castiglione (*Il Cortegiano*, 1528) apără modelul anumitor curți princiare (Urbino, Mantua) sau al curții pontificale. Îi uneşte o logică mai degrabă ‘panitaliană’, a unui Gian Giorgio Trissino (*Il Castelano*, 1529) şi a celor numiți ‘italianisti’, în căutarea unei norme supraregionale care să nu fie exclusiv toscană. Autori precum Machiaveli, Gelli, Giambullari sau Varchi preconizează florentina în uzul epocii lor (de unde numele de ‘toscanisti’ şi de ‘fiorentisti’).

Modelul care a prevalat asupra celorlalte a fost o adaptare a limbii literare toscane arhaice, al cărei canon este dat de *Tres corone*, Dante, Boccaccio (model pentru proză) şi Petrarca (model pentru poezie). Acest principiu este elaborat de către Pietro Bembo, în *Prose della volgar lingua* (1525). El primeşte un sprijin parțial de la partizanii unui al patrulea curent, reprezentat de către Salviati, care căuta un compromis între florentina din secolul al XIV-lea şi cea din secolul al XVI-lea (*cf.* M. Vitale, *Studi di storia della lingua italiana*, 1992).

Odată acceptat principiul acestei norme scrise, construirea ei s-a făcut cu o viteză surprinzătoare: această limbă pe care nici un grup social sau socio-regional nu avea deprinderea de a o utiliza era, în consecință, mai puțin supusă interferențelor cu o limbă vorbită, care ar fi putut încetini acceptarea şi generalizarea anumitor forme propuse. În mod paradoxal, caracterul cu totul artificial al normei literare italiene a fost, aşadar, cel care a permis acceptarea ei rapidă: modelul Bembo s-a impus în mai puțin de trei ani, înainte de secolul al XVI-lea. În nici o altă țară romanică, trecerea de la o limbă scrisă medievală, cu puternică variabilitate, la o limbă scrisă modernă standardizată nu s-a produs cu o asemenea repeziciune.

Desigur, discuția gramaticală, ortografică şi teoretică va continua în Italia secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, însă va pierde mult din interes. Abia în secolul al XIX-lea se va revitaliza ea realmente, cu cea de-a doua ‘questione della lingua’, privind limba viitorului stat italian.

Chiar dacă transformările lingvistice interne ale spaniolei din secolul al XVI-lea sînt considerabile, iar prima lucrare de gramatico-

grafie, cea a lui Nebrija (*Gramática della lengua castellana*, 1492), apare destul de devreme în anturajul curții regale, reflecția lingvistică în **Spania** nu a avut aceeaşi importanță precum în Franța sau în Italia.

Precum în Franța, modelul de bază era deja fixat: castiliana scrisă, relativ omogenă în cea mai mare parte a regatului, încă dinainte de secolul al XV-lea. Spre deosebire de Franța, însă, şi cu atît mai mult de Italia, decalajul dintre această limbă şi varietățile vorbite ale castilienei (mai ales limba îngrijită) nu este foarte mare, datorită expansiunii *reconquistei* şi intensei migrații interne. Aşadar, nu a avut loc o veritabilă discuție privitoare la normă. Singura problemă externă adusă în față în acea vreme a fost cea a rivalității dintre norma de la curtea de Toledo şi cea de la Madrid, iar dacă aceasta din urmă s-a impus, lucrul s-a datorat unei decizii politice, iar nu autorității specialiştilor limbii.

Pe de altă parte, această ultimă opoziție reflectă climatul parțial **antiintelectual** care s-a instalat în Spania după expulzarea evreilor, şi care va dura pînă în secolul al XVIII-lea, chiar al XIX-lea. Teoreticieni valoroşi ai limbii, precum Juan de Valdés, nu au fost publicați niciodată, lucrarea sa, *Diálogos interno a la lengua*, scrisă către anul 1536, în Italia, va rămîne multă vreme în manuscris, precum *Grammatichetta* lui Alberti (*cf. supra* 3.4.3 nr. 4, pentru *De vulgari eloquentia* a lui Dante).

La începutul secolului al XVII-lea, Bernardo Aldrete stabileşte corespondențe fonetice între latină şi spaniolă (*Del origen y principio de la lengua castellana o Romance que oi se usa en España*, 1606), anticipînd în mod genial teoriile neo-gramatice ale secolului al XIX-lea şi depăşind prin pertinența postulatelor sale considerațiile etimologice – cu toate acestea remarcabile – ale lui Ménage (*Origenes de la langue françoise*, 1650). Opera sa, însă, a rămas, şi ea, fără urmare (*cf. infra* 4.2.2 nr. 2.2).

Mai mult decît în Franța, lingvistica spaniolă a secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea îşi pune problema originii şi a transformării limbilor. În acest domeniu, cititorul modern descoperă teorii derutante, uneori: în concepția anumitor autori, ebraica sau basca ar fi limbi cu origine spaniolă, iar greaca ar sta la baza francezei.

N.B. În **Portugalia**, dezbaterea lingvistică va rămîne relativ slabă (*cf.* R. Kemmler şi B. Schäfer-Prieß, *Geschichte der Reflexion...: Portugiesisch*, RSG, art. 25).

4. Reflecţia lingvistică: lexicografia

În epoca modernă, lexicografia ocupă un loc tot atît de important precum gramaticografia. În secolul al XVI-lea încă domină dicţionarele **bilingve**, care caută să explice o limbă printr-o alta şi sînt concepute pentru învăţarea latinei sau a unei limbi moderne. Dicţionarele care pleacă de la o **limbă romanică** şi nu de la latină sînt o inovaţie a epocii; *cf.*:

– Nebrija, *Diccionario espagnol-latin* (în jur de 1495, urmînd dicţionarului său latin-spaniol, compus în anul 1492);
– Robert Estienne, *Dictionnaire français-latin* (anul 1539, urmînd dicţionarului său, *Dictionarium Latinogallicum*, 1538);
– Francesco Alunno, *La fabrica del mondo* (1548).

Utilizarea, în locul latinei, a unei limbi romanice ca limbă-sursă echivalează cu o schimbare fundamentală de **perspectivă** şi de prestigiu lingvistic.

Primele lucrări **monolingve**, scrise într-o limbă romanică, vor apărea mai tîrziu:

– J. Nicot, *Thresor de la Langue Françoyse* (1606);
– Covarrubias, *Tesoro de la lengua castellana o española* (1611, cuprinzînd o componentă etimologică întinsă);
– *Vocabulario della Crusca* (1612, *cf. infra* nr. 5).

La început, însă, acestea nu erau prea bogate, fiind mai restrictive în alegerea cuvintelor decît dicţionarele bilingve contemporane, precum excepţionalul *Dictionarie of the french and english tongues*, al lui Cotgrave (1640) sau *Dictionnaire italien-françois et françois-italien* (1640) sau *Trésor des deux langues espagnole et françoise* (1645), al lui Oudin-tatăl şi fiii.

Pe de altă parte, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, întreaga lexicografie stătea pe fundamentul veleităţilor **enciclopedice** (*cf.* M. Bierbach, *Grundzüge humanistischer Lexikographie in Frankreich*, 1997). Separarea în două tradiţii distincte, enciclopedică şi lingvistică,

nu a intervenit decît ulterior: o nouă tradiție enciclopedică propriu-zisă se va instaura în secolul al XVIII-lea; pentru franceză, *cf.*:

– dicționarul de la Trévoux (1704; 1732, *cf. supra* 2.4.8 nr. 1.1);
– Bayle, *Dictionnaire historique et critique* (1697);
– *Encyclopédie* lui Diderot și d'Alembert (1765, *cf. supra* nr. 2).

În aceeași epocă sînt redactate primele mari dicționare lingvistice de orientare **semasiologică**, precum cel al lui Richelet, 1680 (care, totuși, încă poartă titlul *Dictionnaire françois, contenant les mots et les choses*) și cel al lui Furetière, 1690 (*cf. supra* 2.4.8 nr. 1.1).

Simpla enumerare a lucrărilor de tip metalingvistic din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea ar ocupa mai multe volume (*cf.* RSG, art. 18-26 [*Histoire de la réflexion sur les langues romanes*] şi 29-36 [*Étude et description étymologique et historique du lexique...*]; HSK 5, *Wörterbucher*), ceea ce indică intensitatea cu care numeroşi eruditi erau preocupați de standardizarea lingvistică. Unii dintre aceştia au compus opere excepționale, precum Bembo, Robert Estienne, Valdés, Vaugelas, Arnauld şi Lancelot sau Aldrete. Cea mai mare parte a lor s-a mulțumit să urmeze căile predecesorilor. Unii autori au rămas necunoscuți în timpul vieții lor, alții au cunoscut gloria şi au avut succesori. Cu toate acestea, în ansamblu, ei au format o realitate socioculturală determinantă pentru elaborarea lingvistică.

5. Legislația lingvistică şi academiile de limbă

Statul a intervenit pentru prima dată în mod direct în formarea limbilor standard în epoca modernă, prin legislația lingvistică, prin constituirea de instituții normative şi prin campanii de alfabetizare (*cf. infra* nr. 6). Aceste activități converg cu reflecțiile asupra limbii şi, în funcție de epoci, cu strălucirea culturală a curților regale.

În fapt, **legislația asupra limbii** este o invenție a statelor premoderne. Cel mai cunoscut exemplu vechi este cel al ordonanței lui Villers-Cotterêts (15. VIII. 1539), care se înscrie într-o întreagă serie de ordonanțe asemănătoare, dar mai puțin drastice şi explicite. Această lege introduce monopolul francezei în jurisdicția regatului, în detrimentul latinei, socotită de neînțeles, şi al limbilor regionale (mai ales occitana), promovînd ideea clar naționalistă a unei 'limbi materne franceze':

> [...] Şi, pentru că astfel de lucruri ajung adesea să necesite înţelegerea cuvintelor latine conţinute în numitele decizii, vrem ca de acum înainte aceasta să nu se mai întîmple, toate celelalte proceduri să fie făcute, înregistrate şi date părţilor în limba maternă franceză şi nu altminteri [...].

Prin ordonanţa de la Moulins, instituită în 1490 pentru Languedoc, tribunalele îşi păstrau dreptul deplin de a face apel la *langage françois ou maternel*; această posibilitate lăsa loc occitanei şi ţinea seama mai mult de competenţa lingvistică a locuitorilor regatului, pentru care franceza era o limbă străină.

În paralel cu dezvoltarea statului, importanţa legislaţiei lingvistice nu va înceta să crească pînă în epoca contemporană, cînd intervine în numeroase circumstanţe (*cf. infra* 3.6.3).

Cea mai vizibilă acţiune la nivel de stat în epoca modernă a fost cea a marilor **academii ale limbii**: *Accademia de la Crusca* în Italia (1583), *Académie française* (1635), *Real Academia española* (1713) şi *Academia das Ciências de Lisboa* (1779). Acestea au apărut fie într-o societate savantă cu caracter privat, precum în Spania sau în Italia, fie printr-un decret regal, precum în Franţa, sub impulsul lui Richelieu, sau în Portugalia (sub cel al reginei D. Maria I). În România, *Academia Română* nu a fost întemeiată decît în secolul al XIX-lea (1866), urmînd reflecţiilor lingvistice intense de după 1780.

Chiar astfel, scopurile declarate ale academiilor nu difereau în mod fundamental: redactarea unui dicţionar, a unei gramatici şi, eventual, a unor lucrări de ortografie (*cf. supra* 2.2.3 nr. 3) şi de retorică. Academiile s-au ocupat de aceasta cu o rapiditate şi o eficacitate variabilă:

– *Vocabullario de la Crusca* apare deja în 1612 (şi va rămîne referinţa pentru întreaga lexicografie, pînă la începutul secolului al XIX-lea, deşi caracterul său conservator şi arhaizant a fost criticat încă de la apariţie);
– *Diccionario de Audoridades*, redactat în treisprezece ani (din 1726 pînă în 1739), este o capodoperă pentru lexicul spaniol din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, încă utilă astăzi;
– dimpotrivă, *Dictionnaire de l'Académie française* (1694) nu depăşeşte lucrările lui Furetière, Richelet şi Trévoux;

– *Grammática de la lengua española*, editată de Real Academia Española (1928 [*cf.* 2.3.4 nr. 1]) a rămas pînă de curînd de referinţă pentru spaniola secolului al XX-lea, în vreme ce gramatica franceză a Academiei, publicată în 1932, se afla în mod evident în afara standardelor teoretice existente în acelaşi moment.

Academiile de limbă nu au acţiune autonomă, ele înscriindu-se în tradiţiile particulare ale gramaticografiei şi lexicografiei. Datorită prestigiului statului, acestea din urmă s-au intensificat şi au fost puse în valoare.

6. Elită şi populaţie

Elaborarea limbilor standard se întemeiază deopotrivă pe activitatea elitei **socioculturale**. Aceasta este pusă în act de către gînditori şi eruditi, iar noile forme lingvistice pe care le generează sînt destinate unei lumi care gravitează în jurul curţilor regale şi al patriciatului urban. Uzul limbilor nou create era legat de situaţii de distanţă lingvistică şi, adesea, rămînea limitat la nivelul scris. Cazul este în mod particular marcat în Italia, unde Pietro Bembo, artizanul unei limbi scrise pe baza toscanei (arhaice), nu vorbea decît veneţiana. Se poate observa o paralelă în Germania, unde, aproape trei secole mai tîrziu, Goethe, în mod obişnuit, nu vorbea decît dialectul său natal – mai puţin, de exemplu, cînd îşi citea operele cu voce tare, în faţa unui public.

În restul Romaniei, în schimb, astfel de fracturi nu apar. În Franţa, încă din secolul al XVI-lea, elita este obişnuită să transpună în plan oral varianta semi-artificială a limbii standard.

> *Cf.* poziţia lui Vaugelas: «În ceea ce mă priveşte, cred că în viaţa civilă şi în comerţul obişnuit, nu este permis oamenilor de onoare să vorbească altfel decît în bunul uz» (*Remarques sur la langue française*, Préface, VII.2, după facsimilul reprodus pe site-ul Gallica; *cf.* şi cultura lingvistică orală a saloanelor).

În Spania şi în Portugalia, începînd cu Evul Mediu, standardul scris se apropie, cu siguranţă, de o varietate de prestigiu vorbită şi, probabil, destul de răspîndită.

Noile limbi romanice standard, aşadar, încep să se implanteze ca **varietăţi acrolectale** în diferitele ţări ale Romaniei, cu decalaje

cronologice consistente. În schimb, înainte de secolul al XIX-lea, imensa majoritate a populației nu a fost vizată în mod direct de standardizare. Intim legat de cultura sa, acest fenomen elitist excludea cei **95% de analfabeți** (*cf. supra* 3.4.3 nr. 2; 3.5.1). Aceştia înțelegeau, probabil, enunțurile formulate într-o limbă neutralizată, fără îndoială mai bine decît înțelegeau latina în secolul al XVIII-lea, însă erau incapabili să le reproducă, iar numeroasele producții scrise nu ajungeau pînă la ei.

N.B. În Franța secolului al XVI-lea, dintre 20 de milioane de subiecți, 40.000 erau alfabetizați (adică 2%); în secolul al XVII-lea, din 30 de milioane de oameni, un milion citeau şi vorbeau mulțumitor limba standard (adică 3,3%); *cf.* D. Gerner, *Éducation et histoire des langues: la Galloromania*, RSG, art. 107.

Cu toate acestea, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, **formarea de varietăți sau de limbi standard** îşi păstrează întreaga importanță pentru istoria lingvistică şi socială; chiar dacă, la început, nu era vorba decît despre un fenomen social limitat, aceste forme lingvistice noi urmau să se impună treptat. La date diferite, peste tot în Romania, campanii de alfabetizare – precum aceea din Normandia secolului al XVIII-lea – vor creşte numărul vorbitorilor de limbi standard, iar şcoala obligatorie sau generalizată va crea, începînd cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o bază largă pentru aceste limbi, de acum înainte, 'naționale'. În esența sa, procesul este încheiat după cel de-al doilea război mondial, cel puțin în Romania europeană (cu toate acestea, Portugalia încă avea 20% analfabeți, în 1980). Acțiunea statului asupra limbilor standard va avea consecințele cele mai vizibile mai degrabă datorită **politicii de alfabetizare**, decît ca urmare a legislației lingvistice sau a întemeierii academiilor.

7. Oral acrolectal şi scris

În formarea limbilor standard, relația dintre oral şi scris este printre factorii cei mai dificil de surprins. În general, se presupune că secolul al XVI-lea a fost o **epocă de graniță** în geneza limbilor romanice standard sub forma lor scrisă, şi că în această epocă se află diferite schimbări interne notabile. Situăm între anii 1530 şi 1610 evoluția francezei medii către franceza modernă, între anii 1480 şi 1630 transformarea vechii spaniole în spaniolă modernă, între 1500 şi

1560 trecerea vechii italiene la italiana modernă (*cf. supra* 2.0 nr. 4). Un cititor din zilele noastre înţelege mult mai uşor textele romanice posterioare acestei epoci decît textele anterioare, ceea ce arată că transformările sînt reale.

Această cronologie, însă, ţine seamă doar de manifestările scrise, fără a interpreta valoarea acestora în diasistemul epocii lor. În realitate, trebuie făcută distincţia dintre diferitele situaţii, aproape imposibil de separat pentru observatorul modern:

– inovaţii ale secolului al XVI-lea, manifestîndu-se mai întîi în scris, pentru a cuceri treptat şi nivelul oral;
– alte inovaţii scrise, care rămîn străine nivelului oral mai multă vreme (sau totdeauna);
– în paralel, inovaţii ale nivelului oral, datînd tot din secolul al XVI-lea, grăbite de noile contexte de comunicare şi manifestîndu-se puţin după aceea în scris;
– de asemenea, transformări deja mai vechi – adică anterioare secolului al XVI-lea – de la nivel oral, dar care nu se manifestă în scriere decît începînd cu această perioadă.

Aceste distincţii pot părea prea teoretice, însă ele au meritul de a arăta cît de dificil este să se refacă în mod exact schimbările lingvistice în contextul lor sociolingvistic şi comunicaţional, chiar la interiorul doar al varietăţilor acrolectale (pentru varietăţile non-standard, *cf. infra* 3.5.4).

8. Diferitele limbi romanice

Transformarea limbilor scrise medievale în limbi moderne standard nu se realizează pe deplin decît pentru **franceză**, **italiană**, **spaniolă** şi **portugheză**. Totuşi, celelalte idiomuri romanice care, într-un anumit moment al evoluţiei lor, au depăşit nivelul de dialect local cunosc, de asemenea, transformări foarte importante în epoca modernă. Trebuie distinse două situaţii opuse: o **elaborare parţială**, aproape în chipul limbilor naţionale numite sau, dimpotrivă, o pierdere a importanţei şi **eşuarea procesului de elaborare** început în Evul Mediu.

Prima situaţie se referă mai ales la **română**, la **romanşă** şi la **ladină**. Ea apare în secolul al XVI-lea, în momentul în care alte limbi romanice au deja în spate mai multe secole de tradiţie scrisă. Este

vorba, aşadar, mai degrabă de căutarea unei forme scrise potrivite decît de o veritabilă standardizare. În cazul romanşei şi al ladinei, în special, savanţii care întreprind traducerea Bibliei şi care redactează primele texte poetice se inspiră din discuţia lingvistică a Renaşterii italiene sau chiar franceze.

Cazul românei, mereu separată geografic de restul Romaniei, este aparte. Aici, modelul **slavon** a jucat un rol important. Astfel, în această epocă, româna a adoptat un alfabet chirilic lărgit. După începuturile timide din prima jumătate a secolului al XVI-lea, această limbă dezvoltă o producţie scrisă destul de densă, între mijlocul secolului al XVI-lea şi mijlocul secolului al XIX-lea: romane, povestiri, poezie, scrieri juridice şi administrative, scrisori, texte ştiinţifice şi tehnice – repertoriul obişnuit al epocii moderne, desigur, mai redus decît în Franţa sau în Italia, dar în armonie cu evoluţia culturală a Europei.

În mod curios, româna de atunci seamănă mai puţin cu alte limbi romanice şi are mai multe trăsături comune cu limbile slave meridionale decît româna de astăzi: elaborarea românei contemporane către sfîrşitul secolului al XIX-lea, care se va face pe modelul francezei (şi al latinei) şi va introduce scrierea latină – lovindu-se de probleme de adaptare la fonetismul românesc –, va apropia această limbă de cele din Romania occidentală (‘reromanizare’).

> *Cf.* W. Dahmen, *Externe Sprachgeschichte des Rumänischen*, RSG, art. 66; pentru romanşă *cf.* G. Darms, *Sprachplanung, Sprachlenkung und institutionalisierte Sprachpflege: Bündnerromanisch*, RSG, art. 126c.

La polul opus acestor evoluţii se află **occitana**, **catalana** şi **galiţiana**, toate acestea trei deţinînd o bogată tradiţie scrisă medievală. În secolul al XV-lea, aceste limbi prezintă, precum varietăţile scrise ale Italiei sau de pe teritoriul oïl, tendinţe de omogenizare tipice limbilor regionale ale Evului Mediu tîrziu; totul era pregătit, aşadar, pentru geneza varietăţilor supraregionale standard. Din simple raţiuni de **hegemonie politică**, însă, aceste evoluţii au fost întrerupte înainte ca ele să ajungă la capăt: teritoriul oc a trecut în întregime sub guvernare franceză între 1453 şi 1486, Catalonia a intrat în componenţa regatului spaniol în 1516, iar Galiţia a fost anexată în întregime în 1640 (*cf. supra* 3.5.1). Aceste trei teritorii suferă, aşadar, consecinţele elaborării unei varietăţi lingvistice

'naționale', care se impune ca limbă de prestigiu. Producția scrisă a occitanei, a catalanei şi a galițienei va scădea puternic, iar cele trei limbi vor fi marginalizate.

Această evoluție va fi fatală occitanei, în ciuda unei anumite revitalizări din epoca contemporană (*cf. infra* 3.6.3). Dimpotrivă, catalana şi galițiana au cunoscut, într-o anumită măsură, dezvoltarea gramaticografiei şi a lexicografiei lor, mai ales în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. Această evoluție va rămîne fără efect imediat, dar va pregăti elaborarea acestor două limbi în secolul al XX-lea, ceea ce va împiedica *in extremis* abandonarea lor.

Celelalte varietăți, prezentînd caracteristici interne marcate, precum **franco-provensala**, **sarda** sau **friulana**, şi-au păstrat importanța la nivel oral şi, uneori, fac obiectul tentativelor de notare în scris. Franco-provensala este folosită în contexte bine definite (de exemplu, în comedie), care îi conferă un oarecare rol identitar. Utilizări asemănătoare se găsesc şi pentru dialectele franceze şi italiene sau pentru asturiană. Între secolele al XVI-lea şi al XIX-lea, aşadar, toate aceste varietăți şi-au păstrat statutul de idiomuri periferice, dar vii.

3.5.4. Varietățile non-standard

De-a lungul epocii moderne, varietățile romanice non-standard rămîn forma de comunicare orală dominantă în propriile lor regiuni. Chiar pe teritoriile inițiale ale celor patru mari limbi standard, **limba maternă** a cvasi-totalității oamenilor făcea parte dintre **varietățile divergente**, non-standard, şi anume dintre dialectele sau cel puțin dintre varietățile de limbă marcate prin trăsături sociolectale. Chiar tînărul rege Ludovic al XIII-lea vorbea în mod spontan o franceză de tip familiar, chiar popular, după cum ne arată transcrierile fidele ale medicului său, Hérourad (*cf.* G. Ernst, *Gesprochenes Französisch zu Beginn des 17. Jahrhunderts*, 1985).

În cazul idiomurilor romanice precum occitana sau galițiana, dar şi în cel al limbilor amerindiene sau creole, decalajul dintre varietatea de prestigiu şi limbile materne putea duce la o totală **neînțelegere** reciprocă între vorbitori, facilitînd abandonul (sau, uneori, păstrarea) formelor non-standard.

În nordul Franței actuale, în centrul şi în sudul Spaniei, sau în Portugalia, varietățile standard trebuie să fi fost relativ comprehensibile la nivel oral, chiar pentru populația rurală. **Decalajul** dintre

varietăţile standard şi varietăţile materne rezerva totuşi cîteva surprize. Să luăm exemplul preţios al mărturiei unui călător englez, numit Glass, care pretinde că a întîlnit în secolul al XVIII-lea, la Las Palmas, capitala Gran Canariei, o limbă neutră şi aproape de standardul spaniol. La interiorul insulei, dimpotrivă, s-a confruntat cu o limbă care-i părea aproape de neînţeles, deşi era vorba, şi aici, despre o varietate de tip spaniol (*cf.* M.-D. Glessgen, *Der Beitrag des kanarischen Ostinseln zur hispano-amerikanischen Sprachentwicklung*, 1997). Şi în acest caz există o adevărată diglosie generalizată, umbrită de sursele scrise, care reduc mult din diversitatea lingvistică.

Este la fel de probabil că formarea de varietăţi standard **a adîncit** asemenea decalaje. Încă din secolul al XVI-lea, limbile standard acopereau, cu concursul tot mai scăzut al latinei, toate funcţiunile comunicării la distanţă. În Evul Mediu, aceste funcţiuni au fost asumate – alături de latină – de către varietăţile regionale, mai puţin elaborate şi, prin aceasta, mai apropiate de limbile materne respective. Distanţa dintre expresia spontană sau intimă şi expresia elaborată şi distantă, aşadar, va scădea proporţional, acesta fiind un continuum ale cărui extreme, foarte probabil, nu erau prea depărtate.

A contrario, abandonul limbilor regionale a accentuat imediat distanţa dintre forma de prestigiu, supraregională, şi formele vorbirii intime, locale. Varietăţile materne erau învecinate cu comunicarea de proximitate, ele nemaiintervenind deloc în situaţiile de distanţă lingvistică. Acest proces trebuie să fi contribuit la o utilizare tot mai restrînsă în spaţiu a varietăţilor dialectale şi, prin urmare, la o tot mai mare diferenţiere internă între dialecte.

În aceeaşi logică, bucurîndu-se de un slab prestigiu social, varietăţile diastratice au dezvoltat – prin opoziţie cu o varietate de prestigiu tot mai distantă şi mai dominantă – **trăsături lingvistice din ce în ce mai marcate**. Probabil că această elaborare a limbilor a provocat, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, intensificarea dimensiunii diastratice a limbilor romanice, puţin evoluată pînă atunci. Este posibil să se emită ipoteza că diferenţierea internă a dialectelor primare ale Romaniei şi-a atins apogeul către mijlocul sau sfîrşitul secolului al XIX-lea, şi că varietăţile non-standard marcate şi-au avut momentul de maxim avînt mai ales începînd cu secolul al XVII-lea.

Variaţiile diastratică şi diatopică nu se reflectă în scriere decît foarte punctual. Aceasta cunoaşte, totuşi, o anumită **variaţie**

diafazică. Diferenţele dintre **genurile textuale** apărute încă din Evul Mediu sînt consolidate prin elaborarea lingvistică din secolul al XVI-lea. Observăm punerea în act a unei cunoaşteri tot mai specializate şi o accentuare a nivelelor stilistice. Pe de altă parte, apare o **literatură 'folclorică'** *avant la lettre*, care face apel la varietăţi dialectale şi care imită oralul în scris (*cf. supra* 3.5.3 nr. 8). Vechiul continuum, aşadar, dintre dialectele doar vorbite şi limbile regionale elaborate, în care dialectele se adaptau şi la o comunicare supralocală, este rupt definitiv.

În sfîrşit, extinderea **alfabetizării** ajunge la un fenomen necunoscut Evului Mediu: noi mărturii ale persoanelor care nu aveau decît o slabă cultură scrisă. Mai întîi, **cronicarii spanioli** care lucrau în America, adesea inculţi, îşi descriu propriile experienţe de viaţă, pentru un public european avid de povestiri exotice. Încă din secolul al XVII-lea şi mai ales din secolul al XVIII-lea, scrierea **autobiografică** inspiră şi în Europa persoane puţin cultivate care ne-au lăsat, precum soldaţii americani, o limbă scrisă non-standard (G. Ernst şi B. Wolf, *Textes français privés des XVIIe et XVIIIe siècles*, 2005).

Într-un mod aproape paradoxal, scrierea conferă marii epoci de normalizare o altă dimensiune lingvistică, contrastînd cu noile norme. Factori foarte **eterocliţi** contribuie la dezvoltarea unei culturi diversificate a scrisului.

Capitolul 3.6

Epoca contemporană
(1880-2000)

Epoca contemporană ridică probleme de descriere mult mai mari încă decît cele ale epocii moderne, în principal datorită **abundenței izvoarelor** scrise și orale. Explozia demografică din Romania, care numără astăzi aproximativ 700 de milioane de vorbitori, intensificarea alfabetizării și integrarea nivelului oral în observarea lingvistică multiplică de 100 de ori, chiar de 1000 de ori posibilele terenuri de observare. De aceea ne vom limita la un tratament foarte sintetic și interpretativ, inerent reducționist, observînd locul ocupat de această perioadă în studiile actuale.

Cf., de exemplu, cele trei volume ale *Histoire de la langue française*, 1985-2000, de G. Antoine sau lucrarea premergătoare a lui T. de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, 1963).

Epoca contemporană este deopotrivă abordată în părțile consacrate geografiei actuale a limbilor romanice, lingvisticii variaționale (*cf. supra* 1.1 și 1.2) și istoriei disciplinei (*cf. infra* 4.2).

3.6.1. Spațiu, geopolitică și varietăți

În epoca contemporană, limitele naționale ale **statelor** de limbă romanică sînt **consolidate** în Europa, în America și în Africa. Cele două războaie mondiale, fascismele și totalitarismele europene, războaiele civile și regimurile dictatoriale care apar în țările romanofone extra-europene nu modifică decît puțin aceste frontiere. Triada 'puterea de stat, teritoriul statului și limba de stat' este instaurată ca principiu geopolitic și geolingvistic.

În cadrul noilor **națiuni**, țesătura interacțiunilor dintre diferitele spații ale unei aceleiași limbi naționale a devenit mai densă. La această evoluție au contribuit școala obligatorie și serviciul militar.

Abia în ultimele decenii ale secolului al XX-lea, mişcările centrifuge au repus în discuţie această realitate.

În **Europa** mai întîi, secolul al XIX-lea a cunoscut o creştere însemnată a numărului de vorbitori de limbi naţionale standard. În secolul al XX-lea, acestea s-au impus, practic, în toate spaţiile de comunicare: încă de la sfîrşitul celui dintîi sau al celui de-al doilea război mondial, în funcţie de ţară, limbile standard devin limbi curente de comunicare, chiar şi la nivel oral, pentru o mare parte a populaţiei. În a treia parte a secolului al XX-lea, ele sînt învăţate la nivel oral şi la nivel scris de către majoritatea populaţiei. În cele mai multe grupuri socioculturale dominante, limbile standard chiar se instaurează ca **limbi materne** sau cel puţin ca limbi secundare ale primei copilării.

Limbile standard nu sînt concurate în acest rol decît de alte varietăţi, familiare sau populare, care decurg din acelaşi continuum lingvistic. Vechile idiomuri precum **dialectele** sau **limbile aloglote** (occitana, greaca sau friulana), destul de diferite din punct de vedere intern, îşi pierd din importanţă sau chiar dispar. Doar Italia mai cunoaşte astăzi un număr important de dialectofoni, efect al regionalizării foarte dezvoltate din epoca premodernă. Peste tot în rest, ultimii vorbitori materni şi naturali ai dialectelor ajung la vîrsta pensionării. Dialectele franceze sînt pe cale de dispariţie, ca şi cele din nordul Peninsulei Iberice (*cf. supra* 1.1.4).

Cu toate acestea, unele dintre vechile limbi romanice regionale capătă vigoare datorită susţinerii politice. Această **mişcare centrifugă** favorizează, desigur, nu varietăţile dialectale de tip vechi, ci noile limbi pe cale de standardizare:

- printre limbile de distanţă (sau 'limbi prin distanţare') din epoca modernă, **galiţiana** şi **catalana** devin de pe acum şi limbi elaborate, avînd – precum basca – o autonomie politică şi un număr crescînd de vorbitori de limbă maternă;
- celelalte limbi prin distanţare nu beneficiază de un grad de elaborare comparabil şi cunosc destine diferite: **sarda** îşi păstrează o anumită vitalitate prin vorbitorii ei, în vreme ce **franco-provensala**, apoi **occitana**, slăbesc puţin cîte puţin; **dalmata** s-a stins deja, la sfîrşitul secolului al XIX-lea. **Friulana**, **ladina** şi **romanşa** ocupă o poziţie intermediară: ele au fost elaborate în secolul al XX-lea şi sînt susţinute de legislaţia Italiei şi – încă şi mai mult – a Elveţiei, dar

numărul de vorbitori nativi scade (mai puțin, de curînd, pentru friulană);

- anumite varietăți caracterizate de o distanțare internă mai mică se bucură și ele de o anumită susținere politică și sînt recunoscute ca varietăți lingvistice regionale identitare. Acesta este cazul **corsicanei** și al **asturienei**, al **aragonezei** și al **aranezei**, chiar dacă pentru acestea din urmă numărul vorbitorilor tineri, ca vorbitori de limbă maternă, nu este în creștere.

Ideea modernă de **identitate lingvistică regională** se dezvoltă de-a lungul Europei într-un mod diversificat și pe o bază de distanțare lingvistică variabilă.

Schimbările geolingvistice din ***Romania nova*** arată și alte tendințe, potrivnice unei standardizări și unei unificări lingvistice extreme: limbile naționale intră tot mai mult într-o logică a standardizării pluricentrice, însoțite de o diferențiere crescîndă între diferitele standarde naționale (*cf.*, în Europa, franceza din Franța, din Elveția, din Belgia, româna din România și din Moldova sau germana din Germania, din Austria și din Elveția).

Acest fenomen este cel mai dezvoltat în ***hispanidad*** din zona extra-europeană, în cvasi-totalitatea sa detașată politic de Spania, din 1898 încolo. Elita spaniolă revendică superioritatea culturală și istorică în raport cu vechile sale colonii, mai ales prin anumite instituții panhispanice. Aceste revendicări sînt acceptate în parte (spaniola peninsulară constituie mereu o supranormă pentru America), în parte fiind respinse sau negate de realitățile lumii contemporane. În **nouăsprezece țări din America**, spaniola este, deopotrivă, limbă maternă pentru o foarte mare parte a populației și limbă dominantă, chiar dacă, în funcție de țări și de regiuni, spaniola cunoaște situații de bilingvism mai mult sau mai puțin dezvoltate (*cf. supra* 1.1.4 nr. 8).

Invers, spaniola joacă rolul unei limbi dominate în **Statele Unite**, unde numărul vorbitorilor ei nu încetează să crească, în California sau în Texas, ca și la New York. Să adăugăm prezența veche a acestei limbi în Filipine (acolo unde ea este încă foarte vie) și în Africa ecuatorială (pe cale de dispariție).

Spaniola standard, limbă scrisă și de prestigiu, conservă o anumită unitate de-a lungul întregului spațiu hispanofon. Mijloacele de comunicare modernă permit interacțiuni multiple între diferitele țări. Cu toate acestea, unitatea nu este decît relativă, deoarece

standardizarea **pluricentrică** (*codificación pluricéntrica*) face actualmente ca fiecare stat de limbă spaniolă să-şi dezvolte propria normă naţională, destul de distinctă de cele ale altor ţări hispanice (*cf. supra* 1.2.2 nr. 4).

În ceea ce priveşte spaniola familiară (***español coloquial***) şi mai ales toate varietăţile 'periferice' ale acestei limbi, ele indică tendinţe centrifuge foarte marcate, caracterizate de un număr impresionant de neologisme lexicale, dar şi de evoluţii fonetice, morfologice, sintactice şi onomastice, care le sînt proprii. Marile distanţe geografice, dinamica demografică a megalopolisurilor, frecvenţa analfabetismului şi a bilingvismului se află la originea acestor forţe evolutive 'centrifuge'.

Lusitanidade priveşte, în principal, Brazilia, Angola şi Mozambicul. În Asia orientală, portugheza a dispărut aproape de peste tot; doar cîteva limbi creole, cu bază lexicală portugheză, mai mărturisesc despre trecutul colonial al acestei limbi. Situaţia sociolingvistică şi dinamismul intern al portughezei din Brazilia, mai ales, se aseamănă cu ceea ce se poate observa la spaniola din America. Opoziţia demografică este, şi ea, asemănătoare: pentru spaniolă, 340 pînă la 360 de milioane de vorbitori în America hispanică, faţă de 42 de milioane în peninsulă, pentru portugheză, 180 de milioane de vorbitori în Brazilia se opun celor 10 milioane din Portugalia.

Chiar dacă joacă un rol important în discursul politic francez, ***francofonia*** ocupă un loc foarte redus în termeni spaţiali, precum şi demografici. Cuvîntul, creat în 1880 de către Onésime Reclus pentru a desemna un concept geografic, capătă valoare politică în 1962 (prin Léopold Senghor), pentru a afirma o anumită identitate a diferitelor ţări francofone de după decolonizare. În 1970 a fost fondată Agenţia de Cooperare Culturală şi Tehnică (ACCT), la iniţiativa preşedintelui Nigerului, Hamani Diori; în 1997, aceasta devine Agenţia Interguvernamentală a Francofoniei (AIF), organizaţie însărcinată cu punerea în valoare a francofoniei.

Cum se întîmplă adesea, limba este secundară în raport cu mizele politice stabilite cărora le serveşte drept pretext. Contrar limbilor iberice, **teritoriile** în care franceza este limbă maternă pentru o mare parte a populaţiei sînt foarte restrînse: alături de Québec (independent din 1867) se află, în principal, departamentele sau teritoriile de peste mări (*cf. supra* 1.1.4 nr. 1). Cu toate acestea,

fenomenul codificării pluricentrice priveşte din plin şi franceza. În mod normal, franceza extra-europeană se află în contact lingvistic pronunţat cu engleza, cu limbile creole sau cu limbile autohtone.

Peste tot în altă parte, franceza este o **limbă secundă** care, pentru un număr variabil de vorbitori, serveşte ca limbă-vehicul sau limbă de prestigiu, precum în Africa subsahariană, în Maghreb sau odinioară în Indochina. Învăţământul şi contactele cu emigranţii garantează o anumită continuitate a limbii a cărei utilizare cunoaşte, totuşi, cîteva evoluţii interne proprii, la nivel lexical, precum şi sintactic. Totuşi, viitorul ei este departe de a fi asigurat.

A aborda aici numeroasele situaţii de **contact lingvistic** din secolul al XX-lea ne-ar duce prea departe. Principalele mişcări migratorii sînt departe de a se încetini. Nu trebuie evocată decît imigraţia hispanică în Statele Unite (cca 40 de milioane de *hispanohablantes*), imigraţia arabofonă în ţările romanice europene (poate două milioane de arabofoni în Franţa) sau imigraţia asiatică în cea mai mare parte a ţărilor Americii.

Printre contactele lingvistice fără migraţie, modelul anglo-american joacă un rol important în Romania, ca şi în alte părţi. Diferitele limbi romanice împrumută adesea aceiaşi termeni din engleză, care traversează astfel ţările. Aceste anglicisme contribuie la un fenomen de omogenizare lingvistică, oarecum în chipul latinei, căreia engleza i s-a substituit ca limbă internaţională (*cf. supra* 2.4.5).

Cadrul geolingvistic al actualei *Romanii* se caracterizează prin dubla mişcare a unei **standardizări pluricentrice** (în ultimă instanţă, de tip centripet) şi a numeroase **tendinţe centrifuge**, datorate contactelor lingvistice, precum şi diferitelor contexte socioculturale.

3.6.2. Determinanţi demografici, de infrastructură şi socioculturali

Geneza lumii contemporane depinde de mulţi factori: industrializarea, progresele ştiinţei, mobilitatea geografică şi socială, demografia global crescîndă, alfabetizarea şi emanciparea femeii în lumea occidentală, democratizarea, cel puţin parţială. Un parametru în care se regăsesc mulţi alţii şi care, la rîndul său, este determinant pentru aceştia este **urbanizarea**, emblemă şi realitate a modernităţii. În Europa sau în America de Nord, urbanizarea este aproape totală, chiar şi în modul de viaţă al satelor. În lumea occidentală, ea a adus

cu sine, uneori după etape dramatice de fascism, instaurarea unei societăți permisive şi a introdus o nouă mobilitate şi libertate de alegere în viață.

Dintr-un punct de vedere, poate puțin personal, ni se pare că a doua jumătate a secolului al XX-lea a trăit tulburările unei lumi fundamental **rurale** şi reglate de imperativele unei naturi nesupuse, ajungînd la o lume de tip **urban**, cu toată bogăția caracteristică, dar şi cu întregul ei potențial distructiv. Această transformare s-a accelerat în anii 1960, odată cu momentele Conciliului II Vatican, din 1962, şi cu evenimentele din mai 1968, care au consolidat consecințele celui de-al doilea război mondial.

Avem în vedere aici o veritabilă **ruptură** în istorie, poate cea mai importantă de la invenția **agriculturii** şi sedentarizarea ființei umane, de acum vreo 8000 de ani. În optica mai centrată a istoriei lingvistice, este sigur că oamenii crescuți în lumea occidentală de după 1960 trăiesc într-un **spațiu comunicațional** care diferă în mod fundamental de lumea anterioară. Este la fel de sigur că Romania trebuie să facă față contrastelor dintre actualele societăți din Europa sau din America de Nord şi cele din America latină sau din Africa latină, aflate în criză de emergență – dar creatoare: în ultimul sfert al secolului al XX-lea, literatura franceză din Africa subsahariană, din Maghreb şi din Antile, literatura spaniolă din America sau literatura braziliană eclipsează literaturile propriilor metropole.

Scrierea este, încă o dată, inextricabil legată de acest proces. Abandonul latinei şi avîntul limbilor naționale, asociate cu alfabetizarea generalizată, au multiplicat numărul **potențialilor actori** ai vieții politice şi socioculturale. În ultimele decenii, şcolaritatea a fost prelungită pînă la universitate pentru un procentaj important al populației, prelungirea duratei de viață prilejuind, pe de altă parte, creşterea duratei de învățare.

3.6.3. Cultura scrierii şi lingvistică

În domeniul culturii scrierii, cea mai importantă ruptură este între epoca contemporană, marcată de accesul la alfabetizare, şi secolele anterioare, în care scrierea era apanajul elitei dominante.

Genurile textuale s-au decupat şi diversificat în toate segmentele posibile şi imaginabile ale scrierii, inclusiv în scrierea manuscrisă şi privată. **Mass-media**, puternică şi omniprezentă, transformă

diferitele contexte de comunicare: ziarele, radioul, cinemaul şi televiziunea, precum şi, mai recent, internetul, joacă un rol preponderent în evoluţiile lingvistice. Actualmente, ziarele par a fi garantul cel mai sigur al standardului scris.

Variaţia diafazică legată de aceste diferite tradiţii ale discursului creşte în consecinţă. Dezvoltarea ştiinţelor exacte şi umaniste a condus, încă de la începutul secolului al XX-lea, la elaborarea limbajelor tehnice, care, prin urmare, au furnizat noi registre de expresie pentru un număr tot mai mare de vorbitori. Mai apoi, în a doua jumătate a secolului al XX-lea, s-au dezvoltat alte limbaje sectoriale, mai ales legate de mass-media, precum limbajele sportului sau al publicităţii.

Cultura, reflecţia şi politica lingvistică reprezintă o emanaţie culturală a scrierii, cu o semnificaţie aparte pentru schimbarea lingvistică, deoarece se află la interfaţa dintre limbă şi societate. Dacă elaborarea lingvistică a jucat un anumit rol în geneza statului premodern, secolele al XIX-lea şi al XX-lea trăiesc multiplicarea interacţiunilor dintre lumea limbii şi cea a statului.

Legislaţia lingvistică constituie un exemplu cu deosebire reprezentativ şi care cunoaşte o dezvoltare neîntîlnită pînă acum. Statul îşi defineşte limba naţională care, prin aceasta, devine dominantă faţă de toate celelalte varietăţi teritoriale. Într-un al doilea moment, statul va recunoaşte deopotrivă limbile teritoriale cu o anumită autonomie politică, lucru avînd consecinţe însemnate. Tot statul reglementează, prin alfabetizare, uzul limbilor în şcoală şi, în ultimă instanţă, hotărăşte reformele ortografice.

În această privinţă, **Franţa** este exemplară din vremea anchetelor abatelui Grégoire. În zorii regimurilor postrevoluţionare, acesta a inventariat dialectele Franţei, pregătind prin aceasta aneantizarea lor. Legea Guizot (1833) obligă toate comunele să facă şcolarizarea copiilor în limba franceză, iar nu în vreo altă limbă a ţării, decizie care îşi va produce efectele odată cu gratuitatea şcolii şi cu instrucţia obligatorie, introduse în 1882 de către Jules Ferry (*cf.* D. Gerner, *Éducation et histoire des langues: Galloromania*, RSG, art. 107).

> N.B. Într-un mod mult mai puţin incisiv, legea Toulon, un secol şi jumătate mai tîrziu, contestă utilizarea limbii engleze şi impune utilizarea obligatorie a limbii franceze «în desemnarea, oferirea, prezentarea, descrierea întinderii şi a condiţiilor de garantare a unui bun, a

unui produs sau a unui serviciu, precum şi în facturi şi chitanţe [...]» (articolul 2 al legii din 4 august, 1994).

Acelaşi fenomen apare şi la naţiunile italiană, spaniolă, portugheză şi română, unde utilizarea limbii şi, parţial, forma concretă a varietăţilor standard au fost supuse deciziilor politice (*cf.* F. Lebensanft, *Spanische Sprachkultur*, 1997). Desigur, acţiunea statului nu este la fel de imediată precum ar dori-o anumiţi reprezentanţi ai acestuia: lupta sterilă împotriva anglicismelor, angajată în Franţa de către anumite persoane, arată limpede limitele deciziilor autoritare. Cu toate acestea, statul contemporan joacă un rol primordial în acceptarea normelor lingvistice dominante şi a normelor alternative.

Dezvoltarea universităţii, începînd cu secolul al XX-lea, reprezintă o altă intervenţie statală care determină în profunzime uzurile limbii. Acţiunea universităţilor este multiformă, dar este remarcabilă prin simpla dezvoltare a **lingvisticii**, pe care o prezentăm în chip de exemplu. Această nouă disciplină se hrăneşte de-a lungul secolelor al XIX-lea şi al XX-lea atît din preocupări decurgînd din învăţămîntul şcolar, cît şi din interogaţii caracteristice ştiinţei.

În mod concret, lingvistica participă prin diferitele sale emanaţii la generalizarea limbilor standard ca limbi naţionale, mai ales prin lexicografia şi gramaticografia sincronice care, la rîndul lor, decurg din lexico- şi gramaticografia istorică. Acestea din urmă contribuie, împreună cu istoriografia lingvistică propriu-zisă ('istoria limbilor naţionale') şi cu ediţiile de texte vechi, la conştiinţa naţională întemeiată pe unitatea lingvistică ('*unidad del idioma*', *cf. supra* 3.4.5).

În ceea ce priveşte dialectologia, ea studiază cele mai derutante realităţi sociolingvistice din cadrul achiziţiei, devenite indispensabile, a unei limbi standard şi naţionale.

Aceşti diferiţi vectori ai lingvisticii sînt, aşadar, atît reflexii, cît şi actori ai înfloririi unei culturi moderne scrise. Interacţiunile dintre ei, adesea abia sesizabile dar omniprezente la nivel profund, s-au intensificat de-a lungul secolului al XX-lea.

Capitolul asupra **istoriei lingvisticii** (4.2) va putea şi va trebui, aşadar, să fie citit ca un capitol de sine stătător al istoriei externe a limbilor romanice: lingvistica universitară contribuie în mod incontestabil la transformările limbii, atît interne, cît şi externe, observate pînă în epoca contemporană, ea fiind, totodată, unul dintre

principalii catalizatori ai acesteia, alături de alte ştiinţe umaniste ea jucînd un rol constitutiv în societatea modernă.

Aceste evoluţii se înscriu într-un lung proces în care alfabetizarea şi intelectualizarea societăţii merg împreună cu reflecţia lingvistică şi cu cultura lingvistică intensificate. Cele două se condiţionează reciproc.

Statornicirea limbilor standard se explică mai bine din această perspectivă: ideea unui **stat modern**, chiar a unei republici, este strîns legată de aceea a unui teritoriu, a unei limbi şi, de asemenea, a unei istorii (*cf. supra* 3.6.1). Chiar dacă istoria este în măsură să indice totul, mai puţin unitatea de evoluţie, şi chiar dacă unitatea lingvistică încă nu fusese atinsă în secolul al XIX-lea, **imaginarul politic** prevalează. În acest caz, istoriografia naţională interpretează trecutul ca pe un reflex perfect al prezentului. Din această perspectivă, limba medievală este normalizată de către editorii de texte pentru a o apropia de limba standard contemporană (*cf. infra* 4.1.4 nr. 2). Unitatea lingvistică se construieşte cu adevărat urmînd această cale, apropiind realitatea de aceste imagini.

O numeroasă populaţie alfabetizată şi dezvoltarea lingvisticii ca disciplină universitară prilejuiesc, mai ales în secolul al XX-lea, o nouă formă de reflecţie, '**lingvistica profanilor**' (*folk-linguistics*, *Laienlinguistik*). Această latură a culturii lingvistice contemporane se manifestă, de pildă, în cronicile de limbă pe care le putem găsi în jurnale, şi care s-au dezvoltat foarte devreme în Franţa. În paralel, lumea hispanică cunoaşte vii discuţii asupra normei lingvistice, în corespondenţa cititorilor marilor periodice (*cf.* F. Lebsanft, *Spanien un seine Sprachen in den* Cartas al Director *von* El País, 1990). În zilele noastre, astfel de discuţii au cucerit internetul şi au traversat Atlanticul cu uşurinţă (*cf. id. "Linguistica popular" y cultivo del idioma en Internet*, 2001).

În cadrul **noului val al standardizării** secolului al XX-lea, instanţele politice, lingviştii şi 'profanii' au avut o intervenţie conjugată. **Catalana** deţine o lexicografie şi o gramaticografie de referinţă, precum şi o istoriografie lingvistică, încă de la începuturile secolului al XX-lea (P. Fabra, *Gramatica de la lengua Catalana*, 1912; *Diccionari general de la lengua catalana*, 1932). **Romanşa** dispune, graţie eforturilor romanistului H. Schmid, de o varietate neutralizată, care poate servi drept standard ('Rumantsch Grischun', 1982).

Elaborarea **galiţienei** se petrece prin intermediul traducerilor şi al dezvoltării unei lingvistici academice, în principal în ultimele trei decenii ale secolului al XX-lea.

Mecanisme asemănătoare apar în cazul unor încercări de standardizare, mai puţin fericite, mai ales aceea a **occitanei**, întreprinsă, mai întîi, prin mişcarea provensală şi rhodaniană *Félibrige* (sub impulsul premiului Nobel, Frédéric Mistral, autor al unui mare dicţionar descriptiv, *cf. supra* 1.1.4, nr. 2.3; 2.4.8 nr. 2.2), apoi printr-o mişcare contrară, languedociana, de la *Institut d'Estudis Occitans* (IEO), care va introduce o ortografie de referinţă. Numărul scăzut de vorbitori de limbă maternă şi politica lingvistică a statului francez, care a creat o legătură indisociabilă între ascensiunea socială şi adeziunea la singura limbă naţională, sortesc eşecului această tentativă, în ciuda trecutului glorios al occitanei şi a importanţei teritoriale şi economice a provinciilor meridionale.

3.6.4. Tendinţe evolutive ale varietăţilor non-standard contemporane

Varietăţile populare ale limbilor naţionale au un avînt nemaiîntîlnit pînă acum. Ele pornesc din două epicentre parţial identice, limbajul **tinerilor** şi limbajul **periferiilor**. Prelungirea obiectivă a tinereţii, de-a lungul secolului al XX-lea, şi independenţa socio-culturală, chiar economică, dobîndită de către grupurile care intră în categoria 'tinerilor' provoacă, în plan lingvistic, crearea unui limbaj identitar (*cf. supra* 1.5.4). În paralel, urbanizarea crescîndă a adus cu sine o puternică dezvoltare a cartierelor urbane defavorizate, în întreaga Romanie.

Aceste două tipuri de variaţie sînt caracterizate de o creativitate internă foarte ridicată, mai ales în plan lexical, şi de un ritm de inovare foarte alert: cea mai mare parte a neologismelor este efemeră. În plus, diferitele faţete ale acestor două periferii sînt intim legate: limba suburbiilor – mai dinamică şi catalizată de un grad de alfabetizare scăzut – se foloseşte mai ales de către tineri şi este imitată parţial de către tinerimea burgheză.

Numeroasele variaţii, diatopice, diastratice şi diafazice, se întemeiază, din punct de vedere intern, pe continuumul dintre varietăţile standard şi varietăţile populare ale limbilor naţionale. Limbile standard poartă în sine germenii propriei dezintegrări:

variația puternică de la interiorul anumitor grupuri sociale sau regionale reflectă o criză de identitate în raport cu statele contemporane și vehiculează un potențial de tensiuni sociale deloc neglijabil. Este momentul **conflictelor lingvistice**, fapt care traduce nemijlocit și, totodată, catalizează opozițiile sociale subiacente. **Forța identitară** a limbii acționează din plin în acest caz, favorizînd cînd integrarea, cînd dezintegrarea socială.

În acest context apare o nouă funcțiune a lingvisticii, aceea de a descrie și de a scoate în evidență forțele centrifuge din arhitectura lingvistică, de a decela opozițiile profunde pe care acestea le reflectă, eventual pentru a le dezamorsa.

Capitolul 3.7

Contribuțiile istoriei externe

Factorii extralingvistici care determină uzul limbii ajută la identificarea fenomenelor lingvistice interne şi la a interpreta transformările, atît cele din cadrul schimbărilor de la nivel oral, cît şi cele din cultura scrisă. Chiar dacă identificarea şi ierarhizarea diferiților factori externi pertinenți pentru schimbările interne nu sînt decît la începuturi, revederea informațiilor prezentate în capitolele de istorie internă şi în cele de istorie externă procură o imagine de ansamblu a traiectoriei istorice a Romaniei.

Privirea combinată permite la fel de bine înțelegerea cauzei şi a modului în care, la un moment dat, **latina** a cunoscut o astfel de variație încît a evoluat către **noi limbi romanice**, diferențiate în spațiu.

În acelaşi fel se înțelege constituirea noilor diasisteme. Mai întîi, între secolele al VIII-lea şi al XI-lea şi în absența unei limbi romanice scrise, doar variația în spațiu se putea dezvolta la nivelul diasistemelor romanice. Variația diastratică apare mai tîrziu, în paralel cu dezvoltarea unui **standard** romanic **scris**, de-a lungul întregului Ev Mediu timpuriu. Mai recent, difuziunea în societate a limbilor standard aduce cu sine dezvoltarea unei **variații diafazice** consistente.

Chiar fără a putea determina în detaliu efectele, este evident că astfel de transformări au avut un impact puternic asupra schimbării diferitelor varietăți lingvistice.

Raționamentul care se sprijină pe istoria externă poate explica **diferențele** însemnate privind gradul de **standardizare** şi de **diasistem**. Forma **francezei**, atît cea elaborată, cît şi – din punct de vedere tipologic – cea 'exotică' din cadrul Romaniei, este determinată de puternicul centralism, nu al regalității medievale, ci al statului de sub Vechiul Regim. La rîndul ei, elaborarea francezei explică decalajul particular dintre codul oral şi codul scris şi puternica sa variație diastratică, mult mai dezvoltată decît în italiană sau în spaniolă.

Dimpotrivă, standardizarea prematură a **spaniolei**, din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, nu s-a perpetuat pînă în epoca modernă şi în cea contemporană. În consecinţă, această limbă rămîne la un nivel redus de standardizare. Este şi cazul **italienei**, care, încă din epoca modernă, a cunoscut o reflecţie lingvistică mai intensă, doar că aici absenţa unui stat central şi centralizator a încetinit procesul de standardizare. În schimb, importanţa regiunilor în istoria limbii italiene a determinat o puternică variaţie diatopică.

Portugheza şi **româna** cunosc un grad de standardizare mai scăzut, datorită slabei dezvoltări a reflecţiei lingvistice privitoare la portugheză şi caracterului recent al tradiţiei scrise, în cazul românei. Reţinem că absenţa dialectelor primare, atît în română, cît şi în limbile iberoromanice, cu excepţia fîşiei de nord a Peninsulei Iberice, se explică prin marile mişcări migratorii ale Evului Mediu.

În sfîrşit, **catalana** şi **galiţiana**, avînd o puternică variaţie la nivel morfologic, prezintă trăsăturile caracteristice ale limbilor recent standardizate.

Într-un diasistem lingvistic concret, efectele factorilor externi se combină întotdeauna în modalităţi noi şi imprevizibile. **Istoriografia lingvistică**, precum istoriografia propriu-zisă, explică mereu evoluţiile *a posteriori*, fără a putea oferi prognosticuri sigure. Cu toate acestea, ele permit o mai bună circumscriere a situaţiei lingvistice date şi evaluarea contradicţiilor interne şi a potenţialelor evoluţii ale acesteia.

PARTEA A PATRA

Elemente de metodologie şi de practică a cercetării

Capitolul 4.0

Domenii metodologice

În mod obişnuit, atunci cînd un neiniţiat leagă primul contact cu lingvistica, acesta se confruntă cu **reguli abstracte**: gramatici, dicţionare sau lucrări de introducere descriu şi analizează sistemul lingvistic, manuale de învăţare a limbilor stabilesc sisteme fonologice, reguli gramaticale şi liste de cuvinte. Or, toate aceste interpretări se întemeiază pe studiul **manifestărilor concrete** ale limbajului, care, dimpotrivă, este pîinea cea de toate zilele a lingviştilor. Aceştia din urmă studiază realizările limbilor pentru a deduce de aici reguli abstracte şi, uneori, generale. Ei sînt neîncetat constrînşi să constituie corpusuri de exemple, să se întrebe asupra pertinenţei acestora şi să le coreleze cu o varietate a limbii. Travaliul lingvistic concret, aşadar, se întemeiază pe studiul minuţios al surselor orale şi scrise.

Prin urmare, metodologia concretă de cercetare lingvistică (romanică) presupune o întreagă serie de competenţe şi de tehnici care, în parte, au fost deja prezentate:

1. Trebuie să se dispună de un anumit număr de **cunoştinţe de teorie şi de istorie a lingvisticii**, pentru a exista posibilitatea orientării (este scopul capitolelor precedente).

2. Trebuie stăpînită ştiinţa de a constitui o **bibliografie a studiilor de referinţă**, din perspectiva temei care se vrea a fi tratată (*cf. supra* 0.4), şi trebuie deţinută capacitatea de a plasa lucrările lingviştilor în tradiţia studiilor acestora (*cf. supra* 4.2).

3. Trebuie culese **date plecînd de la izvoare orale sau scrise**; pentru nivelul oral, lucrul acesta presupune înregistrări sau transcrieri fonetice ale diferitelor varietăţi lingvistice (dialecte, varietăţi familiare sau populare, dar şi varietăţi standard) şi adunarea şi utilizarea critică a corpusurilor orale disponibile. În ceea ce priveşte izvoarele scrise, mai cu seamă cele vechi, este vorba despre a aduna ediţiile, de a putea evalua calitatea acestora şi, eventual, de a transcrie manuscrise sau tipărituri vechi (*cf. infra* 4.1).

În cele două cazuri, datele textuale trebuie elaborate conform unor metodologii bine stabilite, pentru a extrage din acestea date lingvistice (de exemplu, formele subjonctivului dintr-un text poetic dat sau interjecţiile dintr-un corpus oral).

4. Trebuie deţinute cunoştinţe metodologice **specializate** în funcţie de domeniul de lucru: în fonetica istorică este indispensabilă o anumită familiarizare cu tehnicile cronologiei relative; în etimologie, trebuie cunoscute bazele teoretice şi metodele gramaticii comparate şi este nevoie de familiarizarea cu lexicografia istorică; în dialectologie poate fi utilă cunoaşterea tehnicilor, foarte matematice, ale dialectometriei; în lingvistica corpusurilor sînt indispensabile noţiunile de informatică etc.

5. În sfîrşit, trebuie făcut apel la **principiile de bază ale demersului ştiinţific** (mai ales veracitatea, transparenţa şi, după caz, reproductibilitatea experimentului), la **principiile expunerii logice** (parcurs limpede al raţionamentului, lipsa redundanţei) şi trebuie ţinut seama de **critica izvoarelor** şi a lucrărilor altor lingvişti (fiabilitate, coerenţă).

Este imposibil să tratăm aici toate aceste aspecte, mai ales pregătirea, adesea complexă, a datelor lingvistice sau critica surselor. Cu ocazia primei ediţii a manualului de faţă am reţinut, ca o completare a capitolelor anterioare, două teme importante, filologia şi istoria disciplinei:

– în sens riguros, **filologia** este ştiinţa editării textelor (ecdotica) şi a comentariului lor textual; este un domeniu foarte dezvoltat în cadrul romanisticii, care arată foarte limpede natura şi complexitatea relaţiilor care există între datele textuale brute şi interpretarea lor lingvistică;

– **istoria disciplinei** cuprinde, precum filologia, un număr infinit de studii şi nu poate fi prezentată aici decît sub o formă foarte succintă. Acest capitol scurt are ca obiective:

- să traseze marile coordonate ale evoluţiei lingvisticii în cursul ultimelor două secole şi să contextualizeze astfel numele cercetătorilor citaţi de-a lungul acestui manual;
- să arate cît a evoluat lingvistica de la naşterea ei şi cîte reuşite intelectuale au contribuit la această îmbogăţire continuă, căreia îi datorăm limpezimea conceptelor în vigoare astăzi;

– să sublinieze legăturile existente între cercetarea lingvistică şi contextul istoric, politic şi cultural în care se aşează această cercetare;
– să confere, prin chiar aceasta, o dimensiune epistemologică istoriei disciplinei.

Pentru ediția a doua, ne-am dorit să adăugăm un capitol dedicat tratamentului **izvoarelor orale**, în completarea prezentării făcute metodelor din dialectologie (*cf. supra* 1.2.2 nr. 1/2 şi 1.1.3) şi foneticii articulatorii (*cf. supra* 2.1.1 nr. 1/2).

În fapt, **dialectologia** a realizat primele înregistrări sistematice ale nivelului oral. Începînd mai ales cu sfîrşitul secolului al XIX-lea, ea a inventariat numeroase varietăți vorbite. Adesea, studiile sau atlasele lingvistice nu reţin decît formele izolate, dar reproduc uneori şi ansambluri de texte, de fraze sau de povestiri.

Dialectologii au fost urmați de **foneticieni**, care au rafinat alfabetul fonetic, permiţînd o reproducere fidelă în scris a nivelului oral. În sfîrşit, **sociolingvistica** a dezvoltat apoi acest domeniu, precum şi cercetarea asupra **literaturilor orale**, care are ca obiect texte mai întinse.

Astăzi există un ansamblu important de **corpusuri orale**, care permit studierea diferitelor tradiții de discurs proprii nivelului oral, cel puțin pentru secolul al XX-lea.

Integrarea nivelului oral este indispensabilă pentru existența unei reflecții generale asupra **izvoarelor** lingvistice şi a **aspectelor materiale** ale acestora. Dacă pentru analiza istorică problema fundamentală este aceea izvoarelor limitate, care nu dezvăluie decît puține aspecte ce țin de uzul lingvistic, analiza contemporană, în schimb, se loveşte de numărul infinit de izvoare disponibile, idiomurile romanice putînd fi urmărite pe trei continente, prin producții scrise şi orale nelimitate (*cf. supra* 3.6, remarci preliminare).

Datorită acestei complexități, un tratament adecvat al metodologiei studiilor asupra nivelului oral ar fi cerut o creştere foarte sensibilă a volumului de față şi ar fi depăşit cadrul alocat. A trebuit să renunțăm, aşadar, la acest element complementar şi să trimitem, ca o primă **orientare**, la lucrările şi la titlurile de mai jos:

- P. Koch / W. Oesterreicher, *Gesprochene Sprache in der Romania. Französisch, Italienisch, Spanisch*, ^{2}2011 (^{1}1990, trad. sp. *Lengua hablada en la Romania*, 2007);

- C. Blanche Benveniste, *Le français parlé: études grammaticales*, 1990, şi *Approches de la langue parlé en français*, [2]2010 (1997);
- C. Pusch *et alii* (ed.), *Romanistische Korpus linguistik I: Korpora und gesprochene Sprache*, 2002 (*cf.* sinteza asupra corpusurilor actuale ale varietăților romanice, p. 245-264);
- E. Cresti / M. Moneglia, *C-oral-Rom: Integrated Reference Corpora for Spoken Romance languages*, 2005.

Chiar dacă filologia şi istoria disciplinei reprezintă o **opțiune** parțială, ele rămîn, totuşi, de o importanță cu totul aparte, mai ales în diacronie. Prezentarea acestora răspunde, astfel, obiectivului metodologic care se ocupă cu a oferi o sinteză semnificativă a **travaliului practic** în lingvistică.

Capitolul 4.1

Filologie
Studiul izvoarelor scrise pentru istoria idiomurilor romanice

4.1.1. Genurile textuale în lingvistica istorică

Un bun punct de plecare pentru prezentarea metodelor filologice este dat de **genurile textuale**, deoarece acestea ajută la structurarea multitudinii de texte într-un anumit număr de subansambluri, mai uşor de gestionat. În acelaşi timp şi din acelaşi motiv, genurile textuale ilustrează convingător trecerea de la reflecţia abstractă către travaliul practic al lingvistului.

Această calitate a genurilor textuale se întemeiază în parte pe importanţa lor în geneza varietăţilor lingvistice şi pe contribuţiile acestora la schimbarea lingvistică (*cf. supra* 1.3.2 nr. 3). Din punctul de vedere al funcţionării lingvistice, genurile textuale au o acţiune reală asupra altor dimensiuni ale limbii; în acelaşi timp, ele sînt bine ancorate în cadrul pragmatic care motivează folosirea cuvîntului.

Genurile textuale au o importantă aparte pentru lingvistica diacronică, studiul limbilor actuale fiind puternic influenţat de **cunoaşterea intuitivă** pe care o avem şi de excelenta poziţie pe care acestea o au ca subiect al observaţiei:

1. **Intuiţia** noastră **lingvistică** permite stabilirea gramaticalităţii enunţurilor (coerenţa lor în raport cu configuraţia lor lingvistică);
2. Intuiţia mai permite evaluarea încărcăturii emblematice a diferitelor **mărci diasistemice** în societate; de exemplu, ea permite să se determine dacă o formă poartă cu sine un înalt prestigiu lingvistic sau dacă ea trebuie considerată ca fiind termen tehnic;
3. Limba actuală este **observabilă** în toate manifestările ei, scrise şi orale; ea dispune – cel puţin în cazul limbilor elaborate – de dicţionare şi de gramatici descriptive de mare calitate care-i facilitează evaluarea;

recent, la acestea s-au adăugat corpusuri informatice de referinţă, care permit întrebări punctuale sau cuantificări;
4. Se pot realiza **teste lingvistice** pentru evaluarea potenţialităţii uzului lingvistic, chiar neatestat (de exemplu, «cutare verb se poate utiliza cu cutare substantiv?»).

În consecinţă, multiplele încărcături comunicaţionale care sînt inerente oricărui enunţ pot fi perfect identificate dacă există grija necesară pentru aceasta. Analiza lingvistică a limbii contemporane poate trece lesne peste dimensiunea genurilor textuale, ajungînd la observaţii pertinente. Adeseori, luarea în calcul a genurilor textuale mai mult complică decît uşurează cugetările călăuzite de intuiţie, cu atît mai mult cu cît însuşi conceptul 'gen textual' nu este prea simplu (*cf. supra* 1.5.6).

N.B. Regulile enunţate de către gramatici precum *Le Bon Usage* sau *Grammaire méthodique du français*, precum şi definiţiile unui dicţionar precum *Petit Robert*, ţin seamă din plin de ştiinţa intuitivă a lingviştilor şi a utilizatorilor. În caz de nesiguranţă, autorii acestor lucrări fac apel la exemple concrete pentru a determina regulile sau restricţiile de uz ale formelor studiate. Mai ales în aceste cazuri intervine chestiunea varietăţilor lingvistice şi a tradiţiilor de discurs şi se pune problema criticii izvoarelor utilizate.

În ceea ce priveşte întrebările de ordin istoric, rolul genurilor textuale are o cu totul altă importanţă: «În ce fel se poate raţiona asupra unei limbi pentru care nu mai există vorbitor nativ, pentru a emite judecăţi asupra gramaticalităţii sau pentru a afla sensul enunţurilor ei?» (Chr. Marchello-Nizia, *Dire le vrai*, 1985). Intuiţia noastră îşi pierde caracterul imediat, testele sînt imposibile şi, printre diversele manifestări ale limbii, pot fi urmărite doar textele scrise, legate de o mică elită a societăţii (*cf. supra* 3.5.3 nr. 6).

În plus, dintre toate cele realmente realizate, vechile mărturii nu reflectă decît un **număr foarte redus de tipuri de comunicare**, chiar şi din sînul **elitei**. Aceste mărturii, aşadar, au un potenţial de stereotipie mai ridicat decît textele actuale scrise, mai variate şi, adesea, mai apropiate de nivelul oral. Genurile textuale anterioare secolului al XX-lea transformă enunţurile recurente, legate de anumite contexte, în forme lingvistice parţial fixe. Enunţurile reţinute pentru notarea în scris trebuie să fi prezentat un interes particular pentru elită, pentru

modul ei de viaţă şi pentru imaginarul ei, aşadar au o **puternică încărcătură pragmatică**, altminteri efortul transpunerii lor în scris nu s-ar fi justificat.

Pentru istoria limbii, deci, ne aflăm în faţa unui număr foarte mic de genuri textuale, emblematice în mod particular şi intim legate de contexte de comunicare definite. Ceilalţi parametri ai enunţării, mai ales diasistemul şi configuraţia lingvistică, trebuie să fie deduşi plecînd de la datele genurilor textuale. Particularităţile interne şi externe ale acestora din urmă merită, aşadar, o atenţie mai mare decît cea care le este acordată în limba actuală. Din fericire – sau din nefericire –, datorită numărului lor mic, genurile textuale sînt mai uşor de studiat pentru perioadele vechi.

Extrasul de diasistem pe care ni-l prezintă vechile genuri textuale este extrem de limitat (*cf. supra* 3.3.4). Mai întîi, caracterul scris leagă cvasitotalitatea mărturiilor de un prestigiu lingvistic ridicat şi îl situează aproape de polul distanţei lingvistice. Apoi, formele lingvistice puternic marcate sub aspect diatopic sînt excluse din scris. În sfîrşit, încărcătura pragmatică dezvoltată de genurile scrise face ca ele să aibă mărci diafazice pregnante. Datorită hazardului istoric, vechea scriere reflectă, aşadar, doar laturile încărcate cu prestigiu ale dimensiunilor diatopică, diastratică şi diafazică. În consecinţă, dimensiunea diafazică observabilă de către noi coincide cu genurile textuale şi nu poate fi dedusă decît plecînd de la acestea.

Studiul vechii limbi poate face apel la comparaţia cu **datele actuale**, mai uşor de observat, integrînd dialectologia, în măsura în care există dialecte în limba studiată. Pe de altă parte, însă, el trebuie să ţină seama de studiul genurilor textuale şi de transmiterea lor, mai mult decît o face cercetarea asupra epocii actuale. Comparaţia dintre diferitele genuri şi identificarea particularităţilor interne arată măsura în care faptele lingvistice, de gramatică sau de lexic, sînt sau nu legate de contexte definite.

4.1.2. Marile tradiţii textuale din Romania medievală

1. Studiul genurilor textuale în istoriografia lingvistică

Încă de la începuturile ei, istoriografia lingvistică a luat în considerare factorii de transmitere a vechii documentaţii. Lucrul acesta a dus la dezvoltarea **filologiei**, ştiinţă a editării textelor vechi şi a criticii ediţiilor de texte. Cercetători precum fraţii Grimm, A.W. Schlegel, F. Raynouard sau F. Diez au editat texte medievale germane şi romanice, în paralel cu elaborarea sintezelor lor lingvistice (*cf. infra* 4.1.2 nr. 3). Către anul 1900, *Grundriss*-ul lui Gustav Gröber, culme a ştiinţei romanisticii epocii sale, enumeră numeroase genuri textuale, ca posibile surse pentru istoriografia limbii, însă studiul sistematic al diferitelor tradiţii textuale, precum şi critica izvoarelor lor, nu erau decît la începuturi.

Ca urmare, filologia şi lingvistica s-au concentrat asupra textelor şi a genurilor **literare**, lăsînd deoparte celelalte tradiţii ale discursului, documentare sau conţinînd o ştiinţă specializată. Situaţia este foarte diferită de aceea a istoriografiei propriu-zise, care cunoaşte o bogată tradiţie a studiului asupra celor mai diversificate izvoare, a tipologiei şi a teoretizării acestora. Abia la sfîrşitul secolului al XX-lea s-a produs o nouă deschidere a canonului izvoarelor, al căror studiu, de altfel, trebuie să ţină seamă de modelele latine, omniprezente în formarea genurilor textuale romanice (*cf. supra* 2.4.3 nr. 2).

2. Clasificarea vechilor genuri textuale

În zilele noastre există mai multe încercări de a clasifica vechile genuri textuale ale Romaniei. Acestea se concentrează asupra **Evului Mediu**, nu numai deoarece problemele filologice ale acestuia sînt spinoase (şi, aşadar, mai atrăgătoare din punct de vedere intelectual), ci şi pentru că, după cum vom vedea, în acest caz diversitatea genurilor este restrînsă, deci mai uşor de gestionat.

Marile ansambluri de texte corespund totodată clasificărilor care reflectă cele mai pregnante varietăţi diafazice:

– limba literară (*cf.* RSG, art. 172-178);
– limbajul religios (art. 179-182);

– limbajele ştiinţifice şi tehnice (art. 190-193), precum şi cel al economiei (art. 187), pregătite încă din Evul Mediu şi elaborate mai intens începînd aproximativ cu anul 1900 (*cf.* art. 194, terminologii);
– limbajul juridic şi administrativ (art. 183-186).

În epoca modernă se adaugă limbajul politicii (*cf.*, de asemenea, RSG, art. 183-186) şi varietăţile şi genurile de discurs legate de mass-media (presa şi, mai recent, mediile audiovizuale, art. 195 şi urm.), precum şi de publicitate (art. 188) şi – începînd cu secolul al XIX-lea – de sport (art. 189).

În acest cadru general se plasează cele trei întreprinderi de clasificare a genurilor textuale medievale, începînd cu *Grundriß der romanischen Literaturen des Mittelalters* (GRLMA), fondat de Hans-Robert Jauss şi Erich Köhler (1968-). Această enciclopedie densă şi fiabilă, care îşi propune să rescrie partea literară medievală a *Grundriß*-ului lui Gustav Gröber, este structurată în funcţie de genurile textuale. Datorită unei concepţii moderne asupra 'literaturii', repertoriul comentat include şi texte din zona ştiinţei specializate.

N.B. GRLMA are la bază numeroase alte repertoare ale genurilor literare dintr-o epocă şi dintr-o limbă dată, precum *Manuel bibliographique de la littérature française du Moyen Âge*, de R. Bossuat (1951, + 3 supl. 1955-1986) sau *Bibliographie des Troubadours*, de A. Pillet şi H. Carstens.

GRLMA este complet, mai ales în ceea ce priveşte textele documentare, prin *Typologie des sources de l'Occident médiéval*, fondat de Leopold Génicot (TypSources, 1972-). Această întreprindere istorică excepţională, din păcate neîncheiată, se concentrează mai cu seamă asupra izvoarelor latine, din care decurge marea parte a textelor vernaculare. De curînd, se adaugă, pentru textele romanice anterioare anului 1250, *Inventaire systhématique des plus anciens documents en langues romanes*, deja menţionat (InvSyst, 1997). Punctele sale slabe, de detaliu, (*cf. supra* 3.3.4 nr. 1) nu afectează decît foarte puţin categoriile de clasificare, întrucît acestea din urmă se întemeiază pe o logică pragmatică, care plasează textele în contextul uzului lor.

Aceste trei inventare procură numeroase învăţături pentru o primă tipologie a genurilor textuale romanice, structurate în funcţie de conţinutul lor şi de funcţiunile lor comunicaţionale. Elementele amintite în

această prezentare pot fi lesne specificate, grație diferitelor inventarii la care trimitem.

3. Sursele cu mare încărcătură pragmatică

Primele texte care apar într-o **limbă vernaculară** conțin, în cea mai mare parte, o puternică încărcătură pragmatică. Ele întrețin relații strînse cu lumea extralingvistică (de exemplu, explicațiile care însoțesc ilustrații). Pe de altă parte, aceste enunțuri sînt extrem de **scurte**: este vorba mai ales despre glose vernaculare care însoțesc texte latinești, adesea religioase, diverse glosare, inscripții, mai ales pe piatră, texte scurte legate de imagini, legende pentru peceți sau pentru monede, alte tipuri de microtexte. Datorită marelui lor impact pragmatic, putem încadra aici formulele de jurămînt (*cf.* 3.3.4 nr. 1; InvSyst, cap. 1; TypSources, fasc. 35 inscripții pe monumente şi graffiti, 36 sigilii şi matrițe, 20 embleme şi blazoane, 21, 42, monede şi medalii).

Valoarea acestor surse pentru analiza lingvistică este incomparabil mai mică decît aceea a celor trei categorii prezentate; cu toate acestea, rolul lor de **precursori** le conferă un loc aparte în istoria limbii şi a scrisului (*cf.* RSG, art. 171, *Les premiers documents en langues romanes*).

4. Literatura profană

Literatura profană capătă formă **încă de la începuturile** notării în scris a limbilor romanice. Din secolele al XI-lea şi al XII-lea, se instaurează primele *genuri lirice*: poezia mozarabă, trubadurii, lirica galego-portugheză, *Scuola Poetica Siciliana*, *Dolce Stil Novo* şi primele texte lirice franceze, spaniole şi catalane (GRLMA, vol. 2; *cf.* InvSyst 4.6: «poezie lirică»). Ultimele sînt urmate de marile epopei, în primul rînd franceze, precum *Chanson de Roland* sau *Cycle de Guillaume*, GRLMA, vol. 3; InvSyst, 4.1: «Chansons de gestes»; TypSources, fasc. 49, *id.*).

În secolele al XII-lea şi al XIII-lea, romanul în versuri şi în proză ocupă iarăşi un loc de seamă în franceză, odată cu Chrétien de Troyes şi cu romanul arturian în proză, imitate de altminteri după Peninsula Iberică (GRLMA, vol. 4; InvSyst, 4.2 şi 4.3; TypSources, fasc. 12; *cf.* şi *ib.* fasc. 52; «saga»). Un loc de seamă revine şi formelor

narative scurte, precum *Lais* de Marie de France (GRLMA, vol. 5; InvSyst, 4.4), precum şi începuturilor literaturii alegorice şi satirice, uneori de inspiraţie religioasă (GRLMA, vol. 6/A).

În secolele al XIV-lea şi al XV-lea, genurile literare **se diversifică** vizibil, pentru franceză (GRLMA, vol. 8), ca şi pentru italiană şi pentru celelalte limbi romanice medievale (vol. 9-10). La genurile deja menţionate se adaugă rondelul, balada, cîntecul de jale, zicătoarea şi dialogul (GRLMA, vol. 8; *cf.* TypSources, fasc. 9 «nuvele şi *novas*», fasc. 13 «istorisiri populare»), literatura politică (GRLMA, vol. 10/B.2) precum şi diferitele forme de teatru religios şi profan (*ib*. vol. 12).

Evoluţiile moderne şi contemporane ale literaturilor romanice merg pe urmele acestor genuri medievale, în sînul cărora produc variaţii, nuanţări, deschizînd larg baza geografică şi socială a producţiei lor. Încă din secolul al XVI-lea, de pildă, există în America o literatură spaniolă care relatează – sub pana soldaţilor sau a monahilor spanioli, precum şi sub aceea a autorilor indieni sau metişi de ascendenţă adesea nobilă – întîlnirea dintre cele două lumi, europeană şi americană (*cf.* C. Bernard / S. Gruzinski, *Histoire du nouveau monde*, 1991-1993; *cf. infra* nr. 5, pentru povestirile de călătorie). În cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea, producţia de romane sau chiar de poezii din *Romania nova* nu este cu nimic mai prejos de literatura scrisă din Europa. Secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, mai ales, cunosc o scriere ‘privată’, a autorilor care nu aparţin elitei sociale (*cf.* G. Ernst / B. Wolf, *Textes français privés*, 2005). Expresia literară se detaşează de curţi şi de centrele de putere de la care emanase.

În ceea ce priveşte **diversificarea genurilor** în epoca modernă, aceasta este studiată pe larg de către teoria literară. Literatura şi-a jucat din plin rolul estetic şi social de teren de încercare, pînă la disoluţia textului în cadrul avangardei sau al curentelor literare mai recente. Textele literare fac apel la **varietăţi lingvistice** foarte diverse, atît diatopice – încă din secolul al XVI-lea, există o literatură dialectală –, cît şi diastratice – mai cu seamă în romanele autorilor din suburbiile contemporane (*cf.* Queneau) – sau diafazice (*cf.* RSG, 172-178). În consecinţă, o definiţie sistematică şi coerentă a genurilor şi a caracteristicilor acestora este dificilă, dacă nu imposibilă. Totuşi, perenitatea vechilor tradiţii literare din Romania face ca literatura

secolului al XX-lea să se construiască pe principiile textelor romanice anterioare, reorganizîndu-le.

Textele literare reprezintă **singurul ansamblu de texte** care a fost folosit în mod intens de către istoriografia lingvistică. Filologii secolului al XIX-lea şi ai primei jumătăţi a secolului al XX-lea, erau adesea atît lingvişti, cît şi literaţi (*cf. infra* 4.2.2), iar privirea lor se orienta în mod firesc către aceste genuri elaborate, bogate în sensuri, construite şi estetice. Astăzi, încă, lingvistica istorică se întemeiază într-o mare măsură pe mărturiile literare. Lucrul acesta se verifică şi pentru epocile recente, numărul citărilor literare al unor opere precum *Le Bon Usage* şi *Petit Robert* sau chiar TLF depăşeşte de departe pe cel al citărilor extrase din toate celelalte genuri textuale.

Raţiunile unei astfel de situaţii sînt multiple, începînd cu incontestabila bogăţie lingvistică a acestor genuri care, în acelaşi timp, sînt martorii istorici ai valorii, dacă sînt utilizaţi cu necesara precauţie. TypSources are prevăzut un spaţiu larg pentru «Sources littéraires proprement-dits» (partea a VII), chiar dacă cea mai mare parte a subiectelor prevăzute nu a fost tratată pînă acum. Datorită interesului pe care epoca noastră l-a dezvoltat pentru aceste texte, există ediţii pentru cea mai mare parte a textelor cunoscute, adesea de calitate, precum şi un foarte mare număr de studii şi de sinteze care permit plasarea acestora în rîndul respectivelor tradiţii. Aşadar, este vorba despre un ansamblu fiabil, elaborat şi pregătit pentru analiza lingvistică.

5. Textele privitoare la o ştiinţă specializată

Textele ştiinţelor specializate înglobează conţinuturi foarte diferite, mergînd de la Biblie pînă la tratatele de matematică recente. În funcţie de epoci, subansamblurile sînt foarte evoluate, ceea ce ar justifica existenţa acestei categorii. Pentru lingvistica istorică, însă, toate aceste texte au în comun faptul că se referă la un **domeniu de cunoştinţe** definit, precum şi **transmiterea** întemeiată pe reproducerea şi variaţia conţinuturilor. Semnalăm că, în ansamblu, cercetarea lingvistică a studiat toate aceste texte mai puţin decît pe cele literare.

Literatura religioasă a cunoscut o importanţă particulară în perioadele vechi, medievală şi premodernă. Acest ansamblu, puternic marcat de amprenta **latinei**, prezintă multe trăsături în comun cu literatura profană, pe care, de altfel, adesea o precedă din punct de

vedere cronologic. Deseori, textele sale vizează – şi ele – efecte **estetice**, au tradiție centenară, numeroase **copii** şi, de-a lungul multiplelor forme ale cultului, au avut o reală **audiență**, chiar printre analfabeți.

Firește, cel mai important text religios este **Biblia**, care există în numeroase traduceri romanice, uneori integrale, dar adesea parțiale, dedicate anumitor evanghelii sau cărți ale Vechiului Testament (Regi, Judecători, Macabei), Apocalipsei, Psalmilor sau Cîntării Cîntărilor (*cf.* InvSyst, 2.1.1; GRLMA nu reține decît capitole scurte pentru 'literatura religioasă': vol. 6; vol. 12 asupra teatrului – religios şi profan – nu a apărut pînă acum). Alte genuri privesc parafrazele textelor biblice, uneori în versuri (*cf.* InvSyst, 2.1.2; TypSources, fasc. 64: «Biblii adnotate»), precum şi cărțile apocrife, foarte apreciate în Evul Mediu. Traducerea Bibliei a jucat un rol esențial în elaborarea limbilor moderne: primul text imprimat de Guttenberg a fost o Biblie latină, aşa cum primul text adevărat scris în romanşă a fost o traducere a acesteia (*Bible de Bifrun*, 1560; *cf. supra* 3.5.3 nr. 2 şi *infra* 4.1.3 nr. 3.1; primul text imprimat în română a fost un catehism, 1544, *cf.* C. Tagliavini, *Le origini delle lingue neolatine*, 1982, § 87).

Alături de acest text-cheie s-au dezvoltat numeroase alte genuri, legate de **cult** şi de spiritualitate, care, şi ele, au cunoscut evoluții în limbile romanice: **jurămintele** constituie primul gen care joacă un rol în limbile romanice, încă de după Conciliul de la Tours (813; *cf.* InvSyst, 2.5, de exemplu, în secolul al XII-lea *Sermoni Subalpini*, într-o limbă mixtă de tip franco-italian). Multă vreme aceasta a fost singura parte din cadrul liturghiei creştine în care intervenea o limbă vernaculară; a trebuit să aibă loc Conciliul II Vatican (1962) pentru ca liturghia în limba latină să fie abandonată (*cf.* TypSources, fasc. 56 «*ordines*», 70 «sacramentale», 26 «martirologie», 52 «cărți de cînt», 55 «rugăciuni rimate», 61 «*artes praedicandi*»).

Treptat s-au dezvoltat traduceri sau parafraze ale **textelor liturgice** (începînd cu *Pater noster* şi cu *Credo*, *cf.* InvSyst, 2.2) precum şi diverse texte paraliturghice (*cf.* InvSyst, 2.3): cîntece religioase, cîntece de Paşte sau în cinstea sfinților (de exemplu, occitanul *canzon* al sfîntului Francisc de Assisi), liturghii eretice (precum ritualul catar în occitană) sau drame liturghice (precum *Auto de los reyes magos*, în spaniolă).

Textele **hagiografice** reprezintă un gen foarte dezvoltat şi de mare succes în Occident, pînă de curînd. Majoritatea textelor este dată de cele latineşti (de exemplu, există în jur de o mie de manuscrise ale *Legenda aurea*, care reuneşte numeroase descrieri ale vieţii sfinţilor), însă tradiţia romanică este veche şi densă (începînd cu *Vie de saint Léger*, franco-occitană, *Vie de saint Alexis* sau *Voyage de saint Brendan*; *cf.* InvSyst, 2.4; TypSources, fasc. 24-25 «surse hagiografice», 33 «vieţi, miracole, relicte»).

Textele **clericale** din uzul curent ocupă un loc mai puţin important în cadrul limbilor vernaculare. Există o un *canon cistercian* sau un *canon al sfîntului Benedict*, în franceza veche (*cf.* InvSyst, 2.6), dar aceste texte se adresează mai degrabă unui public ecleziastic decît unuia laic, ceea ce le leagă mai strîns de latină (*cf.* TypSources, fasc. 44 şi urm.: «dispute între şcoli: facultatea de teologie»). Acest fenomen este încă mai marcat pentru scrisul teologic, care rămîne un domeniu al latinei pînă în secolul al XXI-lea. Există însă o anumită tradiţie romanică a tratatelor morale sau a jurămintelor în versuri (*cf.* InvSyst, 3.2.2; *cf.* şi *ib.* 3, alte cîteva texte cu conţinut religios, de asemenea, 2.6, *formula di confessione umbra*, destinată, firește, unui public laic; *cf.* TypSources, fasc. 67 «florilegii morale», 40 «*exempla*», 30 «plîngeri funerare»).

Genurile medievale în limbă romanică, inspirate mai ales de mişcarea reformei populare a **ordinelor minore** (franciscani şi dominicani), se diversifică în epoca **Reformei** şi a **Contrareformei**. Bibliile tipărite în limbile romanice cunosc o oarecare răspîndire; apar **pamfletele** reformatoare sau anti-reformatoare scrise pe foi volante (*cf.* sfîntul Francisc de Sales, mai tîrziu patron al tipografilor, care întemeiază contrareforma în Savoia cu ajutorul unor astfel de imprimate). Poezia inspirată şi **scrierile mistice** se dezvoltă, în secolul al XVI-lea, cu misticii spanioli Teresa de Avila şi San Juan de la Cruz sau cu misticul francez Jean de Sponde (*cf.* TypSources, fasc. 57: «viziuni, revelaţii»). Chiar şi **reflecţia teologică** are apariţii sporadice în limbile romanice (*cf. supra* 3.5.3 nr. 2). Foarte prezente, precum în epoca modernă, sînt **cărţile parohiale**, instituite de Conciliul de la Trent (1545-1563; *cf. supra* 2.4.6 nr. 3); cărţile de botez, de căsătorie şi de deces sînt foarte stereotipizate, dar conţin informaţii unice asupra numelor de persoane din lumea catolică (*cf.* TypSources, fasc. 23 şi 80: «vizite pastorale»).

Ponderea literaturii religioase în societatea romanofonă a fost supusă unor însemnate transformări (*cf.* RSG, 179-182). În epocile vechi, aceste genuri au jucat un rol considerabil pentru literatura profană – ca în cazul teatrului religios sau al literaturii alegorice – sau pentru alte ansambluri textuale. Numeroase glose şi glosare au apărut în contexte biblice şi religioase. De-a lungul secolelor, **dezbaterea religioasă** a modelat alte discipline, precum filozofia sau, în general, ştiinţele umaniste moderne.

Al doilea mare ansamblu textual privitor la o cunoaştere specializată este cel al **textelor ştiinţifice şi tehnice**, adesea plasat sub titlul proză specializată (germ. *Fachprosa*). Acesta este un ansamblu foarte larg şi eterogen, atît prin conţinuturi, cît şi prin opţiunile formale, şi conţine tot atîtea categorii cîte domenii de preocupare au ştiinţa, tehnica şi artele. Încă din Evul Mediu, **ştiinţele** sînt variate: teologia, deja menţionată, filozofia, retorica, dreptul, ştiinţele medico-biologice şi matematico-astronomice. La acestea se adaugă **sursele instructive**, precum enciclopedii, cronici, lucrări asupra tehnicilor şi a artizanatului. În perioada contemporană, genurile unei ştiinţe specializate s-au înmulţit.

Unele dintre aceste texte au ambiţii estetice, precum textele literare şi cea mai mare parte a textelor religioase, altele sînt (din punct de vedere lingvistic) mai degrabă mediocre, precum reţetele farmaceutice sau cele culinare. Actualele lucrări din domeniul ştiinţelor exacte au înlocuit pe scară largă textul scris în limba naturală cu prezentări care fac apel la cifre şi la simboluri; ordinea lineară a fost dublată de o **ordine ierarhizată**, realizată prin tabele şi reprezentări grafice (*cf.* RSG, 194: «terminologii»).

Cu toate acestea, toate lucrările referitoare la o ştiinţă specializată se înscriu într-o **tradiţie textuală mai veche**. Un tratat medical din secolul al XV-lea poate reproduce în mod fidel descrieri sau reţete din alte tratate provenind din Orientul arabofon sau din Antichitatea latină şi greacă, fără a ţine seamă în vreun fel de eventualele experienţe ale autorului său occidental. Într-o logică diferită dar comparabilă, un manual de medicină din anul 2000 integrează noţiuni elaborate de-a lungul secolelor al XIX-lea şi al XX-lea, fără ca momentul şi circumstanţele întemeierii acestora să fie menţionate.

Textele **medico-biologice** formează un subansamblu bine dezvoltat încă din Evul Mediu. Acestea cunoşteau numeroase genuri

particulare: tratate de chirurgie, de farmacopee, de artă dentară, tratate de cauterizare, ierbare şi bestiarii, în sfîrşit, lucrări de hipiatrie şi de medicina păsărilor răpitoare. Evoluția acestora devine vizibilă mai ales în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, pe baza textelor latine, la rîndul lor, acestea avînd ascendență arabă sau grecească (*cf.* TypSources, fasc. 69 «*consilia* medicale»; InvSyst, 3.1.2; 3.3; RSG, 190-193; intrări sumare în GRLMA).

Genurile **matematico-astrologice** sînt mai puțin diversificate, de asemenea textele conținînd doctrină **juridică**, **filozofică** şi **retorică**. Totuşi, aceste ansambluri textuale, remarcabile sub aspect cantitativ, au jucat un rol real în lumea curților şi a oraşelor medievale; *cf.*, pentru sursele juridice, TypSources, fasc. 6 «jurisprudență»; 22 şi 63 «legi, tratate»; 2, 10, 11, 43 şi 46 «legislație canonică, decrete»; 41 «izvoare cutumiare»; 48 «cărți de drept, *artes notariae*»; 27 «penitențiale»; InvSyst, 6 «Legi şi cutume; legi-cartă»; pentru alte genuri retorice: TypSources, fasc. 39 «astrologie»; 32 «chimie»; 58 şi 60 «tratate de retorică şi comentarii»; 59 «arte poetice»).

Pe de altă parte, există numeroase **genuri minore**, mai mult sau mai puțin dezvoltate în limbile romanice medievale, precum tratate de agricultură, de vînătoare, de topometrie, culinare, de pictură, mai tîrziu şi de arhitectură, precum şi hărți geografice (*cf.* TypSources, fasc. 77 «cărți de bucate»; 51 «portulane (hărți de navigație) şi hărți geografice»; 75 «literatură cinegetică (de vînătoare)»). Enciclopediile inventariază sub forme variate extrase din știința epocii lor, traversînd frontierele tematice ale altor genuri. Colecțiile de proverbe corespund unui alt tip de colecție, relevînd o știință mai degrabă populară. Un alt gen considerat minor, cu toate acestea bine dezvoltat, este literatura **istoriografică**, mai ales prin cronici: *cf.* TypSources, fasc. 16 şi 74 «cronici»; 14 «anale»; 37 «istorii şi "geste"»; 15 «genealogii»; excelent tratate în GRLMA, vol. 11/1-11/3; InvSyst, 5.

Diversificarea pe care o cunosc aceste genuri în secolele al XIV-lea şi al XV-lea se continuă de-a lungul Renaşterii şi al Iluminismului. Uneori, ele se apropie de textele literare, precum în **literatura de călătorie**, în scrierile (auto-)biografice sau chiar în tratatele primilor economişti (*cf.* TypSources, fasc. 38 «povestiri de călătorie»; RSG, 187 «economie»). Numărul lucrărilor individuale creşte în mod considerabil, mai ales datorită tiparului. Pentru perioada dintre seco-

lele al XVI-lea – al XVIII-lea, chiar bibliografiile specializate – de exemplu, cele asupra operelor privitoare la muzică şi chiar la literatura de călătorie – au dificultăţi în a cuantifica producţia scrisă din propriile domenii. Lucrările ştiinţifice ale secolelor al XIX-lea şi al XX-lea au produs o 'literatură' specializată fără precedent, a cărei descriere globală scapă celor mai ambiţioase întreprinderi bibliografice.

Exemplul **lingvisticii**, disciplină prea puţin prezentă în Evul Mediu (*cf.* 3.4.3 nr. 4), arată limpede intensificarea genurilor din epoca contemporană. Cunoaştem astăzi nenumărate studii asupra teoriei, a istoriei şi a uzului limbii, precum gramatici, dicţionare monolingve şi bilingve, enciclopedii sau chiar manuale de învăţare a limbii. Fiecare dintre aceste genuri îşi are propriile reguli, bine definite şi cunoscute de către lumea ştiinţifică.

Deşi există studii punctuale asupra lucrărilor cutărei ştiinţe specializate sau asupra traducerilor Bibliei, sîntem departe de a dispune de **studii de sinteză** asupra caracteristicilor textuale ale diferitelor genuri: religios, ştiinţific sau tehnic. După cum am văzut mai înainte, numărul analizelor lingvistice consacrate acestor genuri este mult mai redus decît cel privind genurile literare, chiar dacă – contrar părerii acceptate – ansamblul lucrărilor de specialitate depăşeşte lejer literatura, ca volum dar şi ca diversitate lexicală sau sintactică.

Rareori se stabilesc legături între studiile asupra limbajelor specializate şi cele privitoare la varietăţile literare şi la elaborarea acestora. În consecinţă, cea mai mare parte a studiilor de sinteză asupra istoriei limbii neglijează totul din domeniul **prozei specializate** sau religioase. Doar pentru perioada contemporană există o intensă activitate de cercetare a limbajelor specializate. Totuşi, aceasta nu este pe deplin integrată în lingvistica variaţională, lipsindu-i dezvoltarea dimensiunii istorice.

În consecinţă, este puţin cunoscută importanţa genurilor privitoare la o cunoaşterea specializată – în elaborarea limbilor romanice standard – şi eventualul lor impact asupra limbii vorbite. Lingvistica istorică va cîştiga din integrarea acestei literaturi între **canoanele izvoarelor** studiate.

6. Scrierea de documente

Ultimul mare ansamblu de texte este cel al **documentelor**. Acestea provin din **administraţie**, **gestiune**, precum şi din **practica judiciară** a epocilor medievală şi modernă. Ele sînt produse de instituţii laice şi ecleziastice, precum şi de comerţ. Diversitatea genurilor este mai mică decît aceea a textelor literare sau referitoare la o ştiinţă specializată, dar avem din Evul Mediu:

– **hrisoave** sau scrisori patente, care se referă la toate tipurile de acţiuni juridice (vînzări, donaţii, contracte, înfeudări, acorduri, arbitraje, sentinţe judecătoreşti, eventual legi şi cutume): *cf.* importanta secţiune din InvSyst, 7 «hărţi»; 9.1 «catastife»; TypSources, fasc. 3 «acte publice»;
– **gestiunea funciară**, care foloseşte liste ale locuitorilor, ale 'focurilor' (locuinţelor) sau ale terenurilor: *cf.* InvSyst, 9.2 «tarife», 9.3 «liste»; 9.4 «însemnări»; TypSources, fasc. 18 «liste ale focurilor»; 19 «tarife ale impozitelor»; 28 «registre de cadastru sau extrase ale drepturilor datorate unei instituţii sau unui individ»; 65 «matricole universitare»;
– **comerţul** şi **administraţia**, care produc în număr mare registre de contabilitate sau de scrisori: *cf.* InvSyst 8 «scrisori»; Typ Sources, fasc. 17 «scrisori personale»; *cf.* şi *ib.* 4 «necroloage»; 31 «cataloage ale bibliotecilor».

În perioada contemporană sînt extrem de numeroase imprimatele, dactilo-scriptele şi manuscrisele, ele răspîndindu-se totodată în noi medii împreună cu numeroase documente de gestiune.

Textele de tip documentar se disting de textele literare, religioase sau ştiinţifice din mai multe cauze. Mai întîi, rolul lor este de a fixa un eveniment concret şi definit, spre a permite o mai bună gestionare a relaţiilor sociale sau a proprietăţii şi spre a garanta o infrastructură politică, comercială şi culturală. În terminologia istoriografiei, acestea sînt izvoare '**involuntare**', deosebite de izvoarele 'voluntare', care sînt textele literare. Primele apar ca rezultat secundar al unei voinţe practice care le depăşeşte, celelalte, încă din momentul elaborării lor, vizează posteritatea, reluarea şi rescrierea. Această opoziţie este importantă însă **relativă**, în măsura în care în Evul Mediu, contrar a ceea ce s-ar putea crede, hrisoavele inventează realităţi sociale, tot astfel precum o fac şi poemele epice. Cele două tipuri de texte emană

de la aceleaşi personaje sau grupuri sociale, ale căror interese le servesc, şi sînt scrise de aceiaşi scriptori (*cf. infra* 4.1.3 nr. 3).

O altă diferenţă rezidă în **numărul documentelor**, care este net superior celui al altor texte, cel puţin începînd cu secolul al XIV-lea. Arhivele unui singur negustor toscan, Francesco di Marco Datini, din întîmplare integral păstrate, conţin, pentru secolul al XIV-lea, 125.000 de scrisori comerciale şi private, în italiană (*cf.* F. Melis, *Aspetti della vita economica medievale: studi nell'archivio Datini di Prato*, 1962; I. Origo, *The merchant of Prato*, 1960). Arhivele Vaticanului conservă, pentru Evul Mediu, două milioane de intrări patronimice, cele ale unei regiuni precum Lorena, prea puţin favorizată, înglobează vreo 300.000-400.000 de pagini originale, scrise în franceză între anii 1300 şi 1500, faţă de vreo 150 de lucrări literare, religioase şi ştiinţifice. Izvoarele de documente romanice, aşadar, comportă sute de milioane de pagini doar pentru epoca medievală şi nu încetează să crească în epoca modernă. În acelaşi timp, este vorba despre surse seriale, cu un înalt grad de repetitivitate.

În sfîrşit, există diferenţe în ceea ce priveşte **modul de transmitere**: documentele sînt transmise ca originale sau sub forma unei prime copii, în vreme ce celelalte tipuri de texte cunosc adesea numeroase copii, datorate caracterului lor de surse voluntare. Documentele rămîn manuscrise, chiar în perioada modernă, iar la sfîrşitul secolului al XX-lea trec imediat la forma numerică. Din raţiuni evidente ele nu sînt tipărite niciodată (*cf. infra* 4.1.3). Întîmplător, ele sînt conservate în mod obişnuit în arhive, în vreme ce lucrările literare şi cele privind o ştiinţă specializată sînt transmise de către biblioteci.

Precum alte tradiţii textuale, genurile documentare nu constituie un ansamblu etanş. Sub influenţa reflecţiei retorice, **genurile epistolare**, de pildă, prezintă tendinţa către literaritate încă din Evul Mediu. **Legislaţia** urmează regulile ştiinţei doctrinare, însă determină opţiunile lexicale şi sintactice ale scrierii de documente. **Cărţile parohiale** sau alte surse de gestiune ecleziastică reflectă o cunoaştere specializată, dar urmează totodată logicile scrierii de documente. În epoca contemporană, anumite opoziţii dintre scrierile administrative şi scrierile ştiinţifice şi tehnice se estompează, deoarece acestea din urmă cunosc o evoluţie considerabilă în **uzul zilnic**.

Lingvistica istorică a integrat relativ devreme cele mai vechi documente ale secolelor al XII-lea şi al XIII-lea. Cu toate acestea, ea a neglijat aproape în întregime următoarele şase secole ale acestei tradiţii scrise. Ea s-a lovit de dificultatea de a trata **izvoarele seriale**, dar nu şi – precum în cazul textelor literare şi tocmai pentru cele mai vechi documente – izvoarele individuale. Totuşi, documentele au contribuit la elaborarea limbilor romanice scrise, la fel ca şi celelalte două mari ansambluri. Avem a face cu un domeniu de acelaşi rang, care prezintă evoluţii proprii şi interacţiuni caracteristice cu celelalte domenii ale scrierii.

7. Aportul genurilor textuale

Cele trei mari ansambluri prezentate, textele literare, cele privitoare la o cunoaştere specializată şi documentele prezintă identitate recognoscibilă pentru epocile vechi, în ciuda dificultăţilor de a le clasifica în mod omogen. Lucrul acesta este mai puţin valabil pentru **epoca contemporană**, în care diversificarea genurilor este maximă, începînd cu textul jurnalistic şi publicitar, precum şi cu mediile audiovizuale, omniprezente astăzi (*cf.* RSG, 188 urm.; 194 urm.). Pentru studierea marilor evoluţii lingvistice ale celui de-al doilea mileniu, însă, luarea în considerare a genurilor prezentate pregăteşte terenul în mod util. Analiza lingvistică va trebui să încerce să afle dacă există particularităţi de limbă ce caracterizează diferitele genuri sau altele care să aparţină tuturor genurilor şi, aşadar, limbajului, în general.

Dacă sînt pertinente, diferenţele dintre genurile textuale vor putea fi interpretate apoi. Pentru multe dintre ele, motivaţiile se vor afla în finalităţile pragmatice şi, aşadar, în sensul comunicaţional al textelor. De exemplu, faptul că o reţetă medicală urmăreşte alte finalităţi decît o povestire are consecinţe imediate asupra opţiunilor lingvistice. Lucrul acesta nu priveşte grafematica, nici gramatica, ci structura textului, precum şi elementele lexicale şi sintactice. Dacă aceste alegeri devin prea marcate, ele vor sfîrşi prin a căpăta o valoare de comunicare proprie, care depăşeşte finalitatea pragmatică din punctul de plecare. În felul acesta se dezvoltă **mărci diafazice** sau **diastratice** (*cf.* RSG, 170: *Prinzipien der Funktionalstilistik*).

Tradiţiile discursive şi genurile textuale evocate se supun caracteristicilor deja prezentate (*cf. supra* 1.2.3 nr. 3). Ele sînt **internaţionale** şi depăşesc limitele limbilor.

N.B. Pentru a studia documentele occitane din secolele al XII-lea şi al XIII-lea este utilă comparaţia acestora cu documentele spaniole, italiene şi franceze. În acelaşi chip, scrierile administrative din Vechiul Regim francez vor putea fi comparate cu cele ale administraţiei din Spania şi din America hispanică. Mişcările poetice italiene ale *Scuola Poetica Siciliana* şi ale *Dolce Stil Novo* trebuie să ţină seama de poezia trubadurilor, precum şi de operele truverilor francezi. Un text ştiinţific precum tratatul lui *Moamin* asupra medicinii şoimilor există în arabă, în latină şi în versiuni italiene, franceze şi spaniole (*cf.* M.-D. Glessgen, *Die Falkenheilkunde des ‚Moamin'*, 1996). Toate aceste versiuni sînt unite prin asemănări ale structurii textului, ale semanticii sale şi adesea prin lexicul şi prin sintaxa lor.

Tradiţiile discursului nu aparţin neapărat doar Romaniei. Mai ales în perioada contemporană, modelele create în engleză sînt omniprezente în genurile romanice. Cu toate acestea, este util să avem în vedere tradiţiile romanice ca pe un ansamblu, datorită relaţiilor de **interdependenţă**, care au o frecvenţă aparte, şi relaţiilor lor privilegiate cu **latina**, datorită ascendenţei lor.

În acest moment, travaliul de analiză intra- şi interlingvistic al genurilor textuale romanice se află la începuturile sale, datorită puternicei concentrări a istoriografiei lingvistice asupra genurilor literare. Constituirea **marilor corpusuri de texte** digitizate deschide noi perspective în acest domeniu (*cf. infra* 4.1.5). Dacă se dezvoltă această direcţie de cercetare, va fi posibil să se stabilească tipologii textuale istorice, considerate din perspectiva unei logici lingvistice.

4.1.3. Codarea materială şi transmiterea textelor vechi

1. Tradiţie textuală şi context al genezei

În cadrul studiilor vechilor texte, atenţia pentru genuri şi tradiţii ale discursului trebuie însoţită de cea asupra contextului istoric al genezei acestora, precum şi de cea asupra **codării materiale a textelor**, legată de instrumentele vremii lor. În jurul chestiunii datării şi localizării textelor vechi s-au dezvoltat ramuri întregi ale filologiei, care ţin seama atît de datele materiale (materiale, formă, loc de conservare), cît şi de indicaţii asupra conţinutului şi a stării limbii.

Suporturile materiale ale textelor – manuscrise, tipărite, digitizate, orale – constituie un factor determinant pentru transmiterea acestora. Totodată, tipul de codare determină conținuturile şi forma lingvistică a textelor. Înainte de a putea interpreta limba unui text sau a unui gen textual, trebuie stabilite caracteristicile transmiterii sale materiale. Aşadar, travaliul practic al istoricului limbii începe prin analize filologice.

2. Codarea materială a textelor în istoria Romaniei

Redactarea sub formă de **manuscris** se bucură de cea mai mare tradiție printre metodele de codare textuală din Romania. Textele manuscrise pe suporturi mobile precum foile de papirus apar la puțină vreme după inscripțiile pe argilă ale cuneiformelor şi ale celor pe piatră, frecvente în Antichitate, mai ales pentru hieroglife (*cf. infra* nr. 3). Scrierea manuscrisă pe papirus, parenchim şi – mai tîrziu – hîrtie, reprezintă forma dominantă de codare lingvistică de la începuturile scrierii latine, pînă în secolul al XV-lea. Începînd cu Antichitatea tîrzie apar alte metode, dar marginale: inscripțiile pe piatră, tabletele de ceară, metalul monedelor sau, mai rar, imprimarea pe tablete de lemn.

Manuscrisul rămîne încă dominant în secolul al XVI-lea, cînd se fixează tiparul, deoarece el încă îndeplineşte numeroase funcțiuni în scrierea administrativă, pînă în secolul al XIX-lea. Apoi, maşina de scris va cantona manuscrisul în zona scrierii private, şcolare şi spontane, domeniu în care este concurat de la sfîrşitul secolului al XX-lea de către computerele personale.

Tiparul cu litere mobile va transforma considerabil lumea scrisului. Această nouă tehnică a fost elaborată şi s-a răspîndit în toată Europa între anii 1440 şi 1600. Constituit mai întîi pe modelul manuscrisului de lux, tiparul sfîrşeşte prin a-şi dezvolta particularități proprii. În paralel, el cunoaşte o productivitate tot mai consistentă: cărțile imprimate în secolul al XV-lea încă țin, în ansamblul lor, de un repertoriu voluminos (*Gesamtkatalog des Wiedendrucke* (= incunabule), 1925-). Diferitele inventare imprimate în secolul al XVI-lea vizează descrieri integrale, ceea ce a devenit imposibil pentru secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea.

Evoluția tiparului a jucat un rol esențial în formarea **limbilor standard** din Europa (*cf. supra* 3.5.3 nr. 2). Această tehnică de codare

permitea o largă difuziune în rîndul unui public heteroclit din punct de vedere geografic şi chiar social. Lucrul acesta favoriza o limbă neutră şi prea puţin variabilă. Tipografii interveneau pînă şi la nivelul corectitudinii lingvistice a lucrărilor lor. Personaje precum Aldo Manuzio sau Giolito deveneau protagonişti printre profesioniştii scrisului (*cf.* P. Trovato, *Con ogni diligenza corretto*, 1991). Anumiţi scriitori participau, ei înşişi, la noile exigenţe: Ronsard, de exemplu, a reelaborat în cinci rînduri textul tipărit pentru *Amours*, ale cărui ediţii succesive – între anii 1552 şi 1589 (postum) – dovedesc la nivel de detaliu căutările sale în ceea ce priveşte forma lingvistică potrivită (*cf.* Pierre de Ronsard, *Œuvres complètes*, Gallimard, «Bibliotèque de Pléiade», 1993).

Oarecum ca într-o spirală de inducţie, lucrările pregătite în acest fel pentru un public mai larg au cunoscut o răspîndire crescîndă, favorizînd astfel standardizarea. Coerenţa lor cu norma nouă a contribuit, prin ricoşeu, la succesul lor. Fără tipărire, *Prose della volgar lingua*, a lui Bembo, Biblia lui Luther sau *Don Quijote* n-ar fi avut efectul pe care îl cunoaştem în elaborarea limbii scrise.

În ceea ce priveşte **conţinuturile**, tipărirea s-a concentrat mai întîi asupra aceloraşi texte ceremoniale: Biblia şi lucrările religioase, literatura profană şi proza specializată. Curînd, ea a favorizat dezvoltarea de noi genuri, mai puţin prestigioase, precum pamfletele, foile volante – strămoşi ai ziarelor – sau literatura folclorică a farselor sau a ‘colindelor de Crăciun’ (piese de teatru jucate de Crăciun).

Secolele al XIX-lea şi al XX-lea aduc noi transformări la cultura tipăriturilor. Ziarele se răspîndesc pentru a deveni un vector dominant al limbii scrise şi o sursă de excepţie pentru lingvistică. Producţia de tipărituri se diversifică la infinit. Posibilităţile tiparului pregătit pe cale informatică îi cresc încă şi mai mult răspîndirea, la sfîrşitul secolului al XX-lea.

Marea diversificare a tiparului este contemporană cu dezvoltarea de **noi instrumente de producţie a textelor**: maşina de scris şi, mai tîrziu, computerul personal iau locul manuscrisului în scrierea administrativă, profesională şi chiar privată. De puţină vreme, internetul grăbeşte o scriere semi-orală. Mediile audiovizuale (radio, cinema, televiziune) şi utilizarea multimedială a computerelor transformă ambientul cuvîntului.

Gestionarea **informatică** a datelor schimbă condiţiile de comunicare şi alterează natura scrierii. Aceasta îşi pierde longevitatea inerentă manuscriselor şi tipăriturilor. Transformările rapide ale informaticii fac ca cea mai mare parte a textelor să fie inutilizabilă după cîţiva ani, ceea ce creează o nouă problemă pentru gestionarea cunoaşterii. Acestea sînt domenii încă puţin explorate de către lingvistica istorică.

3. Cultura manuscriselor

Filologia s-a născut începînd cu **studiul manuscriselor medievale**, care, în fapt, ridică în calea analizei lingvistice cele mai mari dificultăţi materiale şi teoretice. În consecinţă, acest domeniu permite ilustrarea a numeroase probleme legate de codificarea materială şi, aşadar, de caracterul de mijlocitor al limbii, independent de natura ei concretă. El indică felul în care sînt conţinute enunţurile într-o formă specifică a cărei analiză solicită întreaga atenţie. Lucrul acesta deja se verifică pentru problemele externe ale suporturilor materiale şi ale scrierii, care determină starea vechilor noastre surse.

3.1. Suporturile manuscriselor

Primul suport al manuscriselor clasice a fost **papirusul**, care s-a impus încă din Antichitate, alături de argilă, de piatră sau de marmură şi de tabletele de ceară. Papirusul a fost folosit sub formă de foi separate (*chartae*) sau de rulouri de foi lipite împreună. El s-a aflat în uz de-a lungul aproape al întregului mileniu I, mai ales în cancelariile merovingiană şi carolingiană (pînă în secolul al IX-lea). Dacă papirusurile greceşti conservate în deşerturile orientale s-au păstrat în cantitate mare, papirusurile latine din Imperiul occidental şi din regatele germanice au dispărut aproape toate, ceea ce explică, printre altele, relativa sărăcie a izvoarelor documentare pentru epoca de trecere latino-romanică.

N.B. Din această epocă nu au supravieţuit decît inscripţiile pe pietre şi pe monede. Primele acoperă o varietate îngustă de genuri textuale, destul de stereotipe (inscripţii funerare sau comemorative, ex-voto; *cf.* colecţia epigrafică din CIL, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, *supra* 3.3.4 nr. 2); ultimele conţin puţine texte şi reprezintă surse mai interesante pentru istoria economică şi religioasă decît pentru lingvistica

istorică (totuşi, *cf.* studiul lui Chambon şi Greub, *Légendes monétaires mérovingiennes*, 2000).

Parenchimul este mult mai important pentru romanistică. Acest suport rezistent îşi face apariţia în secolul al II-lea î.C. şi ne-a transmis aproape toate mărturiile pe care le avem din secolul al VII-lea pînă în secolul al XII-lea (*cf.* colecţiile indicate *supra* 3.3.4 nr. 2, care conţin numeroase facsimile). În mod normal, hrisoavele au fost scrise pe partea interioară a pielii prelucrate. Pentru textele mai lungi, erau cusute sau lipite între ele mai multe parenchimuri şi apoi erau rulate precum papirusurile antice. Din secolul al XIV-lea s-a răspîndit o tehnică prin care se unesc mai întîi patru foi (*folios*) pliate sub forma unui caiet (aşadar, 4 x 2 x 2 = 16 pagini), în chipul codicelor antice care reuneau mai multe tăbliţe de ceară. Această tehnică foloseşte şi partea exterioară a pielii, mai puţin apreciată; ea se află la baza cărţilor moderne, iar în Evul Mediu era folosită pentru numeroase manuscrise literare scrise pe parenchim.

N.B. Adesea, manuscrisele medievale nu conţin numerotare la origine. Aceasta a fost introdusă de către editorii moderni. Numerotarea foilor (*folios*) ţine seama de partea lor recto sau verso. Cărţile medievale – lucru valabil şi pentru cele moderne – sînt citate prin «f. 1 r[ecto] – 1v[erso], 2r – 2v», etc. Dacă textul este scris pe coloane, şi acestea sînt indicate: în acest caz, partea recto a unei foi conţine coloanele *a* şi *b*, partea verso coloanele *c* şi *d*: «f. 1a – 1b [= 1r] – 1c – 1d [= 1v]».
Vechile cărţi tipărite introduc uneori o numerotare la interiorul unui caiet: A_1 – A_2 – A_3 – etc. (= f. 1 [recto şi verso], 2 [*id.*], 3 [*id.*] a caietului A, B_1 – B_2 – B_3 – etc. (= f. 1, 2, 3 a caietului B); sau Ai, Aii, Aiii (= *id.*). Abia în secolul al XVI-lea, şi mai ales într-al XVII-lea se impune numerotarea cu pagini, pînă atunci rară.

Costul mare al parenchimului explică numeroasele **reutilizări** ale bucăţilor deja scrise. Uneori, textul original este şters de pe întreaga suprafaţă prin radere, ceea ce permite scrierea unui alt text (de exemplu, *Appendix Probi* (*cf. supra* 2.1.3 nr. 4) este transmis pe un palimpsest scris în secolul al VIII-lea, în Italia de Nord, pe o bucată din *Vetus Latina*, scrisă în secolul al V-lea). Această tehnică a 'palimpsestului' este mai des utilizată pentru corecturi punctuale. De asemenea, parenchimurile servesc adesea legării cărţilor de hîrtie, în mod normal fără o răzuire prealabilă. Astfel de legături conţin uneori

date interesante pentru istoria textelor. De exemplu, primele mărturii descoperite ale *Scuola Poetica Italiana* au fost găsite pe legătura unei cărți notariale, *Memoriale Bolognese* (1292).

Începînd cu secolele al XII-lea şi al XIII-lea, parenchimul este concurat de **hîrtie**, importată în Europa, prin Sicilia şi Spania, provenind din Orientul Apropiat şi din China. În secolul al XIV-lea, acest suport uşor manevrabil se dezvoltă puternic în detrimentul parenchimului. În secolul al XV-lea, el devine predominant pe scară largă. Parenchimul încă mai este utilizat în această epocă pentru cărți luxoase sau documente juridice valoroase; sporadic, el supraviețuieşte pînă în secolul al XVIII-lea.

Prima calitate a hîrtiei se datora **prețului scăzut** al materiei sale prime, şifonul. Hîrtia combina această calitate cu o destul de bună rezistență în timp şi cu uşurința de a se lega în caiete. Biblia lui Gutenberg, al cărei tiraj pe parenchim se ridica la 30 de exemplare (alte 150 pe hîrtie), a necesitat pielea a aproape o mie de vaci: o investiție financiară atît de importantă trebuia să rămînă un eveniment rar şi excepțional. Fără hîrtia care să permită o producție industrială nu s-ar putea imagina nici marea dezvoltare a scrierii latine, apoi romanice, dintre secolele al XII-lea şi al XV-lea, nici înflorirea tiparului din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea.

Aşadar, istoria suporturilor este intim legată de istoria şi elaborarea limbilor scrise. Ea conține învățături utile deopotrivă pentru a determina epoca şi contextul de redactare al textelor.

N.B. Un exemplu: grație filigranelor imprimate în fibra hîrtiei este posibil să se dateze producția acesteia; pentru perioada dintre anii 1282 şi 1600 au fost inventariate mai mult de 1600 de filigrane (*cf.* C.M. Briquet, *Les Filigranes*, 1907; Stussi 1994), ceea ce permite un interval de datare adeseori destul de fin, cel puțin pentru producerea (nu pentru utilizarea) hîrtiei.

3.2. Scrierea

Scrierea a cunoscut transformări importante începînd cu Antichitatea tîrzie, determinate în parte de suporturi şi de instrumentele de scris (în vechime, penele păsărilor sau trestia = *calamus*). Antichitatea romană a făcut apel la patru tipuri de scriere: capitală (scrierea cea mai veche, care a supraviețuit în scrierea capitală actuală), cursivă (o scriere cu minuscule, utilizată pentru documente), uncială (inter-

mediară şi apropiată de cea capitală) şi semiuncială (mai apropiată de cea cursivă). Pe aceste baze, în Europa latină a secolelor al VII-lea şi al VIII-lea, s-au dezvoltat mai multe tipuri de scriere cursivă şi **minusculă**: beneventină în Italia, cursiva merovingiană, scrierea vizigotă şi, în sfîrşit, minuscula carolingiană, care a avut cel mai mare succes. Dezvoltată mai cu seamă în mînăstirile franceze, ea este inseparabilă de reforma carolingiană, care a afectat atît scrierea, cît şi limba textelor (*cf. supra* 3.3.4 nr. 3 şi exemplul din manuscrisul *Secvenţa sfintei Eulalia*, de la sfîrşitul secolului al IX-lea):

Ilustraţia 32. *Secvenţa sfintei Eulalia*

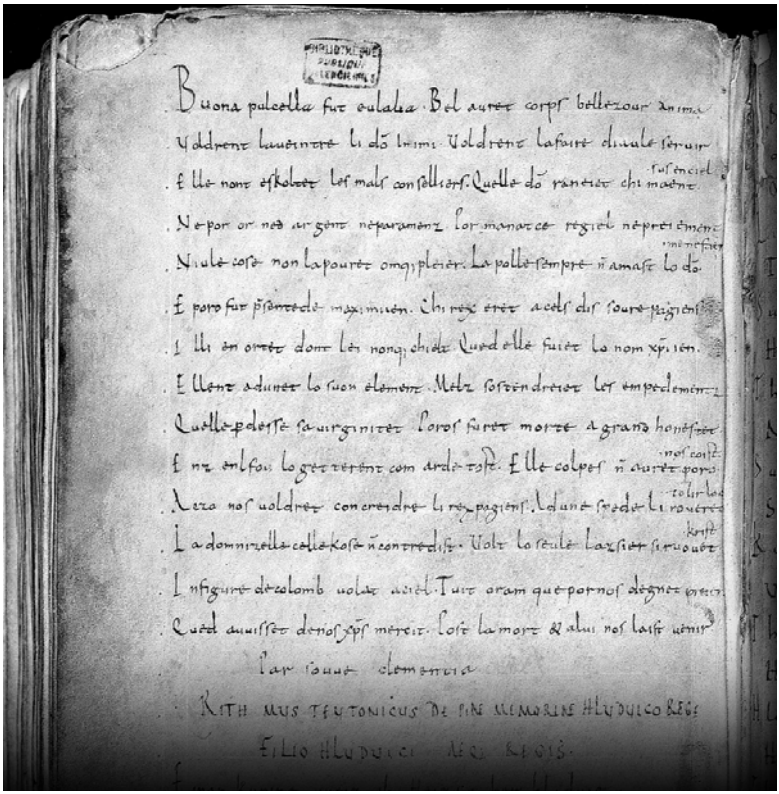
Buona pulcella fut eulalia. Bel auret corpr bellezour anima
Voldrent lauencre li dyabol lenimi. Voldrent lafuire dinule seruir
Elle non eskoltet les mals conselliers. Quelle do rancuret chi maent
Neporo re nedi ureent neparamenz lor manatce regiet nepreiement
Niule cose non lapouret omq; plenir. La polle sempre n amasse lo do.
E poro fut prendude maximien. Chi rex eret accel dis soure pagiens.
Li li enorret dont les nongi chiet. Quad elle fuiet lo nom xpien.
Ellent aduret lo suon demonie. Mels sorrendret les empedemenz.
Cuelle pdesse sauirginitet. Soros furet morte a grand honestet
E nz enlfou lo grez rerent com arde toste. Elle colper n auret poro.
Xero nos uoldret concredre li rex pagiens. Lo unt sfrede li nouerres
La domnizella celle kose n econtradist. Volt lo reule lazsier si nouet
Lusigne decolomb uolat uers. Tuit oram que por nos degnet preier
Quad auisset deus xpc mercit. Cose la mort & alui nos laisse uenir
par sound clementia
KITH MUS TEUTONICUS DE FIN MEMBRIS HLUDUICO REGI
FILIO HLUDUICI REGIS

Minuscula carolingiană va pregăti scrierile gotice din secolul al XII-lea şi al XIII-lea, ale cărei variante încă domină secolele următoare.

> *Cf. infra* exemplul unui hrisov, ilustrația 34; de acum înainte, există excelente site-uri pe internet, care ilustrează manuscrisele de-a lungul secolelor, *cf.*, de exemplu, ‹www.codices.ch›.

Intensificarea producției scrise în secolele al XII-lea şi al XIII-lea va favoriza diferențierea dintre **scrierea cursivă**, pentru uzuri utilitare şi documentare, şi **scrierea livrescă**, pentru textele literare şi științifice, mai elaborată, mai estetică. Cele două tipuri de scriere cunosc particularități la nivelul semnelor de structurare textuală – punctuația –, precum şi în sistemul de abreviere, destul de bogat uneori (*cf.* dicționarul de abrevieri al lui A. Capelli, 1899, excelent, în ciuda vechimii sale).

În momentul în care manuscrisul trece de la rolul său de scriere de prestigiu la tipăritură, scrierile livreşti servesc drept model pentru caracterele imprimate, devenind strămoşii actualelor caractere de tipar. În schimb, caracterul cursiv al scrierilor documentare şi, curînd, al celor private se accentuează. Dacă lectura cursivelor medievale deja solicită o anumită familiarizare, aceea a cursivelor secolului al XVI-lea şi al XVII-lea devine inaccesibilă unui ochi neavizat. Dacă sursele documentare romanice ale acestei perioade sînt aproape neglijate în ansamblul lor de către lingvistica istorică, lucrul acesta se explică, în parte, prin dificultatea de a fi citite.

> N.B. Cursivele noastre actuale se constituie în secolele al XIX-lea şi al XX-lea. Ele prezintă diferențieri în funcție de țările şi tradițiile şcolilor, precum şi o mare variabilitate individuală, neobişnuită pentru secolele precedente. Studiile de grafologie se întemeiază pe această caracteristică foarte recentă.

Scrierea latină este net dominantă în Romania, dar există şi tradiții care fac apel la alte **alfabete** (*cf. supra* 2.2.3 nr. 1): vechile poezii spaniole din cadrul *kharjas* sînt scrise cu caractere arabe sau ebraice; alfabetul grecesc este utilizat în diferite texte italiene (de exemplu, în *Chirurgia*, de Guglielmo da Salicento, 1275); scrierea chirilică este obişnuită pentru româna dintre secolul al XVI-lea şi mijlocul secolului al XIX-lea şi intervine în Moldova pînă în 1991 (*cf.*

W. Dahmen, *Editionsprobleme bei Balkanica*, 1997). Transpunerea textelor romanice în alte sisteme de scriere pune probleme de interpretare de ordin fonetic, dar permite, în schimb, identificarea rostirilor particulare.

3.3. Producerea de texte şi de manuscrise

Modul de producere a textelor scrise medievale nu se poate disocia de modul de producere a manuscriselor şi de distribuţia acestora. Pentru a depăşi distanţele în spaţiu şi în timp, vocaţie intrinsecă a scrierii, orice text trebuia scris şi copiat de mînă. Acest dublu proces **de producţie şi de reproducţie** era pus în act de către profesionişti formaţi în *scriptoria* ecleziastice şi în 'cancelarii' senioriale. Tot acolo, manuscrisele căpătau şi elemente de ornamentaţie, 'rubrici' (litere scrise cu roşu < *rubrica* "pămînt roşu, ocru") şi anluminuri sau *miniaturi* (*cf. supra* 2.4.3 nr. 1). În afara acestor profesionişti, puţin oameni învăţau să scrie bine.

Lectura era mai răspîndită deoarece numeroşi comercianţi şi nobili ştiau să citească, însă cei mai mulţi dintre ei produceau puţine texte şi, aşadar, lipsesc din lingvistica istorică (totuşi, *cf.* exemplul opus al lui F. Datini, *supra* 4.1.2 nr. 6). În Evul Mediu timpuriu, dezvoltarea şcolilor şi a universităţilor va favoriza diversificarea grupurilor sociale în rîndul persoanelor care stăpîneau scrisul. Această evoluţie se va intensifica în secolul al XVI-lea, dar abia în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea se dezvoltă producţia unui scris neprofesionist (*cf. supra* 3.5.4).

Pentru Evul Mediu, **locurile de scriere** constituite determinau într-o mare măsură limba utilizată de către toţi profesioniştii scrisului: *scriptoria* din abaţii, mînăstiri şi episcopii, cancelariile marilor curţi senioriale, mai tîrziu administraţiile şi scribii publici din oraşe şi din universităţi (*cf.* M.-D. Glessgen, *Les lieux d'écriture dans les chartes lorraines du XIIIe s.*, 2008). Aceste instituţii produceau cu o intensitate variabilă toate genurile de texte: cele trei mari **tradiţii de discurs** – literară, apărută dintr-o ştiinţă specializată şi documentară – au fost edificate în aceleaşi locuri şi de către aceiaşi autori şi scriptori (*cf. supra* 4.1.2 nr. 6). Cu toate acestea, modelele lor de producţie şi de reproducţie sînt foarte diferite.

Cazul cel mai simplu este cel al **scrierii de documente**, legată de administraţie, contabilitate şi jurisdicţie. Notarea în scris a unui

eveniment precum o vînzare, un contract sau o sentinţă servea la păstrarea unei urme a acestora şi la garantarea validităţii lor. Aşadar, era suficient să se producă unul sau două exemplare ale textului, destinate celor două părţi. În situaţia extremă, textul era scris de două ori pe cele două jumătăţi ale unui pergament, tăiat la mijloc; în acest caz, validitatea sa era dovedită prin îmbinarea întocmai a celor două părţi ale rupturii (*chirograf*). Uneori, alături de versiunea elaborată a actului, exista şi o versiune prescurtată, preliminară sau ulterioară. Pe de altă parte, un document putea fi copiat într-un **catastif**, la momentul redactării sale sau mai tîrziu, cu ocazia unei operaţii de ordonare. Astfel de colecţii de hrisoave conţin decalaje cronologice importante: adesea, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, se adunau toate hrisoavele unei instituţii, ale unei abaţii de pildă, recopiind de la un capăt la altul toate originalele dintre anii 1100 şi 1450 (*cf. supra* 3.3.4 nr. 2; 4.1.2 nr. 6).

Astfel de **decalaje cronologice** ridică probleme de analiză deoarece orice copie modifică forma lingvistică a modelului ei. Este vorba despre aproape o a doua fază de redactare. Diferenţele sînt slabe în cazul copiilor contemporane, dar ele cresc odată cu timpul. Se întîmplă chiar ca, cu prilejul constituirii unui catastif, textele latine să fie traduse într-o limbă romanică, fără ca acest lucru să fie semnalat. Independent de orice decalaj cronologic, copiile prezintă o tendinţă naturală către neutralizarea mărcilor diatopice ale modelelor lor, mai ales în grafie. Copiile contribuie, aşadar, la procesul de prestandardizare.

Această problematică se intensifică pentru **textele literare** şi cele conţinînd o **cunoaştere specializată**. Dacă hrisoavele sau socotelile reflectă genuri textuale definite, ale căror modele le reproduc, textele literare şi ştiinţifice se înscriu într-un mod mai direct în tradiţii determinate. Ele se fac ecoul unui trecut pe care îl transformă, păstrînd o parte a conţinutului său şi a formei sale. În mod obişnuit, o **operă medievală** nu se iveşte din creativitatea individuală a unui autor care inventează un subiect, îl pune în scris şi difuzează textul prin copişti pe care îi controlează. Acest scenariu ar fi anacronic. În Evul Mediu, un text, atît literar, cît şi ştiinţific, reprezintă în mod firesc adaptarea unui text anterior, antic sau medieval, latin sau romanic. El apare în cadrul unui proces de rescriere, chiar de traducere: astfel, un roman precum *Cligès* al lui Chrétien de Troyes

folosește motivul anterior al lui Tristan și Isolda; *Decameronul* lui Boccaccio se întemeiază pe o veche tradiție de nuvele folclorice, precum și de istorioare populare franceze și de texte ale Antichității grecești și romane.

În alte cazuri, o operă scrisă se întemeiază pe o tradiție orală veche și variată. Adaptarea sa și redactarea sa de către un profesionist al scrisului țin seamă de ideile sale estetice și de modelele sale lingvistice, însă nu este vorba despre o creație independentă.

Orice **copie** a unei astfel de opere îi modifică forma și conținutul: prin greșeli de copiere sau de înțelegere, prin reinterpretări punctuale sau generale, prin neutralizare grafematică sau morfologică și prin apropierea de limba modelului deprins de către scriptor. Un text normand poate fi valonizat, păstrînd elemente ale limbii 'de origine', după cum un text francez din secolul al XII-lea poate căpăta forma francezei medii, dacă este copiat în secolul al XV-lea.

> N.B. Frecventele greșeli de copist, foarte caracteristice la transmiterea textelor vechi, se explică în parte prin anumite particularități ale scrierilor medievale. Acestea nu fac în mod sistematic distincția între *i* și *j*, *u* și *v*; forma lui *n* și cea a lui *u* coincid adesea, precum și cea a lui *ni*, *in* și *m*. Aceasta poate conduce la identități formale, precum, de pildă, *vivre*, *vinre*, *mure*, *juure* ("jure") și *nuire* (patru haste + *re*). Pe de altă parte, *f* și *s* au *ducturi* (suită de trăsături care formează o literă) asemănătoare, de asemenea *t* și *c*, precum și, uneori, *r*.
>
> Lecțiunilor greșite li se adaugă *lapsus calami* ('greșeli de scriere'), precum haplografii (*stale* pentru *statale*) și dittografii (*manenet* pentru *manet*), precum și omisiuni accidentale ale semnelor de abreviere, ale literelor, rîndurilor sau chiar paragrafelor.

Omului modern, obișnuit cu principiile dreptului de autor și al respectului pentru original, îi este dificil să înțeleagă ușurința cu care era adaptat un text deprinderilor de gîndire sau celor ale limbii unei alte epoci sau unui alt loc. Un exemplu poate ilustra această **'mobilitate' a textului**:

- **nuvela Griseldei**, prezentă în *Decameron* sub titlul *Il marchese di Sanluzzo* (în jur de 1370), este reluată în latină puțin după aceea de către Petrarca (*De insigni obœdientia et fide uxoris*, 1373), care omite numele autorului;

- apoi, textul trece în franceză şi cunoaşte cel puţin cinci redacţii în următorii treizeci de ani. Nuvela este integrată în *Miroir des dames mariés*, a lui Philippe de Mézières (1384-1389), în *Ménagier de Paris* (către anul 1393) şi în *Livre de la cité des Dames*, de Christine de Pizan (1404-1405);
- din secolul al XV-lea pînă în secolul al XVIII-lea se succedă zeci de reluări manuscrise şi tipărite care, în cea mai mare parte, nu menţionează nici pe Boccaccio, nici pe Petrarca (cu excepţia lui Perrault: *La Marquise de Salusses, ou La Patience de Griselidis*, 1691);
- aceste adaptări diferite fac să varieze genul textual de la nuvelă exemplară la joc de mistere, poveste în versuri, istorioară sau poem, reinterpretînd mesajul iniţial al superiorităţii feminine în folosul unei suferinţe a femeii (*cf.* G. Berger, *'Mouvance, variance' und die Folgen: Griselda und ihre 'Nachkommen'*, 1997).

Transformările nuvelei Griseldei arată clar, la adaptatorii ei, absenţa oricărui sentiment al autenticităţii, de formă sau de conţinut, faţă de original. Aceeaşi stare de spirit domină pictura sau sculptura veche, care reprezintă personaje biblice sau antice conform uzanţelor vestimentare în vigoare în epoca artistului.

> N.B. Această conştiinţă premodernă explică deopotrivă uşurinţa realizării falsurilor în scriere, frecvente în Evul Mediu. În cazul celebru al donaţiei lui Constantin († 337), redactorii papali au creat între anii 750 şi 850 un document care să ateste donarea Imperiului Roman de Apus papei Silvestru I, în 335. Prin aceasta, restabileau realitatea pe care o socoteau – ei şi contemporanii lor – a fi justă, deoarece Dumnezeu şi primul rău reprezentant trebuiau să domnească asupra Pământului.

Mobilitatea textelor ştiinţifice, tehnice şi specializate se dezvoltă la fel precum cea a operelor literare, chiar dacă ea se manifestă altfel, deoarece constrîngerile impuse de către conţinut diferă. Istoria limbii, precum şi cea a literaturii sau a ştiinţelor se vede confruntată nu cu texte încheiate şi bine determinate, ci, de fiecare dată, cu o **multitudine de manuscrise** copiate, foarte divergente în ciuda ascendenţei lor comune. Am menţionat deja mia de manuscrise pentru latina *Legenda aurea*, tradusă în mai multe rînduri în occitană, franceză, catalană sau în italiană (*cf. supra* 4.1.2 nr. 5). Pentru *Divina Commedia* există în jur de şase sute de manuscrise.

Chiar şi în acest caz precis, în care sîntem siguri de autorul individual, copiile îşi au interesul lor pentru istoria limbii şi a textului: ele indică difuziunea operei şi reprezintă stări diferite de limbă, care dovedesc schimbarea lingvistică. În sfîrşit, aceste copii constituie forma de text cu care omul medieval era realmente confruntat: pentru ei, originalul nu exista.

Producţia de manuscrise continuă în **epoca modernă**, nu doar în domeniul scrierii de documente, ci şi în cel al literaturii şi al textelor ştiinţifice sau tehnice. Pentru mulţi dintre autorii moderni şi contemporani, dispunem de colecţii importante de manuscrise, în parte inedite. Spre deosebire de epoca medievală, în cea mai mare parte a lor, acestea din urmă sînt autografe, ceea ce permite să se urmărească procesul creaţiei literare. Cercetarea filologică s-a extins de curînd la sursele contemporane, odată cu studiul manuscriselor unor autori precum Manzoni, Balzac, Proust, Kafka, Musil sau Joyce.

Alături de marile genuri a evoluat scrisul privat sau semi-privat: corespondenţa, de tradiţie deja medievală, memoriile sau autobiografiile. Utilizarea scrierii de către persoane cu o slabă cultură deschide analizei lingvistice noi orizonturi.

Cf. L. Spitzer, *Kriegsgefangenenbriefe*, 1921, scrisori ale prizonierilor italieni din primul război mondial; *cf. infra* 4.2.2 nr. 4.2; *cf.* şi G.Ernst / B. Wolf, *Textes privés*, *supra* 3.5.4.

3.4. Transmiterea manuscriselor şi a textelor

În fapt, **moştenirea textelor** din epocile vechi care ne-a fost transmisă nu corespunde decît unei părţi a producţiei originale. În funcţie de epoci şi de locuri, de-a lungul secolelor, pînă la 90% din patrimoniul scris medieval şi modern a fost ars sau risipit. Literatura latină antică ne-ar fi tot atît de puţin cunoscută ca şi pictura antică, dacă multe dintre acele texte nu ar fi fost copiate în vremea reformei carolingiene şi reluate, apoi, în vremea Renaşterii.

Datorită numărului mare de copii, pentru epoca medievală, **pierderea textelor** este mult mai mică decît aceea a martorilor materiali.

Un exemplu bine studiat este cel al poeziei trubadurilor. Genul se dezvoltă mai ales între sfîrşitul secolului al XI-lea şi sfîrşitul secolului al XIII-lea, şi ne este transmis prin vreo sută de colecţii, *chansonniers*,

redactate între secolele al XIII-lea şi al XIV-lea (*cf. supra* 3.2.4 nr. 1). Orice formă scrisă anterioară care, eventual, a existat este pierdută, ceea ce, la prima vedere, ar putea pleda pentru ideea că pierderile au fost consistente.

Or, dispunem de numeroase evocări ale numelor trubadurilor, citate chiar în poezii sau în alte surse. În total, sînt cunoscuți după numele lor în jur de 400 de trubaduri, dintre care, fapt excepțional, 40 sînt femei, *trobairitz*. Aceste nume corespund în cea mai mare parte celor ale pretinşilor autori ai poeziilor: pentru 360 dintre aceşti 400 de autori, dispunem de texte; doar în cazul a 40 dintre ei nu a supraviețuit nici o operă (A. Rieger, *Les troubadours fantômes en Italie*, 1993).

Aceste relații de transmitere sînt confirmate de alte surse. Aşadar, pentru 80-90% dintre autorii medievali şi pentru 90-95% dintre autorii moderni, deținem mărturii manuscrise sau tipărite, cel puțin parțiale, ale operelor lor.

Aceste date arată importanța studiului **transmiterii materiale** a vechilor texte pentru pregătirea analizelor lingvistice sau istorice. Pentru un ansamblu textual dat, trebuie inventariate manuscrisele existente şi trebuie determinate relațiile lor reciproce. Întrucît nouă martori din zece s-au pierdut, editarea şi studiul textelor sînt precedate şi condiționate de o foarte spinoasă muncă de depistare şi de reconstrucție.

4.1.4. Teoria şi practica editării

1. Exigențe şi metode în editarea textelor vechi

Filologia editorială trebuie să răspundă la două exigențe contradictorii: cea a **autenticității** în reproducerea mărturiilor medievale şi cea a **comprehensibilității** textelor editate. Autenticitatea maximă a unui text medieval este garantată de reproducerea tuturor **mărturiilor manuscrise** şi tipărite pe care le cunoaştem. Chiar această soluție maximalistă, însă, se îndepărtează de realitatea istorică, deoarece fotografia falsifică materialitatea manuscriselor şi întrucît cea mai mare parte a mărturiilor lipseşte. Pe de altă parte, o reproducere integrală nu este posibilă şi utilă decît pentru un număr mic de versiuni. Ea devine greoaie şi dificil de gestionat în cazul a douăzeci

sau două sute de manuscrise paralele. În spatele acestor martori materiali, numeroşi şi greu de citit, cititorul nu va putea să vadă textul niciodată.

La cealaltă extremă, este vorba despre reconstrucția unui **text original 'ideal'** şi de traducerea sa în limba modernă standard. În acest caz, obiectivul comprehensibilității este din plin realizat, iar textul devine imediat accesibil. Prin această soluție, însă, editorul modern va restitui un text conform propriilor sale intuiții, iar traducerea făcută îşi pierde orice interes pentru cercetarea lingvistică.

Toate realizările editoriale care pleacă de la manuscrise şi tipărituri vechi sau recente se situează într-un **continuum** aflat între aceste două extreme. În parte, alegerea metodelor depinde de scopurile editorului, interesat mai mult de aspectele de conținut (precum literații sau istoricii) sau interesat mai mult de forma textelor (precum lingviştii). Starea de transmitere a particularităților textului condiționează, totodată, deciziile editoriale. În cazul unui martor unic, orice editor va alege reproducerea manuscrisului sau a tipăriturii. Chiar pentru această reproducere, însă, rămîne o gamă largă între **forma diplomatică**, aceea care dă seama de cele mai mici detalii (punctuația, majusculele, separația dintre cuvinte, forma grafică a literelor sau dispunerea spațială a textului în pagină), şi cea a **ediției critice**, care introduce o punctuație modernă, restructurează textul în paragrafe noi, corectează greşelile scriptorilor şi explică secvențele obscure.

În cazul unei tradiții literare dense, orice editor va încerca mai întîi să inventarieze şi să structureze manuscrisele înainte de a lua decizii privind modul de a le reproduce. **Elementele externe** (suport, scriere, loc de conservare) şi **interne** (starea limbii) permit o datare şi o localizare aproximative. Greşelile de copist şi transformările textului servesc, apoi, la a stabili elementele de dependență dintre manuscrise, lăsînd deoparte numeroasele verigi lipsă. Reproducerea grafică a acestor elemente secundare se face sub forma **stemei** (*cf.* J. Bédier, *Le Lai de l'Ombre*, 1913). Iată stema care reuneşte şi organizează manuscrisele latine ale unui tratat de medicină pentru păsările răpitoare (de ascendență arabă):

Ilustrația 33. Stema manuscriselor versiunii latinești a *Moamin*-ului

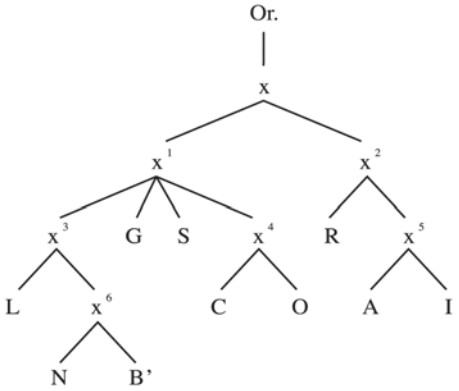

Sursa: M.-D. Glessgen, *Die Falkenheilkunde des ‚Moamin'*, 1996.

Comentariu:
În această stemă, 'Or' reprezintă originalul pierdut, a cărui existență, pe bună dreptate sau nu, este presupusă (în acest caz concret, este vorba despre traducerea unui text arab anterior); x este **arhetipul** (adică copia de care depinde transmiterea pe care o cunoaștem), x^1 și x^2 sînt 'sub-arhetipurile', x^3 – x^6 alte versiuni presupuse și pierdute.
G, *S*, *R*, *L* etc. reprezintă **manuscrise concrete** pe care le cunoaștem și a căror poziție în stemă nu reflectă în mod necesar vîrsta reală. În exemplul dat, manuscrisul *A* (Paris, B.N. lat. 7019, secolul al XIV-lea) este, foarte probabil, mai vechi decît manuscrisul *G* (Vatican, Bibl. Ap. Vat., Reg. lat. 1111, secolul al XIV-lea), care, totuși, se află la un nivel superior.

O stemă poate fi complicată de numărul martorilor și de natura relațiilor dintre aceștia. În cadrul unei tradiții 'deschise', care cunoaște multiple rescrieri sau chiar copii parțiale recompuse, constituirea stemei devine uneori imposibilă.

Stabilirea relațiilor de dependență care există între martorii disponibili permite editorului să facă alegeri pe o bază solidă: mai întîi, el poate oferi o transcriere integrală a fiecăruia dintre manuscrise, sub o formă mai degrabă diplomatică sau interpretativă. O astfel de '**ediție sinoptică**', care cere un efort important, atît dinspre

editor, cît şi dinspre cititor, este mai degrabă rară (*cf.*, de exemplu, ediția la *Fabliaux*, a lui Noomen (1983-1998), care reproduce opt manuscrise paralele). În cazul tradițiilor importante, această soluție nu este aplicabilă, cel mult fiind posibil să se aleagă manuscrise din diferite etape ale stemei, pentru a da seamă de transformările textuale şi lingvistice din cadrul tradiției.

O a doua posibilitate este cea care constă în a alege un **manuscris de referință**, apropiat de original şi de bună calitate. Acest manuscris este editat într-un mod mai mult sau mai puțin diplomatic, iar variantele care prezintă interes, provenind din alte manuscrise, sînt date ca forme alternative, în notele din josul paginii. Aceasta este soluția reținută în primul rînd de către Joseph Bédier în ediția sa la *Le Lai de l'Ombre* (1890) şi la *Chanson de Roland* (1922), soluție cunoscută de atunci ca '**metoda bedieriană**' (sau 'bedieristă)'. Ea este în mod particular probatorie atunci cînd există un manuscris de bază bun şi cînd tradiția este prea puțin variabilă.

A treia metodă încearcă să **reconstruiască**, pe baza manuscriselor existente, un **original pierdut**. Ea face abstracție de formele concrete ale unui manuscris dat şi compune în mod liber variantele diferitelor manuscrise, pentru a crea ceea ce editorul presupune a fi fost voința autorului medieval. Este metoda cea mai veche, a cărei întemeiere ştiințifică i-o datorăm lui Karl Lachmann, în *Commentarius* la ediția sa pentru Lucrețiu (1850). Întrucît latina clasică avea o normă grafematică şi morfologică, '**metoda lachmaniană**' pune mai puține probleme pentru această limbă decît pentru limbile romanice medievale, pentru care, odată cu textul, trebuie reconstituită o formă lingvistică nenormalizată şi puțin cunoscută.

Această metodă este folosită mai ales atunci cînd nu dispunem de mărturii tîrzii pentru o operă literară, ca în cazul poeziei trubadurilor. Într-un caz precum *Cronica de l'Anonimo Romano*, scrisă în secolul al XIV-lea, dar transmisă doar prin martori din secolul al XVI-lea, orice manuscris de bază va fi foarte îndepărtat de stadiul original, ceea ce poate pleda în direcția unei tentative de reconstrucție, chiar dacă aceasta va rămîne mereu imperfectă (*cf.* pe această temă, dezbaterea dintre editorul G. Porta şi lexicograful M. Pfister, 1983-1985).

Din punct de vedere teoretic, cele trei metode de editare – a ediției sinoptice, a manuscrisului de bază şi a reconstrucției –,

dublate de o abordate mai degrabă **diplomatică** sau mai degrabă **interpretativă**, servesc drept cadru pentru orice întreprindere editorială. Cu toate acestea, între aceste trei tipuri de bază, practica editorială concretă a dezvoltat nenumărate soluții intermediare. Diferențele dintre ediții sînt sporite de puternice variații la nivelul gradului de fidelitate față de mărturiile manuscrise: editorii operează adesea intervenții consistente la nivelul formei lingvistice, declarînd în introducere că lecțiunile originalului sînt riguros respectate. Uneori, o ediție unică este imposibilă, precum în cazul nuvelei *Griseldis*, a cărei instabilitate necesită reproducerea diferitelor etape.

În mod firesc, studiul filologic şi lingvistic al **tipăriturilor** nu ridică aceleaşi probleme ca acela al manuscriselor. În fapt, lecțiunea lor este destul de evidentă pentru ca o reproducere fotografică să fie accesibilă cititorului modern. Acesta înțelege cu uşurință sintaxa şi lexicul de bază al textelor tipărite începînd cu sfîrşitul secolului al XVI-lea, deoarece stadiul de dezvoltare al limbii este apropiat de cel actual. Cu toate acestea, punerea în pagină, punctuația sau opțiunile ortografice ale tipăriturilor au caracteristici care merită studiate.

Dificultățile de conținut, datorate opțiunilor de la nivel lexical, sintactic şi textual, foarte particulare adesea, ies la iveală la o lectură atentă a textelor. Dacă 'stemele' tipăriturilor sînt mai uşor de stabilit decît cele ale manuscriselor, datorită existenței inițiale a mai multor exemplare identice, o lungă serie de reeditări ridică probleme de editare aproape insurmontabile, deoarece devine imposibilă definirea unei forme textuale de referință.

2. Editare şi studiu lingvistic al textelor

Opțiunile metodologice în editarea textelor romanice vechi au evoluat mult de la începutul secolului al XIX-lea. La început, dominau **metodele interpretative**. Cea mai mare parte a editorilor normaliza forma lingvistică a manuscriselor medievale minimalizînd varianța grafematică şi morfologică şi schimbînd chiar cuvinte sau părți din propoziție pentru a face textul mai uşor de înțeles. Operele medievale au fost reconstruite după ideea unui text unic, redactat de către un autor unic sau sub direcția acestuia. Din punct de vedere lingvistic, textele au fost aliniate conform normelor unei limbi contemporane standardizate, ceea ce se întîlnea cu ideologia construcției unui trecut național (*cf. supra* 3.6.3). Acelaşi spirit conducea la

reconstruirea bisericilor medievale în stil istorizant, la construcția de clădiri neoromanice și neogotice sau la restaurarea fortărețelor în stilul arhitecturii lui Viollet-de-Duc.

Această rescriere a Evului Mediu reprezenta un prim pas către o **conștiință istorică** nouă, cu toate acestea, ea a cîntărit greu asupra științelor literară și lingvistică, care nu s-au distanțat decît mai tîrziu de imaginile pe care editorii interpretaționiști le vehiculau (*cf.* R. Grimm, *Mittelalter-Rezeption*, 1991). Astăzi încă sîntem obligați să utilizăm ediții prea puțin fiabile pentru epocile vechi ale tuturor limbilor romanice, deoarece marile întreprinderi editoriale realizate între anii 1800 și 1930-1950 nu au putut fi refăcute.

Pînă la sfîrșitul secolului al XX-lea, filologia a dezvoltat o puternică conștiință a **autenticității** vechilor mărturii concrete. Edițiile se apropie tot mai mult de modelele diplomatice. Este suficient să luăm ca exemple edițiile de referință ale operelor lui Boccaccio (V. Branca, 1999) și Dante (ediția lui Petrocchi, din 1966-1967, rămîne de încredere) sau anumite volume ale Pleiadei, precum *Essais* a lui Montagne ori *Amours* a lui Ronsard, pentru a ilustra grija actuală față de apropierea de original. Cu toate acestea, sechelele istoriei persistă: adesea, edițiile destinate publicului larg sau nespecializat transformă și normalizează fără ezitare textele vechi (și fără ca acest lucru să fie indicat în introducere).

În momentul de față, tradiția filologică și critica editorială cea mai vie se află în **Italia**, care a produs, de cîteva decenii deja, un mare număr de ediții de calitate. În schimb, pentru spaniolă, portugheză sau română, istoricul limbii se lovește adesea de insuficiențe editoriale care împiedică tratamentul adecvat al temelor fundamentale, atît în lexicologie, cît și în grafematică sau în sintaxă.

Întreaga lingvistică istorică se întemeiază pe edițiile pe care filologia le-a elaborat în ultimele două secole. După transcriere, textul este comentat în cadrul **aparatului critic** (care corectează greșelile de transmitere și explică secvențele obscure). El este **datat** și **localizat** cu o precizie variabilă și este plasat în cadrul **tradiției** sale **textuale** și în **contextul genezei** sale. Apoi, îi sînt studiate **caracteristicile lingvistice**. Romanistica are o foarte mare tradiție a studiilor asupra grafiei, a morfologiei și a lexicului unui text sau manuscris anume (*cf.*, pentru glosografie, S. Korfanty, *Lexicographie et glosso-*

graphie, 1999). În acelaşi timp, această operaţiune permite ameliorarea ediţiei deoarece doar un text bine înţeles poate fi corect editat.

Toate marile interpretări asupra istoriei limbii, începînd cu dicţionarul etimologic al lui Diez şi cu gramatica sa comparată a limbilor romanice (*cf. infra* 4.2.2 nr. 2.3), au fost elaborate plecînd de la astfel de lucrări filologice. Pe baza mereu crescîndă a ediţiilor de texte, marile **dicţionare** precum Godefroy, FEW, Coromina sau LEI au inventariat şi interpretat într-un mod adecvat vocabularul idiomurilor romanice în evoluţia lor istorică. Lucrul acesta este valabil deopotrivă pentru studiile fonetice sau morfosintactice de sinteză.

Încă de la mijlocul secolului al XIX-lea s-a dezvoltat un **antagonism dinamic** între două perspective asupra istoriei lingvistice: o privire **sintetică**, care se poate prevala de un număr de cunoştinţe mereu tot mai întinse asupra marilor evoluţii ale limbii, şi privirea detaliată asupra **surselor individuale** şi a elementelor punctuale de limbă. Aceasta din urmă se referă la un singur text şi extrage din acesta informaţiile pertinente pentru a înţelege locul său în evoluţia limbii şi informaţii noi pentru a îmbogăţi cunoştinţele generale asupra acesteia din urmă. În schimb, odată cu calitatea scrierilor de sinteză, interogaţiile asupra textelor se rafinează şi se transformă. Interpretările globale, chiar pe baze imperfecte, sînt necesare, aşadar, pentru studiile de detaliu care, la rîndul lor, ameliorează interpretările generale.

Antagonismul dintre cele două perspective nu se va estompa niciodată pe de-a întregul deoarece este la fel de imposibil să se rescrie la fiecare zece ani un dicţionar precum Coromina sau FEW, ca şi refacerea unui ansamblu important de ediţii sau de studii punctuale. În mod firesc, cele două tipuri de studii, stăpînite de propria lor tradiţie (editorială, lexicografică, gramaticală), stau sub semnul decalajelor, însă interdependenţa dintre ele determină, totuşi, orice interpretare de istorie a limbii.

Am arătat că istoriografia lingvistică are **deziderate** importante atunci cînd ia în calcul **vechile genuri textuale**, dincolo de genurile literare. În acelaşi fel, bogăţia **textelor tipărite** din secolul al XV-lea pînă în secolul al XIX-lea rămîne destul de puţin utilizată, cu excepţia operelor literare. Marea masă de texte şi aparenta proximitate faţă de limbajul actual, contrastînd totodată cu însemnate dificultăţi privind studiul de detaliu, au frînat, desigur, exploatarea acestui domeniu.

Abia de curînd a început lingvistica istorică să integreze aportul genurilor textuale precum foile volante şi ziarele, povestirile de călătorie, tratatele de arhitectură, de medicină sau de muzicologie. Bogăţia lexicală a povestirilor de călătorie apare, de exemplu, în *Deonomasticon Italicum* (*cf.* 2.4.6 nr. 1), care face apel din plin la acest gen de izvoare. Studiile, însă, nu ating decît suprafaţa acestui domeniu generos, şi rămîn limitate mai ales la italiană, franceză şi spaniolă.

4.1.5. Lingvistica corpusului şi filologia în romanistică

1. Importanţa generală a lingvisticii corpusului

Instrumentele informatice recente au creat perspective noi pentru studiul atît al genurilor textuale vechi, cît şi al celor noi. Ele permit gestionarea marilor mase de date şi cuantificarea caracteristicilor lingvistice ale acestora. Este un domeniu în plină expansiune, care se va transforma considerabil în anii următori.

Lingvistica informatică se întemeiază pe conceptul de bază al travaliului filologic care consistă în a stabili un ansamblu de texte definite pentru a le studia apoi. Definirea unui astfel de ansamblu face apel la parametrii diasistemului (timp, spaţiu, genuri textuale), la interiorul cărora orice decupaj este aprioric legitim: un text sau un autor (de exemplu, operele lui Rabelais pe cd-rom, ed. É. Brunet, 1995), o importantă colecţie de texte pentru o singură epocă şi un singur gen textual (de exemplu, *Le Monde sur cd-rom depuis 1987*, care adună, pentru genul jurnalistic, o infinitate de articole) sau o selecţie de texte din diferite epoci (de exemplu, baza de date CORDE a Academiei spaniole, pentru textele spaniole din Evul Mediu şi pînă astăzi).

N.B. Constituirea de corpusuri, atît informatice, cît şi tradiţionale, ridică problema **reprezentativităţii**. Aceasta depinde mai mulţi factori:

- chestiunile lingvistice avute în vedere: funcţionarea determinării nominale poate reieşi, pentru o epocă dată, din extrase relativ scurte, luate din aproximativ zece texte; o cercetare asupra subordonării acestora va necesita extrase mai lungi şi o mai mare diversitate de genuri, lucrul acesta este valabil, cu atît mai mult, în cazul lexicologiei;

- genuri textuale disponibile într-o epocă dată, gradul lor de elaborare şi importanţa lor cantitativă;
- segmente cronologice moderate (se pot compara ansambluri textuale foarte îndepărtate în timp sau se pot stabili tranşe cronologice apropiate).

Introducerea instrumentelor informatice permite intensificarea **cuantificărilor** în studiile de corpusuri. Acest lucru se dovedeşte folositor în mod special în cazul epocilor vechi, deoarece sursele scrise sînt mai uşor de analizat cu ajutorul computerului decît sursele orale sau interacţiunile dintre gesturi, mimici şi limbă.

Din punct de vedere **teoretic**, farmecul aparte al lingvisticii corpusului, bazat pe informatică, decurge din posibilitatea de **a alia** filologia editorială cu lingvistica textuală şi variaţională, precum şi cu lingvistica pragmatică. O componentă filologică este necesară pentru a garanta soliditatea surselor, a transcrierii lor şi a ancorării lor în timp, în spaţiu şi în rîndul tradiţiilor textuale. Informatica permite să se ţină seama de un număr nelimitat de manuscrise pentru acelaşi text şi de a integra totodată sursele orale transcrise.

Distincţia dintre genurile textuale permite comparaţia acestora de-a lungul evoluţiei unei limbi. Posibilităţile de cuantificare pe care le aduce informatica vor permite evaluarea şi măsurarea **diferenţelor lingvistice** existente între genurile textuale, delimitate mai întîi cu ajutorul criteriilor extralingvistice. Corpusurile mari, structurate după genuri şi, aşadar, în funcţie de contextul uzului, vor trebui să reprezinte compartimentările socioculturale şi cognitive care acţionează în funcţionarea şi în evoluţia limbii. Va fi posibil, aşadar, să se determine pe o bază **non-intuitivă** dacă, la un moment istoric dat, o formă lingvistică este legată de un context, chiar de un gen particular, sau dacă ea s-a generalizat.

Totuşi, din punct de vedere **empiric**, sîntem încă foarte departe de a fi exploatat astfel de posibilităţi. Lucrul cu instrumentele informatice presupune o formaţie şi o reflecţie preliminare, pentru a nu ajunge la risipirea energiilor fizice şi intelectuale. **Distanţa de disciplină** dintre informatică şi lingvistică măreşte dificultăţile din cadrul realizărilor concrete.

Gestiunea informatică a datelor lingvistice înglobează diferite nivele: principiile şi instrumentele de codare (*cf.* nr. 2), programarea şi instrumentele de analiză lingvistică şi (nr. 3) – lucrul cel mai

obișnuit – utilizarea bazelor de date existente, gestionate de diverse instrumente (nr. 4).

2. Codarea datelor textuale

În cadrul codării, trebuie făcută distincția între definirea **caracterelor** (semne lingvistice, mai ales alfabetice) și **punerea în pagină** (structurarea paginii, a titlurilor, a paragrafelor, caracterele cu italice sau aldine, corpul și felul caracterelor etc.).

N.B. Definirea caracterelor revine, în forma ei cea mai de bază, la o codare a **textului pur**, de tip **ASCII**/**ANSI**. Concret, codarea canonică a caracterelor corespunde unei serii de 8 biți; un astfel de ansamblu de 8 biți se numește 1 bit sau octet (de opt ori opoziția 1-0: de exemplu, în codarea calculatorului, litera 'a' corespunde unei succesiuni numerice precum "01100001", majuscula 'A' succesiunii "01000001").
Cu ajutorul a 8 biți se pot diferenția 256 de caractere (echivalent cu 2^8), ceea ce, la început, corespundea inventarului unei mașini de scris nord-americane și ceea ce s-a perenizat sub forma inventarului ASCII/ANSI.
Cea mai elaborată formă pentru definirea caracterelor este cea propusă de **Unicode**, în acest moment pentru aproximativ 65000 de semne diferite (2^{16}). Mulțumită acestei referințe este posibilă garantarea securității recunoașterii semnelor printre diferitele sisteme informatice.

Indicațiile privind **punerea în pagină** pot fi dobîndite în urma unei semnalări neutre de tip SGML (Standard General Markup Languages), mai ales în interpretarea HTML (limbaj de internet) sau **XML**, standardul cel mai elegant care s-a impus ca cea mai bună referință actuală.

În continuare vom ilustra diferitele etape ale elaborării și codării datelor textuale vechi: plecînd de la o fotografie a unui manuscris medieval (am reținut o cartă episcopală lorenă din 1239), propunem o transcriere semi-diplomatică și reproducerea (parțială) a codajului ei sub o formă XML. Pentru o mai bună înțelegere, iată un scurt comentariu istoric și traducerea documentului:

COMENTARIU ISTORIC: prin această hartă, capitulului catedral din Metz i se garantează de către contele Henri de Bar un drept de trecere pentru livrările de vin ale celui dintîi, în schimbul unei rente de patru livre

pentru conținutul fiecărui car cu vin; destul de alambicată, descrierea faptelor evidențiază acceptarea de către conte a acestui schimb.

TRADUCERE: **1** Noi, Petru, decan al capitulului catedralei de Metz, împreună cu fiecare capitul, **2** aducem la cunoștință tuturor celor care vor vedea și auzi această cartă **3** că Henri, conte de Bar, [ne-a acordat libertatea] redevenței unei încărcături de un car cu vin, provenind din munții Milleray, pe care obișnuim în fiecare an să îl furnizăm supușilor săi din Pont-à-Mousson **4** în schimbul unei plăți de patru livre în monedă forte, pe care o vom da în fiecare an, supușilor săi în același loc, **5** la opt zile după sărbătoarea sfîntului Remi sau cu ocazia primei treceri a vinului prin Pont-à- Mousson [= satul și podul]. **6** Iar în schimb, contele de Bar trebuie să ne garanteze trecerea precum mai înainte. **7** Ca mărturie a adevărului ne-am pus pecetea pe această cartă, și nepotul contelui, episcopul de Metz, și-a pus-o pe a lui, la cererea contelui. **8** S-a întocmit în luna lui martie, miercurea dinaintea duminicii Rusaliilor, în anul domnului 1238 [= 1239, după stilul nou, deoarece anul se schimba pe 25 martie].

Ilustrația 34. Facsimil dintr-o cartă lorenă din 1239

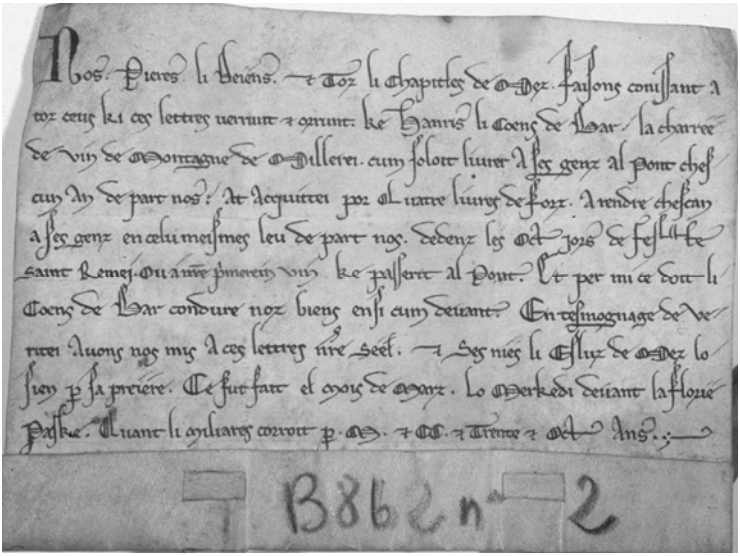

Sursa: Carta episcopală în discuție se păstrează la Arhivele Departamentale (A.D.) din Meurthe-et-Moselle

1 Nos · **P**ieres · li · **d**eiens · *et* **t**oz li **c**hapitles de **M**ez · **2** faisons conissant à toz ceus ki ces lettres verrunt *et* orrunt · **3** ke **H**anris li **c**oens de **B**ar · la charree de vin de **m**ontagne de **M**illerai · c'um soloit livrer à ses genz al **P**ont chescun an de part nos · **4** at acquittei por **q**uatre livres de forz · à rendre chesc'an à ses genz en celu meismes leu de part nos · **5** dedenz les **o**ct jors de feste saint **R**emei · **o**u à n*ot*re p*r*imerein vin ke passerit al **P**ont **6 E**t per mi ce doit li coens de Bar condure noz biens ensi cum devant · **7 E**n tesmognage de veritei avons nos mis à ces lettres n*ot*re seel · *et* ses niés, li **e**sluz de **M**ez, lo sien, p*ar* sa preire · **8 C**e fu fait el mois de **m**arz · lo **m**erkedi devant la florie **P**aske · **q**uant li miliares coroit p*ar* · M · et · *CC* · *et* **t**rente *et* **o**ct ans·

Exemplul ilustrează principiile editării elaborate pentru *Plus anciens documents linguistiques de la France* (corpus din care este extrasă carta, *cf.* ‹www.mediaevistik.uzh.ch/docling›); *cf.* pentru **elementele de structură**:

- cuvintele sînt **separate** conform uzanței moderne, dar cu indicarea univocă a intervenției editoriale: începînd cu transcrierea *c'um* [3], programul de paginare poate reconstitui forma din manuscris (*cum*) sau poate propune o lecțiune interpretativă (*c'um*);
- adăugarea **apostrofului** și a **accentelor** urmează același model: de fiecare dată, aceste semne aparțin editorului modern și pot fi suprimate în ediția electronică (în vederea unei logici diplomatice);
- **majusculele** manuscrisului sînt redate cu bold (în măsura în care se pot identifica), abrevierile cu italice; aceasta corespunde unei codări explicite în versiunea XML (*cf. infra* indicatorii <maj> </maj> [**N**os, 1] și <abr> </abr> [*et*, 1]; toate celelalte majuscule sînt introduse de către editor: și aici, versiunea informatică permite atît identificarea formei manuscrise, cît și intervențiile editoriale;
- **punctuația** medievală (în mijlocul rîndului) și cea modernă (pe rînd, ca de obicei: *ses niés, li esluz de Mez*, ... [7]) sînt distincte; dubla codare (*cf. infra*: , //.) permite suprimarea, conform opțiunii editoriale, formei medievale sau a formei moderne (precum în exemplul nostru);
- textul este **segmentat** de o manieră univocă, spre a oferi referințe sigure (*cf. infra* exemplul ...).

Editarea acestui corpus se întemeiază pe o codare de tip XML, tip bazat pe jocul perechilor de marcaje care structurează un text pur doar cu semnele ASCII.

În exemplul nostru ediția este conținută între mărcile <txt> </txt> şi structurată prin diviziunile semantice (, etc.) precum şi prin paragrafe (<par/>). Această **codare 'neutră'** poate fi interpretată de un program de paginare de diferite feluri, atît pentru o prezentare pe internet, cît şi pentru o formă imprimată. Iată începutul textului, sub forma sa XML:

<txt>
 <maj> N </maj> os, //. <maj> P </maj> ieres, //. li <maj> d </maj> eiens/.
<abr> et </abr> <maj> t </maj> oz li <maj> c </maj> hapitles de <maj> M </maj> ez, //. </ div>
 faisons conissant a <zw/> toz ceus ki ces lettres verrunt <abr> et </abr> orrunt/.
 ke <maj> H </maj> anris, li <maj> c </maj> oens de <maj> B </maj> ar,//. la carree <zw/> de vin de <maj> m </maj> ontagne de <maj> M </maj> illerei,//. c'um soloit livrer a ses genz al <maj> P </maj> ont ches <zwt/> cun an de part nos,//.   (...)
<par/>
(...)
</txt>

Marea calitate a unei astfel de codări, oarecum constrîngătoare, derivă din **longevitatea** datelor, pe care pare a o garanta. Înainte de dezvoltarea acestor standarde, s-au pierdut sute de mii de ore de lucru ca urmare a introducerii de date care au devenit inutilizabile după cîțiva ani. Pe de altă parte, codarea răspunde exigențelor de precizie, indispensabile unei analize lingvistice riguroase.

3. Instrumentele de programare şi de analiză lingvistică

Odată încheiată introducerea datelor, travaliul lingvistic abia începe. Informatica permite cu destulă uşurință transformarea unui text în cuvinte individuale, aşezarea acestor cuvinte în ordine alfabetică, pentru a stabili concordanța, şi numărarea lor pentru a le stabili frecvența. Concordanțele cu cuvintele aflate într-un context

restrîns (**KWIC** = *key word in context*) sînt foarte utile pentru analiza lexicală şi permit, totodată, lematizarea formelor (gruparea formelor flexionare ale unui cuvînt) şi identificarea colocaţiilor sau a frazeologismelor. Compararea cuvintelor din diferite texte permite aplicarea procedurilor statistice pentru a stabili diferenţele dintre uzurile lor lingvistice. Datorită vocabularelor de referinţă este posibilă, deopotrivă, identificarea categoriilor gramaticale (marcarea); recunoaşterea constituenţilor şi a părţilor de vorbire (*parsing*, după engl.) este mai greoaie.

Pentru toate aceste operaţiuni există limbaje specifice care permit interogări precise. Comenzile din Unix, pentru a lua exemplul precursorului din domeniu, permit organizarea formelor unui text în liste şi compararea lor. Limbaje-script precum *perl* sau *awk* permit interogări mai ambiţioase.

Pe baza acestor limbaje au fost create numeroase softuri de concordanţă, de lematizare, de recunoaştere gramaticală sau de interpretare statistică, care adesea se pot descărca din reţea, putînd fi aplicate la diferite date furnizate de texte.

Din păcate, acest domeniu suferă de o puternică **absenţă a evaluării critice**, fapt care îngreunează orientarea. Sîntem departe de a avea standarde stabile şi instrumente de referinţă, care permit interogări solide asupra corpusurilor istorice. Fără îndoială, însă, anii viitori vor aduce clarificări, mai ales datorită principiilor aparţinînd *Open source*, care a introdus în informatică logica ştiinţifică a transparenţei.

N.B. Pentru o sinteză a discuţiei în romanistică, *cf.* Pusch/Kabatek/Raible, *Romanistische Korpuslinguistik II: Korpora und diachronie Sprachwissenschaft*, 2005 şi, de asemenea, Glessgen/Kihai/Videsott, *L'élaboration philologique et linguistique des «Plus anciens documents linguistiques de la France, Édition électronique»*, 2010.

4. Bazele de date de referinţă

Cea mai mare parte a lingviştilor cunoaşte lingvistica corpusurilor sub forma corpusului pregătit de alţii, cu softuri de interogare la cheie. Actualmente, numeroase colecţii de texte sînt accesibile, pe internet sau pe cd-rom. Adesea, ele decurg din preocuparea pentru analiza lexicologică, dar chestiunile grafematice, morfologice şi chiar

sintactice şi de semantică lexicală se dezvoltă tot mai mult. Şi aici avem a face cu un domeniu care suferă de pe urma **lipsei unei critici sistematice** a calităţii surselor textuale şi a instrumentelor de analiză. Cu toate acestea, contribuţiile studiilor de lingvistică sînt evidente.

Pentru marile limbi naţionale, precum franceza, spaniola sau italiana, există **baze textuale de referinţă**, reunind un număr foarte mare de texte, variate ca timp, ca gen textual şi ca proveniență geografică. Scurta prezentare a cîtorva mari întreprinderi va ilustra totodată constrîngerile cu care s-au confruntat acestea:

– ***Frantext***: localizat într-un centru de cercetare din Nancy (multă vreme INaLF, din 2001, ATLIF), este cea mai veche bază de date romanice de referinţă. Conţine texte franceze, mai ales pentru cele două secole dintre 1789 şi 1970, dar cu extinderi pentru secolele al XVI-lea – al XVIII-lea şi către sfîrşitul secolului al XX-lea. Textele literare domină acest corpus, care conţine deopotrivă lucrări ştiinţifice, mai ales în domeniul ştiinţelor exacte. Pentru perioada recentă, este obligatorie utilizarea, alături de Frantext, a bazei de date ***Monde sur cd-rom***, care acoperă aproape două decenii (începînd cu 1987) şi care, datorită calităţii publicaţiei, este foarte bogată sub aspect lexical.
Frantext a servit la redactarea *Trésor de la langue française des XIXe et XXe siècles* şi pe urmele sale s-a constituit o bază de texte ale francezei medii (1350-1500), pentru a pregăti *Dictionnaire du Moyen Français*, destinat să devină nucleul unei baze pentru *Frantext ancien* (*cf. supra* 2.4.8 nr. 1.2).
Baza textuală a Frantext a fost adunată mai întîi pe benzi perforate, apoi pe cartele perforate şi, în sfîrşit, direct pe suport automatic. Evoluţia tehnicilor a dus, aşadar, la pierderea a numeroşi ani de efort dactilografic. Tot din cauze de ordin istoric, îngrijirea filologică a textelor nu este una exemplară. Programul de interpretare *stella* oferă mari posibilităţi, chiar dacă solicită un oarecare efort de învăţare.
– Baza de date textuale eşuată a *Hispanic Seminary of Medieval Studies* de la Madison (Statele Unite). Acest centru de cercetare a iniţiat un număr mare de transcrieri diplomatice ale manuscriselor scrise în spaniola veche (disponibile pe microfişe), în vederea pregătirii unui *Dictionary of the Old Spanish Language*, care nu a văzut vreodată lumina zilei (*cf.* realizarea parţială, în Spania, a unui *Diccionario español de textos médicos antiguos*, DETEMA, 1996). Acesta este un alt exemplu asupra pericolelor pe care le implică informatica lingvistică.

– Mai recentă este dubla colecție *Corpus diacrónico del español* (**CORDE**) și *Corpus del español actual* (CREA), pregătită de către Real Academia Española și disponibil pe pagina de internet a acestei instituții. Cele două baze de date se lărgesc continuu și devin o nouă referință, mai ales pentru analiza istorică a spaniolei (*cf. supra* 2.4.8 nr. 2.4).
– Perechea italiană, *Opera del Vocabulario Italiano* (**OVI**, Pisa) reunește texte anterioare morții lui Boccaccio (1375) și este însoțită de o lucrare lexicografică, *Tesoro della lingua italiana delle origini* (**TLIO**, *cf. supra* 2.4.8 nr. 2.3). Baza OVI nu acoperă decît o perioadă relativ scurtă a limbii, dat fiind că textele italiene anterioare anului 1300 sînt rare. Se remarcă, însă, printr-o mare grijă filologică, atît în alegerea edițiilor de texte, cît și în stabilirea datărilor și localizărilor de texte și de manuscrise.
Softul de exploatare, *gatto*, se poate încărca gratuit și poate fi folosit pentru tratamentul lexicologic al altor texte, dar sursele sale nu sînt deschise. Din punct de vedere metodologic, aceasta este cea mai reușită întreprindere printre corpusurile istorice ale Romaniei.

5. Perspective

Metodele de cuantificare sînt pe punctul de a transforma cercetarea și istoria lingvistică așa cum au transformat acum cîteva decenii cercetarea sociologică și cea psihologică. Fără îndoială că această **transformare metodologică** îi va costa însemnate energii pe lingviștii interesați să-și măsoare eforturile pe care le fac în domeniul lor.

Dacă ar trebui sfătuiți studenții asupra căilor de abordat, firește că le va fi util să se înțeleagă diferitele nivele de gestionare ale datelor textuale (codare, instrumente de interogare și de interpretare). Pe de altă parte, instrumentele de tip *Open source* și *freeware* combină calitatea gratuității cu cea a transparenței din procedurile lor.

Odată dominate numeroasele **constrîngeri** ale gestionării informatice a datelor lingvistice, aceasta va deschide noi **perspective**, cu adevărat ofertante. Fără îndoială că aceasta va putea să acopere decalajul încă existent între filologia editorială și analiza sistemică a limbii. Atenția acordată contextului concret al formelor lingvistice cu ajutorul instrumentelor de cuantificare va duce, în ceea ce privește genurile textuale și varietățile diasistemice, la o mai bună interpretare a configurației lingvistice. Va fi posibil ca lingvistica istorică să se

întemeieze într-un mod mai direct pe **enunțuri** şi pe activitatea creatoare a cuvîntului.

Dintr-o astfel de perspectivă, metodologia tradițională a filologiei editoriale va putea să să întîlnească cu tehnicile recente ale lingvisticii corpusurilor, chiar dacă această alianță a vechii lumi şi a celei noi încă mai cere multe investiții.

Capitolul 4.2

Elemente de istorie a disciplinei

4.2.1. Delimitarea capitolului

1. Locul istoriei disciplinei în manualul de față

De-a lungul istoriei ei, **gîndirea lingvistică** a urmat căi foarte diverse, dintre care, astăzi, multe nu prezintă prea mare interes pentru înțelegerea fenomenelor limbajului. Adesea, ea interesează mai degrabă istoriografia generală a științelor decît lingvistica propriu-zisă. Totuși, într-o anumită măsură, istoria lingvisticii aparține și **istoriei externe**, deoarece reflecția asupra limbii a putut influența evoluția acesteia, mai ales prin elaborarea lingvistică. În sfîrșit, istoria lingvisticii, mai ales cea recentă, explică diversitatea tradițiilor științifice actuale, adesea disparate.

Dacă reflecția lingvistică a perioadei medievale și moderne am tratat-o în capitolele privitoare la istoria externă a respectivelor epoci, evoluțiile lingvistice ale secolelor al XIX-lea și al XX-lea le-am plasat într-un capitol aparte, deoarece, inspirîndu-se dintr-o gîndire mai veche, acestea au edificat paradigma aflată astăzi în vigoare. Am reținut mai ales evoluțiile cu o importanță aparte pentru **lingvistica romanică**, trecînd peste numeroasele domenii rodnice, dar mai îndepărtate de aceasta, precum neourolingvistica, învățarea limbilor sau traductologia.

De asemenea, am exclus cei treizeci de ani de cercetări, în special din două motive: mai întîi, este extrem de dificilă înțelegerea, din perspectivă istorică, a unei epoci foarte apropiate în care actorii încă sînt pe scenă și în care traiectoriile evolutive sînt dificil de definit. Pe de altă parte, manualul nostru indică în toate capitolele precedente realizările și teoriile care ni se par a fi cele mai semnificative. Sub acest aspect, manualul dă seama, în integralitatea sa, de stadiul

contemporan al disciplinei, în toată diversitatea ei (*cf. infra* 4.2.3 nr. 3, paradigma 'centrifugă').

N.B. De asemenea, am lăsat cu totul deoparte – dar din alte motive – interpretările lingvistice deja învechite, asupra chinezei, sanscritei (*cf.*, mai ales gramaticul Panini, plasat fără certitudine între secolul al VI-lea şi al IV-lea î.C.) sau asupra limbilor semite. În fapt, liniile de forţă ale acestora nu întăresc decît prea puţin gîndirea lingvistică occidentală pe care este fondată romanistica.

2. Geneza 'lingvistului' şi a ştiinţelor limbajului

Limba este singurul sistem se semne care permite şi necesită reflecţii asupra lui însuşi: la toate nivelele, judecata fiinţei umane intervine în producerea şi perceperea limbajului, chiar dacă, în mod obişnuit, aceste acte de judecată au loc dincolo de nivelul conştiinţei sale. Cu toate acestea, este vorba despre judecăţi de evaluare, cu alte cuvinte, despre operaţiuni de ordin metalingvistic.

N.B. Limba este supusă unei acţiuni evaluative, de exemplu în normalizarea sunetelor în foneme, în reconstruirea părţilor care lipsesc din propoziţie, în alinierea paradigmelor verbale sau nominale prin analogie, în etimologia populară, în reorganizarea familiilor de cuvinte sau în identificarea poziţiei sociale şi a originilor unui subiect vorbitor (*cf. supra passim*).

Fiinţa umană nu foloseşte limba ca pe un instrument gata făcut, ci îl mînuieşte şi îl transformă servindu-se de un ansamblu de elemente parţial preconcepute. **Reflecţia asupra limbajului** face **parte integrantă** din **competenţa lingvistică**.

Gîndirea cu adevărat lingvistică germinează atunci cînd reflecţia asupra limbii, înnăscută pentru om, este formulată în mod conştient, de o manieră **sistematică** şi abstractă. În acest sens, primul fenomen sesizabil este **crearea** scrisului, act eminamente reflexiv. Dovezi mai degrabă metalingvistice apar mai cu seamă odată cu elaborarea unei scrieri alfabetice complet vocalizate, în vechea greacă. Numeroşi gînditori greci s-au întrebat asupra naturii şi a funcţionării limbii (Heraclit, Platon, Aristotel, stoici precum Zenon sau Chrysippus). Ei au ridicat problema **semnului lingvistic** şi a relaţiei sale cu lumea

exterioară, ei au stabilit repere în ceea ce priveşte interogaţia sintactică şi identificarea claselor de cuvinte.

Caracterul modern al anumitor raţionamente, construite, practic, *ex nihilo*, arată măsura în care reflecţia lingvistică are la bază doar abstractizarea fenomenelor direct observabile şi expresia unei conştiinţe lingvistice care există independent de orice ştiinţă. Un număr mare de observaţii şi de experienţe, adunate într-o tradiţie ştiinţifică, ameliorează coerenţa interpretărilor, dar lingvistica se hrăneşte din interogaţiile proprii fiinţei umane şi se întemeiază pe o **judecată intuitivă** anterioară ei.

În **Antichitatea greco-latină**, reflecţia lingvistică aparţinea intelectualilor, pentru care nu era decît o preocupare printre altele. **Categoriile de cuvinte** distinse de Aristotel sau **clasele de semne** definite de sfîntul Augustin (*De magistro*, 389) se situează, şi unele şi celelalte, la interiorul unei opere filosofice sau teologice mult mai vaste. Lucrul acesta este mai puţin valabil pentru Isidor de Sevilla, considerat drept ultimul autor al Antichităţii (*cf. supra* 3.3.0), ale cărui reflecţii **etimologice** (*Etymologiae*), revoluţionare în ciuda incongruităţii lor, constituie opera majoră cunoscută astăzi (W. Schweickard, '*Etymologia est origo vocabulorum*', 1985); acest gînditor, însă, nu poate fi numit 'lingvist' doar pentru atît.

Singurii intelectuali a căror profesie era legată de problemele limbii erau profesorii de retorică sau de limbi străine (mai ales de limbă greacă la Roma şi de latină în Grecia). Activitatea lor a condus la primele **gramatici** descriptive ale latinei şi ale limbii greceşti (de exemplu, Donatus şi Probus în secolul al IV-lea, Priscianus în secolul al V-lea, Boetius la începutul secolului al VI-lea [†525]). Deja în epocă, însă, aceste ramuri nu interferau decît puţin cu teoria limbii, chiar dacă orice intelectual trebuia să aibă atingere cu ele.

Situaţia nu se va schimba în mod fundamental în **Evul Mediu**, care primeşte cu dificultate moştenirea lingvistică a Antichităţii, prin intermediul şcolilor monastice şi al catedralelor. Mai ales începînd cu secolul al XIII-lea, gînditorii antichităţii îşi vor găsi imitatorii, traducătorii şi urmaşii îndepărtaţi. Intelectuali precum Toma de Aquino (1225-1274) sau sfîntul Albert cel Mare (Albertus Magnus, 1205-1280) au revitalizat **gîndirea aristotelică**. **Scolastica** a cunoscut gînditori puternici care au lămurit mai ales natura semnelor; un scriitor precum Dante Alighieri s-a întrebat asupra variaţiei limbilor

romanice în spațiu (*De vulgari eloquentia*). Începînd cu secolele al XIV-lea şi al XV-lea, gramaticografia, încă firavă, şi **glosografia**, mai dezvoltată, interveneau în elaborarea limbilor romanice scrise, dar nu erau produse de către lingvişti propriu-zişi (*cf. supra* 3.4.3 nr. 4).

Limita de demarcație devine mai vagă în secolele al **XVI-lea şi al XVII-lea**, cînd reflecția lingvistică ajunge un actor esențial în formarea limbilor moderne standard. Scopul discuțiilor lingvistice era mai puțin abstracția şi înțelegerea funcționării limbii şi mai mult **crearea unei norme** explicite şi prescriptive, pentru o limbă dată. Pe de altă parte, însă, limba fusese obiectul reflecțiilor intense.

Succesele intelectuale ale unui Henri Estienne (dicționar francez-latin sau *Thesaurus linguae graecae*, 1572, 5 vol.), ale unui Vaugelas (teoria *uzului* în ale sale *Remarques sur la langue françoise*, 1647) sau ale unui Aldrete sînt urmate, în secolul al XVIII-lea, de cele ale lui Leibniz sau ale autorilor lucrării *Grammaire de Port-Royal* (Arnauld şi Lancelot, 1600), pregătind astfel profesionalizarea lingvisticii, care se va instaura ca atare în secolul al XIX-lea (*cf. supra* 3.5.3 nr. 3-4).

În acea vreme, intensificarea învățămîntului universitar a făcut din lingvistică o **profesie**. Dacă în epoca modernă doar profesorii de limbă şi de retorică trăiau din competențele lor lingvistice, teoretizarea limbii devine acum o calitate răsplătită de către societate.

Termenul ***lingvist*** urmează pe deplin această transformare: atestat ici şi colo în epoca modernă, cu sensul "persoană care studiază limbile, mai ales pe cele vechi" (germ. *Linguist*, 1593; fr. *linguiste*, 1623/către 1668; engl. *linguist*, 1641; it. *linguista*, înainte de 1700), la începutul secolului al XIX-lea (it. 1812, fr. 1826) forma capătă sensul actual "specialist în studiul (ştiințific) al limbilor".

Datele apariției termenului ***lingvistică*** – derivat din numele de profesie – sînt încă şi mai semnificative: germ. *Linguistik*, secolul al XVIII-lea (alături de *Sprachwissenschaft*); fr. *linguistique*, 1826, it. *linguistica*, 1848 (*cf.* DELI, TLF, OED).

Lingvistica devine acum o materie de învățămînt pentru viitorii profesori din învățămîntul superior. Influența sa asupra societății, adesea **indirectă**, va creşte în aceeaşi măsură ca aceea a învățămîntului universitar în general. Totodată, dezvoltarea disciplinei va aduce cu sine o diversificare tot mai mare.

În ceea ce-i priveşte pe noii profesionişti ai lingvisticii, lărgirea culturii scrise va instaura o **reflecție non-profesională** asupra limbii.

Intelectuali nelingviști, învățători, scriitori și alte categorii iau parte la discuțiile asupra uzului și a imaginarului limbilor. Această 'lingvistică a profanilor' (*folk-linguistics, Laienlinguisitk*) se manifestă în cronicile limbajului sau în corespondența cu cititorii, în discuțiile asupra limbilor minoritare, asupra reformelor ortografiei sau asupra anglicismelor (*cf. supra* 3.6.3).

Vorbind din perspectivă istorică, lingvistica profanilor are puncte în comun cu gîndirea unui Vaugelas, chiar dacă acesta acționa în absența disciplinei propriu-zise și pregătea terenul acesteia. Eventual, se pot căuta precursorii cei mai direcți ai lingvisticii profanilor în glumele metalingvistice ale unui Molière (imitarea unui accent, de pildă). În ultimă instanță, prin intuițiile ei, lingvistica profanilor se întîlnește cu originile antice ale lingvisticii și arată încă o dată că reflecția asupra limbii este o preocupare profundă a ființei umane.

4.2.2. Paradigma istorico-comparativă

1. Punctele de plecare

În geneza romanisticii se întîlnesc mai multe curente lingvistice care au cunoscut o evoluție particulară la începutul secolului al XIX-lea: studiile **indoeuropene** au lămurit mai întîi relațiile de dependență dintre diferite limbi și au permis regruparea acestora în ramuri sau familii; pe această bază, limbile romanice au putut fi identificate, apoi, ca o entitate obiectivă.

În paralel s-a dezvoltat **interesul romantic** pentru culturile europene considerate ca autentice, tradiționale și naturale, totodată; se credea că aceste trăsături se găsesc atît în **textele literare medievale**, cît și în **folclor** și în **dialectele contemporane**. Această interpretare avea la bază neînțelegeri flagrante: literatura medievală nu are nimic 'natural', dar corespunde unei producții estetice fin elaborate și legate de lumea curților princiare. În ceea ce privește dialectele, acestea sînt rezultatul evoluțiilor seculare și nu reprezintă prin nimic vreun limbaj al strămoșilor îndepărtați și presupus a fi imuabil.

Cu toate acestea, compararea formelor standardizate contemporane cu formele medievale și dialectale ale uneia și aceleiași limbi istorice creează un cadru foarte solid pentru studiul lingvistic al acesteia. Un astfel de ansamblu de tip 'variaționist' avant la lettre dă excelente rezultate mai ales în limbile romanice și germanice, bogate

în texte vechi şi în varietăţi dialectale marcate. Aşadar, interpretările abuzive ale romantismului au contribuit în mod paradoxal la crearea unui fundament stabil pentru o ştiinţă modernă.

S-au adăugat inovaţii importante în **teoria limbajului**, precum continuarea unei **practici gramaticale şi lexicografice**, deja bine dezvoltate în secolul al XVIII-lea, pentru a fonda în Europa lingvistica ca disciplină modernă. La început, romanistica nu era decît o parte nedistinctă în această materie nouă, dedicată esenţialmente limbilor romanice şi germanice – inclusiv englezei – moderne, precum şi limbilor vechi, latina şi greaca.

Printre limbile romanice, erudiţii se interesau mai ales de franceză, de occitană şi de italiană – limbi care deţineau atît mărturii medievale, cît şi o puternică variaţie dialectală de tip primar. Spaniola, portugheza şi catalana sau, încă şi mai mult, sarda şi româna au rămas în plan secund; romanşa, galiţiana sau franco-provensala au fost cu greu identificate ca entităţi lingvistice depline. *Romania nova* şi *creolica* nu au apărut decît în secolul al XX-lea, mai ales în a doua sa jumătate (*cf.*, şi *supra* 1.1 nr. 2. N.B. pentru majoritatea limbilor romanice reţinute de manuale).

Dezvoltarea **paradigmei comparativ-istorice** a cunoscut trei faze distincte: o fază pregătitoare, fără o reală diferenţiere între familiile lingvistice, corespunzînd aproximativ primei jumătăţi a secolului al XIX-lea; o fază constitutivă a romanisticii propriu-zise, indicînd o anumită instituţionalizare în învăţămînt şi o primă dezvoltare doctrinară, întinzîndu-se de-a lungul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XX-lea, în sfîrşit, o fază de elaborare şi de diversificare a paradigmei, în prima jumătate a secolului al XX-lea.

2. Faza pregătitoare (prima jumătate a secolului al XIX-lea)

Faza pregătitoare este determinată de acţiunea conjugată a unei practici (şi a unei teorii) gramaticale şi lexicografice mai vechi şi de cei patru noi factori menţionaţi: inovaţiile din teoria lingvistică (nr. 2.1), comparaţia limbilor (nr. 2.2), studiul textelor vechi (nr. 2.3) şi cel al dialectelor (nr. 2.4).

2.1. Printre noii **teoreticieni ai limbajului** se detaşează mai cu seamă Wilhelm von Humboldt (1787-1835), a cărui gîndire a fost de o impresionantă modernitate. Acest filosof şi om de stat era interesat

mai ales de diferența dintre limbile în care găsea elemente comune (*cf. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, 1936). El stabilea că orice limbă particulară reflectă în mod integral competența lingvistică a ființei umane și că, prin aceasta, toți oamenii aveau mai multe lucruri în comun datorită limbilor lor, chiar diferite, decît lucrurile care îi separau. Această ultimă idee este de o extremă forță pentru orice reflecție de tip antropologic.

Pe de altă parte, Humboldt a formulat **dubla natură a limbii**, care aparține deopotrivă individului și comunității (ea este individuală **și** comună) și a insistat asupra faptului paralel, că limba nu este ceva fix și stabil (*ergon*), ci o activitate mereu reînnoită (*energeia*):

> «Die Sprache, in ihrem wirklichen Wesen aufgefasst, ist etwas ständig und in jedem Augenblick Vorübergehendes. [...] Sie selbst ist kein Werk (*Ergon*), sondern eine Thätigkeit (*Energeia*). [...] Sie ist nemlich die sich ewig wiederholende Arbeit des Geistes, den articulirten Laut zum Ausdruck des Gedankens fähig zu machen.»
>
> *Ges. Schriften* VII, 45s.

> Limba, considerată în esența ei reală, este ceva trecător, continuu și în orice moment. [...] Ea însăși nu este un lucru (*ergon*), ci o activitate (*energeia*). [...] Deoarece ea se repetă neîncetat și corespunde unei activități a spiritului, care produce sunetul articulat și capabil de a exprima gîndirea.

La Humboldt, așadar, se raportează orice metodă care vrea să-și întemeieze interpretarea limbii pe **actul vorbirii**, iar nu – precum vor mulți transformaționaliști și chiar structuraliști – pe un sistem abstract.

În sfîrșit, Humboldt a abordat problema **relației dintre limbă și gîndire**; la drept vorbind, el a supraestimat influența limbii asupra gîndirii la un moment dat (în **sincronie**) și a subestimat importanța limbii pentru geneza gîndirii (în **diacronie**), dar pozițiile sale sînt ușor de apropiat de cele ale lingvisticii cognitive contemporane.

Ideile lui Humboldt nu au avut o acțiune imediată, iar lingvistica în ansamblul ei nu a integrat esența principiilor stabilite de el decît la 150 de ani după moartea sa, totuși el marchează începutul lingvisticii moderne.

2.2. Comparația dintre limbi, evidențiată de către Humboldt, implică conceptul **dependență genetică**, între limbi. Acesta este deja prezent în întrebările asupra originii limbilor europene, amorsate în secolul al XVI-lea. Relațiile etimologice dintre latină şi franceză, propuse de către Gilles Ménage în ale sale *Origines de la langue françoise* (1650) conțin numeroase curiozități (de exemplu, *savoir* ar proveni din sinonimul său latin, *scire*, de unde grafia *sçavoir*), însă știința modernă a confirmat 70% dintre propunerile sale care, aşadar, reflectă destul de bine realitatea transformărilor de la latină la franceză.

Regulile de transformare fonetică dintre latină şi spaniolă, formulate deja mai înainte de către Aldrete sînt încă şi mai pertinente, chiar dacă rămîn intuitive:

> 1606, *Del origen y principio de la lengua castellana [...]*, *cf. supra* 3.5.3 nr. 3, de exemplu, cartea II, cap. X, «Derivacion de los vocablos de Romance, en que se mudan unas vocales per otras»;
> «Y para poder sacar en limpio las derivaciones, es fuerça valernos de lo que êl mismo dize, que no deven ser reprehendidos los que buscando el principio, y origen de algun vocablo, ô le añiden, ô quitan letras, para que con mas facilidad puedan alcançar lo que en la diccion està escondido»
> (*cf.* Berkenbusch, 1990, facsimilul reprodus după ‹www.cervantesvirtual.com›, fol. 48^{v}).

Baza unei teoretizări coerente a relațiilor de dependență dintre limbi este aşezată prin comparația diferitelor **limbi indoeuropene**. Primul care a făcut-o a fost judecătorul britanic sir William Jones, rezident în India, care a stabilit legăturile dintre sanscrită, pe de o parte, şi greacă şi latină, pe de altă parte (*cf. The Sanskirit Language*, 1786, unde el presupune că cele trei limbi au o rădăcină comună şi că, mai mult, ele ar putea fi legate de gotică, de limbile celtice şi de persană).

Acesta a fost urmat de Franz Bopp, care a evidențiat asemănările flagrante din morfologia verbală a limbilor atît de separate geografic precum sanscrita, persana, greaca, latina şi limbile germanice (1816, *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprachen*). Descoperirea sa a stabilit nu doar principiul dependen-

țelor genetice, ci și natura regularităților care leagă limbile aceleiași familii: acesta împărtășesc structuri morfologice și sintactice, au cuvinte care se aseamănă la nivel de formă și de sens, și prezintă corespondențe regulate în evoluția lor fonetică (*cf.* și Rasmus Kristian Rask și a sa *Grammaire étymologique du danois*, redactată în 1810).

Cercetările lui Bopp și ale unora dintre contemporanii săi (*cf.* Friedrich Schlegel, *Über Sprache und Weisheit der Inder*, 1808) au marcat nașterea studiilor indoeuropene. Aceasta a adus imediat cu sine începutul **studiilor romanice**: pe baza celor dintîi principii ale comparației, limbile romanice puteau fi lesne delimitate ca o entitate de către erudiții epocii.

În anul 1831 a apărut o scurtă sinteză generală asupra particularităților fonetice și morfologice a șase limbi romanice, care vor deveni în secolul al XIX-lea limbi naționale dominante (Lorenz Diefenbach, *Ueber die jetzigen romanischen Schriftsprachen, die spanische, portugiesische, rhätoromanische (in der Schweiz), französische, italiänische und dakoromanische (in mehren Ländern des östlichen Europa's) [...]*).

2.3. Compararea limbilor era strîns legată de studiul **textelor vechi** și al celor **dialectale**. Friedrich Diez, profesor pentru care a fost creată prima catedră de lingvistică romanică (catedra de 'Filologie Romanică', 1852, la Bonn), și-a început cercetările prin traducerea în germană a romanelor spaniole și prin ediții de poezii ale trubadurilor (1818, *Altspanische Romanzen*; 1826, *Die Poesie der Troubadours*). Și-a redactat apoi gramatica istorică și comparată a limbilor romanice (1836-1843, *Grammatik der romanischen Sprachen*, 3 vol.) și, în sfîrșit, opera sa majoră, dicționarul etimologic al limbilor romanice, care ține seama și de diferite dialecte, mai ales de cele italiene (1854, *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*). Pe acest dicționar se întemeiază întreaga cercetare etimologică din romanistică.

Cazul lui Diez arată că este dificil să se stabilească cu precizie diferitele direcții ale tradiției, care se definesc, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, prin raportare la reflecțiile celor trei secole anterioare.

> N.B. Aceleași fenomene apar și în geneza studiilor germanice: frații Grimm, care, fără îndoială, l-au influențat pe Diez, au editat ei înșiși texte medievale, culegeri de povestiri populare, au studiat dialecte și au

redactat dicționarul istoric ale limbii germane, care este şi astăzi consultat.

În paralel cu descoperirea relațiilor genetice dintre limbile romanice au fost întreprinse, aşadar, primele **studii filologice** şi primele **ediții moderne** de texte medievale.

În această perioadă, occitana a căpătat o atenție specială, deoarece uneori era considerată – datorită anumitor trăsături fonetice conservatoare – ca fiind cea mai bună reflexie a bazei comune a diferitelor limbi romanice (de exemplu, August Wilhelm Schlegel, *Observations sur la langue et la littérature provençales*, 1818, ediție deja menționată de către Diez, sau *Lexique roman ou Dictionnaire de la langue des Troubadours*, 1838-1844, de François Raynouard, al cărui prim volum conținea o antologie a poeziilor trubadurilor).

Descrierea istorică şi comparată a gramaticii şi a vocabularului romanic, care începe mai ales cu F. Diez şi F. Raynouard, a fost intim legată de acest prim curent filologic şi romantic.

3. Faza constitutivă (a doua jumătate a secolului al XIX-lea)

Mişcările intelectuale care, de-a lungul primei jumătăți a secolului al XIX-lea, au dus la studiile romanice s-au concentrat în lumea germanofonă, după cum bine o arată numele savanților citați. În timpul celei de-a doua jumătăți a secolului, conceptele romanice se diferențiază şi se internaționalizează. Vedem acum erudiți francofoni şi italofoni dezvoltînd filologia editorială precum şi dialectologia sau geolingvistica, concepută ca ştiință istorică. Cu toate acestea, salturile metodologice au rămas opera unui număr redus de intelectuali academici, ale căror contacte personale şi epistolare traversau frontierele noilor state naționale pe cale de constituire.

Aportul cel mai important al ştiinței germanofone – mai precis germaniste – a fost, în această epocă, reflecția foarte sistematică asupra schimbării fonetice, înțeleasă atunci ca scoțînd la iveală '**legi fonetice**' (germ. *Lautgesetze*, *cf.* Hermann Paul, *Prinzipien des Sprachgeschichte*, 1880). Ideea corespondențelor aproape mecanice, care permit transpunerea sunetelor unei limbi în sunetele alteia, a dus la capăt raționamentele începutului de secol şi le-a consolidat. Protagoniştii curentului lingvistic care a dezvoltat aceste teze au

primit numele de ***Junggrammatiker*** ('neogramatici'), termen creat mai întîi de opozanți, revendicat apoi cu mîndrie chiar de către cei astfel numiți.

Voința de a asimila 'principiile' studiilor lingvistice şi literare celor ale științelor exacte se înscrie în spiritul unei epoci pozitiviste şi în mod hotărît 'scientiste', care, totodată, a asistat la apariția lucrărilor *Viața lui Isus*, a lui Ernest Renan (1863), *Zarathustra* a lui Friedrich Nietzsche (1883-1885) şi *Originea speciilor* a lui Charles Darwin (1859). Am văzut că transformările fonetice urmează regularități foarte complexe, însă postulatul exagerat al 'legilor fonetice' trebuia, în ciuda a orice, să servească drept coloană vertebrală romanisticii în curs de apariție.

Teoria şi practica **filologiei editoriale** au avut parte de propriile momente de inspirație hotărîtoare în **Franța**, mulțumită unor mari intelectuali precum Gaston Paris (profesor la École Pratique des Hautes Études), Joseph Bédier (profesor începînd cu 1903 la catedra de 'limba şi literatura franceză a Evului Mediu', la Collège de France) sau Paul Meyer (profesor la École de Chartes, pepinieră a conservatorilor de arhive).

Fondarea *Société des anciens textes français*, în 1875, şi cea a revistei *Romania*, în 1872, au introdus noi standarde în filologia şi în practica editorială. Noua colecție a *Société* a dobîndit în 1890 ediția *Lai d'Ombre* a lui Bédier închegată din comentariul său editorial care evidențiază importanța mărturiilor materiale şi a formei lor (lingvistice) concrete pentru istoria textelor şi a limbii.

Va mai fi nevoie de un întreg secol pentru ca convingerile lui Bédier să se impună în practica curentă (*cf. supra* 4.1.4 nr. 1), însă principiile erau aşezate. Paul Meyer a creat un model la fel de indispensabil pentru editarea textelor documentare, odată cu ediția sa semi-diplomatică *Anciens documents* pentru perioada dintre secolul al XII-lea şi al XVI-lea, păstrate în departamentul Basses-Alpes (*cf.* ediția parțială, *Romania*, 27, 1898, 337-341).

Mai citățm printre marii filologi ai epocii pe Adolf Tobler, care a pregătit *Altfranzösisches Wörterbuch*, continuat după moartea sa de către elevul său Erhard Lommatzsch, precum şi pe austriacul Adolf Mussafia, ale cărui ediții de texte în italiana veche rămîn cele mai fiabile pentru secolul al XIX-lea.

Dialectologia a căpătat noi impulsuri de o manieră aproape contemporană prin italianul Graziadio Isaia Ascoli şi prin elveţianul Jules Gilliéron. Ascoli a identificat spaţiile geolingvistice ale ladinei (*Saggi ladini*, 1873) şi ale franco-provensalei şi a determinat contribuţiile acestora la o reflecţie romanistă generală. Gilliéron a redactat, în primul rînd, *Atlas linguistique du Valais* (1880), primul atlas lingvistic pentru Romania, pentru a pregăti apoi ALF (*cf. supra* 1.2.2 nr. 1). Întemeierea *Revue des dialectes galloromans* (1887) de către Gilliéron, şi numirea sa la prima catedră de dialectologie a École Pratique des Hautes Études (1883) au introdus definitiv această disciplină printre ştiinţele lingvistice.

În această epocă, lingvistica generală şi romanică cunosc un avînt considerabil la Paris, prin G. Paris, J. Bédier, P. Meyer şi J. Gilliéron şi printr-un indoeuropenist precum Michel Bréal, inventatorul **semanticii moderne** (*Essai de sémantique*, 1897).

Să adăugăm faptul că secolul al XIX-lea a produs lucrări importante în domeniul **lexicografiei sincronice**, cum este, în Franţa, dicţionarul lui É. Littré şi *Dictionnaire Général* (1890-1900), precum şi în cel al **lexicografiei diacronice**, cum este, în Italia, *Vocabulario universal* al lui Tramater (1829-1840) şi *Dizionario* al lui Tommaseo-Bellini (1865-1879) sau, în Columbia, *Diccionario de construcción y régimen* al lui R.J. Cuervo (cu apariţie completă abia în 1998; *cf. supra* 2.4.8).

Gramaticografia şi reflecţia gramaticală s-au concentrat mai ales asupra limbii contemporane. Cea mai mare parte a acestor realizări este de interes minor, dar unele dintre ele sînt foarte interesante, precum, pentru spaniolă, scrierile lui Andrés Bello.

Totodată, se aşezau temeiurile unei prime **istoriografii** a limbilor naţionale (*cf. infra* nr. 4.2). Toate aceste tradiţii lingvistice nu se înscriu într-o logică propriu-zis 'romanistă', scopul lor nefiind interpretarea comparată a limbilor, ci **elaborarea intensivă** a limbilor noilor naţiuni. Cu toate acestea, protagoniştii participau la aceleaşi principii interpretative ca şi specialiştii în lingvistică generală şi romaniştii.

Aşa cum s-a constituit ea la sfîrşitul secolului al XIX-lea, **paradigma romanică** este reprezentată de o manieră destul de echilibrată de către *Grundriss der romanischen Philologie*, editat de către Gustav Groeber, profesor la universitatea (germană) din Strasbourg (vol. I

lingvistică, [2]1904-1906, vol. II ştiinţe literare). Chiar dacă trei sferturi dintre autori sînt eruditi germani, lucrarea ţine seamă de cercetarea din diferitele ţări de limbă neolatină şi oferă o sinteză a parcursului impresionant şi aproape centenar al romanisticii.

4. Paradigma comparativ-istorică (1900-1930/50)

Prima treime a secolului al XX-lea a adus ultimele mari amplificări ale paradigmei comparativ-istorice ale romanisticii. Domeniile deja stabilite au rămas în vigoare: **editarea de texte**, studiile lingvistice asupra **literaturii vechi**, descrierile **graiurilor dialectale** în cutare sau cutare sat al Franţei, al Italiei sau al Spaniei sînt numeroase. În paralel, observăm **inovaţii metodologice** notabile în geografia lingvistică, în lexicografie, mai cu seamă în cea etimologică, în gramaticografie, mai cu seamă în cea istorică. Paradigma se deschide către varietăţile populare contemporane, către istoria ideilor şi către istoria externă. Apariţia **structuralismului**, care, în a doua jumătate a secolului al XX-lea, trebuia să înlăture paradigma comparativ-istorică, poate fi socotită ca o îmbogăţire de ordin metodologic.

4.1. Domeniile deja stabilizate: geolingvistica, etimologia, gramatica

Secolul al XX-lea începe cu apariţia primului **atlas naţional** din Romania, ALF-ul lui Gilliéron şi Edmond (1902-1912). Acesta va fi imitat şi în mare măsură depăşit în ceea ce priveşte opţiunile de ordin metodologic de către AIS al lui Jaberg şi Jud (*cf. supra* 1.2.2 nr. 1). Interpretările **geolingvistice** ale lui Jakob Jud sau ale lui Matteo Bartoli au creat un nou tip de gîndire asupra evoluţiei limbii în spaţiu. Curentul **onomasiologic**, instaurat începînd cu 1895 (Ernst Tappolet, *Die romanischen Verwandtschaftsnamen*) era strîns legat de dialectologie: cele două subdiscipline se întîlneau în cadrul mişcării '**cuvinte şi lucruri**' (*Wörter und Sachen*), care îşi punea întrebări asupra motivaţiei semantice a termenilor vieţii rurale şi materiale (*cf. supra ib*; 2.4.3 nr. 8). De aici a apărut un număr foarte mare de monografii lexicologice care utilizau materiale dialectale pentru clasificările onomasiologice (denumirile pentru ⌜handicapuri vizuale⌝, ⌜albină⌝ etc. în dialectele ⌜Galoromaniei⌝, din valea italiană a ⌜...⌝, etc.).

Aceleaşi întrebări s-au ridicat şi în relaţie cu vocabularul textelor literare vechi (denumiri pentru ⌜arme⌝, ⌜formule de salut⌝, etc. în ⌜poemele epice⌝ ...).

Evoluţiile din **lexicografia etimologică** sînt la fel de impresionante: Friedrich Diez a găsit un continuator pe măsură în elveţianul Wilhelm Meyer-Lübke (1861-1936). Acesta din urmă a reorganizat dicţionarul lui Diez la nivel de etimoane, i-a lărgit considerabil nomenclatura şi a redat într-un mod mai sistematic tratamentul vocabulelor. REW (^{3}1935), operă a unui romanist de spirit indoeuropenist, încă rămîne astăzi un repertoriu indispensabil pentru Iberoromania şi Italoromania, singurul dicţionar panroman de anvergură. Prin urmare, cercetarea s-a concentrat asupra marilor spaţii interne ale Romaniei.

> N.B. Pentru Italoromania, REW a beneficiat de noi contribuţii valoroase mulţumită cercetărilor etimologice ale lui Carlo Salvioni (adunate de către Paolo Faré); adăugirile lui García de Diego pentru Iberoromania sînt mai puţin novatoare (*cf. supra* 2.4.8 nr. 2.4).

Opera majoră de romanistică, consolidată în această epocă, este dedicată Galoromaniei: elveţianul Walther von Wartburg (1888-1971) a creat prin *Thesaurus gallo-romanicus* din **FEW** (1922-) o sinteză între axa diacronică a limbii scrise (istoria vocabularului francez şi occitan de la origini pînă în secolul al XX-lea) şi axa sincronică a dialectelor moderne.

FEW, care conform celui de-al treilea director al său, J.-P. Chambon, este mai degrabă un şir de studii lexicologice detaliate decît un dicţionar, devine un **model indispensabil** şi nedepăşit pentru lexicografia şi lexicologia istorică şi etimologică. El a înlocuit etimologia vizînd doar originea unui cuvînt prin etimologia-istorie, care reface întregul său parcurs (*cf. supra* 2.4.7).

> N.B. Mănuşa aruncată de Wartburg nu a fost ridicată decît de către Max Pfister care, jumătate de secol mai tîrziu şi pentru Italoromania, a început lucrul la un *Thesaurus* asemănător (LEI, 1979-). Limbile iberoromanice şi româna încă aşteaptă o astfel de întreprindere.

Gramaticografia nu a atins, în realitate, aceeaşi perfecţiune precum lexicografia, firește deoarece instrumentele pentru interpretarea gramaticii nu erau încă destul de dezvoltate, astfel că *Grammatik der*

romanischen Sprachen a lui W. Meyer-Lübke, care reface lucrarea lui Diez, nu atinge integral calităţile lucrării paralele refăcute, dicţionarul maestrului din Bonn. Cu toate acestea, gramaticile deja citate (*cf. supra* 2.3.4 nr. 1) ale lui Nyrop (1903-1930), ale lui Damourette şi Éd. Pichon (*Essai de grammaire de la langue française*, 1911-1949) sau numeroasele scrieri ale lui Gustave Guillaume (de exemplu, *Temps et verbe*, 1929) dezvoltă, cel puţin în cazul **francezei**, o bază de reflecţie gramaticală complet nouă. 'Psihomecanica' lui Guillaume va influenţa în mod special numeroşi lingvişti francezi pînă în a doua jumătate a secolului al XX-lea, la drept vorbind dominat de structuralism (*cf. infra* nr. 4.3).

N.B. Într-o altă ordine de idei, mai citǎm opera majoră a lui Karl Bühler, *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*, 1934. Nu este o lucrare de romanistică, ci o reflecţie teoretică pe linia lui W. von Humboldt, care a marcat cu putere gîndirea lingvistică a secolului al XX-lea (pentru modelul de *organon*, *cf. supra* 0.2 nr. 1).

4.2. Noile chestiuni: variaţia diasistemică, idealismul, istoria externă

Alături de dialecte încep să prezinte interes pentru anumiţi lingvişti **varietăţile diastratice** delimitate (de exemplu, G. Esnault, *L'Imagination populaire: métaphores occidentales*, 1925; L. Sainéan, *Les Sources de l'Argot ancien*, 1912; J.-L. Frey, *la Grammaire des fautes*, 1926). Analiza *Kriegsgefangenenbriefe* (scrisorile prizonierilor de război italieni), făcută de către Leo Spitzer (1921), introduce în cercetarea asupra limbajului popular surse scrise de către semi-alfabetizaţi.

Varietăţile extra-europene ale limbilor romanice şi **limbile creole** au căpătat pentru prima dată o atenţie specială, mai ales din partea lui H. Schuchardt (*Das lateinamerikanische Spanisch und der Vokalismus des Vulgärlateins*, 1866-1868; *Beiträge zur Kenntnis des kreolischen Romanisch I. Allgemeineres über das Negerportugiesische*, 1888). Aceştia sînt precursorii, încă rari, ai unor preocupări care vor deveni fundamentale în a doua jumătate a secolului al XX-lea.

Dimpotrivă, o mişcare mult mai amplă în epocă a fost **idealismul**. Acesta s-a ridicat împotriva automatismelor mecanice clamate de către neogramatici şi a introdus istoria ideilor în

lingvistica istorică (de exemplu, Leo Spitzer, *Stilstudien*, 1928; E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinischen Mittelalter*, 1948; E. Auerbach, *Mimesis*, 1968).

Scopul idealismului era de a relaționa 'spiritul limbii' cu 'spiritul poporului' de la un moment istoric dat. Limba trebuia să servească drept **martor al structurilor subiacente** în gîndire şi în cultură. Idealismul nu a supraviețuit decît în cazuri particulare în epoca fascismelor, în ciuda succesului reprezentanților săi, adesea urmați de regimul nazist.

În cadrul idealismului se concentrează dificultățile celei mai mari părți a curentelor lingvistice ale acestei epoci. El ridică probleme foarte pertinente, dar încă nu dispune de instrumentele intelectuale pentru a da răspunsuri coerente. Legăturile dintre limbă, gîndire şi societate sînt extrem de strînse, dar, cu toate acestea, nu permit anumite racursiuri: a asimila, de pildă – cum s-a făcut – uzul viitorului în franceză la o tendință culturală care a favorizat precizia exprimării (contrar germanei, care poate exprima viitorul prin prezent) nu ține seamă de hermeneutica proprie configurației limbii. Dimpotrivă, pe baza ştiințelor cognitive actuale, idealismul ar putea cunoaşte aceeaşi **înnoire** precum onomasiologia sau semantica istorică.

Idealismul poate fi considerat ca o formă particulară a studiilor asupra **istoriei externe** a limbii, care apar şi se răspîndesc la începutul secolului al XX-lea. Termenul a fost creat în 1891 de către G. von Gabelentz (*cf. supra* 3.1.1), dar prima sinteză de lingvistică istorică care tratează în paralel aspecte interne şi externe este *Histoire de la langue française* a lui Ferdinand Brunot (1905-1959 [postum], 13 t. în 23 de vol.). Începînd, mai ales, cu volumul al patrulea, asupra 'limbii clasice' (1660-1715) Brunot integrează evoluțiile fonetice, gramaticale şi lexicale într-un context evolutiv general, care ține seama de contextele de utilizare ale limbii şi de varietățile ei diafazice (de exemplu, vol. III/1, cap. IV "Les mots bas", cap. VI "Les mots de métier").

Luarea în considerare a faptelor de limbă, literare, politice şi socioculturale caracterizează şi operele majore ale lui Ramón Menédez Pidal (*Orígenes*, 1926; *La España del Cid*, 3 vol., 1929). Impactul acestui maestru asupra evoluției cercetării lingvistice în Spania a fost mult superior celui pe care l-a avut Brunot în Franța, Spania păstrînd de-a lungul întregului secol al XX-lea habitudinile

unei filologii lingvistice şi literare totodată, intersectîndu-se parțial cu curentele cercetării internaționale.

Numeroase studii asupra genezei medievale a limbilor naționale contemporane identifică – adesea mai degrabă în mod greşit decît pe bună dreptate – **cauzele externe** ca motoare sau catalizatori ai evoluției:

- Leonardo Olschki vede în rolul geopolitic al Parisului explicația centralizării lingvistice a francezei, pe care, în mod greşit, o presupune a fi dominantă încă din secolul al XIII-lea (*Der ideale Mittelpunkt Frankreichs im Mittelalter, in Wirklichkeit und Dichtung*, 1913);
- Walther von Wartburg afirmă că suprastraturile germanice constituie factori determinanți pentru fragmentarea Romaniei (*Die Entstehung der romanischen Sprachen*, 1934, *cf. supra* 3.3.2), ipoteză a cărei fragilitate am putut-o observa;
- Heinrich Morf atrage atenția asupra importanței frontierelor diecezane pentru fragmentarea dialectală a limbii oïl (*Zur sprachlichen Gliederung Frankreichs*, 1911, *cf. supra* 3.4.2), exagerînd importanța acestui factor (*cf.* lucrarea mai recentă şi mai prudentă a lui Jakob Jud, *Sur l'histoire de la terminologie ecclésiastique de la France et d'Italie*, 1934 [în 1973]; *cf.* şi J. Wüest, *La dialectalisation de la Galloromania*, 1979).

Rădăcinile actualei istoriografii externe a limbii rezidă în aceste lucrări, dar după o ruptură de o jumătate de secol, care a permis să se revadă o metodologie lesne supusă **ideologiilor** naționaliste.

4.3. Începuturile structuralismului

Începutul secolului al XX-lea cunoaşte apariția şi a **structuralismului**, care trebuia să formeze **coloana vertebrală** a noilor evoluții din lingvistica celei de-a doua jumătăți a secolului. Apariția acestei mari mişcări este marcată de editarea postumă, în 1916, a cursurilor magistrale de lingvistică generală ale lui Ferdinand de Saussure, de către elevii săi, Charles Bally şi Albert Sechehaye (CLG, curs, 1906-1911; *cf.* ediția critică a lui R. Engler, 1967). Saussure introduce în lingvistică cele **trei mari dihotomii**: între limbă şi vorbire, între semnificant şi semnificat şi între diacronie şi sincronie.

Secolul al XX-lea a nuanțat şi a consolidat gîndirea lingvistică a lui Saussure, care, cu toate acestea, rămîne revoluționară.

Unul dintre principalele merite ale structuralismului a fost acela de a gîndi limba din perspectiva unei **logici a ansamblului**. Structuralismul presupune existența unui sistem coerent, care guvernează orice fenomen lingvistic şi îşi propune să înțeleagă şi să descrie acest sistem. Precum în cazul neogramaticilor, studiile ulterioare, mai ales cele cognitive, vor arăta că coerența ansamblului care formează limba este de o complexitate atît de mare, încît chiar ideea unui 'sistem' trebuie considerată ca o imagine simplificatoare. Concentrarea asupra elementelor structurate într-un limbaj, însă, a constituit o forță de inspirație excepțională.

Singurul mare reproş pe care lingvistul de astăzi l-ar putea face structuralismului este acela de a fi focalizat atenția asupra **stărilor sincronice** ale limbii şi de a fi îndepărtat reflecția istorică de fapte. Ideea, perfect neutră şi judicioasă la început, că există axele sincronică şi diacronică în orice studiu asupra limbii ajunge să fie reinterpretată sub forma unei veritabile ideologii lingvistice care tăia dialogul dintre istorici – tradiționalişti – şi sincronişti – novatori. Curentele generativiste şi transformaționaliste vor urma această direcție care nu se va curma decît la sfîrşitul secolului, prin curentele variaționiste şi cognitiviste, salvînd *in extremis* prețiosul instrument care este diacronia, înainte ca metodele prin care acesta se mînuieşte să cadă în uitare.

Această stare de fapt a fost în mod special delicată şi dăunătoare pentru **romanistică**, a cărei definire ca disciplină se întemeiază pe luarea în considerare a lingvisticii istorice. Dacă, pînă în prima treime a secolului al XX-lea, romanistica a fost implicată din plin în inovațiile importante din lingvistică, ca urmare a acestei situații şi pînă de curînd ea nu mai putea decît să integreze metodologii dezvoltate de alte ramuri. Un manual de lingvistică romanică nu este, aşadar, locul pentru a prezenta multiplele curente structuraliste şi teoretice, omniprezente în secolul al XX-lea. Ne vom limita la cîteva observații cu caracter foarte general, pe care le vom face în paragraful următor (4.2.3).

4.4. Bilanțul primei jumătăți a secolului al XX-lea

Este greu să nu fim impresionați de **bogăția intelectuală** a construcțiilor lingvistice din prima treime a secolului al XX-lea. Opțiunea noastră de a insista asupra celor mai semnificative tradiții tinde să acopere multiplele interacțiuni dintre diferiții protagoniști și suprapunerile cronologice ale construcțiilor acestora. Pe de altă parte, ea nu ține seama de imensul **decalaj** care exista între știința unui anumit număr de erudiți și învățămîntul universitar, mult mai limitat, pe care îl primeau studenții acelei vremi (*cf. infra* 4.2.4).

Așadar, nu se pot distinge aceste tradiții decît într-un mod foarte schematic, grupînd o mare parte a acestora sub eticheta unei '**paradigme romaniste**'. Aceasta presupune studiul sincronic și mai ales diacronic al diferitelor limbi și dialecte romanice, precum și compararea lor; lexicografia și gramaticografia istorică și, mai puțin evoluată, sincronică; filologia și, parțial, istoria externă. Această paradigmă ar integra și anumite elemente ale structuralismului european. Lingviștii care se revendicau de la romanistică dominau categoric lumea academică pînă în a doua jumătate a secolului al XX-lea.

Anii 1930-1950 au adus cu sine o netă stagnare, mai puțin în producția concretă (*cf.* bogata sinteză bibliografică a lui A. Kuhn, *Romanische Philologie*, 1951) decît în dezvoltarea intelectuală a tradițiilor romanisticii. Regimurile fasciste și urmările acestora în Europa, războiul civil spaniol și, în sfîrșit, hecatombele Holocaustului și ale celui de-al doilea război mondial vor produce o veritabilă ruptură. Perioada de după război deschide lumii o nouă perspectivă, inclusiv în lingvistică.

4.2.3. Paradigma modernă

1. La marginile romanisticii: structuralism și generativism (1930/50- 1970)

Structuralismul modern prinde rădăcini în anii 1930, dar nu se va dezvolta pe deplin decît după război, în anii 1950 și 1960. Prima inovație capitală de după Saussure a fost elaborarea **fonologiei** de către *Cercul lingvistic de la Praga* (1926-1939; *cf.* R. Jakobson, 1939, 1949; Troubetzkoi, 1939), reluată mai ales de către André Martinet (1939, 1953, 1970).

În paralel se dezvoltă **semantica structurală**, a cărei importanţă pentru romanistică am văzut-o (*cf.* Jost Trier, 1931; Charles Bally, [2]1944; Leo Weisberger, 1949-1950 ([2]1953-1959); *cf. supra* 2.4.2 nr. 3).

Tot la sfîrşitul acestei epoci a fost redactată prima versiune a *Éléments de syntaxe structurale* a lui Lucien Tesnière (1939, publ. def. în 1959), cea mai importantă sinteză de **sintaxă** a structuralismului european. În felul acesta, structuralismul a transformat cercetarea în cele trei mari domenii ale limbii.

Cel mai important reprezentant romanist al gîndirii structuraliste a fost Eugenio Coseriu, de origine română, instalat mai întîi în Uruguay, înainte de a-şi fonda şcoala la Tübingen. El a făcut sinteze lucide ale interpretărilor date de către structuralişti şi a întărit astfel întreaga gîndire lingvistică a celei de-a doua jumătăţi a secolului al XX-lea (*cf.* Coseriu 1956, 1966, 1981, 1988 etc.).

Alte curente contemporane de tip structuralist au fost mai puţin determinante pentru romanistică, astfel:

– 'glosematica' Cercului de lingvişti de la Copenhaga (1931; *cf.* Louis Hjelmslev, *Omkring sprogteoriens grundlaeggelse*, 1943 [engl. *Prolegomena to a theory of language*, 1953; fr. *Prolégomènes à une théorie du langage*, 1966]). Totuşi, acest curent a cunoscut cîţiva reprezentanţi romanişti cu greutate în deceniile următoare (mai ales Knud Togeby, *Structure immanente de la langue française*, 1965; Emilio Alarcos Llorach, *Gramática estructural*, 1969);
– structuralismul nord-american (inaugurat de către E. Sapir, 1925 şi L. Bloomfield, 1933) adesea plasat sub eticheta 'distribuţionalism' (*cf.* şi F. Boas şi C. Hockett). Această cercetare s-a detaşat de mişcările europene, mai ales prin viziunea sa particulară asupra semanticii şi prin concentrarea sa asupra limbilor amerindiene, fără tradiţie scrisă;
– structuralismul englez (*cf.* J.R. Firth, [1934], 1951). Lingvistica variaţională a fost marcată mai ales de către M.A.K. Halliday (1956, 1961, 1966, 1970).

Renaşterea structuralistă, care şi-a atins apogeul în anii 1950 şi 1960 a fost uitată apoi de către **generativism**. Voinţa de a rupe cu trecutul unei generaţii marcate de război s-a manifestat prin succesul fulgurant al lui Noam Chomsky (GGT/ *Gramatică generativ-trans-*

formațională: *Syntactic Structures*, 1957; *Aspects of the Theory of Syntax*, 1965).

Această modelizare a 'gramaticii' s-a produs la nivelul a diferite teorii derivate (de exemplu, *Government and Binding* [GB]; la sfîrșitul anilor 1970: *Generalized Phrase Structure Grammar* [GPSG] sau *Lexical-Functional Grammar* [LFG]; începînd cu 1993: *Minimalist Program* [MP]). Deși există un număr considerabil de studii privitoare la limbile romanice particulare, din perspectivă structuralistă sau chiar generativistă, această a doua mișcare nu își face apariția în tradițiile romaniștilor decît recent.

2. Noi metodologii în cadru romanist: sociolingvistica, pragmatica, științele cognitive

Sociolingvistica trebuia să se dovedească a fi mai apropiată de preocupările romaniștilor decît interpretările sistemelor menționate. Ea a fost inaugurată prin dezvoltarea unei lingvistici a contactului empiric (*cf.* Uriel Weinreich, *Languages in contact*, 1953) și hrănită din observațiile sistemului 'lingvistic' (*cf.* William Labov, *The social stratification of English in New Yourk City*, 1966; Basil Bernstein, *Class, codes and control I*, 1971). Aceste tendințe noi au redimensionat partea de atenție acordată 'sistemului' limbii favorizînd caracterul ei variabil și luînd tot mai mult în seamă factorii legați de individ.

În consecință, **lingvistica variațională** a cunoscut o dezvoltare aparte în cadrul romanisticii, mai întîi în domeniile sincronice (*cf. supra* 1.2), apoi în istoria limbii (*cf.* 3; 4.1). În acest domeniu, numeroase inovații metodologice de mare anvergură se datorează cercetătorilor romaniști (continuumul de proximitate și de distanță lingvistică, studiul varietăților diafazice și al limbajelor tehnice, lingvistica profanilor și cultura lingvistică, dezvoltarea istoriei lingvisticii externe, filologia variaționistă).

Deși deja consolidată în prima jumătate a secolului al XX-lea (Charles S. Pierce, [*The 1903 Harvard lectures on pragmatism*], 1903; Charles Morris, *Foundations of the theory of signs*, 1938), **lingvistica pragmatică** a beneficiat de contribuții teoretice decisive către 1960-1970 (Ludwig Wittgenstein [1958], H.P. Grice, 1968, 1975, 1991). Observația lui Wittgenstein conform căreia construcția sensului lingvistic nu cunoaște invarianța contextuală (sau, în mod pozitiv spus, că ea depinde mereu de contextul enunțării) și formularea de

către Grice a principiului cooperării în cadrul actului de comunicare au adus cu sine inovații importante, atît în lingvistica textului, cît şi în interpretarea gramaticală şi în studiul actelor de limbaj (*cf. supra* 1.2.3). Romanistica a rămas prezentă în toate aceste domenii, iar potențialul ei filologic şi istoric va permite, fără îndoială, ca ea să îşi accentueze contribuțiile viitoare.

În sfîrşit, o inovație din cele mai decisive pe calea gîndirii lingvistice a fost dezvoltarea **studiilor creole**, în anii 1970. Descoperirea sistemelor aproximative de comunicare şi noțiunea de interlimbă a creat baze noi pentru cercetarea universaliilor lingvistice. În mod independent de aportul ei la o mai bună înțelegere a fenomenelor de contact lingvistic, creolistica a pregătit terenul unei **lingvistici cognitive** operaționale.

Spre deosebire de structuralism şi de transformaționalism, care stau pe un fundament de tip logico-matematic, aceasta se întemeiază pe unul biologic şi antropologic. Prin aceasta, ea permite sinteze aflate în armonie cu paradigma istorico-comparativă a romanisticii, la a căror desfăşurare asistăm în prezent (*cf. supra* 2.1).

Dezvoltarea **lingvisticii 'aplicate'** se îndepărtează de preocupările imediate ale romanisticii (*cf. supra* 0.3). Totuşi, competențele în romanistică pot fi de mare folos în traductologie, în învățarea limbilor, în publicitate sau în comunicarea economică interculturală. Acestea au potențial cu deosebire în domeniul informaticii lingvistice, care depăşeşte cu mult problemele ridicate de traducerea automată şi de inteligența artificială. Noi, însă, ne restrîngem aici la reflecția asupra metodologiei proprii disciplinei, fără a intra în zona care priveşte aplicabilitatea acesteia.

3. Actuala paradigmă centrifugă

După cum tocmai am văzut, tradițiile istorice, comparatiste şi variaționiste ale romanisticii s-au transformat mult de-a lungul secolului al XX-lea. Începînd cu anii 1980, romanistica şi-a echilibrat mult metodele şi preocupările. Firește, croirea unui drum nu este uşoară în **lumea multiformă** care a devenit lingvistica de-a lungul acestor ultime decenii. Această disciplină cu aplicabilitate restrînsă intervine în locurile din cele mai diverse ale reflecției academice; stăpînirea ei de către individ a devenit imposibilă, inclusiv pentru profesioniştii care se pot prevala de decenii de lecturi. Adesea, stu-

denții se văd confruntați, în funcție de dascălii și de țările formației lor, cu forme lingvistice care par a aparține de lumi diferite, perfect separabile și impenetrabile.

Este important, așadar, să se reflecteze asupra **coerenței** care poate stăpîni într-un domeniu de studiu precum romanistica, luînd în considerare relațiile acestuia cu celelalte probleme ale lingvisticii. Marea forță a romanisticii rezidă în studiul paralel al lingvisticii variaționale (*cf.* cap. 1), al schimbării lingvistice interne (cap. 2), al factorilor de istorie externă (cap. 3) și în luarea în considerare a datelor filologiei (cap. 4.1), precum și a celor autoreferențiale (cap. 4.2). În schimb, ea împarte cu alte subdiscipline lingvistice marea dificultate de a gestiona forțele centrifuge, actualmente dominante.

4.2.4. Teorie, practică și învățămîntul romanisticii

1. Formarea teoriei

Acest scurt rezumat al marilor traiectorii ale cercetării lingvistice evidențiază transformările profunde pe care le-a cunoscut această știință specializată de-a lungul a două secole. Continua îmbogățire a doctrinei a avut ca efect secundar faptul că delimitările exterioare ale lingvisticii devin tot atît de vagi precum segmentările ei interne. Chiar dacă există mereu un consens asupra unor zone date, orice om de știință riscă să propună delimitări externe și interne diferite, și orice specialist într-o tematică riscă să fie ignorant în alte domenii totuși importante. În momentul de față, lingvistica este (din păcate) mai degrabă o **cultură intelectuală** decît o doctrină bine închegată.

Lingvistica sau – mai exact – romanistica nu a dezvoltat o tradiție a **reflecției epistemologice** care să permită structurarea teoriilor și metodelor la care, neîncetat, face apel. Sub acest aspect, ea se distinge de alte discipline academice precum dreptul, matematicile, filosofia sau chiar istoria, care se pot prevala de o bună tradiție epistemologică. Este dificil de știut cauza pentru care lingvistica nu a făcut acest pas, cu atît mai mult cu cît este vorba despre o știință dintre cele mai abstracte. Această stare de lucruri decurge, desigur, dintr-un concurs al mai multor circumstanțe. În primul rînd, amintim marea diversitate și fluctuație de teorii și de metode, care s-au accelerat cu tărie începînd cu anii 1960, precum marea parte de empirism care mobilizează energii însemnate (învățarea de limbi

străine, lectura în număr mare a textelor vechi, călătorii şi observaţii de teren). La aceasta se adaugă două raţiuni încă şi mai importante:

1. Este posibil să ne imaginăm că înainte chiar de sfîrşitul secolului al XX-lea lingvistica nu dispunea de **mijloace teoretice adecvate** pentru a întemeia o doctrină coerentă; aceasta ar fi presupus, eventual, deschiderea cognitivă care plasează diversele învăţături anterioare sub auspiciile unei interpretări antropologice.

2. Slaba valoare aplicativă care distinge lingvistica de discipline precum dreptul, fizica sau medicina a scăzut, fără îndoială, interesul pentru dezvoltarea unei doctrine generale. Aportul cel mai direct al lingvisticii rezidă în contribuţia ei la întreprinderile legate de o naţiune dată, mai ales la formarea viitorilor profesori din învăţămîntul secundar: legăturile strînse cu civilizaţii date sînt contrare cu formarea unei metodologii împărtăşite la nivel internaţional. Este un punct de vedere pe care îl vom dezvolta în continuare.

Este probabil că lingvistica ar putea aduce societăţii contemporane mai mult decît o face în acest moment, atît în laturile ei interpretative, cît şi în cele aplicate, dacă cercetarea ar accepta să se doteze cu o doctrină comun împărtăşită. Este evident că propria noastră tentativă de structurare nu este nici ea de o rigoare epistemologică satisfăcătoare: echilibrul dintre datele concrete (diferite varietăţi romanice, evoluţii fonetice, gramaticale şi lexicale începînd cu latina) şi metodologia care permite interpretarea acestora se arată a fi dificil de aflat.

2. Organizarea universitară şi ştiinţifică a romanisticii în ţările non-romanofone

Pînă acum, prezentarea noastră este parte a supoziţiei că a existat o comunitate internaţională a oamenilor de ştiinţă, care făcea eforturi de o manieră coordonată şi raţională pentru a elabora o metodologie diversificată. Această supoziţie este necesară pentru a propune o interpretare coerentă, însă ea nu corespunde realităţii. În măsura în care lingvistica răspunde necesităţilor de organizare ale entităţilor politice, ea îşi construieşte **entităţi ştiinţifice** extrem de variate.

Lucrul acesta este adevărat începînd cu marile inovaţii lingvistice de la începutul secolului al XIX-lea, care au dus la profesionalizarea erudiţilor care i s-au consacrat. De atunci, **organizarea academică** a

dobîndit o importanță hotărîtoare: practica concretă a unei discipline este strîns dependentă de definirea catedrelor și a posturilor universitare, de numărul lor în universitate și în țară precum și de organizarea concretă a cercetării universitare (mijloace, ierarhie). Ea este la fel de datoare **debușeului profesional** al studenților, **programei de studii** și mai ales rolului **lucrărilor de calificare** (referate, teze).

În toate aceste domenii, diferențele dintre țări – fie și numai în Occident – sînt foarte marcate. Cazul concret al romanisticii face să intervină, în plus, diferența dintre țările de limbă romanică și cele de limbă germanică, engleză, scandinavă sau slavă. Romanistica este o 'invenție' legată de universitățile germanofone, iar utilitatea ei este în mod obiectiv mai importantă în societățile aloglote decît în țările romanice, mult mai interesate de propria lor limbă.

Chiar în practică, însă, **învățămîntul romanisticii** în universitățile germanofone rezervă numeroase surprize observatorului zilelor noastre; secolul al XIX-lea a cunoscut două mari sciziuni succesive: între limbile vechi (latina, greaca) și limbile moderne, apoi între cele trei ansambluri de limbi moderne, germana (și celelalte limbi germanice), engleza și limbile romanice. Sub această din urmă etichetă era grupat învățămîntul limbii, al lingvisticii și al literaturii franceze – mai ales în forma sa medievală –, învățămîntul vechii occitane, parțial cel al italienei și uneori cel al spaniolei; toate celelalte limbi romanice erau slab reprezentate.

Numărul universităților care propuneau un învățămînt romanist depășind franceza și occitana creștea încet: Bonn (începînd cu 1854 (Diez); și mai ales începînd cu 1876 (Foerster)), Berlin (1867), Strasbourg (1872); *cf.* H.H. Christmann, *Romanistik und Anglistik an der deutschen Universität im 19. Jahrhundert*, 1985). Această organigramă restrînsă a disciplinei își va păstra valabilitatea pînă la jumătatea secolului al XX-lea, iar punerea ei în act a cunoscut și alte limitări: profesorii erau responsabili atît cu învățămîntul literaturii, cît și cu cel al lingvisticii, chiar dacă interesele lor în cercetare se concentrau doar asupra unuia dintre aceste două domenii.

Pe de altă parte, cei mai mulți dintre ei stăpîneau slab limbile moderne la nivel vorbit, chiar dacă aveau competențe extraordinare uneori în ceea ce privește limbile vechi. Studenții 'romaniști' învățau latina, greaca și franceza, mai ales veche; totodată, ei studiau textele dialectale în limba d'oïl și d'oc. Eventual, ei se familiarizau cu vechea

occitană, italiană, spaniolă sau portugheză, din perspectiva culturii generale şi pentru a decela mai bine evoluţiile foneticii istorice, care ocupa un loc incontestabil în cadrul învăţământului. Aceste studii nu aveau nimic în comun cu conţinutul actualei formaţii de romanist.

Scopul profesional aproape unic al studenţilor dintre anii 1850 şi 1950 era învăţământul francezei în cursul secundar (gimnaziu şi liceu). Sistemul universitar fusese instaurat peste tot în Europa secolului al XIX-lea cu scopul de a pune la dispoziţia noilor state **funcţionari** deţinînd o formaţie specializată.

Romanistica din Germania, Austria şi Elveţia germanică, abia după cel de-al doilea război mondial a cunoscut marea ruptură instituţională dintre catedrele de lingvistică şi de literatură, un învăţământ performant al limbilor vii şi dezvoltarea limbilor italiană şi spaniolă precum şi, într-o mai mică măsură, a portughezei, catalanei, românei şi (în Elveţia) a romanşei. Diversificarea debuşeurilor pentru studenţi, pentru care liceul devenea tot mai puţin o finalitate unică, a contribuit la **diversificarea învăţământului**.

Aceste mari tendinţe în evoluţia unei romanistici ‘aloglote’ sînt relativ asemănătoare în ţările scandinave (mai ales în Danemarca) şi în Europa central-orientală (mai ales în Polonia, Ungaria şi în veche Cehoslovacie). Cu toate acestea, cortina de fier a generat restricţii serioase în cercetarea lingvisticii şi a romanisticii. Numărul catedrelor şi al studenţilor la una sau mai multe limbi romanice rămîne peste tot inferior celui pe care îl întîlnim în ţările germanofone.

În sfîrşit, lumea anglo-americană nu a integrat paradigma romanică decît tîrziu, după mijlocul secolului al XX-lea. Către sfîrşitul secolului, ea a cunoscut şi o anumită apropiere între curentele lingvistice non-romanice şi interogaţiile romaniştilor de pe continentul european.

3. Romanistica în ţările romanofone

În ţările romanofone, **limba maternă** s-a aflat mereu în centrul interesului. În Franţa, în Belgia, precum şi în Elveţia romanică, se studiază, către anul 1900, franceza modernă, vechea franceză, precum şi dialectele oïlice (inclusiv valona), chiar franco-provensale; în Italia se regăseşte aceeaşi triadă pentru italiană, iar în Spania şi în Portugalia se studiază limbile dominante respective. În România, începuturile – mai tîrzii – ale studiului românei, ale istoriei sale şi ale

folclorului ei sînt plasate, dimpotrivă, într-un context romanic, fără îndoială pentru a face distincția de lumea slavă înconjurătoare.

Quebec urmează traiectoria Statelor Unite, dar integrează cu mai multă tărie tradiția europeană, atît în ceea ce privește franceza, cît și pentru limbile iberoromanice. Situația este mai modestă în țările hispanice ale Americii precum și în Brazilia: evoluțiile de la nivel academic au rămas multă vreme legate de cele din Peninsula Iberică, ea însăși aflată sub influența nefastă a franchismului. Evoluțiile politice dinspre sfîrșitul secolului al XX-lea nu erau favorabile dezvoltării lumii universitare. Cu toate acestea, în domeniile variației geo- și sociolingvistice și în istoria varietăților iberoamericane, aportul Americii iberice rămîne însemnat.

În **celelalte țări** ale lumii, romanistica nu are o existență proprie. Numărul catedrelor cărora li se poate asocia, mai mult sau mai puțin, această etichetă este foarte restrîns în Africa, în Asia sau în Australia, chiar dacă universități individuale integrate în romanistica internațională pot exista în locuri neașteptate (de exemplu, în Japonia, în Algeria, în Noua Zeelandă).

Așadar, ne putem concentra observațiile asupra Franței și a Belgiei, a Italiei, Spaniei și Elveției care, printre **țările romanofone**, au contribuit cel mai mult la cercetarea lingvistică. În Franța, în Italia și în Spania, învățămîntul limbii naționale s-a constituit la sfîrșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea, începînd cu studiul limbilor vechi. Astăzi încă, latina face adesea parte integrantă din programa de studii și din cursul asupra limbii neolatine în discuție, îmbogățind programa de filologie clasică. De asemenea, înrudirea dintre studiile de lingvistică și de literatură a rămas în continuare mai puternică în țările neromanice, uneori în dezavantajul lingvisticii, considerată ca știință auxiliară a științelor literare.

Concepția romanistă nu a fost niciodată prea explicită în aceste țări de limbă romanică. Am văzut, însă, că marile progrese din lingvistica de pînă în anii 1930 s-au produs sub impulsul unei gîndiri genealogice. Raționamentul evolutiv și etimologic, integrînd uneori datele dialectale, a garantat multă vreme o armonie de fapt între studiile asupra francezei în Franța sau în Germania, studiile asupra spaniolei în Spania sau asupra italienei în Italia. Cu atît mai mult, universitățile interesate de occitană în Midi, de catalană în Catalonia,

de franco-provensală în Elveţia sau de dialectul d'oïl al valonei în Belgia se revendică mereu de la romanistică.

În **Italia**, puternica tradiţie filologică ducea, încă din anii 1880, la dezvoltarea unei viguroase *Filologia romanza* concentrate asupra studiilor filologice ale textelor medievale, mai ales italiene şi occitane. Mai pe larg spus, poate că, actualmente, Italia este ţara care produce cel mai mare număr de performanţe exemplare de tip romanist, chiar dacă este vorba mai ales despre studii centrate asupra italienei.

În **Spania**, preocupările romaniştilor au fost catalizate de avîntul catalanei, al galiţienei din a doua jumătate a secolului al XX-lea, însă *Filología románica* rămîne relativ slabă alături de cele trei filologii naţionale deja constituite (spaniolă, catalană, galiţiană). Din punct de vedere metodologic, Spania franchistă s-a inspirat cu putere din studiile desfăşurate în Franţa, unde romanistica nu a căpătat niciodată o prea mare importanţă.

Cazul **Franţei** este mai dificil de interpretat. Ea prezenta cele mai bune condiţii de dezvoltare a lingvisticii moderne şi a paradigmei romanice între 1870 şi anii 1930, însă de la transformările care au urmat evenimentelor din 1968 s-a rupt de studiile romanice din alte ţări, evoluţiile metodologice din romanistica internaţională fiind aproape necunoscute în Franţa de către lingviştii specialişti şi, cu atît mai mult, în învăţămîntul universitar general. Locul redus pe care, în mod tradiţional, îl ocupă lingvistica la concursurile de admitere într-o funcţie publică, mai ales în învăţămînt (CAPES, agregare) întăreşte încă o dată această stare de fapt, cu atît mai mult cu cît, practic, situaţia lingvisticii nu a evoluat din prima jumătate a secolului al XX-lea.

Belgia urmează parţial curentele universitare franceze, însă ea a păstrat o tradiţie romanistă mai puternică. Cazul **Elveţiei** este particular, în măsura în care aceasta îmbină încă şi mai mult tradiţiile germano- şi romanofone, mulţumită celor patru limbi naţionale ale sale. În ciuda taliei mici a acestei ţări, aportul ei la romanistica secolului al XX-lea este excepţional: printre strămoşii disciplinei aflăm pe elveţienii Meyer-Lübke, Gilliéron, de Saussure şi von Wartburg. După dezastrul regimului nazist din Germania, numeroşi romanişti elveţieni de excelenţă au venit să-şi predea disciplina în ţara vecină, precum Johannes Hubschmid, Kurt Baldinger, Kurt Ringger, Max Pfister sau Peter Wunderli, cei mai mulţi elevi ai lui

Walther von Wartburg. Astăzi încă, universitățile elveţiene formează studenţii în conformitate cu o metodologie lingvistică echilibrată, care, într-o măsură accentuată, ţine seama de paradigma romanică.

4. Vectorii coeziunii romanice

Lingvistica de tip romanic a cunoscut o oarecare coerenţă în ciuda importantelor divergenţe de la nivelul practicilor universitare din diferitele ţări. Această coerenţă se întemeiază pe instanţele de organizare ştiinţifică care depăşesc frontierele naţionale şi organizaţiile de învăţământ şi de cercetare: cercetările monografice inventariate în bibliografiile curente, revistele ştiinţifice, manualele introductive şi **congresele** internaţionale, începînd cu Congresele de lingvistică şi de filologie romanică, organizate de către Société de linguistique romane (SLiR).

Printre marile **reviste** romanice, *Revue de linguistique romane* (fondată în 1925, de către SLR) este prezentă în imensa majoritate a universităţilor care predau o limbă romanică; difuzarea *Zeitschrift für romanische Philologie*, a *Vox Romanica*, a *Romanistisches Jahrbuch* sau a *Romance Philology* este mai disparată, dar prin intermediul bibliotecilor universitare acoperă totuşi o mare parte a Occidentului (*cf. supra* 0.4 şi articolele 38-40 din RSG, dedicate revistelor, bibliografiilor şi congreselor de lingvistică romanică).

Manualele introductive au cunoscut mereu o răspîndire importantă, inclusiv printre studenţi. Lucrul acesta este mai puţin valabil pentru manualele LRL sau RSG, datorită preţului lor ridicat, dar chiar şi aceste lucrări au o răspîndire mai mare decît majoritatea marilor reviste ştiinţifice (*cf.* M.-D. Glessgen, *Les manuels de linguistique romane*, 2000).

Toate acestea reduc **tendinţele naţionale centrifuge** şi permit celor care predau în universităţi să se ţină la curent cu opţiunile metodologice operate de către colegii lor din alte ţări. În ciuda marii diversităţi a cunoştinţelor predate, este legitim, aşadar, să presupunem existenţa reală a unei paradigme romanice, chiar dacă aceasta nu este mereu explicită.

4.2.5. Lingvistică şi politică

1. Factorii de influenţă externă asupra lingvisticii

Capitolul asupra istoriei externe a subliniat, printre altele, că dezvoltarea reflecţiei lingvistice a fost mereu inseparabilă de alte evoluţii socioculturale şi mai ales politice. Am putut vedea în ce măsură şi-au edificat **naţiunile** organizaţia universitară şi au intervenit prin aceasta asupra orientărilor disciplinelor. Precum istoria, sociologia sau psihologia, lingvistica participă la elaborarea şi consolidarea unei **identităţi de ordin politic**, naţională sau regională.

Studiile din secolul al XIX-lea asupra textelor medievale puneau în valoare 'antichităţile naţionale', cele asupra dialectologiei 'folclorul naţional'. Cele două se înscriau în procesul de constituire a unui patrimoniu identitar indispensabil pentru naţiunile moderne pe cale de constituire. Marile 'istorii ale limbii franceze, spaniole sau italiene', precum şi dicţionarele şi gramaticile istorice au creat referinţe pentru o istoriografie lingvistică, legitimînd naţiunile care finanţau universităţile (*cf.* M. Metzeltin, *Sprachgeschichtsschreibung: Möglichkeiten und Grenzen*, RSG, art. 2).

În ţările germanofone, studiile asupra Romaniei au avut, în primul rînd, rolul de element de valorizare şi de prezervare sistematică a studiilor asupra limbii naţionale. Romanistica nu se înscria din întîmplare într-o logică a studiilor indoeuropene, numite pe atunci 'indogermanice' (*cf.* C. Seidl, *Les langues romanes dans l'historiographie des langues indo-européenes*, RSG, art. 42).

Influenţa politică a slăbit în faţa **curentelor ştiinţifice** fixate, care au dezvoltat parţial o dinamică proprie, răspunzînd unor scopuri neutre şi vrînd să contribuie la interpretarea lumii. Ar fi, însă, eronat să se subestimeze ponderea **influenţelor externe** care guvernează punerea în act a curentelor ştiinţifice; acestea depind mereu de indivizi al căror rol în lumea academică are puternice implicaţii sociologice (chestiuni legate de ierarhie, de orientare a cercetării, de alegeri la nivelul direcţiilor din învăţămînt).

2. Dependențe ideologice și (in)dependență științifică

Efectele negative ale unei gîndiri politice ascunse asupra travaliului lingvistic se fac simțite imediat într-un **context politic represiv** și în **chestiuni avînd o puternică implicație identitară**. Aceasta se verifică deja în voința de a construi, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, o limbă națională omogenă, standardizată și împărtășită de toți, și de a o face să urce cît mai mult în trecut (*cf. supra* 3.4.5). Un alt exemplu paradigmatic îl constituie cercetarea asupra suprastraturilor germanice (*cf. supra* 3.3.2), exemplu cu atît mai derutant cu cît calitatea lucrărilor unui von Wartburg sau Gamillscheg (*Romania Germanica*, 1936) este excepțională (*cf.* studiile nuanțate ale lui E.R. Hausmann, asupra rolului și comportamentului filologilor din Germania fascistă, mai ales «*Vom Strudel der Ereignisse verschlungen*»: *deutsche Romanistik in 'Dritten Reich'*, 2000). Exemplele de lucrări sau de învățături lingvistice ideologizate sînt nenumărate, nu doar sub regimul nazist, dar și în Spania franchistă sau în România lui Ceaușescu.

Chiar și în societățile democratice din a doua jumătate a secolului al XX-lea, însă, întîlnim **elemente ideologice** cu greutate. Expansiunea anumitor domenii ale lingvisticii aplicate, precum învățămîntul limbilor străine, răspunde, firește, imperativelor unei epoci caracterizate de mari migrații, dar aceste imperative nu se repercutează asupra calității programelor de învățămînt ale limbii, adeseori defectuoase, ceea ce arată că nu este vorba despre o mișcare dominată de rațiune. În același fel, himera traducerii informatice a mobilizat energii și mijloace considerabile care – în mod rezonabil – ar fi putut fi investite cu mai mult profit pentru societate în alte domenii ale lingvisticii academice.

Dialectica dintre societate și știință este constitutivă pentru știință și, așadar, nu are nimic îngrijorător. Cu toate acestea, o știință trebuie să fie conștientă atît de dependența sa față de o societate, la un moment dat, cît și de datoria sa de a depăși opiniile și ideologiile unei epoci. Adesea, lingvistica nu a știut să opună nimic multiplelor presiuni pe care le-a suportat de-a lungul a două secole ale existenței sale. Este rezonabil să presupunem că atunci cînd își va fi dezvoltat o doctrină întemeiată pe propriile finalități și pe natura dependenței sale față de factori sociopolitici, ea va ști să-și păstreze mai bine independența.

3. Către o nouă istorie a disciplinei

Istoriografia romanisticii face apel la elemente foarte disparate: calea unui **complex teoretic** şi elaborarea unei **cunoaşteri pozitive**, **organizarea ştiinţei** în cadrele unor structuri academice naţionale şi în cele ale unor instituţii internaţionale, **învăţământ universitar** gratuit şi **deschideri la nivel profesional** ale persoanelor cu formaţie lingvistică, în sfîrşit, interacţiuni între toţi aceşti factori şi lumea socioculturală şi politică înconjurătoare.

Studiul care ar încerca să pătrundă natura acestor interacţiuni nu este decît la începuturile sale. Sursele unei astfel de istorii disciplinare nu se află doar pe rafturile bibliotecilor, ci şi în corespondenţele sau în povestirile (auto-)biografice ale erudiţilor, în arhivele universitare, în studiile asupra formării şi a rolului literaţilor în societate şi în mărturiile personale (*cf.*, de exemplu, H.-M. Gauger şi W. Pöckl (ed.), *Wege in der Sprachwissenschaft*, 1991).

O astfel de istoriografie a disciplinei ar sfîrşi prin a se identifica parţial cu o **reflecţie asupra metodologiei actuale** a disciplinei. În acelaşi loc se află şi cea mai importantă raţiune a ei de a fi.

4.2.6. Epilog: la ce serveşte lingvistica?

De-a lungul acestui manual, într-o manieră mai mult sau mai puţin explicită, am pus problema sensului lingvisticii. Dacă înşirăm toate implicaţiile concrete pe care ea le-a cunoscut de-a lungul secolelor în gîndirea şi în lumea contemporană, rolul ei în societate devine evident (*cf. supra* 0.3 nr. 2).

În fapt, utilitatea lingvisticii decurge din utilitatea limbajului, în măsura în care reflecţia serveşte la a-l înţelege mai bine şi la a-l utiliza mai bine. Precum scrierea, lingvistica permite intensificarea acţiunilor limbajului în cele trei funcţiuni fundamentale ale sale: cognitivă, socială, creativă (*cf. supra* 0.2 nr. 5). De exemplu, dicţionarele şi gramaticile garantează societăţii noastre caracterul elaborat şi comprehensibilitatea textelor de mare complexitate; de asemenea, metodele de învăţare a limbilor facilitează schimburile.

Lingvistica este lipsită de utilitate într-o societate bazată pe clanuri, avînd puţini membri şi o organizare socială simplă. Abia odată cu societăţile mai mari devin indispensabile, mai întîi scrierea, apoi lingvistica. Scrierea permite gestionarea unei societăţi de mari

dimensiuni geografice. Reflecția lingvistică procură elementele de autoreflecție a căror importanță crește proporțional cu complexitatea societății.

Mai întîi, lingvistica intensifică funcțiile cognitive ale limbajului. Formarea și utilizarea de concepte abstracte sînt facilitate de conștiința a ceea ce este un concept și de modalitatea în care se petrece o conceptualizare. Sub acest aspect, dicționarele de limbă joacă un rol aparte, însă nu sînt singurele. O mai bună conceptualizare corespunde unei mai bune înțelegeri a lumii și permite realizări complexe precum, de pildă, democrația modernă.

Totodată, lingvistica permite mai buna decelare a rolului limbajului în cadrul identității individuale și colective. Lucrul acesta presupune o bună înțelegere a fenomenelor sociolingvistice, o bună cunoaștere a istoriei externe și conștiința importanței limbajului pentru cogniție. Dacă știm că limba deține atît vocația de a apropia oamenii, cît și pe aceea de a-i separa, este mai ușor să-i evităm pericolele; conștiința lingvistică va împiedica, de exemplu, identificarea persoanelor ca fiind ostile întrucît ele vorbesc diferit.

Printre științele limbajului, romanistica ocupă o poziție aparte deoarece ea stă la mijlocul drumului dintre studiul unei limbi date și studiile comparative și tipologice. Prin marea proximitate a limbilor pe care le tratează, prin multitudinea de situații lingvistice concrete implicate, prin bogăția documentației ei istorice și prin dimensiunea internațională a acestui cîmp de studiu, romanistica este, totodată, ușor de abordat și foarte diversificată.

Pentru aceste motive diferite, credem că ar fi util ca, în măsura posibilului, în colegii și în licee să se introducă un învățămînt lingvistic real. O societate democratică presupune indivizi nu doar alfabetizați, ci avînd capacități ridicate de conceptualizare, o conștiință clară a identității lor și a pericolelor excluziunii lingvistice.

În măsura în care lingvistica intensifică funcționalitățile limbajului, ea este o știință auxiliară clasică: ea nu are decît puține aplicații concrete și imediate, însă este indispensabilă pentru elaborarea unei existențe și a unei coexistențe raționate.

Capitolul 5

Bibliografie

Bibliografia oferă coordonatele complete ale studiilor citate sub o formă restrînsă în text (siglă sau autor, *titlu*, data apariției). În schimb, ea nu conține edițiile de texte sau studiile vechi menționate din perspectiva istorică a disciplinei. Pe de altă parte, ea nu înșiră numeroasele articole citate din manualele LRS şi din seria HSK (mai ales RSG).

Prima parte a bibliografiei reunește toate siglele, mai ales cele pentru reviste sau serii, care sînt utilizate în a doua parte a bibliografiei (de exemplu, *RLiR* pentru «Revue de Linguistique Romane»).

5.1. Sigle (Reviste, bibliografii, serii, dicționare, corpusuri de texte)

ADDU: THUN Harald, ELIZAINCÍN Adolfo, *Atlas lingüístico diatópico y diastrático del Uruguay*, Kiel, Westensee, 2000.

AIS: JABERG Karl, JUD Jakob, *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz/Atlante Italo-Svizzero*, 8 vols., Zofingen, Ringier, 1928-1940; *cf.* Jaberg/Jud1928 (sous 5.2).

ALD-I / ALD-II: GOEBL Hans *et al.*, *Atlant linguistich dl ladin dolomitich y di dialec vejins*, Wiesbaden, Reichert 1998 / Strasbourg, SLiR/ELiPhi, 2012.

ALF: GILLIÉRON Jules, EDMONT Edmond, *Atlas linguistique de la France*, Paris, Champion, 1902-1910.

ALiR: TUAILLON Gaston (ed.), *Atlas linguistique roman*, Roma, Ist. Poligrafico e Zecca dello Stato/Libr. dello Stato, 1996-.

ALV: GILLIÉRON Jules, *Petit atlas phonétique du Valais roman (sud du Rhône)*, Paris, Champion, cca [1880].

AND: STONE Louise, ROTHWELL William (ed.), *Anglo-Norman Dictionary*, London, Modern Humanities Research Association, 1977-1992; ed. a 2-a, 2006-.

BEC: *Bibliothèque de l'École des Chartes.*

BLL: *Bibliography of linguistic literature / Bibliographie linguistischer Literatur* (1975-), Frankfurt am Main, Klostermann (*cf.* 0.4 nr. 2).

BlWbg: BLOCH Oscar, WARTBURG Walther von, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris, PUF, 61975.

BrCor: COROMINAS Joan, *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*, Madrid, Gredos, [3]1973.

BSLP: *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris.*

CambrHist: *Cambridge History of Romance the Languages*, vol. 1, 2011 (vol. 2 prevăzut pentru 2013).

CCM: *Cahiers de Civilisation Médiévale.*

CIL: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Concilio et auctoritate Academiae Scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis (ed.), Berlin, De Gruyter, 1863 [actualmente 17 vol.].

CLA: *Chartae Latinae antiquiores: facsimile-edition of the Latin charters prior to the ninth century*, 49 vol., Dietikon, Graf, 1954-1998.

CODOLCAT: A.A.V.V., *Corpus documentale latinum Catalunia*, ‹http://gmlc.imf.csic.es/codolcat›, 2008.

DAG: BALDINGER Kurt (ed.), *Dictionnaire onomasiologique de l'ancien gascon*, Tübingen, Niemeyer, 1975.

DAO: BALDINGER Kurt (ed.), *Dictionnaire onomasiologique de l'ancien occitan*, Tübingen, Niemeyer, 1975-2007.

DCELCH: COROMINAS Joan, PASCUAL José Antonio, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana y hispánica*, 6 vol., Madrid, Gredos, [2]1980-1991.

DCR: CUERVO Rufino José, *Diccionario de construcción y régimen de la lengua castellana*, 8 vol., Paris, Roger/Bogotá, Instituto Caro y Cuervo, 1886-1998.

DCVB: ALCOVER Antoni M., MOLL Francesc. de B., *Diccionari Català-Valencià-Balear*, 10 vol., Palma de Mallorca, 1926-1969; vol. 1+2, [2]1964/69.

DEAF: BALDINGER Kurt, MÖHREN Frankwalt (ed.), *Dictionnaire étymologique de l'ancien français*, Tübingen, Niemeyer, 1979.

DEAF Compl.: MÖHREN Frankwalt, *Dictionnaire étymologique de l'ancien français. Complément bibliographique*, Tübingen, Niemeyer/Québec, PU Laval, [1]1993, [2]2007 (accesibil pe site-ul DEAF). DECLC: COROMINAS Joan, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 9 vol., Barcelona, Curial, 1980-1989.

DEEH: GARCÍA DE DIEGO Vicente, *Diccionario etimológico español e hispánico*, Madrid, Espasa-Calpe, [2]1985.
DEI: BATTISTI Carlo, ALESSIO Giovanni, *Dizionario etimologico italiano*, 5 vol., Firenze, Barbèra, 1950-1957.
DELIN: CORTELAZZO Manlio, ZOLLI Paolo, *Il nuovo etimologico: DELI–Dizionario etimologico della lingua italiana*, Bologna, Zanichelli, [2]1999.
DELR: CIORĂNESCU, Alexandru, *Dicționarul etimologic al limbii române*, 2001.
DEM: MÜLLER Bodo, *Diccionario del español medieval*, Heidelberg, Winter, 1987-.
DES: WAGNER Max Leopold, *Dizionario etimologico sardo*, 3 vol., Heidelberg, Winter, 1960-1964.
DETEMA: HERRERA Teresa (dir.), *Diccionario español de textos médicos antiguos*, 2 vols. (+ ed. cd-rom), Madrid, Arco Libro, 1996.
DH: Real Academia Española, *Diccionario histórico de la lengua española*, Madrid, Real Academia, 1960.
DHFQ: POIRIER Claude (ed.), *Dictionnaire historique du français québécois*, Québec, PU Laval, 1998.
DI: SCHWEICKARD Wolfgang, *Deonomasticon Italicum. Dizionario storico dei derivati da nomi geografici e da nomi di persona*. I: *Derivati da nomi geografici*, 4 vol., Tübingen, Niemeyer, 1997-2013.
DiccAut: Real Academia Española, *Diccionario de Autoridades*, Madrid, 1726-1739. Edición facsímil, 3 vol. Madrid, Gredos, 1969.
DictEtFrLux: BENDER-BERLAND Geneviève, KRAMER Johannes, REISDOERFER Joseph, *Dictionnaire étymologique des éléments français du Luxembourgeois*, Tübingen, Narr, 2003.
DictHist: REY Alain (ed.), *Le Robert. Dictionnaire historique de la langue française*, 2 vol., Paris, Robert, 1992; ed. nouă augm., 2010.
DiccIdeol: CASARES Julio, *Diccionario ideológico de la lengua española*, Barcelona, Gili, 1942, [2]1959.
DLR: *Dicționarul limbii române (DLR)*, București, 1913; Serie nouă, EA, 1986-.
DME: ALONSO PEDRAZ Martín, *Diccionario medieval español. Desde las Glosas emilianenses y Silenses (s. x) hasta el s. xv*, 2 vol., Salamanca, Universidad Pontífica, 1986.
DMF: MARTIN Robert (ed.), *Dictionnaire du moyen français*, ediție electronică ‹www.atilf.fr/dmf›.

DOM: STIMM Helmut, STEMPEL, Wolf-Dieter (ed.), *Dictionnaire étymologique de l'occitan médiéval*, Tübingen, Niemeyer, 1996-.
DRAE: *Diccionario de la lengua española*, 2 vol., Madrid, Real Academia Española, [21]1992.
DRF: RÉZEAU Pierre (ed.), *Dictionnaire des régionalismes de France*, Bruxelles, De Boeck, 2001.
DRG: DE PLANTA Robert (ed.), *Dicziunari Rumantsch Grischun*, Cuoira/Winterthur, Bischofberger/Stamparia, Winterthur S.A., 1939-.
DSEF: PELLEGRINI Giovan Battista (ed.), *Dizionario Storico Etimologico Friulano*, Udine, Casamassima, 1984-.
DSR: THIBAULT André, KNECHT Pierre (ed.), *Dictionnaire suisse romand. Particularités lexicales du français contemporain*, Carouge/Genève, Éditions Zoé, 1997.
DTS: KRISTOL Andres (dir.), *Dictionnaire toponymique des communes suisses*, Frauenfeld, Huber, 2005.
EA: *Español Actual.*
ER: *Estudis Románics.*
EWD: KRAMER Johannes, *Etymologisches Wörterbuch des Dolomitenladinischen*, 7 vol., Hamburg, Buske, 1988-1999.
FEW: WARTBURG Walther von (continuat de Theodor GOSSEN, Jean-Pierre CHAMBON şi Jean-Paul CHAUVEAU), *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine darstellung des galloromanischen sprachschatzes*, Bonn, Schroeder/Basel, Zbinden, 25 vol., 1922-.
FEWBeih: WARTBURG Walther von, *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Complément*, publicat de J.-P. CHAUVEAU / Yan GREUB /Christian SEIDL, Strasbourg, SLiR/ELiPhi, [3]2010.
FEWInd: BUCHI Éva (dir.), *Französisches etymologisches Wörterbuch. Index*, 2 vol., Paris, Champion 2003.
Frantext: *cf.* TLF.
Gdf: GODEFROY Frédéric, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du ixe au xve siècle*, 10 vol., Paris, Bouillon, 1880-1902.
GDLI: BATTAGLIA Salvatore, *Grande Dizionario della lingua italiana*, 21 vol., Torino, UTET, 1961-2002.
GPSR: GAUCHAT Louis *et al.* (ed.), *Glossaire des Patois de la Suisse Romande*, Genève, Droz, 1924.
GRMLA: JAUSS Hans Robert *et al.* (ed.), *Grundriß der romanischen Literaturen des Mittelalters*, Heidelberg, Winter, 1968-.
HistLing: *Historiographia linguistica.*

HSK: *Handbücher zur Sprach- und Kommunikations-wissenschaft / Handbooks of linguistics and communication science / Manuels de linguistique et des sciences de communication*, De Gruyter, Berlin/New York (*cf.* 0.4 nr. 1).

HSK 5: HAUSMANN Franz Josef *et al.* (ed.), 1989-1991, *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, 3 vol.

HSK 10: GÜNTHER Hartmut, LUDWIG Otto (ed.), *Schrift und Schriftlichkeit / Writing and its use* (HSK 10. 1/2), 2 vol., 1994-1996.

HSK 11: EICHLER Ernst, HILTY Gerold *et al.* (ed.), *Namenforschung / Names studies / Les noms propres. Ein internationales Handbuch zur Onomastik*, 3 vol., 1995-1996.

HSK 12: GOEBL Hans *et al.* (ed.), *Kontaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, 2 vol., 1996-1997.

HSK 20 *cf.* LangTyp.

HSK 23 *cf.* RSG.

Hu: HUGUET Edmond, *Dictionnaire de la langue française du seizième siècle*, Paris, Champion/Didier, 1925-1967.

KVK: *Karlsruher Virtueller Katalog:* ‹www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk.html›.

LangTyp: HASPELMATH Martin, KÖNIG Ekkehard, OESTERREICHER Wulf, RAIBLE Wolfgang (ed.), *Language typology and language universals / Sprachtypologie und sprachliche Universalien* (HSK 20. 1/2), 2 vol., De Gruyter, Berlin/New York, 2001.

LEA: *Lingüística española actual.*

LEI: PFISTER Max, SCHWEICKARD Wolfgang (dir.), *Lessico etimologico italiano*, Wiesbaden, Reichert, 1979-.

LEISuppl: PFISTER Max, *LEI. Supplemento bibliografico*, Wiesbaden, Reichert, 2002.

LRL: HOLTUS Günter, METZELTIN Michael, SCHMITT Christian (ed.), *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, 8 t. (12 vol.), Niemeyer, Tübingen, 1988-2005.

Lv: LEVY Emil, *Provenzalisches Supplement-Wörterbuch. Berichtigungen und Ergänzungen zu Raynouards Lexique roman*, 8 vol., Leipzig, Reisland, 1894-1924.

M: MISTRAL Frédéric, *Lou tresor d'óu Felibrige, ou dictionnaire provençal français embrassant les divers dialectes de la langue d'oc moderne*, 2 vol., Aix-en-Provence, Ed. Ramoun Berenguié, 1878.

MLA-IB: *Modern Language Association International Bibliography* (1921-), New York, MLA.

Le Monde sur cd-rom: disque cumulatif (1987-), Paris, Le Monde SARL/Research Publications International, 1989- (arhive din 1987 pînă în 2011).

MSL: *Mémoires de la Société linguistique de Paris.*

PatRom: CANO GONZÁLEZ Ana Maria, GERMAIN Jean, KREMER Dieter (ed.), *Dictionnaire historique de l'anthroponymie romane. Patronymica Romanica*, Tübingen, Niemeyer, vol. II/1-, 2004-, (vol. I = vol. de prezentare, 1997).

PtLv: LEVY Emil, *Petit Dictionnaire provençal-français*, Heidelberg, Winter, [4]1966.

PU: Presses Universitaires de (...).

RB: *Romanische Bibliographie / Bibliographie romane / Romance Bibliography*, Niemeyer, Tübingen, (1878-).

RevFilEsp: *Revista de filología española.*

REW: MEYER-LÜBKE Wilhelm, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Winter, [3]1935.

RGG: *Romanistik in Geschichte und Gegenwart.*

RION: *Rivista Italiana di Onomastica.*

RJb: *Romanistisches Jahrbuch.*

RK: *Romanistisches Kolloquium* (serie tematică cu diferiți editori; *cf.* volumele următoare).

RK III: DAHMEN Wolfgang, HOLTUS Günter, KRAMER Johannes, METZELTIN Michael (ed.), *Die romani-schen Sprachen und die Kirchen*, RK III, Tübingen, Narr, 1990.

RK VIII: DAHMEN Wolfgang, HOLTUS Günter, KRAMER Johannes, METZELTIN Michael, SCHWEICKARD Wolfgang, WINKELMANN Otto (ed.), *Konvergenz und Di-vergenz in den romanischen Sprachen*, RK VIII, 1995.

RK IX: DAHMEN Wolfgang *et al.* (ed.), *Die Bedeutung der romanischen Sprachen im Europa der Zukunft*, RK IX, 1996.

RK XIII: DAHMEN Wolfgang *et al.* (ed.), *Schreiben in einer anderen Sprache*, RK XIII, 2000.

RK XIV: DAHMEN Wolfgang *et al.* (ed.), *Kanonbildung in der Romanistik und in den Nachbardisziplinen*, RK XIV, 2000.

RLiR: *Revue de linguistique romane.*

Rn: RAYNOUARD François, *Lexique roman ou dictionnaire de la langue des troubadours comparée avec les autres langues de l'Europe latine*, vol. 2-6, retiparit la Heidelberg, Winter, 1838-44.

RSG: ERNST Gerhard, GLESSGEN Martin-D., SCHMITT Christian, SCHWEICKARD Wolfgang (ed.), *Romanische Sprachgeschichte / Histoire linguistique de la Romania* (HSK 23.1-3), 3 vol., De Gruyter, Berlin/New York, 2003-2008.
StMed: *Studi Medievali.*
TB: TOMMASEO Nicolò, BELLINI Bernardo, *Dizionario della lingua italiana*, 7 vol., Roma, Unione tipografico-editrice, 1865-1879.
TesLex: GILI GAYA Samuel, *Tesoro lexicográfico. 1492-1726*, Madrid, Aguirre Torre, 1960.
ThesDipl: CETDOC *et al., Thesaurus Diplomaticus* (TD-1), Turnhout, Brepols, 1997 [cd-rom].
ThesLL: *Thesaurus linguae latinae*, Leipzig, Teubner, 1900- (actualmente 10 vol.).
TL: TOBLER Adolf, LOMMATZSCH Erhard (urmat de Hans H. Christmann şi Richard Baum), *Altfranzösisches Wörterbuch*, 11 vol., Berlin, Weidmann, 1925-1936, Wiesbaden, Steiner, 1954-2002.
TLF: *Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle (1789-1960)*, ed. Paul Imbs, 16 vol., Paris, CNRS/Klincksieck/Gallimard, 1971-1994.
TraLiPhi: *Travaux de Linguistique et de Philologie.*
TypSources: GENICOT Léopold (ed.), *Typologie des sources du Moyen Âge occidental*, Brepols, Louvain/Turnhout, 1972-.
VR: *Vox Romanica.*
WALS: DRYER Matthew S. et HASPELMATH Martin, *The World Atlas of Language Structures Online*, 2011.
ZfSL: *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur.*
ZrP: *Zeitschrift für romanische Philologie.*

5.2. Lucrări cu caracter general, monografii şi articole

ALLIÈRES Jacques, *Manuel de linguistique romane*, Paris, Champion, 2001.
ANTOINE Gérald *et al.*, *Histoire de la langue française*: vol. 1 + 2: ANTOINE Gérald, MARTIN Robert (ed.), *1880-1914* (ed. 1985); *1914-1945* (1995); vol. 3: ANTOINE Gérald, CERQUIGLINI Bernard (ed.), *1945-2000* (2000), Paris, CNRS, 1985-2000.
APRILE Marcello, *Le strutture del Lessico Etimologico Italiano*, Galatina, Congedo, 2004.

ARNAULD Antoine, LANCELOT Claude, *Grammaire générale et raisonnée (de Port-Royal)*, 1660, Genève, Slatkine reprints (1972) [Ed. 1754 care poate fi consultată pe Gallica].

ARONOFF Mark, *Morphology by Itself: stems and inflectional classes*, Cambridge, Mass., MIT Press, 1994.

ARVEILLER Raymond, *Addenda au FEW XIX (Orientalia)*, ed. de Max Pfister, Tübingen, Niemeyer, 1999.

BAL Willy, GERMAIN Jean, KLEIN Jean, SWIGGERS Pierre, *Bibliographie sélective de linguistique française et romane*, Louvain-la-Neuve, Duculot, [2]1997.

BALDINGER Kurt, *La formación de los dominios lingüísticos en la Península Ibérica*, Madrid, Gredos, [2]1972, (germ. 1958).

BALDINGER Kurt, *Etymologien. Untersuchungen zu FEW 21-23*, 3 vol., Tübingen, Niemeyer, 1988-2003.

BALLY Charles, *Linguistique générale et linguistique française*, Berne, etc., Francke, etc., [1]1932, Paris, [2]1944.

BANNIARD Michel, *Viva voce: communication écrite et communication orale du IVe au IXe siècle en Occident latin*, Paris, Institut des Études Augustiniennes, 1992.

BARTOLI Matteo, *Introduzione alla neolinguistica*, Genève, Olschki, 1925.

BEC Pierre, *Manuel pratique de philologie romane*, Paris, Picard, 2 vol., 1970-1971 (*cf.* 0.4 nr. 1).

BÉDIER Joseph, *Le Lai de l'Ombre*, ediție critică, Paris, Firmin-Didot, 1913.

BÉDIER Joseph, *La Chanson de Roland*, Paris, L'Édition d'Art, 1922.

BERKENBUSCH Gabriele, *Klassiker der spanischen Sprachwissenschaft: eine Einführung in die Sprachwis-senschaft des 16. und 17. Jahrhunderts: Quellentexte, Kommentare, Bibliographie*, Bonn, Romanistischer Verlag, 1990.

BERGER Günter, «'Mouvance, variance' und die Folgen: Griselda und ihre 'Nachkommen'», în Glessgen/Lebsanft, 1997, p. 255-265.

BERNAND Carmen, GRUZINSKI Serge, *Histoire du nouveau monde*, 2 vol., Paris, Fayard, 1991-1993.

BERNISSAN Fabrice, «Combien de locuteurs compte l'occitan en 2010?», *RLiR* 76, 2012.

BICKERTON Derek, *Dynamics of a creole system*, Londres, Cambridge University Press, 1975.

BIERBACH Mechtild, *Grundzüge humanistischer Lexiko-graphie in Frankreich: ideengeschichtliche und rhetorische Rezeption der Antike als Didaktik*, Tübingen/Basel, Francke, 1997.

BLANCHE-BENVENISTE Claire, *Le français parlé: études grammaticales*, Paris, CNRS, 1990.

BLANCHE-BENVENISTE Claire, *Approches de la langue parlée en français*, Paris, Ophyris, [2]2010 ([1]1997).

BLANK Andreas, *Prinzipien des lexikalischen Bedeutungswandels am Beispiel der romanischen Sprachen*, Tübingen, Niemeyer, 1997.

BLANK Andreas, *Einführung in die lexikalische Semantik für Romanisten*, Tübingen, Niemeyer, 2001.

BLUMENTHAL Peter, ROVERE Giovanni, *PONS-Wörterbuch der italienischen Verben: Konstruktionen, Bedeutungen, Übersetzungen*, Stuttgart, etc., Klett, 1998.

BOSQUE Ignacio, DEMONTE Violeta (ed.), *Gramática descriptiva de la lengua española*, 3 vol., R.A.E., Madrid, Espasa Calpe, 1999.

BOSSONG Georg, *Sprachwissenschaft und Sprachphilosophie in der Romania: von den Anfängen bis August Wilhelm Schlegel*, Tübingen, Narr, 1990.

BOSSONG Georg, «Vers une typologie des indices actantiels. Les clitiques romans dans une perspective comparative», în P. Ramat, E. Roma (ed.), *Sintassi storica. Atti del XXX Congresso Internazionale della SLI*, Roma, Bulzoni, 1998, pp. 9-43.

BOSSONG Georg (ms.), «Estadísticas lingüísticas, 2004 (datos de 2003)».

BOSSONG Georg, «La sintáxis de las Glosas Emilianenses en una perspectiva tipológica», în J.J. de BUSTOS TOVAR, J.L. GIRON ALCONCHEL (ed.), *Actas del VI Congr. Intern. de Historia de la Lengua española*, Madrid, Arco Libros, 2006, pp. 529-544.

BOSSONG Georg, *Die romanischen Sprachen. Eine vergleichende Einführung*, Hamburg, Buske, 2008.

BOSSUAT Robert, *Manuel bibliographique de la littérature française du Moyen Age*, Melun, Librairie d'Argences, 1951-1986; 1955, *Supplément* [1949-1953]; 1961, *Second supplément* [1954-1960], cu aportul lui Jacques Monfrin; 1986, *Troisième supplément* [1960-1980], Françoise VIELLIARDET Jacques MONFRIN).

BRÉAL Michel, *Essai de sémantique*, Paris, Hachette, 1897.

BRUNEL Clovis, *Les Plus Anciennes Chartes en langue provençale: recueil des pièces originales antérieures au xiiie siècle*, 2 vol., Paris, Picard, 1926-1952.

BRUNET Étienne, *Le Vocabulaire français de 1789 à nos jours d'après les données du* Trésor de la Langue Française, Genève/Paris, Slatkine/ Champion, 3 vol., 1981.

BRUNET Étienne, *CD-Rom Rabelais*, Paris, Les Temps qui courent, 1995.

BRUNET Étienne, *Rabelais sur Internet*, ‹http://ancilla.unice.fr/rabelais.html›, 2004.

BRUNOT Ferdinand, *Histoire de la langue française des origines à 1900* [din 1948: *[…] des origines à nos jours*], 13 vol. (vol. 12-13 ed. Charles Bruneau), Paris, Armand Colin, 1905-1979.

BUCHI Éva, «Les noms de genres dans la *Flore française* de Lamarck (1778): genèse et réception d'une terminologie», *RLiR* 58, 1994, p. 97-141.

BUCHI Éva, *Les Structures du 'Französisches Etymologisches Wörterbuch'*, Tübingen, Niemeyer, 1996.

BUCHI Éva, «La méthodologie de l'étymologie des noms de famille (domaine français et gallo-roman)», *RION* 7, 2001, p. 105-127.

BÜHLER Karl, *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*, Jena, Fischer, 1934.

CALVIN William H., *The river that flows uphill*, New York, Macmillan, 1986.

CAMPROUX Charles, *Les Langues romanes*, Paris, PUF, ^{2}1979 (^{1}1974).

CAPPELLI Adriano, *Dizionario di abbreviature latine ed italiane*, Milan, [s.n.], 1899.

CARLES Hélène, *L'émergence de l'occitan pré-textuel. Analyse linguistique d'un corpus auvergnat (IXe-XIe siècles)*, Strasbourg, SLiR/ELiPhi, 2011.

CARLES Hélène, *L'innovation lexicale chez Chrétien de Troyes*, 2013 (în curs de apariție).

CASTRO Amerigo, *De la edad conflictiva. Crisis de la cultura española en el siglo XVII*, Madrid, Taurus, ^{3}1972.

CHAMBON Jean-Pierre, «Remarques sur la patrie de l'auteur du ms. Brit. Mus. Add. 17920 (Brunel = Ms 13)», *RLiR* 59, 1995, p. 5-24.

CHAMBON Jean-Pierre, «Aspects de l'oeuvre linguistique de Georges Straka: chronologie relative», *Orbis* 39, 1996-1997, p. 97-126.

CHAMBON Jean-Pierre, «L'identité langagière des élites cultivées d'Arvernie autour de l'an Mil et la *scripta latina rustica:* réflexions à

propos du *Breve de libros* du chapitre cathédral de Clermont (984-1010)», *RLiR* 62, 1998, p. 381-408.
CHAMBON Jean-Pierre, «L'agencement spatial et fonctionnel des vicairies carolingiennes dans le midi de la Gaule: une approche linguistique», *RLiR* 63, 1999, p. 55-174.
CHAMBON Jean-Pierre, «Sur le système latin de dénomination des localités (toponymie de la Gaule)», *RLiR* 66, 2002, p. 119-129.
CHAMBON Jean-Pierre, «L'onomastique du censier interpolé (cca 946) dans la charte de fondation du monastère auvergnat de Sauxillanges», *RLiR* 68, 2004, p. 105-180.
CHAMBON Jean-Pierre, «Toponymie et grammaire historique: les noms de lieux issus de 'cappella' et 'forestis' et la diffusion spatiale de l'article défini dans la Galloromania», in D. JAMES-RAOUL, O. SOUTET (ed.), *Par les mots et les textes. Mélanges (...) offerts à Claude Thomasset*, Paris, PU Sorbonne, 2005, p. 143-155.
CHAMBON Jean-Pierre, «Remarques sur la grammaire comparée-reconstruction en linguistique romane (situation, perspectives)», *MSL* 15, 2007, p. 57-72.
CHAMBON Jean-Pierre, GREUB Yan, «Données nouvelles pour la linguistique gallo-romane: les légendes monétaires mérovingiennes», *BSLP* 95, 2000, p. 147-182.
CHAMBON Jean-Pierre, GREUB Yan, «Note sur l'âge du (proto)gascon», *RLiR* 66, 2002, p. 473-495.
CHAUVEAU Jean-Paul, LAVOIE Thomas, «À propos des origines dialectales du lexique québécois», *RLiR* 57, 1993, p. 373-420.
CHOMSKY Noam, *Syntactic structures*, The Hague, Mouton & Co, 1957.
CHOMSKY Noam, *Aspects of the theory of syntax*, Cambridge, Mass., The M.I.T. Press, 1965.
CHRISTMANN Hans H., *Lateinisch 'calere' in den romanischen Sprachen: mit besonderer Berücksichtigung des Französischen*, Wiesbaden, Steiner, 1958.
CHRISTMANN Hans H., «Romanistik und Anglistik an der deutschen Universität im 19. Jahrhundert. Ihre Herausbildung als Fächer und ihr Verhältnis zu Germanistik und klassischer Philologie», *Akademie der Wissenschaften und der Literatur*, Abhandlungen der Geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse I, 1985.
COLLINS Allan M., LOFTUS Elizabeth F., «A Spreading-Activation Theory of Semantic Processing», *Psychological Review* 82, 1975, p. 407-428.

COMRIE Bernard, HASPELMATH Martin, BICKEL Balthasar, *Leipzig Glossing Rules*, Dept. of Linguistics, MPI for Evolutionary Anthropology, ‹www.eva.mpg.de/lingua/resources›, 2008.

CONFAIS Jean-Paul, *Temps, mode, aspect: les approches des morphèmes verbaux et leurs problèmes à l'exemple du français et de l'allemand*, Toulouse, PU Mirail, 1990.

CORDER Pit, ROULET Eddy (éd.), *The notions of simplification, interlanguages and pidgins and their relation to second language pedagogy. Actes du 5e colloque de linguistique appliquée de Neuchâtel, 20 au 20 mai 1976*, Genève, Droz, 1977.

COSERIU Eugenio, *La creación metafórica en el lenguaje*, Montevideo, P.U, 1956.

COSERIU Eugenio, «Structure lexicale et enseignement du vocabulaire», *in Actes du Premier Colloque International de Linguistique Appliquée*, Nancy, [s.n.], 1966, p. 175-252 [= *Einführung in die strukturelle Betrachtung des Wortschatzes*, Tübingen, Narr, 1970].

COSERIU Eugenio, «Los conceptos de 'dialecto', 'nivel' y 'estilo de lengua' y el sentido propio de la dialectología», *LEA* 3, 1981, p. 1-32.

COSERIU Eugenio, *Sprachkompetenz: Grundzüge der Theorie des Sprechens*, Tübingen, Francke, 1988.

COURTOIS Michèle, GASSE-GRAND-JEAN Marie-José, *La Diplomatique française du Haut Moyen Âge. Inventaire des chartes originales antérieures à 1121 conservées en France*, Nancy, Artem, 2001.

CRESTI Emanuela, MONEGLIA Massimo, *C-oral-Rom: Integrated Reference Corpora for Spoken Romance Languages*, Amsterdam, Benjamins, 2005.

CUNHA Antônio Geraldo da, *Indice do vocabulário do português medieval*, Rio de Janeiro, Fundação Casa de Rui Barbosa, 1986-1988.

CURELL AGUILA Clara, *Diccionario de galicismos del español peninsular contemporáneo*, Strasbourg, SLiR/ELiPhi, 2009.

D'ACHILLE Paolo, *Sintassi del parlato e tradizione scritta della lingua italiana: analisi di testi dalle origini al secolo XVIII*, Rome, Bonacci, 1990.

DAHMEN Wolfgang, «Editionsprobleme bei Balkanica», în Glessgen/ Lebsanft, 1997, p. 371-384.

DAMOURETTE Jacques, PICHON Édouard, *Des mots à la pensée. Essai de grammaire de la langue française,* 1911-1949.

DARDEL Robert de, *À la recherche du protoroman*, Tübingen, Niemeyer, 1996.

DAUZAT Albert, ROSTAING Charles, *Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France*, Paris, Larousse, [2]1978 ([1]1963).

DAUZAT Albert, *Dictionnaire étymologique des noms de famille et prénoms de France*, Paris, Larousse (ed. de Marie-Thérèse Morlet, [3]1975 ([1]1951).

DAUZAT Albert, *Traité d'anthroponymie française. Les noms de famille en France*, Paris, Payot, [3]1977 ([1]1945).

DE MAURO Tullio, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari, Laterza, [2]1991 ([1]1963).

DIAMOND Jared, *De l'inégalité parmi les sociétés. Essais sur l'homme et l'environnement dans l'histoire*, Paris, Gallimard, 2000 [trad. de *Guns, germs, and steel. The fate of human societies*, New York, Norton & Company, 1997].

DIETRICH Wolf, GECKELER Horst, *Einführung in die spanische Sprachwissenschaft: ein Lehr- und Arbeitsbuch*, Berlin, Erich Schmidt, 1990.

DIEZ Friedrich, *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*, Bonn, Marcus, 1854.

DIK Simon C., *Functional Grammar*, Amsterdam, North-Holland, [1]1978; [3]1981 (Dordrecht).

DUFTER Andreas, STARK Elisabeth, «La variété des variétés: combien de dimensions pour la description? Quelques réflexions à partir du français», *RJb* 53, 2002, p. 81-108.

DÜLMEN Richard van, *Theater des Schreckens: Gerichtspraxis und Strafrituale in der frühen Neuzeit*, Münich, C. H. Beck, [2]1988.

EBERENZ Rolf, «Castellano antiguo y español moderno: reflexiones sobre la periodización en la historia de la lengua», *RevFilEsp* 7, 1991, p. 79-106.

ERNST Gerhard, *Gesprochenes Französisch zu Beginn des 17. Jahrhunderts. Direkte Rede in Jean Héroards* Histoire particulière de Louis XIII, *1605-1610*, Tübingen, Niemeyer, 1985.

ERNST Gerhard, WOLF Barbara, *Textes français privés des XVIIe et XVIIIe siècles*, cd-rom 1-3, Tübingen, Niemeyer, 2005.

FABRA Pompeu, *Gramatica de la lengua Catalana*, Barcelone, L'Aveve, 1912.

FANCIULLO Franco, *Fra Oriente e Occidente. Per una storia linguistica dell'Italia meridionale*, Pisa, ETS, 1996.

FARÉ Paolo A., *Postille italiane al* Romanisches etymologisches Wörterbuch*, de W. Meyer-Lübke, comprendenti le* Postille italiane e ladine *di Carlo Salvioni*, Milano, Instituto Lombardo di Scienze e Lettere, 1972.

FERGUSON Charles A., «Diglossia», *Word* 15, 1959, p. 325-240.

FERNANDEZ RAMIREZ Salvador, *Gramática española I.: los sonidos, el nombre y el pronombre*, Madrid, Revista de Occidente, 1951.

FERNANDEZ RAMIREZ Salvador, *Gramática española*, Madrid, Arco Libros, 1985-86 (postum); [2]1991.

FILLMORE Charles J., «The case for case», în E. Bach şi R.T. Harms (ed.), *Universals in linguistic theory*, New York *et al.*, Holt, etc., 1968, p. 1-88.

FISHMAN Joshua, «Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without bilingualism», *Journal of Social Issues* 23, 1967, 29-38.

FLYDAL Leiv, «Remarques sur certains rapports entre le style et l'état de la langue», *Nordsk tids-skrift for sprogvidendskap* 16, 1951, p. 240-257.

FRADIN Bernard, KERLEROUX Françoise, PLENAT Marc (ed.), *Aperçus de morphologie du français*, Paris, PU Vincennes, 2009.

FRANCARD Michel *et al.*, *Dictionnaire des belgicismes*, Bruxelles, De Boeck/Duculot, 2010.

FRANK Barbara, *Die Textgestalt als Zeichen. Lateinische Handschriftentradition und die Verschriftlichung der romanischen Sprachen*, Tübingen, Narr, 1994.

GABELENTZ Georg von der, *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*, Leipzig, Tauchnitz, [2]1901 ([1]1891, retipărit la Tübingen, Francke, 2003).

GAMILLSCHEG Ernst, *Romania Germanica. Sprach- und Siedlungsgeschichte der Germanen auf dem Boden des alten Römerreiches*, 3 vols., Berlin/Leipzig, de Gruyter, 1934-1936; vol. 1: [2]1970.

GARGALLO GIL José Enrique, BASTARDAS Maria Reina (ed.), *Manual de lingüística románica*, Barcelona, Ariel, 2007.

GAUGER Hans Martin, OESTERREICHER Wulf, WINDISCH Rudolf, *Einführung in die romanische Sprachwissenschaft*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1981; trad. sp. a primei părți: GAUGER Hans Martin, *Introducción a la lingüística románica*, Madrid, Gredos, 1990.

GAUGER Hans Martin, Pöckl Wolfgang (ed.), *Wege in der Sprachwissenschaft: Vierundvierzig autobiographische Berichte: Festschrift für Mario Wandruszka*, Tübingen, Narr, 1991.

GEERAERTS Dirk, *Theories of lexical semantics: a cognitive perspective*, Oxford, Oxford UP, 2004.

GILLIÉRON Jules, *Petit atlas phonétique du Valais roman, (sud du Rhône)*, Paris, Champion, cca [1880].

GILLIÉRON Jules, *Généalogie des mots qui désignent l'abeille: d'après* L'Atlas linguistique de la France, Paris, Champion, 1918.

GILLIÉRON Jules, EDMONT Edmond, *Table de l'Atlas Linguistique de la France*, Paris, Champion, 1912.

GILLIÉRON Jules, EDMONT Edmond, *A.L.F. Suppléments. Tome premier*, Paris, Champion, 1920.

GIRAUD Cédric, RENAULT Jean-Baptiste, TOCK Benoît- M. (ed.), *La base de données ARTEM. Chartes originales antérieures à 1121 conservées en France*, ‹www.cn-telma.fr/originaux›, 2010.

GLESSGEN Martin-D., *Die Falkenheilkunde des* Moamin *im Spiegel ihrer volgarizzamenti: Studien zur Romania Arabica*, 2 vol., Tübingen, Niemeyer, 1996.

GLESSGEN Martin-D., «Das Französische im Maghreb: Bilanz und Perspektiven der Forschung», *RJb 1996*, 1997a, 28-63.

GLESSGEN Martin-D., «Der Beitrag der kanarischen Ostinseln zur hispano-amerikanischen Sprach-entwicklung», *ZrP* 113, 1997b, p. 418-465.

GLESSGEN Martin-D., «Les manuels de linguistique romane, source pour l'histoire d'un canon disciplinaire», *RK* XIV, 2000, p. 189-259.

GLESSGEN Martin-D., «Diskurstraditionen zwischen pragmatischen Regeln und sprachlichen Varietäten» *in* Schrott/Völker, 2005, p. 207-228.

GLESSGEN Martin-D., «Les lieux d'écriture dans les chartes lorraines du XIIIe s.», *RLiR*, 2008, p. 413-540.

GLESSGEN Martin-D., «Le statut épistémologique du lexème», *RLiR* 75, 2011, p. 391-468.

GLESSGEN Martin-D., «Trajectoires et perspectives en scriptologie galloromane», *Medioevo Romanzo*, 36, 2012, p. 5-23.

GLESSGEN Martin-D., KIHAÏ Dumitru, Videsott Paul, *L'élaboration philologique et linguistique des « Plus anciens documents linguistiques de la France, Édition électronique »*, *BEC* 168, 2010, 5-94.

GLESSGEN Martin-D., LEBSANFT Franz (ed.), *Alte und neue Philologie*, Tübingen, Niemeyer, 1997.

GLESSGEN Martin-D., SchweickardWolfgang (ed.), *Ex traditione innovatio. Miscellanea in honorem Max Pfister septuagenarii oblata*. Vol. 1: *Max Pfister. Scripta minora selecta. De rebus Galloromanicis et Italicis*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002.

GLESSGEN Martin-D., Thibault André (ed.), *La lexicographie différentielle du français et le "Dictionnaire des régionalismes de France".* Actes du colloque en l'honneur de Pierre Rézeau, Strasbourg, PU Strasbourg, 2005.

GMF: RIEGEL Martin, PELLAT Jean-Christophe, RIOUL René, *Grammaire méthodique du français*, Paris, PUF, 42009 ([1]1994).

GOEBL Hans, *Dialektometrische Studien anhand italo-romanischer, rätoromanischer und galloromanischer Sprachmaterialien aus AIS und ALF*, 3 vol., Tübingen, Niemeyer, 1984.

GOEBL Hans, «Regards dialectométriques sur les données de l'*Atlas linguistique de la France (ALF):* relations quantificatives et structures de profondeur», *ER* 20, 2003, pp. 59-118.

GOEBL Hans, «La dialettometrizzazione integrale dell'AIS. Presentazione dei primi risultati», *RLiR* 72, 2008, p. 25-113.

GRASSI Linda, *I centri di espansione nel cambio semantico*, Zürich, Phil.diss, [2013].

GRELOIS Emmanuel, CHAMBON Jean-Pierre, *Les noms de lieux antiques et tardo-antiques d'Augustonemetum* / *Clermont-Ferrand*, Strasbourg, SLiR, 2008.

GREVISSE Maurice, *Le Bon Usage*, Paris/Louvain-la-Neuve, Duculot, [13]1993 ([1]1936).

GRICE Herbert Paul, «Logic and conversation», în P. Cole et J. L. Morgan (ed.), *Speech acts, syntax and semantics*, vol. 3, New York, Academic Press, 1975, 41-58.

GRICE Herbert Paul, *Studies in the way of words*, Harvard/ Cambridge/London, HUP, 1991.

GRIMM Reinhold *et al.* (ed.), *Mittelalter-Rezeption: zur Rezeptions-geschichte der romanischen Literaturen*, Heidelberg, Winter, 1991.

GRÖBER Gustav, *Grundriss der romanischen Philologie*, 2 vol., Strassburg, Trübner, 1902; [2]1904-6 ([1]1886-1888, vol. 1: linguistique, nouvelle édition 1904-6; 1902 vol. 2: histoire littéraire; retipărit la Berlin, de Gruyter, 1985).

GROSS Gaston, *Les Constructions converses du français*, Genève, Droz, 1989.

GROSS Gaston *et al.*, *La sémantique de la cause*, Leuven, Peeters, 2009.

GROSSMANN Maria, RAINER Franz (ed.), *La formazione delle parole in italiano*, Tübingen, Niemeyer, 2004.

GUÉRICOS Rosário FARÂNI Mansur, *Dicionário de etimologias da língua portuguesa,* São Paulo, Companhia editora nacional, 1979.

HAERLE Phillip, *Captivus – cattivo – chétif; zur Ein-wirkung des Christentums auf die Terminologie der Moralbegriffe*, Berne, Francke, 1955.

HALLIDAY Michael A. K., *Language as social semiotic*, London, Edward Arnold, 1978.

HALLIG Rudolf, WARTBURG Walther von, *Begriffs-system als Grundlage für die Lexikographie: Versuch eines Ordnungsschemas: Système raisonné des concepts pour servir de base à la lexicographie*, Berlin, Akademie-Verlag, [2]1963 ([1]1952).

HARRIS Martin, VINCENT Nigel (ed.), *The Romance Languages*, London/Sydney, Helm, 1988 (retipărit la Routledge, 1997).

HAUSER Marc D., CHOMSKY Noam, FITCH Tecumseh, «The faculty of language: what is it, who has it, and how did it evolve?», *Science* 298, 2002, p. 1569-79.

HAUSMANN Frank Rutger, *«Vom Strudel der Ereignisse verschlungen»: deutsche Romanistik im 'Dritten Reich'*, Frankfurt a.M., Klostermann, 2000.

HEGER Klaus, *Die Bibel in der Romania: Matthäus 6, 5-13*, Tübingen, Niemeyer, 1967.

HEGER Klaus, *Monem, Wort, Satz und Text*, Tübingen, Niemeyer, [2]1976 ([1]1971).

HEINIMANN Siegfried, *Oratio dominica romanice: das Vater-unser in den romanischen Sprachen von den Anfängen bis ins 16. Jahrhundert mit den griechischen und lateinischen Vorlagen*, Tübingen, Niemeyer, 1988.

HERMAN Jozsef, *Du latin aux langues romanes: études de linguistique historique (I)*, Tübingen, Niemeyer, 1990.

HERMAN Jozsef, *Du latin aux langues romanes II: Nouvelles études de linguistique historique*, Tübingen, Niemeyer, 2005.

HERNANZ María Lluïsa, BRUCART Josep M., *La sintáxis: principios teóricos*, Barcelone, Ed. Crítica, 1987.

HICKOCK Gregory, POEPPEL David, «The cortical organization of speech processing», *Nature Reviews Neuroscience* 8/5, 2007, p. 393-402

HILTY Gerold, «Das *Indovinello veronese* ist kein Rätsel», în P. Wunderli, I. Werlen, M. Grünert (ed.), *Italica–Raetica–Gallica. Studia linguarum*

litterarum artiumque in honorem Ricarda Liver, Tübingen/Basel, Francke, 2001, p. 293-301.

HJELMSLEV Louis, *Prolégomènes à une théorie du langage, suivi de la structure fondamentale du langage*, Paris, Éditions de Minuit, 1968 (traducere a lucrării *Omkring sprogteoriens grundlaeggelse*, Copenhague, Akademisk Forlag, 1943).

HÖFLER Manfred, *Dictionnaire des anglicismes*, Paris, Larousse, 1982.

HOLTUS Günter, *La versione franco-italiana della* Bataille d'Aliscans: *codex Marcianus fr. VIII [252]: testo con introd., note e glossario*, Tübingen, Niemeyer, 1985.

HUDSON Richard A., *Sociolinguistics*, Cambridge, Cambridge UP, 1980.

HUIZINGA Johan, *L'Automne du Moyen Âge*, Paris, Petite Bibliothèque Payot, [2]2002, ([1]1932, traducere a lucrării *Herfsttij der Middeleuwen*, 1919).

HUMBOLDT Wilhelm von, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, Berlin, Schneider, 1836.

JABERG Karl, *Index zum Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, Bern, Stämpfli, 1960.

JABERG Karl, JUD Jakob, *Der Sprachatlas als Forschungs-instrument: kritische Grundlegung und Einführung in den Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz, Halle*, Niemeyer, 1928.

JUD Jakob, «Sur l'histoire de la terminologie ecclésiastique de la France et de l'Italie», *RLiR* 10, 1934, p. 1-62 (= Jud, 1973, p. 213-278).

JUD Jakob, *Romanische Sprachgeschichte und Sprach-geographie: ausgewählte Aufsätze*, Konrad Huber *et al.* (ed.), Zürich, Atlantis, 1973.

JUNEAU Marcel, *La jument qui crotte de l'argent: conte populaire recueilli aux Grandes-Bergeronnes (Québec)*, Québec, PU Laval, 1976.

KAEHLBRANDT Roland, *Syntaktische Entwicklungen in der Fachsprache der französischen Wirtschaftswissenschaften, untersucht an der Textsorte 'Lehrwerk' im Zeitraum von 1815-1984*, Stuttgart, Steiner, 1989.

KELLER Rudi, *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*, Tübingen/Basel, Francke, [2]1994.

KERBRAT ORECCHIONI Catherine, *Les Interactions verbales*, 3 vol., Paris, Colin, 1992-1995.

KLAPP Otto, KLAPP-LEHMANN Astrid, *Bibliographie der französischen Literaturwissenschaft*, Frankfurt a.M., Klostermann, 1960-.

KLEIBER Georges, *Problèmes de référence: descriptions définies et noms propres*, Paris, Klincksieck, 1981.

KLEIBER Georges, *La Sémantique du prototype. Catégories et sens lexical*, Paris, PUF, 1990.

KLEIN Franz-Josef, *Bedeutungswandel und Sprachendifferenzierung. Die Entstehung der romanischen Sprachen aus wortsemantischer Sicht*, Tübingen, Niemeyer, 1997.

KLEMPERER Victor, *LTI – Notizbuch eines Philologen*, Stuttgart, Reclam, 2010 [1947].

KLINKENBERG Jean-Marie, *Des langues romanes*, Louvain-la-Neuve, Duculot, [2]1999 ([1]1994).

KLOSS Heinz, *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1800*, Düsseldorf, Schwann, 1952 ([2]1978).

KOCH Peter, «Pour une typologie conceptionnelle et médiale des plus anciens documents/monuments des langues romanes», în M. Selig, B. Frank, J. Hartmann (ed.), *Le Passage à l'écrit des langues romanes*, Tübingen, Narr, 1993, p. 39-81.

KOCH Peter, OESTERREICHER Wulf, «Sprache der Nähe – Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte», *RJb* 36, 1985, p. 15-43.

KOCH Peter, OESTERREICHER Wulf, «Sprachwandel und expressive Mündlichkeit», *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 102, 1996, p. 64-96.

KOCH Peter, OESTERREICHER Wulf, *Gesprochene Sprache in der Romania: Französisch, Italienisch, Spanisch*, Berlin/NY, De Gruyter, [2]2011 ([1]1990).

KORFANTY Sylvie, *Lexicographie et glossographie du français du XVIe siècle: prolégomènes à un dictionnaire du français préclassique*, Lille, Atelier National de Reproduction des Thèses (3 microfişe), 1999.

Kramer Johannes, *English and Spanish in Gibraltar*, Hamburg, Buske, 1986.

KRAMER Johannes, *Die Sprachbezeichnungen* Latinus *und* Romanus *im Lateinischen und Romanischen*, Berlin, Erich Schmidt, 1998.

KRAMER Johannes, «Sind die romanischen Sprachen kreolisiertes Latein?», *ZrP* 115, 1999, p. 1-19.

KRAMER Johannes, «Sprachwissenschaft und Politik. Die Theorie der Kontinuität des Rumäni-schen und der balkanische Ethno-Nationalismus im 20. Jh.», *Balkan-Archiv* 24/25, 1999-2000, p. 105-163.

KRAMER Johannes, «Die Zahl der Sprecher der Sprache Roms in Geschichte und Gegenwart», *RGG* 6, 2000, p. 1-31.
KREFELD Thomas, *Das französische Gerichtsurteil in linguistischer Sicht: Zwischen Fach- und Standessprache*, Frankfurt, Lang, 1987.
KUHN Alwin, *Romanische Philologie*, Bern, Francke, 1951.
LACA Brenda, *Die Wortbildung als Grammatik des Wortschatzes*, Tübngen, Niemeyer, 1986.
LAFAGE Suzanne, *Français écrit et parlé en pays Éwé (Sud-Togo)*, Paris, SELAF, 1985.
LA FAUCI Nunzio, *Compendio di sintassi italiana*, Bologna, Il Mulino, 2009.
LANHER Jean, *Les Contes de Fraimbois*, Nancy, PU Nancy, 1983.
LAUSBERG Heinrich, *Romanische Sprachwissenschaft*, Berlin, de Gruyter, 4 vol., [2]1967-72 (trad. sp. *Lingüística románica*, 2 vol., 1966-70)
LEBSANFT Franz, «Hören und Lesen im Mittelalter», *ZfSL* 92, 1982, p. 52-64.
LEBSANFT Franz, *Studien zu einer Linguistik des Grußes. Sprache und Funktion der altfranzösischen Grußformeln*, Tübingen, Niemeyer, 1987.
LEBSANFT Franz, *Spanien und seine Sprachen in den* Cartas al Director *von* El País *(1976-1987)*, Tübingen, Narr, 1990.
LEBSANFT Franz, *Spanische Sprachkultur: Studien zur Bewertung und Pflege des öffentlichen Sprachgebrauchs im heutigen Spanien*, Tübingen, Niemeyer, 1997.
LEBSANFT Franz, «'Lingüística popular' y cultivo del idioma en Internet. Los resultados de una encuesta a participantes de la lista de correo 'Apuntes'», *EA* 72, 1999 [2001], p. 47-58.
LEBSANFT Franz, «Die eigene und die fremden Sprachen in romanischen Texten des Mittel-alters und der frühen Neuzeit», *RK* XIII, 2000, p. 3-20.
LEBSANFT Franz, «Kommunikationsprinzipien, Text-traditionen, Geschichte», în Schrott/Völker, 2005, p. 25-43.
LEBSANFT Franz, GLESSGEN Martin-D., *Historische Semantik in den romanischen Sprachen*, Tübingen, Niemeyer, 2004.
LEDGEWAY Adam, *Grammatica diacronica del napoletano*, Tübingen, Niemeyer, 2009.
LE ROY LADURIE Emmanuel, *Histoire du climat depuis l'an mil*, Paris, Flammarion, [3]2003 ([1]1967).
LE ROY LADURIE Emmanuel, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris, Gallimard, 1975.
LODGE R. Anthony, *A sociolinguistic history of Parisian French*, Cambridge, CUP, 2004.

LOPORCARO Michele, *Grammatica storica del dialetto di Altamura*, Pisa, Giardini, 1988.
MACHADO José Pedro, *Dicionário etimológico da língua portuguesa [...]*, 5 vol., Lisboa, Confluência, [2]1967.
MARCHELLO-NIZIA Christiane, *Dire le vrai: l'adverbe «si» en français médiéval: essai de linguistique historique*, Genève, Droz, 1985.
MARTINET André, *Économie des changements phonétiques: traité de phonologie diachronique*, Berne, Francke, [3]1970 ([1]1955).
MATTHEWS Peter H., *Morphology: An introduction to the theory of word-structure*, Cambridge, Cambridge UP, [2]1991 ([1]1974).
MAYR Ernst, *What evolution is*, New York, Basic books, 2001.
MELIS Federigo, *Aspetti della vita economica medievale: studi nell'archivio Datini di Prato*, Siena, Monte dei paschi di Siena, 1962.
MENÉNDEZ PIDAL Ramón, *Orígenes del español. Estado lingüístico de la Península ibérica hasta el siglo XI*, Madrid, Hernando, [1]1926.
MENÉNDEZ PIDAL Ramón, *La España del Cid*, 3 vol., Madrid, Plutarco, 1929
MESSNER Dieter, *Dictionnaire chronologique des langues ibéroromanes*, vol. 1: *Dictionnaire chronologique portugais*, Heidelberg, Winter, 1976.
MIGNE Jacques Paul (éd.), *Patrologia latina*, 221 vol., Paris, Garnier, 1879-1890.
Möhren Frankwalt, *Wort- und sachgeschichtliche Unter-suchungen an französischen landwirtschaftlichen Texten 13., 14. und 18. Jahrhundert: Seneschaucie, Menagier, Encyclopédie*, Tübingen, Niemeyer, 1986.
MORLET Marie-Thérèse, *Les Noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du vie au XIIe siècle*, Paris, 3 vol., CNRS, 1968-1985.
MORLET Marie-Thérèse, *Dictionnaire étymologique des noms de famille*, Paris, Perrin, [1]1991, [2]1997.
MORF Heinrich, *Zur sprachlichen Gliederung Frankreichs*, Berlin, Kgl. Akad. d. Wiss, 1911.
MORRIS Charles, *Foundations of the theory of signs*, Chicago, Chicago University Press, 1938.
MÜLLER Bodo, *Le Français d'aujourd'hui*, Paris, Klincksieck, 1985, (germ. 1975).
MÜLLER Bodo, «Die 'Sprachen' der romanischen Sprachwissenschaft», în R. Baum *et al.* (ed.), *Lingua et Traditio, Festschrift für H.H. Christmann zum 65. Geburtstag*, Tübingen, Narr, 1994, p. 643-650.

NÈGRE Ernest, *Toponymie générale de la France*, 3 vol. + 1 vol. *Errata et addenda*, Genève, Droz, 1990-1991 + 1998.

NOOMEN Willem, *Nouveau recueil complet des fabliaux (NRCF)*, 10 vol., Assen, Van Gorcum, 1983-1998.

NYROP Kristoffer, *Grammaire historique de la langue française*, 6 vol., Copenhague, Gyldendal, 1903-1930.

OGDEN Charles Kay, RICHARDS Ivor Armstrong, *The meaning of meaning: a study of the influence of language upon thought and of the science of symbolism*, London, Routledge and Kegan Paul, 1923.

ORIGO Iris, *The merchant of Prato*, Londres, Cape, 1960.

PEI Mario A., *The story of Latin and the Romance Languages*, New York *et al.*, Harper & Row, 1976.

PERLMUTTER David, «Impersonal passives and the unaccusative hypothesis », *Proceedings of the 4th Annual meeting of the Berkeley linguistic Society*, 1978, p. 157-189.

PETRUCCI Livio, «Il problema delle Origini e i più antichi testi italiani», în Serianni Luca / Trifone Pietro (ed.), *Storia della lingua italiana, 3. Le altre lingue*, Turin, Einaudi, 1994, p. 5-73.

PFISTER Max, *Lexikalische Untersuchungen zu Girart de Roussillon*, Tübingen, Niemeyer, 1970.

PFISTER Max, «compte rendu de Anonimo Romano, Cronica, edizione critica a cura di G. Porta», *ZrP* 99, 1983, p. 526-29; «Replica a Giuseppe Porta», *StMed* III. 26, 1985, p. 365-368.

PFISTER Max, «Zur Chronologie der Palatalisierungs-erscheinungen in der östlichen Galloromania», în *Romania ingeniosa, Festschrift für Gerold Hilty zum 60. Geburtstag*, Bern, Lang, 1987, p. 179-190 (= Pfister, 2002, p. 409-420).

PFISTER Max, *Scripta minora selecta* = Glessgen/Schweickard, 2002.

PFISTER Max, LUPIS Antonio, *Introduzione all'etimologia romanza*, Catanzaro, Rubbettino, 2001 (ediție nouă M. PFISTER, *Einführung in die romanische Etymologie*, Darmstadt, 1980).

PICOCHE Jacqueline, MARCHELLO NIZIA Christiane, *Histoire de la langue française*, Paris, Nathan, ^{3}1994.

PILLET Alfred, CARSTENS Henry (ed.), *Bibliographie der Troubadours*, Halle, Niemeyer, 1933.

PINKER Steven, *L'instinct du langage*, Paris, ed. O. Jacob, 1999. (trad. a *The language instinct*, 1994, New York.)

PÖCKL Wolfgang, RAINER Franz, PÖLL Bernhard, *Einführung in die romanische Sprachwissenschaft*, Tübingen, Niemeyer, [3]2003.

POPLACK Shana, «Sometimes I'll start a sentence in English *y termino en español:* toward a typology of code-switching», *Linguistics* 18, 1980, p. 581-618.

POSNER Rebecca, *The Romance Languages*, Cambridge, Univ. Press, 1996 (retipărit 2002; trad. sp.: *Las lenguas romances*, Madrid, Cátedra, 1998).

POTTIER Bernard, *Recherches sur l'analyse sémantique en linguistique et en traduction mécanique*, Nancy, PU Nancy, 1963.

PUŞCARIU Sextil, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, vol. 1: *Lateinisches Element*, Heidelberg, Winter, [2]1975.

PUSCH Claus, RAIBLE Wolfgang (ed.), *Romanistische Korpuslinguistik: Korpora und gesprochene Sprache*, Tübingen, Narr, 2002.

PUSCH Claus, KABATEK Johannes, RAIBLE Wolfgang (ed.), *Romanistische Korpuslinguistik II: Korpora und diachrone Sprachwissenschaft*, Tübingen, Narr, 2005.

QUADRI Bruno, *Aufgaben und Methoden der onomasiologischen Forschung*, Bern, Francke, 1952.

RADERMACHER Ruth, *Le 'Trésor de la langue française'. Une étude historique et lexicographique*, în curd de apariție pe site-ul internet al ATILF.

RAIBLE Wolfgang, «Zur Einleitung», în H. Stimm și W. Raible (ed.), *Zur Semantik des Französischen*, Wiesbaden, Steiner, 1983, p. 1-24.

RAIBLE Wolfgang, *Die Semiotik der Textgestalt. Erschei-nungsformen und Folgen eines kulturellen Evolutions-prozesses*, Heidelberg, Winter, 1991 (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Jg. 1991, 1).

RAIBLE Wolfgang, «¿Qué es un texto?», *Función* 21-24, 2004, p. 9-29.

RAIBLE Wolfgang, *Medienkulturgeschichte. Mediatisierung als Grundlage unserer kulturellen Entwicklung*, Heidelberg, Winter, 2006.

RAINER Franz, *Spanische Wortbildungslehre*, Tübingen, Niemeyer, 1993.

REAL ACADEMIA ESPAÑOLA / ASOCIACÍON DE ACADEMIAS DE LA LENGUA ESPAÑOLA, *Nueva Gramática de la lengua española*, 2 vol. (vol. 1: *Morfología y sintaxis* I., vol. 2: *Sintaxis* II.), Madrid, Espasa Libros, 2009.

RENSON Jean, *Les dénominations du visage en français et dans les autres langues romanes: étude sémantique et onomasiologique*, Paris, Belles-Lettres, 1962.

RENZI Lorenzo, *Grande grammatica italiana di consultazione*, 3 vols., Bologne, Mulino, [2]2001 ([1]1988-1995).

RENZI Lorenzo, ALVISE Andreose, *Manuale di linguistica e filologia romanza*, Bologna, Mulino, 2003.

RENZI Lorenzo, SALVI Giampaolo, *Nuova introduzione alla filologia romanza*, Bologna, Mulino, 21994 (trad. sp. a primei ediții: *Introducción a la filología románica*, Madrid, Gredos, 1982; *cf.* Renzi și Alvise, 2003).

REVOL Thierry, *Introduction à l'ancien français*, Paris, Nathan, 2000.

RHEINFELDER Hans, *Das Wort "Persona": Geschichte seiner Bedeutungen mit besonderer Berücksichtigung des französischen und italienischen Mittelalters*, Halle, Niemeyer, 1928.

RICHTER Elise, *Beiträge zur Geschichte der Romanismen, I. Chronologische Phonetik des Französischen bis zum Ende des 8. Jahrhunderts*, Halle, Niemeyer, 1934.

RIEGEL Martin, PELLAT Jean-Christophe, RIOUL René, *Grammaire méthodique du français*, Paris, PUF, 42009 ([1]1994).

RIEGER Angelica, «Les troubadours-fantômes en Italie», în Gasca Queirazza Giuliano (ed.), *Atti del Secondo Congresso Internazionale della "Association Internationale d'Études Occitanes"*, 2 vol., Turin, Dipartimento di Scienze Letterarie e Filologiche, vol. 1, 1993, p. 327-347.

ROHLFS Gerhard, *Romanische Sprachgeographie. Geschichte und Grundlagen, Aspekte und Probleme mit dem Versuch eines Sprachatlas der romanischen Sprachen*, München, Beck, 1971.

ROHLFS Gerhard, *Panorama delle lingue neolatine. Piccolo atlante linguistico panromanzo*, Tübingen, Narr, 1986.

ROQUES Gilles, «Parler d'autre Martin», *TraLiPhi* 37, 1999, p. 109-122.

ROSSEBASTIANO Bart Alda, *Vocabolari veneto-tedeschi del secolo XV*, Rome, L'Artistica savigliano, 1983.

ROUDET Léonce, «Sur la classification psychologique des changements sémantiques», *Journal de Psychologie* 18, 1921, p. 676-692.

SABATINI Francesco, «Dalla 'scripta latina rustica' alle 'scriptae' romanze», *StMed* 9, 1968, p. 320-358.

SALVI Giampaolo, RENZI Lorenzo, *Grammatica dell'italiano antico*, 2 vol., Bologna, Mulino, 2010.

SAPIR Edward, *Language: an introduction to the study of speech*, New York, Harcourt, etc., 1921.

SAUSSURE Ferdinand de, *Cours de linguistique générale*, Lausanne/Paris, Payot, 1916.

SAVJ-LOPEZ Paolo, *Le Origini neolatine*, Milano, Hoepli, 1920.

SCHEUERMEIER Paul, *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz: eine sprach- und sachkundliche Darstellung landwirtschaftlicher Arbeiten und Geräte*, 2 vol., Erlenbach, Rentsch/Bern, Stämpfli, 1943-1956.

SCHLEGEL August Wilhelm von, *Observations sur la langue et la littérature provençales*, Paris, 1818 (retipărit Tübingen, Narr, 1971).

SCHLEMMER Gerd, *Die Rolle des germanischen Superstrats in der Geschichte der romanischen Sprachwissenschaft*, Hamburg, Buske, 1983.

SCHMID Stephan, *Einführung in die allgemeine Phonetik und Phonologie für Studierende der Romanistik. Materialien*, Zürich, Phonet. Laboratorium, 2002, [ms.].

SCHMITT Christian, *Die Sprachlandschaften der Gallo-romania: eine lexikalische Studie zum Problem der Entstehung und Charakterisierung*, Bern, Lang, 1974.

SCHMITT Christian, «Euromorphologie: 1996, Perspektiven einer neuen romanistischen Teildisziplin», *RK* IX, p. 469-482.

SCHROTT Angela, VÖLKER Harald (éd.), *Historische Pragmatik und historische Varietätenlinguistik in den romanischen Sprachen*, Göttingen, Göttinger Universitätsverlag, 2005.

SCHWARZE Christoph, *Grammatik der italienischen Sprache*, Tübingen, Niemeyer, 1988.

SCHWEICKARD Wolfgang, «'Etymologia est origo vocabulorum'. Zum Verständnis der Etymologie-definition Isidors von Sevilla», *HistLing* 12, 1985, p. 1-25.

SCHWEICKARD Wolfgang, *Die "cronaca calcistica". Zur Sprache der Fußballberichterstattung in italienischen Sporttageszeitungen*, Tübingen, Niemeyer, 1987.

SCHWEICKARD, Wolfgang, «'Il se croit de la côte d'Adam'. Reflexe der biblischen Vorstellungswelt im übertragenen Sprachgebrauch der romanischen Sprachen», *RK* III, 1990, p. 23-45.

SCHWEICKARD Wolfgang, *'Deonomastik'. Ableitungen auf der Basis von Eigennamen im Französischen unter vergleichender Berücksichtigung des Italienischen, Rumänischen und Spanischen*, Tübingen, Niemeyer, 1992.

SEIDL Christian, «Le système acasuel des protoromans ibérique et sarde: dogmes et faits», *VR* 54, 1995, p. 41-73.
SERIANNI Luca, *Grammatica italiana: italiano comune e lingua letteraria: suoni, forme, costrutti*, Turin, UTET, 1988.
SERIANNI Luca, *Il secondo Ottocento: dall'Unità alla guerra mondiale*, Bologne, Il Mulino, 1991.
SERIANNI Luca, TRIFONE Pietro (ed.), *Storia della lingua italiana*, vol. 1: *I luoghi della codificazione* (1993); vol. 2: *Scritto e parlato* (1994); vol. 3: *Le altre lingue* (1994), Torino, Einaudi, 1993-1994.
SÖLL Ludwig, *Gesprochenes und geschriebenes Franzö-sisch*, Berlin, Schmidt, 1974.
SOMBART Werner, *Luxus und Kapitalismus*, München, 1922 (ediție nouă *Liebe, Luxus und Kapitalismus. Über die Entstehung der modernen Welt aus dem Geist der Verschwendung*, Berlin, Wagenbach, 1986).
SPITZER Leo, *Italienische Kriegsgefangenenbriefe: Materialien zu einer Charakteristik der volkstümlichen italienischen Korrespondenz*, Bonn, Hansgein, 1921.
STEFENELLI Arnulf, *Geschichte des französischen Kernwortschatzes*, Berlin, E. Schmidt, 1981.
STEFENELLI Arnulf, *Das Schicksal des lateinischen Wort-schatzes in den romanischen Sprachen*, Passau, Rothe, 1992.
STEIN Achim, *Semantische Repräsentation italienischer Verben: automatische Disambiguierung mit Konzepthierarchien*, Tübingen, Niemeyer, 2005.
STEIN Achim, *Einführung in die französische Sprachwissenschaft*, Stuttgart/Weimar, Metzler, [3]2010.
STEWART William A., «A sociolinguistic typology for describing national multilinguism», în J. Fishman (ed.), *Readings in the sociology of language*, The Hague, Mouton, 1968, p. 531-545.
STRAKA Georges, *Les sons et les mots. Choix d'études de phonétique et de linguistique*, Paris, Klincksieck, 1979.
STUSSI Alfredo, *Introduzione agli studi di filologia italiana*, Bologne, Il Mulino, 1994.
TAGLIAVINI Carlo, *Le Origini delle lingue neolatine. Introduzione alla filologia romanza*, Bologna, Patron, [7]1982 ([1]1949, [2]1952; trad. germ.: *Einführung in die romanische Philologie*, München, Beck, 1973; retipărire cu aducerea la zi a bibliografiei, Tübingen, Niemeyer, [2]1998; *cf.* 0.4 nr. 1).

TAPPOLET Ernst, *Die romanischen Verwandtschaftsnamen. Mit besonderer Berücksichtigung der französischen und italienischen Mundarten. Ein Beitrag zur vergleichenden Lexikologie*, Strasbourg, Trübner, 1895.

TESNIÈRE Lucien, *Éléments de syntaxe structurale*, Paris, Klincksieck, 1959.

THORNTON Anna, *Morfologia*, Roma, Carocci, 2005.

TIKTIN Hariton, MIRON Paul, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 3 vol., Wiesbaden, Harrassowitz, [2]1985-1989, [3]2001-.

TOCK Benoît-Michel, *Scribes, souscripteurs et témoins dans les actes privés en France (VIIe–début XIIe siècle)*, Turnhout, Brepols, 2005.

TRAMATER, *Vocabulario universale italiano, compilato a cura della Società tipografica Tramater*, 7 vol., Napoli, 1829-1840.

TROUBETSKOÏ Nicolaï S., *Principes de phonologie*, Paris, Klincksieck, [1939], 1949.

TROVATO Paolo, *Con ogni diligenza corretto: la stampa e le revisioni editoriali dei testi letterari italiani (1470-1570)*, Bologne, Il Mulino, 1991.

ULLMANN Stephen, *Précis de sémantique française*, Berne, Francke, 1952.

VACHON Claire, *Le changement linguistique au XVIe siècle*, Strasbourg, SLiR/ELiPhi, 2010.

VARVARO Alberto, *Linguistica romanza. Corso introduttivo*, Napoli, Liguori, 22001 (trad. fr. *Linguistique romane*, 2010, Namur, PU Namur).

VENDLER Zeno, *Linguistics in Philosophy*, Ithaca/NY, Cornell UP, 1967.

VIDESOTT Paul, *Padania scrittologica*, Tübingen, Niemeyer, 2009.

VIDOS Benedek Elentheius, *Handboek tot de Romaanse taalkunde*, 's Hertogenbosch, Malmberg, 1956 (trad. it.: *Manuale di linguistica romanza*, Firenze, Olschki, [3]1974; trad. sp.: *Manual de lingüística románica*, Madrid, Aguilar, [2]1977; trad. germ.: *Handbuch der romanischen Sprachwissenschaft*, München, Hueber, [2]1975).

VIELLIARD Françoise, «compte rendu de l'*Inventaire systématique […]*», *CCM* 43, 2000, p. 294-298.

VINCENT Auguste, *Toponymie de la France*, Bruxelles, Librairie générale, 1937 ([2]1984).

VITALE Maurizio, *Studi di storia della lingua italiana,* Milan, LED, 1992.

VÖLKER Harald, *Skripta und Variation. Untersuchungen zur Negation und zur Substantivflexion in altfranzösischen Urkunden der Grafschaft Luxemburg (1237-1281)*, Tübingen, Niemeyer, 2003.

WARTBURG Walther von, «Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume», *ZrP* 56, 1936, p. 1-48.
WARTBURG Walther von, *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, Bern, Francke, 1950.
WARTBURG Walther von, *Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft*, Tübingen, Niemeyer, [3]1970 ([1]1943, Halle, Niemeyer; trad. fr. *Problèmes et méthodes de la linguistique*, Paris, PUF, [1]1946, [3]1969; trad. engl. *Problems and methods in linguistics*, Oxford, Blackwell, 1969).
WARTBURG Walther von, KELLER Hans-Erich, GEULJANS Robert, *Bibliographie des dictionnaires patois galloromans (1550-1967)*, Genève, Droz, [2]1969.
WEINHOLD Norbert, *Sprachgeographische Distribution und chronologische Schichtung*, Hamburg, Buske, 1985.
WEINREICH Uriel, «Is a structural dialectology possible ?», *Word* 10, 1954, p. 288-400.
WOLF Lothar, *Aspekte der Dialektologie: eine Dar-stellung von Methoden auf französischer Grundlage*, Tübingen, Niemeyer, 1975.
WOLF Heinz-Jürgen, *Französische Sprachgeschichte*, Heidelberg, etc., Quelle & Meyer, [2]1991.
WÜEST Jakob, *La Dialectalisation de la Galloromania: problèmes phonologiques*, Bern, Francke, 1979.
ZAUNER Adolf, *Die romanischen Namen der Körperteile. Eine onomasiologische Studie*, Erlangen, Junge, 1902.
ZILTENER Werner, *Repertorium der Gleichnisse und bildhaften Vergleiche der okzitanischen und der französischen Versliteratur des Mittelalters*, Berne, Francke, 1972.
ZIMMER Dieter E., «Die Herkunft der Sprache», în *id.*, *So kommt der Mensch zur Sprache*, Zürich, Haffmans, 1986.
ZIMMER Dieter E., *Experimente des Lebens. Wilde Kinder, Zwillinge, Kibbuzniks und andere aufschlußreiche Wesen*, Zürich, Haffmans Verlag, 1989.
ZINK Gaston, *Phonétique historique du français*, Paris, PUF, 1986.

În aceeaşi colecţie au apărut:

Eugeniu Coşeriu, *Omul şi limbajul său. Studii de filozofie a limbajului, teorie a limbii şi lingvistică generală*

Carmen-Gabriela Pamfil, *Timotei Cipariu – lingvist şi filolog*

Ioan Milică, *Expresivitatea argoului*

Michael Metzeltin, *Gramatică explicativă a limbilor romanice. Sintaxă şi semantică*

Dumitru Irimia, *Curs de lingvistică generală (ediţia a III-a)*

Petronela Savin, *De gustibus disputandum... Frazeologia românească privitoare la alimentaţie*

Claudia Tărnăuceanu, *Gramatica limbii latine. Morfologia cu aplicaţii pe texte juridice*

Marius-Radu Clim, *Neologismul în lexicografia românească*

Alexandru Gafton, *De la traducere la norma literară*

Eugeniu Coşeriu, *Lingvistica textului. O introducere în hermeneutica sensului*

Dinu Moscal, *Teoria câmpurilor lexicale. Cu aplicaţie la terminologia populară a formelor de relief pozitiv*

Adina Chirilă, *Limba scrierilor lui Antim Ivireanul. Fonetica. Morfologia*

Michael Metzeltin, Margit Thir, *Antropologia textului*

Antoine Meillet, *Schiţă pentru o istorie a limbii latine*

Pál Enikö, *Influenţa limbii maghiare asupra limbii române. Perioada veche*